НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2022

Випуск 2 (43)

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний за випуск
ПАВЛЕНКО С. В., Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

НАШ ЮВІЛЕЙ

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ДАВНІ ВИРОБНИЦТВА

ТАНАТОЛОГІЯ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

ІСТОРІЯ НАУКИ

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії
БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України
БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України
ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґерс, США
КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України
ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філія Національного музею історії України — Скарбниця Національного музею історії України
ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща
ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
САПОЖНИКОВ І. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет
ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України
ФІАЛКО О. Є., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США
ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща
ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=111&Itemid=183]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
28.06.2022, протокол № 5.

Рисунки *авторські*
Надруковано *в авторській редакції*
Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей



Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2022

Підписано до друку 30.06.2022. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 47,6. Обл.-вид. арк. 53,8. Тираж 150 екз. Зам.

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок. 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А;
тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

НАШ ЮВІЛЕЙ

Абашина, Н. С. Життєвий шлях і наукова спадщина В. А. Богусевича **5**

Список друкованих праць В. А. Богусевича (*упорядник В. В. Павлова*) **18**

Ситий, Ю. М. Дослідження В. А. Богусевича у Чернігові 1947 та 1949 років **21**

Махота, О. О. Характеристика цегли княжої доби у працях В. А. Богусевича **41**

Хамайко, Н. В., Журухіна, О. Ю., Гунь, М. О. Новий погляд на вперше відкриту на Київському Подолі склоробну майстерню **50**

OUR ANNIVERSARY

Abashyna, N. S. Career and Scientific Heritage of V. A. Bohusevych **5**

List of publications of V. A. Bohusevych (*compiled by V. V. Pavlova*) **18**

Sytyi, Yu. M. Excavations of V. A. Bohusevych in Chernihiv in 1947 and 1949 **21**

Makhota, O. O. Characteristics of the Brick of the Princely Age in the Papers of Volodymyr Bohusevych **41**

Khamaiko, N. V., Zhurukhina, O. Yu., Hun, M. O. New Look to the First Glassmaking Workshop Discovered in Kyiv Podil **50**

СТАТТІ

Бібіков, Д. В. Човни та їхні символи в поховальному обряді південноруських земель **65**

Архипова, Є. І. Джерела київських рельєфів зі «світськими» сюжетами: питання атрибуції та датування **83**

Біляєва, С. О. Фортеці Великого князівства Литовського на теренах Київської землі (з історії вивчення) **99**

Прищепа, Б. А. Замок князів Чорторийських у Клевані: етапи становлення, планування та забудова **111**

ARTICLES

Bibikov, D. V. Boats and their Symbols in the Funerary Rituals of Southern Rus Lands **65**

Arkhypova, Ye. I. Sources of Kyiv Reliefs with «Secular» Plots: Issue of Attribution and Dating **83**

Biliaieva, S. O. The Fortresses of the Great Lithuanian Principality on the Territory of the Kyivan Area (from the History of Research) **99**

Pryshchepa, B. A. The Castle of Czartoryski Princes in Klevan: Stages of Development, Planning and Buildings **111**

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Білинська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В. Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та перспективи дослідження **121**

Дяченко, Д. Г. Намисто з могильника Острів (за матеріалами досліджень 2017—2020 рр.) **134**

Сушко, А. О. Про один тип освітлювальних приладів на прикладі досліджень в урочищі Гончарі-Кожум'яки **151**

Калініченко, В. А., Пивоваров, С. В. Намисто з Чорнівського городища XIII ст. (дослідження 1999—2020 рр.) **160**

Чекановський, А. А. Фасони керамічних люльок для куріння тютюну XVII — початку XIX ст. з розкопок у Києві **169**

PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Bilynska, L. I., Volodarets-Urbanovich, Ya. V. Early Medieval Hoard from Sumy Region: New Occurrences and Research Prospects **121**

Dyachenko, D. G. Bead Set from the Ostriv Burial Ground (Excavations of 2017—2020) **134**

Sushko, A. O. Case Study of Ceramic Lighting from Materials Discovered at the Honchari-Kozhumyaki Region **151**

Kalinichenko, V. A., Pyvovarov, S. V. Beads from Chornivske Hill-fort of 13th Century (1999—2020 Excavations) **160**

Chekanovski, A. A. The Styles of Tobacco Pipes of the 17th — early 19th Centuries from Kyiv Excavations **169**

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2022

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Панишко, С. Д., Петраускас, А. В., Чорний, І. О. Археологічні дослідження оборонних укріплень літописного Володимира в 2018 р. **199**

Нечитайло, П. О., Левінзон, Є. Ю., Болтанюк, П. А. Археологічні дослідження на території Північного бастіону Старого замку (Пільна брама) в Кам'янці-Подільському в 2019 році **211**

RECENT RESEARCH

Panyshko, S. D., Petrauskas, A. V., Chorny, I. O. Archaeological Exploration of the Fortification of Annalistic Volodymyr in 2018 **199**

Nechytailo, P. O., Levinzon, Ye. Yu, Boltaniuk, P. A. Archaeological Research on the Territory of the Northern Bastion of the Old Castle (Pilna Gate) in Kamianets-Podilskyi in 2019 **211**

ДАВНІ ВИРОБНИЦТВА

Пуголовок, Ю. О. Типи теплотехнічних споруд та температура випалювання кераміки у носіїв роменської культури **225**

EARLY MANUFACTURING

Puholovok, Yu. O. The Heat Unit Types and the Firing Temperature in the People of Romny Culture **225**

ТАНАТОЛОГІЯ

Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Широухов, Р. А. Поховальний обряд могильника Острів (за матеріалами археологічних науково-рятівних досліджень 2017—2018 рр.). Частина друга **235**

Бібіков, Д. В., Зоценко, І. В. Нове поховання з Китаївського курганного могильника: до дискусії про давньоруські квазікамери **267**

Бобровський, Т. А., Козюба, В. К. Нововідкрите підкурганне поховання другої половини X — початку XI ст. біля Софії Київської **283**

Моця, О. П., Скороход, В. М., Жигола, В. С., Ситий, Ю. М. Дослідження могильника XI—XII ст. у Чернігові **297**

Готун, І. А., Петраускас, А. В. Могильник козацької доби на Середньому Дніпрі **310**

THANATOLOGY

Baranov, V. I., Ivakin, V. G., Shyroukhov, R. A. Burial Rite of the Ostriv Graveyard (by the Results of Rescue Excavation 2017—2018). Part 2 **235**

Bibikov, D. V., Zotsenko, I. V. New Grave from the Barrow Cemetery Kytaiv: Concerning Discussion on the Old Rus Quasi-Chambers **267**

Bobrovski, T. O., Kozyuba, V. K. New Burial of the Second Half 10th — Early 11th Century near St. Sophia Cathedral of Kyiv **283**

Motsia, O. P., Skorokhod, V. M., Zhigola, V. S., Sytyi, Yu. M. The Research of the Burial Ground of 11th—12th Centuries in Chernihiv **297**

Hotun, I. A., Petrauskas, A. V. Cemetery of the Cossack Age on the Middle Dnieper **310**

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Сергєєва, М. С. Обробка рогової сировини з поселення Велика Снітинка 2: деякі спостереження **320**

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

Sergeeva, M. S. Processing of Antler Raw Materials from the Settlement of Velyka Snitynka 2: Some Observations **320**

ДИСКУСІЇ

Володарець-Урбанович, Я. В. Про функціональне призначення трипроменевих ажурних блях із Мартинівського скарбу **333**

Козубовський, Г. А. До проблеми літописного Білобережжя XIV ст. **351**

DISCUSSIONS

Volodarets-Urbanovich, Ya. V. Three-Beam Tracery Badges from Martynivka Hoard: Functions and Use **333**

Kozubovskyi, G. A. On the Issue of Annalistic Beloberezhye of the 14th Century **351**

ІСТОРІЯ НАУКИ

Ступак, А. В., Горбаненко, С. А. Головні віхи історії археозоологічних досліджень в Україні **379**

Ананьєва, Т. Б. До історії формування археологічних «місць пам'яті» в Києві на початку XIX ст.: відкриття Золотих воріт та створення першої книги про них **394**

HISTORY OF SCIENCE

Stupak, A. V., Gorbanenko, S. A. The Main Milestones of the Arhaeozoological Studies in Ukraine **379**

Ananieva, T. B. On the History of Forming of the Archaeological «Memory Places» in Kyiv in the Early 19th Century: the Discovery of Golden Gate and Compilation of the First Book on it **394**

НАШ ЮВІЛЕЙ

УДК 929:902 DOI: 10.37445/adiu.2022.02.01

Н. С. Абашина

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І НАУКОВА СПАДЩИНА В. А. БОГУСЕВИЧА

У статті розглядається наукова біографія відомого археолога, історика і музейника, дослідника пам'яток Київської Русі Володимира Андрійовича Богусевича (1902—1978 рр.). Провідне місце у його науковому доробку посідають проблеми походження і формування давньоруських міст, їх топографії і соціальної структури, будівництва середньовічних оборонних споруд.

Ключові слова: *Володимир Андрійович Богусевич, Київська Русь, давній Київ, давній Чернігів, Києво-Печерська лавра, городища, археологічні пам'ятки X—XIII ст.*

24 липня 2022 р. виповнилось 120 років від дня народження відомого археолога, історика і музейника, дослідника пам'яток Київської Русі, кандидата історичних наук Володимира Андрійовича Богусевича (1902—1978).

Узагальнюючі роботи, що містять наукову біографію В. А. Богусевича та аналіз його наукової спадщини, зараз відсутні. Відомості про його життя і діяльність містяться у біографічних довідках здебільшого в енциклопедичних виданнях (До 90-річчя… 1992; Богусевич… 2002, с. 26; 2015; Волкова 2002, с. 50—51; Филимонов 2004, с. 67, 180—182; Маркина 2007, с. 97—98) та публікаціях про його роботу у Пскові і Новгороді (Трояновский 2002; Маркина 2003; Волкова 2004), кілька статей присвячені вивченню окремих аспектів його наукового доробку (Ткаченко 2007; Абашина 2018).

В. А. Богусевич народився 24 липня 1902 р. у м. Тотьма Вологодської області у родині службовців. Батько його був суддею у м. Вологді, помер у 1929 р. Мати була домашньою господаркою, померла у 1942 р. в Ленінграді

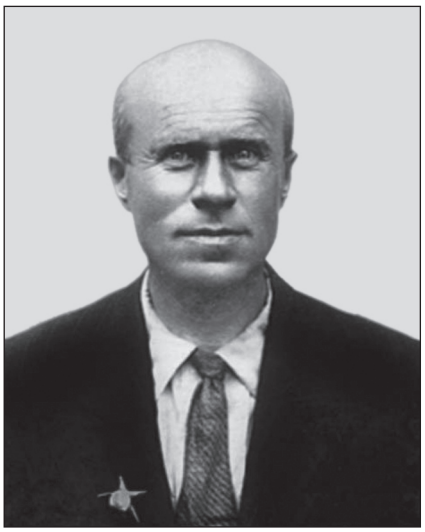

Володимир Андрійович Богусевич (1902—1978), фото 1960 р.

під час блокади [1]. У 1919—1922 рр. В. А. Богусевич був студентом історико-економічного відділення Вологодського педагогічного інституту, одночасно навчався у Вологодському художньому технікумі на відділенні живопису (1921—1922 рр.). Продовжив освіту В. А. Богусевич у 1922—1925 рр. на історико-економічному відділенні Ленінградського педагогічного інституту імені О. І. Герцена, по закінченні якого отримав спеціальність «історик». З січня 1926 по жовтень 1929 р. В. А. Богусевич навчався в аспірантурі у провідній археологічній установі країни — Державній академії історії

1. Основним джерелом біографічних даних В. А. Богусевича є його особова справа, що зберігається в Інституті археології НАН України.

© Н. С. АБАШИНА, 2022

матеріальної культури (ДАІМК), спеціалізуючись з історії давньоруської культури на кафедрі історії раннього феодалізму в Росії (завідувач Б. Д. Греков) в Інституті історії феодального суспільства. По закінченні аспірантури отримав спеціальність «історик, археолог, мистецтвознавець» і залишився працювати у ДАІМК на посаді старшого наукового співробітника.

У серпні 1930 р. у ДАІМК звернулося керівництво Псковського державного музею з проханням допомогти у розробці проєкту історичної експозиції (Волкова 2004). Розробка проєкту нової експозиції була доручена академічній групі, до складу якої увійшли П. П. Єфіменко, В. А. Богусевич, що неодноразово брав участь у псковських експедиціях, К. К. Романов та ін.

У лютому 1931 р. В. А. Богусевич переїхав у Псков, де отримав посаду заступника директора по науковій частині та ученого секретаря Псковського державного музею. За сумісництвом він читав курс з історії у Псковському педагогічному інституті, проводив семінари та екскурсії для студентів з демонстрацією речових та писемних джерел.

Основним завданням В. А. Богусевича була підготовка реекспозиції історичного відділу відповідно до рішень 1-го Всеросійського музейного з'їзду (1930), що закріплювали уявлення про музей як про політико-просвітницьку установу. Доводилось також опікуватись антирелігійним відділом, бібліотекою і архівом, проводити екскурсії, читати лекції, зокрема й лекції, що транслювалися по радіо, робити наукові доповіді, готувати пересувні виставки. Музей проводив експедиції і обстеження, надавав шефську допомогу радгоспам і колгоспам, заводам. У всій цій діяльності В. А. Богусевич брав активну участь.

В. А. Богусевич багато фотографував. Обстежив і сфотографував архітектурні пам'ятки поблизу Пскова, Порховську фортецю. Серед його наукових зацікавлень були топографія міста, митні книги Пскова XVII ст., середньовічні дзвони (Волкова 2004).

Під керівництвом В. А. Богусевича у 1933 р. північніше Пскова у с. Васці були проведені археологічні розкопки поганських (язичницьких) поховань, а у 1935 р. поблизу сіл Рюха і Васильєво — обстеження місцезнаходжень соляних варниць.

В. А. Богусевич разом із краєзнавцем М. І. Платоновим видали у 1932 р. путівник по сучасному та давньому Пскову. В. А. Богусевичу у цьому виданні належить розділ, присвячений історії міста (Платонов, Богусевич 1932).

Варто зазначити, що через п'ять років, у травні 1937 р. у газеті «Псковский колхозник» зазначалося, що М. І. Платонов і В. А. Богусевич допустили у путівнику низку політично шкідливих трактувань. На щастя, ніяких наслідків для авторів ця критика у рік «великого терору» не мала (Филимонов 2013, с. 40).

У 1935 р. В. А. Богусевича запросили на посаду заступника директора по науковій частині Управління Новгородських державних музеїв.

Із 1938 р. Новгород став постійним місцем роботи археологічної експедиції АН СРСР під керівництвом А. В. Арциховського. Проте ще у 1932 р. Управління Новгородських державних музеїв розпочало власні археологічні розкопки на Неревському кінці. Керував дослідженнями директор Управління Новгородських державних музеїв О. О. Строков. Було відкрито 18 шарів дерев'яних настилів вулиці, залишки житлових будівель та ремісничі вироби. В. А. Богусевич відразу долучився до опрацювання матеріалів цих розкопок та підготовки публікації (Строков 1936).

Із 1936 р. В. А. Богусевич проводив спостереження за земляними роботами в Новгороді та охоронні розкопки у місцях новобудов, брав участь в археологічних дослідженнях на Ярославовому дворі (1937, 1940) і у Новгородському кремлі (1938—1941).

У розкопах на східній частині Ярославового двору в 1937 р. був зафіксований культурний шар потужністю від 2,6 до 3 м і виявлено господарські споруди XVI—XVII ст. та рештки мостових XII — першої половини XIII ст.; у 1938, 1940 рр. досліджувалися дренажні системи (Строков, Богусевич, Мантейфель 1938; Строков 1939; 1940).

З метою пошуку найдавніших культурних шарів Управлінням Новгородських державних музеїв почалися дослідження у південній частині Новгородського кремля. У 1938 р. у розкопі зафіксовано культурний шар потужністю до 5 м і відкрито 15 ярусів дерев'яних мостових, датованих авторами розкопок, від X—XII ст. до XVII ст. Досліджено рештки житлових приміщень, ремісничі майстерні та господарські споруди (Строков, Богусевич, Мантейфель 1939). У 1939 р. у розкопі, що примикав до минулорічного, виявлено дерев'яну мостову та прилеглі до неї зруби з великою кількістю різноманітних знахідок XV — першої половини XVIII ст. Отримані матеріали дозволили дослідникам зробити висновок, що у Новгородському кремлі відсутні культурні шари раніші за IX—X ст. (Строков, Богусевич 1940).

У 1940 р. О. О. Строков і В. А. Богусевич провели розкопки руїн мурованої церкви Бориса і Гліба, збудованої у кремлі в 1167—1173 рр., і прилеглого цвинтаря: досліджено 80 поховань з речами XII ст. (Строков 1945). У 1941 р. під час розкопок у північній частині кремля був виявлений потужний глиняний вал, проте з початком війни ці роботи було припинено (Порфиридов 1947, с. 23—24).

У грудні 1938 р. була організована Новгородська секція Інституту історії АН СРСР. Керував секцією О. О. Строков. Її завданням було вивчення писемних та археологічних пам'яток стародавнього Новгорода та пов'язаних із ним те-



Канівська археологічна експедиція. 1947—1949 рр. (другий ряд: перший ліворуч — В. А. Богусевич, третій ряд: перший ліворуч — М. М. Бондар) (НА ІА НАН України, ф. 35, спр. 8, негатив)

риторій (Новгородская… 1940). В. А. Богусевич був зарахований на посаду старшого наукового співробітника цієї секції за сумісництвом. Згідно індивідуального плану наукової роботи він готував дослідження «Військово-оборонні споруди у Північно-Західній Русі XIV—XVI ст.», яке планувалося як дисертаційне.

Основні результати дослідження В. А. Богусевичем військово-оборонних споруд висвітлені у низці статей та окремій роботі «Военно-оборонительные сооружения Новгорода, Старой Ладоги и Копорья», виданій у 1940 р. (Богусевич 1936; 1937; 1940). Серед інших він використовував матеріали, зібрані в період його роботи у Пскові — Псковського кремля та Порховської фортеці.

В. А. Богусевич зазначав, що є достатньо прикладів, найбільш яскравим з яких є Новгородський кремль, які переконують у тому, що сучасний вигляд давніх фортець у більшості не має нічого спільного з їхнім первісним виглядом і конструкцією. Зміни військової техніки і озброєння, зокрема поява артилерії, викликали капітальні зміни первісного вигляду і конструкції фортець.

У 1939 р. вийшла книга О. О. Строкова і В. А. Богусевича «Новгород Великий. Пособие для экскурсантов и туристов» (Строков, Богусевич 1939). Ця книга тепер є цінним джерелом інформації про пам'ятки архітектури Новгорода, які значною мірою були втрачені в роки Другої світової війни.

У липні 1941 р., коли О. О. Строков був мобілізований, В. А. Богусевич був призначений в. о. директора Управління Новгородських державних музеїв і на його плечі лягла вся робота по евакуації музейних цінностей. Для пакування речей Володимир Андрійович використовував навіть бочки зі складу рибного господарства. Разом із ним готувала експонати до транспортування і його дружина Леонілла Михайлівна Глащинська — завідувачка галереї. Таким чином було врятовано приблизно 12 тисяч експонатів XII—XVIII ст. (Кончин 1981).

В евакуації, в Алма-Атинській області Казахстану В. А. Богусевич викладав історію і географію у Тургенському педтехнікумі до призову в армію у жовтні 1943 р.

Після демобілізації у вересні 1945 р. В. А. Богусевич приїхав до Києва, куди з Казахстану переїхала до родичів його дружина з дочкою. Про повернення у спустошений війною Новгород у той час не могло бути й мови (Трояновский 2002).

Враховуючи довоєнний досвід музейної роботи, вже 20 вересня 1945 р. Богусевич був призначений заступником директора по науковій частині Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» (зараз Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»). Його дружина також почала працювати в заповіднику на посаді наукового робітника. Це дозволило родині оселитися на території заповідника, де вони мешкали до 1964 р., поки не отримали квартиру в академічному будинку.

Мабуть відразу В. А. Богусевич почав працювати за сумісництвом в Інституті археоло-

гії. Цьому сприяла його співпраця у ДАІМК з П. П. Єфіменком, котрий у 1945 р. став директором Інституту археології АН УРСР. У плані роботи Інституту на 1946 р. В. А. Богусевич вже зазначений як керівник експедиції по слов'янських містах (V наукова… 1948, с. 224).

У вересні 1945 р. заповідник отримав від Управління у справах архітектури при Раднаркомі УРСР санкцію на розбирання руїн Успенського собору і В. А. Богусевичу довелося очолити ці роботи.

Епіцентр вибуху знаходився у північно-західній частині собору, між північною стіною давньоруської частини собору та Іоанно-Предтеченською церквою. Силою вибухової хвилі були зруйновані стовпи-пілони собору, через що обвалились його склепіння й стіни. Вцілілі фрагменти собору перебували в аварійному стані, загрожуючи обвалом. Блоки і різне будівельне сміття обчислювалося в 20 тис. кубометрів.

Детального плану собору не існувало. До руйнації у 1941 р. Успенський собор XI ст. дійшов у забудові з трьох боків приділами XVII—XVIII ст. і лише його східна первісна стіна була незабудована. Тому реконструкція комплексу Успенського собору і передусім його первісного ядра, з'ясування будівельної і архітектурної історії пам'ятки було метою архітектурно-археологічних досліджень, безпосередньо пов'язаних із розбиранням руїн.

Для проведення досліджень В. А. Богусевич застосував археологічні методи. Площа собору була поділена на квадрати, за якими здійснювався опис і облік знахідок (Сіткарьова 2000, с. 55). Метою розбирання руїн було звільнити від завалів і будівельного сміття решткі собору, які залишилися на місці (in situ).

До червня 1946 р. здійснили великий обсяг робіт. З повідомленням про результати розбирання руїн «Великої лаврської церкви» В. А. Богусевич виступив на V Науковій конференції Інституту археології, яка відбулася 1—5 червня 1946 р. (V Наукова… 1948, с. 205). Він зазначав, що були розібрані величезні завали, в результаті чого очищені Іоанно-Богословський приділ, південні частини собору XI ст. і майже вся південна прибудова XVII—XVIII ст., де містилася ризниця. Це дало змогу вжити заходи для консервації Іоанно-Богословського приділу, стіни якого були прорізані великими тріщинами.

Розбирання руїн дозволило дослідити давньоруську основу храму. Південна стіна XI ст. була розчищена в напрямі на захід на кілька десятків метрів у довжину і на висоту від 4 до 5—6 м. Виявилося, що внизу була типова кладка XI ст., вище — кладка з цегли XI ст., але на розчині, який не відповідає кладці XI ст., що може свідчити про великий ремонт собору.

В. А. Богусевич керував спеціальною експедицією Інституту археології АН УРСР, яка була створена з метою розбирання руїн та дослідження собору, ще й у 1946—1948 рр. вже як співробітник Інституту археології.

Під час розбирання руїн були проведені спостереження, що стосуються історії будівництва і перебудов собору, яка не була відображена у писемних та іконографічних джерелах, але яка була зафіксована у залишках самої пам'ятки і виявлена археологічними методами.

У руїнах собору знайдено найцінніший речовий матеріал. Врятовано великої цінності тканини й шиття, понад тисячу експонатів, з них чимало датованих, надмогильний барельєф фельдмаршала П. О. Румянцева-Задунайського, виконаний у 1805 р. (скульптор І. П. Мартос, архітектор Ж.-Ф. Тома де Томон), решткі срібних гробниць, південні ворота художньої роботи кінця XVII ст. У рештках центральної апсиди виявлено цінний барельєф з пісковику із зображенням Богородиці, розколотий на три частини. З-під руїн дістали художні вироби з металу й дерева, мармуру й шиферу, давньоруські будівельні матеріали. Загалом майже 2 тис. цінних експонатів XIV—XVIII ст.

У 1947—1948 рр. більшу частину завалів вивезли, що дало можливість у подальшому розпочати вивчення вцілілих фрагментів давньої частини храму, а також пізніших різночасних перемурувань будівлі (Очерки… 1992, с. 141).

Востаннє Володимир Андрійович долучився до досліджень руїн Успенського собору у 1952 р. (червень—жовтень) як консультант від Інституту археології. Роботи здійснював Державний історико-культурний заповідник «Києво-Печерська лавра» під керівництвом архітектора М. В. Холостенка (Холостенко 1955).

Влітку 1946 р. В. А. Богусевича відрядили до Німеччини для визначення предметів, вивезених з музеїв України, що були знайдені в Баварії. Попри офіційні повноваження від українського уряду, з якими В. А. Богусевич прибув до Берліну, демонструючи відверто дискримінаційне ставлення до українського представника, завідувач відділу реституції Радянської військової адміністрації в Німеччині категорично відмовив йому у в'їзді до Мюнхена. Вдалося лише з'ясувати, що 12 ящиків цінностей Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра», які знаходились у німецькому місті Вітшток, у березні 1946 р. були вивезені до Москви (Кот 2020, с. 627—628).

У січні 1947 р. В. А. Богусевич звільнився з Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» і перейшов на роботу в Інститут археології. З липня 1947 р. у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка В. А. Богусевич захистив кандидатську дисертацію, підготовлену значною мірою ще до війни. Після захисту був призначений на посаду завідувача відділу слов'янської археології, тематика якого охоплювала переддержав-



Випуск кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1950 р. (перший ряд зліва направо: другий — В. А. Богусевич, далі — Л. М. Славін, М. М. Бондар; другий ряд: перший ліворуч — В. І. Канівець; третій ряд: третя ліворуч — Є. О. Петровська) (Архів Археологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

ний період та давньоруський час, а з жовтня 1954 р. продовжив працювати у цьому відділі на посаді старшого наукового співробітника. У 1949 р. отримав звання старшого наукового співробітника. Протягом 1947—1950 рр. Володимир Андрійович також викладав спецкурс зі слов'яно-руської археології у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Як зазначено у заяві, у зв'язку із необхідністю лікування 1 жовтня 1962 р. В. А. Богусевич вийшов на пенсію. Останні роки життя Володимир Андрійович тяжко хворів. 18 липня 1978 р. за тиждень до свого 76-ліття він пішов з життя.

Володимир Андрійович Богусевич залишив значну наукову спадщину. Він є автором понад 50 наукових і науково-популярних праць, 38 з яких написані під час роботи в Інституті археології АН УРСР. Крім археології, до кола його зацікавлень входили історія архітектури та мистецтва.

Володимир Андрійович брав участь у багатьох експедиціях з вивчення пам'яток Київської Русі. Він провів значні роботи у Києві (1948, 1950—1952, 1957) та Чернігові (1947—1949, 1951, 1953), досліджував літописні міста Воїнь (1956), Городець Остерський (1954, 1961), Вир (1958, 1959), В'яхань (1959), Путивль (1960, 1961), городища поблизу Канева (1947). На Канівщині В. А. Богусевич також виявив і провів перші дослідження городища зарубинецької культури, яка доти була відома лише за могильниками, та слов'янського поселення IX—X ст. Загалом за 16 років роботи в Інституті археології Володимир Андрійович був керівником 18 експедицій і окремих загонів, звіти про які зберігаються у Науковому архіві Інституту. Майже всі матеріали, отримані під час розкопок, ним опрацьовані і введені до наукового обігу.

Значним є внесок В. А. Богусевича в археологію Києва. Він досліджував пам'ятки Верхнього міста і Києво-Печерської лаври, провів перші розкопки на Подолі, відкрив вал «міста Ярослава».

У 1948 р. у північно-західній частині гори Киселівки В. А. Богусевич виявив і дослідив дві напівземлянкові зрубні споруди часів Київської Русі з господарськими ямами, що знаходилися поблизу. Інвентар з об'єктів датується XIII ст., а те, що будівлі згоріли, дало підставу припустити, що це сталося під час Батиєвої навали в 1240 р. На думку В. А. Богусевича, ці зруби дозволяють переглянути усталену думку щодо



Рештки мурованої стіни Печерського монастиря XII ст. Розкопки В. А. Богусевича 1951 р. ДІКЗ «Києво-Печерська лавра» (Богусевич 1951a)

забудови давнього Києва, оскільки досі на території «міста Володимира» та на Михайлівській горі були виявлені лише напівземлянки стовпової конструкції (Богусевич 1952d).

Великі земляні роботи, які здійснювалися у Києві на Подолі у зв'язку із прокладкою труб газопроводу у 1949—1950 рр., дозволили виявити культурний шар часів Київської Русі. Розкопками В. А. Богусевича 1950 р. на вулиці Волоській зафіксовано культурні нашарування потужністю до 4 м з матеріалами, починаючи з X ст. В XI—XII ст. на цій ділянці були розміщені житлові та господарські споруди, що загинули у пожежі. В. А. Богусевичем були досліджені рештки згорілого наземного будинку — зрубу з глинобитною пічкою. Поблизу виявлено рештки склоробної майстерні, де виявлено запас свинцю (приблизно 100 кг) і декілька зруйнованих глинобитних горнів з фрагментами скляних браслетів і посуду. Знайдено також смальту і скляне намисто (Богусевич 1954a).

Про результати своїх досліджень на Подолі В. А. Богусевич зробив доповідь «Археологические раскопки 1950 г. на Подоле в Киеве» на Пленумі Інституту історії матеріальної культури, присвяченому підсумкам археологічного вивчення давньоруських міст (Богусевич 1951c).

Зокрема він зазначив, що спостереженнями за земляними роботами на Подолі у 1949 і 1950 рр. на глибині від 1 до 1,5 м виявлено насичений численними речами шар доби Київської Русі досить гарної збереженості. У доповіді В. А. Богусевич наголосив, що наявність великого наземного зрубу змушує переглянути висновок про напівземлянки як основний тип жител давнього Києва.

Інформація В. А. Богусевича про великий наземний будинок на Подолі викликала недовіру у представників російської академічної науки. Це було висловлено у зауваженні редакції: «*Інтерпретація виявлених залишків житла як наземного дерев'яного будинку викликала серйозні заперечення. Вірогідніше вважати, що це залишки типових для Києва напівземлянкових дерево-глинобитних жител. — Редакція*» [1] (Богусевич 1951c, с. 48).

Тим не менше В. А. Богусевич був переконаний, що уявлення про виняткове переважання в давньому Києві напівземлянкових жител дослідженнями на Подолі поставлено під серйозний сумнів. Збереженість дерева в мокрому ґрунті Подолу дала можливість В. А. Богусевичу передбачити, що в цьому районі міста можна буде знайти дерев'яні будівельні комплекси часів Київської Русі (Богусевич 1952b, с. 70).

Розкопки валу «міста Ярослава», проведені В. А. Богусевичем у 1951 р. на вулиці Малопідвальній, були першими дослідженнями у південній частині давнього Києва. Тут виявлено матеріали, що характеризують як структуру валу — зруби з секціями-городнями, засипаними лесом, так і основні його параметри. Оборонний рів перед валом не виявлений. В. А. Богусевич це пояснював тим, що схил гори в цьому місці ескарпований і додаткова перепона тут була не потрібна (Єфіменко, Богусевич 1952).

Археологічні пам'ятки в поєднанні з писемними джерелами, архітектурними пам'ятками та знахідками окремих речей дозволили В. А. Богусевичу зробити висновки щодо соціально-топографічної структури території міста Володимира (Богусевич 1957). Він вважав, що у місті Володимира, площа якого дорівнювала близько 10 га, були розташовані 9 великих дворів: два князівські — Великий Ярославів та Мстиславів; три церковні — Федорового та Андріївського монастирів, Десятинної церкви; чотири боярські (за відомостями літопису). Біля західного фасаду Десятинної церкви була розташована невелика площа — Бабин Торжок.

Значні археологічні дослідження В. А. Богусевич провів у Києво-Печерській лаврі. Важливі матеріали були ним отримані у 1951 р., коли В. А. Богусевич вперше археологічно зафіксував муровані стіни монастиря XII ст., лаконічна інформація про які містилася лише у двох писемних джерелах, а також провів дослідження склоробного виробництва XI ст. та обстежив давньоруські фундаменти Троїцької надбрамної церкви.

Залишки мурованої стіни монастиря були виявлені В. А. Богусевичем 9 квітня 1951 р. у стінці одного з провалів, що утворилися через руйнування підземних ходів, затоплених водою з пошкоджених водогінних труб на території Митрополичого саду Києво-Печерської лаври. Задля їх дослідження Інститутом археології вже у кінці квітня був створений «Лаврський загін» археологічної експедиції «Великий Київ», якою керував директор Інституту академік П. П. Єфіменко. Загін очолив В. А. Бо-

1. Переклад наш.

гусевич. До складу загону увійшли також археолог Р. І. Виєзжев та архітектори Ю. С. Асєєв, Г. Н. Логвин. Дослідження тривали протягом травня — червня 1951 р. (Богусевич 1951a, с. 2).

Матеріали трьох розкопів свідчили, що стіна йшла з південного сходу на північний захід у напрямку Троїцької надбрамної церкви — головного входу до Лаври. Дослідженнями біля південної стіни Троїцької надбрамної церкви доведено, що оборонна стіна монастиря і церква споруджені не одночасно. Характер мурування цих об'єктів різний. Оборонна стіна не була пов'язана кладкою зі стіною церкви, а лише примикала до південної пілястри її західного фасаду. Залишки оборонної стіни були також знайдені у розкопі з протилежного, північного боку церкви (Асєєв, Богусевич 1951).



В. А. Богусевич (ліворуч) біля південного фасаду Троїцької надбрамної церкви. ДІКЗ «Києво-Печерська лавра», 1951 р. (Богусевич 1951b)

В. А. Богусевич дійшов висновку, що Троїцька надбрамна церква зведена раніше — у кінці XI або на початку XII ст., а оборонна стіна монастиря — у другій половині XII ст. Аналіз матеріалів розкопок фортечних стін Києво-Печерського монастиря та висновки щодо їх спорудження, довжини і руйнування містяться у публікації В. А. Богусевича «К вопросу о крепостных стенах XII в. Киево-Печерского монастыря» (1960).

Поряд із монастирською стіною в Митрополичому саду В. А. Богусевичем були відкриті залишки склоробного виробництва. Судячи зі знахідок, крім виробництва смальти для мозаїчного декору Успенського собору в кінці XI ст., лаврська склоробна майстерня виготовляла інші речі — скляний посуд, віконне скло і кольорові полив'яні плитки для підлоги. Порівняння смальти з цієї склоробної майстерні зі смальтою від стінних мозаїк, знайдених у руїнах Успенського собору, продемонструвало їхню ідентичність (Холостенко 1955, с. 357). В. А. Богусевич зазначав, що жодного разу не зафіксовані рештки скляних браслетів і перснів, що підкреслює монастирський характер цього склоробного виробництва. Дослідник наголошував, що лаврські склоробні майстерні остаточно доводять місцеве київське виробництво смальти для оздоблення монументальних споруд давнього Києва (Богусевич 1954b).

До своїх визначних знахідок — оборонної стіни монастиря і склоробної майстерні В. А. Богусевич поставився як музейник. З його ініціативи заповідник «Києво-Печерська лавра» запропонував зробити спеціальний експозиційний павільйон у Митрополичому саду. Проте це питання не було вирішено і об'єкти були законсервовані шляхом засипання землею, що відповідним чином зафіксовано у його звіті (Богусевич 1951b, с. 1).

Востаннє до археологічних досліджень Києво-Печерської лаври В. А. Богусевич долучився у 1961 р., коли він від Інституту археології брав участь у роботі Київської археологічної експедиції під керівництвом С. Р. Кілієвич, що мала на меті обстежити оборонні мури XII ст. В. А. Богусевич особисто показав місця розкопів 1951 р. у Митрополичому саду і це дозволило відкрити неподалік скупчення бутового каменю та плінфи, що нагадувало залишки фундаментів монастирських мурів другої половини XII ст. (Кілієвич 1961).

Дослідження відкритих В. А. Богусевичем пам'яток Києво-Печерської лаври — мурованої стіни монастиря XII ст. та склоробного виробництва XI ст. продовжено науково-дослідним сектором археології Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» під керівництвом С. П. Тараненка. У 2018 р. у Митрополичому саду були досліджені нові ділянки мурованої стіни монастиря, а в 2021 році з нагоди 70-річчя виявлення склоробної майстерні проведено моніторинг стану залишків унікального склоробного комплексу (Тараненко, Махота, Мисько 2020).

Широкі розвідувальні і стаціонарні розкопки, проведені В. А. Богусевичем у різних частинах Чернігова — в центральній і південній частині кремля, а також у східній і західній частині Третяка, були початком дослідження давніх частин міста. Їх результати дозволили В. А. Богусевичу розробити історичну топографію Чернігова. Дослідник вважав, що феодальний Чернігів, подібно до Києва, Коростеня, Любеча та інших давньоруських міст, об'єднав низку городищ, які були тут розташовані в дофеодальний час (Богусевич 1951d).



В. А. Богусевич оглядає котлован на вул. Межигірський, Київ, 1955 р. (НА ІА НАН України, ф. 35, спр. 8)

На підставі літописних повідомлень та археологічних спостережень дослідник зробив висновок, що просторий чернігівський кремль (дитинець) XI—XIII ст., на якому були розташовані Спаський і Борисоглібський собори, Благовіщенська і Михайлівська церкви, прилягав до берега Стрижня. Раніше на території, де стоїть Спаський собор, був розташований дохристиянський могильник. На думку В. А. Богусевича, княжий двір і Михайлівська церква містилися у східній частині кремля. У найпівденнішій частині дитинця під насипом бастіону XVII—XVIII ст. у 1947 р. В. А. Богусевичем вперше було виявлено залишки згорілих жилих споруд часів Київської Русі. Північніше і західніше дитинця був розташований «окольний град» або «острог», на південь від дитинця по берегу Десни знаходився Поділ (Богусевич 1951d).

У 1949 р. на території дитинця, на схід від Спаського собору В. А. Богусевичем були досліджені напівземлянкові споруди і господарські ями, які свідчать про наявність тут великого поселення IX—X ст. Також на цій ділянці було зафіксоване слов'янське поселення VII—VIII ст. Між Спаським собором і берегом р. Стрижень був відкритий рів, що огороджував в XI ст. дитинець зі сходу (Богусевич 1955a). На захід від Спаського собору в 1951 р. В. А. Богусевичем була досліджена основа цегляної, квадратної в плані теремної башти XI ст. Ймовірно, башта мала не менше трьох поверхів і була прикрашена фресковим живописом і кольоровими полив'яними плитками (Богусевич, Холостенко 1952). Південніше терема були відкриті залишки невеликої двоповерхової будівлі, прикрашеної мозаїкою, фресками і кольоровими полив'яними плитками, що була частиною палацового комплексу, розташованого біля Спаського і Борисоглібського соборів (Богусевич 1955b).

Комплекс житлових і господарських споруд X—XIII ст. був досліджений В. А. Богусевичем у 1947 та 1949 рр. в окольному городі — у західній частині міста, північніше Катеринінської церкви (Богусевич 1952c, с. 116—120). Отримані матеріали дозволили В. А. Богусевичу дійти висновку, що це одна з найдавніших частин Чернігова, яка була щільно заселена. Житла і ями-льохи біля них розташовані у кілька ярусів. Найдавніші будівлі належали до X—XI ст., пізніші, які їх перерізали, датовані XII—XIII ст. (Богусевич 1952c; 1955a, с. 7—10).

На стрілці пагорба Єлецького монастиря В. А. Богусевичем виявлено поселення VII—VIII ст. Він вважав, що в IX—X ст. на пагорбі Єлецького монастиря був князівський замок або невелика фортеця. Поселення VII—VIII ст., а також рештки житлових і господарських комплексів X—XIII ст. В. А. Богусевич відкрив на чернігівському Подолі в урочищі Млиновище у 1951 р. (Богусевич 1955a, с. 10—11).

У 1947—1948 рр. В. А. Богусевич провів розкопки на низці пам'яток розташованих поблизу Канева. Це, зокрема Велике скіфське городище та поселення біля його підніжжя, Мале городище, Пилипенкова гора, Московка, Хмільна та ін. (Богусевич 1952a).

Визначним відкриттям В. А. Богусевича стали поселення зарубинецької культури на горі Московка і Пилипенковій горі, адже до того часу були відомі лише могильники цієї культури. На горі Московка шар зарубинецької культури був перекритий шаром XI—XII ст., на Пилипенковій горі пізніше нашарування були відсутні, що зробило це городище надзвичайно цінним для досліджень. Розкопками В. А. Богусевича у 1948 р. були досліджені залишки п'яти заглиблених жител з вогнищами, викладеними невеликим камінням, знахідки з яких представлені переважно фрагментами товстостінних ліпних горщиків та посудин з лощеною поверхнею, аналогічними до кераміки Зарубинецького та Корчуватського могильників (Богусевич, Линка 1959). На підставі фрагментів античних амфор В. А. Богусевич достатньо точно датував це зарубинецьке городище III—I ст. до н. е.

Розкопками В. А. Богусевича на Пилипенковій горі був покладений початок дослідженню поселень зарубинецької культури таких

важливих для висвітлення основних питань етногенезу слов'ян. У подальшому розкопками Є. В. Максимова 1966—1970 рр. досліджена практично вся територія Пилипенкової гори, на якій були розташовані 42 житла і 112 господарських ям. Отримані матеріали дозволяють вважати цю пам'ятку еталонною для зарубинецької культури Середнього Подніпров'я (Максимов 1982, с. 32—58).

Біля підніжжя Великого і Малого скіфського городищ В. А. Богусевичем були відкриті слов'янські поселення кінця I тисячоліття н. е. На поселенні біля підніжжя Великого скіфського городища В. А. Богусевич розкопав рештки чотирьох жител з кам'яними вогнищами. Одночасне існування грубої ліпної і гончарної кераміки, орнаментованої паралельними лініями-хвилями, встановлене під час досліджень, дало підставу В. А. Богусевичу датувати це поселення IX—X ст. Він зазначав, що дослідження поселень такого типу дозволить вивчити матеріальну культуру племені полян. Ця пам'ятка, досить точно атрибутована В. А. Богусевичем, відома зараз як Канівське поселення і є однією з майже повністю досліджених слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е. (Мезенцева 1965; Терпиловський, Синиця 2010).

У 1954 р. В. А. Богусевич обстежив літописне місто Городець Остерський, який був однією із найміцніших фортець Середнього Подніпров'я [1]. Завдяки цим дослідженням отримані нові матеріали стосовно спорудження і структури цієї фортеці, її історії у княжу добу (Богусевич 1962).

Усі попередні роботи зводилися до вивчення решток Михайлівської божниці, що знаходилися на території городища. Кам'яна божниця була розташована на невеликому дитинці у південно-західній частині Остерської фортеці, зведеної Володимиром Мономахом у 1098 р. На думку В. А. Богусевича, дитинець являв собою укріплений князівський двір. Михайлівська церква — невелика прямокутна будівля — була важливою ланкою в оборонній лінії дитинця. Розташована у південно-східному куті оборонної лінії вона була ніби кутовою баштою, що контролювала підходи з боку р. Остра. В. А. Богусевич зазначив, що розміри цегли, використаної при будівництві церкви, та знаки на ній характерні для чернігівського виробництва кінця XI ст. За підрахунками В. А. Богусевича за аналогією з валом «міста Ярослава» в Києві, оборонна стіна дитинця складалася з 30 городень (приблизно 576 м).

В. А. Богусевич також обстежив вали і рів городища. У розрізі валу він простежив два шари, розділені потужним шаром горілого дерева. На думку дослідника, цей шар є рештками дерев'яних оборонних конструкцій, що були на валу і згоріли під час військових дій у середині XII ст. Верхній шар валу був, вірогідно, досипаний під час відновлення фортеці у кінці XII ст.

Протягом 1956—1957 рр. В. А. Богусевич брав участь у дослідженнях літописного міста Воїнь, розташованого біля с. Воїнська Гребля Полтавської області. Дослідження передували затопленню пам'ятки водами Кременчуцького водосховища. В експедиції, яку очолювали В. Й. Довженок і В. К. Гончаров, В. А. Богусевич був начальником загону, що досліджував посад літописного міста (Богусевич 1956; Богусевич и др. 1957).

У північній частині посаду в 1956 р. у розкопі площею 400 кв. м В. А. Богусевичем були досліджені залишки трьох печей від наземних жител, чотири заглиблених житла, а також сім господарських ям, які разом із житлами складали комплекси. На одному місці простежено залишки трьох різночасових об'єктів, що знаходилися на різних рівнях і належали до трьох будівельних періодів від X ст. до початку XIII ст. (Гончаров, Богусевич, Юра 1959). Розкопки у наступні роки показали, що основний культурний шар на посаді, як і на дитинці, належить до XI—XII ст. і представлений як наземними будівлями, від яких лишилися рештки глинобитних печей, так і напівземлянками стовпової конструкції (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 58—64).

Свої останні польові сезони 1958—1961 рр. В. А. Богусевич провів на території Сумської області, досліджуючи літописні міста.

Дослідження літописного міста Вир, на території якого нині розташований міський парк м. Білопілля, В. А. Богусевич розпочав у 1958 р. Завдяки розкопкам 1958—1960 рр. вдалось встановити час існування Вирського городища — X—XIII ст. До фондів Сумського краєзнавчого музею В. А. Богусевичем передано понад 270 предметів, серед яких привертає увагу колекція посуду із різними знаками майстрів-гончарів (Богусевич 1959).

У липні 1959 р. Володимир Андрійович провів розвідки з метою локалізації давньоруського міста В'яхань, завдяки чому було підтверджено, що це літописне місто, засноване в XI ст., розташоване в центрі с. Городище Недригайлівського р-ну Сумської обл., в урочищі Городок. Городище В'яхань має овальну форму, оточене валом і ровом. До городища примикає неукріплений посад (Богусевич 1998) [2].

Попередніми розвідувальними розкопками В. А. Богусевича у Путивлі в жовтні 1959 р. були зафіксовані залишки кам'яної споруди в центрі південної частини Путивльського ди-

1. Зараз не території Городця Остерського розташоване с. Старогородка, яке безпосередньо примикає до м. Остра.

2. Звіт про цю розвідку опублікований зі вступом і коментарями Ю. Ю. Моргунова.

тинця — «Городка». Дослідженнями 1960 р. було встановлено, що це рештки храму, характерною особливістю якого є два напівкруглих виступи (типу апсид) на південному і північному фасадах. В. А. Богусевич датував пам'ятку XII ст. і зазначав, що це була перша кам'яна будівля часів Київської Русі відкрита в Путивлі. На підставі аналізу літописних відомостей В. А. Богусевич дійшов висновку, що на території Городка був розташований дитинець із князівським двором.

Одночасно були проведені розкопки у тій частини городища, де містилися житлові будівлі. На всій площі розкопок знайдено велику кількість керамічних, залізних, скляних речей. Неабияку наукову цінність мають знайдені під час розкопок 140 цеглин із князівськими знаками і клеймами майстрів. Численність і різноманітність цих знаків дали підставу вважати, що будівництво кам'яних споруд набуло чималого розмаху, і що в ньому брали участь майстри із різних міст (Богусевич 1963).

Головним напрямком наукової діяльності В. А. Богусевича було вивчення проблем походження і формування міст Київської Русі, їх топографії і соціальної структури, будівництва середньовічних оборонних споруд. У дослідженнях він широко використовував писемні джерела, узгоджуючи з ними археологічні матеріали.

Дослідження В. А. Богусевичем пам'яток давнього Києва стали значним внеском у розробку історичної топографії міста. Він вперше виявив на Подолі насичений численними речами шар доби Київської Русі та провів дослідження наземного зрубного житла. Це дало В. А. Богусевичу підстави переглянути усталений на той час висновок про напівземлянки як основний тип жител давнього Києва і передбачити наявність на Подолі дерев'яних будівельних комплексів часів Київської Русі.

Керуючи розбиранням руїн Успенського собору Києво-Печерської лаври в перші повоєнні роки, В. А. Богусевич зробив важливі спостереження щодо його будівництва в XI ст. та пізніших ремонтів і перебудов. Він також вперше археологічно зафіксував муровані стіни Печерського монастиря XII ст. та відкрив склоробні майстерні, які виготовляли смальту для мозаїчного декору Успенського собору в кінці XI ст.

Особливої уваги заслуговують великі розвідувальні і стаціонарні розкопки, проведені В. А. Богусевичем у різних частинах Чернігова. Вони поклали початок дослідженню давніх частин міста та дозволили В. А. Богусевичу розробити історичну топографію Чернігова.

Завдяки дослідженням В. А. Богусевича отримані нові матеріали стосовно спорудження і структури літописних міст Городець Остерський, Воїнь, Вир та В'яхань, у Путивлі відкриті рештки мурованого храму XII ст.

Хоча В. А. Богусевич відомий головним чином як дослідник пам'яток Київської Русі, у його науковому доробку є й відкриття нових типів пам'яток попереднього часу — городищ зарубинецької культури та слов'янських поселень IX—X ст. Наддніпрянщини. Він провів перші розкопки на городищі Пилипенкова гора та Канівському поселенні полян — пам'ятках, що зараз вважаються еталонними для старожитностей Середнього Подніпров'я.

Роботи В. А. Богусевича демонструють конкретно-історичний підхід до висвітлення проблем історії Київської Русі. Його наукова спадщина становить значний внесок в археологію України і залишається предметом зацікавлень сучасних археологів.

Подяки. Висловлюю щиру подяку В. В. Павловій за допомогу у доборі фото з Наукового архіву ІА НАН України і завідувачці Археологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка Л. Г. Самойленко за фото випуску кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету імені Тараса Шевченка, 1950 р.

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С. 2018. В. А. Богусевич — дослідник Киево-Печерської лаври. *Могилянські читання 2018*: Дослідження сакральних пам'яток України, с. 216-220.

Асєєв, Ю. С., Богусевич, В. А. 1951. Воєнно-оборонні стіни XII віку Киево-Печерської лаври. *Вісник Академії архітектури УРСР*, 4, с. 39-45.

Богусевич, В. А. 1936. Порховская крепость. *Новгородский исторический сборник*, 1, с. 5-22.

Богусевич, В. А. 1937. Стены Староладожской крепости. *Новгородский исторический сборник*, 2, с. 124-125.

Богусевич, В. А. 1940. *Военно-оборонительные сооружения Новгорода, Старой Ладоги, Порхова и Копорья*. Новгород: АН СРСР.

Богусевич, В. А. 1951a. *Археологические раскопки в заповеднике Киево-Печерской лавры в 1951 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/8a.

Богусевич, В. А. 1951b. *Вновь открытые мастерские по изготовлению стекла и смальты XI века в Киеве*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/8a.

Богусевич, В. А. 1951c. Археологические раскопки 1950 г. на Подоле в Киеве. *Краткие сообщения ИИМК СССР*, 41, с. 47-48.

Богусевич, В. А. 1951d. Про топографію древнього Чернігова. *Археологія*, V, с. 116-126.

Богусевич, В. А. 1952a. Канівська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 141-153.

Богусевич, В. А. 1952b. Про походження і топографію древнього Києва за археологічними даними. *Археологія*, VII, с. 66-71.

Богусевич, В. А. 1952c. Роботи Чернігівської експедиції. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 109-122.

Богусевич, В. А. 1952d. Розкопки на горі Киселівці. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 66-72.

Богусевич, В. А. 1954a. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. *Археологія*, IX, с. 42-53.

Богусевич, В. А. 1954b. Мастерские по изготовлению стекла и смальты в Киеве. По материалам раскопок 1951 г. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 3, с. 14-20.

Богусевич, В. А. 1955a. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 5-11.

Богусевич, В. А. 1955b. Раскопки в Чернигове. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 9-11.

Богусевич, В. А. 1956. *Отчёт о раскопках посада древнерусского города «Воинь» в 1956 г. (Древнерусская Кременчугская экспедиция)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/3.

Богусевич, В. А. 1957. Про феодальні двори Києва XI—XIII ст. *Археологія*, XI, с. 14-20.

Богусевич, В. А. 1959. *Древнерусский город Выръ*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1958—59/14.

Богусевич, В. А. 1960. К вопросу о крепостных стенах XII в. Киево-Печерского монастыря. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 9, с. 108-112.

Богусевич, В. А. 1962. Остерский городок. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 12, с. 37-42.

Богусевич, В. А. 1963. Розкопки в Путивльському кремлі. *Археологія*, XV, с. 165-174.

Богусевич, В. А. 1998. Разведка на городище Вьяхань. *Сумська старовина*, III—IV, с. 28-33.

Богусевич, В. А., Гончаров, В. К., Довженок, В. И., Килиевич, С. Р., Копылов, Ф. Б., Кучера, М. П., Юра, Р. А. 1957. *Отчёт о работах Кременчугской древнерусской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1957 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/3.

Богусевич, В. А., Линка, Н. В. 1959. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой Горе близ г. Канева. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 114-118.

Богусевич, В. А., Холостенко, Н. В. 1952. Черниговские каменные дворцы XI—XII вв. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1, с. 32-42.

Богусевич… 2002. Богусевич Владимир Андреевич. В: Рыбина, Е. А., Хорошев, А. С. (ред.). *Археологи Великого Новгорода: Биографический справочник*. Великий Новгород, с. 26.

Богусевич… 2015. Богусевич Володимир Андрійович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 347-348.

Волкова, С. А. 2002. Богусевич Владимир Андреевич. В: *Псковский биографический словарь*. Псков: ПГПИ, с. 50-51.

Волкова, С. А. 2004. В. А. Богусевич и историческая экспозиция в Поганкиных палатах в 1930—1935 гг. *Псков*, 20, с. 29.

Гончаров, В. К., Богусевич, В. А., Юра, Р. А. 1959. Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 году. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 8, с. 60-71.

Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.

До 90-річчя… 1992. До 90-річчя Володимира Андрійовича Богусевича. *Археологія*, 4, с. 108-109.

Єфіменко, П. П., Богусевич, В. А. 1952. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві. *Вісник Академії наук Української РСР*, 12, с. 34-46.

Кілієвич, С. Р. 1961. *Звіт про археологічну розвідку в Києві 1961 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1961/61.

Кончин, Е. 1981. «…И доставлены в полной сохранности». *Вокруг света*, 5 (online). Режим доступу: https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/2179/.

Кот, С. 2020. *Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Киев: Наукова думка.

Маркина, Г. К. 2003. В. А. Богусевич и Новгородский музей. *Ежегодник Новгородского государственного объединённого музея-заповедника—2002*, с. 48-51.

Маркина, Г. К. 2007. Богусевич Владимир Андреевич. В: Янин, В. Л. (ред.). *Великий Новгород: история и культура IX—XVII веков: Энциклопедический. словарь*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 97-98.

Мезенцева, Г. Г. 1965. *Канівське поселення полян*. Київ: Наукова думка.

Новгородская… 1940. Новгородская секция Института истории Академии наук СРСР. *Новгородский исторический сборник*, 7, с. 125-126.

Очерки… 1992. *Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника*. Киев: Радянська Україна.

Платонов, Н. И., Богусевич, В. А. 1932. *Современный и древний Псков: путеводитель*. Псков: Псковское Райбюро краеведения.

Порфиридов, Н. Г. 1947. *Древний Новгород: очерки из истории русской культуры XI—XV вв.* Москва; Ленинград: АН СССР.

Сіткарьова, О. В. 2000. *Успенський собор Києво-Печерської лаври: До історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови*. Київ: Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра.

Строков, А. А. 1936. Раскопки Холопьей улицы древнего Новгорода. *Новгородский исторический сборник*, 1, с. 41-64.

Строков, А. А. 1939. Отчёт о раскопках древнего русского водопровода. *Новгородский исторический сборник*, 6, с. 16-20.

Строков, А. А. 1940. Раскопки на Ярославовом дворе в 1940 г. *Новгородский исторический сборник*, 8, с. 3-17.

Строков, А. А. 1945. Раскопки в Новгороде в 1940 г. *Краткие сообщения ИИМК СССР*, 11, с. 65-73.

Строков, А., Богусевич, В. 1939. *Новгород Великий*. Ленинград: АН СССР.

Строков, А. А., Богусевич, В. А. 1940. Предварительный отчёт о раскопках в Новгороде в 1939 г. (южная часть Кремля). *Новгородский исторический сборник*, 7, с. 3-18.

Строков, А. А., Богусевич, В. А., Мантейфель, Б. К. 1938. Раскопки на Ярославовом дворище. *Новгородский исторический сборник*, 3—4, с. 183-210.

Строков, А. А., Богусевич, В. А., Мантейфель, Б. К. 1939. Раскопки в Новгородском Кремле в 1938 г. *Новгородский исторический сборник*, 5, с. 3-17.

Тараненко, С., Махота, О., Мисько, Ю. 2020. Археологічний сезон у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 59-60.

Терпиловський, Р. В., Синиця, Є. В. 2010. Археологічні дослідження пам'яток раннього середньовіччя на території Канівського природного заповідника: історія, здобутки, перспективи. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 226-237.

Ткаченко, М. В. 2007. З історії археологічних досліджень лаврських мурів. *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*, 19, с. 48-51.

Трояновский, С. В. 2002. К 100-летию со дня рождения В. А. Богусевича (1902—1978 гг.). Биографический очерк. *Ежегодник Новгородского государственного объединённого музея-заповедника—2002*, с. 41-48.

Филимонов, А. В. 2013. Краеведческая деятельность Н. И. Платонова. *Псков,* 39, с. 36-40.

Филимонов, А. В. *2004. Псковское краеведение в 1920—1930-е гг.* Псков: ППИИ.

Холостенко, Н. В. 1955. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры. *Советская археология*, XXIII, с. 341-358.

V наукова… 1948. V наукова конференція Інституту археології АН УРСР. *Археологія*, II, с. 199-225.

REFERENCES

Abashyna, N. S. 2018. V. A. Bohusevych — doslidnyk Kyievo-Pecherskoi lavry. *Mohylianski chytannia 2018*: Doslidzhennia sakralnykh pam'iatok Ukrainy, s. 216-220.

Asieiev, Yu. S., Bohusevych, V. A. 1951. Voienno-oboronni stiny XII st. Kyievo-Pecherskoi lavry. *Visnyk Akademii arkhitektury URSR*, 4, s. 39-45.

Bogusevich, V. A. 1936. Porkhovskaia krepost. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 1, s. 5-22.

Bogusevich, V. A. 1937. Steny Staroladozhskoi kreposti. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 2, s. 124-125.

Bogusevich, V. A. 1940. *Voenno-oboronitelnye sooruzheniia Novgoroda, Staroi Ladogi, Porkhova i Koporia.* Novgorod: AN SRSR.

Bogusevich, V. A. 1951a. *Arkheologicheskie raskopki v zapovednike Kievo-Pecherskoi lavry v 1951 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/8a.

Bogusevich, V. A. 1951b. *Vnov otkrytye masterskie po izgotovleniiu stekla i smalty XI veka v Kieve.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/8a.

Bogusevich, V. A. 1951c. Arkheologicheskie raskopki 1950 g. na Podole v Kieve. *Kratkie soobshcheniia IIMK SSSR*, 41, s. 47-48.

Bohusevych, V. A. 1951d. Pro topohrafiiu drevnoho Chernihova. *Arkheolohiia*, V, s. 116-126.

Bohusevych, V. A. 1952a. Kanivska arkheolohichna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 141-153.

Bohusevych, V. A. 1952b. Pro pokhodzhennia i topohrafiiu drevnoho Kyieva za arkheolohichnymy danymy. *Arkheolohiia*, VII, s. 66-71.

Bohusevych, V. A. 1952c. Roboty Chernihivskoi ekspedytsii. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 109-122.

Bohusevych, V. A. 1952d. Rozkopky na hori Kyselivtsi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 66-72.

Bohusevych, V. A. 1954a. Arkheolohichni rozkopky v Kyievi na Podoli v 1950 r. *Arkheolohiia*, IX, s. 42-53.

Bogusevich, V. A. 1954b. Masterskie po izgotovleniiu stekla i smalty v Kieve. Po materialam raskopok 1951 g. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 3, s. 14-20.

Bohusevych, V. A. 1955a. Arkheolohichni rozkopky v Chernihovi v 1949 ta 1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 5-11.

Bogusevich, V. A. 1955b. Raskopki v Chernigove. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 4, s. 9-11.

Bogusevich, V. A. 1956. *Otchet o raskopkakh posada drevnerusskogo goroda «Voin» v 1956 g. (Drevnerusskaia Kremenchugskaia ekspeditsiia).* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/3.

Bohusevych, V. A. 1957. Pro feodalni dvory Kyieva XI—XIII st. *Arkheolohiia*, XI, s. 14-20.

Bogusevich, V. A. 1959. *Drevnerusskii gorod Vyr*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958—59/14.

Bogusevich, V. A. 1960. K voprosu o krepostnykh stenakh XII v. Kievo-Pecherskogo monastyria. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 9, s. 108-112.

Bogusevich, V. A. 1962. Osterskii gorodok. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 12, s. 37-42.

Bohusevych, V. A. 1963. Rozkopky v Putyvlskomu kremli. *Arkheolohiia*, XV, s. 165-174.

Bogusevich, V. A. 1998. Razvedka na gorodishche Viakhan. *Sumska starovina*, III—IV, s. 28-33.

Bogusevich, V. A., Goncharov, V. K., Dovzhenok, V. I., Kilievich, S. R., Kopylov, F. B., Kuchera, M. P., Iura, R. A. 1957. *Otchet o rabotakh Kremenchugskoi drevnerusskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR v 1957 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/3.

Bogusevich, V. A., Linka, N. V. 1959. Zarubinetskoe poselenie na Pilipenkovoi Gore bliz g. Kaneva. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, s. 114-118.

Bogusevich, V. A., Kholostenko, N. V. 1952. Chernigovskie kamennye dvortsy XI—XII vv. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 1, s. 32-42.

Bogusevich… 2002. Bogusevich Vladimir Andreevich. In: Rybina, E. A., Khoroshev, A. S. (eds.). *Arkheologi Velikogo Novgoroda: Biograficheskii spravochnik*. Velikii Novgorod, s. 26.

Bohusevych… 2015. Bohusevych Volodymyr Andriiovych. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918—2014*. Kyiv: ADEF-Ukraina, s. 347-348.

Volkova, S. A. 2002. Bogusevich Vladimir Andreevich. In: *Pskovskii biograficheskii slovar*. Pskov: PGPI, s. 50-51.

Volkova, S. A. 2004. V. A. Bogusevich i istoricheskaia ekspozitsiia v Pogankinykh palatakh v 1930—1935 gg. *Pskov*, 20, s. 29.

Goncharov, V. K., Bogusevich, V. A., Iura, R. A. 1959. Raskopki drevnerusskogo goroda Voinia v 1956 godu. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 8, s. 60-71.

Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Drevnoruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.

Do 90-richchia… 1992. Do 90-richchia Volodymyra Andriiovycha Bohusevycha. *Arkheolohiia*, 4, s. 108-109.

Yefimenko, P. P., Bohusevych, V. A. 1952. Kripost Yaroslava Mudroho v Kyievi. *Visnyk Akademii nauk Ukrainskoi RSR*, 12, s. 34-46.

Kiliievych, S. R. 1961. *Zvit pro arkheolohichnu rozvidku v Kyievi 1961 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1961/61.

Konchin, E. 1981. «…I dostavleny v polnoi sokhrannosti». *Vokrug sveta*, 5 (online). Rezhim dostupu: https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/2179/.

Kot, S. 2020. *Povernennia i restytutsiia kulturnykh tsinnostei u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XX — poch. XXI st.).* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Maksimov, E. V. 1982. *Zarubinetskaia kultura na territorii USSR*. Kiev: Naukova dumka.

Markina, G. K. 2003. V. A. Bogusevich i Novgorodskii muzei. *Ezhegodnik Novgorodskogo gosudarstvennogo obieedinennogo muzeia-zapovednika—2002*, s. 48-51.

Markina, G. K. 2007. Bogusevich Vladimir Andreevich. In: Ianin, V. L. (ed.). *Velikii Novgorod: istoriia i kultura IX—XVII vekov: Entsiklopedicheskii. slovar*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 97-98.

Mezentseva, H. H. 1965. *Kanivske poselennia polian*. Kyiv: Naukova dumka.

Novgorodskaia… 1940. Novgorodskaia sektsiia Instituta istorii Akademii nauk SRSR. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 7, s. 125-126.

Ocherki… 1992. *Ocherki istorii Kievo-Pecherskoi lavry i Zapovednika.* Kiev: Radianska Ukraina.

Platonov, N. I., Bogusevich, V. A. 1932. *Sovremennyi i drevnii Pskov: putevoditel*. Pskov: Pskovskoe Raibiuro kraevedeniia.

Porfiridov, N. G. 1947. *Drevnii Novgorod: ocherki iz istorii russkoi kultury XI—XV vv.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Sitkarova, O. V. 2000. *Uspenskyi sobor Kyievo-Pecherskoi lavry: Do istorii arkhitekturno-arkheolohichnykh doslidzhen ta proektu vidbudovy*. Kyiv: Sviato-Uspenska Kyievo-Pecherska Lavra.

Strokov, A. A. 1936. Raskopki Kholopei ulitsy drevnego Novgoroda. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 1, s. 41-64.

Strokov, A. A. 1939. Otchet o raskopkakh drevnego russkogo vodoprovoda. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 6, s. 16-20.

Strokov, A. A. 1940. Raskopki na Iaroslavovom dvore v 1940 g. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 8, s. 3-17.

Strokov, A. A. 1945. Raskopki v Novgorode v 1940 g. *Kratkie soobshcheniia IIMK SSSR*, 11, s. 65-73.

Strokov, A., Bogusevich, V. 1939. *Novgorod Velikii*. Leningrad: AN SSSR.

Strokov, A. A., Bogusevich, V. A. 1940. Predvaritelnyi otchet o raskopkakh v Novgorode v 1939 g. (iuzhnaia chast Kremlia). *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 7, s. 3-18.

Strokov, A. A., Bogusevich, V. A., Manteifel, B. K. 1938. Raskopki na Iaroslavovom dvorishche. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 3—4, s. 183-210.

Strokov, A. A., Bogusevich, V. A., Manteifel, B. K. 1939. Raskopki v Novgorodskom Kremle v 1938 g. *Novgorodskii istoricheskii sbornik*, 5, s. 3-17.

Taranenko, S., Makhota, O., Mysko, Yu. 2020. Arkheolohichnyi sezon u Natsionalnomu Kyievo-Pecherskomu istoryko-kulturnomu zapovidnyku. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 59-60.

Terpylovskyi, R. V., Synytsia, Ye. V. 2010. Arkheolohichni doslidzhennia pam'iatok rannoho serednovichchia na terytorii Kanivskoho pryrodnoho zapovidnyka: istoriia, zdobutky, perspektyvy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, s. 226-237.

Tkachenko, M. V. 2007. Z istorii arkheolohichnykh doslidzhen lavrskykh muriv. *Lavrskyi almanakh: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury*, 19, s. 48-51.

Troianovskii, S. V. 2002. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia V. A. Bogusevicha (1902—1978 gg.). Biograficheskii ocherk. *Ezhegodnik Novgorodskogo gosudarstvennogo obieedinennogo muzeia-zapovednika—2002*, s. 41-48.

Filimonov, A. V. 2013. Kraevedcheskaia deiatelnost N. I. Platonova. *Pskov*, 39, s. 36-40.

Filimonov, A. V. 2004. *Pskovskoe kraevedenie v 1920—1930-e gg*. Pskov: PGPI.

Kholostenko, N. V. 1955. Issledovanie ruin Uspenskogo sobora Kievo-Pecherskoi lavry. *Sovetskaia arkheologiia*, XXIII, s. 341-358.

V naukova… 1948. V naukova konferentsiia Instytutu arkheolohii AN URSR. *Arkheolohiia*, II, s. 199-225.

N. S. Abashyna

CAREER AND SCIENTIFIC HERITAGE OF V. A. BOGUSEVICH

In July 24, 2022 is the 120th anniversary of the famous archaeologist, historian and museologist, the researcher of archaeological sites of Kievan Rus, Candidate of Historical Sciences Volodymyr Andriyovych Bogusevych (1902—1978).

V. A. Bogusevich graduated from the historical and economic department of Leningrad Herzen State Pedagogical Institute (1925) and postgraduate studies at the State Academy of the History of Material Culture (1929). In 1929—1931 he was a research officer at the State Academy of the History of Material Culture; in 1931—1935 — the Deputy Director for Research and Scientific Secretary of the Pskov State Museum; 1935—1941 — the Deputy Director for Science of the Administration of the Novgorod State Museums and Senior Research Fellow of the Novgorod Section of the Institute of History of the USSR Academy of Sciences; 1945—1946 — the Deputy Director for the scientific part of the State Historical and Cultural Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra»; 1947—1962 — the Senior Research Fellow, Head of the Department of Slavic Archeology of the Institute of Archaeology of Academy of Sciences of Ukrainian SSR. In 1947 Bogusevich received his Candidate of Sciences degree.

He studied the archeological sites of Novgorod (1937—1941), Kyiv (1948, 1950—1952, 1957), Chernihiv (1947—1949, 1951, 1953), the Rus cities of Voin (1956—1957), Gorodets Ostersky (1954, 1961), Vyr (1958—1959), V'yahan (1959), Putivl (1960—1961), settlements of the Slavs near Kaniv (1947—1948).

V. A. Bogusevych's contribution to the archeology of Kyiv is significant. He supervised the dismantling of the ruins of the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra (1945—1948), explored the archeological sites of the Kyiv-Pechersk Lavra and the Upper Town, conducted the first excavations in Podil, discovered the wall of the «city of Yaroslav».

The excavations of V. A. Bogusevych on the territory of the Chernihiv Kremlin and on the Tretyak were the beginning of the study of ancient parts of the city. This allowed him to develop the historical topography of Chernihiv.

V. A. Bogusevich is the author of more than 60 scientific and popular works. In research he made extensive use of written sources supplementing them with archaeological material. V. A. Bogusevych's works demonstrate a concrete-historical approach to the problems of the origin and formation of the cities of Kievan Rus, their topography and social structure, the construction of medieval fortifications.

Keywords: Volodymyr Andriyovych Bogusevych, Kievan Rus, Old Kyiv, Old Chernihiv, Kyiv-Pechersk Lavra, settlements, archaeological sites of the 10th—13th centuries.

Одержано 29.04.2022

АБАШИНА Наталія Серафимівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», Київ, Україна.

ABASHYNA Nataliia, Ph. D., Leading Researcher, National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra», Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-4483-2840, e-mail: n1212@ukr.net.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ В. А. БОГУСЕВИЧА

1929

1. Богусевич, В. А. 1929. Живопись конца XV ст. в Привологодском районе. В: *Северные памятники древнерусской станковой живописи*. Вологда: Издательство Вологодского государственного областного музея, с. 13-22.

2. Богусевич, В. А. 1929. Новый архитектурный тип в русском зодчестве XVI и XVII ст. *Государственная Академия истории материальной культуры. Бюро по делам аспирантов*, 1, с. 93-100.

1932

3. Платонов, Н. И., Богусевич, В. А. 1932. *Современный и древний Псков: путеводитель.* Псков: Издательство Псковского Райбюро краеведения.

1934

4. Богусевич, В. А. 1934. Псковские литейщики XVI—XVII вв. *Проблемы истории докапиталистических обществ*, 9—10, с. 157-161.

5. Богусевич, В. А. 1936. Порховская крепость. *Новгородский исторический сборник,* 1, с. 5-22.

1937

6. Богусевич, В. А. 1937. Литейный мастер Михаил Андреев. *Новгородский исторический сборник*, 2, с. 83-104.

7. Богусевич, В. А. 1937. Стены Староладожской крепости. *Новгородский исторический сборник*, 2, с. 124-125.

1938

8. Строков, А. А., Богусевич, В. А., Мантейфель, Б. К. 1938. Раскопки на Ярославовом дворище. *Новгородский исторический сборник*, 3—4, с. 183-210.

9. Богусевич, В. А. 1938. Вновь открытые фрески русских мастеров XIV в. *Новгородский исторический сборник*, 3—4, с. 216-218.

1939

10. Строков, А. А., Богусевич, В. А., Мантейфель, Б. К. 1939. Раскопки в новгородском Кремле в 1938 году. *Новгородский исторический сборник*, 5, с. 3-17.

11. Богусевич, В. А. 1939. Магдебургские врата XII в. *Новгородский исторический сборник*, 6, с. 22-29.

12. Строков, А. А., Богусевич, В. А. 1939. *Археологическое исследование Новгорода*. Новгород: АН СССР.

13. Строков, А. А., Богусевич, В. А. 1939. *Новгород Великий (пособие для экскурсантов и туристов)*. Ленинград: АН СССР.

1940

14. Богусевич, В. А. 1940. К вопросу о реставрации Волотовской церкви. *Новгородский исторический сборник*, 7, с. 48-54.

15. Богусевич, В. А. 1940. Псковские купцы XVII в. Русиновы. *Новгородский исторический сборник*, 8, с. 38-51.

16. Богусевич, В. А. 1940. *Военно-оборонительные сооружения Новгорода, Старой Ладоги, Порхова и Копорья*. Новгород: АН СССР.

1948

17. Богусевич, В. А. 1948. Робота по розбору руїн Великої Лаврської церкви. (Тези повідом-

лення. V наукова конференція Інституту археології АН УРСР (1-5 червня 1946 р.). *Археологія*, 2, с. 205.

1950

18. Богусевич, В. А. 1950. Древнейшее славянское поселение на Пилипенковой горе. *Труди Канівського біогеографічного заповідника. Київський державний університет*, 8, с. 5-10.

1951

19. Богусевич, В. А. 1951. Археологические раскопки 1950 г. на Подоле в Киеве (тезисы доклада на Пленуме Института истории материальной культуры, посвященном итогам археологического изучения древнерусских городов). *Краткие сообщения ИИМК СССР*, 41, с. 47-48.

20. Богусевич, В. А. 1951. Походження і характер древньоруських міст Наддніпрянщини. *Археологія*, 5, с. 34-49.

21. Богусевич, В. А. 1951. Про топографію древнього Чернігова. *Археологія*, 5, с. 116-126.

22. Асеєв, Ю. С., Богусевич, В. А. 1951. Воєнно-оборонні стіни XII віку в Києво-Печерській Лаврі (Архітектурно-археологічні дослідження 1951 р.). *Вісник Академії архітектури УРСР*, 4, с. 40-44.

1952

23. Богусевич, В. А. 1952. Древній Чернігів за археологічними даними. *Вісник Академії наук Української РСР*, 1, с. 56-63.

24. Єфименко, П. П., Богусевич, В. А. 1952. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві. *Вісник Академії наук Української РСР*, 12, с. 38-41.

25. Богусевич, В. А. 1952. Розкопки на горі Киселівці. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 66-72.

26. Богусевич, В. А. 1952. Роботи Чернігівської експедиції. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 109-122.

27. Богусевич, В. А. 1952. Канівська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 141-153.

28. Богусевич, В. А. 1952. Про походження і топографію древнього Киева за археологічними даними. *Археологія*, 7, с. 66-71.

29. Богусевич, В. А., Холостенко, Н. В. 1952. Черниговские каменные дворцы XI—XII вв. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1, с. 32-42.

30. Богусевич, В. А. 1952. Раскопки скифского и древнеславянского поселений на территории Каневского биогеографического заповедника Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. *Труди Київського біогеографічного заповідника Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка*, 9, с. 5-10.

31. Богусевич, В. А. 1952. Раскопки скифского и древнеславянского поселений на территории Каневского биогеографического заповедника Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. *Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка*, 11, с. 93-100.

1953

32. Богусевич, В. А. 1953. Давні східні слов'яни. В: Касименко, О. К. (ред.). *Історія Української РСР: в 2 т.* Т. I, гл. 1. Київ: АН УРСР, с. 30-41. Те саме: Древние восточные славяне. В: Касименко, О. К. (ред.). *История Украинской ССР: в 2 т.* Т. 1, гл. 1. Киев: АН УССР, с. 30-41.

33. Богусевич, В. А. 1953. Итоги и задачи археологического изучения древнерусских городов на территории Украинской ССР. В: *Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР*. Киев, с. 95-106.

1954

34. Богусевич, В. А. 1954. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. *Археологія*, 9, с. 42-53.

35. Богусевич, В. А. 1954. Мастерские по изготовлению стекла и смальты в Киеве. По материалам раскопок 1951 г. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 3, с. 14-20.

1955

36. Богусевич, В. А. 1955. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 5, с. 5-11.

37. Богусевич, В. А. 1955. Раскопки в Чернигове. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 9-11.

1957

38. Богусевич, В. А. 1957. До історії склоробного виробництва в Київській Русі. *Нариси з історії техніки*, 4, с. 134-144.

39. Богусевич, В. А. 1957. Про феодальні двори Києва XI—XIII ст. *Археологія*, 11, с. 14-20.

40. Богусевич, В. А., Гончаров, В. К., Брайчевський, М. Ю. 1957. Культура Київської Русі. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Нариси стародавньої історії Української РСР*. Розділ 12, Київ: АН УРСР, с. 495-537.

41. Богусевич, В. А., Линка, Н. В. 1957. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой Горе близ г. Канева. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 114-118.

1959

42. Гончаров, В. К., Богусевич, В. А., Юра, Р. А. 1959. Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 году. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 8, с.60-71.

1960

43. Богусевич, В. А. 1960. К вопросу о крепостных стенах XII века Киево-Печерского монастыря. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 9, с. 108-112.

44. Богусевич, В. А. 1960. Погребение черняховской культуры в г. Сумы. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 9, с. 103-105.

1961

45. Богусевич, В. А. 1961. Зображення Сімаргла (собаки-птаха) в древньоруському мистецтві. *Археологія*, 12, с. 76-90.

46. Богусевич, В. А. 1961. Споруда XI ст. у дворі київського митрополита. *Археологія*, 13, с. 105-113.

46. Богусевич, В. А. 1961. Де стояв княжий терем. *Знання та праця*, 8, с. 31.

1962

48. Богусевич, В. А. 1962. Остерский городок. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 12, с. 37-42.

49. Богусевич, В. А., Юра Р. О. 1962. Капітальна праця про древній Київ (рец.). *Український історичний журнал*, 3, с. 131-133.

1963

50. Богусевич, В. А. 1963. Розкопки в Путивльському кремлі. *Археологія*, 15, с. 165-174.

51. Богусевич, В. А. 1963. Київська фортеця Ярослава Мудрого. *Знання та праця*, 9, с. 16.

1966

52. Богусевич, В. А., Міляєва, Л. С. 1966. Станковий живопис. В: Бажан, М. П. (ред.). *Історія українського мистецтва*. 1: Мистецтво з найдавніших часів до епохи Київської Русі. Київ, с. 322-340.

53. Богусевич, В. А. 1966. Книжкова мініатюра. В: Бажан, М. П. (ред.). *Історія українського мистецтва*. 1: Мистецтво з найдавніших часів до епохи Київської Русі. Київ, с. 341-356.

1967

54. Богусевич, В. А., Боровський, Я. Є. 1967. Споруда Петра Милонега. *Знання та праця*, 1, с. 16-17.

1998

55. Богусевич, В. А. 1998. Разведка на городище Вьяхань. *Сумська старовина*, 3—4, с. 28-33.

СТАТТІ ПРО В. А. БОГУСЕВИЧА

Богусевич… 2002. Богусевич Владимир Андреевич. В: Рыбина, Е. А., Хорошев, А. С. (ред.). *Археологи Великого Новгорода: Биографический справочник*. Великий Новгород, с. 26.

Богусевич… 2015. Богусевич Володимир Андрійович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 347-348.

Волкова, С. А. 2002. Богусевич Владимир Андреевич. В: *Псковский биографический словарь*. Псков: ПГПИ, с. 50-51.

До 90-річчя… 1992. До 90-річчя Володимира Андрійовича Богусевича. *Археологія*, 4, с. 108-109.

Івакін, Г. Ю. Богусевич Володимир Андрійович. Сайт «*Енциклопедія сучасної України*», Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=35905.

Іванова, В. О. З історії археологічних досліджень В. А. Богусевича на Сумщині. *Сайт Сумського обласного краєзнавчого музею*. Режим доступу: http://museum.sumy.ua/z-istori %D1 %97-arxeologichnix-doslidzhen-v-a-bogusevicha-na-sumshhini/.

Кончин, Е. 1981. «…И доставлены в полной сохранности». *Вокруг света*, 5 (online). Режим доступу: https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/2179/.

Курило, О. Ю. 2002. *Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати*. Київ: Стилос, с. 120-121.

Мезенцева, Г. Г. 1997. *Дослідники археології України: Енциклопедичний довідник*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 163-164.

Маркина, Г. К. 2003. В. А. Богусевич и Новгородский музей. *Ежегодник Новгородского государственного объединенного музея-заповедника—2002*, с. 48-51.

Пам'яті… 1980. Пам'яті В. А. Богусевича. *Археологія*, 33, с. 111.

Трояновский, С. В. 2002. К 100-летию со дня рождения В. А. Богусевича (1902—1978 гг.). Биографический очерк. *Ежегодник Новгородского государственного объединенного музея-заповедника—2002*, с. 41-48.

Самойленко, Л. Г. Богусевич Володимир Андрійович. *Кафедра археології та Музеєзнавства. Київський Національний університет імені Тараса Шевченка*. Режим доступу: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&view=category&id=257&Itemid=101.

Упорядник В. В. ПАВЛОВА

УДК 902.2(477.51)”1947+1949”(091) DOI: 10.37445/adiu.2022.02.02

Ю. М. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ В. А. БОГУСЕВИЧА У ЧЕРНІГОВІ 1947 та 1949 років

Стаття присвячена дослідженням В. А. Богусевича у Чернігові у 1947, 1949 рр. Узагальнюються результати робіт, простежено у якій послідовності проводилися роботи і що впливало на підведення підсумків досліджень. Результати робіт різних років дозволяють порівнювати їх між собою і зробити висновок про накопичення археологічного досвіду. Недоліки у роботі пояснюються отриманою перед війною підготовкою та відсутністю археологічного досвіду при роботах з «сухим» археологічним шаром.

Ключові слова: *Давньоруський Чернігів, археологічні дослідження, експедиція В. А. Богусевича.*

Під час війни 1941—1945 рр. українська археологія зазнала значних людських втрат. Для відновлення археологічних інституцій в Україну направлялися археологи з інших регіонів СРСР. Так після завершення війни до Інституту археології у Київ був направлений В. А. Богусевич. У 1946 р. у Чернігові почала працювати археологічна експедиція АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибакова. Уже протягом першого року археологи розгорнули дослідження Благовіщенського собору XII ст. та розпочали пошуки літописної Михайлівської церкви. Фінансування робіт проводилося Інститутом археології УРСР. Таким чином, починаючи з 1947 р., у Чернігові одночасно працювали і московські і київські археологи. Якщо московські колеги поставили собі за мету дослідити за два сезони величезний Благовіщенський собор, то київські археологи перед собою таких масштабних завдань поставити не могли. До Чернігова під керівництвом В. А. Богусевича приїхало усього кілька осіб. Окрім керівника, у складі експедиції були заступник начальника О. О. Попко (у минулому — директор Чернігівського історичного музею) [1], молодші наукові співробітники С. Дьомін, Ю. Колосов (у щоденнику згаданий як студент), І. Євсейчик, О. Савченко, які керували окремими розкопами або ділянками розкопів. Г. Попко та В. Водоложська займалися камеральною обробкою матеріалу. У роботах на конкретних розкопах згадуються до 4 найманих робітників.

Археологічні дослідження повинні були дати відповіді на питання: «*…де знаходився найдревніший чернігівський дитинець (його форма і розміри), де розташовувались древні населені частини міста (посад), як і в яких напрямках… відбувався ріст посада…*» [2] (Богусевич 1947, с. 2—3). Дослідження кінця XIX — початку XX ст. були спрямовані в основному на вивчення некрополю міста.

В. А. Богусевич, розуміючи, що такими силами неможливо проводити роботи широкими площами, застосував методику «розвідувального характеру» — закладення великої кількості розкопів розміром 4 × 4 м у різних частинах стародавнього Чернігова. На території Дитинця (у звіті «Кремль») було зроблено зачистку водопровідної траншеї, закладено 6 розкопів та шурф (рис. 1). У дуже короткому тексті звіту згадані результати досліджень кількох розкопів та зазначено наявність окремих різночасних об’єктів (Богусевич 1947, с. 1—20).

До звіту додавався план ур. Вал (територія Дитинця) з нанесеними розкопами. Схеми у

1. О. О. Попко, як знавець місцевих старожитностей консультував Б. О. Рибакова у 1946 р., а згодом, під час експедиції 1947 р., — В. А. Богусевича.
2. Тут і далі переклад наш.

© Ю. М. СИТИЙ, 2022



Рис. 1. План Дитинця Чернігова з розкопами XIX—XXI ст. **1947 р.**: 1 — розкоп 1; 2 — розкоп 2; 3 — розкоп 3; 4 — розкоп 4; 5 — розкоп 5; 6 — розкоп 6; 7 — розкоп на Цитаделі; 8 — розкоп 1 у Катеринінському парку; 9 — розкоп 2 у Катеринінському парку; 10 — розкоп 3 у Катеринінському парку; 16 — траншея 1; **1949 р.**: 11 — розкоп 1; 12 — розкоп 2; 13 — розкоп 3; 14 — розкоп 4 (у Катеринінському парку); 15 — розкоп 5; 17 — розкоп 7; **1951 р.**: 18 — розкоп 2; **1984 р.**: 19 — траншея

польових щоденниках дозволяють визначити, як нумерувалися розкопи [1].

Роботи по траншеї водогону проводилися з метою пошуку Михайлівського храму, згаданого у літопису під 1174 р. Траншея проходила через подвір'я сучасного Художнього музею, від цегляної огорожі в бік ганку музею. Товщина культурного шару сягала понад 2 м; знайдено окремі кістки від поховань людей. У післявоєнний час на місцевості ще знаходилася велика кількість різноманітних ям, траншей, залишків бліндажів 1941 та 1943 рр. Частину таких пошкоджень культурного шару було оглянуто, частину зачищено, а на місці окремих закладено розкопи.

Розкоп 1, за даними дослідника, був закладений 11 липня. Він знаходився за 120 м на схід від південно-східного кута Спасо-Преображенського собору на території Дитинця. За планами розкоп 1 був розбитий на захід від південного кута цегляної огорожі подвір'я Художнього музею. У польовому щоденнику зазначено, що на глибині 1,7 м зафіксовано шар будівельного сміття — вапно та уламки цегли (товщиною 3,5 см, шириною 18,0 см). У тексті звіту вказано, що на глибині 1,9 м було досліджено два поховання, орієнтовані головою на захід. «*Поховання, виявлені в розкопі № 1, не можуть, по-видимому, бути віднесені до дохристиянських курганних. Вони занадто близько розташовані одне до одного*» (Богусевич 1947, с. 5—6). Ця ремарка В. А. Богусевича про те, що на Дитинці Чернігова можуть бути курганні поховання, ймовірно, була результатом знайомства дослідника з матеріалами робіт на Старокиївській горі, де виявлені сліди поховань під курганними насипами. У цьому випадку уявлення про Чернігів формувалося у нього не за результатами аналізу отриманих в процесі роботи матеріалів, а згідно з уже існуючих аналогій, відомих дослідникові на прикладі інших пам'яток (в першу чергу Києва).

У науковому архіві ІА НАН України знаходяться чернетки стратиграфій стінок розкопів, які текстово можна викласти у вигляді таблиць.

1. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, № 725, 771—775, 1545.

Таблиця 1. Стратиграфія північної стінки розкопу 1

№ шару	Глибина, м	Назва шару	Матеріали	Датування, ст.
1	0—0,03	Дерен	—	XX
2	0,03—0,25	Сірий з цеглою	—	XX
3	0,25—0,5	Світло-сірий з цеглою	Підковка на чобіт, денце скляної посудини, кераміка XI—XII, XVI ст., ухналь	XIX
4	0,5—0,6	Сірий з цеглою, вапном, деревним тліном	Скляний посуд	XVII—XVIII
5	0,6—1,7	Сірий з цеглою та вапном	Кахлі, вінця скляних посудин XVII ст., скляні браслети, кераміка кінця X, XV—XVI ст., цвях	XV—XVII
6	1,7—2,25	Сірий з вугликами, кістками та білим піском	Смальта, скляні та пластинчатий бронзовий браслети, намистина, проколка кістяна, уламки амфор, язичок пряжки, плінфа, кераміка X—XI ст., цвях	XII—XIII
7	2,25—2,45	Білий пісок з сірою землею	Ручка чорнолощеної посудини, ліпна кераміка, кераміка початку X—XII ст.	II (?) — XI
8	2,45	Материк (білий пісок і червона глина)	—	—

Таблиця 2. Стратиграфія північної стінки розкопу 2

№ шару	Глибина, м	Назва шару	Матеріали	Датування, ст.
1	0—0,4	Дерен, чорний ґрунт	Ніж, скляний бокал, пластина, цвях	XX
2	0,4—0,7	Сірий з червоною цеглою	Кераміка XII—XIII, кінця XVII — початку XVIII ст., люлька, фрагмент завіси	XVIII—XIX
3	0,7—1,25	Сірий з цеглою та вапном	Скло XVIII ст., кераміка XII—XIV, кінця XVI, другої половини XVII ст., підковки на чоботи XVIII ст., завіса, скляний посуд, брусок з пісковику	XVIII
4	1,25—1,3	Біле вапно	—	XVII
5	1,3—1,7	Печина з глиною	Кераміка XII, XV — кінця XVI ст., скляний браслет	XIII—XVII
6	1,7—2,0	Сірий з глиною	Скляні браслети, пряслице шиферне, плінфа, кераміка X ст.	XII—XIII
7	2,0—2,25	Чорний	Риб'яча луска, кераміка X—XIII ст. та плінфа XII—XIII ст.	X—XII
8	2,25—2,3	Материк (глина)	—	—

Таблиця 3. Стратиграфія північної стінки розкопу 3

№ шару	Глибина, м	Назва шару	Матеріали	Датування, ст.
1	0—0,2	Дерен, чорний ґрунт	—	XX
2	0,2—0,4	Сірий ґрунт з вугликами, цеглою та глиною	—	XIX
3	0,4—0,45	Вапно та камінь	—	2 пол. XVIII.
4	0,45—0,6	Червона глина, цегла та вуглики	Цем'янка, цвях, скляний браслет	1750 р.
5	0,6—1,0	Глина з вугликами та цеглою	Люлька, ніж із заклепками	1718—1750 р.
6	1,0—1,4	Чорний пухкий з цеглою, вугликами та перегноєм	Кахлі, скляний бокал та підковка на чобіт XVII ст., уламок завіси	1239—1718 р.
7	1,4—1,95	Чорний щільний ґрунт	Свинцева скручена пластина (від даху собору?), вінце горщика XVI ст., кераміка XI—XII ст.	X—XIII
8	1,95	Материк	—	—

Таблиця 4. Стратиграфія північної стінки розкопу 4

№ шару	Глибина, м	Назва шару	Матеріали	Датування, ст.
1	0—0,35	Дерен, чорний ґрунт	Залізний стрижень, брусок з пісковику, петля стремена, вапно, ніжка чарки XIX ст.	XIX—XX
2	0,35—0,6	Чорний щільний ґрунт	Фрагменти амфор з дрібним рифленням	XVIII
3	0,6—1,1	Чорний з цеглою та глиною	Залізний стрижень, люлька, кераміка XIV—XV ст., цвяхи	XIII—XVII
4	1,1—1,2	Горілий шар, попіл	—	1239 р.
5	1,2—1,9	Глина, чорний, вугли-ки, цегла	Вінце горщика другої половини X ст.	X—XIII
6	1,9	Материк (сіра глина)	—	—

Таблиця 5. Стратиграфія північної стінки розкопу 5

№ шару	Глибина, м	Назва шару	Матеріали	Датування, ст.
1	0—0,25	Дерен, чорний пухкий ґрунт	—	—
2	0,25—0,45	Сірий щільний ґрунт	Сталева виделка з кістяним руків'ям	XIX
3	0,45—0,6	Пухкий ґрунт з вугли-ками	—	—
4	0,6—0,8	Жовта глина з цеглою	Частина дзвоника, хрестик	XIX
5	0,8—1,2	Цегла	Іконка-складень, риб'яча луска, кераміка кінця XVII — початку XVIII ст.	XVII—XVIII
6	1,2—1,4	Вапно	Кераміка X, XVII—XVIII ст.	XVII—XVIII
7	1,4—2,0	Шари, порушені котло-ванами	Кераміка другої половини XVII — початку XVIII ст., тарілка з розписом поливою XVIII ст.	XVII—XVIII

Таблиця 6. Стратиграфія північної стінки розкопу

№ шару	Глибина, м	Назва шару	Матеріали	Датування, ст.
1	0—0,35	Дерен, чорний ґрунт	Бочки середини XX ст.	XX
2	0,35—0,8	Білий щільний пісок	Глиняне грузило, кахлі, вістря стріли	XIX
3	0,8—1,05	Сірий щільний ґрунт	Частина скляного бокалу	XVII—XVIII
4	1,05	Материк (пісок із глиною)	Кераміка кінця X ст.	—

За планом, на рівні поховань (глибина 1,7—1,8 м) розкоп звузився з кожного боку на 0,3 м і його площа становила 11,5 м^2. У 1940—50-х рр. існувала практика залишати усередині розкопу земляні сходи (які дослідники називали тераси) для полегшення робіт. Подібна методика зменшувала площу досліджень з 16 м^2 до 12 м^2 і не дозволяла зафіксувати повну стратиграфію всіх стінок. Чим глибший був розкоп, тим меншу площу вдавалося дослідити на його дні. Таким чином, при початковій площі розкопу 16 м^2 котловани споруд могли буди зафіксовані на площі близько 9 м^2, а виявлений на рівні материка котлован об'єкту практично завжди потрапляв частково під стінки розкопу, а частково — під не копану ділянку. Досить часто робітники прокопували материковий шар, що ще більше ускладнювало правильне розуміння об'єктів у розкопі. Тривалість життя на Дитинці і, відповідно, наявність значної кількості різночасових об'єктів значно ускладнювали фіксацію шарів.

Матеріали, що походили з розкопу записувалися в опис з позначенням розкопу, квадрату (чи кількох квадратів) та глибини. У розкопах споруди не виділялися і не нумерувалися, в публікаціях також відсутня їх нумерація. Опис об'єктів та споруд в окремих випадках подано, але визначитися, про що конкретно йде мова

Таблиця 7. Стратиграфія східної стінки розкопу 3 у Катеринінському парку

№ шару	Глибина, м	Назва шару	Матеріали	Датування, ст.
1	0—0,35	Чорний пухкий ґрунт	—	XX
2	0,35—2,0	Чорний ґрунт з цеглою, глиною, вапном та шматками дерева	—	XVIII—XIX
3	(2,0—2,1)—(2,5—2,6)	Глина з вапном (шар з нахилом на південь і перекриває котлован)	—	XVII—XVIII
4	(2,2—2,3)—(2,6—2,7)	Сірий ґрунт з вугликами (шар з нахилом на південь)	—	XVII
5	(2,3—2,4)—(2,7—2,85)	Сірий ґрунт з вугликами та попелом (шар з нахилом на південь)	—	XVII
6	(2,4—2,6)—(2,85—3,0)	Біла глина (шар з нахилом на південь)	—	XVII
7	(2,6—2,8)—(3,0—3,4)	Сірий ґрунт з вугликами (шар з нахилом на південь)	—	XVII
8	2,8	Материк (щільний пісок)	—	—

Таблиця 8. Стратиграфія південної стінки розкопу 1

№ шару	Глибина, м	Назва шару	Матеріали	Датування, ст.
1	0—0,65	Дерен, чорний ґрунт	—	XX
2	0,65—0,7	Пісок	Пляшка	XIX
3	0,7—1,0	Чорний ґрунт	Скляний браслет, кремінь, оброблений ріг	XVIII
4	1,0—1,1	Вапно	—	Кінець XVII
5	1,1—1,15	Чорний ґрунт	—	Кінець XVII
6	1,15—1,35	Цегла	Кераміка X—XIII ст.	Кінець XVII
7	1,35—2,23	Чорний ґрунт	Скляний браслет, фрагменти амфор, підкова, вістря стріли, поливна плитка, ніж, монета 1747 р., смальта, жовта двочасткова намистина, кераміка X—XII ст.	XIII—XVII
8	2,23—2,3	Вуглики й пічина	Скляний браслет, фрагменти амфор	XIII
9	2,3—2,5	Суглинок	Скляні браслети, плитка підлоги із зеленою поливою, фрагменти амфор, скляна намистина темно-зеленого кольору, кераміка X, XII—XIII (котлован), XVIII (поховання) ст.	XII і XVIII
10	2,5—2,6	Вуглики	Фрагменти амфор, смальта, висла печатка, скляна намистина бірюзового кольору	XII
11	2,6—2,75	Сірий суглинок	Фрагменти амфор	X—XII
12	2,75	Материк	—	—

досить складно. Все це свідчить про відсутність польового досвіду учасників експедиції.

Судячи з чернеток стратиграфій стінок розкопу, у північно-східному куті (кв. 3) з глибини 1,8 м до 3,1 м від рівня дерну знаходився котлован споруди, що може вказувати на її датування у межах XII — серединою XIII ст. На глибині 1,8 м над котлованом зображений горілий прошарок (сліди пожежі 1239 р.). З кв. 3 походив камінь (точильний брусок?) та кераміка XII — середини XIII ст. На глибині 3,4 м знайдені денце посудини X ст. та фрагмент стінки амфори з рифленою поверхнею.

У стратиграфії південної стінки, ймовірно, теж фіксувався об'єкт. З кв. 4 (південно-східний кут розкопу) з глибини 2,0 м походила підковка на чобіт, можливо XVII ст. (рис. 2: 12) Стратиграфії західної та південної стінок розкопу містять заповнення котловану потужністю щонайменше до 2,4 м.

Згідно опису матеріалів (індивідуальні та масові знахідки матеріал з усіх розкопів записані у єдиному описі), з розкопу 1 походили № 1—211, 922—939. Серед матеріалів згадані: № 73, 106, 191, — шматки шлаків (з гл. 1,0; 2,0; 2,35 м).

Розкоп 2 був закладений 11 липня. Він знаходився на північний захід від попереднього та на захід від цегляної огорожі подвір'я Художнього музею. У звіті розкоп не описаний.

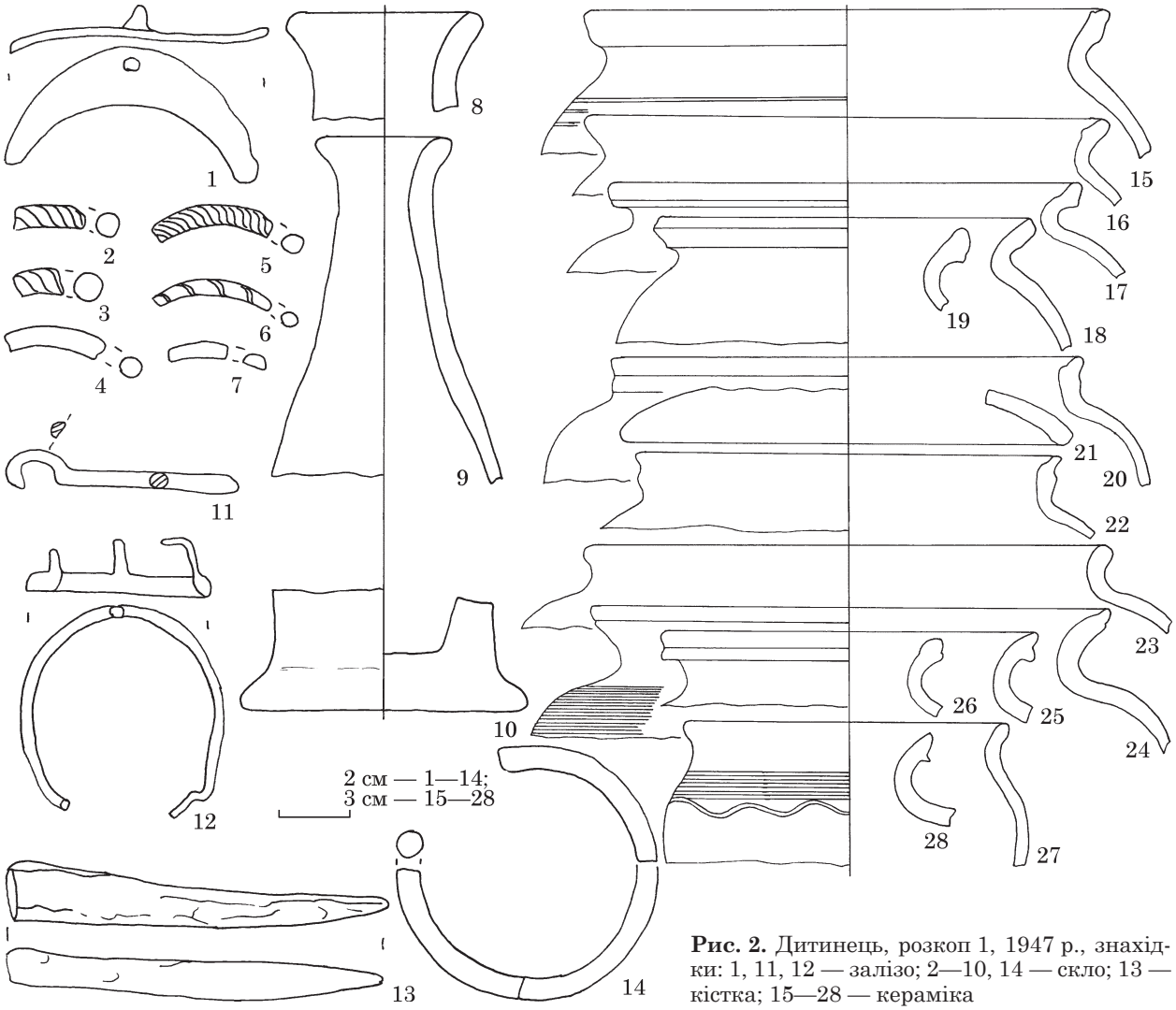

Рис. 2. Дитинець, розкоп 1, 1947 р., знахідки: 1, 11, 12 — залізо; 2—10, 14 — скло; 13 — кістка; 15—28 — кераміка

У щоденнику зазначено, що у північно-східному куті розкопу до глибини 1,1 м спостерігалося заповнення вапнякової ями. Згідно опису, з розкопу 2 походили № 212—321, 940—968. Серед матеріалів згадані: № 280 — шматок шлаку (з гл. 0,35 м) та № 286 — шматок болотної руди (з гл. 0,8 м).

У південній стінці розкопу з глибини 0,9 м фіксувався котлован споруди. Він перекритий шаром з вапном, що лежав з нахилом — з півночі на південь. Імовірно, з котловану (дно на глибині 2,7 м) походила кераміка XVIII ст., камінь та ніж із заклепками для дерев'яного руків'я. У щоденнику вказано, що 16 липня досягли рівня материка на глибині 2,3 м. На глибині 2,0 м у кв. 4 знайдено уламок кахлі із зеленою поливою. Зображення на виробі нагадує шию орла з гербових кахлів (рис. 3: 10). З кв. 1, з глибини 3,4 м походило вінце горщика XII ст. та уламок амфори з дрібним рифленням поверхні.

Розкоп 3 був закладений 11 липня. Він знаходився на південний захід від розкопу 1 та на північ від будівлі Історичного музею. У звіті розкоп не описаний.

Згідно опису, з розкопу 3 походили № 322—475, 515—524. Серед матеріалів згадані: № 442— шматки шлаку (з гл. 0,75 м) та № 444 — шматок болотної руди (з гл. 0,75 м), 523 — шматок кварцу (з гл. 1,15 м).

У північно-східному куті знаходився котлован об'єкту, зафіксований з глибини 0,9—1,0 м. Така глибина залягання може вказувати на існування споруди у кінці XVII — на початку XVIII ст. (рис. 4) У південно-західному куті розкопу є горілий прошарок (1239 р.?), що перекривав котлован споруди, з якого походила кераміка XIII ст. та точильний брусок. З глибини 2,5 м походив фрагмент кістяної проколки; з кв. 2 з глибини 2,15 м — кераміка XII—XV ст., фрагмент амфори.

Розкоп 3 був закінчений 16 липня (на шостий день робіт).

Розкоп 4 було розпочато 11 липня. Він знаходився на південний захід від попереднього, на захід від будівлі Історичного музею і розташований найближче до Спасо-Преображенського собору. У звіті розкоп не описаний.

Згідно запису у щоденнику, 17 липня на розкопі проводилася розчистка споруди XVII ст., інтерпретованої як горн.

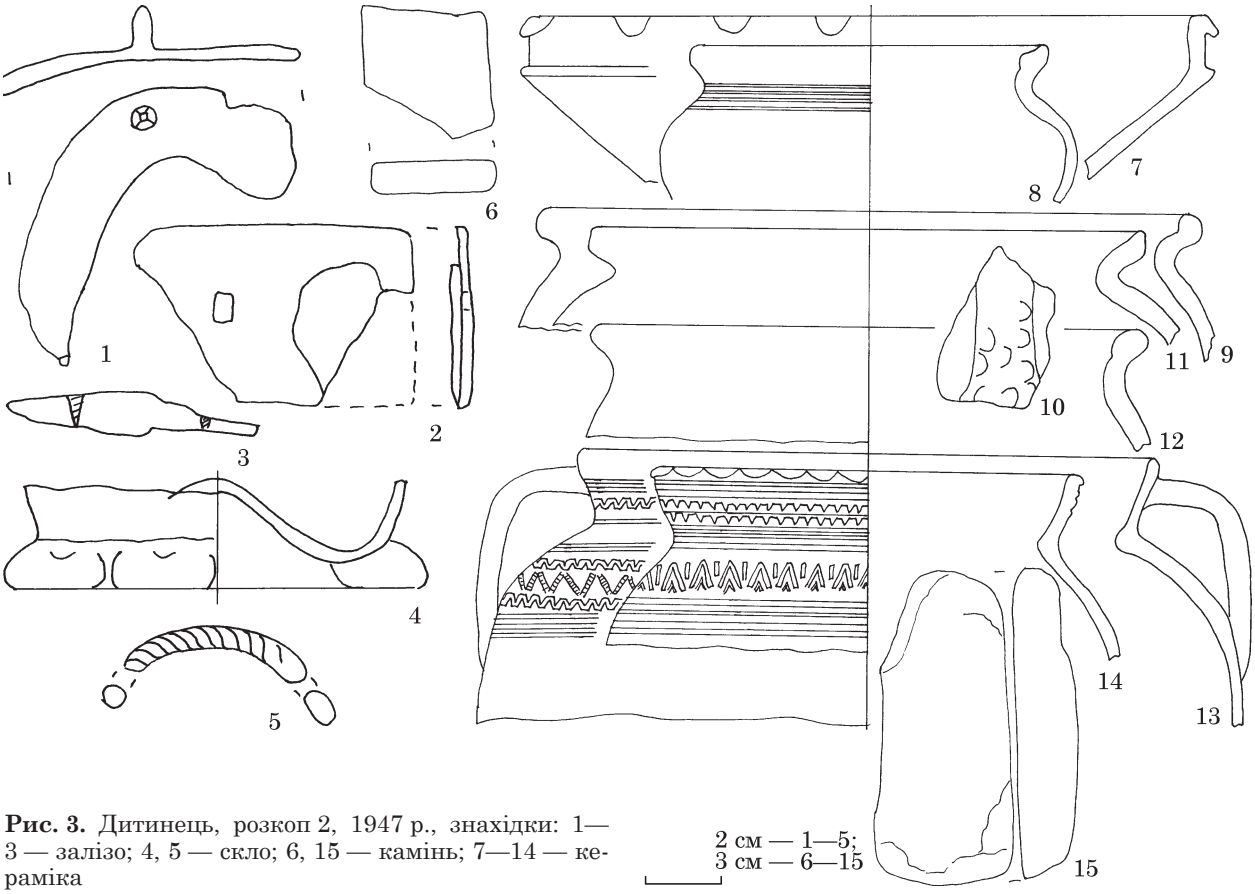

Рис. 3. Дитинець, розкоп 2, 1947 р., знахідки: 1—3 — залізо; 4, 5 — скло; 6, 15 — камінь; 7—14 — кераміка

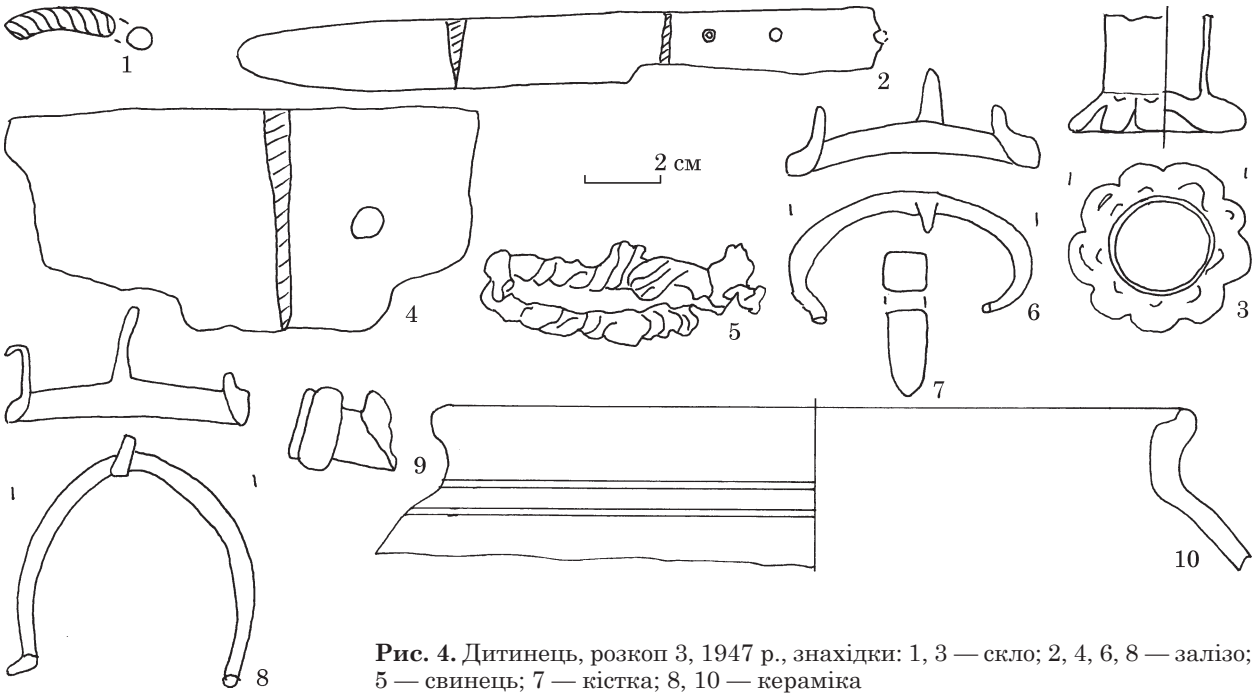

Рис. 4. Дитинець, розкоп 3, 1947 р., знахідки: 1, 3 — скло; 2, 4, 6, 8 — залізо; 5 — свинець; 7 — кістка; 8, 10 — кераміка

У північно-східному куті з глибини 0,9—1,0 м зафіксовано котлован до 2,6 м завглибшки від рівня дерну. З кв. 2 із глибини 2,5 м походила підковка на чобіт, яку можна датувати XVII ст., а з глибини 3,2 м — залізне шило (рис. 5: 2).

За описом з розкопу 4 походили знахідки № 476—514. Серед яких згаданий № 503 — шматок шлаку (з гл. 1,0 м).

У польовому щоденнику 2 В. А. Богусевича за 20.07 є запис: «*…розкоп № 4. У північній частині розкопа, на глибині… товстий шар золи та вугликів* [над рядком вставлено — вугільний шар 20—30 см] *із вмістом горілих людських кісток і дрібних фрагментів кераміки товстостінної. Серед них невеликий фрагмент вінчика маленької посудини силь-*

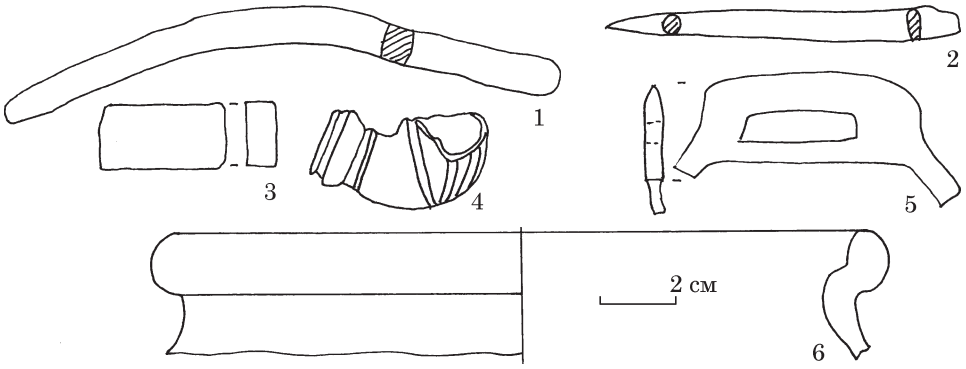

Рис. 5. Дитинець, розкоп 4, 1947 р., знахідки: 1, 2, 5 — залізо; 3 — камінь; 4, 6 — кераміка

но відігнутий кружальний товстостінний. Можна припустити, що це остатки трупоспалення, часу дохри…». Два останні слова були закреслені. У тексті намальований профіль кругового вінця з манжетом другої половини X ст. У звіті на с. 19, у підсумках робіт було написано: «*Відсутність слідів житлових і госп. споруд і наявність слідів трупоспалення на території в 100 м на схід від Спаського собору викликає припущення про наявність тут дохристиянського могильника, що існував тут до часу побудови Спаського собору. Це підтверджується назвою місцевості — «Могилки», що знаходиться безпосередньо на північ від Кремля і зберегла таку назву до XIX ст.*» [1] У публікаціях початкові припущення подавалися як доведені факти.

Роздуми дослідника з приводу поховань на розкопі 1 вказують, що він шукав на території Дитинця дохристиянський могильник, а наявність горілої деревини дозволила висловити гіпотезу про розташування курганів на місці Дитинця у X ст. Визначення перепалених кісток, як належних людині, ставить питання, на які не можна дати однозначної відповіді. Швидше за все, ми маємо справу з упередженістю дослідника, яка на сторінках звіту трансформувалася на ствердження про фіксацію залишків курганного поховання (за обрядом кремації).

У стратиграфії північної стінки розкопу 4 була зафіксована горіла деревина на краю котловану (про котловани споруд у звіті зазначено, що їх взагалі не знайдено), при цьому у котловані фіксувався шар сірої глини, чорної землі, з включенням вугликів та шматків цегли. Наявність цегли (чи плінфи?) вказує на датування шару не раніше часу побудови Спаського собору.

На сьогодні відомо, що територія на схід від Спаського собору була забудована уже в першій половині X ст., і вести розмову про курганний могильник недоречно. Якщо палені людські кістки дійсно у розкопі були, то ця знахідка може бути ранішою, чи підтверджувати гіпотезу про існування на місці Спаського собору язичницького капища, але точно не курганного могильника.

Перший запис про **розкоп 5** міститься у щоденнику за 20 липня. Розкоп був розбитий у південно-західній частині території Дитинця (біля паркової скульптури білого ведмедя). У тексті звіту зазначено, що розкоп потрапив на залишки мурованого будинку, датованого дослідником кінцем XVII—XVIII ст.

У розкопі були виявлені залишки цегляних фундаментів, які дослідники датували XVII—XVIII ст., а до них у XIX ст. були прибудовані сходи. У тексті звіту розкоп 5 описаний на 9—11 сторінках. На відміну від інших розкопів, тут були чітко виражені залишки наземної будівлі. В. А. Богусевич мав досвід вивчення наземних споруд, і тому приділив цьому розкопу значно більше уваги, хоча будівля й датована XVII—XIX ст. (рис. 6).

Згідно опису матеріалу, з розкопу 5 походили № 525—648, 969—977. У котловані знайдені денце пізньосередньовічного горщика зі смолою в середині, цвяхи, фрагмент скляного браслета. Розкоп 5 був закінчений 23 липня.

Ми не знаємо, чи працювали дві експедиції (Б. О. Рибакова та В. А. Богусевича) одночасно (скоріш за все, так), але в публікації Б. О. Рибакова, присвяченій Чернігову (Рыбаков 1949, с. 60) є лише згадка про те, що у Чернігові самостійно працювали археологи з Києва. Професор більше не згадував про роботи київських колег. У публікації 1949 р. у Б. О. Рибаковим досить добре описані майже усі складові частини міста. Його думки про поділ Дитинця на дві частини (південно-західну і північно-східну) В. А. Богусевич спробував підкріпити матеріалами своїх досліджень на розкопі 6.

Розкоп 6 було закладено 20 липня у південній частині Дитинця. Він був закладений за 24 м на південний захід від південно-західного кута будинку Мазепи. На плані та у тексті щоденника В. А. Богусевича згадуються розкопи 1 і 2 біля будинку Мазепи. На плані показано розкоп Г-подібної форми. Скоріш за все, це розкоп з прирізкою (яка в описі може називатися розкопом 2 біля будинку Мазепи). У звіті розкоп не описаний.

Згідно опису, з розкопів біля будинку Мазепи походили № 649—921, 1797. Серед матеріалів згаданий № 843 — шматок шлаку (з гл. 2,7 м).

1. З топонімом «Могилки» був пов'язаний цвинтар Миколаївської церкви XVII—XVIII ст. розташований саме на північ від Дитинцю.

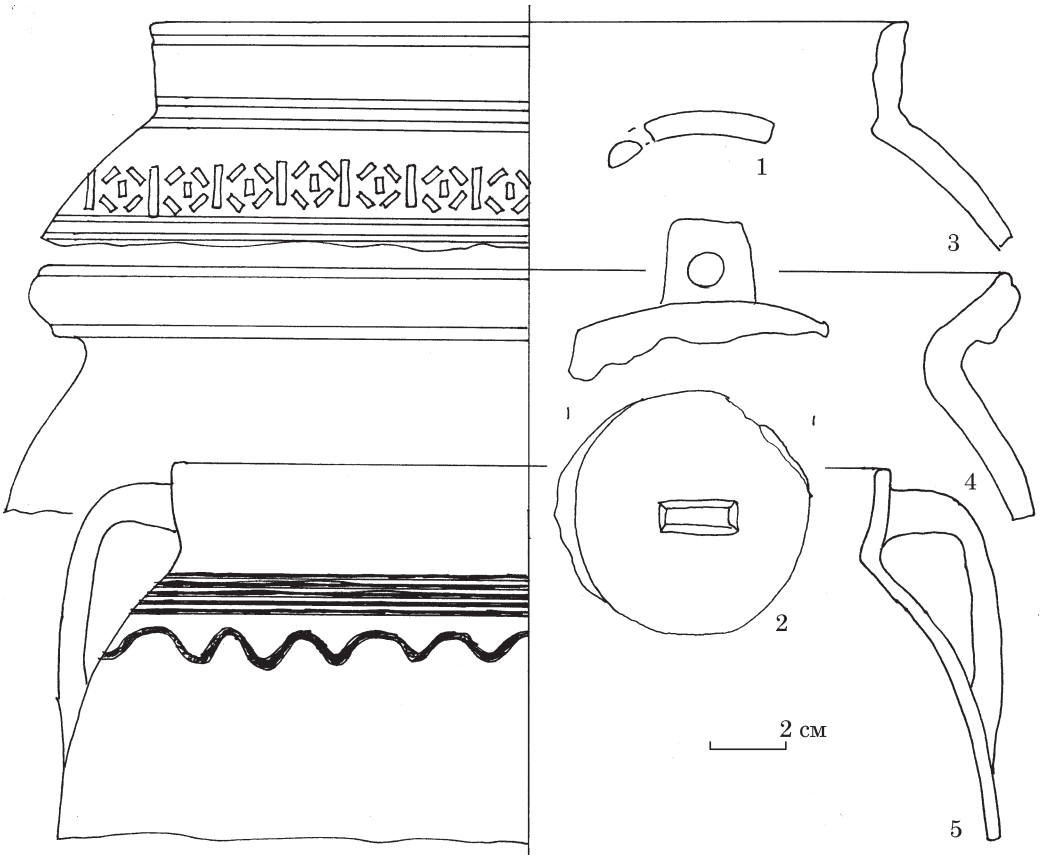

Рис. 6. Дитинець, розкоп 5, 1947 р., знахідки: 1 — скло; 2 — кольоровий метал; 3—5 — кераміка

За результатами робіт на розкопах біля дому Мазепи дослідник дійшов наступного висновку: «*…ми тут мали засипку рову, зроблену в XVII—XVIII ст. Рів цей проходив у напрямку з півдня на північ… В розрізі рів має понад 8 метрів в верхній частині…*». Знов ми бачимо, що конкретним археологічним матеріалом робиться підтвердження уже існуючої (озвученої Б. О. Рибаковим) теорії. Слід сказати, що ця теорія не пройшла перевірку новими археологічними дослідженнями. Вона виникла під час аналізу рельєфу місцевості, розташованої на схід від Спасо-Преображенського собору. Там фіксувався перепад денної поверхні по лінії захід—схід, і Б. О. Рибаков пояснив цей перепад наявністю засипаного рову, а насправді цей перепад був зумовлений наявністю огорожі території зі східного боку Спасо-Преображенського собору. У центральній частині цієї території активно здійснювалися поховання, що значно підняло рівень денної поверхні, а за огорожею такого підйому денної поверхні не було, що і зумовило перепад рівнів поверхні, а як результат — появу хибної теорії про поділ Дитинця на дві ділянки: південно-західну, укріплену раніше, і північно-східну, додану до складу Дитинця пізніше.

У розкопах зафіксовано великий котлован підкліту наземної споруди. З котловану походив кремінь до рушниці, а з глибини 2,1 м — уламок кам'яного точильного круга, який розколовся навпіл, після чого його використовували для заточування дрібних предметів. У заповненні були уламки віконниць, цвяхи, фрагмент люльки, горщик, вінце скляної посудини кінця XVII — початку XVIII ст. (рис. 7).

В. А. Богусевич, потрапивши в розкопі 6 у великий котлован споруди XVII—XVIII ст., розташованої із заходу, біля проїжджої частини Замкової вулиці, піддався хибній теорії назвав її ровом, хоча котловани жител з довжиною 8 м у Чернігові зустрічаються. Виявивши у 1951 р. у східній частині Дитинця оборонний рів, В. А. Богусевич став уже дещо по-іншому оцінювати результати робіт 1947 р. (Богусевич 1951b, с. 5—6).

Розкопи у південній частині (розкопи 5 і 6) потрапили до об'єктів ранньомодерного часу, і дослідник у щоденнику зробив запис: «*…бастіон… На його влаштування було взято не менше 50000 кв. м. землі з території північної частини Кремля. Цим пояснюється відсутність древніх до XVIII ст. культурних шарів у багатьох місцях Кремля. Це встановлено моїми розвідками і розкопками проф. Б. А. Рибакова*». Досить цікаве зауваження щодо робіт Б. О. Рибакова у південній частині Дитинця. Справа в тім, що в 1946 р. роботи на цих ділянках професором не проводилися, а продовження робіт з пошуку Михайлівського храму планувалося, але звіт за 1947 р. у наукових архівах відсутній. Тому ми не знаємо, які пошукові роботи проводив Б. О. Рибаков у 1947 р.

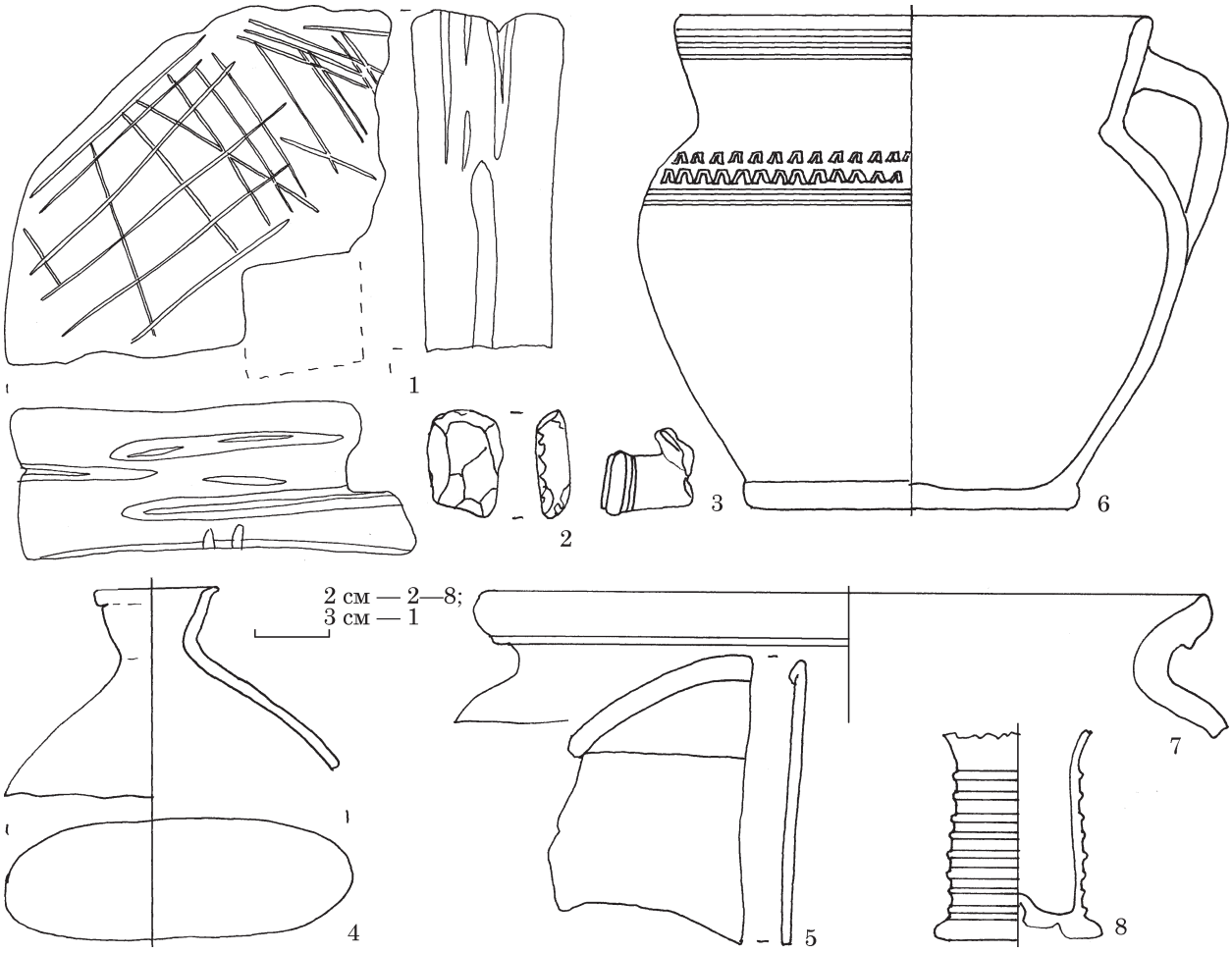

Рис. 7. Дитинець, розкоп 6, 1947 р., знахідки: 1, 2 — камінь; 3, 4, 6—8 — кераміка; 5 — скло

Особливу увагу В. А. Богусевич приділив дослідженням у південній частині Дитинця — на території Верхнього Замку чи Цитаделі. Перед роботами на Верхньому Замку дослідник вважав його дитинцем Чернігова та називав «розкопом на Валу» або «розкопом на Городищі».

Згідно опису, з розкопу «на Городищі» походили знахідки № 978—1353, 1741—1760, 1802, 1805.

Текст звіту про дослідження на Верхньому Замку (1,5 машинописні сторінки) містить висновки дослідника щодо результатів проведених робіт.

Розкоп було закладено 14 липня. Початковий його розмір ділянки становив 4 × 4 м (як і інших розкопів на Дитинці). Згодом загальна площа розкопу була збільшена до 68 м^2. Спочатку основна концентрація всіх сил була зосереджена на ділянках одного розкопу. Після отримання з верхніх шарів матеріалів XVII—XIX ст. людей почали переводити на інші розкопи. Це можна пояснити бажанням начальника експедиції швидше закінчити роботи у Чернігові.

При характеристиці шарів, зафіксованих на Верхньому Замку у Чернігові, слід мати на увазі, що чистові креслення, розміщені у науковому звіті та публікації матеріалів робіт, не відповідали результатам досліджень. На чистовому кресленні верхнім намальований родючий шар (0,87 м), нижче — шар глини з піском (товщиною 0,5 м до гл. 1,37 м), ще нижче — чорнозем (до гл. 2,97 м), потім шар жовтого піску (до гл. 4,09 м), нижче — чорнозем з піском (до гл. 4,52 м), пісок з глиною (до гл. 5,60 м) із включенням шару глини, піску та перегною, а на дні знаходився шар піску із вугіллям (товщиною 0,47 м до гл. 6,07 м). Зображення шарів та їх залягання не відповідають чернетці стратиграфій розкопу, а такої глибини в розкопі не було навіть у місцях прокопування материка. Що було досліджено на Цитаделі і як датовано шари, розглянуто в окремій публікації Ю. М. Ситого (Сытый 2021, с. 123—135).

На поставлене на початку експедиції питання — чи це найдавніше городище, чи бастіон XVII ст., В. А. Богусевич відповідь для себе знайшов, і такі дрібниці, як глибина розкопу, його вже не цікавили. Висновки В. А. Богусевича про датування шарів XVII—XVIII ст. досить довго впливали на думки археологів, і тільки роботи, проведені В. П. Коваленком у 1989 р., змінили наші уявлення про стан збереженості та наявність об'єктів давньоруського часу у південній частині Дитинця.

Одним із завдань експедиції було дослідження посадів, тому з Дитинця роботи були перенесені на ділянку Окольного міста, яку дослідник помилково називав Третяком. Після пожежі 1941 р., яка знищила довоєнну забудову на території Окольного міста, на північний захід від Катеринінської церкви залишилися пошкоджені ділянки ґрунту, придатні для археологічних досліджень. Наявність вільної території дозволила у 1947 р. В. А. Богусевичу закласти на 35 м на північний захід від церкви розкоп 1, а на 10 м на північний схід від нього — 2 (по 16 м^2 кожний) (Сытый 2017, с. 409—420). Розкоп 1 був закладений 21 липня, а у щоденнику згадано про фотографування печі у споруді XII—XIII ст. 24 липня — таким чином розкоп площею 16 м^2 був досліджений за 4—5 днів. 23 липня розбитий розкоп 2, а в щоденнику О. Савченко зазначено, що 28 липня на розкопі досягли дна на глибині 3,0 м.

У розкопі 1 було відкрито частину житла XII—XIII ст. (Богусевич 1952, с. 60—61). Згідно опису, з розкопу 1 походили знахідки № 1354—1489, 1798—1801, 1803—1804, серед яких була плінфа зі знаками на постелі, кераміка X, XII—XIII та XVII—XVIII ст. (рис. 8: 1—7). Серед матеріалів згадані № 1540—1541 — шматки шлаку (з гл. 1,7 м).

Різниця у товщині культурного шару біля Катеринінської церкви (котлован житла XII—XIII ст. гарно фіксувався на фоні материка), у порівнянні з територією Дитинця, здалася досліднику більш перспективною для подальших досліджень.

У розкопі 2 було виявлено рів, засипаний перегноєм, з великою кількістю матеріалів XVIII ст. Датування рову було зроблено за матеріалами, що походять із основного заповнення, а наявність у нижньому заповненні більш ранніх матеріалів слід відносити до замивів рову давньоруським культурним шаром. Згідно опису, з розкопу 2 походили знахідки № 1484—1607, 1784—1797. Серед них знаходилися шматки шкіряного взуття та вовняного одягу, уламки люльок, фрагменти скляного посуду, уламки орнаментованих кахлів, круглі скляні намистини, цвяхи, сокира, уламки залізних предметів, металургійні шлаки, глиняне рибальське грузило. Усі ці знахідки вказують на досить тривалий період формування основного заповнення рову. У культурному шарі розкопів фіксувалася плінфа від зруйнованого храму та кераміка X—XI ст. (рис. 8: 8). За планами фортеці XVIII ст. можна зрозуміти, що Катеринінський бастіон мав рів саме на цій ділянці парку.

Через значну зливу, що пройшла 18 липня, на наступний день були проведені роботи по зачистці культурного шару на схилі, південніше Катеринінської церкви і зафіксована його товщина — 2,0 м. У культурному шарі фіксувалася кераміка XVII ст., кераміка та уламки плінфи XII ст. Були помітні горілі прошарки, які, на думку дослідників, відносилися до залишків підлоги землянок. На городі за 3 м на південь від східного кута Катеринінської церкви з метою виявлення фундаментів давньоруського храму було закладено розкоп 3 розмірами 2 × 4 м, орієнтований довгою віссю з півдня на північ. З розкопу 3 в описі кераміка відсутня, але є кераміка, позначена «Третяк підйомний матеріал». В день, коли копався розкоп, робилися зачистки та збирання матеріалу на пошкоджених ділянках і тому матеріали з розкопу могли бути змішані і зашифровані під № 1608—1617.

Розкоп натрапив на склепи та поховання XVIII—XIX ст. і тому був зменшений до розмірів 2 × 2 м. Працювали у північній частині розкопу — там, де не було цегляних склепів. Чернетки стратиграфій фіксують різні культурні шари та поховання у домовинах. Найбільш цікава стратиграфія східної стінки розкопу.

Церкву збудували на краю материкової тераси. За часи, що пройшли до освячення церкви у 1715 р., рівень денної поверхні постійно

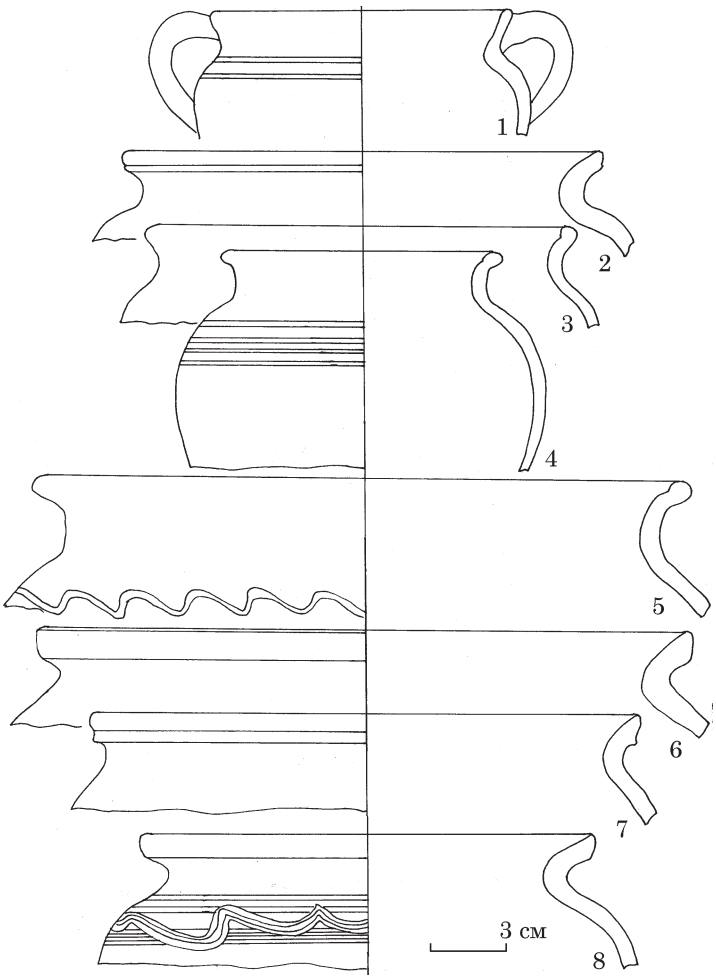

Рис. 8. Дитинець, кераміка з розкопів у Катеринінському парку 1947 р.: 1—7 — розкоп 1; 8 — розкоп 2

змінювався. Тривалий час на краю тераси відкладався культурний шар, будувалися різні об'єкти, на край тераси переміщувалися різні матеріали, у тому числі й будівельні. Під час побудови Катеринінської церкви ґрунт з фундаментних ровів та котловану крипти (під східною частиною храму) та залишки цегли з вапном теж були викинуті у східному напрямку і край тераси ще змістився на південь та схід.

У стратиграфії зафіксований нахил шарів, починаючи з глибини близько 2,0 м у східній стінці розкопу. Стратиграфія південної стінки також вказує на існування котловану споруди, у якому і відклалися шари 3—7. Можемо зазначити, що прошарок глини з вапном та розташований вище шар цегли з вапном (час будівництва церкви) на 0,3 м просіли до заповнення цього котловану. Така стратиграфія дозволяє датувати котлован XVII ст. Таким чином, у розкопі 3 фіксувався культурний шар значно пошкоджений досить щільно розташованими похованнями (на окремих ділянках до глибини 2,5 м), та частина котловану споруди, західна стінка якої майже вертикальна, а північна — більш полога. Котлован заходив під південно-східний кут розкопу. Котлован глибиною 0,8 м фіксувався з глибини 2,0 м від рівня дерну і на 0,4 м заходив в шар материка.

У північній частині стратиграфії була виявлена могильна яма з домовиною, що знищила частину стратиграфії до глибини 2,4 м. У стратиграфії південної стінки розкопу також фіксується край могильної ями із залишками домовини. У північній частині розкопу на глибині 2,5 м було виявлено домовину довжиною 1,6 м, орієнтовану по лінії схід — захід з відхиленням на південь. Домовина мала ширину 0,55 м (у головах) і звужувалася в районі ніг. З цього поховання до колекції музею потрапило жіноче шкіряне взуття.

Роботи на території Окольного міста були продовжені по вул. 25 жовтня буд. № 6, 8 (сучасна вул. Кирпоноса). У розкопі площею 20 м^2 досліджено залишки житла XII—XIII ст., в якому виявили поливні плитки на підлозі. Житло було описано у статті В. А. Богусевича присвяченій результатам робіт 1947 та 1949 рр. (Богусевич 1951а, с. 119—121).

Згідно опису, з розкопу по вул. 25 жовтня походили знахідки № 1617—1740. Серед матеріалів згадані № 1679 — шматок шлаку (з гл. 2,15 м) та № 1750 — шматок криці (з гл. 0,75 м).

На плані ур. Вал нанесено шурф, розташований на північ від Борисоглібського собору, з якого згідно опису походили знахідки № 1761—1765. Серед матеріалів згаданий № 1764— шматок шлаку. Згідно опису, з шурфу 1 на Єлецькій горі походили № 1765—1770, а з шурфу 2 — № 1784—1783.

Слід вказати яким чином проводилися роботи. Експедиція розпочала роботу 10 липня, а завершила у серпні, хоча керівник експедиції відбув до столиці 1 серпня (загальна площа досліджень за нашими підрахунками становила приблизно 170 м^2). Записи у польовому щоденнику В. А. Богусевича дуже стислі (дещо більше він писав про дослідження на Цитаделі — Сытый 2021, с. 123—135). Він зрідка робив записи про знахідки, у звіті стверджував, що давньоруська забудова відсутня, що свідчить про його слабку польову підготовку. В. А. Богусевич у довоєнний час працював у Пскові та Великому Новгороді і, напевно, сподівався у розкопах побачити деревину від давньоруських споруд. Але сухий культурний шар Чернігова зберігає лише сліди деревини у горілому (краще) чи зітлілому (гірше) вигляді. Саме з цим, скоріш за все, і пов'язане його твердження про відсутність споруд на Дитинці Чернігова, хоча котловани у чернетках стратиграфій є. А його упередженість щодо існування курганного могильника та насипу бастіону на Цитаделі суперечила виявленим шарам та отриманим матеріалам, однак все рівно знайшла своє відображення у тексті звіту, а згодом і в публікаціях. Дослідники, які аналізували роботи В. А. Богусевича, так чи інакше стикалися з його твердженням про виявлення на Дитинці залишків тілоспалення. У статті, вміщеній у виданні «Археология Украинской СССР» і присвяченій дослідженням Чернігова 1947 р., є згадка про матеріали, як про могильник з трупоспаленням (без вказівки курганний), розташований поряд з ймовірним розташуванням святилища (Блифельд, Коваленко, 1986, с. 274).

Записи у польовому щоденнику зроблені під час робіт на Цитаделі (так званий розкоп на Валу) свідчать на значний поспіх у виконанні робіт. За 21 день експедиції були проведені дослідження на 7 розкопах (на плані ще показаний шурф з півночі від Борисоглібського собору) на Дитинці, 3 розкопах біля Катеринінської церкви, розпочато роботи на вул. 25 жовтня та закладено 2 шурфи на Єлецькій горі.

У чорновому варіанті книги Д. І. Бліфельда про Шестовицю є вказівка, що В. А. Богусевич у 1947 р. дослідив один курган у Шестовиці. Знов, скоріш за все, ми маємо справу з археологічним досвідом науковця (розумів як влаштовані і як досліджуються кургани) і який він хотів реалізувати [1].

1. З 5 липня по 14 серпня на території Чернігівської обл. працювала маршрутна експедиція І. І. Ляпушкіна. У щоденниках І. І. Ляпушкіна є згадки про експонати у музеї та огляд місця робіт експедиції Б. О. Рибакова 1946 р. (Веремейчик 2008, с. 40—47). Щоденник В. А. Богусевича вказує на 10 липня як на перший день чернігівської експедиції. Напевно, члени двох експедицій спілкувалися, і І. І. Ляпушкін розповідав про знахідку тілоспалення у Шестовиці. Можливо, І. І. Ляпушкін зацікавив В. А. Богусевича курганами у с. Шестовиця і при всій обмеженості часу на роботи в Чернігові дослідник зміг попрацювати у Шестовиці.

Застосована методика «розвідувального характеру» дозволила виявити перспективні ділянки для подальших досліджень. У 1947 р. не було чіткого розуміння розмірів міста давньоруського часу, і тому роботи обмежувалися територією Дитинця та західної частини Окольного міста. Були виявлені матеріали X—XVIII ст., визначена товщина культурного шару. Не обійшлося і без прикрих помилок (висновки про нашарування Цитаделі та ділянку, наближену до неї), зумовлених упередженим ставленням до шарів другої половини XIII—XVIII ст. Матеріали робіт частково потрапили до фондів Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського (інв. № ЧОІМ Варх. 301 (303 од.)). Наявний у музеї матеріал дозволяє датувати шари, зафіксовані у чернетках стратиграфій.

Значний вплив на подальші археологічні дослідження та гіпотези щодо виникнення та розвитку міста мало хибне твердження про наявність на Дитинці слідів курганного могильника. Якщо на Дитинці люди не жили, то поставало питання — де ж вони жили? У 1947 р. учасник експедиції О. О. Попко склав звіт про пам'ятки на території міста, де писав про городище на території Єлецького монастиря та наявність там більш ранніх матеріалів (Попко 1947, с. 1—10). Цю гіпотезу, про Єлецьке городище, з якого нібито розпочиналося життя у Чернігові (Богусевич 1951b, с. 120), члени експедиції спробували підкріпити матеріалами (у 1947 р. заклали 2 шурфи, а під час наступних експедицій закладалися розкопи у різних місцях).

Наступна експедиція, якою керував В. А. Богусевич у Чернігові, відбулася уже у 1949 р. Серед її учасників, окрім керівника, названі молодший науковий співробітник А. М. Каленська, старший лаборант С. М. Кузнецова, лаборант О. Г. Гордієнко, кресляр В. Каменев. Маємо науковий звіт та частково польові матеріали (Богусевич 1949, с. 1—21) [1]. Звіт має 21 сторінку машинописного тексту, 16 сторінок з яких нагадують статтю про дослідження Чернігова. Є згадка про територію Подолу. В. А. Богусевич, маючи власні спостереження за будівельними роботами на траншеях на київському Подолі, зацікавився наявністю Подолу у Чернігові, а під час однієї з екскурсій містом О. О. Попко показав досліднику такі ділянки на березі оз. Млиновище (старе річище р. Стрижень). Ця згадка була зроблена з метою можливого порівняння подолів двох давньоруських міст.

У звіті після загальних роздумів про давньоруський Чернігів на сторінках 17—21 проаналізовано окремі категорії археологічних матеріалів. З тексту не можна зрозуміти, скільки і де знаходилися розкопи, і якого розміру вони були. Було зазначено, що роботи проводилися в трьох місцях. На схід від Спасо-Преображенського собору, на території Пушкінського парку здійснювалися дослідження князівського двору та пошуки Михайлівського храму. Один розкоп був закладений на території Окольного міста, на північ від Катеринінської церкви (рис. 1). Третє місце досліджень знаходилося на терасі, на території зі сходу від огорожі Єлецького монастиря. Пошуками Михайлівського храму 1174 р. займався Б. О. Рибаков у 1946—1947 р. Як одне із завдань експедиції, ця мета ставилася і у 1949 р.

Матеріали робіт 1949 р. частково потрапили до фондів Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського (інв. № ЧОІМ Варх. 311 (1344 од.)).

Частково уявлення про місце розташування та розміри розкопів дають польові плани. **Розкоп 1** (4 × 4 м, орієнтований стінками за сторонами світу) знаходився на захід від південного кута огорожі Художнього музею (на південь чи південний схід від розкопу 1 1947 р.).

У розкопі 1 1947 р., розташованому поряд, материк знаходився на глибині 2,45 м від рівня дерну. З глибини 2,25 м у 1949 р. походила тканина від поховань XVIII ст., які прорізали майже всю товщину культурного шару. У розкопах 1 (1947 р.), 1, 2 (1949 р.) були виявлені поховання, здійснені за християнським обрядом, та поряд з ними залишки фундаментів мурованої Воскресенської церкви. Церква згоріла у 1750 р. і була розібрана на цеглу. Місце розташування храму визначають плани фортеці, а більш точно фундаменти церкви були нанесені на план А. А. Карнабедом у 1972 р. (Карнабед 1972, с. 15). Таким чином, на сьогодні ми можемо поховання, досліджені у 1947 та 1949 роках, віднести до цвинтаря Воскресенської церкви XVIII ст. і визначити, де вони знаходилися відносно фундаментів храму.

В інвентарному описі перший запис зроблено 2 серпня, а останній 14 вересня 1949 р. Це може вказувати на час знахідки матеріалів на розкопі (дата на бірці), чи на дату шифрування знахідок на камералці. Експедиція тривала у два рази довше, ніж у 1947 р., що дозволило дослідити розкопи більшої площі.

В описах у графі «глибина» дуже часто зазначено «викид», що може вказувати на знахідку матеріалів не у розкопі, а у ґрунті викинутому з розкопу одразу чи під час його закопування. Цінність таких знахідок для датування розкопів дуже не значна. Можливо, їх брали для поповнення колекції музеїв, котрі під час війни втратили свої матеріали.

Згідно опису, з розкопу 1 походили знахідки під № 1—33, 61—78, 119—160, 171—185, 190—251, 299—303, 305—312, 395, 481, 681—686, 765—768. У кв. 2/А на глибині 2,55 м знайдена свинцева висла печатка. В. П. Коваленко та А. А. Молчанов так описали цю знахідку:

1. НА ІА НАН України, ф. 64, № 1052, 1546.

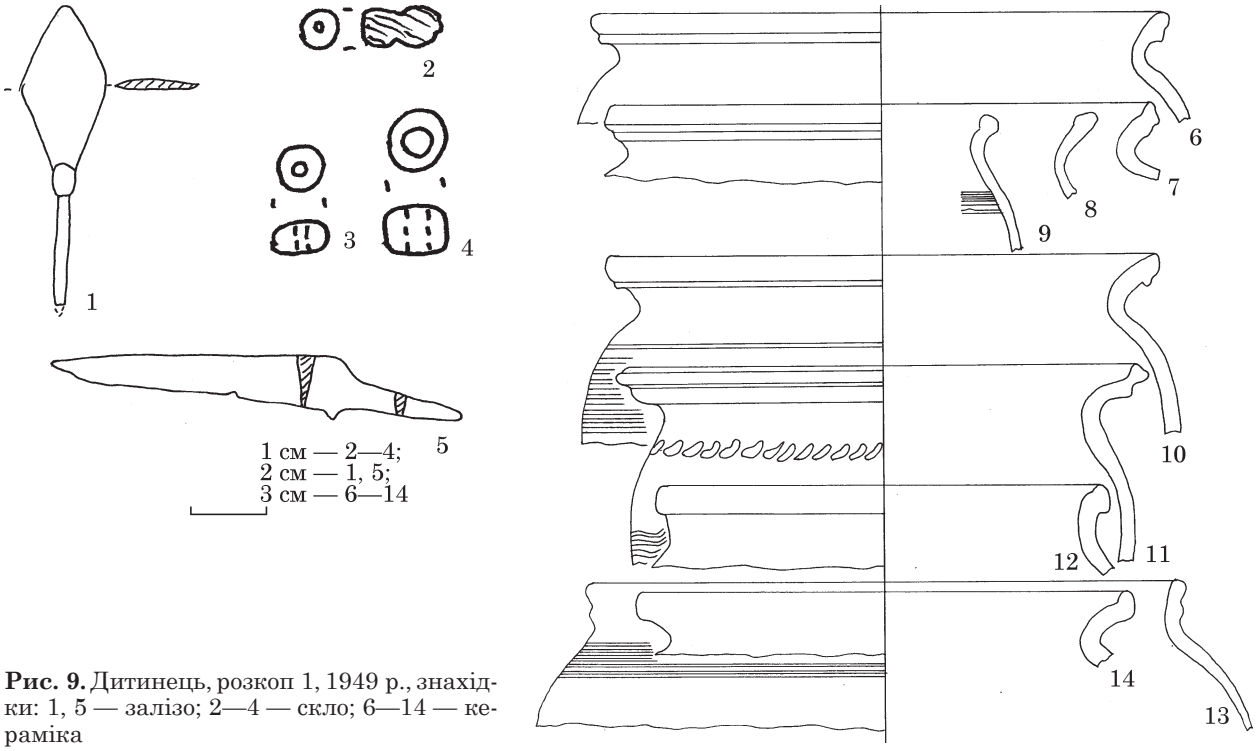

Рис. 9. Дитинець, розкоп 1, 1949 р., знахідки: 1, 5 — залізо; 2—4 — скло; 6—14 — кераміка

«*Діаметр — 20—24 мм. Лиц. ст.: архангел у повний ріст, точечний обідок. Об. ст.: св. Феодор у повний ріст зі списом у правій руці і зі щитом у лівій руці, точечний обідок… віднесені В. Л. Яніним до новгородських князів другої половини XII ст…*» (Коваленко, Молчанов 1993, с. 213). У публікації (Богусевич 1955, с. 9) вказано, що печатку було виявлено біля залишків великого будинку, на місці розташування князівського двору. Аналізуючи знахідки уламків амфор з розкопів 1949 р., дослідник зазначив, що було знайдено 14 фрагментів. Слід зауважити, що у 1984 р. В. П. Коваленко, проводячи роботи, у траншеї під теплотрасу на північ від розкопів 1 (1947, 1949 рр.) зафіксував пошкоджену споруду князівської медуші, з якої, напевно, і походили уламки амфор (Коваленко 1990, с. 22).

З кв. 1/А (північна частина розкопу), з рівня материка і глибше походить кераміка XII — середини XIII ст., що може свідчити про наявність котловану споруди, яка існувала до погрому 1239 р. (рис. 9).

У кв. 1/Б (південна частина розкопу), нижче рівня материка знайдені двочасткова намистина з жовтого скла, невелика намистина з темно-синього скла та кераміка X ст., що може вказувати на існування котловану другої половини X ст.

Останній матеріал з розкопу датований 11 серпня.

Розкоп 2 (2—4 × 6—10 м; 32 м^2), орієнтований довгою віссю з північного сходу на південний захід), був розташований на південний схід від попереднього, зі східного боку від спуску на Золотий пляж (дорога до гирла р. Стрижень).

У розкопі зафіксовані траншея з трубами (у бік Стрижня), фундаменти Воскресенської церкви та поховання навколо храму (до глибини 2,8 м). Поховання пробивали культурний шар та верхнє заповнення котлованів давньоруських споруд.

Згідно опису, з розкопу 2 походили знахідки № 34—60, 79—118, 161—170, 186—189, 252—298, 304, 313—394, 396—480, 482—680, 687—764, 769—821, 926—940, 4016—4025. Матеріал у описі має дати 2—17 серпня та 13 вересня.

Як зазначено у публікації (Богусевич 1955, с. 5) в розкопі 2 на глибині 2,45 м був досліджений котлован господарчої споруди, датований IX—X ст. Котлован розмірами 2,3 × 2,3 м заглиблений в материк на 0,35—0,4 м і містив сліди згорілих конструкцій. У тексті вказано, що стіни були сплетені з прутів і обмазані з двох боків глиною.

На 1 м на захід від попереднього був зафіксований ще один котлован, дуже поруйнований похованнями XVIII ст. У північно-східному куті котловану були знайдені залишки поруйнованої глиняної печі. На південь від споруд виявлена яма, яка разом з цими спорудами складала забудову одного двору Вірогідно, саме до цих котлованів відноситься кераміка другої половини X ст.

В. А. Богусевич зафіксував знахідки шматків міді, свинцю та олова і пов'язав їх з князівськими майстернями (Богусевич 1949, с. 15). З глибини 2,0 м фіксувався котлован, орієнтований стінками за сторонами світу. З цією спорудою слід пов'язати уламки кераміки другої половини XII—XIII ст. та чисельні скляні браслети. До цього часу також відносилась кам'яна фор-

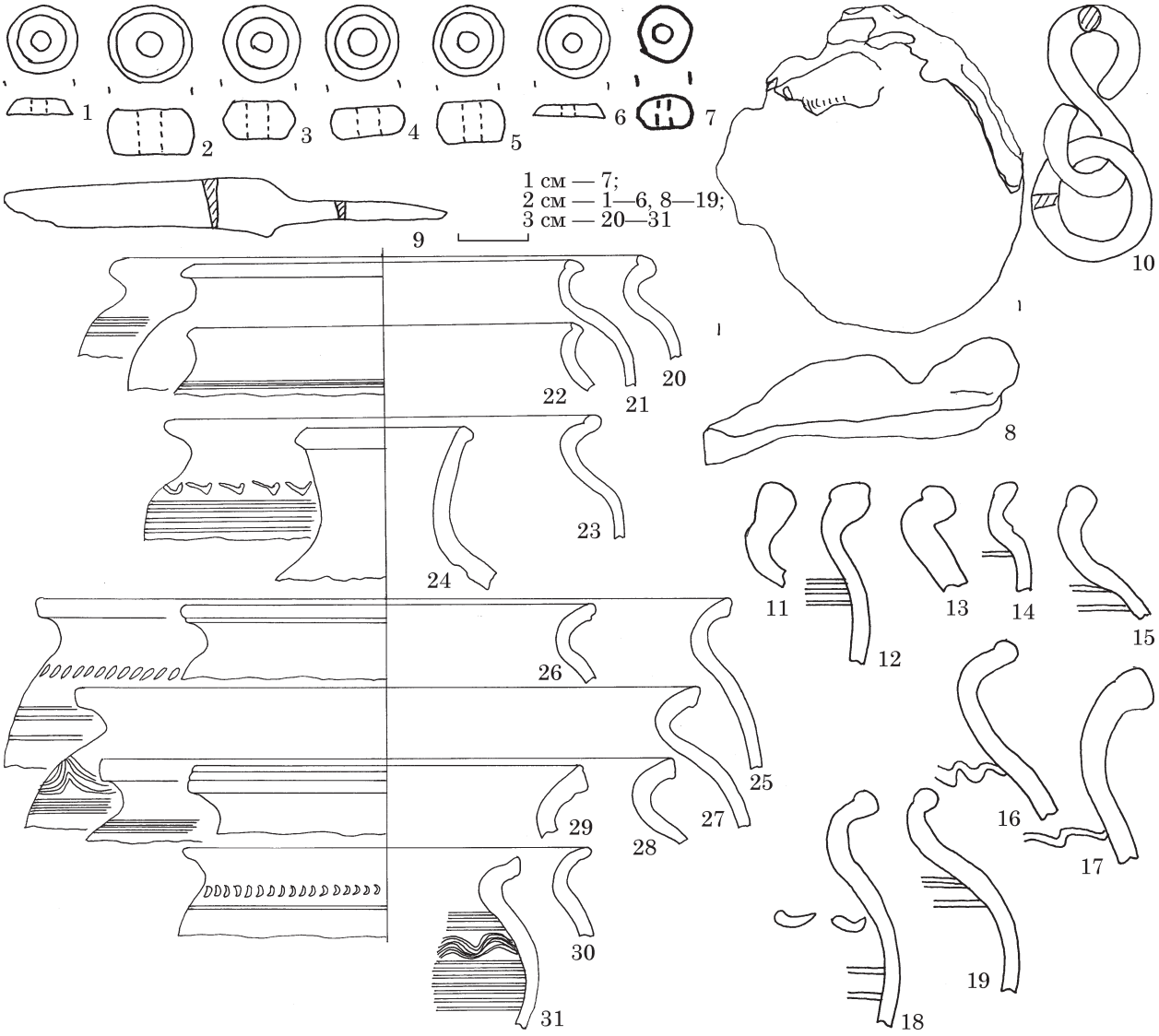

Рис. 10. Дитинець, розкоп 2, 1949 р., знахідки: 1—6 — пірофіліт; 7 — скло; 8 — свинець; 9, 10 — залізо; 11—31 — кераміка

мочка для відливки щитків перснів. Знайдені п'ять пірофілітових пряслиць у кв. 8 та одне у кв. 2; у кв. 5 на глибині 1,65 м — невелика скляна намистина бірюзового кольору. (рис. 10: 1—7).

Розкоп 3 (2 × 2 м) знаходився біля північного кута будівлі Історичного музею.

Згідно опису від 12—20 серпня з розкопу 3 походили знахідки № 822—849, 922—925, 969—977, 2015—2023, 2025—2029, 2055—2060. У розкопі знайдено залізний предмет (гл. 0,45 м), що нагадує фігурне вушко металевої посудини (XVII—XVIII ст?); на глибині 0,8—1,0 м кераміка XI—XII ст. (рис. 11: 1—4), а на глибинах 1,45, 2,0, 2,1, 255 м — фрагменти браслетів з жовтого, синього, блакитного, коричневого, зеленого та чорного скла.

Розкоп 5 розташований на південний схід від розкопу 2 та на схід від дороги на Золотий пляж. Спочатку була розбита траншея 1 × 8 м, орієнтована зі сходу на захід з відхиленням до півдня, потім у південно-західній частині зроблена прирізка 3 × 3 м на південь. Загальна площа розкопу становила 17 м^2.

Згідно опису, з розкопу 5 походили знахідки № 2362—2365, 2959—2983, 3251—2383, 3396—3419, 3729—3760, 4012—4014. Дати зазначені у описі матеріалів — від 26 серпня по 12 вересня. В центральній частині розкопу фіксувався котлован зі слідами дерев'яної конструкції шириною 2,5 м, що була досліджена в межах розкопу на довжину до 3,5 м. З її існуванням, скоріш за все, пов'язані керамічна кришка XVIII—XIX ст. та уламок вінця мідної посудини.

У центральній частині розкопу була виявлена частина древнього котловану (названого житлом), прорізаного пізньою спорудою. Серед матеріалів відзначимо кераміку XII—XIII ст. (представлена уламками горщиків та корчаг), фрагменти скляних браслетів (кв. 1, гл. 2,7 м; кв. 2/Б, гл. 1,9 м; кв. 4/А, гл. 3,15 м; кв. 3/А, гл. 2,8, 3,0 і 3,1 м; кв. 5, гл. 1,8 і 1,4 м; кв. 6,

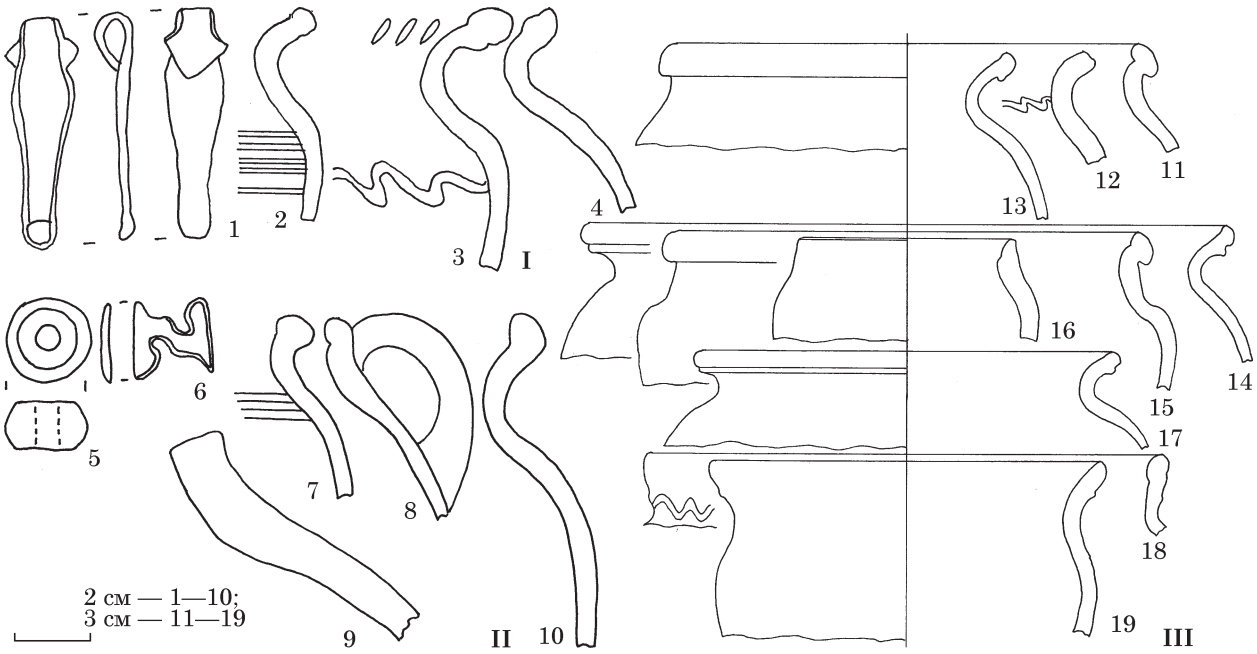

Рис. 11. Дитинець, розкопки 1949 р. (I — № 3; II — № 5; III — № 6), знахідки: 1, 6 — бронза; 5 — пірофіліт; 2—4, 7—19 — кераміка

гл. 1,5 і 2,6 м; кв. 7, гл. 2,0 м), пірофілітове пряслице та фігурний виріб (ювелірна матриця) з кольорового металу (рис. 11: 5—10).

Розкоп 7 (2 × 10 м, орієнтація схід—захід) знаходився за 14 м на захід від південного кута будинку Художнього музею.

Згідно опису, з розкопу 7 походили знахідки № 3719—3728, 3761—3994, 4015. Дати зазначені в описі — 7—11 та 13 вересня. Серед знахідок були рибальський залізний гачок та невелика скляна намистина салатового кольору (кв. 4, гл. 2,6 і 1,0 м) та кераміка X—XI ст. (рис. 12). У кв. 2 є пляма, підписана словом «піч». В розкопі фіксувалися ями кінця X ст., перекриті шарами XI ст. У кв. 1 з глибини 2,5—2,8 м була взята кераміка і вказано, що вона походить з ями. Скоріш за все, материк знаходився десь на глибині 2,5—2,6 м. Фрагменти скляних браслетів виявлено у кв. 1, гл. 2,4 м; кв. 4, гл. 1,0 м; кв. 5, гл. 1,0 м; кв. 6, гл. 1,5 м. Знахідки скляних браслетів можуть свідчити, що на глибині від 1,5 до 2,4 м міг залягати культурний шар та об'єкти XII—XIII ст.

Таким чином, можемо зазначити, що в розкопах 1—3, 5, 7, закладених у східній частині Дитинця, слідів Михайлівського храму так і не вдалося виявити, разом з тим було досліджено ряд об'єктів X—XVIII ст. та поховань XVIII ст.

На відміну від 1947 р., під час робіт 1949 р. були зафіксовані котловани споруд. У публікації згадано (Богусевич 1952, с. 59—61) три котловани споруд IX—X ст. та чотири — XII—XIII ст. у розкопах на схід від Спасо-Преображенського собору. Скоріш за все, протягом 1947—1949 рр. дослідник отримав певний досвід і став краще розуміти специфіку «сухого» культурного шару.

Роботи 1947 р. на території Катеринінського скверу показали меншу концентрацію пізньосередньовічних шарів і гарну збереженість шарів давньоруських. При меншій потужності культурного шару це дозволяло розкрити більшу площу і отримати кращі результати. У розкопі було виявлено 8 споруд X—XVIII ст. Матеріали цього розкопу вже були оприлюднені раніше. (Сытый 2017, с. 409—420).

Площа розкопу була найбільша і, відповідно, матеріалу з нього взято було найбільше. Згідно опису, з розкопу походили № 850—921, 941—968, 978—2014, 2030—2054, 2061—2361, 2366—2958, 2984—3181, 3284—3395, 3420—3718, 4026. Матеріал в описі датований з 15 серпня по 6 та 14 вересня. У описі вказані номери квадратів зі знахідками, але не вказувалися номери споруд (скоріш за все, вони взагалі не нумерувалися). На польовому плані є розбивка та нумерація квадратів, і тому розібратися, які матеріали походить з котлованів конкретних споруд, важко, але все ж таки можливо. У публікаціях датування споруд вказане, а матеріал з них практично не згадується.

Розкоп 6 (1 × 11 м) знаходився на мисі, на схід від огорожі Єлецького монастиря. З розкопу походили № 3182—3250, позначені 31 серпня. Серед матеріалів, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї, є кераміка домонастирського часу — ліпна слов'янська та кругова давньоруська X ст. та невелика кількість кераміки, яка може датуватися серединою XIII ст. (рис. 11: 11—19).

Відсутність у тексті звіту опису розкопу та невелика кількість знахідок в описі підтверджують незначні отримані результати. Розкоп, закладений для перевірки гіпотези, що перше

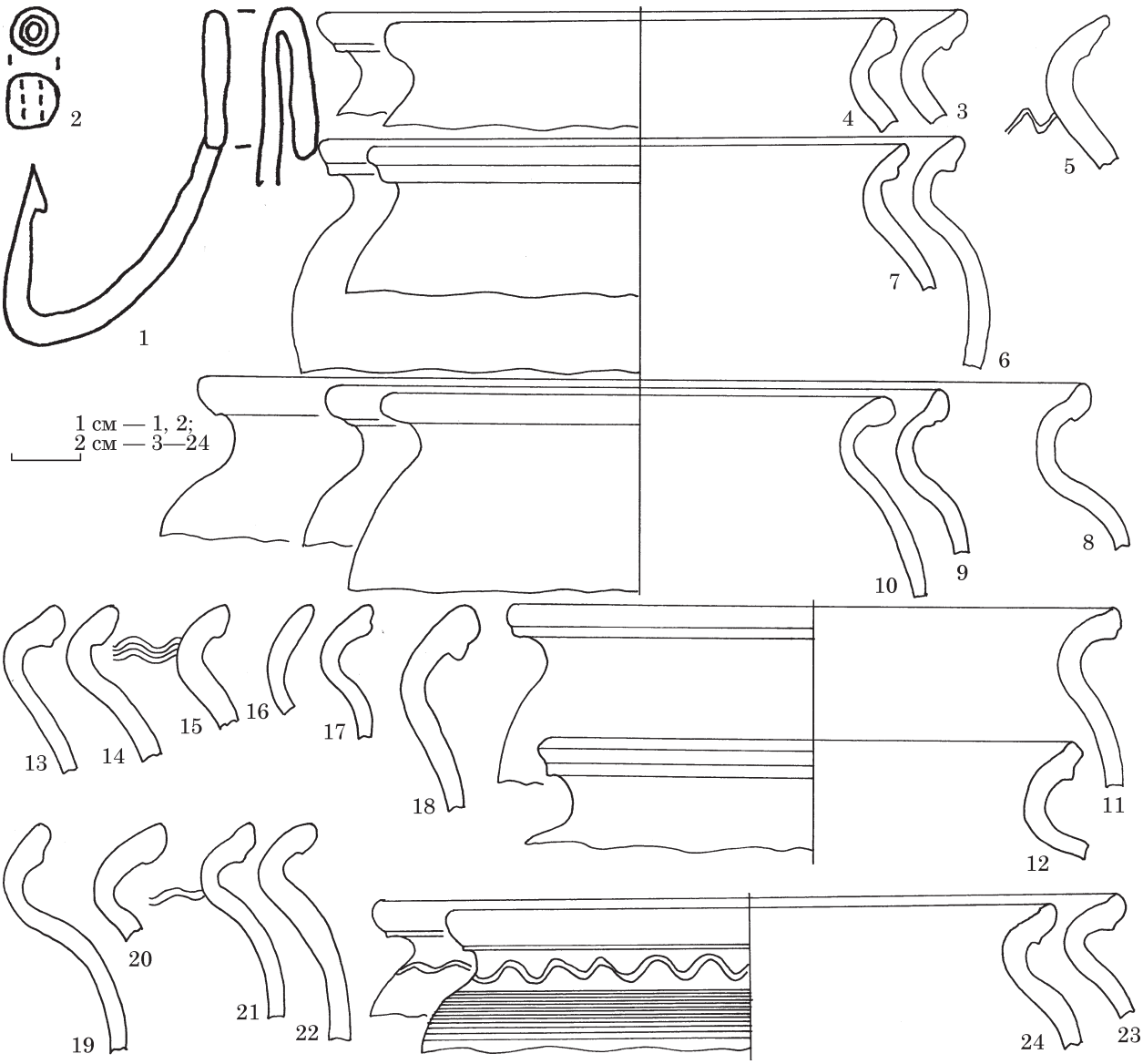

Рис. 12. Дитинець, розкоп 7, 1949 р., знахідки: 1 — залізо; 2 — скло; 3—24 — кераміка

городище знаходилося на Єлецькій горі, переконливих результатів не дав, але ця думка все ж таки мала місце у публікаціях про Чернігів. Ця гіпотеза після того як визначили, що на Дитинці існувала забудова X ст. трансформувалася в іншу — в якій зазначалося, що Чернігів перетворився на місто в результаті об'єднання кількох більш ранніх поселень (у варіанті В. П. Коваленка: «*...саме це городище* [в ур. Вал]*, завдяки вигідності топографічних умов, надалі стало центральним у групі чернігівських поселень і перейняло всі провідні функції, трансформувавшись із часом в дитинець древнього Чернігова*» Коваленко 1990, с. 18).

У сезоні 1949 р. експедиція дослідила 260 м^2. Роботи В. А. Богусевича розширювали уявлення про археологічні старожитності Чернігова, але через певні упередження (що існували ще до проведення робіт) призвели до появи хибних тверджень та теорій про розвиток міста на першому етапі його існування. Перевірка однієї теорії призвела, з одного боку, до затримки досліджень у південній частини Дитинця, з іншого — до розширення археологічних робіт в районі Єлецької гори.

Аналізуючи дослідження Чернігова (включаючи методику, за якою ці роботи проводилися), складені звіти, написані описи та зроблені креслення і, порівнюючи різні роки між собою, можна побачити, що археологічний досвід В. А. Богусевича значно збагатився. Від твердження, що на території Дитинця давньоруського Чернігова споруд немає, а наявні сліди існування курганного могильника, дослідник пройшов певний шлях, накопичив новий досвід і вже після другого року робіт на Дитинці вказує на наявність давньоруської забудови і робить її короткі описи у підсумкових публікаціях. Тексти звітів мало змінилися за два роки,

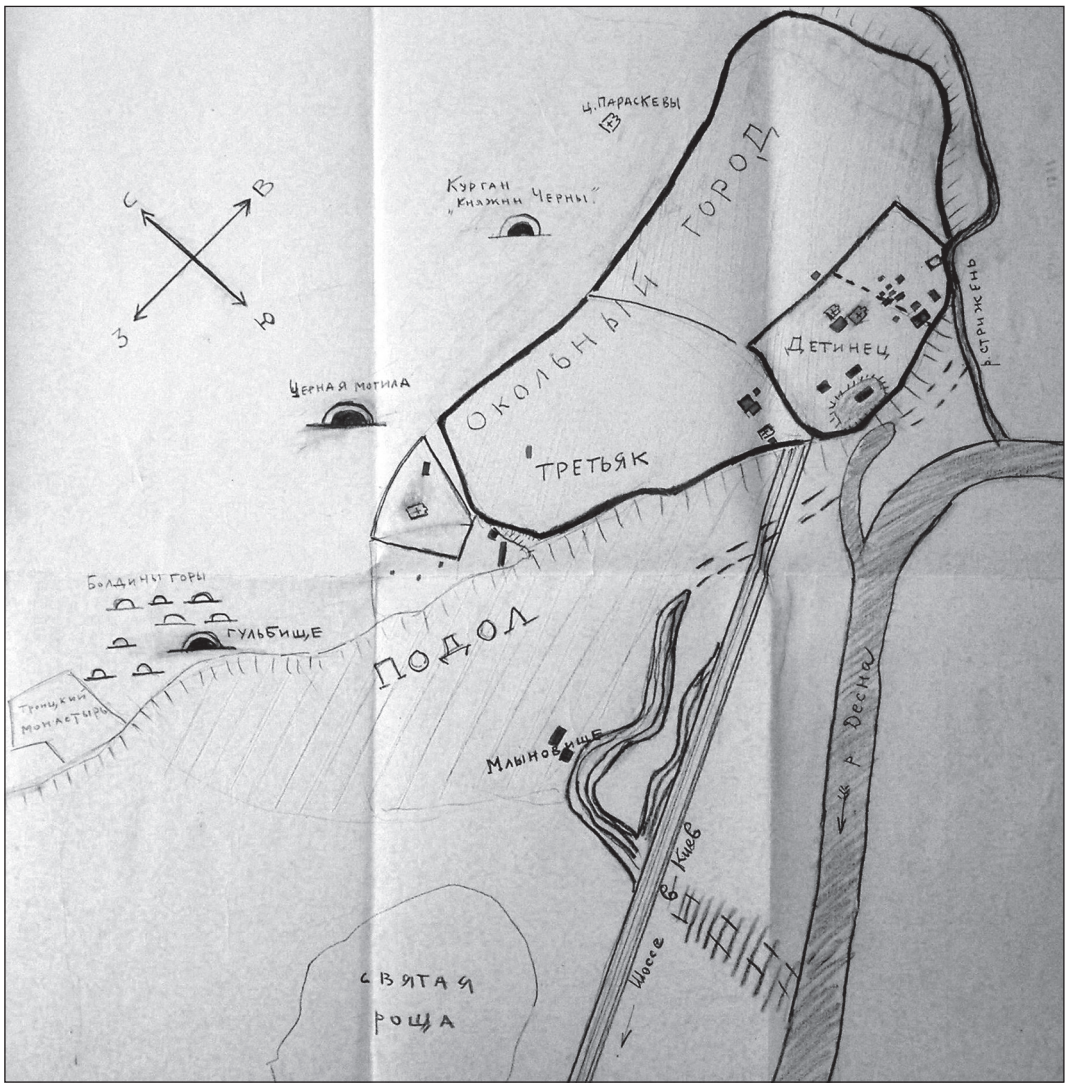

Рис. 13. План давньоруського Чернігова В. А. Богусевича з розкопами 1947—1953 рр. (Богусевич 1953/6, № 1991)

але подальші роботи свідчать про зміни і в плані відображення результатів робіт у текстах звітів та польових щоденниках. Це не тільки наша думка. У рецензії на звіт В. А. Богусевича за 1951 р. В. К. Гончаров писав: «*Нажаль, у звіті дуже мало приділено уваги відкритим розкопками жител і господарських споруд на пагорбі…*» (Богусевич 1951b, с. 2).

Кожна археологічна пам'ятка має свої особливості, і кожен науковець, розпочинаючи роботи, відпрацьовує методи досліджень, вчиться розуміти ці особливості і збагачує свій досвід. В археології не буває прямих шляхів накопичення нових знань. Нові матеріали спростовують хибні теорії, а їх перевірка дозволяє збільшити наші уявлення про розвиток різних складових частин міста Чернігова, відкрити нові сторінки його історії.

У звіті за 1949 р. є перелік скарбів, знайдених на території Чернігова. Речі знаходили у різних частинах міста, як біля краю тераси, так і далеко в її глибині. Роботи 1947, 1949 рр. не виходили за межі 50—150 м вглиб тераси р. Десни. Завдання, поставлене на початку робіт полягало в тому, щоб з'ясувати «*…де розташовувались древні населені частини міста (посад), як і яким чином відбувався ріст посада….*» але практично не було реалізоване. Хоча дослідник писав у 1955 р.: «*Археологічні розкопки… були проведені в чотирьох пунктах… на Дитинці…, на території "Окольного міста"…, на Подолі…, поблизу Єлецького монастиря. Таким чином, археологічними розкопками були охоплені майже всі основні частини древнього Чернігова*» (Богусевич 1955, с. 5—11). У Науковому архіві ІА НАН України зберігається карта Чернігова, складена після завершення робіт 1953 р. На ній нанесені майже всі розкопи, зроблені Чернігівською археологічною експедицією, та позначені давньоруські укріплення. Є укріплення Дитинця, Окольного міста, Третяка (східна межа якого вказана неправильно) і відсутні укріплення Передгороддя. Це дивно, бо вже існували плани міста, складені наприкінці XIX — на початку XX ст. (про які дослідник згадує у публікаціях), а у 1949 р. з'явилося публікація Б. О. Рибакова

присвячена Чернігову. Вказуючи на знахідки скарбів на північ від території Окольного міста, В. А. Богусевич навіть не спробував з'ясувати, з якої частини посаду міста вони походять. Ця карта теж певним чином відображає уявлення В. А. Богусевича про розміри Чернігова. Уявляючи Цитадель (площею 0,6 га) дитинцем Чернігова і малюючи місто в межах стін Окольного міста та Подолу, не було навіть спроб провести спостереження за пошкодженнями культурного шару північніше Окольного міста (напевно в цьому також відображаються уявлення про Чернігів, сформовані на базі знань про Київ) (рис. 13). В цей час місто активно розчищалося від поруйнованих війною будинків, розбиралися на цеглу підвали згорілих споруд, на території міста існувала безліч окопів та траншей, у будівельних котлованах було видно культурні шари та об'єкти, але все це залишилося поза увагою, через відсутність певних знань та навичок проведення археологічних робіт. Уже в 1950-ті рр. чернігівські музейні співробітники І. І. Єдомаха та М. А. Попудренко, після виявлення під час будівельних робіт на посаді кількох скарбів та речей давньоруського часу, звернули увагу на наявність забудови на значній відстані від краю тераси, а учасники експедицій Інституту археології СРСР (Б. О. Рибаков та С. О. Плетньова; 1956, 1958, 1959 рр.) доєдналися до цих досліджень, значно розширивши уявлення про розмір посадів міста.

До безперечних досягнень В. А. Богусевича слід зарахувати пошуки Подолу та спроби порівнянь археологічних матеріалів двох найбільших давньоруських міст — Чернігова та Києва.

ЛІТЕРАТУРА

Блифельд, Д. И., Коваленко, В. П. 1986. Чернигов. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской СССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 272-281.

Богусевич, В. А. 1947. *Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. Отчет*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/20.

Богусевич, В. А. 1949. *Археологические раскопки древнего Чернигова. 1949 год.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1949/2.

Богусевич, В. А. 1951a. Про топографію древнього Чернігова. *Археологія*, 5, с. 116-126.

Богусевич, В. А. 1951b. *Черниговская экспедиция 1951 г. Раскопки на черниговском Подоле и в Елецком монастыре.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/10.

Богусевич, В. 1952. Древній Чернігів за археологічними даними. *Вісник АН УРСР*, 1, с. 59-61.

Богусевич, В. А. 1953. *Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/6.

Богусевич, В. А. 1955. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 5, с. 5-11.

Веремейчик, О. 2008. Розвідувальна експедиція І. І. Ляпушкіна 1947 р. на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*, 6, с. 40-47.

Карнабед, А. А. 1972. *Научный отчет об архитектурно-археологических исследованиях на территории Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1972 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/116.

Коваленко, В. П. 1990. К исторической топографии Черниговского детинца. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*. Киев: Наукова думка, с. 15-23.

Коваленко, В. П., Молчанов, А. А. 1993. Древнерусские сфрагистические памятники домонгольского времени из Чернигова. *Российская археология*, 4, с. 208-216.

Попко, А. А. 1947. *Краткий отчет об археологических разведках в районе Чернигова 1947 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1947/20-а.

Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР,* 11, с. 60.

Сытый, Ю. Н. 2017. Страница земляной летописи Чернигова (участок возле Екатерининской церкви). *Карнабідовські читання*, 1—3, с. 409-420.

Сытый, Ю. Н. 2021. Исследования 1947 г. на Верхнем Замке в Чернигове. *Русский сборник*, 10, с. 123-135.

REFERENCES

Blifeld, D. I., Kovalenko, V. P. 1986. Chernigov. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 272-281.

Bogusevich, V. A. 1947. *Chernigovskaia arkheologicheskaia ekspeditsiia 1947 g.* Otchet. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1947/20.

Bogusevich, V. A. 1949. *Arkheologicheskie raskopki drevnego Chernigova. 1949 god.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1949/2.

Bohusevych, V. A. 1951a. Pro topohrafiiu drevnoho Chernihova. *Arkheolohiia*, 5, s. 116-126.

Bogusevich, V. A. 1951b. *Chernigovskaia ekspeditsiia 1951 g. Raskopki na chernigovskom Podole i v Eletskom monastyre*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/10.

Bohusevych, V. 1952. Drevnii Chernihiv za arkheolohichnymy danymy. *Visnyk AN URSR*, 1, s. 59-61.

Bogusevich, V. A. 1953. *Chernigovskaia arkheologicheskaia ekspeditsiia Instituta arkheologii AN USSR 1953 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/6.

Bohusevych, V. A. 1955. Arkheolohichni rozkopky v Chernihovi v 1949 ta 1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 5, s. 5-11.

Veremeichyk, O. 2008. Rozviduvalna ekspedytsiia I. I. Liapushkina 1947 r. na Chernihivshchyni. *Siverianskyi litopys*, 6, s. 40-47.

Karnabed, A. A. 1972. *Nauchnyi otchet ob arkhitekturno-arkheologicheskikh issledovaniiakh na territorii Chernigovskogo gosudarstvennogo arkhitekturno-istoricheskogo zapovednika v 1972 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/116.

Kovalenko, V. P. 1990. K istoricheskoi topografii Chernigovskogo detintsa. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi: Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminara «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.»*. Kiev: Naukova dumka, s. 15-23.

Kovalenko, V. P., Molchanov, A. A. 1993. Drevnerusskie sfragisticheskie pamiatniki domongolskogo vremeni iz Chernigova. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 208-216.

Popko, A. A. 1947. *Kratkii otchet ob arkheologicheskikh razvedkakh v raione Chernigova 1947 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1947/20-a.

Rybakov, B. A. 1949. Drevnosti Chernigova. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 11, s. 60.

Sytyi, Iu. N. 2017. Stranitsa zemlianoi letopisi Chernigova (uchastok vozle Ekaterininskoi tserkvi). *Karnabidovski chytannia*, 1—3, s. 409-420.

Sytyi, Iu. N. 2021. Issledovaniia 1947 g. na Verkhnem Zamke v Chernigove. *Russkii sbornik*, 10, s. 123-135.

Yu. M. Sytyi

EXCAVATIONS OF V. A. BOHUSEVYCH IN CHERNIHIV IN 1947 AND 1949

The excavations of V. A. Bohusevych in Chernihiv in 1947 and 1949 are analyzed in the paper. In the first year, the work was carried out on the terrace of the Desna River — on the Citadel (the Dytynets), Okolny Grad and near the Eletsky Monastery. On the Citadel V. A. Bohusevych looked for the remains of a barrow cemetery and did not watch the pits of buildings deepened into earth. In 1949, the expedition managed to explore the pits of the buildings not only on the Citadel (as it was in 1947) but also on other areas in its eastern part. Works were widely carried out in the Okolny Grad which allowed to obtain materials about the planning of this part of the city outscirt. Excavations have been carried out near the Eletsky Monastery. The results of different years of research allow us to compare them and draw the conclusion — in the process of expedition participants gained some archaeological experience, began understand better the structure of the cultural layer and filling the pits of buildings. The shortcomings in the work of the head of expedition can be explained by the lack of archaeological experience in working with the «dry» cultural layer. Before the war, V. A. Bohusevych worked in Pskov and Novgorod and dealt with «wet» cultural layers and the remains of land structures.

Each archeological site has its own characteristics and each researcher, starting the work, develops the methods, learns to understand these features and enriches his experience in the research process. In archeology there are no direct ways to accumulate new knowledge. New materials refute false theories, and their verification allows us to increase our understanding of the development of various parts of Chernihiv, to open new pages in its history.

The first years of research by V. A. Bohusevych in Ukraine were this very period of accumulation of new knowledge, which he lacked due to low-quality training caused by poor state of archaeological science in the prewar period.

Keywords: Old Rus Chernihiv, archaeological researches, expedition of V. A. Bohusevych.

Одержано 22.02.2022

СИТИЙ Юрій Миколайович, старший науковий співробітник, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів, Україна.

SYTYI Yurii, Senior Researcher, National University «Chernihiv Collegium» named after T. G. Shevchenko, Chernihiv, Ukraine.

ORCID 0000-0002-6117-3875, e-mail: yurisytyi@gmail.com.

УДК 903.2(477)"653"-033.71 DOI: 10.37445/adiu.2022.02.03

О. О. Махота

ХАРАКТЕРИСТИКА ЦЕГЛИ КНЯЖОЇ ДОБИ У ПРАЦЯХ В. А. БОГУСЕВИЧА

Стаття присвячена внеску В. Богусевича у вивчення цегли княжої доби з території Києва, Чернігова, Путивля, Остра та інших міст. Проаналізовано його праці присвячені архітектурно-археологічним дослідженням пам'яток України XI—XIII ст. Виокремлено інформацію про параметри плінфи та деякі критерії, на які спирався дослідник для визначення датування цегли княжої доби.

***Ключові слова**: В. Богусевич, цегла княжої доби, плінфа, пам'ятки XI—XIII ст.*

Володимир Андрійович Богусевич за час своєї наукової діяльності досліджував різночасові пам'ятки археології, мистецтва та архітектури IX—XVII ст. Вчений керував археологічними експедиціями у Києві, Чернігові та в містах і городищах княжої доби на Чернігівщині (Остер), Сумщині (Путивль, Вир), Полтавщині (Воїнь), брав участь у розкопках Пскова та Новгорода.

Спочатку коло його наукових інтересів було зосереджене на військово-оборонних спорудах Північно-Західної Русі XIV—XVI ст. Ця тема була затверджена як дисертаційна і захищена ним у 1947 р. Одночасно, досліджуючи Борисоглібський собор у Новгороді, вчений зацікавився монументальною архітектурою княжої доби. Проте зосередитися на цьому напрямку Володимир Андрійович зміг лише після закінчення Другої світової війни, після переїзду до Києва.

Подальшу діяльність вченого у дослідженні архітектурно-археологічних об'єктів X—XII ст. можна умовно розділити на декілька періодів: Київський, Чернігівський та Сумський.

Київський період (дослідження 1945—1952 рр.). Після демобілізації у 1945 р. В. Богусевич разом з родиною переїхав до Києва. Він розпочав працювати на посаді заступника директора з наукової частини Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» та отримав житло в одному з його корпусів (Абашина 2018). Також, за сумісництвом, він був зарахований до штату Інституту археології АН УРСР. У цей час, його основною діяльністю стало розбирання руїн Успенського собору Києво-Печерської лаври, знищеного 3 листопада 1941 р. Маючи досвід роботи з монументальними пам'ятками княжого періоду у Пскові та Новгороді, він вміло використовував археологічні методи дослідження на цьому об'єкті. Задля подальшого збереження уцілілого Іоанно-Богословського приділу було прийнято рішення про його термінову консервацію. Для цього, з площі навколо нього, необхідно було вивезти тисячі кубічних метрів будівельних матеріалів (Богусевич 1948, с. 205). Досвід роботи з археологічними та музейними предметами не дозволили В. Богусевичу залишитися осторонь від вивчення давньої цегли цієї пам'ятки.

За Старою інвентарною книгою групи зберігання «Будівельні матеріали» відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» можна визначити його методику вивчення плінфи (б. а. Стара… 1947—1972, арк. 62) (рис. 1). У 1947 р. до наукових фондів заповідника потрапило 79 одиниць будівельних матеріалів, до складу яких входили мармурні елементи храму та надгробків, шиферні підлогові плити, шматки цем'янки, цегла XI—XVII ст., кахлі та ін.

В. Богусевич використовував візуальний метод опису плінфи. Для позначення виду знахідки він завжди використовував термін «цегла XI ст.» та «шматок (обломок) цегли XI ст.». Для

© О. О. МАХОТА, 2022

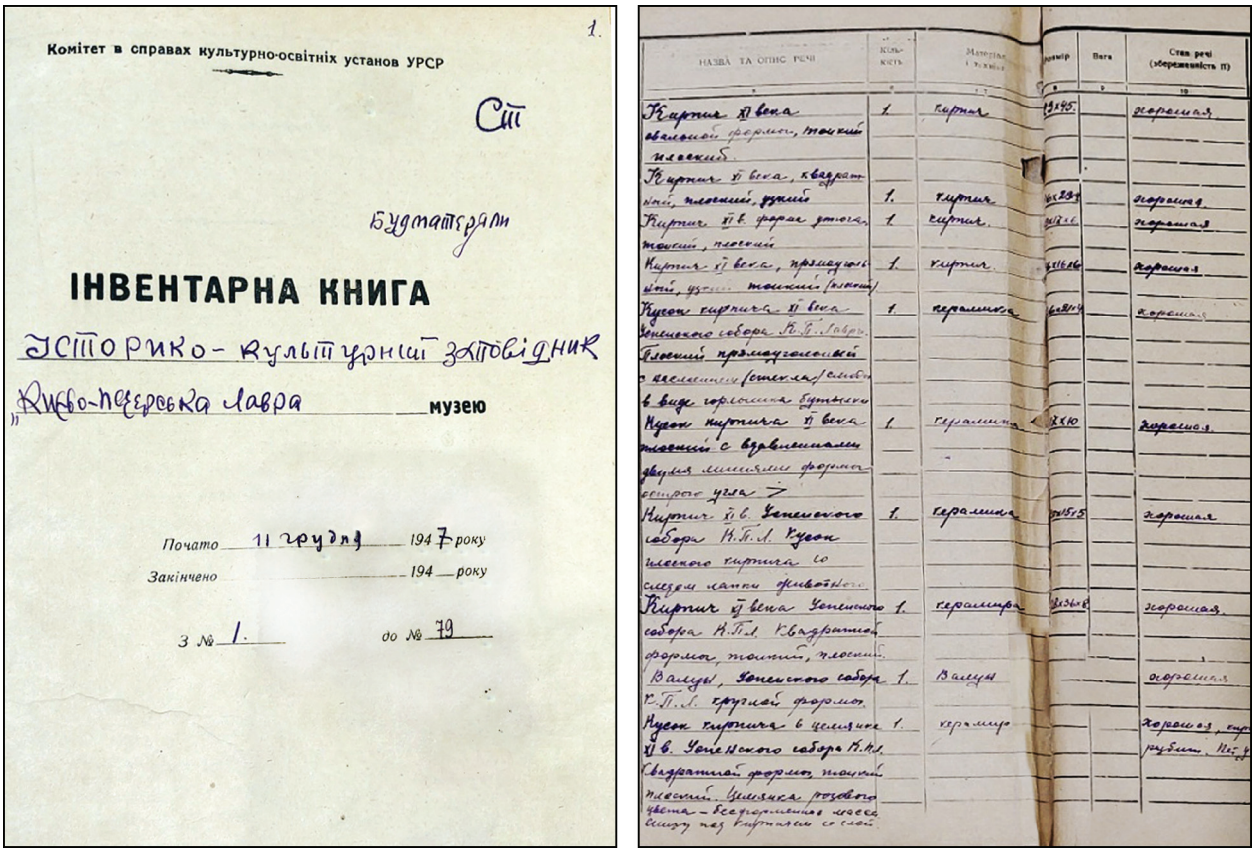
Комітет в справах культурно-освітніх установ УРСР

Будматеріали

ІНВЕНТАРНА КНИГА

Історико-культурний заповідник

Києво-Печерська Лавра — музею

Почато 11 грудня 1947 року

Закінчено — 194 — року

З № 1. до № 79

НАЗВА ТА ОПИС РЕЧІ	Кількість	Матеріал і техніка виготовлення	Розмір	Вага	Стан речі (збереженість її)
1	2	3	9	9	10
Кирпич XI века обыкновенной формы, толстый плоский	1.	кирпич	19×40		хорошая
Кирпич XI века, квадратной, тонкий, гладкий	1.	кирпич	16×29		хорошая
Кирпич XI в. форма утоньш. толстый, плоский	1	кирпич	11×16		хорошая
Кирпич XI века, прямоугольной, гладкий, толстый (плоский)	1.	кирпич	11×16		хорошая
Кусок кирпича XI века Успенского собора К.П.Л. Лавры. Плоский, прямоугольной с насечками (отпечатка) сетки в виде горошка бутового	1.	керамика	6×8		хорошая
Кусок кирпича XI века толстый с вдавленными двумя линиями формы острого угла	1.	керамика	7×10		хорошая
Кирпич XI в. Успенского собора К.П.Л. Кусок плоского кирпича со следом лапы животного	1.	керамика	7×15		хорошая
Кирпич XI века Успенского собора К.П.Л. Квадратной формы, толстый, плоский	1.	керамика	13×16		хорошая
Валун, Успенского собора К.П.Л. круглой формы	1.	Валун			хорошая
Кусок кирпича с целыми XI в. Успенского собора К.П.Л. квадратной формы, толстый плоский. Цвет розового цвета – беспорядочная масса	1.	керамика			хорошая, кир… рубин. Нет…

Рис. 1. Стара інвентарна книга групи зберігання «Будівельні матеріали»: обкладинка та перша сторінка з описом плінфи

позначення товщини були використані слова «тонка» або «пласка». Дослідник звертав увагу на форму плінфи — «прямокутна», «квадратна», «лекальна», «овальна», «форма праски», «вузька». У графі «Матеріал виготовлення» було зазначено «глина» або «кераміка». Стан знахідок позначався як «гарний» чи «поганий». Вимірювалась довжина, ширина та товщина кожної одиниці. Зверталася увага на «мітки» на лицьовому боці (рис. 2, 3). У виняткових випадках описані особливості цегли: «хвилеподібні паралельні лінії», «сліди лап тварин», «залишки оплавленої слюди». На колір цегли В. Богусевич майже не звертав уваги. Лише для опису так званої «цегли XIII ст.» він вживав словосполучення «білий колір».

У 1947 р. В. Богусевич перейшов на роботу в Інститут археології АН УРСР і дослідження Успенського собору він продовжував вже у складі спеціальної робочої групи Інституту археології у 1948 та 1952 рр.

У 1950 р. почалося археологічне дослідження київського Подолу. Тут В. Богусевич виявив декілька склоробних горнів. Поруч із ними зафіксовано також «*скупчення цегли (кінця XI ст.) і цегляного бою…*» [1], які він пов'язав з влаштуванням склоробних горнів (Богусевич 1954).

Проживання на території Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» спричинило до огляду В. Богусевичем у 1951 р. значних провалів ґрунту у колишньому Митрополичому саду. Під час візуального огляду в одній зі стінок провалу він зафіксував залишки «*древньої кладки з бутового каменю, цегли та вапнякового розчину…*» (Богусевич 1951). За цеглою, що мала розміри 23 × 26 × 4 см, та системою кладки В. Богусевич датував нововиявлену споруду XII ст. Розкопки об'єкту провів «Лаврський загін» експедиції «Великий Київ» Інституту археології, який очолив В. Богусевич (Асеев, Богусевич 1951). За результатами досліджень знайдену кладку пов'язали з оборонним муром, що огороджував Печерський монастир у XII ст. В. Богусевич визначив основні архітектурні особливості споруди. На зовнішніх фасадах стіни було покладено по дві плінфи, внутрішній простір між якими забутовано фрагментами цегли, каміння та залито вапняним розчином. Мур був складений на двох паралельних фундаментних ровах, заповнених дрібним камінням. За розмірами вчений розділив плінфу на дві групи: 23 × 26 × 4 см та 20 × 28 × 4 см.

Для того, щоб з'ясувати напрямок стіни В. Богусевич додатково заклав декілька шурфів на північ і на південь від головної лаврської брами. Саме тоді вперше було досліджено

1. Тут і далі переклад наш.

фундамент і описано систему кладки Троїцької надбрамної церкви. Плінфа цієї церкви переважно мала розміри 37 × 27 × 4 і (44—41) × 28 × 4 см. Як написав у археологічному звіті Володимир Андрійович «*…Такі розміри дуже характерні для Успенського собору…*» (Богусевич 1951, с. 7). Цим він аргументував будівництво Троїцької надбрамної церкви кінцем XI — початком XII ст. Також В. Богусевич з'ясував характер примикання до неї муру XII ст. За його висновками, мур не пов'язаний з кладкою церкви, а був прибудований «встик» ближче до кінця XII ст. (рис. 4).

У той самий сезон у Митрополичому саду, після розширення площі розкопу до 120 м^2, було виявлено залишки майстерні для виготовлення скла і смальти. Об'єкт представлений розвалами двох виробничих горнів «*…із цегли XI ст. (половняку)…*» (Богусевич 1954, с. 15). Також у статті зазначено: «*…Бита цегла, яка використовувалася для кладки цих споруд, абсолютно однакова з цеглою Успенського собору…*» (рис. 5; Богусевич 1954, с. 15). Через це, під час повторного дослідження об'єкту у 2021 р. (під керівництвом завідувача науково-дослідного сектору археології заповідника С. Тараненка) виникли труднощі в інтерпретації термінів, що позначають ступінь збереженості (фрагментованості) будівельних матеріалів. Словом «половняк» (або «половинна» цегла), у той час позначали плінфу розміром з половину звичайної. Цей термін використовували у своїх публікаціях архітектори М. Холостенко та Ю. Асєєв, з якими активно співпрацював В. Богусевич.

Постає декілька запитань. Чи навмисно автор використав цей термін для позначення формату плінфи з горнів? А також, чому від слова «половняк» він перейшов до визначення «бита цегла». Може бути декілька ймовірних варіантів відповідей.

По-перше, можливо, у горні траплявся і цілий «половняк», і бита цегла. По-друге, для визначення формату «половняка» необхідно бачити два паралельні вертикальні торці, адже ширина між ними має бути у половину меншою за звичайну. Можливо, В. Богусевич під час опису не зафіксував ступінь фрагментарності зразків цього формату плінфи. Тоді вірніше було б написати «з обломків половняку» чи «битого половняка», а потім,



Рис. 2. Позначки на верхньому боці плінфи з Успенького собору Києво-Печерської лаври (Національний заповідник «Києво-Печерська лавра, інв. № КПЛ-Ф-1299)

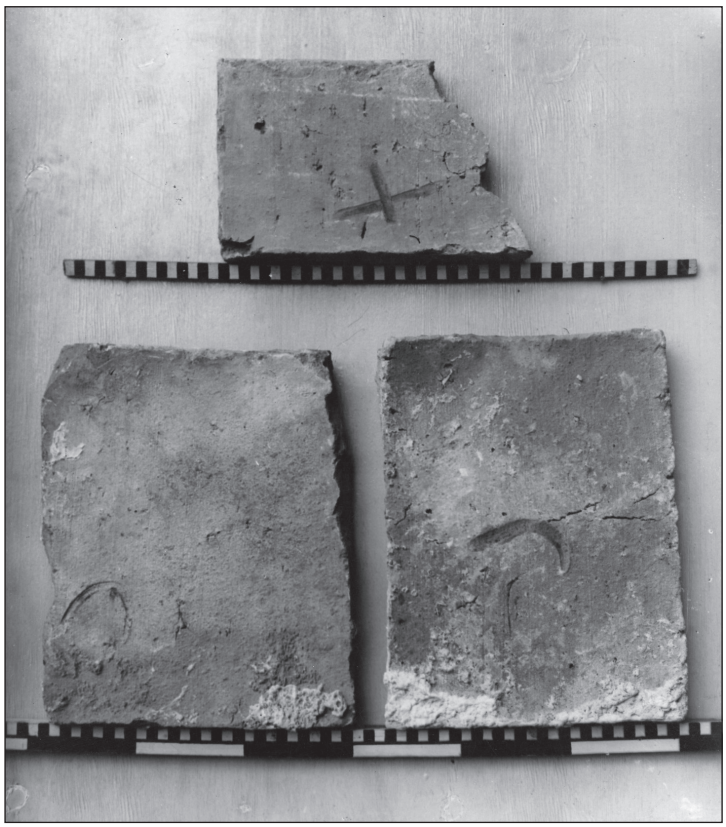

Рис. 3. Позначки на верхньому боці плінфи з Успенького собору Києво-Печерської лаври (Національний заповідник «Києво-Печерська лавра, інв. № КПЛ-Ф-1302)

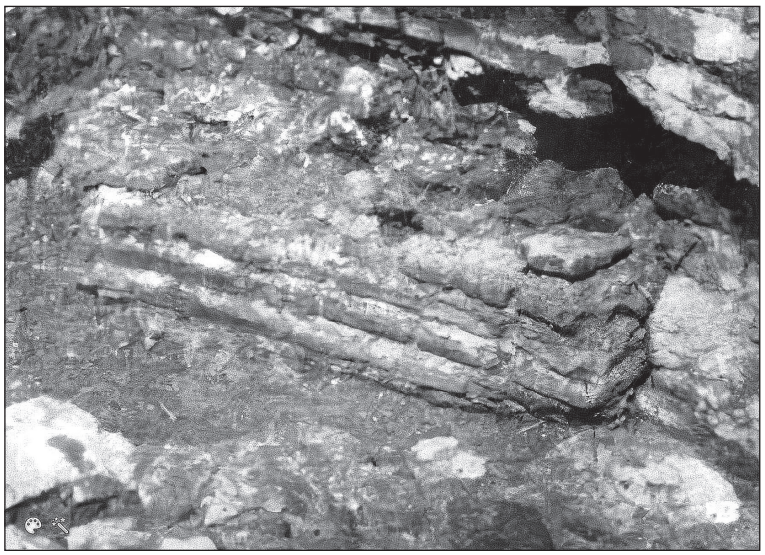

Рис. 4. Фрагмент оборонного муру XII ст. у місці примикання до Троїцької надбрамної церкви (за Богусевич 1951)



Рис. 5. Польове креслення В. Богусевича «Горн 1» (за Богусевич 1951)

далі по тексту, вже використовувати термін «бита цегла». Можливо також, що В. Богусевич називав «половняком» фрагменти плінфи, її половинки. Тобто горн був побудований з матеріалу вторинного використання або браку виробництва цегли.

Ці матеріали досить важливі для датування виробничого комплексу майстерні, адже за аналізом знайдених у 2021 р. зразків їх можна пов'язати з останнім етапом будівництва Успенського собору. Якщо підтвердиться інформація про «половняк» у конструкції горну, це звузить датування заснування майстерні. Зазвичай такий матеріал використовували у кладці арок, напівколонок чи фігурних карнизів. Текст статті «*…сліди кладки, викладеної на глині з цегли половняку… З північного боку горна лежали частини арочної цегляної кладки, мабуть, від склепіння…*» (Богусевич 1954, с. 18—19) може вказувати на те, що використовували цілу або відносно цілу плінфу такого розміру. Дуже важко технічно викласти склепіння з фрагментів цегли. Майбутні археологічні дослідження зможуть прояснити це термінологічне питання.

На короткий період до дослідження мурів XII ст. В. Богусевич повернувся у 1961 р. під час розкопок С. Кілієвич. У звіті зазначено, що він особисто вказав місце, де було зафіксовано мури XII ст.

У тому ж році, вийшла друком стаття В. Богусевича про споруду XI ст. у дворі київського митрополита (Богусевич 1961), досліджену М. Каргером у 1946 р. на території Софійського заповідника. У ній переглянуті висновки М. Каргера про відкриття печі для виготовлення плінфи неподалік від Софії Київської. Перерахувавши усі відомі на той час плінфоробні горни та визначивши їх основні конструктивні особливості, В. Богусевич спростовує визначення М. Каргера щодо типу споруди. За конструктивними аналогіями він пов'язав її з кам'яною лазнею і зазначив, що цегла, з якої складена споруда, належить до дуже поширеного типу в київській архітектурі кінця XI ст.

Чернігівський період (дослідження 1947—1953 рр.). У 1947 р. археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР на чолі з В. Богусевичем було поставлено завдання покласти початок розв'язанню низки історико-археологічних питань у Чернігові (Богусевич 1952). Вчений надавав велику увагу вивченню історичних подій та джерел, що передували розбудові міста. Саме такі деталі допомагали йому робити влучні припущення,

щодо майбутніх локацій для дослідження. Під час першого дослідження території т. зв. Третяка (малозабудована площадка поблизу кремля, біля Катеринінської церкви XVII ст.) у одному з розкопів було знайдено житлову споруду з піччю княжого періоду. Заповнення об'єкту складалось з великої кількості фрагментів цегли XII ст. (25 × 20 × 4,5 см) зі «знаками зробленими пальцями на ширшій поверхні плінфи» (Богусевич 1952, с. 117). Тоді ж археолог зробив декілька припущень стосовно можливого значення цих відміток. Він виокремив позначки чотирьох типів:

1) дугоподібна лінія, перекреслена пальцем, яка нагадувала йому знак Рюриковичів (рис. 6: a);

2) сплющена дугоподібна лінія, проведена одним пальцем (рис. 6: b);

3) дві паралельні лінії зроблені одночасно двома пальцями (рис. 6: c);

4) один штрих проведений пальцем.

На думку В. Богусевича, ця цегла могла бути виготовлена у різних майстернях, про що і повідомляють клейма майстрів-гончарів (Богусевич 1952, с. 120). Археолог також зауважив, що вся територія пагорбу навколо Катеринінської церкви устелена княжою цеглою XII ст. Це свідчить про те, що церква XVII ст. стояла на місці давнішої церкви.

Дослідження Чернігова були продовжені у 1949 та 1951 рр. Під час експедиції 1949 р. відкрито залишки двох напівземлянкових споруд IX—X та XII—XIII ст. Розкопки 1951 р. принесли цінні архітектурно-археологічні відкриття. Вперше знайдено залишки давнього рову Чернігівського дитинця. У ньому на глибині 1—2,5 м знайдено декілька цегляних вимосток XII ст. Також на захід від Спаського собору були розкопані залишки двох цегляних споруд — терема XI ст. та будівлі палацового комплексу XII ст.

У співавторстві з М. Холостенком, у Володимира Андрійовича вийшла стаття присвячена цим спорудам, у якій визначені основні архітектурні характеристики монументальних пам'яток та проаналізовано розміри плінфи (Богусевич, Холостенко 1952). У теремі XI ст. цегла мала світло-жовті відтінки. Основні розміри: (35—39) × 27 × (2,3—2,8) см. Для перев'язки у невеликій кількості застосована плінфа розмірами (35—39) × (16—17) × (2,2—2,8) см. Частина цегли мала знаки вдавлені на постільному боці та рельєфні — на торцях. Торцеві знаки мали вигляд дужок, прямих ліній, їх сполучення та букв. Зафіксовано зразки, де у рядку було до шести знаків. Знайдений набір різних зразків фігурних (лекальних) плінф вказують на існування у будівлі, окрім пілястр, ще й напівколонок та арочних карнизів. Саме завдяки аналізу плінфи вдалося отримати дату будівництва цієї споруди. Застосування лише жовтої цегли у той час, як для Спаської хрещальні використовували й товстішу цеглу, свідчить що ця будівля зведена не пізніше другої половини XI ст. (Богусевич, Холостенко 1952, с. 37).

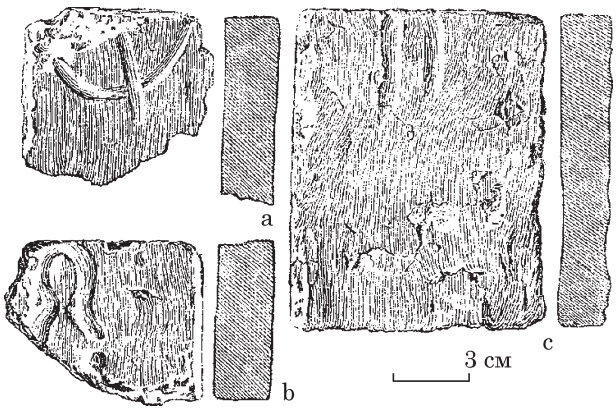

Рис. 6. Знаки на плінфі XII ст. із заповнення житлової споруди княжої доби в Чернігові: a — дуговидна лінія перекреслена пальцем, b — сплющена дуговидна лінія, c — дві паралельні лінії (за Богусевич 1952)

У 4 м на південь від терема XI ст. було виявлено цегляну споруду палацового комплексу, яку за характером кладки та особливостями плінфи дослідники датували другою половиною XII ст. Характерною ознакою споруд того часу було існування прошарку «щебінки» між кладкою фундаменту і наземною частиною стіни. На думку дослідників, це підтверджують і розміри плінфи: 19 × 26,5 × 4,5 см. Продовження архітектурно-археологічного дослідження споруди було заплановане на наступний сезон.

Разом з тим у 1951 р. продовжились дослідження Третяка. Там було виявлено цілий комплекс господарських споруд X—XIII ст. У заповненні однієї з них було знайдено плінфу XII ст. зі знаками. Також В. Богусевич звернув увагу на знайдену у одному з розкопів (IV) цеглу XII ст. зі знаками аналогічними цеглі Борисоглібського собору (початку XII ст.). Це дозволило йому зробити припущення, що десь неподалік є залишки ще однієї кам'яної княжої споруди.

Перша у Чернігові велика піч для випалу плінфи була виявлена у розкопі, закладеному у південній частині Південної вулиці. Округла у плані споруда була складена з цегли розмірами 35 × 27 × 2,8 см, аналогічній до плінфи терема XI ст. Конструкція місцями збереглась до шести рядів кладки, а товщина її стін дорівнювала одній цеглині. Навколо та усередині печі знайдено багато жовтої цегли XI ст.

Лише у 1953 р. продовжилися дослідження споруди палацового комплексу XII ст., розташованого західніше Спаського собору, що підтвердило висновки архітектурно-археологічних досліджень 1951 р. В. Богусевич визначив два основних розміри плінфи: 25 × 20 × 4 і 25 × 17 × 4 см. На 82 цеглинах було зафіксовано 27 різновидів позначок. Дослідник розділив їх

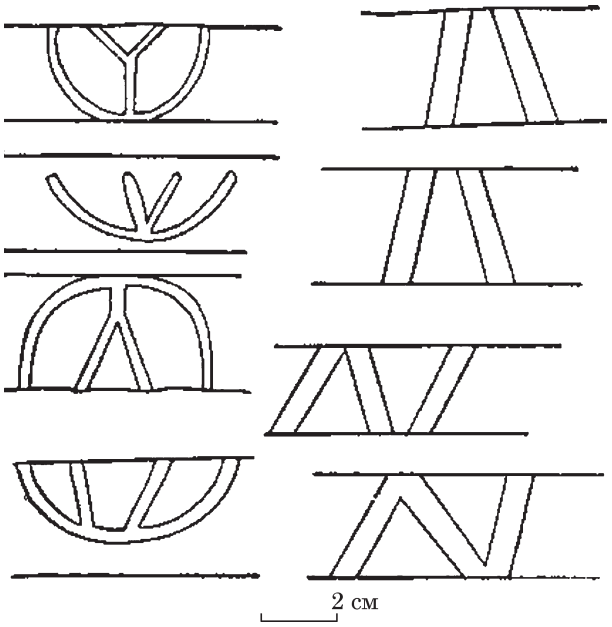

Рис. 7. Промальовки знаків на плінфі з Остерського городка XI ст. (за Богусевич 1962)

на дві групи. 18 різновидів знаків були нанесені пальцем на постільному боці плінфи, інші 9 різновидів — це торцеві знаки. В. Богусевич вперше у своїх роботах описав метод їх виготовлення. Він вважав, що ці знаки робили за допомогою дерев'яної форми, у який виготовляли цеглу (Богусевич 1955, с. 10).

У 1954 р. В. Богусевич досліджував на Чернігівщині територію Остерської фортеці, де збереглись руїни невеликої кам'яної церкви. На думку вченого, на датування пам'ятки кінцем XI ст. вказують як характер кладки, так і розміри цегли з позначками. Виокремлюються декілька форматів плінфи: 35 × (27—28) × 3, 34 × 27 × 3, 33 × 27 × 3,5 см. Частина з них — з торцевими знаками у вигляді дуги, у яку вписаний знак у вигляді великої кирилівської літери іпсілон «Y». Рідше зустрічались знаки у вигляді двох-трьох косих ліній (рис. 7). В. Богусевич вважав їх характерними для пам'яток чернігівського цегляного виробництва кінця XI ст. (Богусевич 1962).

Сумський період (дослідження 1958—1960 рр.). Під час обстеження високого пагорба у м. Путивль у 1959 р., В. Богусевич виявив залишки кам'яної будівлі XII—XIII ст. Археологічні дослідження 1960 р. дозволили з'ясувати, що це залишки храму цікавої архітектурної форми (Богусевич 1963). Це була прямокутна в плані споруда, з півночі та півдня до якої примикали напівкруглі виступи, а зі сходу — вівтарні напівкола. Основні розміри

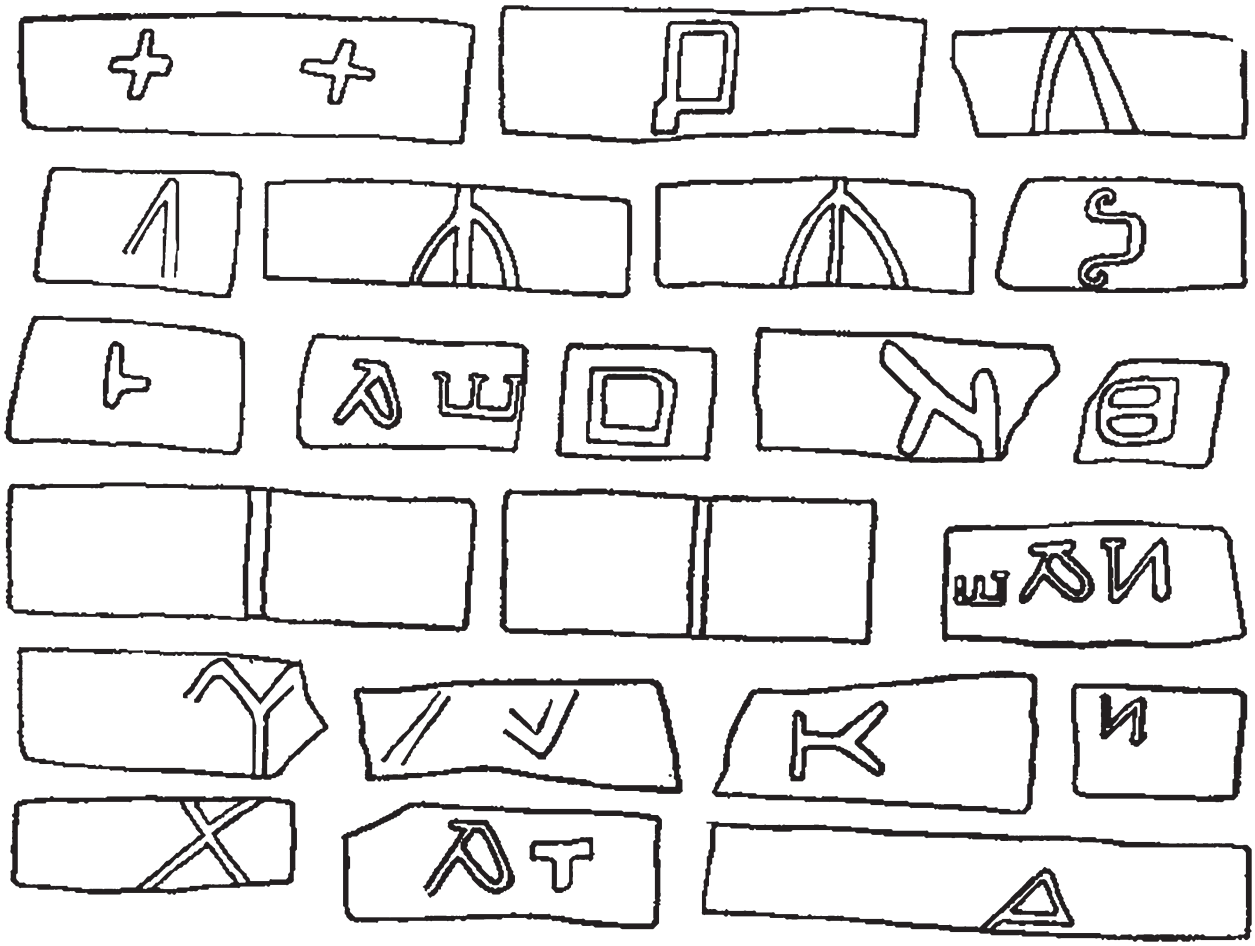

Рис. 8. Промальовки знаків на плінфі з Путивля XII ст. (за Богусевич 1963)

цегли: 28 × 20 × 5 і 22 × 16 см. Складні пілястри споруди викладені з лекальної плінфи «з напів- і четвертиною круга» (Богусевич 1963, с. 168). Дослідник зазначив, що використання такого виду цегли характерне для пам'яток Смоленська, Чернігова і Новгород-Сіверського кінця XII ст., а також пам'яток Києва, Новгорода і Володимира на Клязьмі.

У статті, присвяченій результатам розкопок у Путивлі, В. Богусевич значну увагу приділив знакам на цеглі. Під час досліджень було виявлено 140 цеглин зі знаками і клеймами. Вчений розділив їх на дві групи, які включали 17 різновидів (рис. 8):

1) князівські знаки;

2) букви і знаки майстрів.

Було знайдено чотири унікальні екземпляри першої групи плінфи, де у центрі розміщувались два простих двозубця, а по боках над ними у два ряди — набір кириличних букв (рис. 9: a). На жаль, з тексту статті не зрозуміло, де саме розміщувався знак — на торці чи на постільному боці, та яким способом він виготовлений. Автор подає своє прочитання букв: «*У верхньому рядку зліва направо лівіше двозубців знаходяться дві букви — А Т, а справа — НІС. В нижньому рядку стоять зліва від двозубців —*

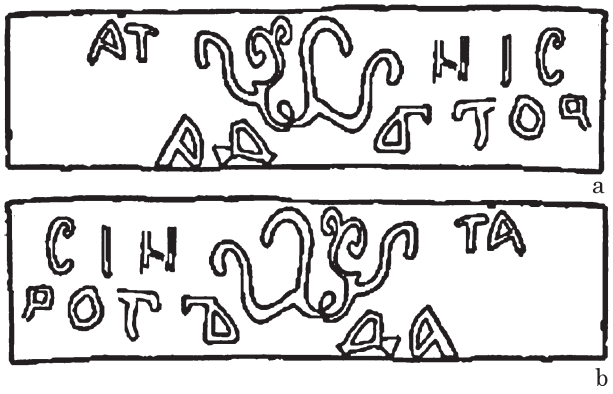

Рис. 9. Унікальне клеймо на плінфі з Путивля XII ст.: a — промальовка В. Богусевича (за Богусевич 1963), b — дзеркальне відображення

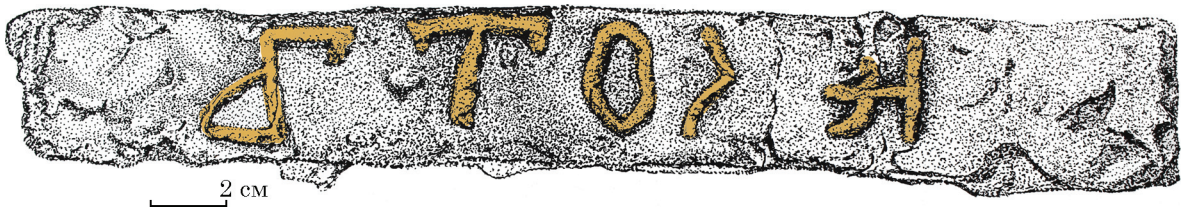

Рис. 10. Торцевий знак «ЇЄКОТЪ» з розкопок мурованої трапезниці XII ст. (за Івакін, Балакін, Сиром'ятников 2001)



Рис. 11. Плінфа з Путивля (сайт Сумського обласного краєзнавчого музею)

А Д, справа — А Г і далі Т (?) ОЧ (?)» (Богусевич 1963, с. 168, 172, рис. 8).

Якщо подивитись на промальовку знака, стає зрозуміло, що автор пропустив важливу деталь — більшість букв були відтиснуті дзеркально. Лише перші три букви «С І N» вирізані у правильному напрямку, але мають йти у іншому порядку. Тому послідовність букв має виглядати наступним чином (рис. 9: b):

«С І N >>>Т А»
«Р О Т Ъ>>>Д А»

Кожна буква у кириличній абетці має звучання:

С > слово	Т > тврьдо	Р > рьци	Д > добро
І > и	А > азъ	О > он	А > азъ
N > нашь		Т > тврьдо	
		Ъ > Єрь	

Розшифрувати цей напис у майбутньому допоможуть спеціалісти зі старослов'янської мови.

Слід зауважити, що на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» під час дослідження залишків мурованої трапезниці XII ст. на ділянці, що підлягала ремонту, було знайдено плінфу з подібним торцевим знаком. Він також виконаний у дзеркальному відображенні та має в одному ряді 5 букв «ІЄКОТЪ» (рис. 10). За візуальним аналізом плінфи (співставлення розмірів, глини, кольору, торцевих знаків) з фотографії на сайті Сумського обласного краєзнавчого музею, можна припустити, що виробництво цих будівельних матеріалів здійснено однією будівельною артіллю (рис. 11; Іванова б. д.).

В. Богусевич належить до плеяди вчених, котрі заклали необхідні вектори для вивчення закономірностей розвитку архітектури князівської доби. Розроблені ним методи архітектурно-археологічних досліджень і до сьогодні допомагають вченим під час вивчення пам'яток кам'яного зодчества.

В. Богусевич зробив значний вклад у дослідження одного з основних конструктивних матеріалів палацової і храмової архітектури — плінфи. Розпочавши свій науковий шлях у цьому напрямку поруч з найвідомішими сьогодні спеціалістами-плінфознавцями (М. Каргер, П. Раппопорт та М. Холостенко), він випрацював власну методику датування цегли княжої доби. Але на жаль, В. Богусевич не приділяв належної уваги висвітленню ознак, за якими він датував плінфу. Виходячи з праць В. Богусевича, найімовірніше, це були її розміри. Також у його роботах простежується тенденція датувати цеглу за наявністю позначок та торцевих знаків. Він зібрав значну колекцію тавруваної плінфи з Києва, Чернігова, Остра і Путивля та неодноразово брав участь у дискусіях щодо ймовірного призначення знаків.

Проаналізувавши праці В. Богусевича, можна дійти висновку, що він розвивав свій термінологічний та понятійний апарат щодо вивчення плінфи поступово. Лише починаючи з 1950-х рр. у його статтях поруч зі словом «цегла» з'являється слово «плінфа» для позначення цього виду будівельного матеріалу. Вочевидь, на це вплинула спільна робота з професійними архітекторами Ю. Асєєвим та М. Холостенком. Адже саме у спільних працях з ними простежується використання цих термінів.

Звісно вивчення плінфи, як і інших будівельних матеріалів княжої доби, значно просунулося завдяки сучасним методам дослідження та подекуди спростовують висновки В. Богусевича. Але створена ним джерельна база розмірів цегли та знаків на ній, значно вплинула на розвиток сучасної методики атрибуції плінфи і є надзвичайно цінним джерелом для майбутніх поколінь дослідників цегли княжої доби.

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С. 2018. В. А. Богусевич — дослідник Києво-Печерської лаври. *Могилянські читання 2018*: Дослідження сакральних пам'яток України, с. 216-220.

Асєєв, Ю. С., Богусевич, В. А. 1951. Воєнно-оборонні стіни XII ст. Києво-Печерської лаври. *Вісник Академії архітектури УРСР*, 4, с. 39-45.

б. а. 1947—1972. *Стара інвентарна книга групи зберігання «Будівельні матеріали» № 1—79.* Архів сектору обліку відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», арк. 62.

Богусевич, В. А. 1948. Роботи по розборці руїн Великої лаврської церкви. *Археологія*, 2, с. 205.

Богусевич, В. А. 1951. *Археологические раскопки в заповеднике Киево-Печерской лавры в 1951 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/8а.

Богусевич, В. А. 1952. Роботи Чернігівської експедиції. *Археологічні пам'ятки УРСР*, ІІІ, с. 109-122.

Богусевич, В. А. 1954. Мастерские по изготовлению стекла и смальты в Киеве. По материалам раскопок 1951 г. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 3, с. 14-20.

Богусевич, В. А. 1955. Раскопки в Чернигове. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, *4*, с. 9-11.

Богусевич, В. А. 1961. Споруда XI ст. у дворі київського митрополита. *Археологія*, 13, с. 105-113.

Богусевич, В. А. 1962. Остерский городок. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 12, с. 37-42.

Богусевич, В. А. 1963. Розкопки в Путивльському кремлі. *Археологія*, 15, с. 165-174.

Богусевич, В. А., Холостенко, Н. В. 1952. Черниговские каменные дворцы XI—XII вв. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 1, с. 32-42.

Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А., Сиром'ятников, О. К. 2001. Дослідження давньоруської трапезної Печерського монастиря. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 122-123.

Іванова, В. б. д. *З історії археологічних досліджень В. А. Богусевича на Сумщині* (online). Режим доступу: http://museum.sumy.ua/z-istori%d1%97-arxeologichnix-doslidzhen-v-a-bogusevicha-na-sumshhini/.

REFERENCES

Abashyna, N. S. 2018. V. A. Bohusevych — doslidnyk Kyievo-Pecherskoi lavry. *Mohylianski chytannia 2018*: Doslidzhennia sakralnykh pam'iatok Ukrainy, s. 216-220.

Asieiev, Yu. S., Bohusevych, V. A. 1951. Voienno-oboronni stiny XII st. Kyievo-Pecherskoi lavry. *Visnyk Akademii arkhitektury URSR*, 4, s. 39-45.

b. a. 1947—1972. *Stara inventarna knyha hrupy zberihannia «Budivelni materialy» N 1—79.* Arkhiv sektoru obliku viddilu naukovo-fondovoi roboty Natsionalnoho zapovidnyka «Kyievo-Pecherska lavra», ark. 62.

Bohusevych, V. A. 1948. Roboty po rozbortsi ruin Velykoi lavrskoi tserkvy. *Arkheolohiia*, 2, s. 205.

Bogusevich, V. A. 1951. *Arkheologicheskie raskopki v zapovednike Kievo-Pecherskoi lavry v 1951 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/8a.

Bohusevych, V. A. 1952. Roboty Chernihivskoi ekspedytsii. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 109-122.

Bogusevich, V. A. 1954. Masterskie po izgotovleniiu stekla i smalty v Kieve. Po materialam raskopok 1951 g. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 3, s. 14-20.

Bogusevich, V. A. 1955. Raskopki v Chernigove. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 4, s. 9-11.

Bohusevych, V. A. 1961. Sporuda XI st. u dvori kupvskoho mytropolyta. *Arkheolohiia*, 13, s. 105-113.

Bogusevich, V. A. 1962. Osterskii gorodok. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 12, s. 37-42.

Bohusevych, V. A. 1963. Rozkopky v Putyvlskomu kremli. *Arkheolohiia*, 15, s. 165-174.

Bogusevich, V. A., Kholostenko, N. V. 1952. Chernigovskie kamennye dvortsy XI—XII vv. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 1, s. 32-42.

Ivakin, H. Yu., Balakin, S. A., Syrom'iatnykov, O. K. 2001. Doslidzhennia davnoruskoi trapeznoi Pecherskoho monastyria. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 122-123.

Ivanova, V. b. d. *Z istorii arkheolohichnykh doslidzhen V. A. Bohusevycha na Sumshchyni* (online). Rezhym dostupu: http://museum.sumy.ua/z-istori%d1%97-arxeologichnix-doslidzhen-v-a-bogusevicha-na-sumshhini/.

O. O. Makhota

CHARACTERISTICS OF THE BRICK OF THE PRINCELY AGE IN THE PAPERS OF V. A. BOGUSEVYCH

Volodymyr Bogusevych researched various monuments of archeology, art and architecture of the IX—XVII centuries. He can be attributed to the constellation of scholars who laid the necessary vectors for studying the laws of architecture of the Princely Age. The methods of architectural and archeological research developed by V. Bogusevych still helps scholars to study the monuments of stone architecture.

V. Bogusevych made a significant contribution to the study of one of the main structural material of the palace and temple architecture — the plinth. Having started his academic path in this direction along with the most famous experts in plinth (M. Karger, P. Rappaport and M. Kholostenko), he developed his own method of dating bricks of the Princely Age. However, V. Bogusevych did not pay proper attention to the coverage of the signs by which he dated the plinth. Judging by the works of V. Bogusevych, most likely it was its size. Also there is a tendency in his works to date the bricks by presence of marks and end marks. He collected a large collection of branded plinths from Kyiv, Chernihiv, Ostra and Putivl and has repeatedly participated in discussions about the possible purpose of the signs.

Analyzing the works of V. Bogusevych, we can conclude that he developed his terminological and conceptual apparatus in the study of plinth gradually. It was not until the 1950s that in his papers the word «plinth» appeared next to the word «brick» to denote this type of building material. This was influenced by joint work with professional architects Yu. Aseev and M. Kholostenko. After all, it is in joint work with them that the use of these terms can be traced.

Of course, modern research methods have advanced significantly in the study of plinths and sometimes refute the conclusions of the scholar. But the source base of brick sizes and signs on it significantly influenced the development of modern methods of attribution of plinths and is an extremely valuable source for future generations of researchers of bricks of the Princely Age.

Keywords: V. Bogusevych, brick of the Princely Age, plinth, monuments of the XI—XIII centuries.

Одержано 31.05.2022

МАХОТА Олена Олегівна, наукова співробітниця, науково-дослідний сектор археології, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», Київ, Україна.

MAKHOTA Olena O., Research Fellow, the Archeology Research Sector, National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra», Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2742-4255, e-mail: makhota-olena@ukr.net.

УДК 903.2(477.411)”653”-033.5 DOI: 10.37445/adiu.2022.02.04

Н. В. Хамайко, О. Ю. Журухіна, М. О. Гунь

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ВПЕРШЕ ВІДКРИТУ НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ СКЛОРОБНУ МАЙСТЕРНЮ

Статтю присвячено публікації комплексу знахідок, виявлених В. А. Богусевичем 1950 р. на Київському Подолі та асоційованих ним зі склоробною майстернею. На підставі аналізу речового матеріалу з колекції знахідок уточнене датування комплексу XII—XIII ст., а об’єкту, що безпосередньо передував йому і містив скупчення залізних шлаків, першою половиною — серединою XII ст. Наявність власне склоплавильного горна в розкопі піддано сумніву. Виділено матеріали післямонгольської доби, що засвідчують обжитість цієї ділянки в XIII—XV ст.

***Ключові слова**: Давня Русь, Київський Поділ, скло, браслети, персні, намисто, кераміка, амфори.*

Київський Поділ в історичній топографії давньоруської столиці відомий, передусім, як осередок ремесла і торгівлі. Уже перші ж стаціонарні розкопки, проведені у 1950 р. В. А. Богусевичем на розі вулиць Волоської і Героїв Трипілля (нині — Спаська), виявили тут одразу три місця локалізації решток виробництва — заліза, скла та дерев’яного начиння.

Матеріали розкопок опубліковано у вигляді наукової статті в журналі «Археологія» (Богусевич 1954a). Вона майже дослівно дублює науковий звіт (Богусевич 1950a).

Початково автор розкопок В. А. Богусевич датував залізоробне виробництво за знахідками керамічного посуду IX—X ст., а так званий «будинок токаря» пов’язував із виготовленням дерев’яного точеного на верстаті посуду, проте чіткого датування не отримав. Натомість, сліди склоробного виробництва, виявлені на схід від «будинку токаря» датовано за мідною монетою Олексія I Комніна (1081—1118) відповідно часу її побутування — кінцем XI — початком XII ст., а також цегли, що, на думку автора розкопок, відносилася до кінця XI ст. та була пов’язана з облаштуванням склоплавильних горнів (Богусевич 1954a, с. 45—50).

Результати розкопок після авторської публікації згадувалися вибірково. З часом датування залізоробного комплексу IX—X ст. піддав критиці П. П. Толочко. На основі накопичених даних про ширшу хронологію побутування манжетоподібних країв вінець він висловив припущення про значно пізніший час функціонування цього об’єкту, а саме XI ст. (Толочко 1981, с. 269). А К. М. Гупало, очевидно за відсутності специфічних рис виробництва (як то робочі інструменти та виробничі відходи деревообробки), припустив, що «житло токаря» є скоріше торговельним складом, ніж ремісничим комплексом (Гупало 1981, с. 319). Пізніше С. П. Тараненко оприлюднив і сумніви В. М. Тимощука щодо цілісності та відповідної синхронності комплексу так званої «трикамерної споруди», куди входило, на думку В. А. Богусевича, й «житло токаря» (Тараненко 2017, с. 21).

Комплекс же, пов’язаний із виготовленням виробів зі скла, отримав дещо більше уваги. Значною мірою цьому посприяв виявлений роком пізніше яскравий склоробний комплекс в Митрополичому саду Києво-Печерської лаври (Богусевич 1951; 1954b; Хамайко та ін. 2021), оскільки і сам автор розкопок В. А. Богусевич, і інші фахівці згадували його в контексті склоробного ремесла Київської Русі (Богусевич 1954b, с. 14—15; 1957, с. 136—137; Безбородов 1956, с. 105; Гупало, Ивакин 1980, с. 216; Килиевич 1981, с. 313). Проте, зазначена майстерня обмежується лише короткими згадками у наукових працях.

Очевидно, відсутність фізико-хімічних досліджень скла з подільського комплексу відсіяло цей матеріал із загального наукового аналізу

© Н. В. ХАМАЙКО, О. Ю. ЖУРУХІНА, М. О. ГУНЬ, 2022

склоробного виробництва Київської Русі на противагу склоробній майстерні на території Києво-Печерської лаври, яка одразу дуже широко увійшла в науковий обіг. Більше того, численні археологічні знахідки, виявлені під час розкопок на розі вулиць Волоської та Героїв Трипілля, ніколи детально не оприлюднювалися і не обговорювалися в науковій літературі (окрім кількох яскравих предметів в публікації 1954 р.).

Науковий архів та Наукові фонди ІА НАН України зберігають звіт, польову документацію та колекцію знахідок за результатами розкопок на Подолі 1950 р., що дозволяє ще раз переглянути уже відому в літературі інформацію щодо цього комплексу та опублікувати збережені матеріали.

Опис комплексу. Публікація В. А. Богусевича 1954 р. містить опис зазначеного склоробного комплексу, що складався зі зруйнованих приміщень із глинобитними печами зі збереженими частинами склепіння та черені. У розвалі однієї з печей та недалеко від неї зафіксована велика кількість скляних браслетів та інших скляних предметів, разом із полив'яними плитками, тонкою цеглою і смальтою. Поблизу знайдено великий свинцевий лист та дві масивні болванки (дископодібна та прямокутна), які, на думку автора, могли бути сировиною для скла (Богусевич 1954a, с. 50, рис. 7).

У спеціальній статті, присвяченій безпосередньо склоробним майстерням Києва і виданій того ж року, В. А. Богусевич закономірно повторив опис комплексу і свої висновки, винісши, проте, у заголовок яскраву дату «XI ст.» (Богусевич 1954b, с. 14—15). Утім, сумніви автора розкопок в датуванні майстерні помітні вже у роботі 1957 р. «До історії склоробного виробництва в Київській Русі», де він інтерпретує її як склоробний комплекс XII ст., пов'язаний із функціонуванням Новгородського торгового двору на Подолі (Богусевич 1957, с. 136—137).

Ні інформація з публікації, ні навіть щоденникові описи склоробної майстерні не дають чіткого уявлення про його межі та стратиграфічну ситуацію залягання відносно інших об'єктів. І залишається тільки припускати, що наявність решток кількох печей може свідчити скоріше про різночасовість об'єктів, до яких вони належали, ніж до синхронного їх існування в одній споруді. Та сама ситуація і з «домом токаря», багатокамерність якого викликала свого часу сумніви дослідників Подолу.

Архівні фото розкопу (див. альбом фото до звіту Богусевич 1950a) та стратиграфічний розріз, уміщений в публікації (Богусевич 1954a, с. 45, рис. 2), дають уявлення про наявність на цій ділянці звичної для давньоруського часу подільської стратиграфії з відносно тонкими культурними шарами, розділеними алювіальними та делювіальними намивами, що залягають в горизонтальній площині. Таким чином, знахідки, виявлені в межах певних квадратів на одній глибині, скоріше за все, будуть належати до того ж самого або дуже близького хронологічного відрізку. Значно полегшує уявлення про контексти і те, щоденники, сформовані, здебільшого, записами Р. І. Виєзжева та М. П. Кучери, містять детальний перелік знахідок за кожен день із зазначеним місцем виявлення та її індивідуальним номером.

За щоденниковими записами та інвентарною книгою (Богусевич 1950b) нами було вибрано знахідки з жител 2 і 3, асоційованих зі склоробною справою, а також знахідки з відповідних квадратів та глибин, пов'язаних із цими двома комплексами.

Щоденник 2, арк. 39. «*Продовжилося розчищення ножами квадратів А5, А4, Б5, Б4 та В5. Виявлено скупчення залізних криць та залізних шлаків на глибині 2,80 м (кв. Б5), і, мабуть, підлога цієї споруди, що характеризується наявністю дрібного вугілля, риб'ячої луски та побутових предметів, що належать до періоду Київської Русі. У кв. А5 виявлено зелену глину, мабуть, перенесену сюди людиною, яка лежить як пластом, так і великими круглими грудками. При розчищенні на цьому ж квадраті ями виявлено кілька вінець посуду X ст. Ці знахідки дозволяють датувати цей житловий комплекс X ст. Ми назвемо його житло 3*».

Арк. 39 зв. «*Список знахідок № 138: № 1197 — скляні сплави (2 фрагменти: коричневий та синій — шлак із синього непрозорого скла)*».

Арк. 44. «*Продовжили розчищення шарів кузні на квадратах 6А, Б та частково В. Виявилося, що три плити на квадраті 6Б є свинцевими листами та плитами. Розчищення зазначених квадратів дало велику кількість [...] уламків цегли. Тут же знайдено [...] шматок зеленої смальти (№ 1274, гл. 2,50 м), два невеликі шматочки скляних посудин (№1275, гл. 2,50 м). На кв. Б6 знайдені біконічна бурштинова намистина (гл. 2,60 м, № 1277), шматок амфори з сірим ангобом (№ 1276), уламки двох скляних браслетів (гл. 2,45 м, № 1280—1281) та перснів (2) (гл. 2, 50 м, № 1268—1269)*».

Щоденник № 3, арк. 4. «*На кв. Б7 відкрита частина глинобитної печі з збереженим склепінням*».

Арк. 5. «*Але піч супроводжується виключно керамікою Київської Русі. У печі знайдено 7 уламків скляних браслетів (№ 1358—1364), шматок зеленої смальти (№ 1365) — смальтова заготовка з темно-зеленого непрозорого скла 22 × 11 × 6 мм, сплави та шматки скла (№ 186) з яскраво-жовтого прозорого скла, фрагменти кераміки (глибина 2,0 м). Тут же знайдено половину жовтої пастової намистини (№ 1369)*».

Арк. 7. «*Велось розчищення всередині горна на кв. Б7, В7, Г7 з глибини 2,20—2,40 м. Знайдені * 6 ф-тів скляних браслетів (№ 1388—1393), два деця маленьких скляних посудин (№ 1394—1395), шиферне прясельце (№ 1396),*

намистини пастова (№ 1397) та кришталева (№ 1398) (але її немає в описі). Кераміка Київської Русі та 17 століття.

** також 3 стінки скляних посудин (№ 1398—1400) та скляний перстень синього кольору (№1401).*

Зустрічається багато ранньої цегли (Київська Русь) та цегли XVII—XVIII ст., багато поливних кольорових кахлів. Із західного боку збереглися глинобитні частини стародавнього горна».

Щоденник № 4, арк. 24. «*Квадрат Е1, Е2, Е3 поглиблюються з 2,50 (частково з 3,00 м) до 3,10 м. На глибині до 2,60 м йшов пізній матеріал, з глибини 2,60 до 3,10 м на площі житла № 2 виявлено матеріал Київської Русі.*

Список знахідок № 275 з квадратів Е1, Е2, Е3, на глибині з 2,50 (3,00) до 3,10 м: № 2055—2056 — цегла, сплавлена зі склом».

Арк. 27. «*Розчистка темного гумусного шару, що знаходився під раніше знятими свинцевими плитами. Кв. А6, Б6. Список знахідок № 281: №2166 — сплав скла з цеглою (глибина 2,75—2,85 м)*».

До обох комплексів жител 2 і 3 автори розкопок зарахували печі, а піч з житла 2 безпосередньо асоційовано з горном. За щоденниками, ці об'єкти містили такі знахідки, виявлені у завалі склепіння або в черені печей.

Житло 2. «*З печі (залишки горна), кв. Б6—7, гл. 2,0—2,5 м: № 2075—2076 — ф-ти амфор, № 2077 — денце посудини з поливою, № 2078—2100 — вінця посуду, № 2101 — ручка амфори, № 2102 — стінка посудини, № 2103 — шматочки шлаку (не вказано якого).*

Піч, кв. Б, В 6—7, гл. 2,0—2,65 м: № 2205—2225 — вінця посуду, № 2226—2229 — фрагменти стінок амфор, № 2230—2231 — фрагменти світильника, а також цвях, 8 браслетів, 3 прясельця, 2 намистини, скляне кільце, бронзові предмети.

Під черінню печі (горна), кв. Б6—7, гл. 2,75—2,95: № 2358—2362 — вінця посуду, цвях, № 2365 — стінка світильника, денце скляної посудини, 2 скляні браслети, кільце».

Житло 3. «*Кв. Б6, гл. 2,40—2,65: № 1296—1297 — свинцеві зливки, №1298 — свинцевий лист.*

Біля печі, кв. Б 7, гл. 2,0: № 1358—1364 — скляні браслети, № 1365 — смальта, № 1366—1368 — різнокольорові шматки скла (включно зі скломасою жовтого кольору), № 1369 — жовта намистина».

Незважаючи на цілком звичний для давньоруського міста набір речей, таких, як фрагменти керамічного посуду, амфор, світильників, пірофілітові прясельця, залізні цвяхи та навіть скляні прикраси, посуд чи смальта, шматки скляних шлаків, уламки торгового скла та брили свинцю дійсно можуть бути свідоцтвом склоробного комплексу. Особливо тут привертає увагу цегла, облита рідким склом. Виявлені тут печі, не містили ніяких слідів рідкого скла (принаймні, про це не йдеться ні в публікації, ні у польовій документації за результатами розкопок). Вони скоріше належать до звичайних побутових печей. Однак, цегла зі скляними напливами, як правило, чітко вказує на належність її до конструкції склоробного горну (Хамайко та ін. 2021, кол. іл. 22).

Колекція № 164, що зберігається у Наукових фондах Інституту археології, містить далеко не повний комплекс знахідок з розкопок 1950 р. на розі вулиць Волоської та Героїв Трипілля, однак дозволяє скласти певне уявлення про речовий комплекс зі склоробної майстерні.

Серед збережених до сьогодні знахідок у колекції наймасовішими є предмети зі скла, а також фрагменти керамічного посуду. Обидві ці категорії вважаємо за необхідне проаналізувати детальніше.

Знахідки зі скла. У колекції Наукових фондів ІА НАН України скляні вироби з розкопок містяться у колекції № 164 — це 86 екземплярів браслетів, 9 екземплярів перснів, 2 уламки заготовок для смальти, фрагменти посуду, два уламки скляної маси та два скляних шлаки.

Браслети можна поділити на такі типи [1] (рис. 1: 1—11).

1) Круглі гладкі (32 екземпляри), із зеленого прозорого, світло-зеленого, зеленого, блакитного та фіолетового, темного зелено-жовтого напівпрозорого, а також чорного непрозорого скла (рис. 1: 1). Один з екземплярів із фіолетового напівпрозорого скла має насічки на внутрішній поверхні обруча (рис. 1: 2); ще екземпляр із фіолетового скла оздоблено жовтою емалевою смугою вздовж зовнішнього боку обруча.

2) Круглі гладкі (9 екземплярів), перевиті жовтою смугою (одинарною чи подвійною) з непрозорого скла, обруч зроблено з яскраво-жовтого прозорого, блакитного, фіолетового, темного зелено-жовтого напівпрозорого та чорного непрозорого скла (рис. 1: 3).

3) Кручені (6 екземплярів), зі світло-жовтого прозорого, зеленого, блакитного, темного зелено-жовтого та фіолетового напівпрозорого скла.

4) Кручений (1 екземпляр), з блакитного напівпрозорого скла, перевитий смугою з жовтого непрозорого скла.

5) Дрібнокручені (13 екземплярів), зі світло-жовтого прозорого, світло-блакитного, фіолетового та темного зелено-жовтого напівпрозорого скла (рис. 1: 4).

6) Дрібнокручені (4 екземпляри), перевиті одинарною смугою з жовтого непрозорого скла, зроблені із фіолетового та темного зелено-жовтого напівпрозорого скла.

7) Фігурний (1 екземпляр), зроблений із поєднання двох гладких обручів із зеленого

1. Деякі фрагменти вкрито патиною, що ускладнює визначення кольору скла, з якого виготовлено виріб.

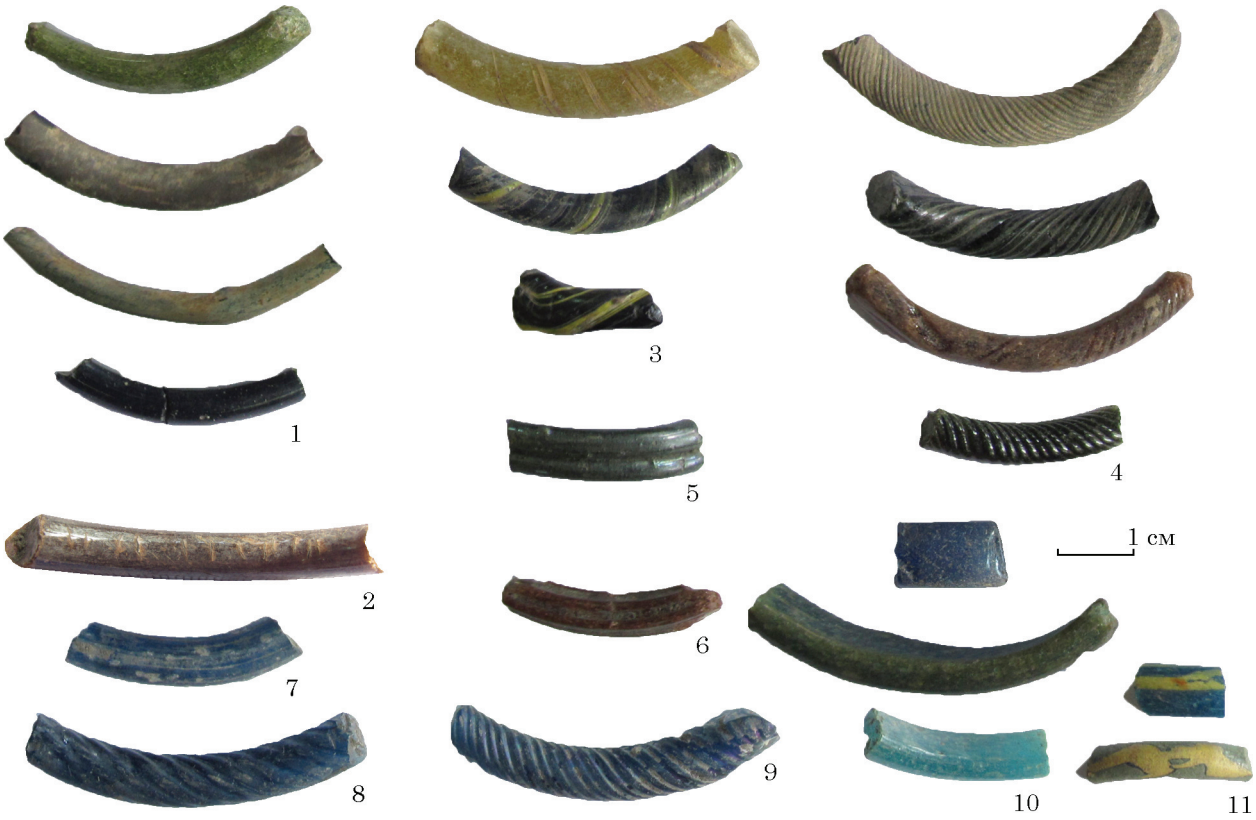

Рис. 1. Скляні браслети з розкопок В. А. Богусевича 1950 р. на Київському Подолі

напівпрозорого скла, круглих у поперековому перетині (рис. 1: 5).

8) Рифлений (1 екземпляр), з фіолетового напівпрозорого скла (рис. 1: 6).

Розміри браслетів: діаметр обруча до діаметру його перетину у межах 35 до 3—4 мм, 40 до 3—6 мм, 50 до 5—6 мм, 60 до 5—7 мм, 70 до 5 мм. Переважна більшість браслетів із розмірами 50 до 5—6 мм та 60 до 5—6 мм. Браслети зроблено витягуванням скляної палички із подальшою її обробкою (Столярова 2016, с. 99). Крім шару патини, що вкриває поверхню обручів браслетів, також спостерігається сильне розсклування виробів (особливо на браслетах із світло-жовтого прозорого та зеленого й фіолетового напівпрозорого скла). Це ознаки калієво-свинцевого скла, яке характерне як для давньоруського виробництва взагалі, так і київського зокрема (Журухіна, Храмченкова 2012, с. 230—232; Столярова 2016, с. 154—155). Деякі браслети зроблено з блискучого (в основному чорного непрозорого) скла, що за візуальними ознаками є притаманним свинцевому склу, поширеному на території Візантії та Давньої Русі. Широко побутувати браслети давньоруського виробництва починають з XII ст. (Полубояринова 1963, с. 164—181). Аналогії браслету, що має насічки, знайдено під час розкопок склоробної майстерні кінця XII — початку XIII ст., де виготовляли прикраси та посуд на території київського Подолу. Точніше, такі браслети були виявлені у складі скарбу склороба, що за супутніми речами датують XII—XIII ст. (Сагайдак та ін. 2008, с. 37, 41, 46; Журухіна 2010, с. 77).

На деяких обручах помітні сліди від замків, що зроблено зварюванням кінців та їхнім пресуванням на пласкість, про такий технологічний прийом можуть свідчити зварювані шви, які або виконані впритул, або накладали один на один (у поперековому перетині такий замок має форму овалу чи прямокутника).

Серед браслетів трапляються знахідки (18 екземплярів), що за морфологічними ознаками могли бути зроблені у візантійських склоробних майстернях шляхом забору скляної маси та її навивкою навколо гладенької поверхні (Столярова 2016, с. 99). Це круглі гладкі (3 екземпляри) з яскраво-синього прозорого та напівпрозорого скла (рис. 1: 7), кручені (3 екземпляри) з яскравого темно-синього прозорого та блакитного напівпрозорого скла (рис. 1: 8), дрібнокручені (4 екземпляри) зі світло- та яскраво-синього прозорого скла, синього напівпрозорого скла (рис. 1: 9), пласко-опуклі браслети (7 екземплярів) зі світло-, яскраво- та темно-блакитного, яскраво-синього та зеленого напівпрозорого скла (рис. 1: 10; один екземпляр з яскраво-синього та єдиний екземпляр з зеленого напівпрозорого скла орнаментовані емалевою смугою жовтого кольору вздовж зовнішньої поверхні обруча, рис. 1: 11), трикутний (1 екземпляр). На поверхні помітна іризація. Розміри браслетів, де була можливість це встановити, складають: діаметр обручів — 50—60 мм, діаметр обручів у перетині — 6—

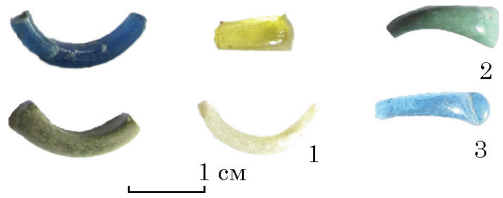

Рис. 2. Скляні персні з розкопок В. А. Богусевича 1950 р. на Київському Подолі

7 мм. Загалом, на території Давньої Русі візантійські браслети датовані широко: з'явились у XI ст. і побутували до першої половини XIII ст. (Щапова 1972, с. 110—112; Полубояринова 1963, с. 171—172; Щапова 2010, с. 130—132). На ділянці, що знаходилась неподалік (вул. Спаська, 35) і досліджувалася у 2007—2011 рр., була виявлена колекція скляних речей візантійського виробництва. Візантійські браслети з цієї збірки за стратиграфією було датовано кінцем XI — першою половиною XII ст. (Сагайдак, Хамайко, Комар 2015, с. 25—26).

Персні. За формою поперекового перетину обруча всі персні пласко-опуклі (9 екземплярів, зроблені зі світло-жовтого, яскраво-жовтого, яскраво-зеленого, яскраво-блакитного та яскраво-синього прозорого, темно-коричневого напівпрозорого, світло-зеленого непрозорого скла; рис. 2: 1—3).

Серед знахідок траплялись персні зі щитком (через фрагментарність наявність щитка вдалось виявити тільки у 4 екземплярах):

• щиток овальний плаский у плані, є частиною обруча й зроблений шляхом пресування зовнішньої частини обруча (3 екземпляри з яскраво-жовтого прозорого, блакитного та темно-коричневого напівпрозорого та світло-зеленого непрозорого скла; рис. 2: 2);

• щиток у вигляді невеликого бугорка, зробленого шляхом зачепу інструментом невеликої ділянки на скляному обручі (1 екземпляр з яскраво-блакитного прозорого скла; рис. 2: 3).

Деякі екземпляри вкриті шаром патини, що ускладнило можливість визначити колір скла, але за морфологічними ознаками більшість перснів давньоруського виробництва (дрібні тріщини — кракле, шар патини на обручі), зроблені з калієво-свинцевого (світло-жовтий прозорий, темно-коричневий (?) напівпрозорий) та свинцевого (блискучий, яскраво-жовтий прозорий) скла. Один екземпляр з яскраво-синього прозорого скла, скоріше за все, має натрієво-кальцієвий склад скла, що може вказувати на візантійське виробництво. Розміри діаметрів обручів від 14—15 до 20 мм, діаметр обруча у перетині 2—4 мм.

Персні зі скла поширенні як на території Давньої Русі, так і території Центральної та Західної Європи, Візантійської імперії, Кавказу, Булгарії та Середньої Азії. Їх виробництво починається з XI ст. і триває до середини XIII ст. (Щапова 1963, с. 108, 112, 114).

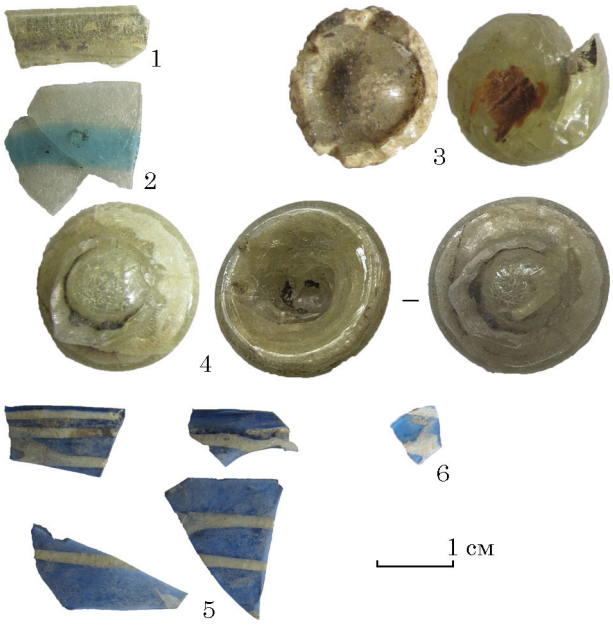

Рис. 3. Скляний посуд з розкопок В. А. Богусевича 1950 р. на Київському Подолі: 1—4 — давньоруського, 5—6 — візантійського виробництва

Посуд давньоруського виробництва у колекції представлений фрагментами вінець, стінок та денець (рис. 3: 1—6). Всі екземпляри — фрагменти тонкостінних посудин із жовтого різного ступеню насиченості прозорого скла, іноді на поверхні помітні дрібні тріщини — кракле. Вінця (1 екземпляр) із широкою манжетою, тонкі (рис. 3: 1). Представлені два фрагменти стінок також від тонкостінної посудини зі світло-жовтого прозорого скла й орнаментовані широкою блакитною прозорою смугою (рис. 3: 2). Ця знахідка доволі цікава технологією свого виготовлення. В той час, коли у переважній більшості стінки посудин декорували накладом скляних смуг, ці фрагменти зроблено шляхом почергового накладання смуг скла (жовта основа на понтії, потім тонка полоса блакитного скла, і знову жовте) по колу, а потім дуття. Фрагментарність вінець та стінок не дає можливості реконструювати форму посудин, до яких вони могли належать. Денця від тонкостінних посудин давньоруського виробництва, зроблені зі світло-жовтого прозорого скла, трьох типів: гостродонні нестійкі денця (рис. 3: 3, діаметром 10 та 13 мм) від конусоподібних посудин (3 екземпляра), а також 2 екземпляра придонних частин конусоподібних посудин зі нестійким денцем (один із рельєфними стінками), стійким денцем круглої форми (діаметром 14 мм), дещо увігнутим всередину ємності (1 екземпляр) та посудин з піддоном (5 екземплярів). Піддони округлої (іноді деформованої) форми, діаметром 27—35 мм, всередині порожні й поєднані із конічним денцем посудин (рис. 3: 4). Виготовляли їх за допомогою шаблону, із зовнішнього боку помітні сліди від понтії. Усі посудини виготовлені шляхом дуття скляної маси. Перший тип датують доволі широко — XI—XIII ст., інші характерні з

XII ст. (Щапова 1972, с. 54—55). Аналогії фрагментам поширені на давньоруських пам'ятках.

Серед знахідок трапились фрагменти посудин візантійського виробництва (рис. 3: 5, 6). У звіті згадані стінки блакитної посудини з білими емалевими паличками (Богусевич 1950а, с. 27). Посудина складається з чотирьох фрагментів (вінця, стінка та придонна частина), зроблена з яскраво-синього прозорого скла, зі слідами іризації на поверхні. Посудина тонкостінна, декорована емалевими тонкими смугами з білого чи світло-жовтого непрозорого скла (рис. 3: 5). Окремо йде маленький уламок стінки тонкостінної посудини (морфологічно подібний: скло яскраве, синього кольору, прозоре, фрагмент декоровано емалевими смугами) (рис. 3: 6). Ця категорія скляних виробів не часто зустрічається й, у переважній більшості, фіксується при досліджені комплексів XII ст. (Журухіна 2015, с. 219). Так, на згаданому розкопі по вул. Спаська, 35 фрагменти тонкостінних посудин із синього різного ступеню насиченості скла виявлено у горизонтах середини — другої половини XII ст. (Сагайдак, Хамайко, Комар 2015, с. 27—28).

Також серед колекції, що зберігається у Наукових фондах, 2 уламки заготовок *смальти* (товщиною 6 та 12 мм) із блискучого, темно-зеленого непрозорого скла — свинцеве скло (рис. 4: 1); два уламки скляної маси з яскраво-жовтого прозорого скла (за морфологічними ознаками — дрібні тріщини, шар патини — скло каліево-свинцеве, давньоруського виробництва) (рис. 4: 2); невеликий скляний шлак аморфної форми з яскраво-синього непрозорого скла (рис. 4: 3).

Окремо можна згадати про намистини. Всі вони зроблені з коштовного каміння (група кремнезему — сердолік) та органогенного походження — бурштин (рис. 5: 1, 2). Ця категорія археологічного матеріалу має певні хронологічні рамки побутування, тому може допомогти у датуванні комплексу. Всі намистини знайдено у «житлі 3». У колекції Наукових фондів зберігаються 3 екземпляри дрібних кулястих сердолікових намистин (інв. № 1431—1433; розмірами: h — 6 мм, d — 7 мм, d отвору — 1,5 мм; на одному екземплярові помітно, що отвір просвердлено з обох боків назустріч, рис. 5: 1) та заготовка 8-гранної біконічної бурштинової намистини без отвору (інв. № 1387; розмірами: h — 22 мм, d_{max} — 18 мм, d_{min} — 10 мм, рис. 5: 2), вказана у звіті як сердолікова (Богусевич 1950а, с. 27). Сердолікові кулясті намистини у Києві зустрічаються у X ст. (поховання) та в об'єктах та культурних горизонтах XI—XII ст. (Журухіна 2021, с. 103). Бурштинові намистини подібної форми є продукцією київських майстерень з обробки бурштину, що розташовані на території київського Подолу й мають дату XII — початку XIII ст. (Івакін, Козубовський 1993, с. 125—127; Нестеровський, Журухіна 2017, с. 310).



Рис. 4. Сліди склоробної справи з розкопок В. А. Богусевича 1950 р. на Київському Подолі: 1 — фрагменти мозаїчних пластин-заготовок, 2 — фрагменти торгового скла, 3 — скляний шлак



Рис. 5. Намистини з розкопок В. А. Богусевича 1950 р. на Київському Подолі: 1 — сердолік, 2 — бурштин

У переважній більшості, оброблений матеріал за морфологічними ознаками являє собою предмети давньоруського виробництва, хронологічні межі побутування яких за аналогіями датуються XII—XIII ст., іноді (передусім посуд), заходячи в XI ст.

Щодо можливого виявлення склоробної майстерні: наявність браслетів певних типів (передусім, круглих гладких, круглих гладких перевитих, кручених та дрібнокручених) певної кольорової гами (фіолетові та темні зеленожовті напівпрозорі), а також певне співвідношення діаметрів обручів до їхніх перетинів (50 до 5—6 мм та 60 до 5—6 мм), може вказувати на вірогідний осередок склоробного виробництва поблизу (археологічні дослідження прилеглих територій виявили існування великого ремісничого кварталу із господарськими та виробничими об'єктами XI—XIII ст. — сучасні вулиці Щекавицька, Оболонська, Межигірська, Волоська, Спаська, Набережно-Хрещатицька), але інші комплектуючі, що притаманні ремісничому комплексу (наявність виробничих печей, залишків виробництва у вигляді сировини та бракованої продукції) не представлено повною мірою, щоб робити подібні висновки. Щодо можливого виготовлення смальти та перснів — наявний матеріал (2 уламки заготовок смальти, 9 екземплярів різних за кольором перснів) не дає можливості наразі впевнено про це говорити.

Керамічний посуд. У колекції № 164 зберігається лише незначна частина гончарної кераміки, що походить з розкопок на розі вулиць Волоської та Героїв Трипілля. На перший погляд даний комплекс досить типовий, представлений лише кухонними горщиками. Тарна і спеціалізована кераміка відсутні, а столовий посуд представлений лише одним фрагментом. Але, при детальному вивченні комплексу, стає очевидною його провідна роль в датуванні

культурних нашарувань давньоруської та монгольсько-литовської доби.

Під час аналізу матеріалів використано стратиграфічний та типологічний методи, що дозволяють простежити еволюційну зміну форм профілюючих частин посуду та дослідити особливості залягання археологічних матеріалів. Морфологічні особливості кераміки, в першу чергу профілювання, досить динамічно змінювалися, а недостатня вивченість даних аспектів дослідниками початку-середини минулого століття часто призводила до помилкового датування комплексів. На сьогодні до наукового обігу введено достатню кількість матеріалів, що дозволяють уточнити хронологічні та історичні реалії розвитку стародавнього Києва. Слід зауважити, що датування деяких типів посуду залишається відносним, адже кінцева межа існування таких горщиків збігалася із появою нових форм, тому період їх побутування накладається.

Традиційно дослідники в першу чергу аналізують ранні матеріали, поступово переходячи до більш пізніх, але в даному випадку раціонально зробити навпаки, простежити, як змінювалася профілююча частина від верхніх горизонтів до нижніх. В. А. Богусевич зазначив, що шари доби Русі знаходилися на глибині 2,5—4,5 м, а над ними був шар господарської забудови та пожежі XVII—XVIII ст. Однак, гончарна кераміка з колекції Наукових фондів та шифри на ній свідчать, що на глибині 1,75—2,40 м залягали шари литовського періоду XIV—XV ст., під ними знаходився незначний прошарок кераміки монгольської доби, а нижче залягали численні відкладення періоду XII — першої половини XIII ст. В публікації матеріалів В. А. Богусевич вказує на наявність манжетоподібної кераміки та залізоробного виробництва, датованого ним IX—X ст. (Богусевич 1954, с. 42—45), але серед матеріалів колекції посуд, типологія якого може належати до XI ст., практично відсутній, а два наявні фрагменти, про які мова піде нижче, відносяться до фінального етапу існування манжету, тобто, до рубежу XI—XII ст., а часом трапляються і в шарах першої половини XII ст. Ліпленої та ранньогончарної кераміки також немає, тому підтвердити міркування дослідника наразі неможливо. Присутні певні неточності в фіксації знахідок, що не дозволяє прив'язати частину кераміки до конкретних шарів та об'єктів, але загальна картина хронологічно зрізу простежується достатньо чітко.

Найпізніші матеріали з досліджуваної колекції зафіксовано на глибині 1,75—2,40 м, звідки походять дві верхні частини та денце горщиків XIV — першої половини XV ст. (рис. 6: 1, 2, 6). В цей період продовжувалися давньоруські традиції виготовлення посуду, доповнені інноваційними технологіями. Зокрема це стосується повільного гончарного кола, яке було замінено на швидке ножне, за рахунок чого майстри перестали використовувати стрічковий спосіб формування корпусу посудин та підсипку і почали виводити стінки з одного шматка глини та зрізати горщики з підставки ниткою. Такі поступальні зміни дослідники зараховують до фінального сьомого етапу (РФК-7) розвитку гончарного кола (Бобринский 1978, с. 191). На території Середнього Подніпров'я цей період починається із кінця XIV ст. (Оногда 2012, с. 139). Сіроглиняне денце з досліджуваної колекції (рис. 6: 6) має яскраво виражені сліди від зрізування ниткою, тому, безсумнівно, належить до періоду кінця XIV — XV ст.

Інші два горщики (рис. 6: 1, 2) мають масивні валикоподібні вінця типу 3а за О. В. Оногдою. Таке профілювання було новим для XIV ст., але швидко розповсюдилося і стало масовим в першій половині XV ст. Плічка горщиків декоровано прямими лініями. Аналогічний посуд було виявлено на території Михайлівського монастиря, Старого Арсеналу, Києво-Печерської лаври, на вулицях верхнього міста і Подолу (Оногда 2012, с. 132, 133, 242).

В межах цього горизонту (на глибині 2,00—2,20 м) зафіксовано верхню частину горщика з вінцями типу 1а за О. В. Оногдою (Оногда 2012, с. 126, 242), що датується другою половиною XIII — початком XIV ст. (рис. 6: 5). Характерною особливістю таких вінець є валикоподібне потовщення з чітко вираженою масивною внутрішньою закраїною та низька конусоподібна шийка. Плічка посудини прикрашено прямими лініями та хвилею. Археологічні матеріали демонструють масове розповсюдження аналогічної кераміки по всій території Русі (Оногда 2012, с. 126, 127).

З глибини 2,20—2,40 м походить верхня частина горщика (рис. 6: 3) із невеликим пласким валиком на зовнішньому боці вінець та короткою конусоподібною шийкою. Плічка орнаментовано рядом косих насічок, за формою подібних до зерен пшениці. В тому ж шарі (глибина 2,20—2,45 м) знаходився уламок ще одного горщика (рис. 6: 4) з подібним профілюванням та врізними лініями на плічках. Аналогічний посуд належить до типу 2 за О. В. Оногдою (Оногда 2012, с. 128) та має досить вузькі рамки побутування: середина — третя чверть XIV ст. Профілі даного типу займають проміжну ланку між давньоруськими та «грибоподібними» вінцями, тому тривалий час їх помилково зараховували до раніших матеріалів (Хамайко, Чміль, Гунь 2020, с. 130—131). Посуд цього типу також був розповсюджений не лише на території Середнього Подніпров'я, а й на землях усієї Русі.

Із цього ж шару (2,20—2,40; 2,20—2,45 м) походить ще п'ять верхніх частин горщиків із валикоподібними вінцями (рис. 6: 7—9, 13, 15), які відносяться до типу 1 за О. В. Оногдою, але посудини подібного профілювання знахо-



Рис. 6. Керамічний посуд з розкопок В. А. Богусевича 1950 р. на Київському Подолі: 1—3, 6 — монгольсько-литовської доби; 4—5, 7—19 — давньоруського часу

дять аналогії і серед матеріалів XII — першої половини XIII ст., являючись похідною формою від класичних мініатюрних підокруглих вінець із загнутою досередини гончарною масою, що виникають на початку XII ст. Вінця цього типу виділені в хронологічних таблицях П. П. Толочка як тип IV, В. М. Тимощука як тип I, М. П. Кучери як тип 17 та В. О. Петрашенко як тип 17 (Толочко 1981, с. 298—300; Тимощук 2001, с. 69; Кучера 1986, с. 448, 449; Петрашенко 2005, с. 50—73). На сьогоднішній день найповніше розроблена узагальнююча типологія давньоруської кераміки Подолу належить П. П. Толочку, який не лише продатував матеріали, а й зіставив їх із можливими глибинами залягання. Детальні типологічні схеми датування нашарувань Подолу розробляв і В. М. Тимощук. Аналогічні валикоподібні вінця дослідники виявляли на глибині 1—2 м по вул. Волоській 17/19 та на глибині 2—3 м на розі вул. Героїв Трипілля — Хорива, а також на Червоній площі та на Житньому ринку. Близька локалізація цих розкопів та однакова глибина залягання матеріалів вказує на синхронний період побутування даної кераміки. Такі комплекси тяжіють до XII—XIII ст., хоча не виключено і пізніше їх функціонування, аж до початку XIV ст.

З позначкою глибини 2,25—2,35 м в колекції присутній фрагмент вінця XII — першої половини XIII ст. (рис. 6: 11). Гончарну масу загнуто досередини так, що вона утворює підокруглий валик з яскраво вираженою внутрішньою закраїною, але без потовщення, що в пізніший час формує валикоподібні форми. Аналогічні профілі належать до типу III за П. П. Толочком (Толочко 1981, с. 298—300).

До цього ж хронологічного горизонту належать уламки вінець (рис. 6: 10; 7: 1) та денець (рис. 6: 14, 17) з глибини 2,00—2,65 м. Вінця типу IV (рис. 6: 1) за П. П. Толочком (Толочко 1981, с. 298—300), валикоподібні, з високою шийкою, гончарна маса загнута досередини, формуючи маловиразну закраїну, але на зовнішньому боці помітно сформоване потовщення. Декор простий — кілька врізних ліній по плічках. Інший фрагмент (рис. 6: 10) має високу дещо відігнуту назовні шийку, що завершується косо зрізаними досередини вінцями із вираженою внутрішньою закраїною. Шийка і плічка густо вкриті врізними лініями. Аналогічний посуд був поширений у XII ст. і відомий на поселеннях київських околиць (Гунь 2018, с. 160).

Наступний горизонт залягання виділяється в межах глибин 2,50—2,90 м. Серед матеріалів присутні нижні частини горщиків (рис. 6: 18, 19), період побутування яких чітко визначити неможливо, адже тісто та особливості формування корпусу посудин ідентичні в XII та XIII ст., однак, вони безсумнівно за технологією формування та обпалу належать до давньоруського часу.

Із житла 1 у межах квадрату В4 походить один уламок глека (рис. 6: 12), зафіксований на глибині 2,93 м. Це єдиний фрагмент кераміки, що зберігся в колекції з цього об'єкту. Вінця посудини відповідають типу IV за В. М. Тимощуком: відігнуті назовні, вертикально зрізані з подальшим формуванням канелюри та загладжуванням. Шийка висока. Тісто світло-сіре, щільне, з домішкою піску. Поверхня вкрита ангобом коричнево-цегляного кольору. До вінець кріпиться нестандартна ручка, виготовлена із двох скручених овальних джгутів. Глек, найвірогідніше, відноситься до столового посуду, що призначався для подачі напоїв, та аналогів посудині поки не виявлено.

Решту кераміки зафіксовано в спорудах, названих житлами 2 та 3.

Пляму житла 2 було зафіксовано на глибині близько 2,65 м. Подальші дослідження шару виявили згорілу споруду, що мала три кімнати, в одній з яких (приміщення Б) (Богусевич 1954, с. 47) зберігся дерев'яний посуд, поруч з яким було виявлено уламки гончарної кераміки: нижні (рис. 7: 9—11) та верхні частини (рис. 7: 3, 8) кухонного посуду домонгольської доби. Перший горщик тонкостінний, з високою шийкою, відігнутими назовні вінцями (рис. 7: 3). Гончарна маса загинається досередини, формуючи виражену внутрішню закраїну. Зовнішня закраїна, притаманна для XIII ст., відсутня. Плічка декоровано кількома врізними лініями. Такий посуд відповідає типу III за П. П. Толочком (Толочко 1981, с. 298—300). Другий виріб мініатюрний (рис. 7: 8), його діаметр лише 10 см. Вінця нагадують листоподібну форму, але чітко простежується напрям руху формувальної маси вгору із незначним загином досередини. Морфологічні особливості відповідають попередньому типові. Плічка прикрашено двома рядами горизонтальних насічок, що імітують хвилю. Кераміка даного типу була масовою, поширеною по всій території Середнього Подніпров'я та за його межами.

На рівні підлоги на глибині 3 м зафіксовано ще кілька уламків вінець домонгольської доби. Чотири з них мають високі шийки (рис. 7: 2, 4, 6, 7), що завершуються відігнутими назовні вінцями з вираженими внутрішніми закраїнами та ледь помітними потовщеннями на місці зовнішніх закраїн. Ці профілі відносяться до найпоширенішого типу III за П. П. Толочком (Толочко 1981, с. 298—300). Найвірогідніший період їх побутування — XII — перша половина XIII ст.

П'ята верхня частина манжетоподібної форми (рис. 7: 5). Шийка висока, відігнута, манжет прямий, без виражених закраїн чи канелюр. Такий посуд майстри виготовляли на фінальних етапах побутування манжетоподібної кераміки, в кінці XI — на початку XII ст. Якийсь час такі горщики побутували паралельно із новоутвореними типами, поступово витісняючись ними.

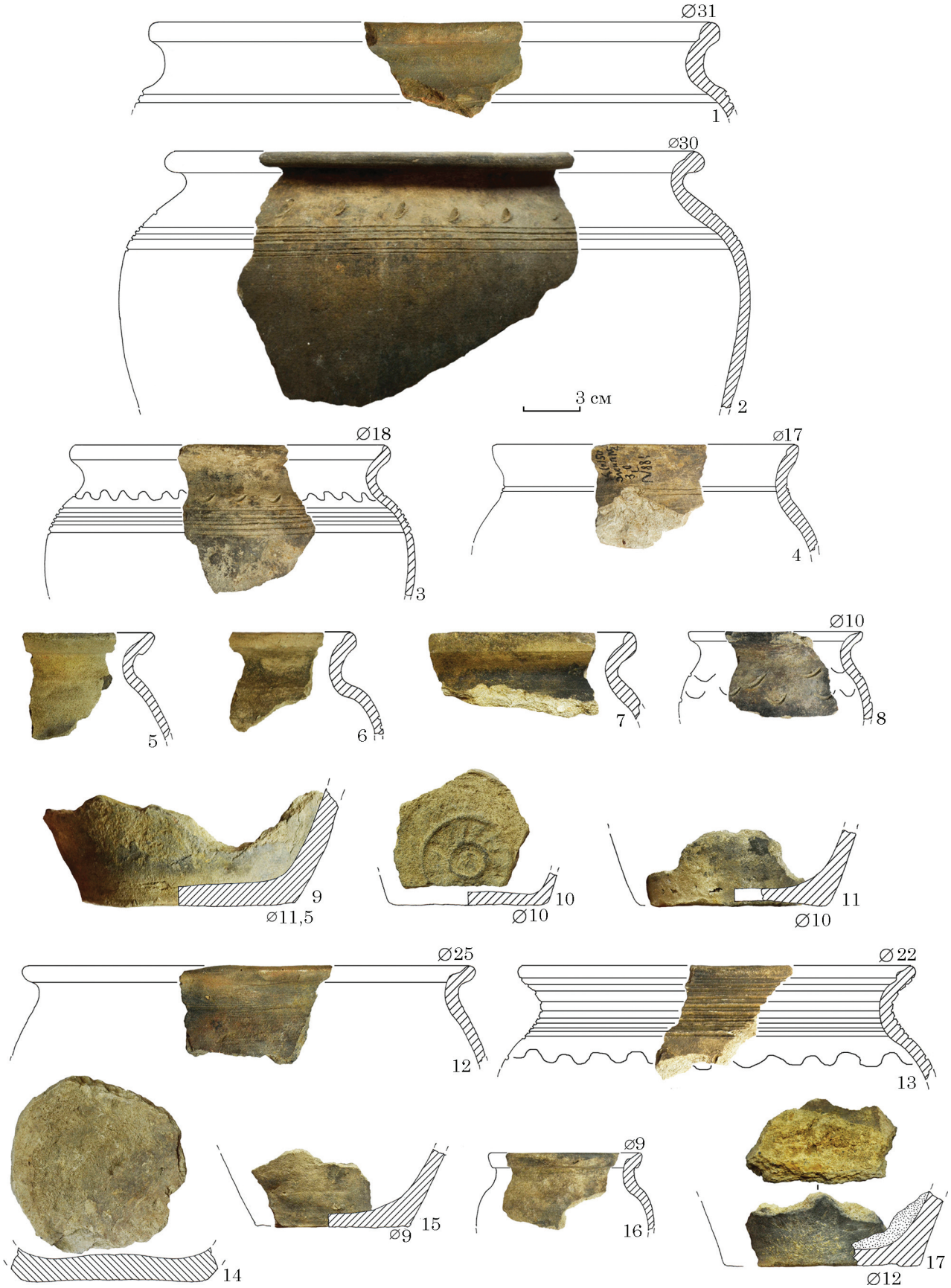

Рис. 7. Керамічний посуд з розкопок В. А. Богусевича 1950 р. на Київському Подолі: 1 — верхня частина горщика з культурного шару; 2—11 — керамічний комплекс із житла 2; 14—17 — гончарний посуд із житла 3

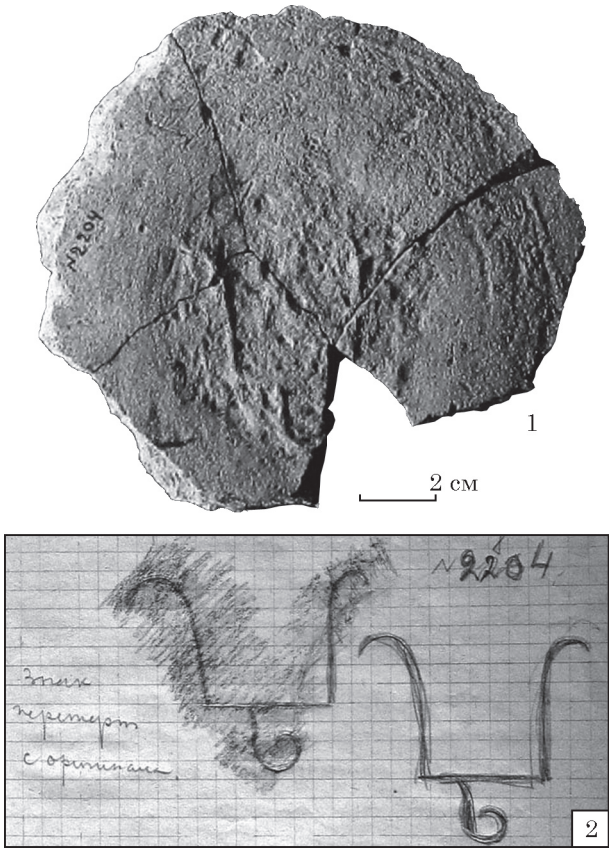

Рис. 8. Тавро на дні корчаги з «приміщення Б» з розкопок В. А. Богусевича 1950 р. на Київському Подолі: 1 — фото з альбому ілюстрацій до польового звіту; 2 — щоденниковий малюнок (Щоденник 4, арк. 31)

У публікації В. А. Богусевич згадав унікальну корчагу, вкопану в тому самому приміщенні Б, звідки походить і решта кераміки. Її форма та пропорції (висота 68 см, діаметр найбільшого розширення 47 см) цілком відповідають стандартам давньоруських майстрів домонгольської доби, але плічка посудини декоровані рядом крупних спіралей, утворених прокресленими пунктирними лініями. На денці знаходилося тавро-двозубець із відігнутими назовні зубцями та підпрямокутною основою, з якої донизу виходить петлеподібний спіральний відросток (Богусевич 1950a, альбом; 1950b, щод. 4, арк. 31; 1954, с. 48). Походження двозубців з підпрямокутною основою дослідники пов'язують із Святославом Ігоревичем та його нащадками до Ярослава Мудрого, а знаки з коротким центральним стрижнем, як в даному випадку (рис. 8: 1—2), співвідносять із часами правління Мстислава Володимировича (1076—1132 рр.; Готун, Гунь 2014, с. 44, 45). Дослідник проводить паралелі між тавром з корчаги і знаками на вислих печатках та ливарних формочках із Саркела, але питання щодо походження та призначення тавр на посуді досі залишається відкритим.

Розглядаючи матеріали з «будинку токаря» у спеціальному дослідженні, присвяченому дерев'яному посуду Київської Русі, М. С. Сергєєва не вдається до дискусії про його датування, обмежуючись загальним висновком, що час його виробництва визначається не пізніше, ніж XII ст. (Сергєєва 1998, с. 125). Виходячи з того, що дерев'яний згорілий посуд зберігся in situ на підлозі споруди, а гончарна кераміка була розташована поруч із ним, то найімовірніший час існування житла за наявним керамічним матеріалом можна визначити, як XII — перша половина XIII ст.

Матеріали з житла 3 також нечисельні. Їх було зафіксовано на глибині 2,60—3,00 м. Окрім трьох денець (рис. 7: 14, 15, 17), привертає увагу верхня частина мініатюрного горщика, діаметром 9 см, що має низьку циліндричну шийку, яка завершується манжетом, утвореним вертикальним зрізуванням відігнутої назовні гончарної маси (рис. 7: 16). Манжет не зовсім типовий для XI ст., імовірно, він також належить до перехідних типів, що побутували на межі XI—XII ст. Підлогу житла 3 В. А. Богусевичем зафіксовано на глибині 3 м, відповідно, горщик походив із шару періоду функціонування споруди.

На глибині 2,80 м, поряд із скупченням залізних шлаків, визначеним початково як залізоробний комплекс і датованим В. А. Богусевичем IX—X ст., а П. П. Толочком XI ст., знаходилося ще два уламки вінець (рис. 7: 12, 13). Перша посудина (рис. 7: 12) відноситься до типу III за П. П. Толочком (Толочко 1981, с. 298—300), гончарна маса загнута досередини, але внутрішня закраїна слабо виражена, утворена вигином і специфічним підрізуванням шийки, пристосованим, найімовірніше, для використання кришки. Інший горщик з цього шару менш розповсюджений. Він має високу шийку і відігнуті навскісно зрізані досередини вінця з вираженою внутрішньою закраїною (рис. 7: 13). Верхня частина горщика вкрита густими врізними лініями. Вищеописані фрагменти горщиків дозволяють віднести їх до першої половини — середини XII ст., посунувши дату залягання комплексу до пізнішого часу. Посуд з аналогічним профілюванням, декором та розмірами було виявлено в згорілому житлі першої половини XII ст. та навколишньому шарі поселення Софіївська Борщагівка (Казимір та ін. 2015, с. 88).

Привертає увагу одна з нижніх частин горщиків (рис. 7: 17) зі споруди 3: на її внутрішній поверхні зберігся шар прикипілої залізистої речовини товщиною близько 1 см. Імовірно, посудина використовувалася при залізоробному виробництві, яке автор досліджень фіксує саме в цій споруді, але наразі немає жодних підстав датувати виробничий комплекс IX—X ст. Житло 3, судячи з керамічних матеріалів, дійсно було збудовано раніше, ніж житло 2 і час його побутування можна відносити до початку — середини XII ст.

Останній фрагмент вінець, що зберігається в даній колекції, походить з глибини 4,0 м і відноситься до шару навколо поховання, зафік-

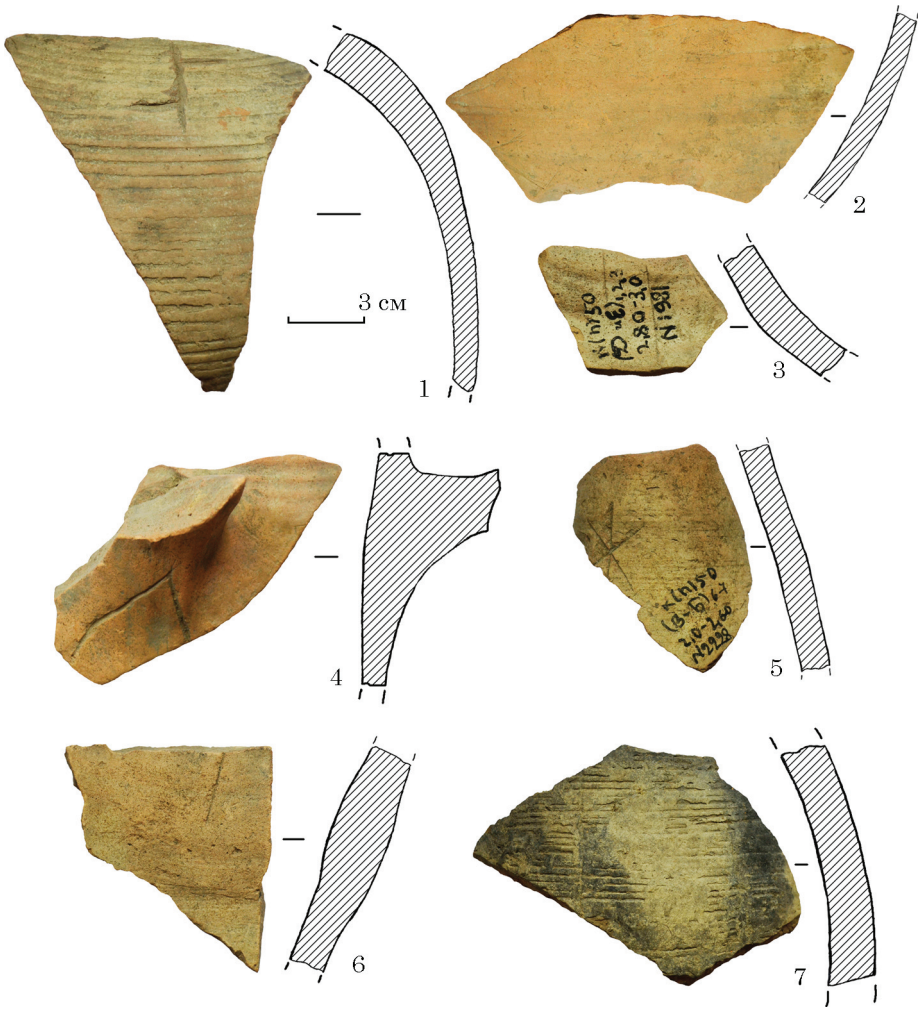

Рис. 9. Фрагменти амфор XII—XIII ст. з розкопок В. А. Богусевича 1950 р. на Київському Подолі: 1, 2, 4, 6 — тип III за Н. Гюнсенін, тип 2Р за В. В. Булгаковим; 3, 5, 7 — тип IV за Н. Гюнсенін, тип 2К за В. В. Булгаковим

сованого дослідниками. Посудина має високу циліндричну шийку з ледь відхиленими назовні горизонтально зрізаними вінцями з канелюрою (рис. 6: 16). Посуд із таким способом формуванням верхньої частини відноситься до типу X за В. М. Тимощуком (Тимощук 2001, с. 69). Період його побутування — друга половина XI—XII ст. Тип не надто поширений, відомий серед матеріалів київських околиць на поселенні Софіївська Борщагівка.

Завершуючи огляд гончарних виробів давньоруської та монгольсько-литовської доби, слід коротко зупинитися на його загальних морфологічних особливостях. Майже всі горщики виготовлено на повільному гончарному крузі стрічковим способом з донного чи донно-ємнісного начину. Тісто якісне, щільне, з домішками піску, світло-сірого чи коричневого кольорів. Випал однорідний. Поверхня горщиків ретельно загладжена. Орнаментація посуду також типова: врізні лінії та їх комбінації з хвилями, насічками чи нігтьовими вдавленнями. Частина посуду не має орнаментів. Діаметри верхніх частин різноманітні: від 9 до 32 см, але кількісно переважає посуд великого розміру (20—32 см), призначений для приготування страв. Єдиним зразком столового посуду є фрагмент вінця глека з ручкою, сплетеною із джгутів.

Діаметри денець варіюють в межах 6—12 см. В усіх випадках (окрім посудини, зрізаної ниткою) в якості підсипки використано дрібний пісок. Переважна більшість денець має рівне дно, три — увігнуте, з бортиком напливу по краю. Лише на одному з горщиків присутнє тавро-колесо, знак, що часто трапляється на давньоруському посуді. Інше тавро — князівський знак-двозубець містився на корчазі, яка в колекції не збереглася. Зображення знаку відоме за звітом і польовим щоденником.

Ще одним яскравим матеріалом з садиби 124 школи стали фрагменти амфор. На момент першої публікації ні типологія, ні культурна атрибуція амфор не були визначені. Ті ж фрагменти, що збереглися в колекції дотепер, дозволяють їх умовно визначити [1] за сучасними розробками як належні до типу III за Н. Гюнсенін або 2Р за В. В. Булгаковим (рис. 9: 3, 5, 7) та до типу IV за Н. Гюнсенін або 2К за В. В. Булгаковим (рис. 9: 3, 5, 7; Günsenin 1990, p. 28—30, fig. 16, pl. XXXIX: 3a, b; LIII, LXXXIV: 2; p. 25, 31, fig. 12, 17; Булгаков 2021, с. 154, 152). Обидва типи побутують в межах XII—XIII ст. і добре корелюють з вище описаним гончарним посудом, датованим синхронним часом.

1. Ми щиро вдячні М. Е. Тимошенко за надані консультації з визначення типології амфор.

* * *

Майстерня, виявлена В. А. Богусевичем влітку 1950 р., була першим відкритим пунктом з рештками виробництва скла на Подолі і другим у Києві після відкритого В. В. Хвойкою комплексу, пов'язаного з виготовленням скла та поливи, поблизу Десятинної церкви (Хвойка 1913, с. 71). Здавалося б, він мав привернути увагу дослідників у першу чергу. Однак, доля його виявилася інакшою. Відкриті наступного ж року яскраві склоробні комплекси Києво-Печерської лаври — з розвалами горнів, численними фрагментами склоплавильних тиглів, значною кількістю скломаси та навіть уламками готової продукції у вигляді золотоскляної смальти — цілковито поглину увагу як широкої археологічної спільноти, так і вузькопрофільних фахівців. А проведені на зразках з цього матеріалу фізико-хімічні аналізи на багато десятиліть ввели його в фахову літературу як еталонний комплекс. Склоробна ж майстерня, виявлена на Подолі роком раніше, навпаки, загубилася серед коротких історіографічних згадок. Ситуацію значно ускладнює та обставина, що речова колекція дійшла до нас не в повному складі. Однак навіть той нечисленний матеріал, який сьогодні присутній в колекції, дозволяє поглянути на цей комплекс з сучасної точки зору.

Робота з археологічними колекціями, що були досліджені в 1940—1970-х рр. вже неодноразово виявляла неточності в датуванні керамічних матеріалів. Сучасний же стан накопичення інформації з опорними комплексами дозволяє уточнити його. Так, уламки гончарного посуду, виявленого в давньоруських шарах на садибі 124 жіночої школи на розі вул. Волоської і Героїв Трипілля (нині Спаська), майже не місять матеріалів XI ст. Всього пара вінець мають профілювання, характерне для цього часу, однак такі типи зустрічаються і пізніше, що не дозволяє датувати їх раніше від XII ст. загалом. Натомість, матеріали XII—XIII ст. — і гончарна кераміка, і фрагменти амфор — присутні в комплексах з цього розкопу переважною мірою.

Цим же часом переважно датуються і збережені вироби зі скла та коштовного каміння. Єдиним виключенням є фрагменти скляного посуду, хронологія побутування якого нижньою межею заходить в XI ст. Однак, так звані «скарби» з битого скла на Київському Подолі та серед затонулих середньовічних кораблів Серче Лімані, яскраво продемонстрували широке використання вторсировини у склоробній справі. До такої категорії можуть бути віднесені і розрізнені фрагменти скляних прикрас або смальти.

Власне виробничий комплекс з обробки скла, на нашу думку, на дослідженому розкопі відсутній, оскільки ніяких решток власне склоплавильного горна in situ тут не було, а виявлені печі радше є звичайними побутовими печами. Однак наявність серед матеріалів, виявлених тут, цегли з прикіпілим рідким склом та фрагментів торгового скла, свідчить, що подібний комплекс міг розташовуватися десь поряд.

Присутність же кераміки пізнішого часу — від другої половини XIII ст. до першої половини XV ст. — демонструє рідкісний епізод обжитості цієї ділянки в постмонгольську добу.

Загалом, рештки цього склоробного комплексу, наряду з комплексами, виявленими на території Подолу, Києво-Печерської лаври та інших, належить до часу активної обробки скла у Києві в XII—XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Безбородов, М. А. 1956. *Стеклоделие в Древней Руси*. Минск: АН БССР.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения*. Москва: Наука.

Богусевич, В. А. 1950a. *Археологические раскопки на Киевоподоле в 1950 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/1-б.

Богусевич, В. А. 1950b. *Дневник раскопок на Подоле (г. Киев) в 1950 г. Журналы № 1—4.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/1-б.

Богусевич, В. А. 1951. *Вновь открытые мастерские для изготовления стекла и смальты XI века в Киеве*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1951/8-а.

Богусевич, В. А. 1954a. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. *Археологія*, IX, с. 42-53.

Богусевич, В. А. 1954b. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве. *Краткие сообщения Института археологии*, 3, с. 14-20.

Богусевич, В. А. 1957. До історії склоробного виробництва в Київський Русі. *Нариси з історії техніки*, IV, с. 134-144.

Булгаков, В. В. 2000. *Византийские амфоры IX—XIV вв.: основные типы* (online). *Восточноевропейский археологический журнал*, 4 (5). Режим доступу: http://archaeologe.kiev.ua/journal/040700/bulgakov.htm (Дата звернення 18 жовтня 2021).

Готун, І. А., Гунь, М. О. 2014. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське як показник духовної культури мешканців. *Наукові записки НаУКМА*, 153: Теорія історії та культури, с. 40-46.

Гунь, М. О. 2018. Керамічний комплекс давньоруського горизонту поселення Софіївська Борщагівка (за матеріалами розкопок 2008—2013 рр.). *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 149-164.

Гупало, К. Н. 1981. Обработка дерева, кости и камня. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 319-334.

Гупало, К. Н., Ивакин, Г. Ю. 1980. О ремесленном производстве на киевском Подоле. *Советская археология*, 2, с. 203-222.

Журухіна, О. 2010. Скляні вироби з розкопок 2008 року на Київському Подолі. *Ант: Вісник археології, мистецтва, культурної антропології 2009—2010*, 22—24, с. 74-77.

Журухина, Е. Ю., Храмченкова, Р. Х. 2012. Стеклоделательные мастерские Киевского Подола. *Филология и культура*, 3 (29), с. 226-234.

Журухіна, О. 2015. Візантійське скло з розкопок Старокиївської гори. *Opus mixtum*, 3, с. 219-229.

Журухіна, О. Ю. 2021. *Намисто Середнього Подніпров'я X—XIII ст.* Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А. 1993. Дослідження південної частини Подолу в 1984—1985 рр. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 років.* Київ: Наукова думка, с. 104-133.

Казимір, О. М., Готун, І. А., Осипенко, М. С., Синиця, Є. В., Непомящих, В. Ю., Шахрай, Д. О., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В. 2015. Продовження досліджень розкопу III на селищі в Софіївській Борщагівці. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 87-90.

Килиевич, С. Р. 1981. Стеклоделие. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева.* Киев: Наукова думка, с. 312-319.

Кучера, М. П. 1986. Ремесленное производство и сельское хозяйство. Керамика. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР.* 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 446-455.

Нестеровський, В. А., Журухіна, О. Ю. 2017. Технологія обробки бурштину у давньоруський час. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 310-316.

Оногда, О. В. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII—XV ст.* Дисертація к. і. н. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село. По материалам поселений у с. Григоровка.* Киев: ИА НАН Украины.

Полубояринова, М. Д. 1963. Стеклянные браслеты древнего Новгорода. В: Арциховский, А. В., Колчин, Б. А. (ред.). *Труды Новгородской археологической экспедиции.* III: Новые методы в археологии. Материалы и исследования по археологии СССР, 117. Москва: АН СССР, с. 164-181.

Сагайдак, М., Хамайко, Н., Комар, О. 2015. Спаський розкоп давньокиївського Подолу. *Пам'ятки України*, 5—6, с. 20-31.

Сагайдак, М. А., Сергєєва, М. С., Пефтіць, Д. М., Гречко, Д. С. 2008. *Звіт Центру археології Києва ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві по вул. Набережно-Хрещатицька, 9 у 2008 р.* 1. НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/291.

Сергєєва, М. С. 1998. Дерев'яний посуд з давньоруських міст Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 1, с. 118-128.

Столярова, Е. К. 2016. *Стекло средневековой Москвы XII—XIV века.* Москва: РГГУ.

Тараненко, С. П. 2017. *Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток.* 2-е вид., випр. Київ.

Тимощук, В. М. 2001. Деякі питання типології київської кухонної кераміки. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 67-71.

Толочко, П. П. 1981. Кузнечное ремесло. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева.* Киев: Наукова думка, с. 319-334.

Хамайко, Н., Чміль, Л., Гунь, М. 2020. Археологічні об'єкти з розкопок 1972 року по вул. Десятинній, 2 у Києві (до проблеми датування та атрибуції). *Opus mixtum*, 8, с. 176-205.

Хамайко, Н., Журухіна, О., Чміль, Л., Гунь, М., Нестеровський, В. 2021. Археологічний контекст давньоруських склоробних комплексів Києво-Печерської лаври. *Opus mixtum*, 9, с. 121-155, X-XV.

Хвойка, В. В. 1913. *Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена.* Киев: Е. А. Синкевич.

Щапова, Ю. Л. 1963. Стеклянные изделия древнего Новгорода. В: Арциховский, А. В., Колчин, Б. А. (ред.). *Труды Новгородской археологической экспедиции.* III: Новые методы в археологии. Материалы и исследования по археологии СССР, 117. Москва: АН СССР, с. 104-163.

Щапова, Ю. Л. 1972. *Стекло Киевской Руси.* Москва: МГУ.

Щапова, Ю. Л. 2010. *Византийское стекло: Очерки истории.* Москва: ЛКИ.

Günsenin, N. 1990. *Les amphores byzantines (X^e—XIIIe siècles). Typologie, production, circulation d'après les collections turques.* Université Paris, I (Panthéon-Sorbonne). Paris.

REFERENCES

Bezborodov, M. A. 1956. *Steklodelie v Drevnei Rusi.* Minsk: AN BSSR.

Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy. Istochniki i metody izucheniia.* Moskva: Nauka.

Bogusevich, V. A. 1950a. *Arkheologicheskie raskopki na Kievopodole v 1950 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1950/1-b.

Bogusevich, V. A. 1950b. *Dnevnik raskopok na Podole (g. Kiev) v 1950 g. Zhurnaly N 1—4.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1950/1-b.

Bogusevich, V. A. 1951. *Vnov otkrytye masterskie dlia izgotovleniia stekla i smalty XI veka v Kieve.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1951/8-a.

Bohusevych, V. A. 1954a. Arkheolohichni rozkopky v Kyievi na Podoli v 1950 r. *Arkheolohiia*, IX, s. 42-53.

Bogusevich, V. A. 1954b. Masterskie XI v. po izgotovleniiu stekla i smalty v Kieve. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 3, s. 14-20.

Bohusevych, V. A. 1957. Do istorii sklorobnoho vyrobnytstva v Kyivskyi Rusi. *Narysy z istorii tekhniky*, IV, s. 134-144.

Bulgakov, V. V. 2000. Vizantiiskie amfory IX—XIV vv.: osnovnye tipy (online). *Vostochnoevropeiskii arkheologicheskii zhurnal*, 4 (5). Rezhim dostupu: http://archaeologe.kiev.ua/journal/040700/bulgakov.htm (Data zvernennia 18 zhovtnia 2021).

Hotun, I. A., Hun, M. O. 2014. Keramichnyi kompleks poselennia Khodosivka-Roslavske yak pokaznyk dukhovnoi kultury meshkantsiv. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 153: Teoriia istorii ta kultury, s. 40-46.

Hun, M. O. 2018. Keramichnyi kompleks davnoruskoho horyzontu poselennia Sofiivska Borshchahivka (za materialamy rozkopok 2008—2013 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 149-164.

Gupalo, K. N. 1981. Obrabotka dereva, kosti i kamnia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kieva.* Kiev: Naukova dumka, s. 319-334.

Gupalo, K. N., Ivakin, G. Iu. 1980. O remeslennom proizvodstve na kievskom Podole. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 203-222.

Zhurukhina, O. 2010. Skliani vyroby z rozkopok 2008 roku na Kyivskomu Podoli. Ant: *Visnyk arkheolohii, mystetstva, kulturnoi antropolohii 2009—2010*, 22—24, s. 74-77.

Zhurukhina, E. Iu., Khramchenkova, R. Kh. 2012. Steklodelatelnye masterskie Kievskogo Podola. *Filologiia i kultura*, 3 (29), s. 226-234.

Zhurukhina, O. 2015. Vizantiiske sklo z rozkopok Starokyivskoi hory. *Opus mixtum*, 3, s. 219-229.

Zhurukhina, O. Yu. 2021. *Namysto Serednoho Podniprov'ia X—XIII st.* Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Ivakin, H. Yu., Kozubovskyi, H. A. 1993. Doslidzhennia pivdennoi chastyny Podolu v 1984—1985 rr. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989 rokiv.* Kyiv: Naukova dumka, s. 104-133.

Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Osypenko, M. S., Synytsia, Ye. V., Nepomiashchykh, V. Yu., Shakhrai, D. O., Hun, M. O., Loznytsia, T. V. 2015. Prodovzhennia doslidzhen rozkopu III na selyshchi v Sofiivskii Borshchahivtsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 87-90.

Kilievich, S. R. 1981. Steklodelie. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 312-319.

Kuchera, M. P. 1986. Remeslennoe proizvodstvo i selskoe khoziaistvo. Keramika. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody. Kiev: Naukova dumka, s. 446-455.

Nesterovskyi, V. A., Zhurukhina, O. Yu. 2017. Tekhnolohiia obrobky burshtynu u davnoruskyi chas. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 310-316.

Onohda, O. V. 2012. *Keramika Serednoi Naddniprianshchyny druhoi polovyny XIII—XV st.* Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia».

Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo. Po materialam poselenii u s. Grigorovka*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Poluboiarinova, M. D. 1963. Stekliannye braslety drevnego Novgoroda. In: Artsikhovskii, A. V., Kolchin, B. A. (eds.). *Trudy Novgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. III: Novye metody v arkheologii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 117. Moskva: AN SSSR, s. 164-181.

Sahaidak, M., Khamaiko, N., Komar, O. 2015. Spaskyi rozkop davnokyivskoho Podolu. *Pam'iatky Ukrainy*, 5—6, s. 20-31.

Sahaidak, M. A., Serhieieva, M. S., Peftits, D. M., Hrechko, D. S. 2008. *Zvit Tsentru arkheolohii Kyieva IA NANU pro arkheolohichni doslidzhennia u Kyievi po vul. Naberezhno-Khreshchatytska, 9 u 2008 r.* 1. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/291.

Serhieieva, M. S. 1998. Derev'ianyi posud z davnoruskykh mist Serednoho Podniprov'ia. *Arkheolohiia*, 1, s. 118-128.

Stoliarova, E. K. 2016. *Steklo srednevekovoi Moskvy XII—XIV veka*. Moskva: RGGU.

Taranenko, S. P. 2017. *Planuvalna struktura davnoruskoho Podolu Kyieva: formuvannia ta rozvytok*. 2-e vyd., vypr. Kyiv.

Tymoshchuk, V. M. 2001. Deiaki pytannia typolohii kyivskoi kukhonnoi keramiky. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 67-71.

Tolochko, P. P. 1981. Kuznechnoe remeslo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 319-334.

Khamaiko, N., Chmil, L., Hun, M. 2020. Arkheolohichni ob'iekty z rozkopok 1972 roku po vul. Desiatynnii, 2 u Kyievi (do problemy datuvannia ta atrybutsii). *Opus mixtum*, 8, s. 176-205.

Khamaiko, N., Zhurukhina, O., Chmil, L., Hun, M., Nesterovskyi, V. 2021. Arkheolohichnyi kontekst davnoruskykh sklorobnykh kompleksiv Kyievo-Pecherskoi lavry. *Opus mixtum*, 9, s. 121-155, X-XV.

Khvoika, V. V. 1913. *Drevnie obitateli Srednego Podneprovia i ikh kultura v doistoricheskie vremena*. Kiev: E. A. Sinkevich.

Shchapova, Iu. L. 1963. Stekliannye izdeliia drevnego Novgoroda. In: Artsikhovskii, A. V., Kolchin, B. A. (eds.). *Trudy Novgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. III: Novye metody v arkheologii. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 117. Moskva: AN SSSR, s. 104-163.

Shchapova, Iu. L. 1972. *Steklo Kievskoi Rusi*. Moskva: MGU.

Shchapova, Iu. L. 2010. *Vizantiiskoe steklo: Ocherki istorii*. Moskva: LKI.

Günsenin, N. 1990. *Les amphores byzantines (X^e—XIIIe siècles). Typologie, production, circulation d'après les collections turques*. Université Paris, I (Panthéon-Sorbonne). Paris.

N. V. Khamaiko,
O. Yu. Zhurukhina, M. O. Hun

NEW LOOK TO THE FIRST GLASSMAKING WORKSHOP DISCOVERED IN KYIV PODIL

In 1950 V. A. Bohusevich carried out the first stationary excavations in Kyiv Podil which unearthed the archaeological sites with remains of ironwork, glasswork and woodworking. One of them, an assemblage with the remains of glass processing was interpreted as a workshop where bracelets, rings and smalt were made. It was dated by a copper coin of Alexei Comnenus to the years of his reign — 1081—1118. However, despite such a craft complex was found in Podil for the first time, and despite the extreme lack of archaeological data on the only workshop, previously known in Kyiv thanks to the excavations of Vikentiy Khvoika in 1907-1908, publications were limited to brief mentions of it, leaving its complex of finds out of the context.

The collection of finds from V. A. Bohusevich excavations as well as field documentation and the excavation report are stored in the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine which allows to refer to the source base. The paper provides the publication of this complex of finds at the first time, and interpretation of the material in the light of modern archaeological concepts. The attention, first of all, is directed to two main categories of finds, which are the glass and fragments of pottery, the most numerous in the collection. Both of these categories as well as the amphorae fragments highlight the analogies in later archaeological complexes than previously thought. Well-dated archaeological features show the similarities with materials from the 12th and 13th centuries. This allows us to refine the dating of this assemblage towards a later one.

We cannot conclude confidently that the glass manufacture was located here because these conclusions require certain evidence, such as a glass-making furnace, raw materials, remnants of production, and rejected products. The remains of the real glass furnace have not been found in situ as well as most of the other components. However, given the presence of certain materials such as: bricks with riveted liquid glass, fragments of trading glass, bracelets of certain types and colors with the same size ratio, it may indicate that a certain glass-making complex may have been located nearby.

Keywords: Old Rus', Kyiv Podil, glass, bracelets, rings, necklaces, pottery, amphorae.

Одержано 14.06.2022

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна, старший науковий співробітник, Музей історії Десятинної церкви; науковий співробітник, Музей історії Києва, Київ, Україна.
HUN Mar'iana, Senior Researcher, Museum of Desiatynna church history; Researcher, Museum of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9190-6139, e-mail: gunmaryana@meta.ua.

ЖУРУХІНА Олена Юріївна, кандидат історичних наук, завідувачка, науково-дослідний відділ, Музей історії Десятинної церкви, Київ, Україна.
ZHURUKHINA Olena, Ph. D., head of scientific research department, Museum of Desiatynna church history, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1768-3747, e-mail: lenzhurukh@gmail.com.

ХАМАЙКО Наталя Віталіївна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KHAMAIKO Natalia, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7396-0315, e-mail: natalia_khamaiko@iananu.org.ua.

СТАТТІ

УДК [629.52:904.5](477)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.02.05

Д. В. Бібіков

ЧОВНИ ТА ЇХНІ СИМВОЛИ В ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У статті виділено низку поховань з території Південної Русі, здійснених у човнах або з їхніми символами. Аналізуються особливості даного обрядового елементу та його семантика, етнокультурна і соціальна належність похованих тощо.

***Ключові слова**: епоха вікінгів, Південна Русь, поховальний обряд, захоронення в човнах, лодійні заклепки.*

Вступ. Сучасний стан проблеми. Обряд поховання в човнах традиційно є однією зі стереотипних «візитних карток» доби вікінгів. Широкому загалу він став відомим завдяки «Записці» Ахмеда Ібн-Фадлана про подорож на Волгу в 921—922 рр. Одне з центральних місць у творі відведено детальному опису спалення в лодії одного з ватажків русів, у яких більшість сучасних дослідників убачає скандинавів. Також згадано невеликий човен, зроблений для захоронення «бідняка» (Ковалевский 1956, с. 143—146). У другій половині XIX ст. відомості арабського мандрівника отримали підтвердження завдяки археологічним знахідкам багатих поховальних кораблів у Норвегії — Тунського, Гокстадського, Осебергського та ін. — хоча вперше човни в могилах були знайдені ще наприкінці XVII ст. (Stenberger 1971, s. 605). Крім Скандинавських країн, подібні комплекси були розкопані в Ісландії, на Британських островах, у французькій Бретані, Північній Німеччині, Естонії, материковій Фінляндії та на Аландських островах. На сьогоднішній день у Північній Європі відомо близько півтисячі поховальних човнів: від однодеревок до великих воєнних суден (Müller-Wille 1974, p. 187). Символами човнів виступали кам’яні викладки та могильні ями відповідної форми. Схожий семантичний сенс могли нести зображення кораблів на так званих «картинних» рунічних каменях із острова Готланд, де власне самих поховальних човнів досі не виявлено (Прайс 2021, с. 237). Картину доповнюють численні згадки підпалених поховальних суден, відправлених у море (тобто — археологічно «невловимих») в еддичній поезії, англосаксонському епосі та ісландських сагах.

Невдовзі після знаменитих відкриттів у Норвегії, поховання в човнах були виявлені й на території Східної Європи. Ще М. Є. Бранденбург відніс одне з розкопаних ним поховань Південного Приладожжя до числа «варязьких» на підставі знахідок лодійних заклепок і речей «скандинавських зразків» (Бранденбург 1895, с. 91—92). Подібним чином В. І. Сізов припустив, що знайдені ним у двох курганах Гньоздівського могильника заклепки можуть вказувати на обряд спалення в човні, широко відомий за скандинавськими матеріалами (Сизов 1902, с. 68, 77). Однак, радянські археологи почали відкрито говорити про гньоздівські поховальні лодії та їх етнокультурну належність лише через сім десятиліть (Авдусин 1972, с. 167; Авдусин 1974, с. 76, 82; Булкин 1975, с. 137—138). Г. С. Лебедєв указав на аналогічні захоронення в урочищі Плакун у Старій Ладозі (Лебедев 1974). Окремі праці присвятила давньоруським похованням у лодіях відома норвезька археологиня А. Стальсберг (Стальсберг 1998a; 1998b). Серед останніх робіт варто виділити статтю П. Є. Сорокіна (Сорокин 2018).

Як не дивно, матеріали Південної Русі в усіх зазначених розробках практично ігнорувалися. Так, А. Стальсберг писала, що поховань із заклепками південніше Гньоздова нема (Стальсберг 1998b, с. 281), хоча ще Д. І. Бліфельд від-

© Д. В. БІБІКОВ, 2022

мічав подібність заклепок, виявлених ним на Табаївському могильнику, знахідкам із Гньоздова (Бліфельд 1955, с. 18). Найповніший перелік поховань у човнах (Білогородка, Китаїв без номера) і з лодійними заклепками (Шестовиця № 9, 23, 33; Табаївка № 1) в Середньому Подніпров'ї навів у своїх працях О. П. Моця (Моця 1987, рис. 31, с. 118—119; 1990b, с. 91—94). Проте, в текстах публікацій ці матеріали подано досить побіжно. Зовсім мимохідь лодійні заклепки з Шестовиці згадані у вузькоспеціалізованій праці П. Є. Сорокіна (Сорокин 2018, с. 236, рис. 2).

Між тим, побутування розглядуваного обряду на території Середнього Подніпров'я, на думку низки дослідників, відображене навіть у відомому літописному сюжеті про закопування древлянських послів разом із лодією за наказом княгині Ольги (Боровский 1982, с. 91). У цій статті ми вперше спробуємо всебічно проаналізувати та узагальнити наявні дані про південноруські поховання з човнами та їх символами. При її підготовці в доповненому та скоригованому вигляді використано доповідь автора на конференції 13 листопада 2020 р., тези якої опубліковані (Бібіков 2020).

Критерії виділення поховань у човнах. Оскільки самі залишки давніх плавзасобів у похованнях зберігаються лише у виняткових випадках, здебільшого на наявність судна або його частини можуть вказувати згадані вище знахідки залізних заклепок. При виділенні подібних комплексів у наукових колах виникають певні суперечки стосовно призначення кріплень і мінімально необхідної їх кількості. Окрім деталей клінкерних суден, типологічно подібні заклепки застосовувалися для скріплення скринь, возів, саней, щитів тощо. Безсумнівно лодійними прийнято вважати «якореподібні» заклепки, що мають шайбу з загнутими донизу краями (Müller-Wille 1970, s. 41; Gräslund 1980, p. 56). Утім, дедалі частіше скандинавські дослідники схожим чином атрибутують і більшість екземплярів із прямою шайбою (Стальсберг 1998a, с. 362; 1998b, с. 277—279). Ще більш справедливим такий висновок вважаємо стосовно давньоруських територій, де достовірних прикладів використання в поховальному обряді возів або саней не зафіксовано. Також однією з характерних ознак наявності човна в похованні може виступати різна довжина заклепок: при виготовленні скрині чи воза кріплення мали б бути однакового розміру (Larsson 2007, p. 55).

Автор фундаментальної монографії, присвяченої захороненням даного кола, німецький учений М. Мюллер-Віллє, пропонував вважати достовірними похованнями в лодіях лише комплекси, в яких знайдено понад 100 заклепок, а ймовірними — ті, в яких вони містяться у кількості від 50 до 100 (Müller-Wille 1970, s. 41). Д. А. Авдусін узагалі розглядав наявність у похованні менше сотні подібних предметів лише як символ лодії (Авдусин 1974, с. 83). Проте, й цифра в 50 заклепок виглядає надійним індикатором захоронення в судні. Така кількість кріплень дозволяє виключити дрібніші предмети; водночас доведено, що для будівництва малого судна цього було достатньо (Anderson 1963, p. 6, 22; Kivikoski 1963, s. 65; Gräslund 1980, p. 55; Стальсберг 1998a, с. 362).

Незначну кількість заклепок у поховальному комплексі пояснюють то використанням корабельних дощок для розпалювання кострища (стосовно кремаційних захоронень; Lindqvist 1958, s. 110; Кулаков 1999, с. 217, 248), то символічним покладенням таких дощок до могили (Larsson 2007, p. 53), то застосуванням у поховальному обряді однодеревок із нашивними бортами (Сорокин 2018, с. 237, 248). На деяких могильниках, наприклад — у Лунді та Бірці, дійсно зафіксовані поодинокі випадки вторинного використання деталей човнів при зведенні поховальної споруди (Gräslund 1980, p. 34; Larsson 2007, p. 53). Певна кількість заклепок могла втрачатися під час кремації на стороні, про що мова піде нижче. Крім того, в ролі поховальної споруди могла виступати лише частина (половина) човна, розрубаного на шматки. Зрідка подібні комплекси зустрічаються на некрополях різних районів Скандинавського півострова, таких як Каупанг (Південна Норвегія), Туна в Альсіке (Уппланд), Фозі (Сконе) (Burenhult 1971, s. 44), проте А.-С. Грьослунд трактує всі ці «напівчовни» як залишки однополозових саней саамського типу («akja») (Gräslund 1980, p. 25—26, 56). Нарешті, Г. С. Лебедєв вважав однією з головних ознак поховань у суднах із Бірки овальну форму кострищ (зі співвідношенням діаметрів від 0,5 до 0,8), не зважаючи на те, що заклепки були знайдені лише менш, ніж на половині з них (Лебедев 1970, с. 185). Тому, на думку П. Є. Сорокіна, єдиних критеріїв виділення захоронень даного кола не існує взагалі; в кожному конкретному випадку необхідний диференційований підхід (Сорокин 2018, с. 239). Враховуючи все розмаїття як конструкції самих суден, так і пов'язаних із ними форм поховального обряду, доводиться погодитись із подібним висновком і саме за таким принципом розглядати південноруські захоронення з лодійними заклепками.

Поховання із залишками човнів-довбанок і комплекси з сумнівною атрибуцією. Відразу треба зазначити, що приклади поховань у суднах на території Південної Русі дуже нечисленні (рис. 1), до того ж, більшість із них не отримала в літературі однозначної оцінки. Останнє стосується кремаційного захоронення з розкопок 1976 р. в Білогородці, здійсненого, на думку авторки робіт, в невеликій довбанці, вміщеній до овальної ями (рис. 2). Про це, за її словами, можна говорити завдяки наявності глиняних вальків, які нібито дозволили зберег-

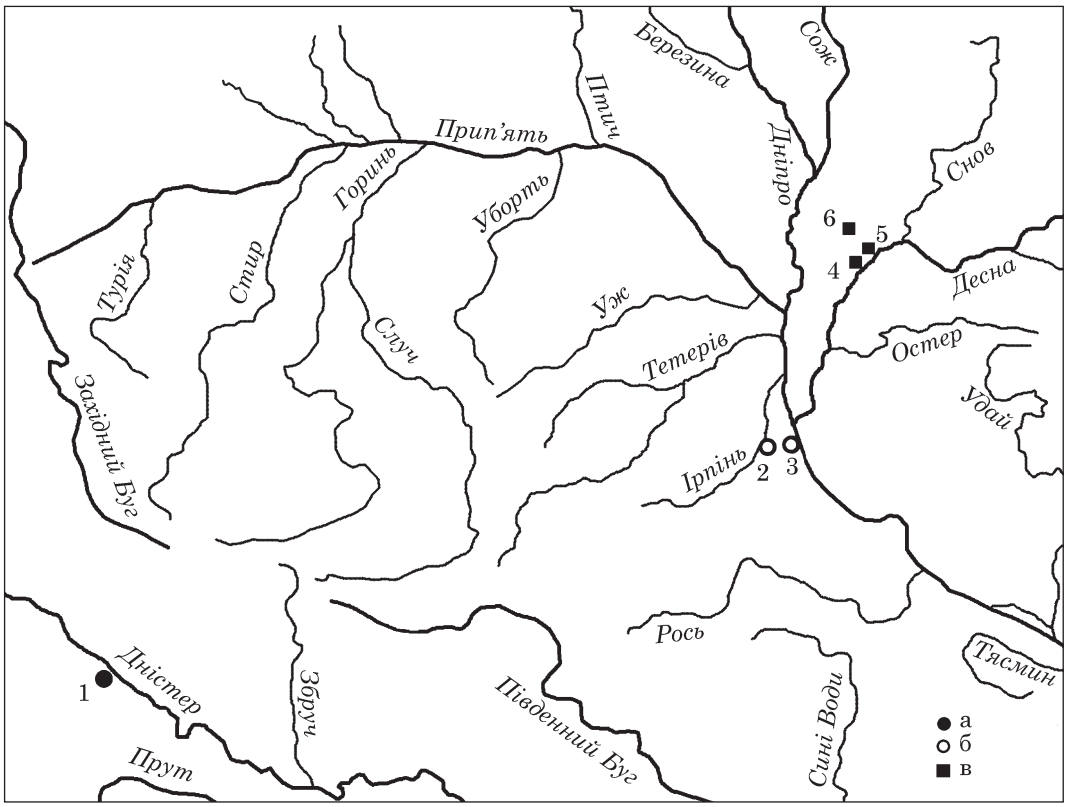

Рис. 1. Поховання з човнами та їх символами на території Південної Русі: а — поховання з залишками човнів-довбанок; б — поховання з сумнівною атрибуцією; в — поховання з лодійними заклепками. 1 — Крилос; 2 — Білогородка; 3 — Київ; 4 — Шестовиця; 5 — Чернігів; 6 — Табаївка

ли форму човна, та залишкам його обвуглених бортів (Мезенцева 1976, с. 11—12; Мезенцева, Прилипко 1977, с. 339—340). О. П. Моця поставився до інтерпретації комплексу з недовірою, вказуючи на відсутність прямих аналогій серед скандинавських матеріалів (Моця 1990a, с. 12; 1990b, с. 95).

Однак, невдовзі після виходу праці О. П. Моці, подібне захоронення, що являло собою воїнський кенотаф, вдалося дослідити в кургані Галичина могила в Крилосі. Як і в попередньому випадку, було знайдено невелику однодеревку, вміщену до ями човноподібної форми, щоправда — не спалену, а лише обвуглену зсередини (рис. 3). В обох захороненнях було знайдено речі скандинавського походження. Цікаво, що крім численних предметів військового призначення в Галичиній могилі автори розкопок виявили розташовані держаками догори господарську сокиру та тесло, за допомогою яких, за їх висновком, будувався човен (Баран, Томенчук, Фігурний 2017, с. 17—20). Якщо таке трактування є вірним, знахідки інструментів є цінним підтвердженням слів Ібн-Фадлана про спеціально побудоване для поховання бідного руса судно (Ковалевский 1956, с. 143). Іншою важливою деталлю, відміченою дослідниками, є відбитки на всіх залізних предметах тканини, якою, вірогідно, був накритий човен (Баран, Томенчук, Фігурний 2017, с. 20). На нашу думку, такі сліди могли лишитися від складеного вітрила, або ж тканина його лише імітувала. Шматки білої та червоної саржі від вовняного вітрила були знайдені всередині Гокстадського корабля (Magnusson 1980, p. 37).

Ще один комплекс, котрий доволі нагадує попередні, був розкопаний В. К. Гончаровим по вул. Володимирській, 7—9 у Києві в 1955 р. (поховання 121 за нумерацією М. К. Каргера). На жаль, він був сильно пошкоджений пізнішими перекопами. Залишки кострища містилися в ямі, видовженій більш ніж на 4 м, шириною 3,2 м (у звітній документації вказано інші розміри — 7 × 4,5 м), завглибшки понад 0,5 м. Приблизно за довгою віссю ями, під тупим кутом одна до одної, лежали залишки двох обвуглених колод (рис. 4). Крім людських решток, на кострищі було виявлено перепалені кістки тура, коня та барана, а також — залізне вістря стріли, бронзовий ґудзик і мідну візантійську монету Лева VI (886—912 рр.) (Гончаров 1955, с. 18; 1957, с. 124—125; Юра 1955a, с. 30—38; 1955b, с. 4—5). Беручи до уваги форму ями та нехарактерне положення решток деревини, деякі дослідники схильні трактувати поховальну споруду як спалений човен (Боровский 1982, с. 91; Михайлина 2007, с. 233). Проте, погана збереженість комплексу не дозволяє говорити про це стверджувально.

Нема підстав слідом за О. П. Моцею вважати судном чи його імітацією поховальну споруду з розкопок О. Д. Ертеля в Китаєві. Останній

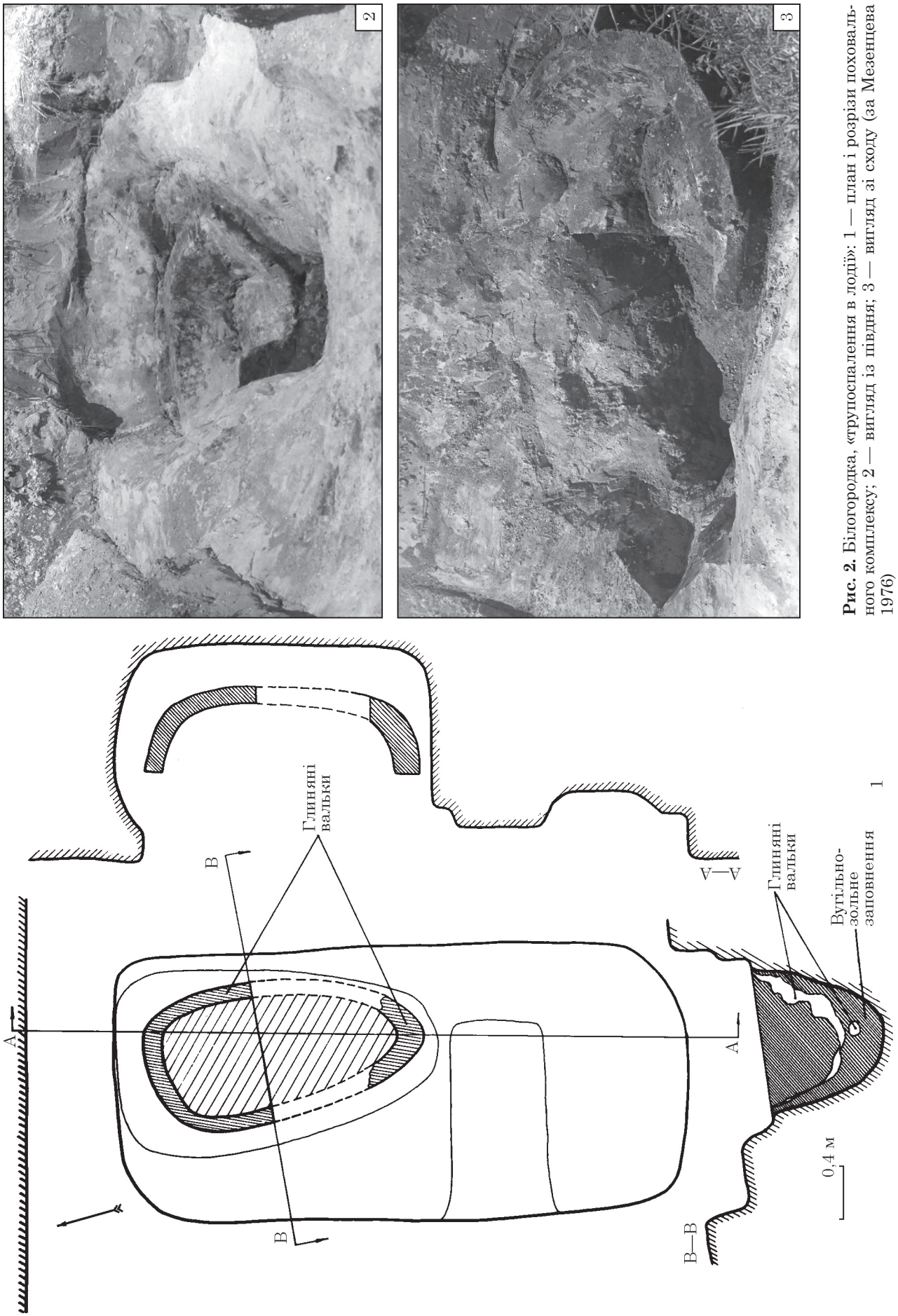

Рис. 2. Білогородка, «трупоспалення в ладії»: 1 — план і розрізи похоронального комплексу; 2 — вигляд із півдня; 3 — вигляд зі сходу (за Мезенцева 1976)

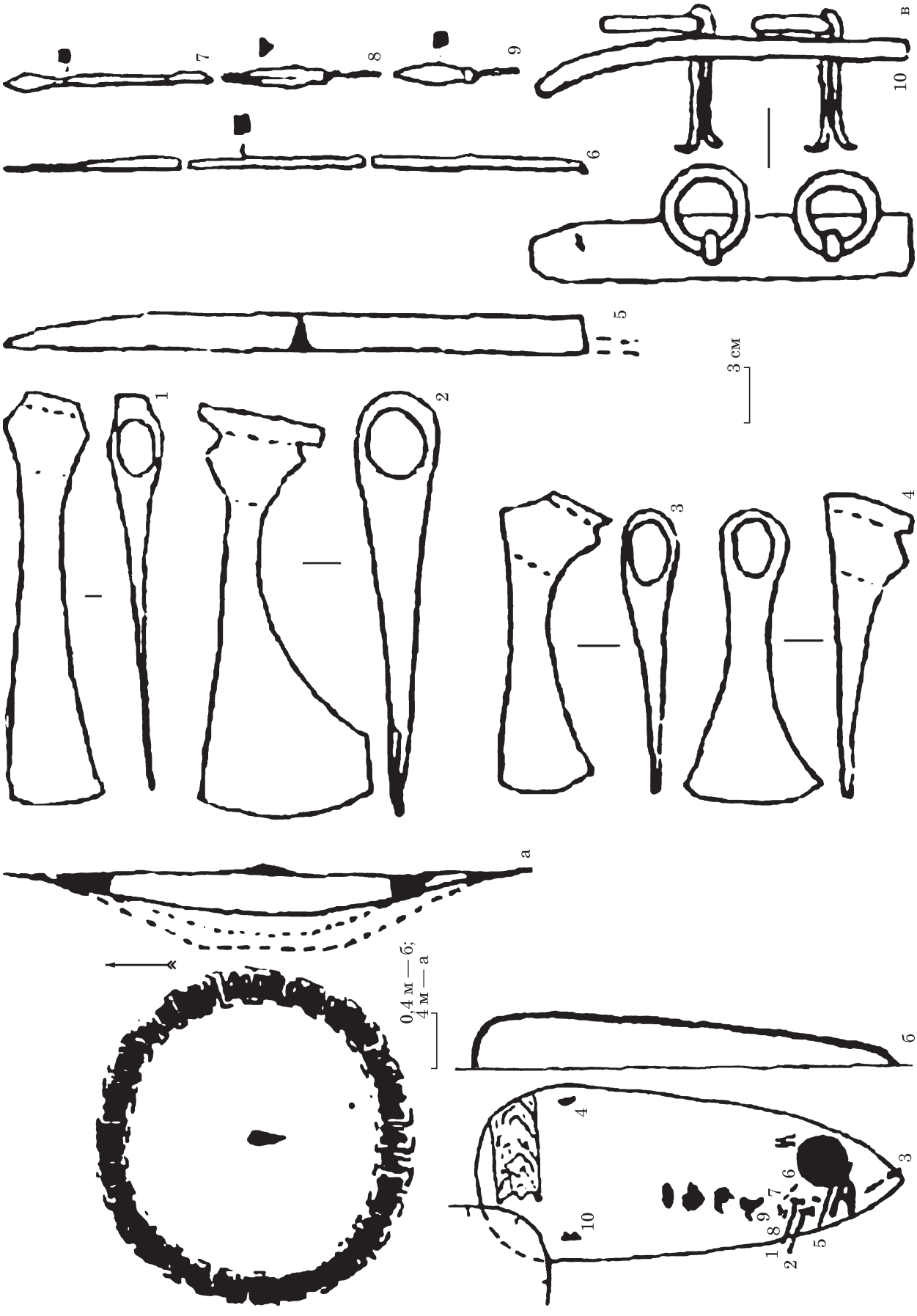

Рис. 3. Крилос, Галичина могила: а — план і розріз кургану; б — план і розріз поховального човна; в — знахідки з поховального човна (за Баран, Томенчук, Фігурний 2017)



Рис. 4. Київ, вул. Володимирська, 7—9, план ділянки 1 з розкопок 1955 р. (за Юра 1955b)

лише зазначав, що гробниця «зовнішнім виглядом нагадувала човен» (тому що звужувалась до ніг небіжчика), описуючи її конструкцію наступним чином. До дощок дна великими цвяхами прибивали широкі дошки, поставлені на торці, та поздовжні дошки, нижні кінці яких виступали назовні для зручнішого транспортування (Кубишев 1964, с. 51). Очевидна, що мова йде про домовини з ручками (Івакін 2008, с. 129, рис. 48), котрі пізніше знаходили неодноразово, в тому числі — на тому ж некрополі (Кубишев 1964, с. 53, 54, табл. V: б).

Доводиться констатувати, що серед перелічених комплексів лише поховальну споруду з кургану Галичина могила можна з повною впевненістю трактувати як залишки човна. Це викликано специфікою археологізації дерева, перш за все — в кремаційних похованнях. Так, А. Стальсберг узагалі вважає однодеревки без залізних кріплень археологічно «невловимими» (Стальсберг 1998a, с. 362).

Поховання з лодійними заклепками. Достовірні знахідки заклепок походять із шести курганів, розкопаних на трьох могильниках в околицях Чернігова. Виходячи з їх розмірів і беручи за зразок гарно збережений човен вендельської епохи Вальсґерде 6 (Arwidsson 1942, s. 100), переважну більшість екземплярів можна інтерпретувати як кріплення для обшивки бортів — наймасовішу категорію корабельних заклепок. Практично не викликає сумнівів, що всі вони дійсно були конструктивними елементами плавзасобів, хоча заклепки доби вікінгів, як правило, трохи дрібніші (Anderson 1963, p. 22).

В кургані 1 Табаївського могильника (розкопки 1949 р.) на р. Білоус зафіксовані рештки трупоспалення на місці. На кострищі, крім невеликої кількості перепалених кісток, виявлено залізне вістря стріли, одну цілу та не менше восьми уламків залізних заклепок, а в засипці одного з впускних поховань — фрагмент кістяної оковки сагайдака (Бліфельд 1949, с. 28—30; 1955, с. 18).

У кургані 9 (23/1956) із Шестовиці залишки кремації на стороні, на рівні давньої поверхні, були пошкоджені впускною могильною ямою. Серед цих залишків та окремо знайдено 11 цілих і кілька уламків заклепок, два важки,

фрагменти коромисла від терезів (?), рештки залізних вудил і кістяні псалії. Перепалені кістки утворювали два окремих скупчення, де виявлено по одному роздавленому горщику — поховальній урні. Біля одного з них вісім лодійних заклепок лежали купкою (Бліфельд 1956, с. 40—43; 1977, с. 117—118). При тому в усіх цілих зразках шайби були повністю розведені та розташовані паралельно шляпкам (рис. 5: 1). Так могло статися в разі, коли перед поховальною церемонією ці предмети перебували у використанні, після чого внаслідок дії високих температур шайби прикипіли до стрижнів. Заклепки мали довжину 4,5—6 см, стрижні — прямокутні в перерізі, з округлими шляпками на одному кінці, шайби — ромбоподібні (Бліфельд 1956, с. 43, табл. XLIV).

Поховання воїна в шестовицькому кургані 21 (22/1956) було здійснене в камерній гробниці каркасно-стовпової конструкції, розмірами (2,25—2,3) × 1,9 м. У верхній частині заповнення могильної ями виявлено дві цілі заклепки та кілька їхніх уламків, а на дні камери — бойову сокиру, залізне вістря стріли, важок, шиферний оселок із отвором для підвішування, дужку та обручі від відра тощо (Бліфельд 1956, с. 35—40; 1977, с. 121—122). Заклепки, довжиною 5 см, мали прямокутний у перерізі стрижень, округлу шляпку на одному кінці та ромбовидну шайбу (Бліфельд 1956, с. 40). За дещо умоглядним припущенням К. О. Михайлова, ці предмети скріплювали перекриття камери (Михайлов 2016, с. 214), хоча подібні приклади на території Русі чи Скандинавії невідомі (зазвичай перекриття збивалися звичайними цвяхами). Більше того, шайби двох цілих екземплярів були збиті й окислилися в такому вигляді (рис. 5: 2; Бліфельд 1956, с. 35—40, табл. XLI: 5, 6), а отже на момент проведення поховальної церемонії вони ніяк не могли перебувати у використанні. Очевидно, ці предмети були покладені зверху на перекриття, після руйнації котрого опинилися в заповненні могильної ями.

Під насипом кургану 26 (XVIII/1926) того ж могильника зафіксовано ямку, заповнену прошарками піску чи суглинку та попелу з вугіллям; людських решток не виявлено. Інвентар представлений фрагментованим залізним кресалом із кременем, шиферним оселком, залізною заклепкою та іншими, нерозпізнаними, залізними предметами (Смоличев 1926a, с. 1; 1926b, с. 19—20; Бліфельд 1977, с. 124, табл. VI: 4). Прямокутна в перерізі заклепка з шайбою мала довжину 5,5 см. Шайба розташована (тобто — законсервувалася в кородованому вигляді) під певним кутом відносно шляпки та стрижня. Можна припустити, що на момент здійснення поховання шайба також була збитою та не перебувала у використанні.

Ще одне меморативне поховання являв собою шестовицький курган 33 (XXI/1926). На рівні горизонту знайдено набір для в гнефатафл, фрагменти двох залізних заклепок із пласкими шляпками та чотири уламки цвяхів (Смоличев 1926a, с. 3—4; 1926b, с. 25—30; Бліфельд 1977, с. 124). На жаль, зовнішній вигляд і розміри кріплень залишаються невідомими.



Рис. 5. Залізні заклепки з розкопок Шестовицького могильника: 1 — курган 9 (23/1956); 2 — курган 21 (22/1956); 3 — курган 22 (43/1957) (за: 1, 2 — Бліфельд 1956; 3 — 1957)

Лодійні заклепки знаходилися серед інших численних артефактів на поховальному кострищі Чорної могили в Чернігові — найбільшого та найбагатшого з-поміж давньоруських курганів. Кріплення, у кількості восьми штук, були виявлені лише через 123 роки після завершення розкопок — під час реставраційних робіт 1996 р. в Державному історичному музеї в Москві (ред. Егоров 1996, с. 78; Петрухин 2011, с. 180). Справа в тому, що внаслідок сильної дії вогню та під масою понад 10-метрового курганного насипу більшість предметів та органічних решток, знайдених на кострищі (особливо — в його центральній частині), перетворилася на суцільну масу. Під час розкопок 1873 р. цю масу буквально різали чи розпилювали на шматки, іноді відправляючи до музейних установ прямо в такому вигляді (Самоквасов 1916, с. 15—20). Заклепки досі належним чином не опубліковані. Частина з них, що знаходиться в експозиції згаданого музею, як видно з наданих С.С. Зозулею фотознімків, мають середні розміри та повністю розведені шайби. Під час розкопок 1873 р. часто траплялися й інші окиснені залізні вироби, призначення яких визначити було неможливо (Самоквасов 1916, с. 25, 29).

О. П. Моця помилково згадує про знахідку заклепок у кургані 23 (20/1956) із Шестови-

ці (Моця 1987, с. 118; 1990b, с. 94), проте ні в тексті посмертної монографії Д. І. Бліфельда, ні серед докладної польової документації про ці артефакти не повідомляється (Бліфельд 1956, с. 32—34; 1977, с. 123). Крім того, маловиразний предмет, названий у звіті «уламком залізного цвяшка», а в публікації — «уламком заклепки», був виявлений у шестовицькому кургані 22 (43/1957) (Бліфельд 1957, с. 32; 1977, с. 123, табл. II: 17). Як можна судити з рисунку та фото, сильно кородований артефакт мав довжину дещо менше 4 см (рис. 5: 3). Сумнівів у його атрибуції додає й місце знахідки — на краю курганного насипу.

Інтерпретація поховань із лодійними заклепками та їх датування. Як бачимо, жоден південноруський поховальний комплекс із корабельними заклепками, виходячи з їх кількості, не відповідає сформульованим М. Мюллєром-Віллє та його послідовниками критеріям виділення лодійних захоронень. Така картина не є дивною, беручи до уваги матеріали сусідніх регіонів. Так, на півночі Русі серед майже сотні поховань із заклепками різні дослідники виділяють від 10 до 26 реальних лодійних захоронень (Стальсберг 1998b, с. 279; Сорокин 2018, с. 237). На території Естонії заклепки знайдені приблизно у 40 захороненнях, але менш ніж у десяти комплексах кількість кріплень перевищувала 50 штук і лише в трьох — 100 штук (Konsa et al. 2009, p. 54; Allmäe, Maldre, Tomek 2011, p. 119). Ще більш показовим буде порівняння з некрополем Бірки, де 285 із 566 кремаційних поховань містили лодійні кріплення, проте лише двічі їх виявлено більше сотні. При розкопках іще 23 комплексів заклепки зафіксовані в кількості від 50 до 100 (Gräslund 1980, p. 56). Натомість, важливо відмітити, що два захоронення з меншою кількістю кріплень — поховання 166 (30 заклепок) і 328 (10 цілих і 40 фрагментів) — включали зразки якоревидної форми, завдяки чому також були атрибутовані як трупоспалення в лодіях (Gräslund 1980, p. 56, tab. 5). На цьому прикладі ми наочно бачимо, яка кількість кріплень могла втрачатися в зв'язку зі специфікою обряду кремації на стороні. Очевидно, учасники поховальної церемонії не могли чи просто не ставили на меті перенести неодмінно всі ці дрібні предмети з поховального кострища.

Заклепки з поховання 328 Бірки кількісно цілком співставні з виявленими в шестовицькому кургані 9, де також зафіксований обряд трупоспалення на стороні. В останньому випадку захоронення було ще й пошкоджене впускною могилою. Як ми вже визначили, кріплення, ймовірно, перебували на кострищі разом із тілом небіжчика. Розміщення купкою вказує на надання їм особливого значення, абсолютно виключаючи можливість утилітарного застосування старих корабельних дощок як паливної сировини для кострища. Найімовірніше, спалення відбувалося в лодії (принаймні, в її частині), після чого частина заклепок, як і кальциновані кістки, була зібрана з кострища, перенесена до місця захоронення та покладена поруч із поховальною урною.

Кремацію в лодії на місці захоронення, вочевидь, являв собою поховальний обряд Чорної могили (Петрухин 2011, с. 180; Щевелев 2013, с. 353). На жаль, у зв'язку з описаними вище обставинами археологізації артефактів і характером робіт, майже неможливо встановити бодай приблизну початкову кількість корабельних заклепок, не кажучи про їхнє місце в планіграфії поховального кострища. Саме кострище, за описом Д. Я. Самоквасова, мало округлу форму з діаметром близько 15 аршин (10,65 м), хоча на обох наявних планах воно зображене видовженим із заходу на схід (рис. 6). Залишається тільки здогадуватися, чи був на місці Чорної могили спалений цілий човен, чи лише його частина. Не виключаємо, що в трьох інших великих курганах Чернігова під час обряду трупоспалення також використовувалися судна, оскільки за рештою деталей поховального обряду ці поховання були навдивовижу подібними. Відомо, що в різних частинах кургану Гульбище траплялись якісь «залізні цвяхи та скоби» (Самоквасов 1916, с. 46).

В інших чотирьох комплексах заклепки несли виключно символічне навантаження. У двох випадках (Шестовиця № 21, 26) збиті шайби переконливо свідчать про те, що ці предмети не могли мати функціонального призначення. На початку статті ми недаремно наголосили на варіативності символіки човна в поховальному обряді. Навіть одна-дві корабельні дошки, покладені поруч із померлим, мали передавати загальну ідею човна (Прайс 2021, с. 245) або забезпечувати небіжчику безпечний перехід до потойбічного світу (Larsson 2007, p. 53). Знахідки поодиноких заклепок, на думку Д. А. Авдусіна, П. Є. Сорокіна тощо, також мали виступати як символ судна, імітуючи «лодійний» обряд захоронення (Авдусин 1974, с. 76, 81; Сорокин 2018, с. 248). Імовірність потрапляння корабельних дощок до поховального кострища в якості звичайних дров також оцінюється більшістю дослідників скептично.

Усі захоронення в човнах або з їх символами на території Південної Русі датуються в межах X ст. Побутування переважної більшості виявлених речей має досить широкий хронологічний діапазон. «Вужче» датують Чорну могилу: молодша монета відноситься до правління візантійських імператорів Константина VIII та Романа II (945—959 рр.), а перші спроби радіовуглеродних аналізів зразків вугілля можуть указувати на спорудження кургану не раніше 980-х рр. (Шишлина и др. 2017, с. 399). Речовий комплекс із Галичиної могили автори розкопок датували кінцем X — початком XI ст. (Баран, Томенчук, Фігурний 2017, с. 20). В ос-

танній чверті X ст. починає функціонувати і могильник Білогородки. За профілюванням вінець горщики з курганів 9 і 21 можна віднести до типу 1 та його підтипів за І. Г. Сарачевим, які виникають у другій половині X ст. (Сарачев 2000, с. 227, 232, рис. 62: *1*). Саме до цього періоду тяжіють усі нині відомі південноруські поховання категорії, що нас цікавить. Після офіційного утвердження християнства 988 р. проведення пишних язичницьких обрядів вважаємо, слідом за О. С. Щавельовим, малойомовірним (Щавелев 2013, с. 353).

Етнічна належність. Визначення етнокультурної та соціальної належності похованих у човнах не є таким однозначним, як здається на перший погляд. Поза сумнівом, східноєвропейське населення вперше познайомилося з цим обрядом лише за доби вікінгів. Тому не дивно, що переважна більшість дослідників, включаючи таких послідовних апологетів антинорманізму як І. П. Шаскольський, Д. А. Авдусін або П. П. Толочко, визнавали обряд спалення в лодії за суто скандинавський (Arne 1952, s. 341—342; Oxenstierna 1959, s. 75; Шаскольский 1965, с. 118—119; Авдусин 1967, с. 237—239; 1972, с. 167; 1974, с. 76, 82; Клейн, Лебедев, Назаренко 1970, с. 233; Stalsberg 1979, s. 153; Толочко 1990, с. 117; Жарнов 1991, с. 203, 205; Бельский, Шмелев 2020, с. 141). На противагу їм, В. О. Булкін, визнаючи безумовно норманське коріння обряду, вважав, що принаймні в другій половині X ст. він стає привілеєм вищого прошарку давньоруського суспільства, а відповідно втрачає своє етнічне забарвлення і набуває нового — соціального. Тому, на його думку, жоден із гньоздівських великих курганів не можна вважати норманським (Булкин 1975, с, 144). Я. Білль визначає як скандинавські лише заклепки з округлим у перерізі стрижнем, при цьому прямокутні в розрізі вважаючи більш притаманними балтам і слов'янам (Bill 1994, p. 60). Якщо його судження вірні, то принаймні шість східноєвропейських поховальних лодій були споруджені місцевим населенням. Щоправда, аналіз артефактів із музейних зібрань Норвегії також продемонстрував наявність певної кількості заклепок другого типу (Стальсберг 1998a, с. 364; 1998b, с. 279).

Всі варіації захоронень із човнами та лодійними заклепками на південноруських територіях О. П. Моця також розглядає як могили скандинавів (Моця 1987, с. 119; 1990b, с. 91—94). Спробуємо неупереджено зважити всі аргументи на користь такої трактовки. В низці розглядуваних поховань (включаючи гіпотетичні) знайдено речі, котрі прийнято вважати етновизначальними, незалежно від місця виробництва (див.: Бібіков, 2021, с. 43—49): набори для бенкетів — ритуальні котли, ритони для пиття (Чорна могила), набори для гри в гнефатафл (Шестовиця № 33), залізну шийну гривню (?) (Білогородка). Два найбагатші південноруські кургани з човнами чи їх частинами (Чорна могила, Галичина могила) містили й інші предмети скандинавського походження, передусім — предмети озброєння. Зрештою, скандинавські паралелі в поховальному обряді Чорної могили не викликають сумнівів і детально описані В. Я. Петрухіним (Петрухин 1998, с. 365—368). Обидва збережені човни — з Крилоса та Білогородки — мали меридіональну орієнтацію (щоправда, носом на південь, а не на північ), найрозповсюдженішу серед скандинавських захоронень цього кола (Булкин 1975, с. 142; Larsson 2007, p. 271—280).

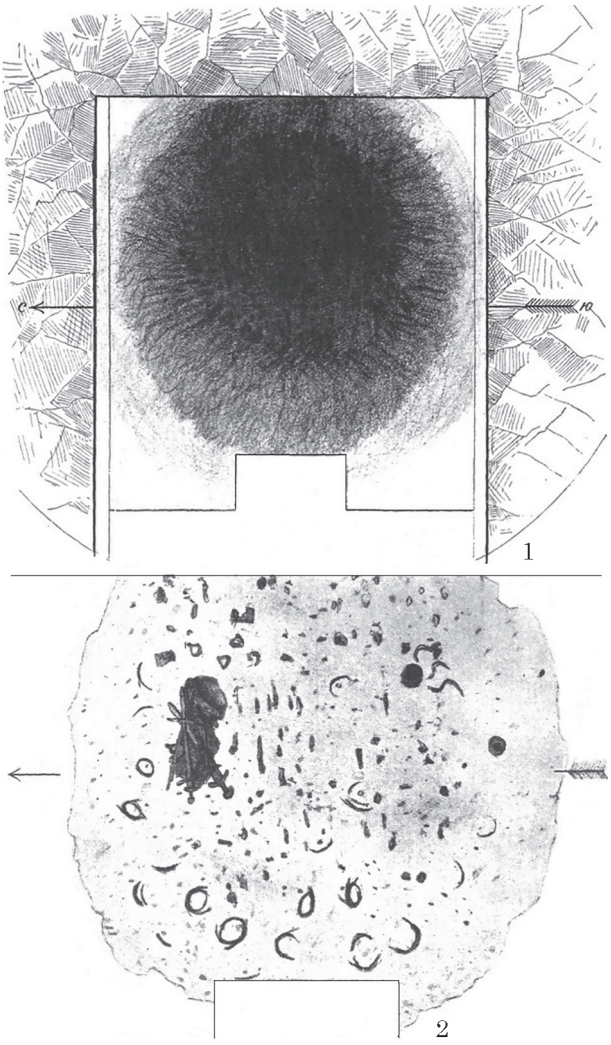

Рис. 6. Чернігів, Чорна могила: 1 — план кургана по рівню виявлення кострища; 2 — план кострища (Самоквасов 1916)

Та чи могли представники місцевого давньоруського населення іноді переймати символіку судна, подібно деяким іншим престижним рисам норманського поховального обряду (камерним гробницям, сидячому положенню небіжчиків тощо)? Або ж захоронення в човнах у Східній Європі можна впевнено вважати етнічним маркером скандинавів? Ми схиляємося до другого варіанту, хоча в попередній публікації

озвучили стриманішу позицію (Бібіков 2020, с. 143). Єдиним наявним контраргументом наразі є матеріали приладозького кургану XIX біля присілку Усть-Рибежно, де кремаційне поховання з залишками лодії та типово скандинавським матеріалом поєднане з імітацією домашнього вогнища, характерною для фіноугорського населення (Бранденбург 1895, с. 102). Навіть Х. Арбман, обстоюючи скандинавську належність кургану XIX, змушений був визнати незвичність такого обрядового елементу для території Швеції (Arbman 1955, s. 40—41). Нехарактерним для нормандської традиції є і той факт, що рештки кремації були просто накриті човном, який на кострищі не перебував. Проте, за цілком правдоподібним висновком В. Я. Петрухіна, згаданий поховальний комплекс виглядає як те виключення, котре лише підтверджує правило. За його спостереженням, у Приладожжі «домашні вогнища» в похованнях нерідко поєднані з безсумнівним етнічним індикатором — черепаховидними фібулами (див.: Бібіков 2021, с. 45—46), так само як і глиняні «лапи» в Поволжі. Тому мову радше слід вести про сприйняття самими скандинавами місцевих звичаїв унаслідок тривалого проживання в іноетнічному середовищі (Петрухин 1983, с. 176—177).

Подібним чином дехто з дослідників указує на гібридний характер обряду кремації в човні на стороні від місця захоронення, пояснюючи його виникнення тривалим проживанням воїнів-скандинавів серед східноєвропейського населення (Кулаков 2012, с. 74), На побутуванні цього обряду, представленого, на нашу думку, в шестовицькому кургані 9, варто зупинитися детальніше. За висновками Г. С. Лебедєва, всі спалення в лодіях могильника Бірка (як і давньоруські) здійснювалися на місці (Лебедев 1970, с. 188). Однак, незначні розміри та потужність кострищ дозволили А.-С. Греслунд встановити, що з усіх 27 вірогідних тілопальних захоронень у човнах кремація здійснювалася на місці поховання хіба що в одному. Так, у похованні 46 рештки кострища площею 1,5 × 1,2 м, завтовшки 8 см, уміщали 150 заклепок і 20 цвяхів (Gräslund 1980, p. 56). Подекуди спалення на стороні в човні трапляється і в інших регіонах Швеції. Наприклад, біля сучасного селища Клінта на острові Еланд була здійснена парна кремація в лодії, після чого рештки чоловіка були відібрані та поховані під окремим курганним насипом (Price 2019, p. 96—104).

На території Східної Європи випадки кремації на стороні в човнах є нечисленними й також пов'язані з перебуванням скандинавських контингентів. На ґрунтовому могильнику Ірзекапініс на півночі Самбії (Калінінградська обл., Росія), з-поміж типово пруських захоронень, В. І. Кулаковим розкопано дев'ять трупоспалень на стороні, що містили лодійні заклепки, як правило — від 50 до 100, а подекуди — й обпалені частини суден. Ще у кількох комплексах знайдено від однієї до десяти заклепок, що трактується як залишки спалення із застосуванням корабельних дощок (Кулаков 1999, с. 214, 217, 248). Поховання містили набори скандинавського озброєння та спорядження і датуються кінцем X — початком XI ст. (Кулаков 2012, с. 74). Вочевидь, за таким самим обрядом здійснене захоронення XIII біля селища Лагеді в Естонії (Allmäe, Maldre, Tomek 2011, p. 120). Нещодавно виявлене поховання IX — першої половини X ст. з мису Калманіємі в Північному Приладожжі являло собою залишки кремації, вміщені до спеціального заглиблення та перекриті перегорнутим судном, реконструйованим за залишками 59 заклепок. Тут також виявлений характерний для скандинавської традиції набір озброєння, включаючи ланцетовидне вістря списа (Бельский, Шмелев 2020). За отриманою від автора розкопок С. В. Бельського інформацією, заклепки не містили слідів дії вогню, а отже сама лодія, як і в Усть-Рибежному, не перебувала на поховальному кострищі.

Усі південноруські поховання в човнах, включно з гіпотетичними, здійснені за обрядом кремації, так само як у Бірці та Гньоздові. На території Балтійського басейну цей обряд з'являється лише на початку IX ст. в районі озера Меларен, у Свеаланді (Лебедев 1974). Саме в цьому регіоні (в основному — в Уппланді) фіксується найвища концентрацій трупоспалень у лодіях, як, утім, і більш ранніх інгумацій (Müller-Wille 1974, figs. 215—217). За деякими висновками, вихідцям зі Свеаланду належать узагалі всі лодійні захоронення Балтійського регіону (Gerds 2006, p. 157). Тому навряд-чи буде помилкою вважати, що на території Східної Європи спалювали своїх померлих у човнах переважно прибульці з Середньої Швеції.

Якщо скандинавське походження похованих у човнах практично не викликає сумнівів, то стосовно захоронень із поодинокими знахідками лодійних заклепок можемо висловити лише обережне припущення. В заповненні могильної ями шестовицького кургану 21 знайдено кістки собаки (щелепу), що є характерною ознакою поховань на території Скандинавії (особливо, знову-таки, Уппланду) починаючи з вендельської епохи (Gräslund 2004; Allmäe, Maldre, Tomek 2011, p. 120). В тому ж кургані, як уже було сказано, корабельні заклепки зі збитими шайбами були покладені зверху на перекриття поховальної камери. Цілком вірогідно, ми маємо справу з відголоском доволі архаїчного та рідкісного обряду, за яким над камерною гробницею встановлювалась лодія (Петрухин 1998, с. 263—364; Сорокин 2018, с. 245). Яскравими прикладами подібних комплексів є курган 2 із Саттон-Гу (перша половина VII ст.) та

«королівський» курган із Хедебю (друга чверть IX ст.). На давньоруських землях поєднання камерних гробниць і решток лодій над ними відомі у Старій Ладозі (поховання 11 в урочищі Плакун, кінець IX ст.) та Тімерьові (поховання 297 та 100, остання чверть X ст.) (Булкин, Назаренко, Носов 1972, с. 32; Назаренко 1985, с. 162, 168; Зозуля 2014, с. 237—240; Сорокин 2018, с. 244). В останньому випадку заклепки представлені всього шістьома екземплярами, котрі, як і в кургані 21 із Шестовиці, мали сприйматись як частина лодії, котра заміняла ціле (хоча іноді ці знахідки відносять до впускного поховання; Зозуля 2014, с. 234).

Семантика обряду. Захоронення з човнами чи їх імітаціями за рештою обрядових елементів не дуже відрізняються від інших поховальних комплексів, досліджених на тих самих могильниках. Постає питання щодо семантичного значення човна в структурі поховального обряду, на яке вченими пропонувалися найрізноманітніші відповіді.

Нерідко судно розглядають як засіб, на якому небіжчик мав відплисти до Світу мертвих, імовірно — до Вальгалли (див.: Larsson 2007, p. 197—198, 271—280). Так, на картинних каменях із Готланда нерідко зображений корабель із воїнами, котрі, ймовірно, прямують до чертогів Одіна (Larsson 2007, p. 289). Іншим підтвердженням цієї гіпотези традиційно вважається епізод із «Саги про Гіслі», котра описує події 962—978 рр. (Rothe 1994, s. 130, Петрухин 2010, с. 309; Андрощук 2017, с. 39—41). Над майже досипаним курганом головний герой саги звалює величезний камінь на поховальний корабель свого зятя Торгріма, насправді убитого самим Гіслі. Його коментар до своїх дій у класичному перекладі М. І. Стеблін-Каменського звучить так: «Я не вмію ставити корабель, якщо цей віднесе вітром» (ред. Стеблин-Каменский, Смирнов 1973, с. 46). Проте, вираз, переданий як «ставити корабель» («fäster skepp») у середньовічній морській термінології скандинавів міг означати як баластування, так і якірну стоянку (Arwill-Nordladh 1998, s. 161). В першому випадку, баластоване судно дійсно могло б не боятися вітрів під час гаданої подорожі до потойбіччя. Натомість, у випадку другому слова та дії Гіслі набували діаметрально протилежного значення: виходить, що ритуал передбачав вічну стоянку плавзасобу.

Аналіз стратиграфії Осеберзького поховання дозволив установити, що початково курганний насип перекривав лише половину корабля разом із кормою, в той час як носова частина, а можливо навіть поховальна камера-кабіна, довгий час були вільними для доступу (Brögger 1917, s. 136—137; Gansum 1994, s. 30—31; Gansum, Risan 1999, s. 64—66). Більше того, корабель стояв у могилі на якорі, роль якого виконувала масивна кам'яна брила, прив'язана до форштевня (Gansum, Risan 1999, s. 67). Вочевидь, за задумом організаторів церемонії, померла «правителька» («правительки»?) разом із кораблем не мала полишати своїх володінь, а отже «транспортна» функція останнього виключається. Вкрай важливо, що в кормовій частині човна з Галичиної могили попід західним бортом було знайдене залізне окуття з двома кільцями, до якого мав також кріпитися якірний трос. При цьому варто нагадати, що судно збудували спеціально для обряду.

Гіпотеза про поховальний корабель як паром до Вальгалли має й багато інших слабких місць. Вона не пояснює ні вибіркового підходу до здійснення обряду, ні наявності численних жіночих поховань у лодії, про одне з яких ідеться в «Сазі про людей із Лососячої долини» (ред. Смирницкая 1999, с. VII). В міфі про смерть Бальдра померлий бог опиняться в підземному царстві Хель, хоча його тіло було спалене на величезному кораблі (ред. Стеблин-Каменский 2006, с. 49—50). Також важливо відмітити, що відносно «лодійного» обряду Вальгалла являє собою більш пізню релігійну концепцію (Gerds 2006, p. 157). Як тонко підмічає Н. Прайс, щойно в похованні вікінга знаходять рештки коня, корабля, або іншого транспортного засобу, відразу ж здійснюються спроби пов'язати його з мандрівками в інший світ (Прайс 2021, с. 253). У випадку з лодіями, в свідомості дослідників могла мати місце й алюзія на давньоєгипетські «сонячні човни», в яких воскреслий фараон мав подорожувати небом разом із богом Ра.

Також човни в поховальному обряді розглядають як космологічну модель суспільства з чіткою ієрархією всередині «корабельної команди», універсальну для багатьох євразійських суспільств від бронзової доби до етнографічного сьогодення (Ballard et al. 2004). Значну підтримку отримала гіпотеза щодо зв'язку обряду поховання в лодіях із культом родючості, можливо — культом Фрейра (Müller-Wille 1970, s. 149; Nylen, Schönbäck 1994, 128; Larsson 2007, p. 289—296). На це А. Стальсберг справедливо зауважує, що населення ранньоміських центрів Давньої Русі, котре спалювало своїх мерців у човнах, належало до кола воїнів-купців, а ніяк не землеробів. На її думку, лодії в поховальному обряді виступали як звичайна частина поховального інвентарю. Відтак, тип та розміри плавзасобу приблизно відповідали соціальному та майновому статусу померлого (Стальсберг 1998a, с. 367—370; 1998b, с. 283—286). На першочерговості соціального аспекту в поширенні «лодійного» обряду наголошувало й багато інших археологів. Мізерна кількість захоронень у човнах серед матеріалів південноруських некрополів епохи вікінгів як мінімум указує на «необов'язковість» цього обрядового елементу.

Висновки. Соціальна атрибуція. За нашими висновками, на території Південної Русі можна виділити щонайменше два захоронення

з човнами (Чорна могила, Галичина могила), а ще три (Шестовиця № 9, Київ № 121, Білогородка) можна зарахувати до цієї категорії з різними ступенями вірогідності. В чотирьох комплексах знайдені символи лодій у вигляді нечисленних корабельних заклепок. Спостерігається суттєва варіативність обряду, що підкреслює універсальність ідеї поховального човна, добре помітну за скандинавськими матеріалами. Представлена кремація на місці та на стороні, інгумація в камерній гробниці, кенотафи. Наявні матеріали дозволяють віднести побутування обряду на південноруських теренах до другої половини X ст.

Чи був поховальний човен суто лише дорогим майном, що мало знадобитися господарю в потойбіччі, чи він відігравав у обряді якусь особливу сакральну роль, сказати важко. На думку М. Ґердса, не має сенсу занадто зосереджуватись на якомусь одному тлумаченні, враховуючи нерозривність земної та духовної сфер у житті середньовічних людей (Gerds 2006, p. 157). Натомість, неважко помітити, наскільки питома вага поховань із човнами та їх символами в Середньому Подніпров'ї є меншою порівняно з північчю Русі, не кажучи про Скандинавію. Тут не могла не зіграти ключової ролі зміна звичного образу життя норманів у нових умовах.

Після вендельської епохи на території Скандинавії спостерігається очевидна тенденція до поступового спрощення інвентарного набору поховань у лодіях і зменшення розмірів самих суден. Так, у Швеції починаючи з IX ст. довжина поховальних лодій уже не перевищували 6 м (Лебедев 1974**)**. Помітно суттєву «демократизацію» обряду: з'являються безінвентарні поховання і захоронення в однодеревках, а від 20 до 30 % захоронень у човнах становлять жіночі (Müller-Wille 1970, s. 142—169). Відповідно, належність поховань у лодіях певному соціальному стану піддається справедливому сумніву (Стальсберг 1998a, с. 369). Водночас, за межами Скандинавії даний обряд зберігає елітарний характер. Так, гньоздівські спалення в лодіях за кількістю зброї та інших соціально престижних предметів, за кількістю парних захоронень тощо, суттєво перевищують подібні поховання Бірки та інших північноєвропейських могильників (Лебедев 1974; Стальсберг 1998a, с. 368; 1998b, с. 285).

В усіх південноруських похованнях із човнами та їх символами склад інвентарю вказує на захоронення чоловіків. Чорну могилу більшість дослідників інтерпретують як захоронення місцевого князя чи, принаймні, представника князівського середовища. На певний зв'язок із князівською адміністрацією померлого з Білогородки, вірогідно кремованого в човні, може вказувати рідкісна для поховальних пам'яток знахідка денця горщика з клеймом у вигляді двозуба Рюриковичів. У шести комплексах із дев'яти були виявлені предмети озброєння чи цілі їх комплекти. В чотирьох (Чорна могила, Шестовиця № 9, 21, Київ № 121) знаходили рештки коня та / або спорядження вершника. Ці ж чотири поховання містили торгові атрибути — важки, фрагменти терезів, монети. Жодної з цих категорій інвентарю не виявлено лише в двох кенотафах (Шестовиця № 26, 33).

Усе це дозволяє пов'язати обряд захоронення в човнах на теренах Південної Русі з конкретною соціальною групою воїнів-торговців, котру археологи умовно називають «дружинним» колом, а писемні джерела знають як «русь». В межах цієї групи, дедалі більш поліетнічної, поховані в суднах мали спільні світоглядні уявлення та найімовірніше були вихідцями з Середньої Швеції. Водночас, наведені матеріали демонструють чітку соціальну ієрархію померлих: від рядових воїнів до кінцевих бенефіціарів — князівської верстви. Така диференціація похованих у суднах якнайкраще узгоджується з даними Ібн-Фадлана.

Додаток

КАТАЛОГ ПОХОВАНЬ У ЧОВНАХ І З СИМВОЛАМИ ЧОВНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ

I. ПОХОВАННЯ ІЗ ЗАЛИШКАМИ ЧОВНІВ-ДОВБАНОК

1. Крилос, Галичина могила. h = 9 м; d = 26—27 м (на момент досліджень: h = 1,8—2 м; d = 45—50 м). Курганний насип був сильно пошкоджений бліндажами часів Першої світової війни та розкопами 1883—1934 рр. По його периметру зафіксовано крепіду з радіально розташованих обгорілих дерев'яних плах. Остання мала висоту 0,5—1 м і місцями складалася з двох — чотирьох пластів. В центральній частині кургану виявлено не потривожену поховальну яму човноподібної форми, завглибшки до 0,4 м. Впритул до її стін зафіксовано залишки човна, видовбаного з суцільного стовбуру великого дерева і обвугленого (випаленого) зсередини. Його довжина становила 3,5 м, ширина в задній (північній) частині — 1,4 м. Днище знаходилося на глибині 0,2—04 м від рівня давньої поверхні (корма нижче від носової частини). В задній — кормовій — частині човна розчищено дошку-лавку шириною 0,4 м. Поруч, попід західним бортом, знайдено залізне окуття з двома кільцями (для кріплення якірного тросу?). На залізних предметах лишилися відбитки тканини, яка, можливо, покривала човен (вітрило?). Жодних решток померлого не знайдено. ***Інвентар:*** в носовій частині човна — умбон щита з золотої фольги та сокира, покладена держаком догори; між щитом і західним бортом — скрамасакс із відбитками дерев'яних піхов, бойова сокира, вістря дротика, два вістря стріл в залишки шкіри (від сагайдака?); у кормовій частині, попід східним бортом — тесло, покладене держаком догори; на думку авторів розкопок, перша з сокир та тесло представляють собою знаряддя, за допомогою яких будувався човен (Баран, Томенчук, Фігурний 2017, с. 17—20).

Ia. ПОХОВАННЯ З СУМНІВНОЮ АТРИБУЦІЄЮ

2. Білогородка, поховання б. / №, 1976 р. При зачистці виявлено велику поховальну яму овальної форми, заповнену темним ґрунтом із золою, вугіллям, кістками, залізними шлаками і великою кількістю дрібних уламків кераміки X ст. Яма була на 0,2 м заглиблена в материк і мала земляне підвищення, призначене, на думку Г. Г. Мезенцевої, для ритуальної їжі. В північно-східній частині ями містилась поховальна споруда, вірогідно — човен-довбанка, поставлена до глибокої ями, в якій розводилося багаття. За висновками авторів розкопок, носова частина та корма човна була обкладена глиняними вальками, котрі мали надати судну стійкості й дозволили зберегти його первинну форму. Збереглись і обвуглені залишки бортів довбанки. Зверху вона була перекрита навісом із перехрещених жердин. В заповненні човна знайдено багато кальцинованих людських кісток, битого посуду (в тому числі — денця з клеймом-двозубом) і тваринних кісток. ***Інвентар:*** в заповненні човна — половина залізної шийної гривні (?), залізний злиток (меч?), залізний рибальський гачок, скроневе кільце зі срібного дроту, бронзова скоба та невизначені фрагментовані предмети; в заповненні могильної ями — скроневе кільце, залізні ножі, декілька відер, цвяхи, астрагал, кістки, шматки шлаків (Мезенцева 1976, с. 11—12; Мезенцева, Прилипко 1977, с. 339—340).

3. Київ, поховання 121. На глибині 2,8 м від денної поверхні на рівні материка виявлено темну пляму з розмитими краями, витягнута з північного заходу на південний схід. Ширина плями становила 3,2 м. Довжина зафіксованої частини — понад 4 м: північно-західний край виходив за межі розкопу, а південно-східний перерізався пізнішим перекопом (у звітній документації вказано розміри плями 7 × 4,5 м). В ході розчистки плями на глибині 3,3 м були оконтурені залишки кострища у вигляді скупчення вугілля та двох обвуглених «деревин» довжинами 2,4 і 1,5 м. Останні лежали під тупим кутом одна відносно одної, приблизно за довгою віссю ями. В південній частині ями, під деревиною та біля неї знаходилося значне скупчення роздрібнених кальцинованих людських кісток, а окремо на вогнищі — перепалені кістки барана. На захід від людських кісток виявлені тазова кістка коня та, в 1 м північніше неї, — плечова кістка тура. Трохи вище дна ями, в її північно-західній частині — турячий ріг. ***Інвентар:*** серед баранячих кісток — залита свинцем гральна бабка, під деревиною — окиснений залізний предмет невідомого призначення, поруч із турячим рогом — залізне вістря стріли ромбовидної форми, мініатюрний бронзовий ґудзик і мідна візантійська монета Лева VI (886—912 рр.). Аналіз щоденникових записів дозволяє засумніватися в належності стріли та монети до поховального інвентарю (Гончаров 1955, с. 18; 1957, с. 124—125; Юра 1955a, с. 30—38; 1955b, с. 4—5).

II. ПОХОВАННЯ З ЛОДІЙНИМИ ЗАКЛЕПКАМИ

4. Табаївка, курган I/1949. h = 1,6—3 м; d = 15 м. Курган пошкоджений впускними похованнями. У верхній частині насипу зафіксовано залишки тризни у вигляді невеликого, також пошкодженого, скупчення вугілля, попелу та фрагментованого посуду. Рештки кострища, влаштованого на підсипці, в середній частині насипу, складалися з вугілля, попелу, обгорілих плах і невеликої кількості кальцинованих кісток. Його розміри та форму встановити не вдалося. Тут же виявлено перепалені кістки коня та птахів. Д. І. Бліфельд не виключав, що коня було спалено разом із небіжчиком. Ґрунт під кострищем на 5 см прокалений до червоного кольору. ***Інвентар:*** на кострищі — залізне вістря стріли, одна ціла та кілька (судячи з польового щоденника — вісім) уламків залізних заклепок, кістяна трубочка з бічним отвором, дві кістяні пластини; в засипці впускних поховань — фрагмент кістяної оковки сагайдака та розвал кухонного горщика (Бліфельд 1949, с. 28—30; 1955, с. 18).

5. Шестовиця, курган 9 (23/1956). h = 0,75 м; d = 12 м. Рештки трупоспалення на стороні, виявлені на рівні давньої поверхні, були пошкоджені впускною могилою. Вони являли собою темну пляму, насичену попелом, дрібним вугіллям і перепаленими кістками, котрих зібрано 530 г. Велике скупчення кісток зафіксоване в південно-східній частині плями. Воно займало площу 1 × 05 м, але більшість кісток виявлена на площі 0,4 × 0,3 м; тут же лежав роздавлений горщик, до якого, вочевидь, і були вміщені рештки кремації. Незначне скупчення кальцинованих кісток відмічене і в 0,5 м на північний захід, де також знайдено роздавлений горщик. ***Інвентар:*** серед залишків кремації та окремо — 11 цілих і кілька уламків залізних заклепок, 8 із яких лежали купкою в південно-східній частині плями, два пошкоджених бочкоподібних важка, два уламки коромисла від терезів (?) та уламки залізних вудил із кістяними псаліями (Бліфельд 1956, с. 40—43; 1977, с. 117—118).

6. Шестовиця, курган 21 (22/1956). h = 0,4 м; d = 8 м. Могильна яма з заокругленими кутами ((3,1—3,25) × (2,7—2,9) × 1,4 м) була орієнтована за віссю північний схід—південний захід. У верхній частині та попід стінками вона була заповнена жовтуватим піском. В нижній частині ями, за 0,3 м від дна, з'явилося темно-сіре заповнення правильної прямокутної форми, що на 0,35—0,5 м не доходило до стінок, — залишки дерев'яної гробниці ((2,25—2,3) × 1,9 м). За межами цього заповнення в трьох кутах могильної ями зафіксовано сліди вертикальних стовпів діаметром 0,1 м. Сильно пошкоджений кістяк лежав головою на південний захід, в 0,75 м від південно-східної стінки камери. Навколо черепа лежали дрібні блідо-рожеві камінчики, призначення котрих залишилося нез'ясованим. У південному куті камери знайдено вісім уламків ребер і хребці, що належали одній особині коня (залишки ритуальної їжі?). ***Інвентар:*** у насипу — зуб коня і просвердлене ікло бурого ведмедя; у верхній частині заповнення могильної ями — щелепа собаки, дві цілих і кілька уламків залізних заклепок; в ногах померлого — залізна бойова сокира; біля щелепи — бронзовий ґудзик і залишки зотлілої тканини; вздовж кістяка (у сумці?) — залізне калачеподібне кресало з кременем, односторонній кістяний гребінь з двома накладками, залізний ніж і шиферний оселок із отвором для підвішування; біля південно-західної стінки камери — залізне вістря стріли та важок бочковидної форми; біля північно-західної стінки — дужка та два обручі від відра; в південному куті, поруч із рештками коня, — два роздавлених горщики (Бліфельд 1956, с. 35—40, табл. XLI: 5, 6; 1977, с. 121—122).

7. Шестовиця, курган 26 (XVIII/1926). h = 2 м; d = 21 м. На глибині 0,73 м виявлено ямку діаметром 0,35 м, глибиною 0,27 м із округлим дном. Її заповнення складалося з прошарків піску чи глини потужністю 0,02 м та попелу з вугіллям потужністю 0,13 м. Людських решток не виявлено. ***Інвентар:*** на розкопаній площі кургану — фрагментоване залізне кресало з кременем і трутом, шиферний оселок, залізна заклепка, фрагмент цвяху (?), 17 шматків «шлакоподібної маси різної величини і форми» (Смоличев 1926a, с. 1; 1926b, с. 19—20; Бліфельд 1977, с. 124, VI: 4).

8. Шестовиця, курган 33 (XXI/1926). h = 0,98 м; d = 14 м. Залишків поховання чи кострища не виявлено. ***Інвентар:*** на рівні давньої поверхні — набір для гри (у тому числі — сім скляних шашок двох різних кольорів, два скляні королі та гральна кістка у формі паралелепіпеда), два фрагменти залізних заклепок, чотири уламки цвяхів, дві кістки, дві мушлі (Смоличев 1926a, с. 3—4; 1926b, с. 25—30; Бліфельд 1977, с. 127).

9. Чернігів, Чорна могила. $h \approx 10{,}65$ м; $d \approx$ 40 м. Курганний насип оточений кільцевим рівчаком із перемичками. Верхня частина насипу, висотою ≈3,55 м, складалася з сірої утрамбованої глини, нижня (первинний насип) — з утрамбованого піщано-глинистого ґрунту з рівчака. Під дерном — «пам'ятник» із дубу, закріплений цеглою з розчином. На 3,9 м нижче — «жертовне місце»; на кольчугах лишилися відбитки тканин і перепалені кістки людини. На глибині ≈8,5 м від вершини — кострище діаметром ≈10,65 м, що складалося з золи, вугілля, перепалених кісток і обпалених предметів. Його потужність у центрі становила ≈1,4 м, поступово нівелюючись до країв. У центральній частині кострища на площі діаметром ≈3,5 м — перепалені людські кістки. Тіла, вочевидь, були покладені головами на захід. У північній частині знахідки складалися переважно зі зброї та чоловічого костюму, в південній — із жіночий прикрас. ***Інвентар:*** в «жертовному місці» — два шоломи, під шоломами — дві окиснені кольчуги та два турячих роги зі срібними орнаментованими накладками, під ними — бронзова фігурка бога Тора (ігрова фігурка?), два залізні ножі, дві золоті візантійські монети та роздавлений залізний казан із перепаленими кістками барана та птахів. В центрі кострища — половина золотої візантійської монети, золота бляха з прикипілим срібним злитком, золоті злитки та золоті нитки, три срібні сережки зі скляними напускними намистинами, срібний ґудзик із вушком, срібні, бронзові та скляні злитки, два бронзові бубонці, бронзові ремінні наконечники, залізні кільця, різні намистини, бронзова ручка від розплавленої посудини, в котрій містилося понад сто гральних кісток і бронзовий виріб у формі астрагалу, шестигранна гральна кістка, кістяні пластини з отворами по центру і по краях, овальна кістяна пластина з хрестоподібним вирізом, дві кістяні фігурки у формі шашок, кістяний гостроконечник із отвором на тупому кінці, уламок кістяної орнаментованої бляхи, уламки орнаментованих кістяних гребінців, кістяна кулька з залізним окисом, два перепалених овальних камені, глиняне пряслице. В північній частині — два мечі, шабля, два списи, дротик, два ножі, фрагменти кольчуги, фрагмент великої бронзової бляхи (від щита?), стремена, шпора, роздавлена посудина з перепаленими кістками барана, залізна посудина з прикипілою щелепою тварини, бронзова посудина з вугіллям, крупні обвуглені кістки, а також — дрібні пташині та риб'ячі. В західній частині кострища — залізні вістря списів, вістря стріл різної форми, три кам'яні оселки (один — у срібній позолоченій оправі з кілечком), залізні ножі з різьбленими колодками, кільця й невичначені залізні вироби. В південній частині — залізні стремена, кільце, вудила, три залізні та один бронзовий предмет трикутної форми з загнутими кінцями, підковоподібний предмет із прикипілим срібним злитком, окиснені предмети невідомого призначення, обвуглені тваринні кістки. В східній частині — залізні серпи, сокири, долота, ключі, замки, шарніри, шпильки, обвуглені хлібні зерна та невизначені предмети. По всій поверхні кострища — залізні обручі та дужки від відер; обвуглені кістки людини, тварин, птахів і риб, уламки глиняного посуду (Самоквасов 1916, с. 4—35).

ЛІТЕРАТУРА

Авдусин, Д. А. 1967. *Археология СССР*. Москва: Высшая школа.

Авдусин, Д. А. 1972. Гнездово и Днепровский путь. В: Янин, В. Л. (ред.). *Новое в археологии. Сборник статей, посвящённый 70-летию А. В. Арциховского*. Москва: МГУ, с. 159-169.

Авдусин, Д. А. 1974. Скандинавские погребения в Гнездове. *Вестник МГУ, Серия «История»*, 1, с. 74-86.

Андрощук, Ф. 2017. *Осеберг. Загадки королевского кургана*. Киев: Laurus.

Баран, В., Томенчук, Б., Фігурний, Ю. 2017. *Давній Галич*. Київ: О. Філюк.

Бельский, С. В., Шмелев, К. В. 2020. Калманиеми 1 — погребальный комплекс эпохи викингов в Северном Приладожье. *Российская археология*, 1, с. 141-156.

Бібіков, Д. В. 2020. Про поховання в човнах та їхні імітації з території Південної Русі. В: Титова, О. М. (ред.). *Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі. Матеріали Міжнародної наукової конференції*, 1—2, с. 139-143.

Бібіков, Д. В. 2021. Поховання скандинавів на півдні Русі: проблема визначення етнічних індикаторів. В: Бібіков, Д. В. (ред.). *Матеріали Наукової археологічної онлайн-конференції «Від язичництва до християнства: релігійні вірування ранньосередньовічного населення Середнього Подніпровя» (Вишгород, 21 грудня 2020 р.)*. Вишгород; Київ: Вишгородський історико-культурний заповідник, ІА НАН України, с. 40-53.

Бліфельд, Д. І. 1949. *Звіт про роботу Деснянської археологічної експедиції 1946 року*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1949/7.

Бліфельд, Д. І. 1955. Деснянська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 12-21.

Бліфельд, Д. І. 1956. *Звіт про археологічні дослідження в селі Шестовиці в 1956 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/12а.

Бліфельд, Д. І. 1957. *Звіт про археологічні дослідження у с. Шестовиці в 1957 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/14.

Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.

Боровский, Я. Е. 1982. *Мифологический мир древних киевлян*. Киев: Наукова думка.

Бранденбург, Н. Е. 1895. *Курганы Южного Приладожья*. Материалы по археологии России, 18. Санкт-Петербург: ИАК.

Булкин, В. А. 1975. Большие курганы Гнездовского могильника. *Скандинавский сборник*, XX, с. 134-146.

Булкин, В. А., Назаренко, В. А., Носов, Е. Н. 1972. О работах Староладожского отряда. *Археологические открытия 1971 г.*, с. 31-32.

Гончаров, В. К. 1955. Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1955 р. В: Гончаров, В. К., Юра, Р. О., Копилов Ф. Б., Кілієвич, С. Р. 1955. *Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1955 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1955/4.

Гончаров, В. К. 1957. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. *Археологія*, X, с. 122-135.

Егоров, В. Л. (ред.). 1996. *Путь из варяг в греки. Каталог выставки*. Москва: Калинкин и Ко.

Жарнов, Ю. Э. 1991. Женские скандинавские погребения в Гнёздове. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города)*. Москва: МГУ, с. 200-225.

Зозуля, С. С. 2014. К вопросу об особенностях камерного обряда погребения в Ярославском Поволжье. Погребения в курганах 100 и 459 Тимерёвского археологического комплекса. В: *XIV Тихомировские краеведческие чтения: Материалы научной конференции*. Ярославль: ЯГИАХМЗ, с. 233-243.

Івакін, В. Г. 2008. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ: КИТ.

Клейн, Л. С., Лебедев, Г. С., Назаренко, В. А. 1970. Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения. *Труды Ленинградского отделения Института истории*, 11: Исторические связи Скандинавии и России IX—XX вв., с. 226-252.

Ковалевский, А. П. 1956. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии*. Харьков: ХГУ.

Кубишев, А. І. 1964. Стародавній Китаїв. *Археологія*, 17, с. 43-55.

Кулаков, В. И. 1999. Ирзекапинис. *Stratum plus*, 5, с. 211-273.

Кулаков, В. И. 2012. *Неманский янтарный путь в эпоху викингов*. Калининград: Калининградский областной музей янтаря.

Лебедев, Г. С. 1970. Разновидности обряда трупосожжения в могильнике Бирка. В: Колчин, Б. А., Шер, Я. А. (ред.). *Статистико-комбинаторные методы в археологии*. Москва: Наука, с. 180-190.

Лебедев, Г. С. 1974. Шведские погребения в ладье VII—XI вв. *Скандинавский сборник*, XIX, с. 150-183.

Мезенцева, Г. Г. 1976. *Отчёт о работе Белгородской экспедиции Киевского гос. университета им. Т. Г. Шевченко в 1976 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/75.

Мезенцева, Г. Г., Прилипко, Я. П. 1977. Новые открытия на раскопках Белгорода Киевского. *Археологические открытия 1976 г.*, с. 339-340.

Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.

Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.

Моця, А. П. 1990a. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.

Моця, О. П. 1990b. Поховання скандинавів на півдні Київської Русі. *Археологія*, 4, с. 90-97.

Назаренко, В. А. 1985. Могильник в урочище Плакун. В: Седов, В. В. (ред.). *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. Ленинград: Наука, с. 156-169.

Петрухин, В. Я. 1983. Об особенностях славяно-скандинавских этнических отношении в раннефеодальный период (IX—XI вв.). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1981*, с. 174-181.

Петрухин, В. Я. 1998. Большие курганы Руси и Северной Европы: К проблеме этнокультурных связей в раннесредневековый период. В: Янин, В. Л. (ред.). *Историческая археология: традиции и перспективы*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 361-369.

Петрухин, В. Я. 2010. *Мифы древней Скандинавии*. Москва: Астрель, АСТ.

Петрухин, В. Я. 2011. *«Русь и все языци»: Аспекты исторических взаимосвязей. Историко-археологические очерки*. Москва: Языки славянских культур.

Прайс, Н. 2021. *История викингов: дети Ясеня и Вяза*. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус.

Самоквасов, Д. Я. 1916. *Могильные древности Северянской Черниговщины*. Москва: Синодальная типография.

Сарачев, И. 2000. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: Григорьев, А. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко, с. 225-236.

Сизов, В. И. 1902. *Курганы Смоленской губернии*. 1: Гнездовский могильник. Материалы по археологии России, 28. Санкт-Петербург: Главное Управление Уделов.

Смирницкая, О. А. (ред.). 1999. *Исландские саги*. 1. Санкт-Петербург: Нева.

Смоличев, П. И. 1926a. *Реестр вещей, найденных при раскопках северянских могил возле с. Шестовицы в июле—августе 1926 г.* НА ІА НАН України, ф. 6, спр. 31.

Смолічев, П. І. 1926b. *Щоденник розкопів сіверянських могил біля с. Шестовиці на Чернігівщині. Липень—серпень 1926 р.* НА ІА НАН України, ф. 6, спр. 30.

Сорокин, П. Е. 2018. Погребальные ладьи на территории Руси. *Stratum plus*, 5, с. 235-250.

Стальсберг, А. 1998a. Интерпретация скандинавских погребений с ладьёй, происходящих с территории Древней Руси. В: Седов, В. В. (ред.). *Труды VI Международного конгресса славянской археологии*. 4: Общество, экономика, культура и искусство славян. Москва: Эдиториал УРСС, с. 362-371.

Стальсберг, А. 1998b. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси. В: Янин, В. Л. (ред.). *Историческая археология. Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 277-287.

Стеблин-Каменский, М. И., Смирнов, А. А. (ред.). 1973. *Исландские саги. Ирландский эпос*. Москва: Художественная литература.

Стеблин-Каменский, М. И. (ред.). 2006. *Младшая Эдда*. Санкт-Петербург: Наука.

Толочко, П. П. 1990. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси. В: Толочко, П. П. (ред.). *Славяне и Русь (в зарубежной историографии)*. Киев: Наукова думка, с. 99-121.

Шишлина, Н. И., ван дер Плихт, Й., Севастьянов, С. В., Кузнецова, О. В., Мурашева, В. В., Каинов, С. Ю., Зозуля, С. С., Шевцов, А. О. 2017. Радиоуглеродное AMS-датирование экспонатов Исторического музея: результаты и обсуждение. *Известия Самарского научного центра РАН*, 19, 3 (2), с. 398-405.

Щавелев, А. С. 2013. Заметки о деталях погребения в кургане «Чёрная могила». В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній світ, с. 353-355.

Юра, Р. 1955a. Дневник № 1 Киевской экспедиции Института археологии АН УССР. В: Гончаров, В. К., Юра, Р. О., Копилов, Ф. Б., Кілієвич, С. Р. 1955. *Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1955 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1955/4.

Юра, Р. О. 1955b. Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1955 р. (Дільниці № 1, 6, 8, 9). В: Гончаров, В. К., Юра, Р. О., Копилов, Ф. Б., Кілієвич, С. Р. *Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1955 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1955/4.

Allmäe, R., Maldre, L., Tomek, T. 2011. The Salme I ship burial: An osteological view of a unique burial in Northern Europe. *Interdisciplinaria Archaeologica. Natural Sciences in Archaeology*, 2, p. 109-124.

Andersson, G. 1963. Boatgraves in Finland. *Suomen Museo*, 70, p. 5-23.

Arbman, H. 1955. *Svear i österviking*. Stockholm: Natur och Kultur.

Arne, T. J. 1952. Det vikingatida Gnezdovo Smolensk föregångare. I. In: Stenberger, M. (ed.). *Arkeologiska forskningar och fynd*. Stockholm: Svenska arkeologiska samfundet, s. 235-244.

Arwidsson, G. 1942. *Valsgärde 6. Die Gräberfunde von Valsgärde*. 1. Uppsala: Almquist & Wiksells.

Arwill-Nordladh, E. 1998. *Genuskonstruktioner i Nordisk vikingatid: förr och nu*. Gotarc, Series B, 9. Göteborg: Göteborgs Universitet.

Ballard, C., Bradley, R., Nordenborg-Myhre, L., Wilson, M. 2004. The ship as symbol in the prehistory of Scandinavia and Southeast Asia. *World Archaeology*, 35 (3), p. 385-403.

Bill, J. 1994. Iron nails in iron age and medieval shipbuilding. *Crossroads in ancient shipbuilding: proceedings of the sixth International Symposium on Boat and Ship Archaeology*, *Roskilde 1991*. Oxford: Oxbow books, p. 55-63.

Brögger, A. W. 1917. *Haugen*. In: Brögger, A. W., Falk, Hj., Schetelig, H. (eds.). Osebergfundet: utgit av den norske stat, I. Kristiania: Universitetets Oldsaksamling.

Burenhult, G. 1971. *En båtgrav från yngre järnålder i Fosie socken*. Limhamniana.

Gansum, T. 1994. Dateringer av Farmannshaugen. *Vestfoldminne 1994, s.* 31-40.

Gansum, T., Risan, T. 1999. Oseberghaugen — en stratigrafiskhistorie. *Vestfoldminne 1998/1999*, s. 60-73.

Gerds, M. 2006. Scandinavian burial rites on the southern Baltic coast. Boat-graves in cemeteries of early medieval trading places. In: *Old Norse Religion in longterm perspectives: origins, changes and interactions: an international conference in Lund, Sweden, June 3—7, 2004*. Lund: Nordic Academic, p. 153-158.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Gräslund, A.-S. 2004. Dogs in graves — a question of symbolism? In: *Pecus. Man and Animal in Antiquity: Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9—12, 2002*. Rome: Svenska Institutet, p. 171-180.

Kivikoski, E. 1963. *Kvarnbacken. Ein Gräberfeld der jüngeren Eisenzeit auf Åland*. Helsinki: Finnische Altertumsgesellschaft.

Konsa, M., Allmäe, R., Maldre, L., Vassiljev, J. 2009. Rescue excavations of a Vendel Era boat-grave in Salme, Saaremaa. *Archaeological Fieldworks in Estonia 2008*, p. 53-64.

Larsson, G. 2007. *Ship and Society: Maritime Ideology in Late Iron Age Sweden*. Uppsala: Uppsala University.

Lindqvist, S. 1958. Fuskhögar och falska båtgravar. *Tor,* 4, s. 101-112.

Magnusson, M. 1980. *Vikings!* London: The Bodley Head.

Müller-Wille, M. 1970. *Bestattung im Boot. Studien zu einer nordeuropäischen Grabsitte*. Offa, 25/26. Neumünster.

Müller-Wille, M. 1974. Boat-graves in northern Europe. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 3: 2, p. 187-204.

Nylen, E., Schönbäck, B. 1994. *Tuna i Badelunda: guld, kvinnor, båtar*. I. Västerås: Västerås stad.

Oxenstierna, E. G. 1959. *Die Wikinger*. Stuttgart: Kohlhammer.

Price, N. 2019. *The Viking Way: Magic and Mind in Late Iron Age Scandinavia*. 2nd Edition. Oxford: Oxbow Books.

Røthe, G. 1994. *Osebergfunnet — en religionshistorisk tolkning. Hovedfagsoppgave i religionshistorie*. Oslo: Universitetet I Oslo.

Stalsberg, A. 1979. Skandinaviske vikingetidsfunn fra det gammelrussiske riket. *Fornvannen*, 74, s. 151-160.

Stenberger, M. 1971. *Det forntida Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

REFERENCES

Avdusin, D. A. 1967. *Arkheologiia SSSR*. Moskva: Vysshaia shkola.

Avdusin, D. A. 1972. Gnezdovo i Dneprovskii put. In: Ianin, V. L. (ed.). *Novoe v arkheologii. Sbornik statei, posviashchennyi 70-letiiu A. V. Artsikhovskogo*. Moskva: MGU, s. 159-169.

Avdusin, D. A. 1974. Skandinavskie pogrebeniia v Gnezdove. *Vestnik MGU, Seriia «Istoriia»*, 1, s. 74-86.

Androshchuk, F. 2017. *Oseberg. Zagadki korolevskogo kurgana*. Kiev: Laurus.

Baran, V., Tomenchuk, B., Fihurnyi, Yu. 2017. *Davnii Halych*. Kyiv: O. Filiuk.

Belskii, S. V., Shmelev, K. V. 2020. Kalmaniemi 1 — pogrebalnyi kompleks epokhi vikingov v Severnom Priladozhe. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 141-156.

Bibikov, D. V. 2020. Pro pokhovannia v chovnakh ta yikhni imitatsii z terytorii Pivdennoi Rusi. In: Tytova, O. M. (ed.). *Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii*, 1—2, s. 139-143.

Bibikov, D. V. 2021. Pokhovannia skandynaviv na pivdni Rusi: problema vyznachennia etnichnykh indykatoriv. In: Bibikov, D. V. (ed.). *Materialy Naukovoi arkheolohichnoi onlain-konferentsii «Vid yazychnytstva do khrystyianstva: relihiini viruvannia rannoserednovichnoho naselennia Serednoho Podniprovia» (Vyshhorod, 21 hrudnia 2020 r.)*. Vyshhorod; Kyiv: Vyshhorodskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk, IA NAN Ukrainy, s. 40-53.

Blifeld, D. I. 1949. *Zvit pro robotu Desnianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii 1946 roku*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1949/7.

Blifeld, D. I. 1955. Desnianska arkheolohichna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 12-21.

Blifeld, D. I. 1956. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia v seli Shestovytsi v 1956 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/12a.

Blifeld, D. I. 1957. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia u s. Shestovytsi v 1957 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/14.

Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi*. Kyiv: Naukova dumka.

Borovskii, Ia. E. 1982. *Mifologicheskii mir drevnikh kievlian*. Kiev: Naukova dumka.

Brandenburg, N. E. 1895. Kurgany Iuzhnogo Priladozhia. *Materialy po arkheologii Rossii*, 18. Sankt-Peterburg: IAK.

Bulkin, V. A. 1975. Bolshie kurgany Gnezdovskogo mogilnika. *Skandinavskii sbornik*, XX, s. 134-146.

Bulkin, V. A., Nazarenko, V. A., Nosov, E. N. 1972. O rabotakh Staroladozhskogo otriada. *Arkheologicheskie otkrytiia 1971 g.*, s. 31-32.

Honcharov, V. K. 1955. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky Kyivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii AN URSR u 1955 r.* In: Honcharov, V. K., Yura, R. O., Kopylov F. B., Kiliievych, S. R. 1955. Zvit pro arkheolohichni rozkopky Kyivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii AN URSR 1955 r. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1955/4.

Honcharov, V. K. 1957. Arkheolohichni rozkopky v Kyievi u 1955 r. *Arkheolohiia*, X, s. 122-135.

Egorov, V. L. (ed.). 1996. *Put iz variag v greki. Katalog vystavki*. Moskva: Kalinkin i Ko.

Zharnov, Iu. E. 1991. Zhenskie skandinavskie pogrebeniia v Gnezdove. In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolensk i Gnezdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva: MGU, s. 200-225.

Zozulia, S. S. 2014. K voprosu ob osobennostiakh kamernogo obriada pogrebeniia v Iaroslavskom Povolzhe. Pogrebeniia v kurganakh 100 i 459 Timerevskogo arkheologicheskogo kompleksa. In: *XIV Tikhomirovskie kraevedcheskie chteniia: Materialy nauchnoi konferentsii*. Iaroslavl: IaGIAKhMZ, s. 233-243.

Ivakin, V. H. 2008. *Khrystyianski pokhovalni pam'iatky davnoruskoho Kyieva*. Kyiv: KYT.

Klein, L. S., Lebedev, G. S., Nazarenko, V. A. 1970. Normanskie drevnosti Kievskoi Rusi na sovremennom etape arkheologicheskogo izucheniia. *Trudy Leningradskogo otdeleniia Instituta istorii*, 11: Istoricheskie sviazi Skandinavii i Rossii IX—XX vv., s. 226-252.

Kovalevskii, A. P. 1956. *Kniga Akhmeda Ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921—922 gg. Stati, perevody i kommentarii*. Kharkov: KhGU.

Kubyshev, A. I. 1964. Starodavnii Kytaiv. *Arkheolohiia*, 17, s. 43-55.

Kulakov, V. I. 1999. Irzekapinis. *Stratum plus*, 5, s. 211-273.

Kulakov, V. I. 2012. *Nemanskii iantarnyi put v epokhu vikingov*. Kalinigrad: Kaliningradskii oblastnoi muzei iantaria.

Lebedev, G. S. 1970. Raznovidnosti obriada truposozhzheniia v mogilnike Birka. In: Kolchin, B. A., Sher, Ia. A. (eds.). *Statistiko-kombinatornye metody v arkheologii*. Moskva: Nauka, s. 180-190.

Lebedev, G. S. 1974. Shvedskie pogrebeniia v lade VII—XI vv. *Skandinavskii sbornik*, XIX, s. 150-183.

Mezentseva, G. G. 1976. *Otchet o rabote Belgorodskoi ekspeditsii Kievskogo gos. universiteta im. T. G. Shevchenko v 1976 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/75.

Mezentseva, G. G., Prilipko, Ia. P. 1977. Novye otkrytiia na raskopkakh Belgoroda Kievskogo. *Arkheologicheskie otkrytiia 1976 g.*, s. 339-340.

Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—X st. mizh Dniprom i Karpatamy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Motsia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprovia IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.

Motsia, A. P. 1990a. *Pogrebalnye pamiatniki iuzhnorusskikh zemel IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.

Motsia, O. P. 1990b. Pokhovannia skandynaviv na pivdni Kyivskoi Rusi. *Arkheolohiia*, 4, s. 90-97.

Nazarenko, V. A. 1985. Mogilnik v urochishche Plakun. In: Sedov, V. V. (ed.). *Srednevekovaia Ladoga. Novye arkheologicheskie otkrytiia i issledovaniia*. Leningrad: Nauka, s. 156-169.

Petrukhin, V. Ia. 1983. Ob osobennostiakh slavianoskandinavskikh etnicheskikh otnoshenii v rannefeodalnyi period (IX—XI vv.). *Drevneishie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniia, 1981*, s. 174-181.

Petrukhin, V. Ia. 1998. Bolshie kurgany Rusi i Severnoi Evropy: K probleme etnokulturnykh sviazei v rannesrednevekovyi period. In: Ianin, V. L. (ed.). *Istoricheskaia arkheologiia: traditsii i perspektivy*. Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli, s. 361-369.

Petrukhin, V. Ia. 2010. *Mify drevnei Skandinavii*. Moskva: Astrel, AST.

Petrukhin, V. Ia. 2011. *«Rus i vse iazytsi»: Aspekty istoricheskikh vzaimosviazei. Istoriko-arkheologicheskie ocherki*. Moskva: Iazyki slavianskikh kultur.

Prais, N. 2021. *Istoriia vikingov: deti Iasenia i Viaza*. Moskva: KoLibri, Azbuka-Attikus.

Samokvasov, D. Ia. 1916. *Mogilnye drevnosti Severianskoi Chernigovshchiny*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia.

Sarachev, I. 2000. Tipologiia venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Grigorev, A. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, s. 225-236.

Sizov, V. I. 1902. *Kurgany Smolenskoi gubernii*. 1: Gnezdovskii mogilnik. Materialy po arkheologii Rossii, 28. Sankt-Peterburg: Glavnoe Upravlenie Udelov.

Smirnitskaia, O. A. (ed.). 1999. *Islandskie sagi*. 1. Sankt-Peterburg: Neva.

Smolichev, P. I. 1926a. *Reestr veshchei, naidennykh pri raskopkakh severianskikh mogil vozle s. Shestovitsy v iiule—avguste 1926 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 6, spr. 31.

Smolichev, P. I. 1926b. *Shchodennyk rozkopiv siverianskykh mohyl bilia s. Shestovytsi na Chernihivshchyni. Lypen—serpen 1926 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 6, spr. 30.

Sorokin, P. E. 2018. Pogrebalnye ladi na territorii Rusi. *Stratum plus*, 5, s. 235-250.

Stalsberg, A. 1998a. Interpretatsiia skandinavskikh pogrebenii s ladei, proiskhodiashchikh s territorii Drevnei Rusi. In: Sedov, V. V. (ed.). *Trudy VI Mezhdunarodnogo kongressa slavianskoi arkheologii*. 4: Obshchestvo, ekonomika, kultura i iskusstvo slavian. Moskva: Editorial URSS, s. 362-371.

Stalsberg, A. 1998b. O skandinavskikh pogrebeniiakh s lodkami epokhi vikingov na territorii Drevnei Rusi. In: Ianin, V. L. (ed.). *Istoricheskaia arkheologiia. Traditsii i perspektivy. K 80-letiiu so dnia rozhdeniia D. A. Avdusina*. Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli, s. 277-287.

Steblin-Kamenskii, M. I., Smirnov, A. A. (ed.). 1973. *Islandskie sagi. Irlandskii epos*. Moskva: Khudozhestvennaia literatura.

Steblin-Kamenskii, M. I. (ed.). 2006. *Mladshaia Edda*. Sankt-Peterburg: Nauka.

Tolochko, P. P. 1990. Spornye voprosy rannei istorii Kievskoi Rusi. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Slaviane i Rus (v zarubezhnoi istoriografii)*. Kiev: Naukova dumka, s. 99-121.

Shishlina, N. I., van der Plikht, I., Sevastianov, S. V., Kuznetsova, O. V., Murasheva, V. V., Kainov, S. Iu., Zozulia, S. S., Shevtsov, A. O. 2017. Radiouglerodnoe AMS-datirovanie eksponatov Istoricheskogo muzeia: rezultaty i obsuzhdenie. *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra RAN*, 19, 3 (2), s. 398-405.

Shchavelev, A. S. 2013. Zametki o detaliakh pogrebeniia v kurgane «Chernaia mogila». In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Slov'iany i Rus: arkheolohiia ta istoriia. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena NAN Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 75-richchia*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 353-355.

Iura, R. 1955a. Dnevnik N 1 Kievskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR. In: Goncharov, V. K., Iura, R. O., Kopilov, F. B., Kilievich, S. R. 1955. *Zvit pro arkheologichni rozkopki Kiïvskoï arkheologichnoï ekspeditsiï Institutu arkheologiï AN URSR 1955 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1955/4.

Yura, R. O. 1955b. Zvit pro arkheolohichni rozkopky Kyivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii AN URSR 1955 r. (Dilnytsi N 1, 6, 8, 9). In: Honcharov, V. K., Yura, R. O., Kopylov, F. B., Kiliievych, S. R. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky Kyivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii AN URSR 1955 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1955/4.

Allmäe, R., Maldre, L., Tomek, T. 2011. The Salme I ship burial: An osteological view of a unique burial in Northern Europe. *Interdisciplinaria Archaeologica. Natural Sciences in Archaeology*, 2, p. 109-124.

Andersson, G. 1963. Boatgraves in Finland. *Suomen Museo*, 70, p. 5-23.

Arbman, H. 1955. *Svear i österviking*. Stockholm: Natur och Kultur.

Arne, T. J. 1952. Det vikingatida Gnezdovo Smolensk föregångare. I. In: Stenberger, M. (ed.). *Arkeologiska forskn-*

ingar och fynd. Stockholm: Svenska arkeologiska samfundet, s. 235-244.

Arwidsson, G. 1942. *Valsgärde 6. Die Gräberfunde von Valsgärde*. 1. Uppsala: Almquist & Wiksells.

Arwill-Nordladh, E. 1998. *Genuskonstruktioner i Nordisk vikingatid: förr och nu*. Gotarc, Series B, 9. Göteborg: Göteborgs Universitet.

Ballard, C., Bradley, R., Nordenborg-Myhre, L., Wilson, M. 2004. The ship as symbol in the prehistory of Scandinavia and Southeast Asia. *World Archaeology*, 35 (3), p. 385-403.

Bill, J. 1994. Iron nails in iron age and medieval shipbuilding. *Crossroads in ancient shipbuilding: proceedings of the sixth International Symposium on Boat and Ship Archaeology*, *Roskilde 1991*. Oxford: Oxbow books, p. 55-63.

Brögger, A. W. 1917. *Haugen*. In: Brögger, A. W., Falk, Hj., Schetelig, H. (eds.). Osebergfundet: utgit av den norske stat, I. Kristiania: Universitetets Oldsaksamling.

Burenhult, G. 1971. *En båtgrav från yngre järnålder i Fosie socken*. Limhamniana.

Gansum, T. 1994. Dateringer av Farmannshaugen. *Vestfoldminne 1994, s.* 31-40.

Gansum, T., Risan, T. 1999. Oseberghaugen — en stratigrafiskhistorie. *Vestfoldminne 1998/1999*, s. 60-73.

Gerds, M. 2006. Scandinavian burial rites on the southern Baltic coast. Boat-graves in cemeteries of early medieval trading places. In: *Old Norse Religion in longterm perspectives: origins, changes and interactions: an international conference in Lund, Sweden, June 3—7, 2004*. Lund: Nordic Academic, p. 153-158.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Gräslund, A.-S. 2004. Dogs in graves — a question of symbolism? In: *Pecus. Man and Animal in Antiquity: Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9—12, 2002*. Rome: Svenska Institutet, p. 171-180.

Kivikoski, E. 1963. *Kvarnbacken. Ein Gräberfeld der jüngeren Eisenzeit auf Åland*. Helsinki: Finnische Altertumsgesellschaft.

Konsa, M., Allmäe, R., Maldre, L., Vassiljev, J. 2009. Rescue excavations of a Vendel Era boat-grave in Salme, Saaremaa. *Archaeological Fieldworks in Estonia 2008*, p. 53-64.

Larsson, G. 2007. *Ship and Society: Maritime Ideology in Late Iron Age Sweden*. Uppsala: Uppsala University.

Lindqvist, S. 1958. Fuskhögar och falska båtgravar. *Tor,* 4, s. 101-112.

Magnusson, M. 1980. *Vikings!* London: The Bodley Head.

Müller-Wille, M. 1970. *Bestattung im Boot. Studien zu einer nordeuropäischen Grabsitte*. Offa, 25/26. Neumünster.

Müller-Wille, M. 1974. Boat-graves in northern Europe. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 3: 2, p. 187-204.

Nylen, E., Schönbäck, B. 1994. *Tuna i Badelunda: guld, kvinnor, båtar*. I. Västerås: Västerås stad.

Oxenstierna, E. G. 1959. *Die Wikinger*. Stuttgart: Kohlhammer.

Price, N. 2019. *The Viking Way: Magic and Mind in Late Iron Age Scandinavia*. 2nd Edition. Oxford: Oxbow Books.

Røthe, G. 1994. *Osebergfunnet — en religionshistorisk tolkning*. Hovedfagsoppgave i religionshistorie. Oslo: Universitetet I Oslo.

Stalsberg, A. 1979. Skandinaviske vikingetidsfunn fra det gammelrussiske riket. *Fornvannen*, 74, s. 151-160.

Stenberger, M. 1971. *Det forntida Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

D. V. Bibikov

BOATS AND THEIR SYMBOLS IN THE FUNERAL RITE ON THE LANDS OF SOUTHERN RUS

The funeral in boats was widespread in Northern Europe from Iceland to the Volga region during the Viking Age. But in the works devoted to this rite the materials of Southern Rus are practically ignored though being studied worst.

The remains of small boats which can be recorded very rarely are survived in two or three burials. Ship rivets were found in six burials. Despite the insufficient number of these mounts in two cases we can also talk about the use of full-fledged funeral boats. In the other four assemblages the rivets placed on the grave acted as a symbol of the ship which replaced the whole. Available materials allow us to attribute the existence of the rite in Southern Rus to the second half of the tenth century. It probably ceased to be practiced after the introduction of Christianity in 988.

In the territory of Southern Rus the burial in boats can be considered as an ethnic indicator of the presence of Scandinavians, probably — natives of Central Sweden. A relatively small number of such burials reflects a change in the usual way of life of the Normans in the new conditions.

Although in Scandinavia since the ninth century the significant simplification and «democratization» of the rite could be observed, in Eastern Europe it remains to be elitist. In all burials of Southern Rus the composition of the grave goods indicates the burial of men. Most of them contained weapons or whole sets of them, often the remains of a horse and rider's equipment, attributes of trade — weights, fragments of scales, coins. At the same time these materials demonstrate a clear social hierarchy of the dead — from ordinary soldiers to the princely class. Chorna Mohyla barrow in Chernihiv was the largest and richest Old Rus mound where a local prince was probably buried. The ship rivets were also found among the materials from this barrow 120 years later excavation.

Keywords: Viking Age, Southern Rus, funeral rite, burial in boats, boat rivets.

Одержано 31.03.2022

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BIBIKOV Dmytro V., Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4288-2091, e-mail: bibikovdmytrov@gmail.com.

УДК 904.6(477.411)"653" DOI: 10.37445/adiu.2022.02.06

Є. І. Архипова

ДЖЕРЕЛА КИЇВСЬКИХ РЕЛЬЄФІВ ЗІ «СВІТСЬКИМИ» СЮЖЕТАМИ: ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ ТА ДАТУВАННЯ [1]

Статтю присвячено атрибуції серії київських рельєфів з пірофілітового сланцю зі світськими або невизначеними сюжетами, іконографія та датування яких є предметом дослідження не одного покоління вчених. Рельєфи знайдено вже пошкодженими або використаними вдруге, тому їхнє початкове розміщення — інтер'єр або фасад, храм чи палац — також залишається дискусійним. Вивчення зображень цих рельєфів у контексті розвитку візантійського мистецтва, проте, свідчить, що київські майстри копіювали християнські зразки, формування яких відбувалося під впливом античної спадщини та поєднувало світські, міфологічні та біблійні сюжети. За іконографією та стилем київські є творами другої половини XI — початку XII ст.

***Ключові слова**: Київ, монументальні фігурні рельєфи, друга половина XI — початок XII ст., візантійська іконографія, антична спадщина.*

Традиція оздоблення будівель кам'яними рельєфами виникає на Русі з прийняттям християнства з Візантії наприкінці X ст. За літописними свідченнями, тоді ж до Києва з Корсуні-Херсонесу були привезені бронзові або мармурові статуї та квадригу, але під час розкопок київських храмів виявлено лише конструктивні елементи та орнаментовані деталі архітектурного декору з мармуру та місцевих порід і немає жодних свідчень про фігурні зображення.

Фрагментарно збережений рельєф з пісковику із зображенням Богоматері з немовлям (рис. 1), який М. В. Холостенко датував кінцем X ст. та вміщував на тимпані порталу або фронтоні центральної закомари Десятинної церкви (Холостенко 1969, с. 49—51), насправді датовано не раніше другої половини XII — початку XIII ст. (Архипова 2010, с. 554). Подібні зображення можна бачити в романській скульптурі XII ст. (Romanesque 2007, p. 257, 275, 280, 281, 352—353), але умовна іконна абстрактність образів київського рельєфу, візантійська іконографія композиції та грецька монограма вказують на його зв'язок зі східнохристиянською традицією. Високе, не закрите мафорієм чоло Богоматері, складки плата, що вільно лягають на груди, напружена застиглість пози Христа, характерний мотив закручених спіраллю локонів волосся дозволяють припускати, що рельєф виконаний місцевим майстром. Ймовірно, він був вихований на творах православного мистецтва, відзначеного романо-готичним впливом, що особливо посилився у другій половині XII — на початку XIII ст. (Архипова 2015, с. 326—327, ил. 460).

Усі ж відомі рельєфи з фігурними зображеннями за місцем знахідки співвідносяться з храмами, збудованими в Києві у другій половині XI — на початку XII ст. Це був час становлення місцевої будівельної традиції, активної адаптації візантійської спадщини та поширення романського стилю (Асеев 1982, с. 75—77; Раппопорт 1993, с. 40), який вніс корективи в принципи розміщення скульптурної декорації. Виділяється невелика група плит з овруцького пірофілітового сланцю зі світськими або невизначеними сюжетами, джерела іконографії та атрибуція яких є предметом дослідження не одного покоління вчених. На жаль, майже всі рельєфи знайдено вже пошкодженими або використаними вдруге, тому їхнє початкове місцезнаходження — інтер'єр або фасад, храм чи палац — залишається дискусійним.

1. Стаття підготовлена за матеріалами доповіді на Міжнародній конференції «Візантійська спадщина Руси-України (X—XVII ст.)» в Інститут історії НАН України, 19—20 червня 2014 р.

© Є. І. АРХИПОВА, 2022



Рис. 1. Богоматір Одигитрія. Друга половина XII — початок XIII ст., пісковик, рельєф. Десятинна церква (?). НМІУ

Типологічна та стилістична близькість чотирьох таких рельєфів дає підстави припускати, що вони були виконані для однієї споруди, хоча й знайдені у різних місцях міста. Три рельєфи походять з території Києво-Печерського монастиря: дві плити у XVIII ст. було вмонтовано у стіну монастирської друкарні (рис. 2; 5), відкол плити (20 × 16 × 3 см) з частиною голови тварини у профіль (рис. 7: 4), яку В. О. Харламов ототожнював із цапом (Харламов 1978, с. 31), а В. Г. Пуцко — з розлюченою левицею (Пуцко 1988, с. 291), знайдено 1971 року в муруванні стіни біля Іоанно-Предтеченської хрещальні у північній частині давнього нартексу Успенського собору. Фрагменти четвертої плити із зображенням воїна, на якого напав лев (рис. 8: 1), було виявлено під час розкопок безіменного храму на вул. Володимирській. Усі рельєфи виконані на плитах овруцького сланцю завтовшки близько 5 см.

Сплощений ретельно відшліфований рельєф, складно профільовані рамки і невелика товщина двох плит зі стіни друкарні дають підстави вважати, що спочатку вони прикрашали інтер'єр. Стилістична схожість і своєрідна манера свідчать, що рельєфи виконані, швидше за все, одним майстром, а сюжети не виключають їх походження як з палацової споруди, так і з храму. Вважають, що вони могли прикрашати заміський палац у Берестові (Лазарев 1953, с. 191—192), Успенський собор Києво-Печерського монастиря, де плити могли служити огорожами хор (Холостенко 1967, с. 65; Даркевич 1968, с. 418) або вівтарної огорожи чи хор церкви Св. Ірини (?), з якою ототожнюють безіменний храм на вул. Володимирській (Пуцко 1988, с. 287—292).

Єдиної думки щодо сюжетів цих рельєфів немає. Персонажа однієї плити зі стіни Лаврської друкарні ототожнюють із Гераклом чи Самсоном, іншого — зі східним принцем, Діонісом, Реєю чи Кібелою (Некрасов 1926, с. 16—40; Рыбаков 1951, с. 396—464; Лазарев 1953, с. 191—195; Даркевич 1968,с. 411—414; Grabar 1968b, p. 320—321, pl. 70a, b; Радојчић 1970, с. 331—337; Weitzmann et al. 1971, S. 3, Taf. 3: 3a, b; та ін.). На думку М. В. Ткаченко, на плитах зображені біблійні пророки — царі Давид та Соломон — прообрази київських князів Володимира та Ярослава, а їх виготовлення було «*художним свідченням*» літературного тексту «Слово про Закон і Благодать» пресвітера Іларіона (Ткаченко 2001, с. 118—123).

Вивчення іконографії, однак, підтверджує думку Б. О. Рибакова та інших дослідників про зображення біблійного персонажа Самсона чи Давида та міфологічного — Кібели або Великої Матері богів (Архіпова 1990, с. 95—106; Архипова 2007, с. 600—603). Зразками для київських рельєфів, на думку К. Вайцмана та В. П. Даркевича, були мініатюри рукописів або зображення на візантійських скриньках зі слонової кістки X—XII ст., на яких античні герої зображуються поруч із міфологічними персонажами



Рис. 2. Самсон чи Давид, що розриває пащу леву. Друга половина XI — початок XII ст., пірофілітовий сланець. Плита зі стіни друкарні Києво-Печерської лаври. НКПІКЗ

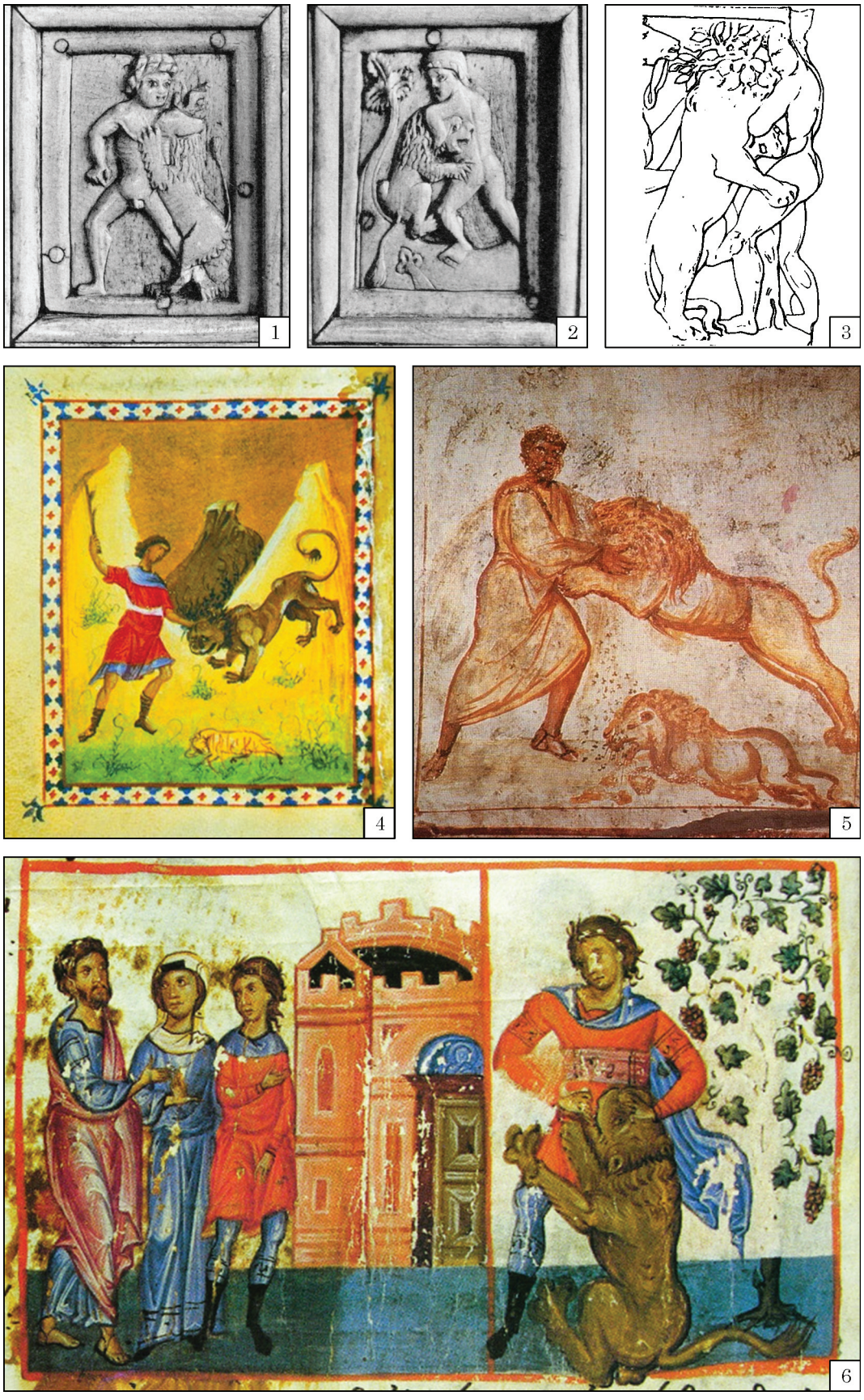

Рис. 3. Герої у боротьбі з левом: 1—3 — Геракл вбиває лева (1—2 — скринька, X –XI ст., слонова кістка, Пті-Пале, Париж; 3 — саркофаг, II ст., мармур, Британський музей, Лондон (Weitzmann 1951, pl. XLVII: 174—176); 4 — Давид бореться із левом, мініатюра Псалтирі, 1088 р. (Ath. Vatop. 761. Fol. 11v); 5 — Самсон і Лев, настінний живопис, 350—400 рр., катакомби, Рим; 6 — Самсон з батьками прямує до Фімнафи, XIII ст., Октатевх або Восьмикнижжя (Athos, Vatop 602). Греція. Афон. Ватопедський монастир

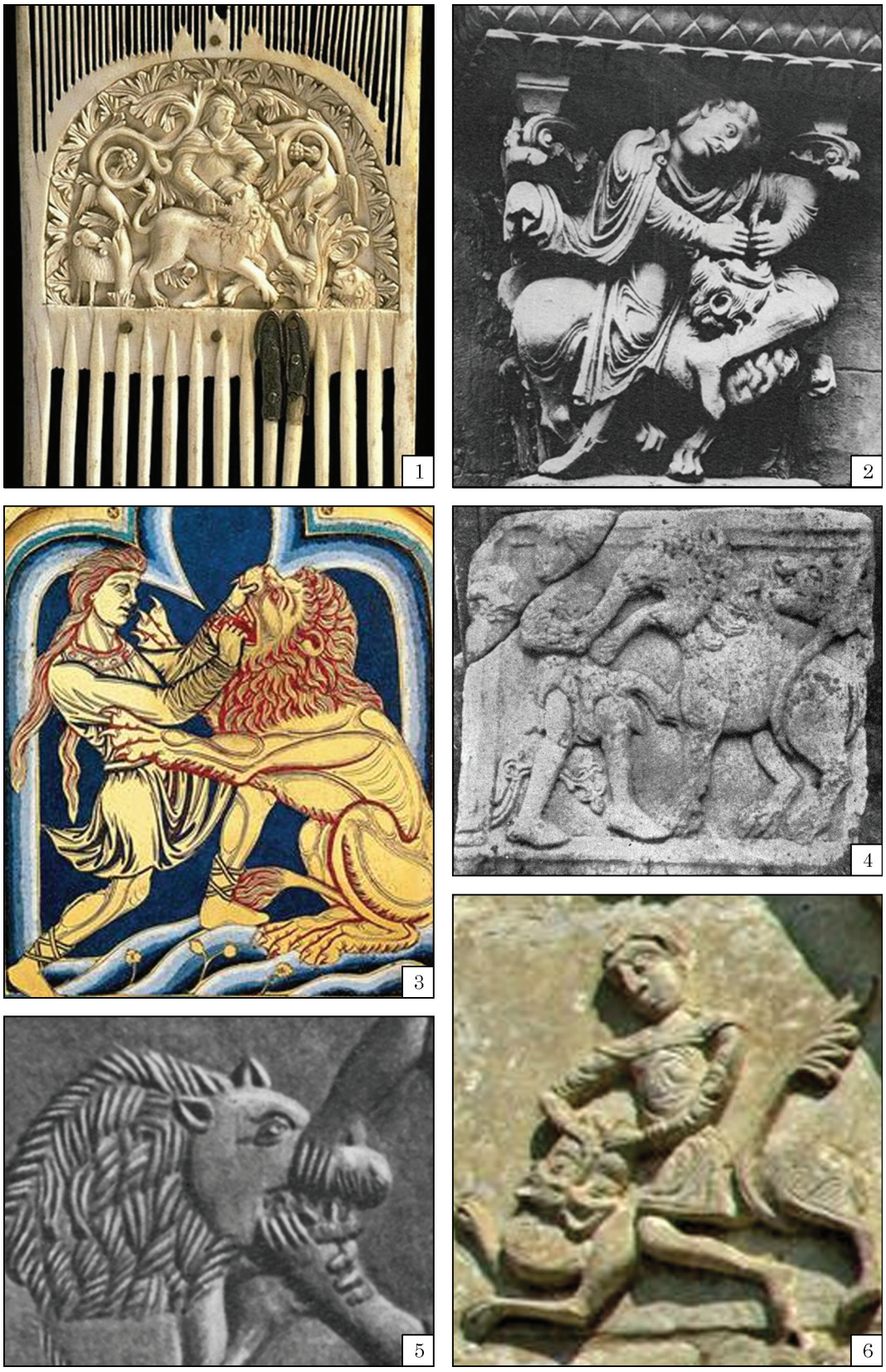

Рис. 4. Герої у боротьбі з левом: 1—3 — Самсон перемагає лева (1 — гребінь літургійний, IX ст., слонова кістка, Лувр, Париж; 2 — капітель церкви Сент-Андре-ле-Бо, В'єнн (Ізер), Франція, 1152 р.; 3 — розпис вівтаря з Клостернойбурга Миколи з Вердена, 1181 р., колекція Еріха Лессінга, Нью-Йорк); 4 — Дігеніс Акріт (?) у боротьбі з левом, XII ст., мармур, рельєф, церква Св. Катерини, Салоніки; 5 — Самсон чи Давид, що розриває пащу леву, деталь, друга половина XI — початок XII ст., пірофілітовий сланець, плита зі стіни друкарні Києво-Печерської лаври, НКПІКЗ; 6 — Давид чи Самсон, що вбиває лева, рельєф, західний фасад, Дмитріївський собор, 1194—1197 рр., Владимир



Рис. 5. Кібела або Мати Богів у колісниці, запряженій левами, друга половина XI — початок XII ст., пірофілітовий сланець, плита зі стіни друкарні Києво-Печерської лаври, НКПІКЗ

(Weitzmann 1951; Даркевич 1962, с. 91). Завдяки тому, що таки твори легко переміщувалися, зображені на них сюжети швидко ставали надбанням середньовічних майстрів різних країн.

Далеке від реалістичного трактування античних прообразів зображення персонажів на київських плитах вказує, що різьбяр, який не володів глибоким знанням античної культури, використовував вже адаптовані християнським мистецтвом зразки. Зображення ж кульмінації двобою зі звіром свідчить, що моделлю для київського майстра став твір християнського мистецтва. За міфом, Геракл задушив лева (рис. 3: 1—3), а Самсон — за легендою — розірвав його як козеня (рис. 3: 6; 4: 13; 5). «*Роздираючим пащу лева*» зображують також Давида, хоча частіше з палицею (рис. 3: 4), вівцями або у боротьбі з ведмедем. Потрібно відзначити, що у світському мистецтві Середньовіччя сцена із «*задушенням*» зустрічається набагато рідше, ніж сцена з «*роздиранням пащі*» (Weitzmann 1975, p. 55, fig. 46). Винятком є елітарні твори візантійського мистецтва (рис. 3: 5), на яких свідомо відтворювали чи копіювали античний сюжет. У християнській іконографії герой, що роздирає пащу, навіть за відсутності інших атрибутів (зокрема, довгого волосся у Самсона, у яких, за легендою, була його сила), асоціюється з Самсоном чи Давидом. Довгого волосся, наприклад, немає у Самсона на мініатюрах Псалтирей та Октатевхів (рис. 3: 6) XI—XIII ст. (Hasseling 1909; Lowden 1992; Успенский 1907a, с. 177; 1907b, табл. XLV: 294—301), на фресці (рис. 3: 5) римських катакомб (Ливери 2010, abb. 1) та на рельєфі Дмитріївського собора у Владимирі (рис. 4: 6), персонажа на якому визначають як Самсона-Геракла (Даркевич 1962, с. 92) або Давида (Новаковская-Бухман 2002, с. 22—27). Середньовічний костюм, сильні руки та гіпертрофовано широкі плечі персонажа лаврського рельєфу дають підстави бачити в ньому, швидше, Самсона, який відрізнявся великою фізичною силою. Саме з ним порівнювали героїв у середньовічній літературі, коли хотіли підкреслити їхню силу: поема про Дігеніса Акріта, хроніка Анни Комніної, Житія Александра Невського Даниїла Заточника та ін. (Архіпова 1990, с. 101).

Декілька тлумачень має і сюжет плити, на якій зображений персонаж, що напівлежить у візку, запряженому левом і левицею (рис. 5). Високий головний убір (що розширюється догори), довге волосся, яке косами спускається на груди, видовжений овал обличчя малюють жіночний образ. Парність тварин і акцент на статевих ознаках левиці — іконографічний прийом зображення образів, що уособлюють жіночу здатність до плодоносіння — суперечать припущенню про те, що зображено чоловіка — східного принца або царевича (Некрасов 1936, с. 68; Алпатов 1955, с. 62), одного із царів з видінь пророку Даниїлові (Петров 1897, с. 76; Асеев 1969, с. 202), чи Соломона (Ткаченко 2001, с. 122—123). Суперечить це й атрибуції сюжету як ходи Діоніса (Даркевич 1968, с. 411—414; Grabar 1968a, p. 320; 1968b, pl. 70, b; Grabar 1976, p. 88; Радојчић 1970, с. 333; Пуцко 1982, с. 57, 58; та ін.), заснованої на формальній схожості (рис. 6:1) композиції лаврської плити зі сценами на розеткових скриньках слонової кістки (Архіпова 1990, с. 102; Архипова 2007, с. 603) [1].

Курт Вайцман, який вивчав зображення язичницьких персонажів у середньовічній книжковій мініатюрі, дійшов висновку, що ілюстратори XI ст. «*не обмежувалися лише енциклопедичним відтворенням класичних зразків (за таким собі "довідником" міфологічних сюжетів), але активно пристосовували міфо-*

1. Посилання на мене як на прихильницю версії, що саме зображення на візантійських скриньках були зразками для київських рельєфів (Этингоф 2021, с. 161) є непорозумінням.

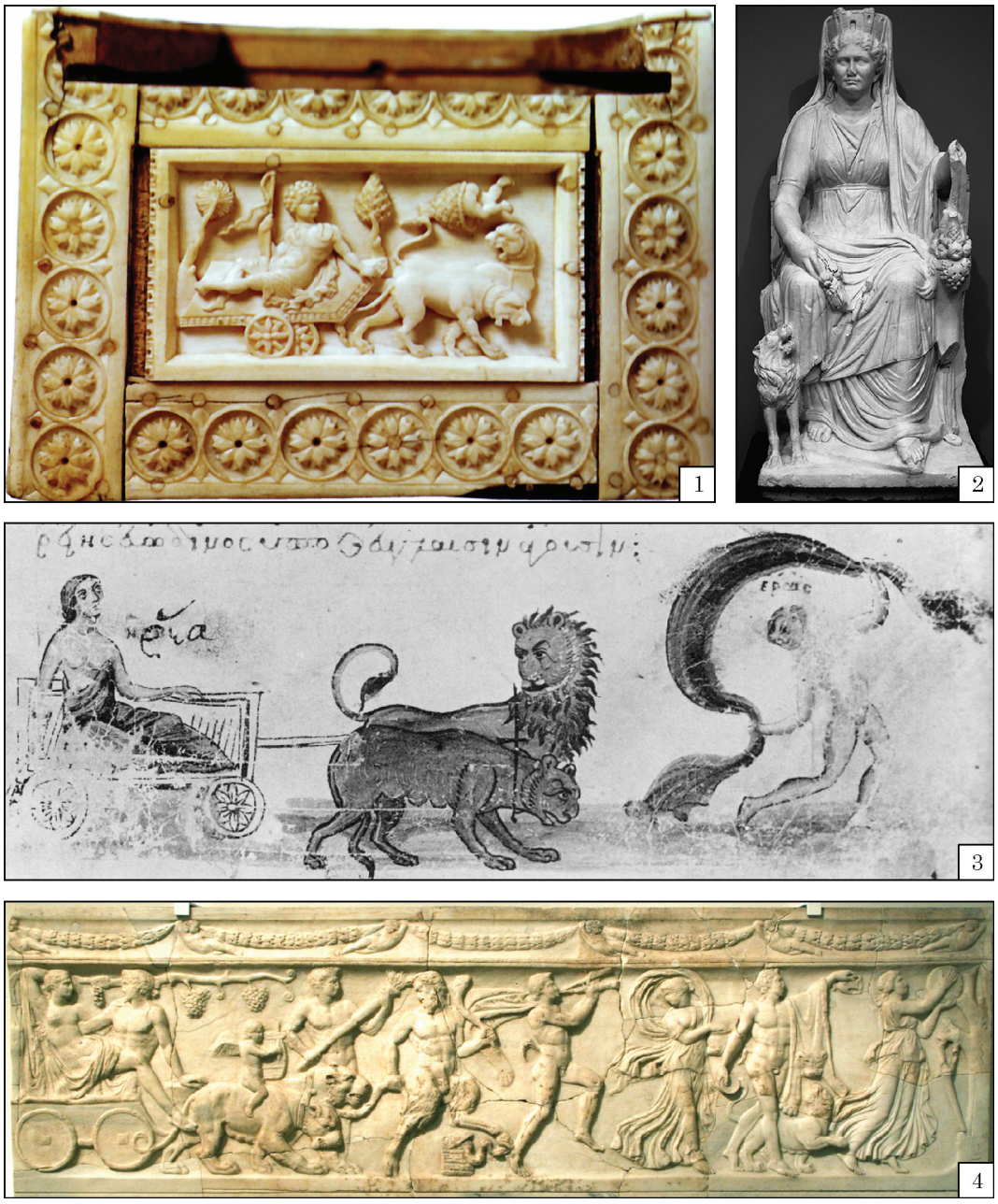

Рис. 6. Діоніс та Кібела: 1 — тріумф Діоніса, фрагмент скриньки, X ст., слонова кістка, Музей Вікторії та Альберта, Лондон; 2 — Кібела, 50 р. н. е., Музей Ґетті, Лос-Анжелес; 3 — Рея-Кібела, мініатюра, Кінегетика Псевдо-Опіана, остання третина XI ст. (Cod. Gr. 479, fol. 40r), Бібліотека Марчіана, Венеція; 4 — Діоніс та Аріадна, 110—130 рр., мармур, Музей Боде, Берлін

логічні сцени до своїх завдань» (цит. за: Каждан 2005, с. 189) [1]. На його думку, аналогом композиції київського рельєфу є мініатюра у трактаті Псевдо-Опіана «Кінегетика (третя чверть XI ст.) у Бібліотеці Марчіана у Венеції (Cod. gr. 479, Fol. 40r), на якій у візку, запряженому левом і левицею (рис. 6: 3) лежить Рея-Кібела (Weitzmann 1951, p. 129, 146, 179, figs. 153, 154; Weitzmann et al. 1971, p. 3, 8, pls. 3: 2; 12: 3a, b). На цій підставі В. Александрович, слідом за Вайцманом, але вже без альтернативи Рея-Кібела, визначає персонаж київського рельєфу як Рею (Александрович 1999, с. 62—63). Проте Б. І. Маршак зазначає, що хоча сюжет став контамінацією різних античних образів (сплячої Аріадни, на зображення якої перенесені риси Реї й яка у свою чергу ототожнюється з Кібелою, що носить на голові калаф), образ Кібели найбільше відповідає деталям зображення на рельєфі (Маршак 2014, с. 55—56).

Складність атрибуції сюжету К. Вайцман пояснює тим, що візантійські мініатюристи погано знали античну іконографію і не використовували класичні моделі, а тексти, які вони ілюстрували, не містили пояснень. Зображення Реї на мініатюрі «Кінегетики» не відповідає ні

1. Тут і далі переклад автора.

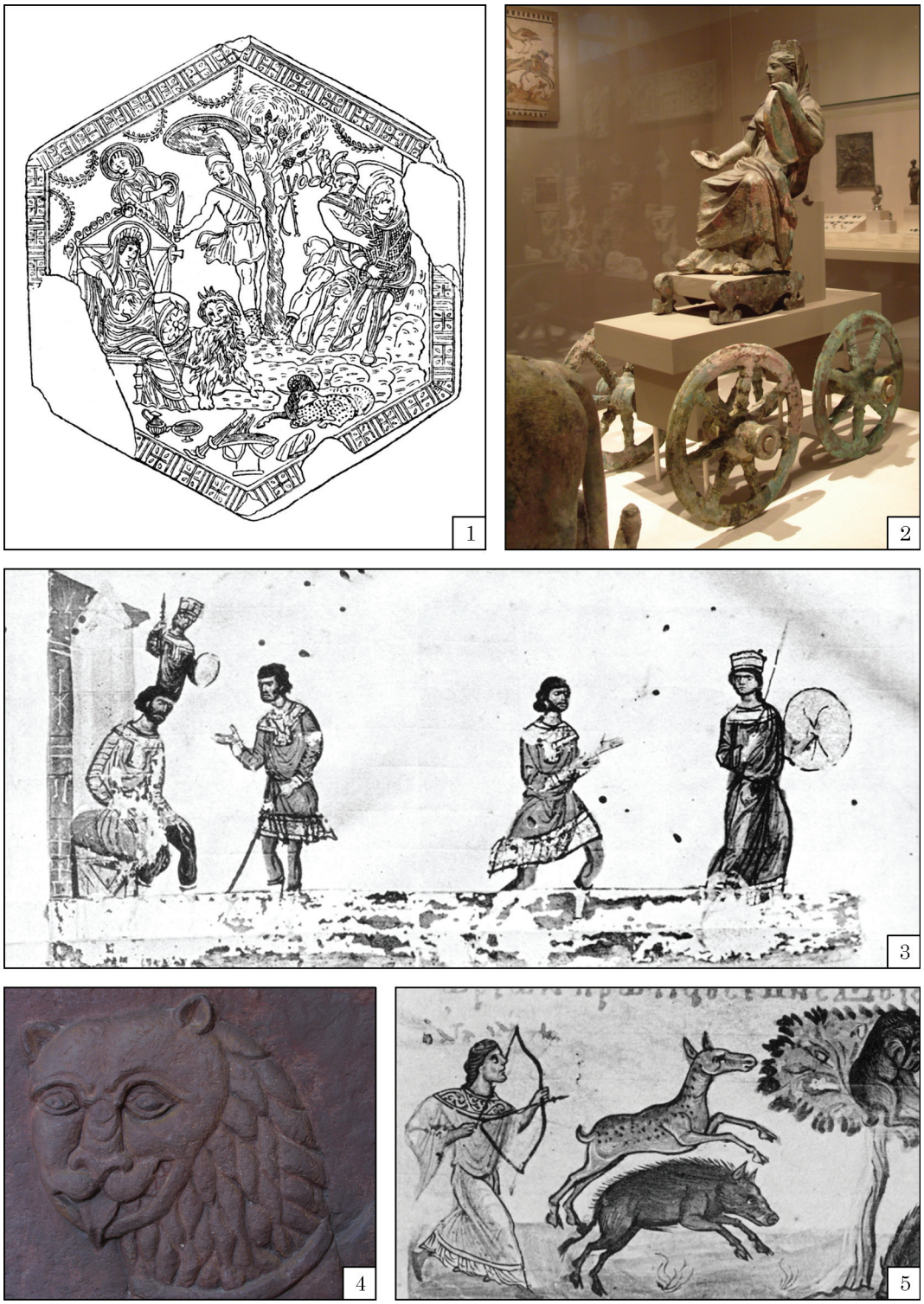

Рис. 7. Рея та Кібела: 1 — Рея, мармурова пластина, кабінет медалей, Париж; 2 — Кібела в колісниці, запряженій левами, II ст., бронза, Метрополітен музей, Нью-Йорк; 3 — народження Афіни, Єрусалим (Cod. Naphou 14, fol. 312r); 4 — голова Лева, деталь рельєфу «Кібела або Мати Богів у колісниці, запряженої левами», друга половина XI — початок XII ст., пірофілітовий сланець, плита зі стіни друкарні Києво-Печерської лаври, НКПЗ; 5 — Оріон та Аталанта, мініатюра, Кінегетика Псевдо-Опіана, остання третина XI ст. (Cod. Gr. 479, fol. 20v)

її класичному образу, ані тому, як вона зображена на інших мініатюрах цього часу (Vatican. Cod. gr. 1947. Fol. 146r; Mt. Athos, Panteleimon. Cod. 6. Fol. 163r). Персонажі, що її супроводжують, відповідають іконографії Кібели, як, наприклад, на мармуровій пластині (рис. 7: 1) з Кабінету Медалей у Парижі (Weitzmann 1951, p. 41, 42, figs. 44—47). Він також підкреслює, що у зображеннях Реї та Кібели в колісниці, запряженій левами, Рею зображують напівого-

леною, а Кібелу завжди одягнутою та сидячи. Прототипом зображення Реї-Кібели у візку з левами, на його думку, були Діоніс та Аріадна у візку, запряженому пантерами, як на античному рельєфі з Берлінського музею (рис. 6: 4). Зображення же Діоніса в колісниці с пантерами на візантійських розеткових скриньках X—XI ст. відрізняє те, що Діоніса зображено вже без Аріадни і напівлежачим спиною до тварин (рис. 6: 1), частіше з тирсом в руках, іноді в оточенні персонажів його класичної іконографії: путті, танцюючих сатирів та менад (Weitzmann 1951, p. 129, 146, 179, figs. 154, 155, 229; Weitzmann et al. 1971, p. 3).

Підтвердженням жіночої сутності персонажа на київській плиті є й головний убір, у якому неважко впізнати грецький калаф. У подібному головному уборі, наприклад, зображено Афіну на мініатюрі (рис. 7: 3) Єрусалимського рукопису (Cod. Taphou 14. Fol. 312r) (Weitzmann 1951, fig. 59), такі саме надзвичайно широкі рукави бачимо у Аталанти (рис. 7: 5) та Медеї на мініатюрах «Кінегетики» (Weitzmann 1951, figs. 131, 159).

Відсутність атрибутів Діоніса на київському рельєфі, особливості іконографії (сукня з широкими рукавами, оголені ноги, високий головний убір типу калафа) і поза вказують на жіночий образ, який найбільше відповідає Кібелі або Великої Матері. Синкретичне божество римської міфології, цей образ об'єднав образи Ісіди, Кібели, Реї, Артеміди та інших язичницьких богинь, що сприймалися як її іпостасі. Кібела шанувалася як покровителька добробуту міст та всієї держави. Золота колісниця, корона у вигляді міського муру та леви (рис. 6: 2; 7: 2) — головні елементи її іконографії пізньоримського часу (літ. див. Архіпова 1990, с. 101—104). Про популярність Кібели у середньовічному мистецтві свідчить і те, що у V ст. селяни Бургундії возили її статую по ланам і виноградникам, сподіваючись на кращий врожай. На думку же В. Н. Лазарева, саме іконографія Кібели, що сидить у кріслі під охороною левів, лягла в основу ідеї зображення імператорів, які приносять дари Діві Марії з проханням про заступництво. Вшанування Марії, що увібрало у себе елементи містрального культу Великої Матері — володарки всього живого, носительки вищої справедливості та захисниці людей — згодом позначилося на культі Богоматері-заступниці (Лазарев 1947/1948, с. 88; Свенцицкая 1989, с. 115; Саркисиан 1966, с. 40).

Вочевидь, зразком для автора київського рельєфу, як і для різьбяра скриньки зі слонової кістки, стала мініатюра світського візантійського рукопису, подібного до «Кінегетики» Псевдо-Опіана. На думку С. Радойчича, стиль зображень лаврських плит дуже близький деяким мініатюрам XI—XII ст. грецьких рукописів провінційного скрипторія, які могли потрапити до Києва через Солунь та Святу Гору (Радојчић 1970, с. 337).

Незважаючи на те, що обидва рельєфи походять з Києво-Печерського монастиря, кам'яне будівництво в якому починається з Успенського собору (1070—1080-і рр.), їх датували досить широко: кінець X — XIII ст. «Світський» зміст сюжетів плит зі стіни друкарні, наприклад, дав підставу В. О. Харламову вважати, що вони входили до циклу рельєфів, замовлених князем Володимиром ще до прийняття християнства для свого заміського палацу в Берестові. На це, на його думку, вказує уламок плити (рис. 8: 3) із зображенням голови тварини (цапа) з кладки північної стіни давнього нартекса Успенського собору (Харламов 1978, с. 31). До циклу рельєфів зі сценами подвигів Геракла — Давида — Георгія Н. В. Холостенко відніс також фрагмент шиферної плити (рис. 8: 7) з гладкою рамкою і рельєфним зображенням пір'я (?). Фрагмент був знайдений у забутовці синтрона, перебудова якого проводилася останній раз під час ремонту собору 1893 р. (Холостенко 1975, с. 140, 141). Більш ймовірно, що це фрагмент зображення грифона, образ якого був поширений у візантійському і давньоруському мистецтві, особливо у фасадній скульптурі. Про таке призначення плити говорять рамка обрамлення у вигляді гладкого бортика та високий рельєф зображення (Архипова 2010, с. 608).

Насправді, оскільки фрагменти плит з твариною (цапом чи левицею) і пір'ям були використані у кладці Успенського собору, відновлення якого після землетрусу 1230 р. відбулося до 1240 р. (Холостенко 1955, с. 353), вони можуть бути датовані 1070—1080-ми роками часом його зведення, або XII ст. — часом часткової перебудови до землетрусу 1230 р. Наприклад, менш зруйнована вибухом 1941 р. південна стіна храму, перекладена у XIII ст. з плінфи XI ст., була «*заповнена битою цеглою XI ст., валунами, шматками рожевого розчину, уламками шиферних плит, у тому числі різьблених*» (Холостенко 1955, с. 352, 353), а у її муруванні був знайдений уламок плити з орнаментальним різьбленням (Архипова 2003, с. 33, іл. 5). Разом з іконографією і стилем зображень це дозволяє датувати ці рельєфи другою половиною XI — початком XII ст. (Архипова 2005, с. 103—108; 127—128; 2007, с. 600—608).

Подібною до цих рельєфів є і різьблення плити із зображенням воїна з левом, що напав на нього, два фрагменти якої (рис. 8: 1) було знайдено 1833 р. в руїнах храму на вул. Володимирський. Деякі дослідники пов'язували цей храм із церквою Святої Ірини, збудованою Ярославом Мудрим (Каневский 1936, с. 434; Пуцко 1987, с. 4449). Археологічні дослідження 1998 р., проте, довели, що це храм другої половини XI ст. Його ідентифікація досі залишається нез'ясованою (див. Козюба 2002, с. 104—113). До того ж, плиту обтесано по краях (зрізане лезо меча і рамка обрамлення), тому, найвірогідніше, у цьому храмі її використовували не за

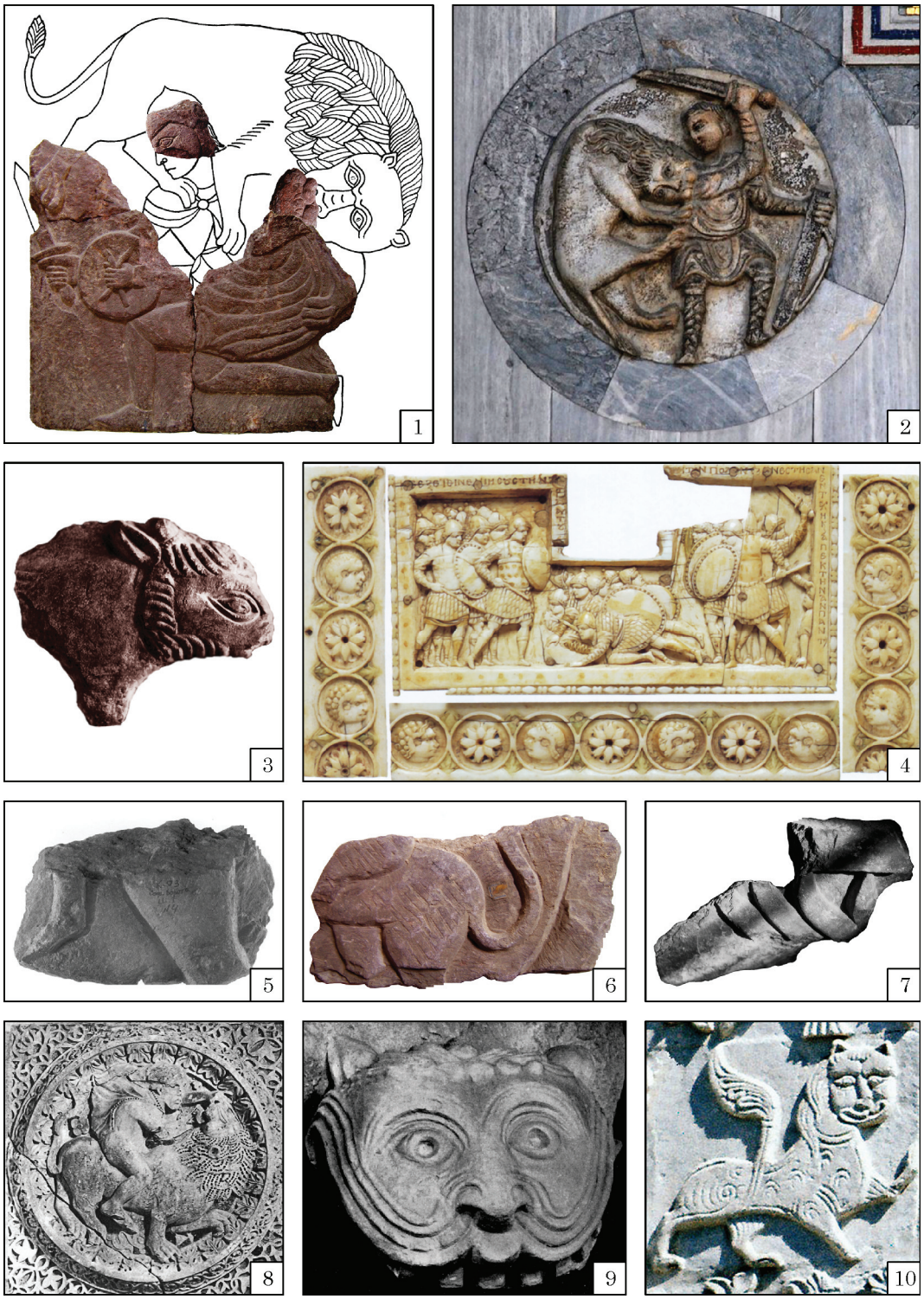

Рис. 8. Сюжети з левом і воїнами: 1 — воїн у боротьбі з левом, реконструкція автора, друга половина XI — початок XII ст., пірофілітовий сланець, храм на вул. Володимирській, НМІУ; 2 — воїн у двобої з левом, XII ст., мармур, північний фасад собору Сан-Марко, Венеція; 3 — голова цапа чи левиці (?), друга половина XI — початок XII ст., пірофілітовий сланець, мурування стіни нартекса біля Іоанно-Предтеченської хрещальні Успенського собору Києво-Печерської лаври; 4 — «засідка війська Ісуса під Гаєм», X ст, пластина скриньки, слонова кістка, музей Метрополітен, Нью-Йорк (The Glory 1997); 56 — осідлана тварина (лев?), фрагменти, друга половина XI — початок XII ст., пірофілітовий сланець: 5 — поруч із храмом Федорівського монастиря, НМІУ; 6 — неподалік Софійської (Батиєвої) брами, МІК; 7 — «пір'я грифона» (?), фрагмент, друга половина XI — початок XII ст., пірофілітовий сланець. Мурування синтрону Успенського собору Києво-Печерського монастиря, НКПІКЗ; 8 — Самсон у боротьбі з левом, друга половина XII ст., Тоскана (Tresors 1952); 9 — завершення арки старого собору в Солсбері, близько 1140 р., музей у Солсбері (Zarnecki 1953); 10 — лев із піднятою лапою, початок XIII ст., Дмитріївський собор у Владимирі (Гладка 2002)

призначенням, а, наприклад, як «*дошку труни*». Така практика була поширеною в Києві у післямонгольський час. Це, як і місце знахідки, ставлять під сумнів відношення плити до первинного різьбленого декору церкви, з якої вона походить, та її датування В. Г. Пуцком першою половиною XI ст. (Пуцко 1988, с. 287—292).

Частиною цієї ж плити є уламок із зображенням голови воїна у профіль (рис. 8: 1) у щільному головному уборі (шоломі), насунутому на лоб до перенісся, як у воїнів на скриньках слонової кістки (рис. 8: 4). М. М. Воронін зарахував рельєф до знахідок В. В. Ставровського 1838 р. в «місті Володимира» на садибі Корольова та визначив як зображення обличчя жінки у хустці (Воронин 1957, с. 259, 260, рис. 1: 1). Однакові манера різьблення, товщина і обробка добре відшліфованого тильного боку цього уламку та рельєфу з воїном свідчать, що це частини однієї й тієї самої плити із зображенням озброєного мечем та щитом воїна, що припав на коліно під вагою звіра, який напав на нього (Архипова 2008, с. 233—240). Форма пащі та лап вказують, що лев був зображений у стрибку, із завислими в повітрі задніми лапами. Передніми він охопив поперек воїна, вп'явшись у нього зубами.

М. О. Макаренко і А. М. Грабар відзначали візантійське походження сюжету цієї плити та порівнювали його зі сценами боротьби у цирку або на іподромі (Макаренко 1930, с. 82; Grabar 1976, p. 90—91, pl. LVIII, no. 78). В. Г. Пуцко припустив, що на плиті зображено друга Геракла Іолая (Пуцко 1987, с. 47). Його зображення відомі у різьбленні скриньок зі слонової кістки X—XII ст. (рис. 9: 1—3). На скриньках, щоправда, воїна зображують із списом, за який він тримається однією рукою, впавши або стоячи на колінах під вагою лева (Goldschmidt, Weitzmann 1979, Taf. XXIII: b; XXVIII: c; XXXV: a).

Мотив поєдинку озброєної людини зі звіром був популярним у візантійській скульптурі. Найближчу аналогію київському має рельєф круглої плити XII ст. на північному фасаді собору Сан Марко (рис. 8: 2) із зображенням воїна, озброєного мечем, на якого зі спини напав лев. Звертає увагу подібність зображення задньої лапи лева, що повисла у повітрі, й піднятого в бойовій готовності меча, тільки замість щита у воїна піхви (Zuliani 1970, no. 135; Świechowski, Rizzi 1982, Taf. 4, 8). Цей сюжет, як і подібний із зображеннями тварини, яку шматує лев або інший хижак, набув поширення в різьбленні другої половини XI — XII ст. (парапетні плити собору Сан Марко, лаври Св. Афанасія на Афоні, рельєф церкви Малої Митрополії в Афінах та ін. (Grabar 1976: pls. XLVIII, LXIX, LXXXIV, n. 73, 81a, 92b; Бошковић 1976, с. 104, сл. 147).

Андре Грабар за стилем та іконографією датував плити з Лаврської друкарні та плиту з воїном (йому була відома лише її ліва частина) кінцем XI ст. (Grabar 1976, p. 91). Уточнення іконографії останньої та її схожість із рельєфом XII ст. із собору Сан Марко дозволяють розширити дату до другої половини XI — початку XII ст. XII століттям, наприклад, датована скринька слонової кістки з Лондона (рис. 9: 3), на якій сцена єдиноборства воїна з левом (з «кабанячою» пащею як і на лаврському рельєфі; рис. 4: 5) вміщена поряд зі сценою поєдинку Самсона з левом (Goldschmidt, Weitzmann 1979, Taf. XXXV: a).

Показово, що головним персонажем трьох із чотирьох рельєфів є лев. Відомі ще два фрагменти рельєфів з пірофілітового сланцю із зображеннями тварин, схожих на лева (рис. 8: 5, 6), з вершником на спині, можливо, Самсоном чи Давидом. Рельєфи знайдено у «місті Володимира»: один поруч із храмом Федорівського монастиря, закладеного 1128 р. (Воронин 1957, с. 258—264), другий — неподалік Софійської (Батиєвої) брами XVII ст. (Архипова 1997, с. 61—62). На одному з них зображено вписану в коло фігуру осідланого хижака (лева?). Збереглися частина тулуба тварини з вигнутим довгим хвостом і частини стегна та ноги людини, що сидить верхи (рис. 8: 6). Від другої плити збереглися лише частини ноги тварини та чобота вершника (рис. 8: 5). Рельєф зображень сплощений, ретельно відшліфований.

Зображення людини верхи на звірі мотив східного походження, що набув поширення в романському мистецтві XII ст. (рис. 4: 2; 8: 8). Трапляється він також у білокам'яній скульптурі (рис. 4:6) кінця XII—XIII ст. Владимиро-Суздальської Русі (Гладкая 2002, с. 19—20, ил. 86—87, 89—92). З традиціями європейського мистецтва київські рельєфи зближують розміщення сцени у колі, як на рельєфах соборів Італії XI—XIII ст. (Świechowski, Rizzi 1982, Taf. 3: 7; 4: 227, 328; 32: 414; 35: 501; 78: 1062) та Дмитріївського собора у Владимирі, 1193—1197 рр. (Даркевич 1962, с. 92—93), а також манера стилізації зображень. До виявлення вузько датованих аналогій час появи цих рельєфів може бути визначеним в межах другої половини XI — першої третини XIII ст.

Інтерес до зображення лева у київській скульптурі пояснюється його популярністю у християнському мистецтві Середньовіччя, в якому він був не лише уособленням зла, але й символом хоробрості та сили і мав охоронне та геральдичне значення (рис. 8: 9, 10). Біблійні борці Самсон і Давид або епічні герої, що роздирають пащу лева, яка асоціювалася з пащею пекла, стали прообразами воскресіння Христа, його тріумфу над смертю та пеклом. Лев на плиті з вул. Володимирській — небезпечна тварина, результат поєдинку з якою не є зрозумілим. Сюжет із зображеннями лютого лева, що пожирає людей Антихриста, поширений у романській скульптурі XII ст. Персонажі, що гинуть у лев'ячій пащі, символізували християн-грішників, приречених на пекельні муки.



Рис. 9. Сюжети з воїнами і грифоном: 1—4 — скриньки, деталі, X—XII ст., слонова кістка (Goldschmidt, Weitzmann 1979); 5 — святі Орест та Євген, XIII ст., фреска, Греція (The Glory 1997); 6 — грифон, XXI ст., мармур, вторинне використання у вівтарі монастиря Влатадон у Салоніках (The Glory 1997); 7 — грифон, фрагмент, друга половина XI — початок XII ст., пірофілітовий сланець, територія Михайлівського Золотоверхого монастиря, НЗСК; 8 — вознесіння Олександра Македонського, XII ст., мармур, північний фасад собору Сан Марко у Венеції

Такі рельєфи, що були апотропеями та мали дидактичне значення, розміщували в інтер'єрі та на фасадах церков (Грабар 1962, с. 253; Даркевич 1988, с. 32, табл. 9).

На київських рельєфах представлено три іпостасі образу лева. На плиті з воїном він символізує страхітливе зло, на плиті з Самсоном — зло, переможене силою духу, на плиті з Кібелою або Матір'ю Богів лев і левиця зображені як частина дикої природи, приборканої та підлеглої Божественній волі. Привертає увагу фольклорний образ лева (рис. 7: 4) на плиті з Кібелою. Його добродушній, симпатичній морді з висунутим язиком близькі зображення (рис. 8:9, 10) на західноєвропейських романських рельєфах і рельєфах Владимиро-Суздальської Русі (Вагнер 1969, с. 68—74, 98—103, 134—136, 172—176, 268—274).

Що ж до авторства цього циклу рельєфів, усі дослідники одностайні, що вони є місцевими творами. Незважаючи на впевненість різця, що видає руку досвідченого майстра, зображення фігур невмілі, мають похибки в пропорціях, помилки у передачі рухів. У Самсона непропорційно великі торс та руки, те ж саме стосується жіночого персонажа, ноги якого, до того ж, зображені з «*вивернутими*» ступнями. Як похибку зазвичай розглядають і зображення щита «*навиворіт*», з внутрішнього боку на плиті з воїном, але насправді цей прийом часто зустрічається у візантійському мистецтві (рис. 9: 5; Mathews 1997, p. 51, no. 17) та також, вочевидь, скопійований київським різьбярем. У сукупності усі ці особливості дають підстави вважати, що скульптор працював за зразком та у незвичному для нього жанрі. Швидше за все, він спеціалізувався на орнаментальному різьбленні і не мав досвіду зображення живої натури. Незграбні, далекі від античної пропорційності фігури київських рельєфів, однак, не позбавлені виразності, а композиції — динамічності. Експресивністю образів і перебільшенням реальних пропорцій вони близькі до творів романського мистецтва, вплив якого в цей час відчуває і Візантія.

Окрім фрагмента краю плити із зображенням пір'я грифона (?) із забутовки синтрона Успенського собору (рис. 8: 7), фрагмент плити з пірофілітового сланцю з пошкодженим зображенням грифону (рис. 9: 7) знайдено також на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Плита була використана як будівельний матеріал у Трапезній церкві Іоанна Богослова початку XVIII ст. Рельєф зображення досить високий, виступає майже під прямим кутом до тла (Шевченко 1997, с. 50, 51), що дає підстави припускати, що плита прикрашала фасад (Архипова 1997, с. 57—58; 2005, с. 119, табл. 76: 1).

В. Г. Пуцко вважає цей рельєф типологічно близьким до мармурового рельєфу X—XI ст. з Салоників (Пуцко 1982, с. 59; 1987, с. 48—49), на якому грифон, що прямує зліва направо, зображений у репрезентативній позі з піднятою головою (рис. 9:6). Нахилена голова грифона на київському рельєфі та притиснуте до корпусу крило свідчать, що тут він був зображений в іншому іконографічному типі, який досить складно визначити через невеликий розмір фрагмента. У X—XII ст. на фасадах церков грифона — невсипущого охоронця священного місця зображували в типі «*урочистої ходи*», київський же явно від іншої композиції, але ні від сцени терзання, ані «Вознесіння Александра Македонського на небо» (рис. 9: 8). Швидше за все, грифона було зображено у геральдичній композиції, подібно до рельєфу балюстради в соборі Сан Марко у Венеції (Grabar 1976, pl. XLIX, no. 73). Певну схожість він має з грифоном, що стоїть поряд із деревом, на фрагменті мармуровій плиті амвону XII ст., знайденої у Созополі в Болгарії (Каменна… 1973, алб. 108, анн. 113).

Таке поєднання світських, міфологічних та біблійних сюжетів у візантійському мистецтві було проявом впливу античної спадщини на формування християнських сюжетів і образів (Weitzmann 1960, p. 57, 58). Вважають, що у Студійському монастирі з другої половини X-го до XII ст. було переписано рукопис історика V ст. Зосими, а у певних колах суспільства була відносна терпимість до язичницького способу мислення (Каждан 2005, с. 187). До того ж, у християнському мистецтві Середньовіччя, особливо його прикладних видах [1] і скульптурі, не було чіткого поділу на церковне і світське, а використання античних образів мало еклектичний характер.

Наприклад, у опису будинку Дігеніса Акріта в однойменній поемі X ст., перекладеної старослов'янською мовою в XII—XIII ст., поряд з біблійними персонажами згадуються мозаїчні зображення міфологічних героїв: Одіссея, Ахілла, Пенелопи, Александра Македонського (Дигенис 1960, с. 110). Судячи з перерахованих Никитою Хоніатом зображень, замовлених у 1180-х рр. імператором Андроніком I Комнином для одного з фасадів церкви Сорока мучеників, подібне поєднання зустрічалося і в оздобленні церков (Никита 2003, с. 340—341; Грабар 1962, с. 248). З Дігенісом Акрітом С. Пелеканідіс, наприклад, ототожнює героя, що розриває пащу леву, на рельєфі з церкви Св. Катерини (рис. 4: 4) у Салоніках (Pélékanidis 1956, p. 215—227). Образ Самсона (або Давида) як символ перемоги і Матері Богів як уособлення заступництва та захисту семантично цілком узгоджуються з фун-

1. Згідно з трактатом «Про різні мистецтва» пресвітера Теофіла початку XII ст. (Theophilus 1961, p. 141) срібний посуд прикрашали фігурами «вершників, що б'ються з драконами, левами й грифонами, або образами Самсона і Давида, що роздирають пащі левів, а також поодинокими левами і грифонами, або будь-ким з них, коли він душить вівцю, або ще чимось» (Макарова 1975, прил.).

кцією апотропеїв, але місце розміщення плит — палац чи храм — залишається відкритим.

Думка В. Г. Пуцка про те, що сюжети «*лаврських*» плит було осмислено як декоративні сцени, не відповідає реальному значенню образотворчих видів мистецтва, а тим більш — творів монументальної скульптури у духовному житті суспільства Русі. До того ж, хоча коло джерел, з яких давньоруський книжник міг почерпнути відомості про античну міфологію, було дуже обмеженим, на Русі, починаючи з XI ст., були відомі переклади візантійських текстів з інформацією про античні міфи, а також твори астрономічного і космологічного змісту, завдяки чому міфологічні сюжети знайшли поширення як у світському, так й церковному мистецтві Русі (Этингоф 2021, с. 152—183).

ЛІТЕРАТУРА

Александрович, В. 1999. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Алпатов, М. В. 1955. *Всеобщая история искусства (в 3 т.)*. III: Русское искусство с древнейших времен до начала XVIII века. Москва; Ленинград: Искусство.

Архіпова, Є. І. 1990. Про сюжети рельєфів XI—XIII ст. з Киево-Печерського монастиря. *Археологія,* 1, с. 95-106.

Архипова, Є. І. 1997. Монументальна пластика в зодчестві Києва XII ст. *Археологія,* 2, с. 53-69.

Архипова, Е. И. 2003. Архитектурный декор XI—XII вв. Успенского собора Киево-Печерского монастыря. *Лаврський альманах*, 11: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури, с. 15-21.

Архипова, Е. И. 2005. *Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X — первая половина XIII вв.)*. Киев: Стилос.

Архипова, Е. И. 2007. Архитектурный декор и монументальная пластика Киевской Руси. Конец X — начало XII века. В: Комеч, А. И. (ред.). *История русского искусства: в 22 т.* 1: Искусство Киевской Руси. IX — первая четверть XII века. Москва: Северный паломник, с. 569-617.

Архипова, Е. И. 2008. Шиферный рельеф из храма на Владимирской улице в Киеве. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Дьнєслово: збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ: Корвін-прес, с. 233-240.

Архипова, Є. 2010. Скульптура та архітектурний декор. Мистецтво Русі-Руської землі великокняжого періоду (кінець X — перша половина XIII ст.). В: Скрипник, Г. (ред.). *Історія українського мистецтва: у 5 т.* 2: Мистецтво середніх віків. Київ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, с. 525-576.

Архипова, Е. И. 2015. Архитектурный декор и скульптура XII века Южной, Юго-Западной Руси и Рязани. В: Лифшиц, Л. И. (ред.). *История русского искусства: в 22 т.* 2, кн. 2: Искусство второй половины XII века. Москва: Северный паломник, с. 306-353.

Асєєв, Ю. С. 1969. *Мистецтво стародавнього Києва*. Київ: Мистецтво.

Асеев, Ю. С. 1982. *Архитектура древнего Киева*. Киев: Будівельник.

Бошковић, Ђ. 1957. *Архитектура средњег века*. Београд: Научна књига.

Вагнер, Г. К. 1969: *Скульптура Древней Руси. XII век. Владимир. Боголюбово*. Москва: Искусство.

Воронин, Н. Н. 1957. Историко-архитектурные заметки. *Советская археология,* 2, с. 258-264.

Гладкая, М. С. *Изображение львов в резьбе Дмитриевского собор во Владимире*. 2. Владимир.

Грабар, А. Н. 1962. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве». *Труды Отделения древнерусской литературы Института русской литературы Академии наук СССР*, XVIII, с. 233-271.

Даркевич, В. П. 1962. Подвиги Геракла в декорации Дмитриевского собора во Владимире. *Советская археология*, 4, с. 90-104.

Даркевич, В. П. 1968. О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь. К шестидесятилетию академика Бориса Александровича Рыбакова.* Москва: Наука, с. 410-419.

Даркевич, В. П. 1988. *Народная культура средневековья. Светская праздничная жизнь в искусстве IX—XVI вв*. Москва: Наука.

Дигенис… 1960. *Дигенис Акрит*. Пер. с греч. А. Я. Сыркина. Москва: АН СССР.

Каждан, А. П. 2005. *Никита Хониат и его время*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.

Каменна… 1973. *Каменна пластика. Българско художествено наследство.* А. Василиев, Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. София: БАН.

Каневский, К. 1836. О древней Киевской церкви св. Ирины, созданной великим князем Киевским Ярославом Владимировичем. *Журнал Министерства народного просвещения*, XII, с. 423-453.

Козюба, В. 2002. Про атрибуцію так званої Іринінської церкви в Києві. *Наукові записки з української історії*, 13, с. 104-113.

Лазарев, В. Н. 1947—1948. *История византийской живописи: в 2 т*. Москва: Искусство.

Лазарев, В. Н. 1953. *История русского искусства: в 13 т*. 1: Живопись и скульптура Киевской Руси. Москва: АН СССР, с. 155-232.

Ливери, А. 2010. Пчеле и њихови производи у уметности и свакодневном животу (Ранохришћанско и византијско доба). *Зборник радова византолошког института*, XLVII, с. 37-38.

Макаренко, М. 1930. Скульптура і різбярство Київської Русі перед монгольських часів. *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*, 1. Київ, с. 27-96.

Макарова, Т. И. 1975. *Перегородчатые эмали Древней Руси*. Москва: Наука.

Маршак, Б. И. 2014. *Культурные связи Востока и Европы в торевтике XI—XIII вв. Серебро с чернью*. Санкт-Петербург: Политехнический университет.

Некрасов, О. 1926. Рельєфні портрети XI століття (з царини ірано-укр. зносин). *Науковий збірник за рік 1925*. Київ, с. 16-40.

Некрасов, А. И. 1936. *Очерки по истории древнерусского зодчества XI—XVII века*. Москва: Всесоюзная Академия архитектуры.

Никита… 2003. *Никита Хониат История со времен царствования Иоанна Комнина*. 2: 1186—1206. Рязань: Александрия.

Новаковская-Бухман, С. М. 2002. Подвиг Давида в скульптуре Дмитриевского собора во Владимире. *Икусство христианского мира*, 6, с. 22-27.

Петров, Н. И. 1897. *Историко-топографические очерки древнего Киева*. Киев: Императорский университет св. Владимира.

Пуцко, В. Г. 1982. Киевская скульптура XI века. *Byzantinoslavica*, XLIII, 1, с. 51-60.

Пуцко, В. Г. 1987. Київський світський рельєф XI ст. *Народна творчість та етнографія*, 4. с. 44-49.

Пуцко, В. Г. 1988. Шиферный рельеф из церкви св. Ирины в Киеве. В: Комеч, А. И., Подобедова, О. И. (ред.). *Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII в.* Москва: Наука,с. 287-292.

Радојчић, С. 1970. Кијвски рельефи Диониса, Хераклa и светих ратника. *Старинар*, XX, с. 331-337.

Раппопорт, П. А. 1993. *Древнерусская архитектура*. Санкт-Петербург: Стройиздат.

Рыбаков, Б. А.1951. Прикладное искусство и скульптура. В: Греков, Б. Д., Артамонов, М. И. (ред.). *История культуры Древней Руси: в 2 т.* 2: Домонгольский период. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 396-464.

Саркисиан, Г. А. 1966. Романская архитектура (XI—XIII вв.). В: Губер, А. А. (ред.). *Всеобщая история архитектуры: в 12 т.* 4: Архитектура Западной Европы. Средние века. Ленинград; Москва: Литература по строительству, с. 85-244.

Свенцицкая, И. С. 1989. Протоевангелие Иакова. В: Акулов, А. Ф. (ред.). *Апокрифы древних христиан: Исследования, тексты, комментарии*. Москва: Мысль, с. 101-129.

Ткаченко, М. В. 2001. Дві давньоруські шиферні плити з фондів Національного Києво-Печерського заповідника. *Лаврський альманах*, 5: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури, с. 109-125.

Успенский, Ф. И. 1907a. *Серальский кодекс*. Известия Русского археологического института в Константинополе, XII. София.

Успенский, Ф. И. 1907b. *Серальский кодекс Восьмикнижия. Альбом к XII тому*. Известия Русского археологического института в Константинополе, XII. София.

Харламов, В. О. 1978. Шиферний рельєф із Києво-Печерської лаври. *Образотворче мистецтво*, 3, с. 31.

Холостенко, Н. В. 1955. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры. *Советская археология*, XXIII, с. 341-358.

Холостенко, Н. В. 1967. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры 1962—1963 гг. В: Артамонов, М. И. (ред.). *Культура и искусство древней Руси: сборник статей в честь проф. М. К. Каргера*. Ленинград: ЛГУ, с. 58-68.

Холостенко, Н. 1969. Памятник древнерусской пластики. *Искусство*, 5, с. 49-51.

Холостенко, М. В. 1975. Успенський собор Печерського монастиря. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ*. Київ: Наукова думка, с. 107-170.

Шевченко, В. 1997. Трапезна Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Пам'ятки України*, 1, с. 46-51.

Этингоф, О. Е. 2021. К вопросу об аничных сюжетах в искусстве домонгольской Руси. *Вестник Российского гуманитарного университета. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология»*, 1, с. 152-183.

The Glory… 1997. *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843—1261.* Evans, H. C., Wixom, W. D. (eds.). New York.

Grabar, A. 1968a. *L'art de la fin de L'antiquté et du Moyen Age.* 1. Paris: Collége de France.

Grabar, A. 1968b. *L'art de la fin de L'antiquté et du Moyen Age.* 3. Paris: Collége de France.

Grabar, A. 1976. *Sculptures byzantines du Moyen âge (XIe—XIVe siècle).* Paris.

Goldschmidt, A., Weitzmann, K. 1979. *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.—XIII. Jahrhunderts*. 1: Kästen. Berlin: Kunstwiss.

Hasseling, D. S. 1909. *Miniatures de l'Octateque grec de Smirna: manuscrit de l'ecole évangélique de Smyrne.* Leyde: Sijthoff.

Lowden, J. 1992. *The Octateuchs: A Study in Byzantine Manuscript Illustration*. Pennsylvania: Pennsylvania State University.

Mathews, T. F. 1997. Religious organization and church architecture. In: Evans, H. C., Wixom, W. D. (eds.). *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843—1261*. New York: The Metropolitan Museum of Art, p. 20-81.

Pélékanidis, St. 1956. Un Bas-Relief Byzantin de Digénis Akritas. *Cahiers Archeologiques*, VIII, p. 215-227.

Romanesque… 2007. *Romanesque. Architecture, Sculpture, Painting*. Toman, R. (ed.). Cambridge: Ullmann and Könemann.

Świechowski, Z., Rizzi, A. 1982. *Romanische Reliefs von Venezianischen Fassaden. «Patere e Formelle»*. Wiesbaden: Franz Steiner.

Theophilus (Presbyter) 1961. *De diversis artibus* (ed. and transl. C. R. Dodwell). New York: Thomas Nelson and Sons.

Trésors… 1952. *Trésors d'art du Moyen Age en Italie: mai-juillet. Catalogue par Emilio Lavagnino et Roberto Salvini. Adaptation de Suzanne Kahn. Introduction par Antonio Segni. Avant-propos par André Chamson*. Paris: Artistiques.

Weitzmann, K. 1951. *Greek Mythology in Byzantine Art. Studies in Manuscript Illumination*. Princeton: Princeton University.

Weitzmann, K. 1960. Survival of Mythological Representations in Early Christian and Byzantine Art and Their impact on Christian iconography. *Dumbarton Oaks Papers*, 14, p. 43-68.

Weitzmann, K., Binder, J., Kessler, H. L. 1971. *Studies in Classic and Byzantine Manuscript Illumination*. Chicago; London: University Chicago.

Weitzmann, K. 1975. *The Stude of Byzantine Book Illumination, Past, Present, and Future. The Place of Book Illumination in Byzantine Art*. Princeton: Princeton University.

Zuliani, F. 1970. *I marmi di San Marco. Uno studio ed un catalogo della scultura ornamentale marciana fino all'XI secolo*. Venezia.

REFERENCES

Aleksandrovych, V. 1999. *Mystetstvo Halytsko-Volynskoi derzhavy*.Lviv:Instytutukrainoznavstvaim. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy.

Alpatov, M. V. 1955. *Vseobshchaia istoriia iskusstva (v 3 t.).* III: Russkoe iskusstvo s drevneishikh vremen do nachala XVIII veka. Moskva; Leningrad: Iskusstvo.

Arkhipova, Ye. I. 1990. Pro siuzhety reliefiv XI—XIII st. z Kyievo-Pecherskoho monastyria. *Arkheolohiia*, 1, s. 95-106.

Arkhypova, Ye. I. 1997. Monumentalna plastyka v zodchestvi Kyieva XII st. *Arkheolohiia*, 2, s. 53-69.

Arkhipova, E. I. 2003. Arkhitekturnyi dekor XI—XII vv. Uspenskogo sobora Kievo-Pecherskogo monastyria. *Lavrskyi almanakh*, 11: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury, s. 15-21.

Arkhipova, E. I. 2005. *Reznoi kamen v arkhitekture drevnego Kieva (konets X — pervaia polovina XIII vv.).* Kiev: Stilos.

Arkhipova, E. I. 2007. Arkhitekturnyi dekor i monumentalnaia plastika Kievskoi Rusi. Konets X — nachalo XII veka.

In: Komech, A. (ed.). *Istoriia russkogo iskusstva: v 22 t.* 1: Iskusstvo Kievskoi Rusi. IX — pervaia chetvert XII veka. Moskva: Severnyi palomnik, s. 569-617.

Arkhipova, E. I. 2008. Shifernyi relef iz khrama na Vladimirskoi ulitse v Kieve. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Dnieslovo: zbirka prats na poshanu diisnoho chlena NAN Ukrainy P. P. Tolochka z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv: Korvin-pres, s. 233-240.

Arkhypova, Ye. 2010. Skulptura ta arkhitekturnyi dekor. Mystetstvo Rusi-Ruskoi zemli velykokniazhoho periodu (kinets X — persha polovyna XIII st.). In: Skrypnyk, H. (ed.). *Istoriia ukrainskoho mystetstva: u 5 t.* 2: Mystetstvo serednikh vikiv. Kyiv IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy, s. 525-576.

Arkhipova, E. I. 2015. Arkhitekturnyi dekor i skulptura XII veka Iuzhnoi, Iugo-Zapadnoi Rusi i Riazani. In: Lifshits, L. I. (ed.). *Istoriia russkogo iskusstva: v 22 t.* 2, kn. 2: Iskusstvo vtoroi poloviny XII veka. Moskva: Severnyi palomnik, s. 306-353.

Asieiev, Yu. S. 1969. *Mystetstvo starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Mystetstvo.

Aseev, Iu. S. 1982. *Arkhitektura drevnego Kieva*. Kiev: Budivelnyk.

Boshkoviž, Ђ. 1957. *Arkhitektura srednjeg veka*. Beograd: Nauchna knjiga.

Vagner, G. K. 1969: *Skulptura Drevnei Rusi. XII vek. Vladimir. Bogoliubovo*. Moskva: Iskusstvo.

Voronin, N. N. 1957. Istoriko-arkhitekturnye zametki. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 258-264.

Gladkaia, M. S. *Izobrazhenie lvov v rezbe Dmitrievskogo sobor vo Vladimire*. 2. Vladimir.

Grabar, A. N. 1962. Svetskoe izobrazitelnoe iskusstvo domongolskoi Rusi i «Slovo o polku Igoreve». *Trudy Otdeleniia drevnerusskoi literatury Instituta russkoi literatury Akademii nauk SSSR*, XVIII, s. 233-271.

Darkevich, V. P. 1962. Podvigi Gerakla v dekoratsii Dmitrievskogo sobora vo Vladimire. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 90-104.

Darkevich, V. P. 1968. O nekotorykh vizantiiskikh motivakh v drevnerusskoi skulpture. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slaviane i Rus. K shestidesiatiletiiu akademika Borisa Aleksandrovicha Rybakova*. Moskva: Nauka, s. 410-419.

Darkevich, V. P. 1988. *Narodnaia kultura srednevekovia. Svetskaia prazdnichnaia zhizn v iskusstve IX—XVI vv*. Moskva: Nauka.

Digenis…1960. *Digenis Akrit*. Per. s grech. A. Ia. Syrkina. Moskva: AN SSSR.

Kazhdan, A. P. 2005. *Nikita Khoniat i ego vremia*. Sankt-Peterburg: D. Bulanin.

Kamenna… 1973. *Kamenna plastika. Bielgarsko khudozhestveno nasledstvo*. A. Vasiliev, T. Silianovska-Novikova, N. Trufeshev, I. Liubenova. Sofiia: BAN.

Kanevskii, K. 1836. O drevnei Kievskoi tserkvi sv. Iriny, sozdannoi velikim kniazem Kievskim Iaroslavom Vladimirovichem. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, XII, s. 423-453.

Koziuba, V. 2002. Pro atrybushchiu tak zvanoi Irynynskoi tserkvy v Kyevi. *Naukovi zapysky z ukrainskoi ictopii*, 13, s. 104-113.

Lazarev, V. N. 1947—1948. *Istoriia vizantiiskoi zhivopisi: v 2 t.* Moskva: Iskusstvo.

Lazarev, V. N. 1953. *Istoriia russkogo iskusstva: v 13 t.* 1: Zhivopis i skulptura Kievskoi Rusi. Moskva: AN SSSR, s. 155-232.

Liveri, A. 2010. Pchele i њikhovi proizvodi u umetnosti i svakodnevnom zhivotu (Ranokhrishћansko i vizantijsko doba). *Zbornik radova vizantoloshkog instituta*, XLVII, s. 37-38.

Makarenko, M. 1930. Skulptura i rizbiarstvo Kyivskoi Rusi pered monholskykh chasiv. *Kyivski zbirnyky istorii y arkheolohii, pobutu y mystetstva*, 1. Kyiv, s. 27-96.

Makarova, T. I. 1975. *Peregorodchatye emali Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.

Marshak, B. I. 2014. *Kulturnye sviazi Vostoka i Evropy v torevtike XI—XIII vv. Serebro s cherniu*. Sankt-Peterburg: Politekhnicheskii universitet.

Nekrasov, O. 1926. Reliefni portrety XI stolittia (z tsaryny irano-ukr. znosyn). *Naukovyi zbirnyk za rik 1925*. Kyiv, s. 16-40.

Nekrasov, A. I. 1936. *Ocherki po istorii drevnerusskogo zodchestva XI—XVII veka*. Moskva: Vsesoiuznaia Akademiia arkhitektury.

Nikita… 2003. *Nikita Khoniat Istoriia so vremen tsarstvovaniia Ioanna Komnina*. 2: 1186—1206. Riazan: Aleksandriia.

Novakovskaia-Bukhman, S. M. 2002. Podvig Davida v skulpture Dmitrievskogo sobora vo Vladimire. *Ikusstvo khristianskogo mira*, 6, s. 22-27.

Petrov, N. I. 1897. *Istoriko-topograficheskie ocherki drevnego Kieva*. Kiev: Imperatorskii universitet sv. Vladimira.

Putsko, V. G. 1982. Kievskaia skulptura XI veka. *Byzantinoslavica*, XLIII, 1, s. 51-60.

Putsko, V. H. 1987. Kyivskyi svitskyi relief XI st. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 4. s. 44-49.

Putsko, V. G. 1988. Shifernyi relef iz tserkvi sv. Iriny v Kieve. In: Komech, A. I., Podobedova, O. I. (eds.). *Drevnerusskoe iskusstvo. Khudozhestvennaia kultura X — pervoi poloviny XIII v.* Moskva: Nauka,s. 287-292.

Radojchiž, S. 1970. Kijvski relefi Dionisa, Kherakla i svetikh ratnika. *Starinar*, XX, s. 331-337.

Rappoport, P. A. 1993. *Drevnerusskaia arkhitektura*. Sankt-Peterburg: Stroiizdat.

Rybakov, B. A.1951. Prikladnoe iskusstvo i skulptura. In: Grekov, B. D., Artamonov, M. I. (ed.). *Istoriia kultury Drevnei Rusi: v 2 t.* 2: Domongolskii period. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 396-464.

Sarkisian, G. A. 1966. Romanskaia arkhitektura (XI—XIII vv.). In: Guber, A. A. (ed.). *Vseobshchaia istoriia arkhitektury: v 12 t.* 4: Arkhitektura Zapadnoi Evropy. Srednie veka. Leningrad; Moskva: Literatura po stroitelstvu, s. 85-244.

Sventsitskaia, I. S. 1989. Protoevangelie Iakova. In: Akulov, A. F. (ed.). *Apokrify drevnikh khristian: Issledovaniia, teksty, kommentarii*. Moskva: Mysl, s. 101-129.

Tkachenko, M. V. 2001. Dvi davnoruski shyferni plyty z fondiv Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho zapovidnyka. *Lavrskyi almanakh*, 5: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury, s. 109-125.

Uspenskii, F. I. 1907a. *Seralskii kodeks*. Izvestiia Russkogo arkheologicheskogo instituta v Konstantinopole, XII. Sofiia.

Uspenskii, F. I. 1907b. *Seralskii kodeks Vosmiknizhiia. Albom k XII tomu*. Izvestiia Russkogo arkheologicheskogo instituta v Konstantinopole, XII. Sofiia.

Kharlamov, V. O. 1978. Shyfernyi relief iz Kyievo-Pecherskoi lavry. *Obrazotvorche mystetstvo*, 3, s. 31.

Kholostenko, N. V. 1955. Issledovanie ruin Uspenskogo sobora Kievo-Pecherskoi lavry. *Sovetskaia arkheologiia*, XXIII, s. 341-358.

Kholostenko, N. V. 1967. Issledovanie ruin Uspenskogo sobora Kievo-Pecherskoi lavry 1962—1963 gg. In: Artamonov, M. I. (ed.). *Kultura i iskusstvo drevnei Rusi: sbornik statei v chest prof. M. K. Kargera*. Leningrad: LGU, s. 58-68.

Kholostenko, N. 1969. Pamiatnik drevnerusskoi plastiki. *Iskusstvo*, 5, s. 49-51.

Kholostenko, M. V. 1975. Uspenskyi sobor Pecherskoho monastyria. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv*. Kyiv: Naukova dumka, s. 107-170.

Shevchenko, V. 1997. Trapezna Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria. *Pam'iatky Ukrainy*, 1, s. 46-51.

Etingof, O. E. 2021. K voprosu ob anichnykh siuzhetakh v iskusstve domongolskoi Rusi. *Vestnik Rossiiskogo gumanitarnogo universiteta. Seriia «Literaturovedenie. Iazykoznanie. Kulturologiia»*, 1, s. 152-183.

The Glory… 1997. *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843—1261*. Evans, H. C., Wixom, W. D. (eds.). New York.

Grabar, A. 1968a. *L'art de la fin de L'antiquté et du Moyen Age*. 1. Paris: Collége de France.

Grabar, A. 1968b. *L'art de la fin de L'antiquté et du Moyen Age*. 3. Paris: Collége de France.

Grabar, A. 1976. *Sculptures byzantines du Moyen âge (XIe—XIVe siècle)*. Paris.

Goldschmidt, A., Weitzmann, K. 1979. *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.—XIII. Jahrhunderts*. 1: Kästen. Berlin: Kunstwiss.

Hasseling, D. S. 1909. *Miniatures de l'Octateque grec de Smirna: manuscrit de l'ecole évangélique de Smyrne*. Leyde: Sijthoff.

Lowden, J. 1992. *The Octateuchs: A Study in Byzantine Manuscript Illustration*. Pennsylvania: Pennsylvania State University.

Mathews, T. F. 1997. Religious organization and church architecture. In: Evans, H. C., Wixom, W. D. (eds.). *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843—1261*. New York: The Metropolitan Museum of Art, p. 20-81.

Pélékanidis, St. 1956. Un Bas-Relief Byzantin de Digénis Akritas. *Cahiers Archeologiques*, VIII, p. 215-227.

Romanesque… 2007. *Romanesque. Architecture, Sculpture, Painting*. Toman, R. (ed.). Cambridge: Ullmann and Könemann.

Świechowski, Z., Rizzi, A. 1982. *Romanische Reliefs von Venezianischen Fassaden. «Patere e Formelle»*. Wiesbaden: Franz Steiner.

Theophilus (Presbyter) 1961. *De diversis artibus* (ed. and transl. C. R. Dodwell). New York: Thomas Nelson and Sons.

Trésors… 1952. *Trésors d'art du Moyen Age en Italie: maijuillet. Catalogue par Emilio Lavagnino et Roberto Salvini. Adaptation de Suzanne Kahn. Introduction par Antonio Segni. Avant-propos par André Chamson*. Paris: Artistiques.

Weitzmann, K. 1951. *Greek Mythology in Byzantine Art. Studies in Manuscript Illumination*. Princeton: Princeton University.

Weitzmann, K. 1960. Survival of Mythological Representations in Early Christian and Byzantine Art and Their impact on Christian iconography. *Dumbarton Oaks Papers*, 14, p. 43-68.

Weitzmann, K., Binder, J., Kessler, H. L. 1971. Studies in *Classic and Byzantine Manuscript Illumination*. Chicago; London: University Chicago.

Weitzmann, K. 1975. *The Stude of Byzantine Book Illumination, Past, Present, and Future. The Place of Book Illumination in Byzantine Art*. Princeton: Princeton University.

Zuliani, F. 1970. *I marmi di San Marco. Uno studio ed un catalogo della scultura ornamentale marciana fino all'XI secolo*. Venezia.

Ye. I. Arkhypova

SOURCES OF KYIV RELIEFS WITH «SECULAR» PLOTS: ISSUE OF ATTRIBUTION AND DATING

The earliest Kyiv reliefs with figurative images correlate with temples built in the second half of the 11th — early 12th centuries. The iconography and dating of Ovruch pyrophyllite slate reliefs with secular or indefinite plots has been the subject of research by more than one generation of scholars. The reliefs have been found already damaged or reused, so their original placement in the interior or fazade, as well in the temple or palace also remains a matter of debate.

The study of the images of these reliefs in the context of the development of Byzantine art shows that the Kyiv artists copied a Christian patterns that combined secular, mythological and biblical plots, the formation of which took place under the influence of the Classic heritage. According to the conditions of discovery, iconography and style, these are the works of the second half of the 11th — early 12th centuries. The typological and stylistic similarity of four such reliefs permit to suggest that they were made for the same building, although they were found in different parts of the city. They depict the biblical character Samson or David, the mythological character Cybele or the Great Mother of the Gods, a warrior fighting the lion and a fragment of the animal head — a goat or a lioness. Fragments of two other reliefs depict the animal looks like a lion with the rider on its back, possibly Samson or David. The depiction of a man riding a beast is the motif of oriental origin that became widespread in Byzantine and Romanesque art of the 12th century, including in Rus. Two fragments of slabs depicting the griffin in high relief come from the exterior decor. In the art of the 10th—12th centuries, the griffin as a vigilant guard of the sacred place was depicted on the facades of churches in the type of «solemn procession». The Kyiv's griffin was probably included in the heraldic composition. The question of the placement of the slabs — in a palace or a temple — is still disputable.

Keywords: Kyiv, monumental figured reliefs, second half of the 11th — beginning of the 12th century, Byzantine iconography, Classic heritage

Одержано 23.05.2022

АРХИПОВА Єлизавета Іванівна, доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи, Музей історії Десятинної церкви, Київ, Україна.
ARKHYPOVA Yelyzaveta, Doctor of Historical Sciences (Dr. hab.), Research Director, Museum of the History of Desyatinna Church, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4319-0097, e-mail: lizarhip@gmail.com.

УДК [623.2:904.4:94](282.247.32-197.4)"653/654" DOI: 10.37445/adiu.2022.02.07

С. О. Біляєва

ФОРТЕЦІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ (З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ)

Статтю присвячено питанням історії вивчення фортець Великого князівства Литовського на теренах Київській землі за писемними та археологічними джерелами. Запропонований порівняльний аналіз та типологія фортець, намічені завдання подальших досліджень.

Ключові слова: *Київська земля, фортеця, замок, типологія.*

Вивчення складних механізмів існування українських земель інкорпорованих у державну систему Великого Князівства Литовського (далі — ВКЛ), одного з найбільших європейських утворень пізнього середньовіччя — початків раннього модерну, залишається у переліку актуальних проблем сучасного етапу розвитку історико-археологічних досліджень, формування нового бачення історії взаємодії різних цивілізаційних механізмів на теренах України. Це стосується і джерельного забезпечення, і тривалого ідеологічного та політичного тиску російського та радянського періодів існування України, недостатньої уваги до пам'яток цього періоду, тривалого відкидання археологічної складової у накопиченні джерел, штучним звуженням хронологічних меж археології як науки, й археології України зокрема. Відновлення справжньої історії країни у тісному взаємозв'язку із подіями Європейської історії набуває надзвичайно великого сенсу в умовах інформаційного протистояння, перекручення історичного минулого українського народу.

Повною мірою це стосується і вивчення одного з найважливіших та знакових елементів оборонного напрямку — фортець. За часів ВКЛ вони належали до замкової баштової системи оборони і мали не лише захисне, але й соціально-політичне та економічне значення, статус адміністративних центрів та місць мешкання еліти суспільства.

Особливе значення дослідження замків-фортець на теренах Київського князівства відбиває історична вагомість регіону у державотворенні та існуванні Руської держави, спадкоємності її традицій та поступального розвитку федеративної структури Великого князівства Литовського та Руського, що має надзвичайну вагу в «*розв'язанні проблем континуїтету в національній історії*» (Русина 1998, с. 16). Часові межі відображають складний період із середини XIV ст., коли «*східня Україна входить у склад Литовської держави, дістає на ново державну організацію, княжу власть і дружинно-боярську верству. З'являєть ся на ново тенденція вернути собі стрaчені простори, закріпити її узброєними замками, утворити нові кадри воєнно-служебної людности*» (Грушевський 1995b, с. 9). Цей період продовжується до середини XVI ст. (до 1569 р.).

На думку М. С. Грушевського, «*Найбільш визначним і енергетичним репрезентантом сих змагань… виступає Вітовт*» … «*Річні дороги Дніпра, Бога, Дністра, їх виходи він хоче мати у своїх руках, і для того ставить тут ряд замків*» (Грушевський 1995b, с. 9).

У контексті сучасних досліджень археологічної складової вивчення історії української державності, слід звернути увагу на визначення М. С. Грушевським принципово важливих положень для розуміння сутності процесу, що відбувався: 1) Україна «*дістає на ново державну організацію*», а саме «*федеративну державу, яка є продовженням Київської Русі у нових умовах*»; 2) «*тенденція вернути собі стрaчені простори*», коли простір дійсно дійшов до Чорного

© С. О. БІЛЯЄВА, 2022

моря, і в наступні часи відбувалися процеси колонізації українським населенням південних теренів України; 3) «*закріпити її* (повернену територію — *С. Б.*) *узброєними замками*», що простежується за результатами вивчення процесів заселення та поселенських структур цього величезного регіону; і, нарешті 4) «*утворити нові кадри воєнно-служебної людності*», що було втілено у народженні і розвитку українського козацтва (Грушевський 1995b, с. 9).

Як вважав М. С. Грушевський, державні замки східної України, побудовані владою, мали служити «*передовими стражницями*», та тримати невеликі війська. Насамперед у Києві, та почасти — у Черкасах та Каневі, щоб чинити опір проти татар. На жаль, аналіз їх обороноздатності, за даними письмових джерел, далеко не вказував про можливості якісного захисту. Перш за все, як засвідчив науковець, «*Фортифікаційний тип, способи будови й охорони сих українських замків XVI в. тхнуть старою традицією, і такими, якими бачимо їх в середині XIV в., вони без сумніву були не тільки в початках сього століття, а й далеко раніше. Се давній староруський город, що дуже поволі тільки приладжує ся до новочасних способів війни…*» (Грушевський 1995b, с. 35). Тими традиційними рисами будівництва замків того часу були: розташування на високій горі, але часто без належного убезпечення оборони за рахунок двох—трьох глибоких ровів, заповнених водою; дерев'яні укріплення; староруська техніка «рублення», спорудження городень, тобто зрубів, наповнених землею; дерев'яні вежі… Замки були затісні. Розміри значної кількості замків були не більше звичайного подвір'я — 1/3 десятини. Стіни, які повинні були обмазані глиною, щоб захистити від пожежі, не утримувались у належному стані. Отже, такий замок не міг дати притулок великій кількості населення (Грушевський 1995b, с. 37).

Крім того, людність та місцева адміністрація намагалися спихнути на уряд будову і нагляд за замками. В свою чергу уряд намагався звалити все на місцеве населення. Військові сили були слабкі, зокрема артилерія. За винятком Київського замку, інші мали всього по 4—5 гармат (Грушевський 1995b, с. 38).

М. С. Грушевський присвятив різним аспектам надзвичайно доленосної доби VI—IV та першу частину VII тому історії України-Русі (Грушевський 1993; 1994; 1995a; 1995b) та заклав фундаментальні положення, які залишаються надзвичайно актуальними в українській історії. У загально історичному контексті цей період влучно конкретизує провісницька думка М. С. Грушевського, який наголошував на «органічній зв'язності і тяглости народного життя», котре «*не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід*» (Грушевський 1995b, с. VIII), що набула надзвичайно актуального змісту у сьогоденні, у суворих реаліях російської агресії проти України, яка поставила на карту саме існування українського народу як етносу.

Важливим та широко відомим писемним свідоцтвом безперервності життя на кінець XIV ст. є «Список руських міст далеких і близьких» (Тихомиров 1979, с. 90—117), у якому спеціально визначені «міста Київські», які нараховують 71 місто. Впродовж тривалого часу документ викликав багато питань в історичній літературі, починаючи з дискусій щодо достовірності свідчень, послідовності переліку міст, відповідності більш пізнім мапам та ін. Від суцільного заперечення (П. Г. Клепатський) до більш продуктивного пошуку відповідності низки пунктів «Списку» даними інших джерел, зокрема карт XVI—XVII ст. (Н. В. Молчановський, О. М. Андріяшев, М. М. Тихомиров та ін.). Проте, «Список», безперечно, надав потужну основу для таких пошуків, розвитку досліджень в галузі історичної топографії XIV—XVI ст., пошуку ознак замкових структур за уривчастими повідомленнями писемних джерел та матеріалами археологічних досліджень аж до сьогодення.

Не втратили значимість і дослідження вже вищезгаданого П. Г. Клепатського, який намагався розібратися із питаннями історичної топографії Київської землі Литовського періоду. Книга вийшла друком ще у далекому 1912 р., але була перевидана відносно нещодавно, у 2007 р. Як відзначив Л. В. Войтович у передмові до перевидання: «*Взявши за основу атлас Левассера де Боплана, виданий В. Г. Ляскоронським у 1901 р. П. Клепатський спробував створити детальні карти повітів Київської землі на базі віднайдених ним документів і згадок в цих документах населених пунктів. Ця частина дослідження вражає своєю інформативністю і немає рівних щодо цієї тематики*» (Войтович 2007, с. 11).

На сьогодні, звичайно враховуючи сучасний стан вивчення проблематики, має сенс звернутися до детальних карт та інформації П. Г. Клепатського у декількох аспектах, зокрема з точки зору порівняльного аналізу інформації, наведеній автором за даними писемних джерел із накопиченими до цього часу археологічними матеріалами. До того ж, дослідження останніх десятиліть в галузі кастелології, як теоретичних так і практичних напрацювань, дозволяють підійти до питань вивчення фортець литовського періоду із урахуванням всього накопиченого ресурсу знань та уявлень (Şlapac 2020). Проте, у довгостроковій перспективі існує декілька інформаційних шарів, які потребують окремих кастелологічних досліджень.

Впродовж понад століття від часу створеного П. Г. Клепатським переліку населених пунктів, зокрема замків, загальний обсяг інформації був суттєво доповнений, в першу чергу за рахунок новітніх досліджень в галузі картографії та археології. Змінились підходи до ар-

хеології як науки, з'явилися окремі напрямки вивчення замкових структур, які знайшли своє відображення насамперед у розвитку компаративної кастелології.

Відзначимо, що на заваді вивчення історичного минулого «татарського» і підходів до наступного — литовського періоду, була теорія повного «запустіння» Києва та Київщини, міграції всього населення, сформована наприкінці XVIII ст. російськими істориками, підхоплена її послідовниками у XIX ст. (В. М. Татищев, М. М. Щербатов, М. М. Карамзін, М. П. Погодін, В. Й. Ключевський та ін.). Зокрема, ця теорія заперечувала генетичну спадкоємність та неперервний культурний розвиток від Русі до України. Концепція заважала об'єктивній оцінці повідомлень різноманітних джерел, і мала довгий шлейф у XX ст., не зважаючи на дані топоніміки, картографії, археологічних обстежень українських дослідників із визнанням спадкоємності культури періоду київської Русі у наступні століття (М. О. Максимович, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський та ін.), що було остаточно доведено дослідженнями останньої чверті XX ст.

До того ж, розвитку широкомасштабних археологічних досліджень впродовж тривалого часу заважали хибні методологічні підходи, які штучно ставили поза їх межами період пізнього середньовіччя — раннього модерну. З «легкої руки» голови радянського археологічного світу Б. О. Рибакова, археологія закінчувалася монголо-татарською навалою, тобто кінцем 30-х — початком 40-х років XIII ст.

Надзвичайно важливим об'єктом у справі доведення археологічного майбутнього культурних нашарувань литовського та більш пізніх часів був *Київський Замок*. Починаючи з дослідників XIX ст. (М. О. Максимович, М. В. Закревський, П. Г. Клепатський), багатьма дослідниками XX — початку XXI ст. (В. А. Богусевич, І. І. Мовчан, В. О. Харламов, Г. Ю. Івакін, С. І. Климовський, та ін.) ідея спадкоємності та подальшого розвитку Києва отримала вагомі докази в археологічних матеріалах. Саме М. В. Закревському належить і спроба підрахувати площу Київського замку, який, на його думку, займав всю Замкову гору, а саме 3200 кв. сажень (або 1,45 га), що додавало йому значення головного замку Київської землі та Української складової ВКЛ (Клепатський 2007, с. 279).

Не дивлячись на досить невелику базу відомостей про литовський період, й перші дані за люстрацією середини XVI ст., відбувалося поступово накопичення артефактів з ознаками культури XIV—XVI ст. В цілому, історія вивчення Київського замку за писемними джерелами та археологічними матеріалами надзвичайно докладно та ретельно представлена О. О. Попельницькою, яка надала зведену інформацію для різних аспектів подальшого вивчення замку та його колекцій (Попельницька 2006). Зупинимось на принципово важливих етапах цього дослідження для розуміння історії вивчення.

Під час перших розкопок на Замковій горі К. О. Ставровським були знайдені «празькі» гроші разом із глиняними статуетками XIV—XV ст. (Попельницька 2006, с. 60). У 1903 р. тут знайдено скарб монет Володимира Ольгердовича (Івакін 1996, с. 139). Впродовж 1932—1933 та 1935 рр. С. С. Магурою в процесі розкопок в Києві на Замковій горі методом розкриття широких площ, були отримані матеріали, серед яких невідома раніше кераміка, яку вже у повоєнний час визначають належною до польсько-литовської доби (Магура 1934). На жаль, наприкінці 1937 р. дослідник був репресований. Розкопки були продовжені у 1939—1940 рр., напередодні Другої світової війни, В. Є. Козловською, авторство якої впродовж тривалого часу замовчувалось в науковій історіографії (Козловська 1947). Проте, на думку В. М. Зоценка, «*Завдяки її дослідженням було простежено стратиграфічне залягання культурних шарів (зокрема, решток дерев'яних балок, глиняної стінної обмазки і дерев'яного помосту від житлових і оборонних споруд XV—XVI ст.) та зібрано численний речовий інвентар*» (Павлова 2007, с. 75).

У 1948 р. роботи були відновлені групою дослідників під керівництвом В. А. Богусевича. Автор віддав належне результатам розкопок 1939—1940 рр. під керівництвом В. Є. Козловської, але за ідеологічних та політичних обставин того часу не міг назвати її прізвище. Як вказував дослідник, саме під час робіт кінця 1930-х рр. на деяких ділянках Замкової гори були знайдені «*незруйновані археологічні комплекси*» (Богусевич 1952, с. 66).

За результатами робіт на розкопі 4 В. А. Богусевич відмічав знахідки «*головним чином кераміки польсько-литовського часу та Київської Русі*» (Богусевич 1952, с. 67). Подальше розкриття культурного шару цього розкопу, дозволило виявити ситуацію, яка стала принципово важливою для розуміння характеру будівництва на Замковій горі, і її значення в історії Києва XIV—XV ст. та наступного часу: «*У північно-східному кутку на глибині 1,2 м на площі 2,0 × 2,5 м була розкрита глиняна підлога. При поглибленні розкопу у північній його частині на глибині 1,55 м виявлено шар товщиною в декілька сантиметрів. Насичений битою цеглою, серед якої було багато цегли часів Київської Русі, в тому числі цегли XI ст. У цьому ж шарі знайдено багато кераміки XIV—XV ст. поряд з такими речами, як фрагмент шиферного пряслиця та кришталева бусина. Можна думати, що це було будівництво XIV—XV ст., але вважав, що можливо, для фундаменту дерев'яної кріпості були використані цегляні будівлі Київської Русі*» (Богусевич 1952, с. 68).

Проте, Г. Ю. Івакін цілком слушно довів, що ці споруди були рештками більш пізніх будівель XV—XVI ст. — замкових городень (Івакін 1996, с. 137). Слід зазначити, що ряд реконструкцій структур Київського замку періоду ВКЛ були запропоновані у фундаментальній монографії Г. Ю. Івакіна, присвяченій історичному розвитку Києва XIII—XVI ст. (Івакін 1996). Автор вдало поєднав археологічні факти із іншими видами джерел, що дозволило отримати типологічну характеристику Київського замку, його місце у замковій архітектурі Східноєвропейського простору. За описом замку у Люстрації 1552 р., яку наводить Г. Ю. Івакін, замок був «*з дерева соснового тесаного уроблен, иньшие менши, вси з бланъкованьем добрым, драницами не тонъкими побитым, с помосты с подсябитьем з дверьми, а с столъбами, где их потреба*» (цит. за Івакін 1996, с. 134).

«*Частина «городен»-зрубів заповнювалась трамбованою землею, а частина лишалася порожньою, там розміщувались різні службові приміщення. Вгорі йшло «бланкованье» — захисна стіна із бійницями та критим дахом з «подсябитьем» (висунутою вперед частиною «бланкованья» отворами внизу для скидання каміння, злива смоли, опору нападаючим). По «бланкованью» ходила у мирний час й замкова сторожа*» (Івакін 1996, с.134). Замок мав дерев'яні укріплення, двоє воріт, близько 20 будов, єдиний у місті годинник, у різні часи від 3 до 15 сторожових триярусних башт, від 1 до 4 колодязів глибиною 60 м, у період розквіту (1552 р.) — 3 православні та 1 католицьку церкви. Замок проіснував з кінця XIV до середини XVII ст.

На думку Г. Ю. Івакіна, київський замок «*… являв собою яскравий приклад спадкоємності традицій давньоруського оборонного зодчества у XIV—XVI ст. Принципи розміщення замку на рельєфі з урахуванням максимального використання природніх рубежів, вільне планування, яке органічно сполучається з формою гори, конструкції його дерев'яно-земляних споруд випливали з досвіду оборонної архітектури давньоруських городищ, особливо Середньої Наддніпрянщини*» (Івакін 1996, с. 137).

У той же час планування, архітектурні та функціональні особливості Київського замку мають паралелі і прямі аналогії із замками литовського часу, основним будівельним матеріалом яких, було каміння. Так, в опису Київського замку згадана одна чотирикутна вежа (решта — округлі). Всі вежі мали помости «*со стрельбами*». Вежі мали три рівні для гарматного бою. Фрагменти вапняної та глиняної стінних обмазки вказують на те, що ними могли покривати й стіни бойових башт (Козловська 1947, с. 144). Близькі риси до київської мала кам'яна чотирикутна вежа, відкрита під час розкопок литовської фортеці Тягинь на півдні Київської землі (Фортеця… 2021). За розрахунками архітекторів вежа могла мати три яруси. На першому її поверсі також знаходилась дерев'яна конструкція — поміст із фрагментами бомбарди. Глиняна та вапнякова обмазка стін вежі аналогічна стінам башт Київського замку. Така ж обмазка стін мала місце і в інших замках Литви, зокрема на теренах Білорусії, а також у Польщі. І київська, і тягинська вежі належать до одного періоду ВКЛ.

На території Київського замку під час розкопок 1948 р. виявлені рештки жител XIV—XV ст. (Івакін 1996, с. 138), кераміка XIV—XVI ст., цвяхи, наконечники стріл з масивним чотиригранним верхом (арбалетні), великоформатна цегла з канелюрами. Аналогічні арбалетні болти у великій кількості знайдені біля стін Тягинської фортеці. Вони мають повні аналогії арбалетним болтам з чисельних городищ Литви цього ж часу, зокрема Вільнюського замку (Виткунас, Забела 2017, с. 75).

Окрім вищезгаданого скарбу монет Володимира Ольгердовича, в різні роки були знайдені празькі гроші (Козубовський 1991, с. 4, 5), контрамарки німецьких міст, пічні кахлі XIV—XVI ст. Монети Київського князівства мали поширення на значній території і у великий кількісті. На сьогодні це понад 1200 монетних знахідок, абсолютна більшість з яких зосереджена на території Середньої Наддніпрянщини, але поодинокі знахідки відомі й у Литві, на півдні України, у Поволжі і, навіть, на теренах Краснодарського краю. Встановлено, що початок власного карбування монет у Києві датується 1354—1363 рр. (Козубовський 2016, с. 27—28).

На думку Г. А. Козубовського, «*скарбовий матеріал, кількість існуючих монет, значна кількість типів та варіантів київських монет дозволяють стверджувати, що Київське князівство одним із найперших у Східній Європі відродило виробництво власних монет, постійно нарощувало їхню масу і в 90-ті рр. XIV ст. майже повністю забезпечувало себе власною монетою*» (Козубовський 2016, с. 39).

Найбільш ранні кахлі Київського замку представлені знахідками відкритого (горшкового) типу. Коробчасті кахлі часто прикрашені різними зображеннями, деякі вкриті поливою. З них привертають увагу стилізовані зображення лева та вельможі (Шовкопляс 1957; 1975, с. 101, 102). На думку Г. Ю. Івакіна, Замкова гора як історичний район міста, починаючи з середини XIV ст. набула нові соціальні функції. З посадського, ремісничого району вона перетворилася на цитадель, дитинець міста, стала місцем зосередження вищої адміністрації та гарнізону (Івакін 1996, с. 139). На цей час «*кордони Київського князівства проходили далеко на півдні й практично були визначені походами часів Вітовта й Володимира Ольгердовича*» (Івакін 1996, с. 95).

На час князювання Володимира Ольгердовича південні кордони князівства умовно можна провести по рр. Ворсклі, Тясьмину, далі на

захід — південніше Звенигородки до вододілу Південного Бугу, Тетерева й Случі. Втім, на правому березі Дніпра більш надійний рубіж — р. Рось. Вірогідно, до території князівства входили Олешня, а також інші укріпленні пункти в районі Дніпро-Бузького лиману, що згадуються як форпости Вітовта (Івакін 1996, с. 74). Імовірно, саме під час князювання Володимира Ольгердовича було побудовано новий міцний дерев'яно-земляний замок на окремій горі, що здіймалася над Подолом, і пізніше набула назви Замкової (Киселівка) (Івакін 1996, с. 75).

Відповідно до адміністративного поділу XIV ст. Київська земля литовського періоду включала дев'ять повітів. Тому, у переліку замків цілком можливо використати їх розташування за адміністративним поділом того часу, як і було запропоновано П. Г. Клепатським. Для зручності співставлення звернемось до переліку замків за повітами, які постали адміністративною одиницею саме у XIV ст. На думку дослідника, його створення було обумовлене потребами замкової служби за схемою: замок — формування поселенської агломерації навколо замку — створення повіту (Клепатський 2007, с. 254).

Це дає також можливість скласти попередню характеристику замків, яка включає наступні відомості: місце розташування, топографія, типологія, планувальна структура та площа замків у різних регіонах Київської землі. У цілому це формує комплексну інформацію про складові структури замкового будівництва на її території.

Відзначимо, що основні етапи типологічного розвитку замків та міських фортифікаційних систем українського південно-східного прикордоння були запропоновані О. Є. Мальченко, який розробив опорну схему і для інших частин Київської землі (Мальченко 1996), яку згодом поширив на Брацлавське та Подільське воєводства (Мальченко 2001).

Проте, накопичення археологічних матеріалів в останні десятиліття дозволяють звернутися до подальшого вивчення проблематики замків.

Мозирський повіт. Адміністративний центр *Мозир*, відомий з давньоруського періоду. На Замковій горі був розташований дерев'яний замок розміром 60 × 120 м, тобто загальна площа його дорівнювала 0,72 га [1]. Замок мав оборонно-адміністративне значення. В ньому розміщувались різні споруди для збереження провіанту, церква та декілька житлових приміщень (Клепатський 2007, с. 167). Впродовж 1520—1530 рр. зруйнований татарами. Відбудований близько 1543 р. дерев'яний замок з городнями та трьома вежами. Під час розкопок на замчищі знайдені залишки житлової споруди XVI ст. з кахляною пічкою, складеною із горшкових кахель з квадратним устям та коробчастих, прикрашених по боках геометричним орнаментом, кахель (рэд. Гетаў 1993, с. 390).

Овруцький повіт. *Овруч* — військово-адміністративний центр з давньоруського часу. З 1470 р. один з центрів Київського воєводства. Овруцький дерев'яний замок побудований із сосни на Замковій горі. Опис замку на початок XVI ст. зберігся у люстрації 1519 р., за якою у замку були 4 ворітних брами, шість башт, три вежі великі боронили все місто, 61 городня, міст перед замком на палях (Грушевський 1995, с. 36—37; Клепатський 2007, с. 183). Детальний опис замку зберігся й від 1552 р., за яким розміри замку складали: 66 сажень довжиною, 44 сажні завширшки. Таким чином площа дорівнювала 1,2 га (сажень у XVII ст. складав 2,16 м). Стаціонарні археологічні дослідження власне Овруцького замку не проводилися. Розвідками та рятувальними роботами Овруцької експедиції ІА НАН України 1996—2014 рр. на ділянці Замкової гори, а також сусідній Василівській горі та території окольного міста, вдалося зафіксувати виразні матеріали післямонгольського часу (кінець XIII — XIV ст.) та артефакти, що засвідчують потужне заселення замку і міста впродовж всього середньовіччя, й навіть до сьогодення (Томашевський 2004; Томашевский, Павленко 2014, с. 477—479) [2].

Олевск. Імовірно у XVI ст. тут існував дерев'яний замок (Клепатский 2007, с. 197). З 2009 р. археологічні дослідження в центральній частині міста (зокрема й пошуки середньовічного замчища) та на городищі в ур. Бабина Гора (на північно-східній околиці) проводить Житомирська експедиція ІА НАН України (Петраускас 2017, с. 225—226; Петраускас, Хададова 2020).

Житомирський повіт. *Житомир*. Замок завойований Гедиміном у 1320 р., у 1482 р. зруйнований Менґлі Ґіреєм, був відбудованим, але декілька разів горів у перший половині XVI ст. Знаходився на Замковій горі над р. Кам'янка. Належить до традиційних дерев'яних замків. Мав доволі високі стіни, 45 городень, 4 вежі та 2 башти. За свідченнями мав обмазані, але погано, стіни, а от підйомного мосту не було. Розміри замку 62 × 55 сажень, площа дорівнює 1,4 га (Грушевський 1995b, с. 37; Клепатський 2007, с. 209—210). Впродовж 2011—2016 рр. проведені археологічні дослідження в історичній частині Житомира, зокрема й там, де знаходився Житомирський замок (Древлянські… 2018).

Чуднів. На території Чуднова відомі залишки городища давньоруського часу. Перша згадка міста датується 1416 р. Замок відомий з другої половини XV ст.: згадуються три гармати та дві пищалі для захисту (Клепатський 2007, с. 224). На жаль, археологічні дослідження замку не проводились.

Любецький повіт. Питання історії *Любецького замку* має доволі тривалу історію, яка відбиває й доволі трагічну долю археологічних матеріалів

1. Площу замків визначала автор статті.

2. Висловлюємо щиру подяку С. Павленку за презентовані матеріали та інформаційні доповнення.

українських пам'яток, у якій відбилися специфічні риси археології на рівні вільних уявлень, що видавалися за факти науки. Не дивлячись на значний інтерес до Любеча та його округи, невеличкі розкопки на Замковій горі були здійснені лише у 1947 р. А. А. Попко та 1948 р. В. К. Гончаровим. Найбільші за масштабом роботи на замчищі здійснені впродовж 1957—1960 рр. Б. О. Рибаковим, матеріали яких, за винятком двох невеличких статей, не були опубліковані (Веремейчик 2014, с. 209). Слід зауважити, що О. М. Веремейчик здійснила об'єктивний аналіз та оцінку стану джерел з розкопок Любецького замку експедиціями Б. О. Рибакова. Стан матеріалів та якість колекції, до того ж розпорошеної по різних установах, практично не дозволяє встановити достовірні факти науки щодо Любецького замку. Елементи планування та матеріали культурного шару замчища, отримані у процесі новітніх досліджень 2009—2019 рр., дозволили встановити особливості забудови і фортифікаційні споруди середньовічного Любеча (Веремейчик 2014, с. 214; 2020).

Ю. М. Ситим та І. В. Кондратьевим здійснена спроба встановити етапи функціонування Любецького замку в XIV—XVII ст. за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибакова на підставі значної частини матеріалів археологічної колекції з розкопок Любеча, привезеної з Росії до Чернігівського історичного музею на тимчасове зберігання у 1979 р. (Ситий, Кондратьєв 2012). На жаль, у складі речей немає індивідуальних знахідок. Останні не повернуті в Україну. Тому, їх наявність на час розкопок можна встановити лише за «Звітами», що зберігаються у Науковому архіві ІА НАН України, а місця знахідки й фіксації за «Описом», переданим разом із колекцією. Авторами зроблена спроба реконструкції вигляду Любецького замку часів ВКЛ, Речі Посполитої та Гетьманщини (Ситий, Кондратьєв 2012, с. 12). Відліком для визначення місцезнаходження замку литовського часу є кераміка XIV—XV ст. та празький гріш чеського короля Вацлава IV (1378—1419 рр.). Це добре корелюється з першим пожалуванням Любеча 1387 р. Скиргайлу Ольгердовичу (Ситий, Кондратьєв 2012, с. 13). Серед знахідок того часу посуд та кахлі горшкоподібної форми, аналогії яким були знайдені у Київському замку (Сытый 2010; Ситий, Кондратьєв 2012). Що стосується конструктивних деталей замку литовського періоду, вони не збереглись, але й деталі конструкції наступного періоду засвідчують його конструкцію з деревини, наявність городень. Проте, зафіксовані залишки трьохярусного донжону, що збігається з описом Любецького замку 1606 р. (Ситий, Кондратьєв 2012, с. 17).

Остерський повіт. Остер. Невеличкий замок побудований на городищі давньоруського часу біля 1538 р. Укріплення з соснової деревини мало 30 городень та 5 веж. Розміри замку становили 37 × 31 сажень, що складає 0,46 га (Грушевський 1995b, с. 37; Клепатський 2007, с. 240).

Путивльський повіт. Путивль. За літописами та археологічними матеріалами відома дерев'яна фортеця давньоруського часу. Перші археологічні дослідження, зокрема на городку, де був дитинець давньоруського міста здійснені Д. Т. Березовцем у 1947 р. Впродовж 1959—1961 рр. на території укріплення провів розкопки В. А. Богусевич. Він знайшов залишки кам'яної церкви, дослідження якої були продовжені Б. О. Рибаковим. Разом з тим, під час розкопок знайдений археологічний матеріал широкого хронологічного діапазону XI—XVI ст. (Богусевич 1963, с. 165—174). Комплексне та довготривале вивчення Путивля здійснив О. В. Сухобоков у 1979—1981 та 2006 р., за результатами яких видані фундаментальні монографії (Сухобоков 1990; Сухобоков, Юренко 2019). У татарський час за даними Любецького Синодику місто залишалося центром Путивльського князівства як прикордонна фортеця та торгове місто. У литовський час, у 1356 р., його захопив Ольгерд, й до 1500 р. він залишався у межах Руcько-Литовської держави (Клепатський 2007, с. 246).

Чорнобильський повіт. Чорнобильський замок розташований на р. Прип'ять, існував у XV ст. Зруйнований татарами та відновлений у 1521 р. за давньоруськими традиціями, з соснової деревини. Укріплення мало 18 городень, дві вежі, рів глибиною понад 4 м, міст на палях. Розмір замку невеликий: 22 × 17 сажень, площа — 0,15 га (Грушевський 1995b, с. 37; Клепатський 2007, с. 256).

Київський повіт. На його території були розташовані чисельні населені пункти, відомі за літописними повідомленнями з доби Київської Русі, поселенські структури різних типів (міста, села, монастирі та маєтки митрополичий кафедри), у деяких згадані митниці, а також нові структури, побудовані у литовський час.

Надзвичайно важливе місце належить *Київському замку* — резиденції удільного князя Володимира Ольгердовича (опис замку наведений вище). На той час це була держава у державі, що утверджується і наявністю монетного двора, де карбувалися монети Володимира Ольгердовича. Після ліквідації у 1471 р. Київського князівства, замок став офіційною резиденцією київських воевод.

Черкаський повіт. Черкаси. Навколо історії виникнення та подальшого розвитку міста точилося багато дискусій, докладний аналіз яких наведено у роботі Д. П. Куштана та В. В. Ластовського з археології та ранній історії міста Черкаси. Авторами переконливо доведено, історії Черкас відповідають знахідки XV—XVI ст., коли місто входило до складу ВКЛ. За місцем знаходження знахідки переважно зосереджуються біля Дзеленьгори (Куш-

тан, Ластовский 2016, с. 83). За часів князя Вітовта після 1393 р. фортеця стає центром староства / намісництва, а місто набуває статусу великокнязівського (Куштан, Ластовский 2016, с. 187—189). За ревізією 1552 р. розміри замку становили 60 × 40 м (Грушевський 1995b, с. 37), площа — 0,24 га. Проте, як вважає Д. П. Куштан, в ревізії наводяться значно менші розміри замку, а саме 30 × 17 сажень (64 × 36 м) через некоректні заміри.

У 1490 рр. були зроблені спроби побудови нового замку. Впродовж 1549—1952 рр. Остафієм Дашкевичем, старостою Черкаським і Канівським, був зведений третій замок на місті старого на Замковій горі, опис якого зберігся в архіві державної канцелярії ВКЛ, звідки він потрапив до Архіву Південно-Західної Русі. Замок був зведений у відповідності із давньоруськими традиціями. Стіни були з дубових та соснових колод, що ставилися вертикально і дуже щільно. Було побудовано 29 городень. По кутах 4 вежі, в яких стояли гармати великого калібру, виготовлені у Черкасах 1532 р. Від поля замок оточував широкий рів. На подвір'ї знаходилась дерев'яна церква. Згідно з описом і промірами, фортеця мала в плані форму рівнобічного трикутника зі стороною завдовжки близько 100 м; верхівка якого спрямовувалась у бік Дніпра, а основа прилягала до сухого рову. У фортеці було три кутові вежі та четверта, — надбрамна. Існував дерев'яний міст на палях через рів, що сполучав замок із посадом. На території замку розташовувались дерев'яна церква Св. Миколая; «чорна» хатина із сіньми поблизу воріт; «житник» (продуктова гамазея) на стовпах; порохова комора, обмазана глиною; дві «пивниці» (льохи); дві копи соснових брусів. Також у замку містився колодязь з коловоротом глибиною 18 сажень (39 м). Перед фортецею стояли «чорна» хатина із сіньми та стайня (Куштан, Ластовський 2016, с. 191—192).

За розмірами та кількістю башт Черкаський замок поступався не лише Київському, але й Канівському (той мав шість веж). За описом 1552 р., він цілком відповідав основним тенденціям фортифікаційного будівництва ВКЛ XIV—XVI ст.: замок споруджено з дерева на природно захищеному мисі, який обмежував із напільного боку штучний рів. На відміну від «руських градів», замки литовської доби все менше пристосовувалися до рельєфу місцевості, мали регулярне планування, у формі трикутника або квадрата (Куштан, Ластовский 2016).

Черкаська фортеця виглядала майже так само, як деякі дерев'яні замки часів ВКЛ на теренах Білорусії, зокрема Коз'янський та Красний (Тетче). На думку Д. П. Куштана, ця схожість не є випадковою, тому що замок у Черкасах будували білоруські теслярі. Трикутна форма характерна і для кам'яних замків цієї доби — наприклад, Токівський замок на Тернопільщині (Куштан 2017, с. 47—53; 2018, с. 20—28). Слід відзначити, що трикутне планування типове для багатьох замків різних територій, що презентує Константинопольський тип планування.

У люстрації 1552 р. згадано ще один, новий Черкаський замок, місце розташування якого викликало дискусії у науковців. На думку О. Є. Мальченко Черкаський замок був переміщений на початку 1550-х рр. (Мальченко 2001, с. 80). Дослідження Д. П. Куштана та В. В. Ластовського засвідчують продовження функціонування Черкаського замка попереднього часу біля Дзеленьгори. А отже, новий замок мав інше місце розташування. На момент огляду люстраторів замок був недобудований: земляний вал, загачений хмизом та обшитий зовні дошками, мав заввишки 7 ліктів (4 м), завширшки 7,5 ліктів (4,3 м) (Куштан, Ластовський 2016, с. 194).

Канівський замок побудований Остафієм Дашкевичем у 1535 р. Відомий опис за люстрацією 1552 р. Знаходився на високій горі, мав розміри 45,5 × 18 сажень (92 × 36 м), площа — 0,3 га. У фортеці було 6 веж та 23 городні (Клепатський 2007, с. 322).

Із зовнішньої сторони для захисту від вогню мури фортеці були обмазані товстим шаром глини. Над стінами височіло 6 веж. Вежі мали покрівлі, а городні — примостки і піддашшя. На вежах примостках стояли гармати, лежали інші засоби оборони — каміння, колоди, смола, були тут і діжки (кухви) з водою, щоб гасити пожежу. Городні використовувалися водночас і як помешкання, і як склад. У дворі фортеці стояв будинок старости і кілька маленьких хатин для челяді.

Білоцерківський замок. Оборонна споруда зведена у 1550—1552 рр. на скелястому березі Росі. Навколо замку пролягав вал із стіною з дубового частоколу, чотири башти, в'їзд через міст. В самому замку розміщувались порохівня, приміщення для гармат (Гурський 1998, с. 20).

Замки Київської землі у Північному Причорномор'ї. Наприкінці XIV — на початку XV ст. Великий литовський князь Вітовт здійснює грандіозний геополітичний проект з укріплення Дністровсько-Дніпровського межиріччя системою замків-фортець (Шевченко, Ясько, Мних 2020, с. 57). В адміністративному відношенні західні північно-причорноморські землі були підпорядковані Київському князівству. На відміну від північних та центральних земель Київщини, замки Причорномор'я були іншим конструктивним типом замкового будівництва: це замки-фортеці, побудовані з використанням каменю. Це засвідчено нашими дослідженнями Дашіва (Очакова) у центральній частині та Тягиньської фортеці на Сході Чорноморського узбережжя. Вони мають спільні риси з фортецями-замками на заході північно-причорноморської смуги, будівництво яких

пов'язано із діяльністю Молдавського князівства: Кілія, Білгород (Четатя Альба). Проте, у конструкції замків півдня Київщини спостерігається поєднання муру, кам'яних контрфорсів та дерев'яно-земляних укріплень, риси, яка пов'язує їх з північним варіантом фортець та давньоруськими коріннями.

Дашів (Очаків). Час виникнення Очакова досі викликає чимало суперечок серед наукової та краєзнавчої спільноти. Одним з дискусійних і мало вивчених є питання міста періоду ВКЛ. Воно має значний інтерес і з приводу локалізації місця знаходження, і характеру матеріальної культури, яка могла бути притаманною цьому часу. Проте, у «Списку міст» 1431 р., що залишилися після смерті Вітовта, Дашів згадується у переліку замків північного узбережжя Чорного моря, які перебували під контролем литовських правителів (Брун 1852, с. 7—8; Молчановский 1885, с. 291—295). Проте, є й певна плутанина Дашіва Поділля та Дашіва Причорномор'я (Молчановский 1885). Під час досліджень нашої експедиції в Очакові план розкопу було суміщено з місцем розташування фортеці на планах XVII—XVIII ст. та плануванням вулиць сучасного Очакова. На території, що відносилась до Старої фортеці, була виявлена стратиграфія, об'єкти та знахідки, які змусили нас поставити питання про більш ранній час існування міста. Це було засвідчено у відповідних «Звітах» експедиції та публікаціях. Проте, питання фортифікації ВКЛ за браком відповідних джерел Криму, Білгороду, й нарешті Тягинського комплексу залишалось відкритим. За результатами, здобутими дослідниками наприкінці XX — у перші десятиліття XXI ст., постало можливим повернення до попередніх матеріалів та їх аналізу. Зокрема, це стосується архітектурно-археологічного вивчення вищезгаданих пам'яток, що дозволило повернутися до історії Дашіва-Очакова. Під час розкопок ділянки, на який за часів османського панування розміщувалась фортеця Озі, в розкопі Синагога на глибині від 1,5 м до материка на відмітці 2,0—2,1 м, та на 1,85—2,10 м in situ під шаром османського часу та горизонтом (0,64—0,9 м), виявлені залишки будівель, що передують османському культурному шару. Тут зафіксовані декілька фрагментів кладки стіни, розташованих по одній прямій. Стіна має такі основні параметри.

1. Кладку побудовано з частково оброблених каменів ракушняку та вапняку на вапняково-піщаному розчині. Загальна довжина лінії, на який зберіглася кладка, складає понад 10 м з місцями руйнації. Максимальна довжина ділянки кладки що зберіглася — 2,5 м.

2. Залишки кладки засвідчують орфостатну систему із забутовкою всередині.

3. Кладка завширшки складає 1,0 м. Вона знаходиться на материку на глибині до 2 м. Надзвичайно важливе й те, що саме на рівні материку на глибині 1,9—2,0 м у заглибленні (яма 4) на глибині 2,25 м in situ знайдений посуд сграффіто. За стратиграфічними спостереженнями будівля більш пізнього часу перерізає яму 4 або заглиблення. Посуд співвідноситься з знахідками кераміки сграффіто, які мають аналогії насамперед у кераміці Криму, а саме у пам'ятках XIV—XV ст. Мангупу (Герцен, Науменко 2005), Алустона (Тесленко 2005) та інших синхронних пам'яток або нашарувань (Тесленко 2018).

Аналогії керамічним виробам знаходимо на городищі та фортеці Тягинь, де близька кольорова гама прикрашає миски, що відносяться до XIV—XV ст.

Питання локалізації фортеці Дашів тривалий час залишалося дискусійним у науковій літературі. Відзначимо, що інколи її пов'язували із фортецею античного часу Алектор, або взагалі із іншими населеними пунктами (як, наприклад, Петухівка). Проте, і знайдені археологічні матеріали, і писемні джерела цілком конкретно вказують на одне і теж місце розташування укріплень литовського часу — територію Старої фортеці. Варто зазначити, що у другій половині 90-х рр. XV ст. Очаків остаточно визначається як містечко Менґлі Ґірея у гирлі Дніпра (Мальченко 2003, с. 64, 65). При цьому наголошується, що це «новий городок». Як вважає О. Є. Мальченко: «*таке визначення могло стосуватися лише поновлених укріплень поселення*», оскільки саме місто існувало й раніше, й належало литовцям, про що свідчить попередження Менґлі Ґірею з приводу будівництва укріплень міста, що було на землі ВКЛ (Мальченко 2003, с. 65). Крім того, Очаків у 1490 р. був атакований «київськими черкасцями» (під керівництвом Черкаського і Канівського старости Богдана Глинського). Назва Стара фортеця та місце її розташування залишилося в історичної топографії Очакова і згадуються у наступних письмових повідомленнях. Саме до неї османи прибудовують Середній замок та Новий замок. Ці укріплення у комплексі зі Старою фортецею вже відомі у XVI — першій третині XVII ст. За даними, наведеними А. В. Красножоном, «Старий замок» мав підпрямокутну форму планування і довжину сторін 126, 126, 116 і 97 м (за планом 1730 р.; Красножон 2018, с. 118). Укріплена площа могла дорівнювати 1,4 га (?), але остаточно площа Дашіва литовського часу поки ще не визначена.

*Тягинь (*поблизу с. Тягинка, Бериславського р-ну Херсонської обл.). Фортеця замкової баштової системи оборони. Побудована наприкінці XIV — на початку XV ст. Розташована на острові Велике Городище на високому березі р. Тягинка, паралельно течії Дніпра. Має планування Константинопольського типу у вигляді трикутника на території городища, де за часів улусу Джучі було розташоване одне з найбіль-

ших міст Нижнього Подніпров'я. Дослідження комплексу пам'яток (городища, фортеці та могильника) було розпочате В. Гошкевичем у 1914 р. Йому вдалось дослідити й визначити половину планування фортеці, обстежити частину стін та їх конструкцію, визначити датування пам'ятки, її належність до системи фортифікації князя Вітовта та митного контролю на переправі через р. Дніпро. У північній частині фортеці-замку зафіксована кам'яна споруда — донжон розміром 9 × 9 м, розкопаний у 1914 р. (Гошкевич 1916). Протягом XX — початку XXI ст. тут проводили обстеження та розкопки М. І. Оленковська (Абікулова), М. П. Оленковський, С. В. Бахматов, В. Є. Іллінський, Д. Р. Кобалія та інші.

У 2016—2022 рр. дослідження фортеці продовжила Південна Середньовічна експедиція ІА НАН України (керівник С. О. Біляєва). Роботи були розпочаті з обстежень та розкопок на території городища, а з 2018 р. — зосереджені на території фортеці. Зроблена топографічна зйомка городища та фортеці (О. В. Манігда, О. В. Грабовська), визначена площа городища 17,55 га та площа фортеці 0,73 га. З'ясоване планування комплексу засобами низьковисотної зйомки квадрокоптером (М. М. Іевлев, О. В. Чубенко). За результатами стаціонарних розкопок встановлено, що це кам'яна фортеця замкового типу із вежами, побудована з частково обробленого вапняку. Простежено частину південної стіни фортеці довжиною 35 м та її конструктивні особливості: з внутрішнього боку мур був підсилений за допомогою системи кам'яних контрфорсів з вапняку, завтовшки 0,5 м, розташованих перпендикулярно до муру за 10 м один від одного, а також дерев'яно-земляною конструкцією заввишки 1, 5м та завширшки 1,2 м. Також було відкрито і частину східної стіни фортеці довжиною 10 м, завтовшки 1,0—1,2 м.

На південно-східному куті фортеці досліджено прямокутну багатоярусну вежу розміром 7 × 4,5 м. Північна стіна її збереглася на висоту до 1,72 м. Вона прикрашена фризом із сельджуцьким декором, аналогії якому зустрічаються на багатьох пам'ятках Північного Причорномор'я. На підлозі першого ярусу вежі зафіксовані залишки дощатої конструкції (помосту?) з тополі (за висновком М. С. Сергеєвої), на якій знаходились фрагменти бомбарди. За визначенням О. Є. Мальченка, це так звана «середня бомбарда», морфологія таких бомбард характерна від кінця XIV — до початку XVI ст. На думку дослідника, вона могла мати генуезьке походження, проте — не виключена і литовська причетність (Мальченко 2021, с. 58, 60).

Стіни вежі мають сліди обмазки вапняково-глинистим розчином та побілки (Фортеця… 2021, с. 15). На підлозі першого поверху простежені три стовпові ями (діаметром до 0,3 м та глибиною до 0,4 м) для стовпів для підтримки конструкцій другого ярусу, діаметром не менш ніж 0,25 м. За висновками дослідників, вежа могла мати ще один-два поверхи, і, таким чином, сягати 9—15 м висоти. Прилеглий до неї мур, очевидно, сягав 5—7 м заввишки (Фортеця… 2021, с. 18).

Археологічні матеріали фортеці демонструють ознаки синкретичної культури Півдня: від литовської культури (хрестоподібні накладки на шкіряні торби, плита з геральдичним знаком, типові для Литви арбалетні болти), до культури багатоетнічного Криму (кераміка, що має повні аналогії на Кримських пам'ятках), козацької України (залізна булава XV ст.), фрагменти західноєвропейського скляного посуду, польські монети першої половини XV ст., татарські монети з Кафінською контрамаркою, монети Кримського ханства та ранні османські тощо (Фортеця… 2021).

За проведеним оглядом замків Київської землі литовського періоду, можливо визначити декілька загальних особливостей замкового будівництва. Зокрема, простежуються наступні етапи розвитку системи замкового будівництва: на першому етапі, наприкінці XIV — на початку XV ст., відбувається формування замкової баштової системи оборони; на другому етапі, у середині XV — другій половині XVI ст., спостерігається період пристосування замкової баштової системи до оборони від вогнепальної зброї. Також з'являється система бастей (Мальченко 1996, с. 19—20).

На території Київської землі мають місце два фортифікаційних способи будови замків — фортець за територіальним поділом.

1. Північна та центральна частина Київщини: продовження давньоруських традицій будівництва фортифікації на основі деревинних конструкцій, заповнених землею (городні) за наявності багатоярусних башт та конструкцій (помости) для розміщення артилерійської зброї, інколи наявності донжонів з деревини. Планування фортець трикутне (Константинопольський тип) та прямокутне.

2. Південна частина Київської землі: перехід до замкової системи баштового типу із застосуванням каменю, наявності багатоярусних кам'яних веж, конструкції з деревини для розміщення артилерійської зброї та її залишки (бомбарда, кам'яне гарматне ядро). Співіснування кам'яних та дерев'яно-земляних конструкцій. Наявність кам'яних донжонів. Планування трикутне (Константинопольський тип) та прямокутне.

Пристосування до вогнепальної зброї відбувається по всій території Київської землі: спостерігаються спільні риси замків південної смуги до фортифікаційних споруд Північного Причорномор'я в цілому (Білгород, Кілія), а також до фортець нового етапу — кам'яних замків баштового типу в інших територіях ВКЛ (Білорусь та Литва), який мав місце наприкінці XIV — початку XV ст.

Місце розташування фортець-замків переважно за старою системою: на горі або на підвищеннях над річками.

Замки можна поділити за площею. До найбільших замків належать: Київський (1,45 га), Житомирський (1,4 га) та Овруцький (1,2 га) замки. До цієї ж групи можливо долучити Дашівський замок, але його розміри відомі за більш пізніми джерелами. До групи середніх за площею замків відносяться Тягиньський (0,73 га) та Мозирський (0,72 га) замки. До найменших належать Остерський (0,46 га), Канівський (0,3 га), Черкаський (0,23 га) та Чорнобильський (0,15 га) замки.

У порівняльному контексті з іншими районами ВКЛ, відзначимо, що на території Литви кам'яна архітектура почала швидко розвиватися у XIV ст. (Виткунас, Забела 2017, с. 59). На території сучасної Білорусі, яка входила до ВКЛ, замки протягом тривалого часу залишалися дерев'яними, близькими до традицій Київської Русі попереднього часу. У XIV ст. тут співіснує дві архітектурні традиції. Перша зберігається від попереднього періоду, у другій спостерігається перехід до кам'яного будівництва. Деякі фортеці, як замок у Гродно, побудований Вітовтом, мав планувальну структуру Константинопольського типу, замкові споруди з каменю. Стіни завтовшки 3 м та 5 веж (Квитницкая 1968, с. 453—468).

Перехід до кам'яної архітектури на території Київської землі також відбувся у XIV — початку XV ст. у південної частині її території. На решті земель залишається дерев'яне будівництво, що, звичайно, пояснювалося не лише певними архаїчними рисами у розвитку фортифікаційного зодчества, але й і наявною перевагою деревини як головного будівельного матеріалу лісової та лісо-степової природної смуги. Проте, між північними та південними фортецями простежуються і деякі спільні риси у типах планування та розмірах замків, запровадженні артилерії та особливостях розміщення знарядь, наявності багатоярусних веж, донжонів, засобах облаштування вогнетривкої поверхні стін, організації посилення оборони за рахунок дерев'яно-земляних конструкцій, ровів, зміцнення воріт, побудови перекидних мостів тощо.

На прикладі Київського замку, який став центром розвитку державності за часів Володимира Ольгердовича, що підкреслюється влаштуванням монетного двору, простежується подальший розвиток системи замків та торгово-економічних відносин. Зі створенням фортифікаційної системи Півдня князем Вітовтом, яка також сприяла торгівельній діяльності на широкому європейському просторі від Кракова до Чорноморського узбережжя, прослідковуються спільні тенденції поступального розвитку Київської землі у складі нової федеративної держави.

ЛІТЕРАТУРА

Богусевич, В. А. 1952. Розкопки на горі Киселівці. *Археологічні пам'ятки УРСР,* 3, с. 66-72.

Богусевич, В. А. 1963. Розкопки в Путивльському Кремлі. *Археологія*, XV, с. 165-175.

Брун, Ф. К. 1852. *Путешествие Гильберта де Ланнуа по Южной России в 1421 году*. Одесса.

Веремейчик, Е. М. 2014. Итоги и перспективы археологического изучения Любеча. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній світ, с. 208-216.

Веремейчик, О. М. 2020. Історична топографія Любеча X—XI ст. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 105-120.

Виткунас, М., Забела, Г. 2017. *Городища балтов: неизвестное наследие*. Вильнюс: Lietuvos archeologijos draugija.

Войтович, Л. 2007. «Очерки по истории Киевской земли» П. Г. Клепатского. В: Клепатский, П. Г. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. Біла Церква: О. Пшонківський, с. 3-12.

Герцен, А. Г., Науменко, В. Е. 2005. Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, с. 257-287.

Гетаў, В. В. (ред.). 1993. *Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя*. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі.

Грушевський, М. С. 1993. *Історія України-Руси*. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. С. 1994. *Історія України-Руси*. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. С. 1995a. *Історія України-Руси*. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. С. 1995b. *Історія України-Руси*. VII: Козацькі часи — до року 1625. Київ: Наукова думка.

Гошкевич, В. И. 1916. Раскопки на острове против м. Тягинки. В: Гошкевич, В. И. (ред.). *Херсонский городской музей. Древности Херсонского края. Летопись музея за 1914 год*. Херсон: С. Н. Ольховиков и С. А. Ходушин, с. 2-8.

Гурський, С. Б. 1998. *Військова історія, як складова частина краєзнавчої роботи (на прикладі Білоцерківщини)*. Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева, III. Біла Церква: Буква.

Древлянські… 2018. *Древлянські старожитності. Археологічні дослідження в Житомирі*. Київ: Стародавній світ.

Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.

Квитницкая, Е. Д. 1968. Архитектура XIV—XVI вв. В: Максимов, П. Н. (ред.). *Всеобщая история архитектуры*. 6: Архитектура России, Украины и Белоруссии. XIV — первая половина XIX вв. III, гл. 1. Москва: Стройиздат, с. 453-468.

Клепатский, П. Г. 2007. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. Біла Церква: О. Пшонківський.

[Козловська, В. Є.]. 1947. Розкопки в Києві на горі Киселівці у 1940 р. *Археологія*, I, с. 141-151.

Козубовский, Г. А. 1991. *Находки монет XIV—XV вв. на территории Киева*. Препринт. Киев.

Козубовський, Г. А. 2016. До хронології карбування монет Володимира Ольгердовича (1362—1394). *Археологія*, 4, с. 27-41.

Красножон, А. В. 2018. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV—XVIII ст.)*. Одеса: Чорномор'я.

Куштан, Д. П. 2017. Черкаські замки: литовська доба (XIV—XVI століття). В: *Заповідна Хортиця*. Запоріжжя: Антіпов В. І., с. 47-53.

Куштан, Д. П. 2018. Історія черкаських замків (XIV—XVIII ст.). В: Степенькіна, П. Я. (ред.). *Україна — на шляху до Незалежності. Матеріали науково-практичної конференції, 6 грудня 2017 р*. Корсунь-Шевченківський: Майданченко І. В., с. 20-28.

Куштан, Д., Ластовский, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: ІА НАН України.

Магура, С. 1934. Розкопки на горі Киселівці в Киеві 1933 р. *Наукові записки ІІМК*, 1, с. 212.

Мальченко, О. Є. 1996. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 1, с. 5-23.

Мальченко, О. Є. 2001. *Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV — середина XVII століть*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Молчановский, Н. 1885. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям)*. Киев: Императорский университет св. Владимира.

Павлова, В. В. 2007. Сторінки життя та наукова діяльність В. Є. Козловської. *Археологія*, 4, с. 70-83.

Петраускас, А. В. 2017. Підсумки досліджень Житомирської археологічної експедиції (1988—2015 рр.). *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 223-229.

Петраускас, А., Хададова, М. 2020. Розкопки на городищі в урочищі Бабина Гора в м. Олевськ. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 37.

Попельницька, О. 2006. Київський замок XIV—XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 9, с. 48-80.

Русина, О. В. 1998. *Україна під татарами та Литвою*. Україна крізь віки, 6. Київ: Альтернативи.

Ситий, Ю., Кондратьев, І. 2012. Етапи існування Любецького замку в XIV—XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибакова). *Сіверянський літопис*, 5—6, с. 12-21.

Сытый, Ю. Н. 2010. Материальная культура Любечского замка времён Великого княжества Литовского. В: *Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы. Материалы межгосударственной научной конференции 5—8 июля 2010 г. (г. Брянск), приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде*. Брянск: РИО БГУ, с. 350-356.

Смирнов, В. Д. 1887. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*. Санкт-Петербург: Университетская типография в Казани.

Сухобоков, О. В. 1990. *Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований)*. Путивль.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2019. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга.

Тесленко, И. Б. 2005. Производство поливной керамики в крепости Алустон (Крым). В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв*. Киев: Стилос, с. 324-348.

Тесленко, І. Б. 2018. Виробництво полив'яного посуду в Криму за часів Улуг Улусу. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 7-83.

Тихомиров, М. Н. 1979. «Список русских городов дальних и ближних». В: Тихомиров, М. Н. *Русское летописание*. Москва: Наука, с. 83-137, 357-361.

Томашевский, А. П., Павленко, С. В. 2014. Городища и укрепления средневековой Овручской волости. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній світ, с. 470-512.

Томашевський, А. П. 2004. Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проекті. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст*. Київ: Корвін-Пресс, с. 264-278.

Фортеця… 2021. *Фортеця Тягинь. Археологічні дослідження 2019—2021 рр.* Київ; Херсон.

Шевченко, Н., Яська, О., Мних, В. 2020. *Вітовщина. Піщинка на одвічному Шовковому шляху*. Миколаїв: І. Гудим.

Шовкопляс, А. М. 1957. Керамические комплексы с горы Киселевка в Киеве. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 7, с. 100-102.

Шовкопляс, Г. М. 1975. Середньовічні художні кахлі з Києва. *Археологія*, 16, с. 104-114.

Şlapac, M. 2020. *Castelologia comparată*. Chişinău: Arc.

REFERENCES

Bohusevych, V. A. 1952. Rozkopky na hori Kyselivtsi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 3, s. 66-72.

Bohusevych, V. A. 1963. Rozkopky v Putyvlskomu Kremli. *Arkheolohiia*, XV, s. 165-175.

Brun, F. K. 1852. *Puteshestvie Gilberta de Lannua po Iuzhnoi Rossii v 1421 godu*. Odessa.

Veremeichik, E. M. 2014. Itogi i perspektivy arkheologicheskogo izucheniia Liubecha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iati A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 208-216.

Veremeichyk, O. M. 2020. Istorychna topohrafiia Liubecha X—XI st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 105-120.

Vitkunas, M., Zabela, G. 2017. *Gorodishcha baltov: neizvestnoe nasledie*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija.

Voitovich, L. 2007. «Ocherki po istorii Kievskoi zemli» P. G. Klepatskogo. In: Klepatskii, P. G. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli. Litovskii period*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskii, s. 3-12.

Hietaĭ, V. V. (ed.). 1993. *Archiealohija i numizmatyka Bielarusi: encyklapiedyja*. Minsk: Bielaruskaja Encyklapiedyja imia Pietrusia Broŭki.

Hrushevskyi, M. S. 1993. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. IV: XIV—XVI viky — vidnosyny politychni. Kyiv: Naukova dumka.

Hrushevskyi, M. S. 1994. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. In: Suspilno-politychnyi i tserkovnyi ustrii i vidnosyny v ukrainskoruskykh zemliakh XIV—XVII vikiv. Kyiv: Naukova dumka.

Hrushevskyi, M. S. 1995a. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. VI: Zhytie ekonomichne, kulturne, natsionalne XIV—XVII vikiv. Kyiv: Naukova dumka.

Hrushevskyi, M. S. 1995b. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. VII: Kozatski chasy — do roku 1625. Kyiv: Naukova dumka.

Goshkevich, V. I. 1916. Raskopki na ostrove protiv m. Tiaginki. In: Goshkevich, V. I. (ed.). *Khersonskii gorodskoi muzei. Drevnosti Khersonskogo kraia. Letopis muzeia za 1914 god*. Kherson: S. N. Olkhovikov i S. A. Khodushin, s. 2-8.

Hurskyi, S. B. 1998. *Viiskova istoriia, yak skladova chastyna kraieznavchoi roboty (na prykladi Bilotserkivshchyny)*. Kraieznavchi chytannia imeni o. Petra Lebedyntseva, III. Bila Tserkva: Bukva.

Drevlianski… 2018. *Drevlianski starozhytnosti. Arkheolohichni doslidzhennia v Zhytomyri*. Kyiv: Starodavnii svit.

Ivakin, H. Yu. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII — seredyny XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy)*. Kyiv.

Kvitnitskaia, E. D. 1968. Arkhitektura XIV—XVI vv. In: Maksimov, P. N. (ed.). *Vseobshchaia istoriia arkhitektury*.

6: Arkhitektura Rossii, Ukrainy i Belorussii. XIV — pervaia polovina XIX vv. III, gl. 1. Moskva: Stroiizdat, s. 453-468.

Klepatskii, P. G. 2007. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli. Litovskii period*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskyi.

[Kozlovska, V. Ye.]. 1947. Rozkopky v Kyievi na hori Kyselivtsi u 1940 r. *Arkheolohiia*, I, s. 141-151.

Kozubovskii, G. A. 1991. *Nakhodki monet XIV—XV vv. na territorii Kieva*. Preprint. Kiev.

Kozubovskyi, H. A. 2016. Do khronolohii karbuvannia monet Volodymyra Olherdovycha (1362—1394). *Arkheolohiia*, 4, s. 27-41.

Krasnozhon, A. V. 2018. *Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia (XV—XVIII st.)*. Odesa: Chornomor'ia.

Kushtan, D. P. 2017. Cherkaski zamky: lytovska doba (XIV—XVI stolittia). In: *Zapovidna Khortytsia*. Zaporizhzhia: Antipov V. I., s. 47-53.

Kushtan, D. P. 2018. Istoriia cherkaskykh zamkiv (XIV—XVIII st.). In: Stepenkina, P. Ya. (ed.). *Ukraina — na shliakhu do Nezalezhnosti. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii, 6 hrudnia 2017 r.* Korsun-Shevchenkivskyi: Maidachenko I. V., s. 20-28.

Kushtan, D., Lastovskyi, V. 2016. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas.* Kyiv; Cherkasy: IA NAN Ukrainy.

Mahura, S. 1934. Rozkopky na hori Kyselivtsi v Kyievi 1933 r. *Naukovi zapysky IIMK*, 1, s. 212.

Malchenko, O. Ye. 1996. Typolohiia zamkovykh ta miskykh fortyfikatsiinykh system na pivdenno-skhidnomu ukrainskomu porubizhzhi (kinets XIV — seredyna XVII st.). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 1, s. 5-23.

Malchenko, O. Ye. 2001. *Ukripleni poselennia Bratslavskoho, Kyivskoho i Podilskoho voievodstv XV — seredyna XVII stolit*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.

Molchanovskii, N. 1885. *Ocherk izvestii o Podolskoi zemle do 1434 g. (preimushchestvenno po letopisiam)*. Kiev: Imperatorskii universitet sv. Vladimira.

Pavlova, V. V. 2007. Storinky zhyttia ta naukova diialnist V. Ye. Kozlovskoi. *Arkheolohiia*, 4, s. 70-83.

Petrauskas, A. V. 2017. Pidsumky doslidzhen Zhytomyrskoi arkheolohichnoi ekspedytsii (1988—2015 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 223-229.

Petrauskas, A., Khadadova, M. 2020. Rozkopky na horodyshchi v urochyshchi Babyna Hora v m. Olevsk. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 37.

Popelnytska, O. 2006. Kyivskyi zamok XIV—XVII st. u svitli pysemnykh ta arkheolohichnykh dzherel. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 9, s. 48-80.

Rusyna, O. V. 1998. *Ukraina pid tataramy ta Lytvoiu*. Ukraina kriz viky, 6. Kyiv: Alternatyvy.

Sytyi, Yu., Kondratiev, I. 2012. Etapy isnuvannia Liubetskoho zamku v XIV—XVII st. (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen B. O. Rybakova). *Siverianskyi litopys*, 5—6, s. 12-21.

Sytyi, Iu. N. 2010. Materialnaia kultura Liubechskogo zamka vremen Velikogo kniazhestva Litovskogo. In: *Russkoe nasledie v stranakh Vostochnoi i Tsentralnoi Evropy. Materialy mezhgosudarstvennoi nauchnoi konferentsii 5—8 iiulia 2010 g. (g. Briansk), priurochennoi k 600-letiiu bitvy pri Griunvalde*. Briansk: RIO BGU, s. 350-356.

Smirnov, V. D. 1887. *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoi Porty do nachala XVIII veka*. Sankt-Peterburg: Universitetskaia tipografiia v Kazani.

Sukhobokov, O. V. 1990. *Drevnerusskii Putivl i ego okruga (po materialam arkheologicheskikh issledovanii)*. Putivl.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 2019. *Davnii Putyvl*. Kyiv; Sumy: Universytetska knyha.

Teslenko, I. B. 2005. Proizvodstvo polivnoi keramiki v kreposti Aluston (Krym). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* Kiev: Stilos, s. 324-348.

Teslenko, I. B. 2018. Vyrobnytstvo polyv'ianoho posudu v Krymu za chasiv Uluh Ulusu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 7-83.

Tikhomirov, M. N. 1979. «Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh». In: Tikhomirov, M. N. *Russkoe letopisanie*. Moskva: Nauka, s. 83-137, 357-361.

Tomashevskii, A. P., Pavlenko, S. V. 2014. Gorodishcha i ukrepleniia srednevekovoi Ovruchskoi volosti. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iati A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 470-512.

Tomashevskyi, A. P. 2004. Arkheolohichni doslidzhennia litopysnoho Vruchoho v Ovrutskomu proekti. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-Press, s. 264-278.

Fortetsia… 2021. *Fortetsia Tiahyn. Arkheolohichni doslidzhennia 2019—2021 rr.* Kyiv; Kherson.

Shevchenko, N., Yasko, O., Mnykh, V. 2020. *Vitovshchyna. Pishchynka na odvichnomu Shovkovomu shliakhu*. Mykolaiv: I. Hudym.

Shovkoplias, A. M. 1957. Keramicheskie kompleksy s gory Kiselevka v Kieve. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 7, s. 100-102.

Shovkoplias, H. M. 1975. Serednovichni khudozhni kakhli z Kyieva. *Arkheolohiia*, 16, s. 104-114.

Şlapac, M. 2020. *Castelologia comparată*. Chişinău: Arc.

S. O. Biliaieva

THE FORTRESSES OF THE GREAT LITHUANIAN PRINCIPALITY ON THE TERRITORY OF THE KIEVAN AREA (HISTORY OF RESEARCH)

The study of fortresses on the territory of the Kyiv area in the Lithuanian period is one of the actual tasks of the formation of a new look on the Ukrainian history. As it is known it was the stage of the castell tower system of fortification, taking not only defense, but social and political, economic position, status of administrative centers and places of living of the social elite.

In the course of the Lithuanian period, the following stages of the development of system of castell constructing are fixed: At the end of 14th — at the beginning of 15th century the castell tower system of fortification had been formed;

On the second stage at the middle of 15th — in the second half of 16th century — the period of adaptation of the castell tower system to the artillery and the appearance of the system of basteja.

In the Kyiv area two types of fortress constructing were fixed. The North and central parts of the area: the continuation of Old Rus traditions of the fortification on the base of wooden and earth constructions with two or three flour wooden towers. The transmission to the arm stage on the base of artillery took place. Planning structure: triangle and rectangular forms.

On the South — the transition to the stone tower system, fortificated with wooden-earth constructions and stone counterforts, two or three flour towers, distribution of European types artillery. Planning structure: triangle and rectangular forms.

For example: the Kyiv Castle which became the center of statehood in the time of Vladimir Olgerdovich; the system of castles in the rest of the territory; the creation of the fortification system of the South by Prince Vytautas, which facilitated trade in Europe from Krakow to the Black Sea coast and composition of the new federal state.

Keywords: Kyiv area, fortress, castle, typology.

Одержано 18.03.2022

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, професор УДПУ, Київ, Україна.
BILIAIEVA Svitlana, Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, professor USPU, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9437-3259, e-mail: svitbil@ukr.net.

УДК 94:72(477.81)”14/17” DOI: 10.37445/adiu.2022.02.08

Б. А. Прищепа

ЗАМОК КНЯЗІВ ЧОРТОРИЙСЬКИХ У КЛЕВАНІ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ, ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБУДОВА

У статті на основі аналізу писемних джерел виділено три етапи будівництва Клеванського замку та розглянуто його планування. На першому етапі (перша чверть XVI ст.) князь Федір Михайлович Чорторийський починає будівництво замку на старому городищі, де, можливо, вже знаходився господарський двір. На другому етапі (друга чверть XVI ст.), через конфлікт з Радзивілами, будівництво було припинене, але замок функціонував і місто розвивалось. На третьому етапі (60-ті роки XVI ст.) князь Іван Федорович Чорторийський завершив будівництво замку.

Ключові слова: *Волинь, пізнє середньовіччя, ранній новий час, Клевань, замок, князі Чорторийські.*

Вступ. Місто Клевань над річкою Стублою у пізньому середньовіччі було центром значної волості князів Чорторийських. Вони збудували тут потужний замок, який зберігся до нашого часу. Однак, цей цікавий оборонний об’єкт пізнього середньовіччя на сьогодні залишається недостатньо дослідженим. Серед публікацій про нього переважають розвідки краєзнавчого та популярного спрямування, в яких нерідко повторюються загальні відомості, зафіксовані ще дослідниками XIX — початку XX ст. (Сендульский 1878; Stecki 1888, s. 193—231; Теодорович 1889, с. 490—500; Стеллецкий 1910).

Результати архітектурних обстежень пам’ятки опубліковані дуже стисло (ред. Жариков 1985, с. 328—329; Ричков 1989, с. 63—64; Вечерський 2011, с. 416; Бойцар-Артеменко 2008). У багатотомному довіднику пам’яток містобудування та архітектури України зазначається, що Клеванський замок — один із найстаріших замків Волині, порівняно добре зберігся до сьогодення, є яскравим витвором волинської оборонної архітектури XV—XVIII ст. (ред. Жариков 1985, с. 328—329).

© Б. А. ПРИЩЕПА, 2022

Мета. ***Основна частина.*** Замок збудовано на мисоподібному виступі правого корінного берега р. Стубли (рис. 1: 1), його майданчик розмірами 80 × 70 м підвищується над заплавою на 14—15 м. Він відокремлений від продовження височини дугоподібним у плані ровом. Із замкових будівель збереглися північна і західна цегляні п’ятикутні в плані башти (рис. 2; 3), міст і три корпуси (рис. 4). Північна підноситься на висоту чотирьох ярусів, південно-західна з напільної сторони має три з половиною яруси, вона відкрита з боку двору. За результатами архітектурних обстежень зроблено висновок, що найдавнішим є корпус, який утворює північно-західний кут замку (ред. Жариков 1986, с. 328—329).

Археологами були проведені лише поверхневі обстеження території замку, перевірка культурних нашарувань методом шурфування не проводилась. Під час розвідки 1990 р. С. В. Терський на схилах замкової гори знайшов уламки гончарного посуду, які датував XII—XIII ст. і XV—XVI ст., кераміку домонгольського часу дослідник зібрав також на сусідньому пагорбі, поблизу церкви Різдва Христового, XVIII ст. (Терський 1993, с. 61).

Значно більше інформації отримано під час проведення археологічних експертиз на території старого міста. На ділянці по вул. Городище, 2 (рис. 1: а), зразу ж за оборонним ровом замку було закладено шурф, в якому потужність культурних нашарувань становила 2,35 м. Під пізнім шаром на глибині 0,45—1,65 м залягав сірий гумусований супісок, насичений артефактами XVI—XVIII ст. Нижче, до материкового суглинку, на глибині 1,65—2,35 м у світло-сіро-

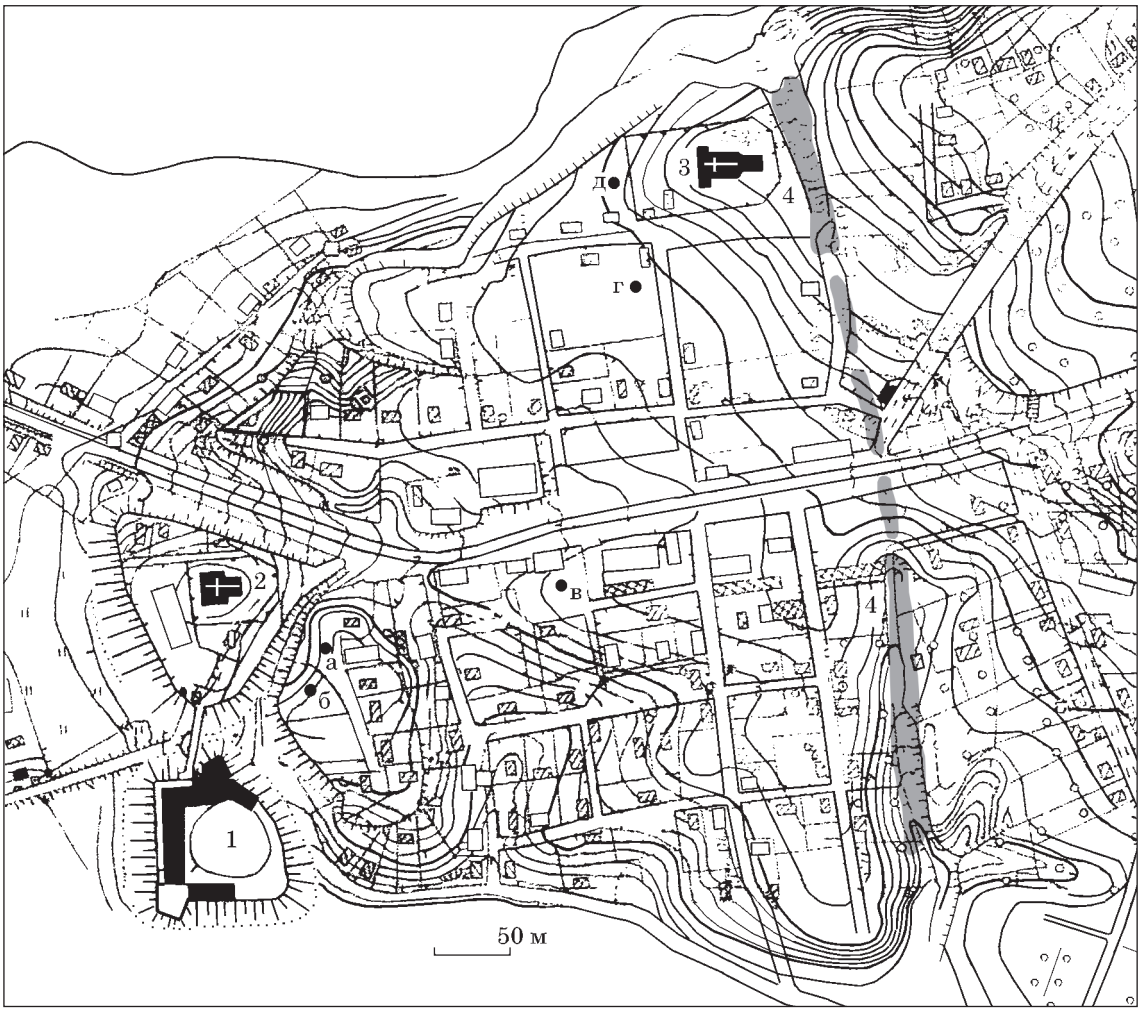

Рис. 1. План старої частини селища Клевань: 1 — замок; 2 — церква Різдва Христового; 3 — Благовіщенський костел; 4 — сліди оборонного рову пізньосередньовічного міста. Буквами позначено місця археологічних експертиз

му супіску трапилися численні уламки кераміки слов'яно-руського часу кінця X—XII ст. На південь від цієї ділянки, на городах (рис. 1: б), у підйомному матеріалі також зібрано серію вінець домонгольських гончарних горщиків (Прищепа, Харковець, Ткач 2014, с. 23—24). Археологічні джерела підтверджують висловлену раніше науковцями думку, що значне поселення на території Клевані сформувалося ще в період Київської Русі (Прищепа 2016, с. 236).

Збереглися описи Клеванського замку. Найраніший з них датований 1609 р., його публікацію здійснив Б. Стеллецький (Стеллецкий 1910, с. 33—34). Опис містить інформацію лише про територію, де знаходилися мурованні оборонні споруди, тобто про дитинець. Більш повно планову структуру Клеванського замку висвітлюють інвентарі XVIII ст., опубліковані Р. Несторовим (Nestorov 2018). У цих документальних джерелах мова йде про дві частини замку — дитинець і пригородок. В інвентарі 1709 р. для позначення укріплення з оборонними вежами і мурами переважно вживається термін «замок», але тричі використано також термін «дитинець» (Nestorov 2018, s. 23, 25). Поряд з ним описано пригородок, він знаходився перед замком, тут була брама до міста (Nestorov 2018, s. 25).

Важливу інформацію про будівництво Клеванського замку подає у своєму дослідженні Т. Стецький (Stecki 1888, s. 195—200). Висвітлюючи перебіг подій, автор робить посилання на документальні джерела, причому частина з них не збереглися або ж не опубліковані і залишаються важкодоступними для дослідників.

За Т. Стецьким замок почав будувати Михайло Васильович Чорторийський, староста Брацлавський. Для цього було вибрано зручну ділянку поблизу монастиря Святого Миколи, на місцевості, яка звалася Городище. Не закінчивши будівництво, він помер у 1480 р. Батьківський спадок переходить до князя Федора Михайловича Чорторийського після смерті матері у 1498 р. Князь Федір Михайлович, староста Луцький, продовжив мурування замку. Однак, коли обидві стрільниці були збудовані, власник Олики Радзивіл викликав князя Федора Михайловича і показав привілей, за яким



Рис. 2. Вигляд на браму і будівлі Клеванського замку з мосту. Зліва — північна башта



Рис. 3. Південно-західна башта Клеванського замку. Вигляд із заходу

Клеванське городище та навколишні землі належали йому, а Чорторийським, як свідчить грамота великого князя Свидригайла, було надано лише монастир Святого Миколи (Stecki 1888, s. 197—198).

Князь Федір Михайлович Чарторийський не маючи змоги закінчити будівництво замку в Клевані, почав будувати замок у Білеві, який назвав Білгородом. У 1529 р. він виклопотав привілей у короля Сигізмунда I на заложення біля нього міста і запровадження ярмарку, але незабаром помер залишивши двох синів — Олександра і Івана. Вони розподілили маєтки у 1547 р. Олександру дістався замок Чорторийськ і Литовеж, Іван отримав Клевань, замок і місто Білгород, двір Шеполь, маєтки Сарни, Холопи і фольварок Чаруків у Луцьку (Stecki 1888, s. 198).

Князь Іван Федорович Чорторийський завершив суперечку з князями Радзивілами за Клевань. Він запропонував Миколаю Радзивілу обміняти Сморжів і Мигорщизну (де знаходилося урочище Городище, на якому було розпочато будівництво Клеванського замку) на Сільно поблизу Олики, яке дісталося князю Івану як придане дружини Анни Заславської. До Сільно князь Іван Чорторийський додав берег клеванський над річкою Оликою і тисячу злотих польських. Миколай Радзивіл погодився, документ датовано 5 січня 1555 р. Як пише Т. Стецький, у листі М. Радзивіл запевняє, що «*право і листи в себе маємо на те городище, де замок Клеванський збудований і де місто поселене — тоді ми те право наше цим листом нашим скасовуємо, а князю Івану для допомоги і нащадкам його милості на вічні часи передаємо…*». За тим, напевно у 1561 р., було завершено будівництво Клеванського замку і проведено розмежування клеванської і олицької волостей (Stecki 1888, s. 199—200).

Розповідь Т. Стецького потребує перевірки, тому звернемось до документальних джерел, що містять інформацію про діяльність представників роду князів Чорторийських, які могли долучитися до будівництва замку в Клевані.

Перший документ датований 29 грудня 1446 р. Великий князь Свидригайло Ольгердович надає князю Михайлу Васильовичу Чорторийському маєток в Луцькому повіті в Жукові село Голишів на річці Стублі, а до нього Дерев'яне на Рудці, а Диків на Стублі, дворище Сухівці у верхів'ях Радухівки, а монастир Святого Миколи на Клевані над Стублою з церковним дворищем Плескачовським, а Чаруківець на річці Полонній з усіма пожитками і платами (AS… 1890, s. 5).

Князь Михайло Васильович Чорторийський довгий час був надвірним маршалком у великого князя Свидригайла. Після смерті останнього став намісником брацлавським, тобто фактично очолив оборону південних кордонів держави. У 1478 р. він обороняв Брацлав перед ординцями, а у 1489 р. за писемними джерелами брацлавським намісником був князь Олександр Сангушко, значить князь Михайло помер між тими двома датами (Войтович 2006, с. 634—635).

Документ 1446 р. засвідчує, що в середині XV ст. почав складатися маєтковий комплекс князів Чорторийських у нижній течії р. Стубли у складі трьох сіл (Голишів, Дерев'яне, Диків), дворища Сухівці та монастиря Святого Миколи на Клевані над Стублою з церковним дворищем. Зазначимо також, що в документі 1446 р. топонім Клевань, вірогідно, вжито як назву урочища, а не значного поселення чи тим більше міста. П. М. Сас у своїй монографії, присвяченій феодальним містам України в кінці XV — 60-х роках XVI ст. не включив Клевань до списку міських поселень XV ст. (Сас 1989, с. 11). Однак, А. Є. Заяць зауважив, що Клевань слід віднести до міських поселень, які існували в XV ст. (Заяць 2003, с. 28, 33). Він посилається на «Список руських городів дальніх і ближніх» (Летопись… 1856, с. 240).

Серед істориків переважає думка, що «Список руських городів дальніх і ближніх» був складений у кінці XIV ст. (Тихомиров 1952; Наумов 1974). В. Л. Янін навів аргументи, які дають підстави звузити дату створення «Списку» до часового проміжку між 1375 і 1381 рр. (Янин 1998, с. 67). Зазначимо, що не всі поселення, внесені до «Списку», були містами у XV ст. Зокрема, документи свідчать, що з волинських поселень Дорогобуж у XV ст. був селом. Нове становлення Дорогобужа як міста простежується від початку XVI ст. 20 грудня 1514 р. Сиґізмунд I надав князеві К. І. Острозькому у володіння Дорогобуж з монастирем Діви Марії та прилеглими селами і дозволив осадити місто на магдебурзькому або хелмінському праві (AS… 1890, s. 120—122). Селом було також поселення Іван, яке ототожнюють із сучасним селом Івання поблизу Дубна (Тихомиров 1952, с. 235).

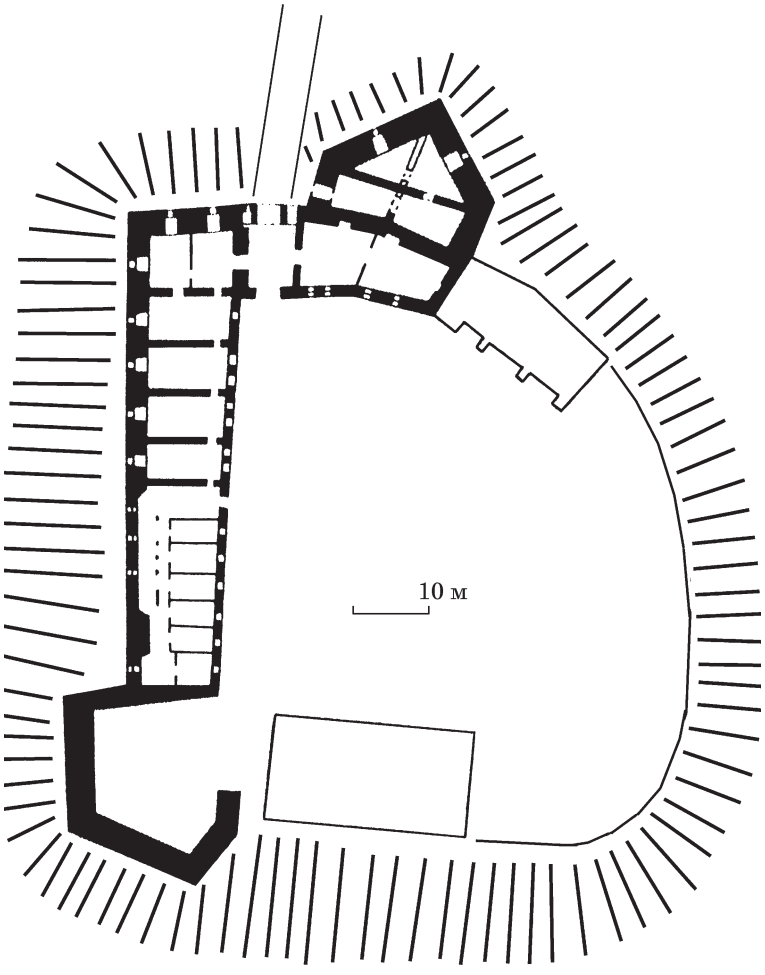

Рис. 4. Сучасний план будівель на території Клеванського замку

Наведені приклади підтверджують думку, що включення Клеваня до «Списку руських городів дальніх і ближніх» не є переконливим доказом міського статусу поселення у XV ст. Це важливо з огляду на очевидний взаємозв'язок процесів будівництва замку і заснування міста. Замки відігравали важливу роль у локації міст: новозасновані міста, що не мали замків, здебільшого (у 70 % випадків) були приречені на втрату міського статусу (Заяць 2003, с. 134), а наявність замочків у селах може служити підставою для визначення урбанізаційних прагнень власника (Атаманенко 2006, с. 121—122).

Син князя Михайла Васильовича Чорторийського князь Федір Михайлович, староста луцький

(1527—1542), володів волостю в нижній течії р. Стубли (після 1491—1542 рр.) та чорторийською волостю (близько 1524—1542 рр.) (Войтович 2006, с. 635).

Відома грамота великого князя литовського Олександра від 8 липня 1498 р. в справі між князями Семеном Олександровичем Чорторийським і Федором Михайловичем Чорторийським про маєтки. Було розглянуто скаргу князя Семена Олександровича Чорторийського на князя Федора Михайловича Чорторийського. Перший шукав під князем Федором Михайловичем половини батьківського спадку другого, про це буцімто згадував батько князя Федора Михайловича батьку князя Семена Олександровича, за батька нашого, короля його милості. Князь Федір Михайлович це твердження заперечив. Князь Семен Олександрович не назвав свідків, які могли б підтвердити його слова. Тому було визнано правим князя Федора Михайловича і вирішено, нехай він тую свою отчизну всю сповна тримає, а князь Семен Олександрович про ту частину не має йому вже згадувати і діти його не мають права того шукати навіки (Акты… 1907, с. 24, 49—50).

4 лютого 1501 р. князь Федір Михайлович Чорторийський отримав привілей великого князя Олександра на три дворища Жуківського повіту у Клевані. За цим привілеєм дворища дані з людьми і з усім тим, «що здавна до тих дворищ слухало» (Lietuvos… 2007, s. 262).

Документ 1501 р. засвідчує прагнення князя Федора Михайловича Чорторийського розширити свою присутність у Клевані, вірогідно, на той час саме ця місцевість була вибрана ним для створення центру земельних володінь князів Чорторийських у нижній течії р. Стубли із перспективою побудови замку і заснування міста.

Цю думку підтверджує ще одне документальне джерело. У 1511 р. судовим декретом Сигізмунда I була вирішена суперечка між власником Олики шляхтичем Станіславом Петровичем (Кішкою, чоловіком Ганни Монтигердовичової, яка пізніше стало дружиною Яна Радзивіла Бородатого) і князем Федором Михайловичем Чорторийським про час проведення торгів в Олиці і Клевані. Великий князь литовський разом з державною радою винесли постанову, згідно з якою «від цих часів пану Станіславу не казали єсьмо в його маєтку у Олиці торг мати в неділю, а казали єсьмо торг мати у вівторок, а князь Федор має мати торг у маєтку своєму в Клевані в четвер» (Сас 1989, с. 155).

У документі 1511 р. Олика і Клевань згадуються як маєтки, а не як міста. Разом з тим він інформує, що в обох поселеннях вже якийсь час проводилися торги, а привілей на право проведення торгів засвідчує намір власників заснувати міста в їхніх земельних володіннях. Їм потрібні були центри, що виконували б у першу чергу адміністративно-господарські і ринкові функції. В кінці XV — на початку XVI ст. такі процеси були характерними для всієї Волині — тут формуються великі латифундії і відбувається зміна форм власності — з умовної на спадкову. Таким чином створювались умови для прискорення урбанізаційних процесів, адже містечка з'являються там, де закінчився етап формування шляхетських маєтків, яким необхідний був осередок, що виконував би функції ринкового центру (Заяць 2003, с. 31—32).

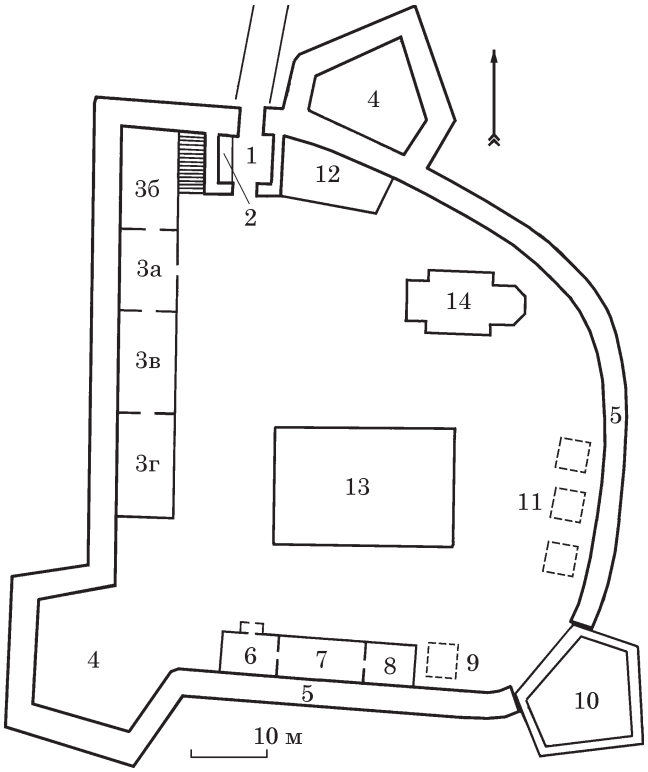

Рис. 5. Реконструкція планування забудови дитинця Клеванського замку за описом 1609 р.: 1 — ворота; 2 — сторожка; 3 — великий будинок; 4 — мурована башти; 5 — кам'яні стіни; 6 — кухня; 7 — ізба; 8 — кімната; 9 — кам'яний погріб; 10 — дерев'яна башта; 11 — три погреби; 12 — ізба сторожова; 13 — внутрішній замок (княжий палац); 14 — церква

Вірогідно, саме в другому десятилітті XVI ст. князь Федір Михайлович Чорторийський розпочав будівництво замку в Клевані в урочищі Городище. Але писемні джерела, які б підтвердили цю думку, нам невідомі.

Зате наступні за хронологією документи розповідають про початок будівництва замку поблизу села Білів, за 7 км на південь від Клевані. Князь Федір Михайлович Чорторийський отримав від короля Сигізмунда I привілей на побудову замку, заложення міста і запровадження ярмарку. У грамоті від 18 листопада 1529 р. сказано, що дозволяється встановити торг у замку його (князя Федора Михайловича Чорторийського) Білгороді, а також тримати там корчми і запровадити ярмарку (Акты… 1907, с. 63—65).

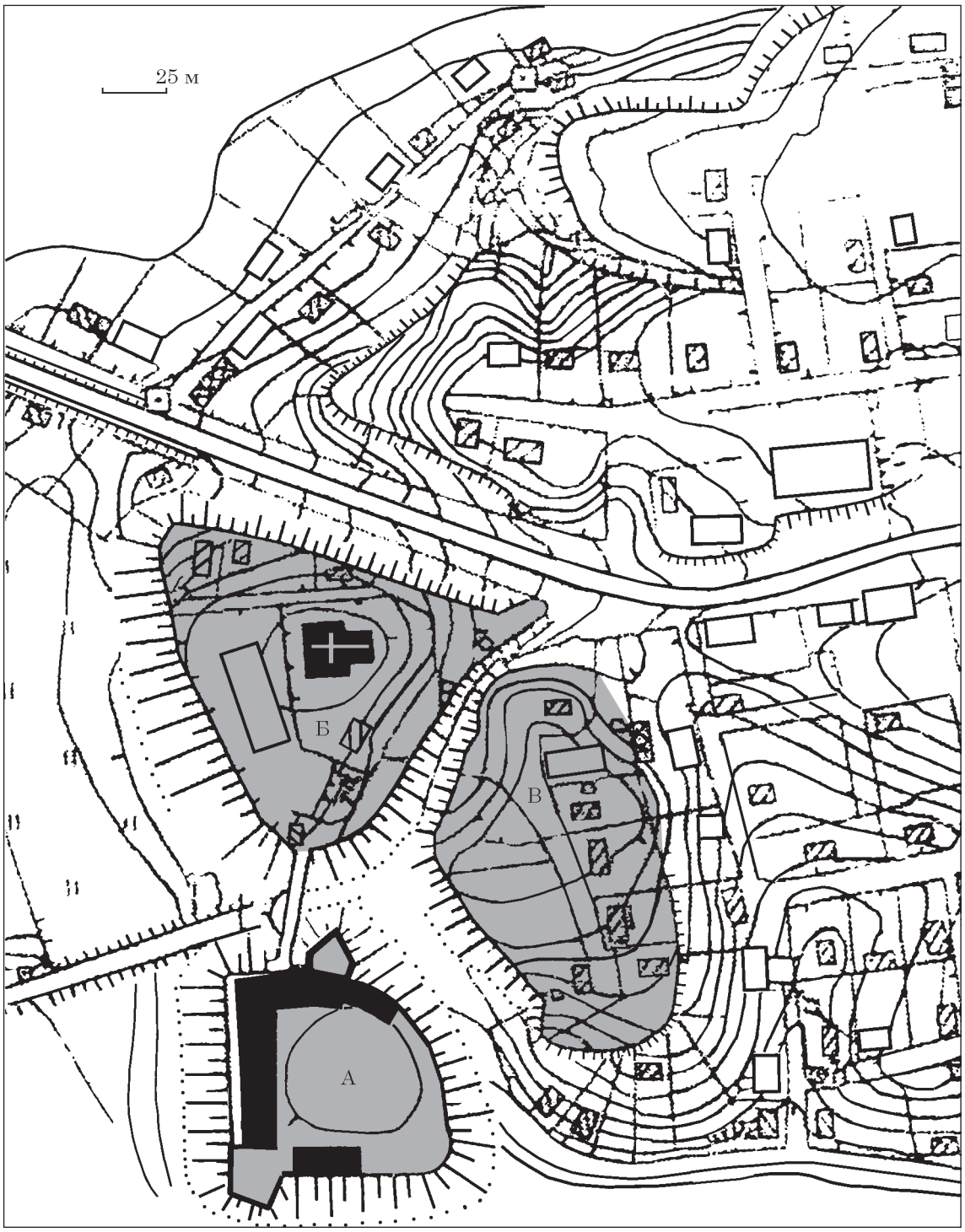

Рис. 6. Територія Клеванського замку в кінці XVI—XVII ст.: А — дитинець; Б — північно-західна частина пригородка; В — південно-східна частина пригородка по вул. Городище

Зазначимо, що будівництво замку в Білеві почалося раніше, вірогідно, ще у 1527 р. Про це свідчить документ від 4 березня 1528 р., яким великий князь литовський Сигізмунд I Старий затверджував комісію для розгляду суперечки між луцьким старостою князем Федором Михайловичем Чорторийським та земським підскарбієм, маршалком і писарем Великого князівства Литовського паном Богушем Боговитиновичем з приводу будівництва першим замку в урочищі Білів на Волині (Князі… 2016, с. 69—71). Богуш Боговитинович вважав такі дії незаконними, він стверджував, що «це городище з давна служило з тим селом Білів до двору нашого Жуківського» (Князі… 2016, с. 70). Однак, князь Федір Михайлович Чорторийський заперечив свою провину і повідав, що те городище належить до Пересопницького монастиря, а не до села Білів і до двору Жуківського не належить. У підсумку, були обрані судді від

обох сторін, які мали розглянути конфлікт і «справедливость наконець вчинити».

Лише через 20 років конфлікт було врегульовано спадкоємцями, з однієї сторони — князем Фрідріхом Глібовичем Пронським (він був одружений на Федорі, дочці Богуша Боговитиновича) і князем Іваном Федоровичем Чорторийським. Договір датований 30 червня 1548 р. (Князі… 2016, с. 81—86). У документі зазначено, що небіжчик князь Федір Михайлович Чорторийський староста Луцький «відібрав ґвалтом маєтку нашого Білівського городище і землі ще за небожа пана Богуша Боговитиновича і на тому городищі Білівський замок побудував і місто осадив». Але у підсумку обидві сторони погодились, що землі замку і містечка Білогородського зі ставом є приналежними до маєтку князя Івана Федоровича Чорторийського, а село Білів зі ставом є частиною Жуківського маєтку князя Фрідріха Глібовича Пронського. Розташування цих двох поселень XVI ст. простежується на картах XIX—XX ст.: село Білів займало північну частину сучасного однойменного села, а місто Білгород і замок на городищі — південну частину (Федоришин 2017, с. 141—142).

Свідчення документів про будівництво князем Федором Михайловичем Чорторийським між селами Білів і Пересопниця замку і осадження міста Білгород підтверджують розповідь Т. Стецького про суперечку князя Чорторийського з Радзивілами за землі, на яких раніше почалося будівництво Клеванського замку і як результат, ці роботи, вірогідно, були зупинені.

Князь Іван Федорович Чорторийський одружився з княжною Анною Кузьмівною Заславською. За розподілом маєтностей з братом Олександром, що відбувся 19 червня 1547 р., він отримав Клеванську волость, стосовно інших маєтків, наданих їх батьку за заслуги, брати постановили спільно їх боронити, а їх втрату взаємно компенсувати (Акты… 1886, с. 20—23).

Зазначимо, що в документі про розподіл маєтків, в описі частини, яка перейшла до князя Івана Федоровича названі «*…замок Клевань і місто, замок Білгород і місто, також з усіма маєтками таттешніми і боярськими селами…*» (Акты… 1886, с. 20—21). Отже замок в цей час функціонував і місто розвивалось. На це вказує також запис в описі Кременецького замку 1545 р. з приводу скарги міщан кременецьких про те, що беруть нові мита поза звичаєм («незвичайних») у ряді поселень, зокрема згадані Клевань і Білів, де князі Чорторийські беруть по два гроші від возу (ред. Сохань… 2005, с. 206).

Нам не вдалося виявити документальні джерела, які б розповідали про суперечку Чорторийських із Радзивілами за Клевань. Але збереглись документи, які інформують про завершення будівництва Клеванського замку у 60-х роках XVI ст. Це, зокрема, скарга князя Івана Федоровича Чорторийського від 5 лютого 1562 р. до луцького гродського суду на луцького єврея Рабєвича, останній не представив князеві звіт про кошти, призначені на побудову замку в Клевані (Князі… 2016, с. 20). Важливі дані містять також документи, які опрацював П. М. Сас. Вони свідчать, що на початку 60-х років XVI ст. князь Іван Чорторийський розгорнув будівництво кам'яних оборонних споруд у Клеванському замку. Організація і проведення всіх будівельних робіт покладалася на найнятого в Луцьку шафаря (розпорядника) котрому доручалося «шафовати… роботу муру замку». Спочатку загальний кошторис будівництва складав 3000 коп литовських грошей. Роботи по спорудженню замку велися кілька років. У 1565 р. шафар їздив до Луцька з ціллю поміняти 600 талярів на монету Великого князівства Литовського «*для росходов на шафоване оных робот*». Будівництво кам'яного замку в Клевані продовжувалось і в 1566 р. (Сас 1989, с. 51—52). Ці писемні джерела свідчать, що замок у Клевані постав як цілісний оборонний комплекс у 60-х роках XVI ст., одночасно із замком князів Радзивилів в Олиці (Інвентарі… 2007, с. 16).

Через суперечку із Радзивілами за Клевань, будівництво замку було зупинене і князь Федір Михайлович Чорторийський, вірогідно, з 1527 р. починає будувати дерево-земляний замок на городищі поблизу села Білів. Другий етап функціонування недобудованого Клеванського замку тривав до 1555 р., коли князь Іван Федорович Чорторийський врегулював конфлікт із князем Миколаєм Радзивілом і клеванські землі були передані князям Чорторийським. Вірогідно, в кінці 60-х років XVI ст. спорудження основних оборонних об'єктів замку було завершено.

В описі 1609 р. мова йде лише про один укріплений майданчик Клеванського замку (Стеллецкий 1910, с. 33—34). В документі вказано, що замок кам'яний, але як свідчать натурні архітектурні обстеження, для наземних частин будівель було використано цеглу. Ворота кам'яні (рис. 5: 1), у воротах є сторожова будка (рис. 5: 2). Якщо увійти на замкове подвір'я, по правій стороні знаходиться великий будинок, в якому є сіни і три ізби (рис. 5: 3). За будинком розташований великий кам'яний бастіон (рис. 5: 4). Від нього тягнеться довга кам'яна стіна (рис. 5: 5). Понад стіною розміщені дерев'яні кухня та ізба (рис. 5: 6, 7), кімната (рис. 5: 8) і великий кам'яний погріб (рис. 5: 9). Далі стояв високий дерев'яний бастіон (рис. 5: 10), вірогідно, він знаходився поблизу південно-східного кута замкової території. Від нього кам'яна стіна (рис. 5: 11) продовжувалася до невеликого кам'яного бастіону з боку міста (рис. 3: 13), на ньому годинник. Біля того бастіону, якщо входити в замок, по лівій руці — ізба сторожова

Показники площі великих приватновласницьких замків Волині

Місце розташування	Площа		
	Дитинець	Пригородок	Загальна
Дубно	0,80	1,20	2,00
Заслав	0,50	1,00	1,50
Звягель	0,55	1,10	1,65
Клевань	0,45	1,20	1,65
Острог	0,50	2,70	3,20
Старокостянтинів	0,45	1,50	1,95

(рис. 5: 12). Понад східною оборонною стіною були розміщені три невеликі погреби (рис. 5: 11).

На укріпленому майданчику замку знаходилися також церква (рис. 5: 14) і великий будинок, який в описі позначений як «внутрішній замок» (рис. 5: 13) (Стеллецкий 1910, с. 34). Судячи з того, яким він постає в описі, це був князівський палац. Наприклад, подано таку характеристику окремих приміщень: «біля кімнати невеликі сіни, в покої її милості — княгині». Всього в описі 1609 р. в князівському палаці згадано 19 приміщень і ганок. Більшість приміщень — це кімнати (6) та ізби (7). Усі описані кімнати не мали печей, а в ізбах є печі, за виключенням однієї «ізбушки». Крім того, в князівському палаці зафіксовано ґанок, четверо сіней, дві світлиці. До особливостей цієї будівлі слід віднести її комбінований характер — частина приміщень були кам'яні (очевидно, цегляні), а частина — дерев'яні.

Зазначимо, що на гіпотетичних реконструкціях Клеванського замку, виконаних Г.Н. Логвином і П.О. Ричковим, князівський палац не показано (Логвин 1957, с. 65; Ричков 1989, с. 64).

В інвентарі 1709 р. описано спочатку дитинець, а потім пригородок, що займав територію за оборонним ровом дитинця, за мостом. На пригородку були розміщені каплиця, навколо неї сад, господарські будівлі, уніатська церква Різдва, тут також була брама, якою виїжджали до міста (Nestorov 2018, s. 25). В описі 1700 р. зазначено, що пригородок був оточений дубовими палями (Nestorov 2018, s. 21). Вказані в документі орієнтири дозволяють включити до пригородка підвищення, де стоїть церква Різдва Христового (рис. 6: Б).

Пригородок не згадується в описі 1609 р., відомості про нього з'являються в документах, віддалених від часу спорудження замку на 140 років. Але зауважимо, що малоймовірним є його пізнє формування в другій половині XVII ст., адже поділ волинських замків на дві частини (дитинець і пригородок) був спадщиною домонгольського оборонного зодчества, коли більшість міст мали дві укріплені площадки (дитинець і окольний город). Використання планової схеми укріплень XII—XIII ст. під час побудови замків XIV — початку XVI ст. простежено в ході досліджень Луцька, Острога, Ізяслава, Дорогобужа (Колосок 1976; Прищепа 2020, с. 197). Така планова схема використовувалась і при будівництві нових замків у кінці XV—XVI ст. (Рівне, Старокостянтинів) (Прищепа 2018; 2021). Писемні і археологічні джерела свідчать, що Клеванський замок було збудовано на городищі XI—XIII ст. Тому, очевидно, вже в другій половині XVI ст. він складався з дитинця і пригородка. Вивчення рельєфу місцевості дозволяє віднести до пригородка не тільки підвищення, де знаходиться церква Різдва Христового, а й територію, зайняту сучасними садибами по вул. Городище, вона зі сходу відділена від території міста давнім яром (рис. 6: В). В інвентарі 1709 р. згадується вал за межами дитинця, на північ від нього (Nestorov 2018, s. 22). Вірогідно, цей вал захищав пригородок із півночі і сходу. Площа пригородка становила близько 1,2 га.

П'ятикутні башти, подібні до тих, що збереглися на дитинці Клеванського замку, мають аналогії в замках Поділля. Наприклад, п'ятикутна башта входила до системи укріплень замку у Меджибожі. Як і в Клевані, її збудували поряд із брамою. Будівництво цього замку архітектори датують серединою XVI ст. (Вечерський 2011, с. 315—317). Жванецький замок також мав п'ятикутні башти (Сіцинський 1928, с. 58—59).

За показниками площі Клеванський замок входить до числа найбільших приватновласницьких замків Волині другої половини XVI — початку XVII ст. Порівняння даних розмірів дитинців і пригородків шести замків (таблиця) дозволяє зробити висновок, що їх дитинці мали площу від 0,45 га до 0,8 га, а пригородки — від 1,0 га до 1,6 га. Лише в Острозі площа пригородка була значно більшою — 2,7 га (Прищепа 2020, с. 196—197).

Як свідчать описи початку XVII ст., дитинці замків в Острозі і Звягелі мали муровані оборонні споруди, у них простежується таке ж поєднання двох мурованих і однією дерев'яної башти, як і в Клевані (Описи Острожчини… 2004, с. 88, 94; Інвентар… 1620, s. 312). Ці порівняння свідчать, що Клеванський замок в останній третині XVI — на початку XVII ст. був одним із найпотужніших приватновласницьких замків Волині.

Висновки. Проведений аналіз писемних джерел дозволяє віднести початок будівництва Клеванського замку до часів князя Федора Михайловича Чорторийського і датувати перший етап будівництва 1510—1520-ми роками. Вірогідно, до цього на Клеванському городищі вже знаходився двір власника із дерев'яними житловими та господарськими будівлями і найпростішими дерево-земляними укріпленнями.

ЛІТЕРАТУРА

Акты… 1886. *Акты о заселении Юго-Западной России*. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, VII, т. I. Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.

Акты… 1907. *Акты о землевладении в Юго-Западной России XV—XVIII вв.* Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, VIII, т. IV. Киев: С. В. Кульженко.

Атаманенко, В. 2006. Описи замків князів Острозьких першої половини XVII ст. В: Собчук, В. Д. (ред.). *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині*. Кременець; Тернопіль: Астон, с. 118-125.

Байцар-Артеменко, О. В. 2008. Спроба встановлення періодів розвитку замкового комплексу у містечку Клевань. *Архітектурна спадщина Волині*, 1, с. 109-115.

Вечерський, В. В. 2011. *Фортеці й замки України*. Київ.

Войтович, Л. 2006. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква: О. В. Пшонківський.

Заяць, А. 2003. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття*. Львів: Добра Справа.

Жариков, Н. Л. (ред.). 1985. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог)*. 3. Киев: Будівельник.

Інвентар… 1620. *Інвентар спадщини князя Олександра Острозького 1620 р.* Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II.

Інвентарі… 2007. *Інвентарі Олицького замку XVII—XVIII століть: Збірник документів*. Упоряд. Александрович, В. Луцьк: Твердиня.

Колосок, Б. В. 1976. Луцькі Верхній та Окольний замки. В: Довженок, В. І. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 217-228.

Князі… 2016. *Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI—XVII ст. (із зібрання «Західноруських актів» Російської національної бібліотеки)*. Упоряд. Блануца, А., Ващук, Д. Київ: Інститут історії України НАН України.

Летопись… 1856. *Летопись по Воскресенскому списку*. Полное собрание русских летописей. VII. Санкт-Петербург.

Логвин, Г. Н. 1957. Архітектура України періоду формування української народності (XIV—XVII століть). В: Заболотний, В. Г. (ред.). *Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період)*. Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, с. 62-103.

Наумов, Е. П. 1974. К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних». В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Летописи и хроники. Сборник статей 1973 г. памяти А. Н. Насонова*. Москва: Наука, с. 150-163.

Описи… 2004. Винар, Л. (ред.). *Описи Острожчини другої половини XVI — першої половини XVII століття*. Київ; Острог; Нью Йорк.

Прищепа, Б. 2016. *Погоринські міста*. Рівне: Дятлик М.

Прищепа, Б. 2018. Історична топографія міста Рівного другої половини XVI — початку XVII ст. *Архітектурна спадщина Волині*, 6, с. 74-84.

Прищепа, Б. А. 2020. Пізньосередньовічні волинські замки (за матеріалами досліджень пам'яток XIV—XVI ст. басейну ріки Горині). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 194-200.

Прищепа, Б. 2021. Планування та забудова замку князів Острозьких у Старокостянтинові. В: Шеретюк, В. М. (ред.). *Слов'янський світ і Україна. Збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету професора Руслана Постоловського*. Рівне: О. Зень, с. 159-168.

Прищепа, Б. А., Харковець, Ю. І., Ткач, В. В. 2014. *Звіт про археологічні експертизи на території Рівненської області в 2013 році*. Наукові фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею, № 27346.

Рычков, П. А. 1989. *Дорогами Южной Ровенщины*. Москва: Искусство.

Сас, П. М. 1989. *Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в.* Киев: Наукова думка.

Сендульский, А. Д. 1878. Местечко Клевань Ровенского уезда. *Волынские епархиальные ведомости*, 14, с. 627—644.

Сіцінський, Є. 1928. Оборонні замки Західного Поділля XIV—XVII ст. *Записки історико-філологічного відділу*, XVII, с. 64-160.

Сохань, П. (ред.). 2005. *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії Українських замків 1545 року*. Київ: Простір М.

Стеллецкий, Б. 1910. Замок в Клевани. *Военно-исторический вестник,* 11, с. 27-29.

Теодорович, Н. И. 1889. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии*. II. Почаев: Почаево-Успенская Лавра.

Терський, С. 1993. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986—91 роках. *Наукові записки Львівського історичного музею*, 1, с. 41-67.

Тихомиров, М. Н. 1952. «Список русских городов дальних и ближних». *Исторические записки,* 40, с. 214-259.

Федоришин, М. 2017. Містечко Білгород та село Білів в XVI ст. у контексті майнових справ князів Чорторийських. *Дубенський науковий вісник*, 1, с. 141-145.

Янин, В. Л. 1998. *Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII—XV вв.* Москва: МГУ.

AS… 1890. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. Przez B. Gorczaka. III: 1432—1534. Lwow.

Lietuvos… 2007. *Lietuvos Metrika*. 6: (1494—1506). Parengė Algirdas Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Nestorow, R. 2018. *Zamek Czartoryskich w Klewaniu w świetle źródeł archiwalnych*. Kraków: Attyka.

Stecki, T. 1888. *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*. Kraków: W. L. Anczyna i Spółki.

REFERENCES

Akty… 1886. *Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii*. Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov, VII, t. I. Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.

Akty… 1907. *Akty o zemlevladenii v Iugo-Zapadnoi Rossii XV—XVIII vv.* Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov, VIII, t. IV. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Atamanenko, V. 2006. Opysy zamkiv kniaziv Ostrozkykh pershoi polovyny XVII st. In: Sobchuk, V. D. (ed.). *Serednovichni i rannomoderni oboronni sporudy Volyni*. Kremenets; Ternopil: Aston, s. 118-125.

Baitsar-Artemenko, O. V. 2008. Sproba vstanovlennia periodiv rozvytku zamkovoho kompleksu u mistechku Klevan. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni*, 1, s. 109-115.

Vecherskyi, V. V. 2011. *Fortetsi y zamky Ukrainy*. Kyiv.

Voitovych, L. 2006. *Kniazha doba na Rusi: portrety elity*. Bila Tserkva: O. V. Pshonkivskyi.

Zaiats, A. 2003. *Urbanizatsiinyi protses na Volyni v XVI — pershii polovyni XVII stolittia*. Lviv: Dobra Sprava.

Zharikov, N. L. (ed.). 1985. *Pamiatniki gradostroitelstva i arkhitektury Ukrainskoi SSR (illiustrirovannyi spravochnik-katalog)*. 3. Kiev: Budivelnik.

Inventar… 1620. *Inventar spadshchyny kniazia Oleksandra Ostrozkoho 1620 r.* Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk, Dział Rękopisów, sygn. 3669/II.

Inventari… 2007. *Inventari Olytskoho zamku XVII—XVIII stolit: Zbirnyk dokumentiv*. Uporiad. Aleksandrovych, V. Lutsk: Tverdynia.

Kolosok, B. V. 1976. Lutski Verkhnii ta Okolnyi zamky. In: Dovzhenok, V. I. (ed.). *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoi arkheolohii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 217-228.

Kniazi… 2016. *Kniazi Chortoryiski: dokumenty i materialy XVI—XVII st. (iz zibrannia «Zakhidnoruskykh aktiv» Rosiiskoi natsionalnoi biblioteky)*. Uporiad. Blanutsa, A., Vashchuk, D. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Letopis… 1856. *Letopis po Voskresenskomu spisku*. Polnoe sobranie russkikh letopisei. VII. Sankt-Peterburg.

Lohvyn, H. N. 1957. Arkhitektura Ukrainy periodu formuvannia ukrainskoi narodnosti (XIV—XVII stolit). In: Zabolotnyi, V. H. (ed.). *Narysy istorii arkhitektury Ukrainskoi RSR (dozhovtnevyi period)*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo literatury z budivnytstva i arkhitektury URSR, s. 62-103.

Naumov, E. P. 1974. K istorii letopisnogo «Spiska russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh». In: Rybakov, B. A. (ed.). *Letopisi i khroniki. Sbornik statei 1973 g. pamiati A. N. Nasonova*. Moskva: Nauka, s. 150-163.

Opysy… 2004. Vynar, L. (ed.). *Opysy Ostrozhchyny druhoi polovyny XVI — pershoi polovyny XVII stolittia*. Kyiv; Ostroh; Niu York.

Pryshchepa, B. 2016. *Pohorynski mista*. Rivne: Diatlyk M.

Pryshchepa, B. 2018. Istorychna topohrafiia mista Rivnoho druhoi polovyny XVI — pochatku XVII st. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni*, 6, s. 74-84.

Pryshchepa, B. A. 2020. Piznoserednovichni volynski zamky (za materialamy doslidzhen pam'iatok XIV—XVI st. baseinu riky Horyni). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 194-200.

Pryshchepa, B. 2021. Planuvannia ta zabudova zamku kniaziv Ostrozkykh u Starokostiantynovi. In: Sheretiuk, V. M. (ed.). *Slov'ianskyi svit i Ukraina. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu rektora Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu profesora Ruslana Postolovskoho*. Rivne: O. Zen, s. 159-168.

Pryshchepa, B. A., Kharkovets, Yu. I., Tkach, V. V. 2014. *Zvit pro arkheolohichni ekspertyzy na terytorii Rivnenskoi oblasti v 2013 rotsi*. Naukovi fondy Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu, N 27346.

Rychkov, P. A. 1989. *Dorogami Iuzhnoi Rovenshchiny*. Moskva: Iskusstvo.

Sas, P. M. 1989. *Feodalnye goroda Ukrainy v kontse XV — 60-kh godakh XVI v.* Kiev: Naukova dumka.

Sendulskii, A. D. 1878. Mestechko Klevan Rovenskogo uezda. *Volynskie eparkhialnye vedomosti*, 14, s. 627—644.

Citsinskyi, Ye. 1928. Oboronni zamky Zakhidnoho Podillia XIV—XVII st. *Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu*, XVII, s. 64-160.

Sokhan, P. (ed.). 2005. *Lytovska metryka. Knyha 561. Revizii Ukrainskykh zamkiv 1545 roku*. Kyiv: Prostir M.

Stelletskii, B. 1910. Zamok v Klevani. *Voenno-istoricheskii vestnik*, 11, s. 27-29.

Teodorovich, N. I. 1889. *Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvei i prikhodov Volynskoi eparkhii*. II. Pochaev: Pochaevo-Uspenskaia Lavra.

Terskyi, S. 1993. Obstezhennia horodyshch kniazhoi doby na Volyni v 1986—91 rokakh. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 1, s. 41-67.

Tikhomirov, M. N. 1952. «Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh». *Istoricheskie zapiski*, 40, s. 214-259.

Fedoryshyn, M. 2017. Mistechko Bilhorod ta selo Biliv v XVI st. u konteksti mainovykh sprav kniaziv Chortoryiskykh. *Dubenskyi naukovyi visnyk*, 1, s. 141-145.

Ianin, V. L. 1998. *Novgorod i Litva: Pogranichnye situatsii XIII—XV vv.* Moskva: MGU.

AS… 1890. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.* Przez B. Gorczaka. III: 1432—1534. Lwow.

Lietuvos… 2007. *Lietuvos Metrika*. 6: (1494—1506). Parengė Algirdas Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.

Nestorow, R. 2018. *Zamek Czartoryskich w Klewaniu w świetle źródeł archiwalnych*. Kraków: Attyka.

Stecki, T. 1888. *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*. Kraków: W. L. Anczyna i Spółki.

B. A. Pryshchepa

THE CASTLE OF CZARTORYSKI PRINCES IN KLEVAN: STAGES OF DEVELOPMENT, PLANNING AND BUILDINGS

Based on a comprehensive analysis of written, archaeological and architectural sources the article considers the main stages of Klevan castle development, and considers its planning and buildings. According to archeological sources, the site of the settlement of the Kyiv Rus period was used to build the castle. According to the written sources, there were three stages of the erection of the castle. In the first stage (the first quarter of the 16th century), Prince Fedir Mykhailovych Czartoryski began the construction of a castle on the old settlement site, where, perhaps, there had already been a farmstead. In the second stage (the second quarter of the 16th century), due to the conflict with Radziwills, the construction was stopped but the castle functioned and the settlement was developed. In the third stage (the 60s of the 16th century), Prince Ivan Fedorovych Czartoryski completed the construction of the castle. The Klevan castle consisted of two parts — a citadel and the adjacent settlement. The information on the castle planning is contained in the inventories of 1700 and 1709. The earliest description of 1609 describes the defense, housing, religious and economic facilities in the territory of the citadel. It was surrounded by a wall, had two brick towers and a wooden one. Most of the buildings were located on the perimeter of the fortifications; the central part housed the princes' palace and a church. According to the inventories of 1700 and 1709, the settlement was located to the north and east of the citadel and occupied the territory on the hill where now the Church of the Nativity of Christ is located and, probably, the area occupied by estates on Horodyshche street. The citadel was surrounded by a rampart and oak fence; there was a chapel and a garden around it, outbuildings, the Greek-Catholic Church of the Nativity, and the entrance gate. The analysis of the planning, fortifications and buildings of the Klevan castle allows to conclude that in the last third of the 16th — early 17th century, it was one of the most powerful private castles in Volhynia.

Keywords: Volhynia, late Middle Ages, early modern times, Klevan, castle, Czartoryski princes.

Одержано 10.04.2022

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович, доктор історичних наук, доцент, професор, Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, Україна.
PRYSHCHEPA Bohdan, Doctor of Historycal Sciences, Associate Professor, Rivne State Humanitarian University, Rivne, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0345-5994, e-mail: archeol57@ukr.net.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 904.8(477.52)"653" DOI: 10.37445/adiu.2022.02.09

Л. І. Білинська, Я. В. Володарець-Урбанович

РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ СКАРБИ СУМЩИНИ: НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті подається попередня інформація про нові знахідки скарбів раннього середньовіччя (кола Мартинівки), що були виявлені за останній час на теренах Сумської області. Донедавна на цій території були відомі лише два подібні комплекси — Нижня Сироватка і Великі Будки. Однак за останній час їх кількість значно збільшилася. Частина з них потрапила до музейних установ Сумської області.

***Ключові слова**: Сумська область, раннє середньовіччя, скарби кола Мартинівки, прикраси, пеньківська, колочинська культури.*

Унікальним явищем VII ст. у Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі стала поява скарбів кола Мартинівки чи першої хронологічної групи за О. О. Щегловою (Щеглова 1990). На сьогодні відомо близько чотирьох десятків подібних комплексів. Виявлені вони в Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі. Найбільша їх концентрація — територія між басейнами Сейму та Ворскли.

Відомі такі комплекси і на теренах сучасної Сумської обл. Перший зі скарбів цього кола був виявлений 22 квітня 1863 р. біля слободи **Нижня Сироватка** Сумського повіту Харківської губернії (нині Сумський р-н). Він містив (рис. 1; табл. 1) три пальчастих фібули, фрагменти від трьох браслетів, дві трапеціеподібні підвіски, свинцеві ворворки (?), кістяну підвіску (?) та просту гладеньку рурочку (Корзухина 1996, с. 403, табл. 61).

Другий — скарб із **Харівки**, виявлений 12 вересня 1949 р. в уроч. Трифон під час оранки поля. Частину знахідок було пошкоджено чи втрачено. Тоді ж на місці знахідки Д. Т. Березовець заклав розкоп, в якому виявив окремі предмети зі скарбу (Березовець 1952). Комплекс, зібраних у населення і виявлених внаслідок розкопок речей, містив антропозооморфні фібули (6 екз.), шийні гривни (три цілих і п'ять пошкоджених), ланцюжок, сережки пастирсько-дунайського кола (8 екз.) та браслети (9 екз.), деталі поясної гарнітури — одну пряжку, сім круглих бляшок з шишечками по центру і 21 срібну напівкульку (Корзухина 1996, с. 407; Приходнюк, Хардаев 1998; Приходнюк 2005, фото 22). Цей комплекс віднесений до другої хронологічної групи за О. О. Щегловою (Щеглова 1990) чи кола Пастирсько-Харівська за назвою Пастирського городища, звідки походять щонайменше три скарби (Приходнюк 2005), та Харівського поселення, на якому було виявлено одноіменний комплекс (Березовець 1952; 1955; Приходнюк, Хардаев 1998). «Захована» цієї групи комплексів припадає на першу половину VIII ст. О. В. Комар зараховує Харівський скарб вже до наступної хронологічної групи і співвідносить його із раннім етапом волинцевської культури (Комар 2012, с. 92; Комар, Стрельник 2011, с. 161). Дослідник синхронізує даний комплекс із горизонтом Галіат-Геленівка (725—740 рр.) і датує випадіння скарбу 738 р. (Комар 1999, с. 154; 2010, с. 188).

Надалі довгий час на теренах сучасної Сумщини подібні комплекси не виявляли. І лише у 1981 р. на поселенні колочинської культури, розташованому на дюні в лівобережній заплаві р. Терн (права притока р. Сула) в уроч. Хутір біля с. **Великі Будки** (нині Роменський р-н), під час розкопок В. М. Горюнова у верхній частині заповнення житла, що на момент «захована» комплексу вже не функціонувало, виявила скарб (Горюнова 1987; 1992; Горюнова, Родинкова 1999). У його складі були (рис. 2)

© Л. І. БІЛИНСЬКА, Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

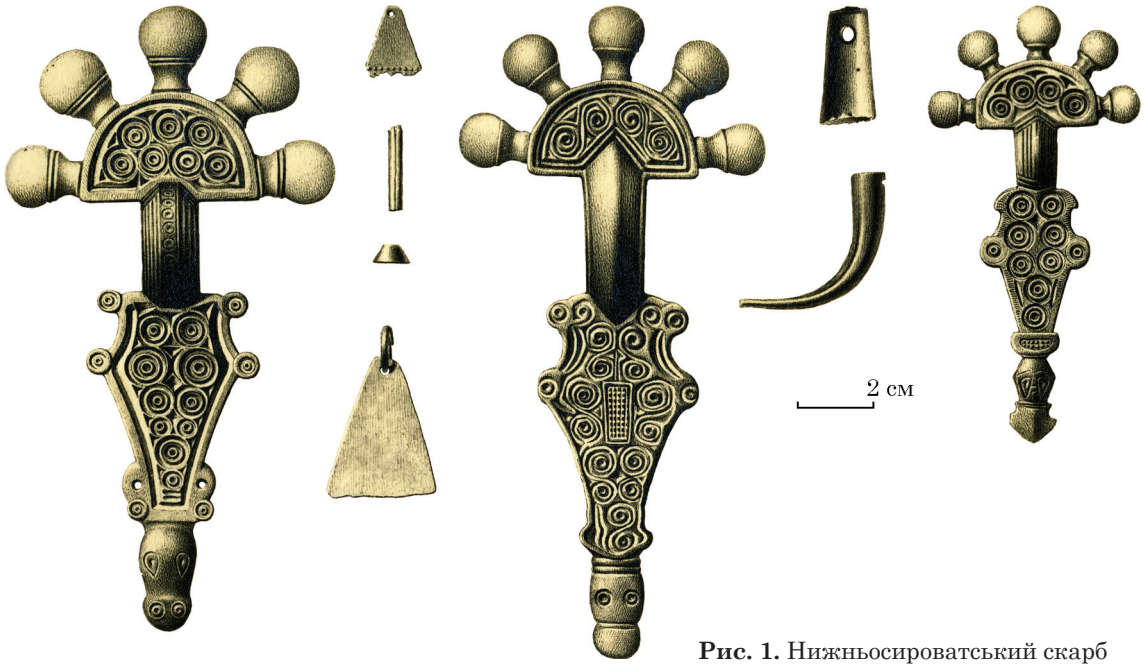

Рис. 1. Нижньосироватський скарб

Перелік скарбів раннього середньовіччя з території Сумської області

№ на карті	Комплекс / дата виявлення	Район	Культурна приналежність / датування, ст.	Місце зберігання знахідок	Публікація
1	Великі Будки / 1981	Роменський	М (?) / 2 пол. VI — 3 чв. VII	ПМК (?)	+
2	Добрянське — Сидорова Яруга / 2020	Охтирський	М / 2 пол. VI — 3 чв. VII	МВК «Тростянецький»	–
3	Кам'янка / 2019	Охтирський	Те саме	СОКМ	–
4	Мала Рибиця / 2020	Сумський *	Те саме	СОКМ (окремі знахідки)	–
5	Микільське / 2016	Сумський	Те саме	СОКМ	–
6	Миропілля / 2017	Сумський	Те саме	СОКМ	–
7	Могриця / 2014	Сумський	Те саме	СОКМ	–
8	Нижня Сироватка / 1863	Сумський	Те саме	— **	+
9	Пархомівка / 2013	Охтирський	Те саме	МВК «Тростянецький»	–
10	Пархомівка / 2016	Охтирський	Те саме	МВК «Тростянецький»	–
11	Пожня / 2018	Охтирський	Те саме	СОКМ	–
12	Русанівка / 2013	Роменський	Те саме	СОКМ	–
13	Харівка / 1949	Конотопський	П-Х / 1 пол. VIII	Філія НМІУ — скарбниця НМІУ	+
14	Шевченкове / 2011	Конотопський	М / 2 пол. VI — 3 чв. VII	ДІКЗ у м. Путивль	+/–

Примітки. * — заява від САУ. ** — імовірно, дві фібули потрапили за кордон, доля інших — невідома.
Скорочення: М — Мартинівського кола; П-Х — Пастирсько-Харівського кола.

1200 свинцево-олов'янистих нашивних бляшок, дві маленькі пальчасті фібули, фрагменти двох браслетів з потовщеними кінцями, великої пальчастої і антропо-зооморфної фібул, шийної гривни, поясна бляшка, дві пластини, злитки металу і знаряддя праці (свердло, тесло).

Культурно-хронологічна приналежність цього комплексу досить дискусійна. В. М. Горюнова та В. Є. Родінкова відносять його до перехідних між першою (Мартинівка) і другою (Пастирське—Харівка) групами (Горюнова, Родинкова 1999, с. 188—189). Інші дослідники часто розглядають цей комплекс разом із іншими скарбами першої групи (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 55; Щеглова 1999; Обломский 2016, с. 23—24) чи взагалі виключають з цього кола старожитностей (Приходнюк 2001, с. 47).

За останній час, з поширенням металошукачів, кількість подібних комплексів зросла в рази. Частину таких знахідок передано до фондів музеїв (таблиця; див. далі: рис. 10).

Зокрема, в 2011 р. біля с. **Шевченкове** (нині Конотопський р-н) виявлено скарб, що містив деталі жіночого і чоловічого вбрання та низку побутових речей (Родинкова 2012а, с. 195—196; 2020, рис. 4: 1—8; Rodinkova 2018). Того ж року знахідки були передані до Державного істо-

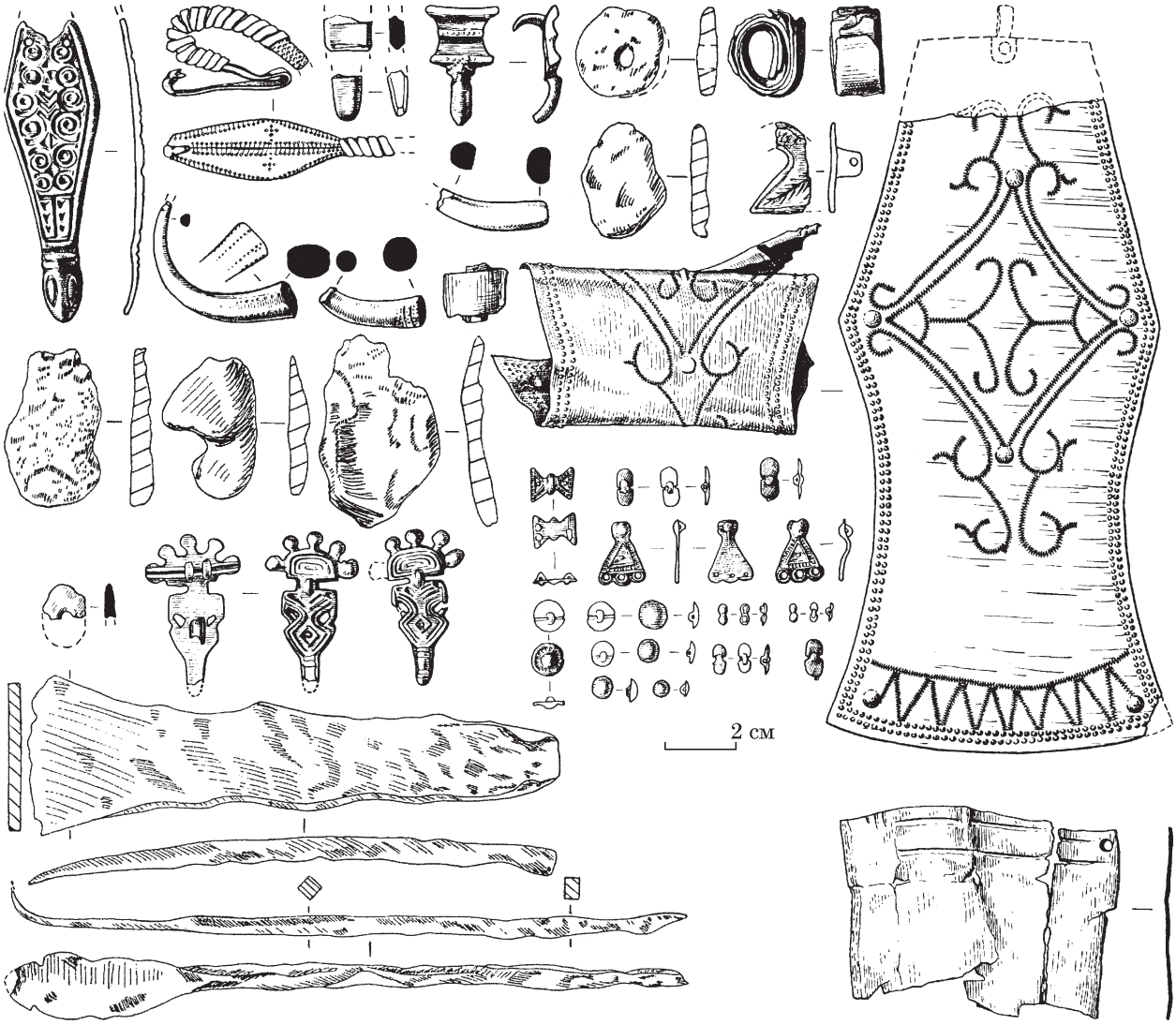

Рис. 2. Великобудківський скарб

рико-культурного заповідника у м. Путивль (далі — ДІКЗ у м. Путивль).

Протягом останніх років низку подібних скарбів передано до Сумського обласного краєзнавчого музею (далі — СОКМ). Це Микільський, Миропільський і Пожнянський (2018 р.), Могрицький (2019 р.), Кам'янківський (2020 р.) [1] скарби.

Микільський скарб [2] виявлено неподалік с. Микільське (Сумський район) восени 2016 р. [3]. У складі комплексу (рис. 3: А) було п'ять пальчастих фібул (чотири цілих — по дві парних, та верхній щиток ще одної), дві лунниці з трапеціеподібними підвісками на ріжках, фрагмент дротяної гривни чи браслету, два персні, сім простих гладеньких і п'ять спіралеподібних рурочок-пронизок, кілька намистин (утрачені).

У 2018 р., коли скарб було передано до СОКМ, вдалося встановити та оглянути місце знахідки, а у 2019 р. проведено його обстеження (див. далі: рис. 8: А). Воно розташоване на складної конфігурації мисі на краю плато корінного берега, порізаного ярами і заводненими балками, що виходять у правобережну заплаву р. Псел. Схили мису поросли лісом, а його досить рівний майданчик використовується для сільськогосподарських потреб. Тривалий час поле не обробляли, на момент обстеження місця виявлення скарбу воно було частково розоране, а у 2020 р. вже повністю. У шурфі, закладеному у 2019 р. на ймовірному місці знахідки скарбу, на глибині 0,35 м від сучасної поверхні виявлено нижню частину пальчастої фібули (рис. 3: Б), яка може належати фрагменту фібули зі скарбу. Вище від місця знахідки скарбу, у 2020 р. на оранці зібрано підйомний матеріал у вигляді фрагментів кераміки скіфського часу (див. далі: рис. 9: 1).

1. У дужках вказано рік передачі знахідок до музею. Комплекси передав до музею пан С. І. Гуцан та / або це зроблено за його сприяння.
2. Разом із Миропільським та Могрицьким експонується на виставці «Культурна спадщина Сумщини: археологічні скарби».
3. Уточнена дата знахідки.



Рис. 3. Микільський скарб. А — знахідки зі скарбу; Б — фрагмент пальчастої фібули із шурфу



Рис. 4. Миропільський скарб. Окремі зразки прикрас

Миропільський скарб виявлено неподалік с. Миропілля (нині Сумський район) в 2017 р. Комплекс (рис. 4) містить велику кількість геральдичних оздоб (одна пряжка, сім двохчастних накладок, вісім З-подібних і одна Т-подібна та 12 круглих бляшок, вісім квадратних і 11 прямокутних наконечників поясу), що могли належати до одного чи двох поясних наборів. Крім того, у скарбі виявлено розламану біля дужки пальчасту фібулу (на нижньому щитку і дужці є по два отвори, що можуть вказувати на сліди ремонту виробу). Навесні 2019 р. до СОКМ було передано ще кілька знахідок зі складу цього комплексу: п'ять свинцево-олов'янистих ворворок, чотири умбоноподібні підвіски у фрагментах, свинцеве пряслице, дротяне кільце, спіралеподібну рурочку-пронизку та інші знахідки.

Наразі вдалося встановити місцевість, де було знайдено скарб. Це невелике дюноподібне підвищення у заболоченій заплаві лівого берега р. Псел і його правої притоки р. Удава поблизу с. Миропілля. Саме місце знахідки поки що не обстежувалося, його дослідження попереду.

Пожнянський скарб виявлений А. С. Верещагою неподалік с. Пожня (нині Охтирський р-н) в жовтні 2018 р. Комплекс складається з восьми пальчастих фібул (зокрема, дві з них кримського походження), чотирьох шийних гривен, довгого нагрудного ланцюга з крупних кілець із зав'язаними кінцями, двох трапеціеподібних та двох відерцеподібних з ланцюжком підвісок, 17 бурштинових і двох пастових намистин, кількох деталей поясних оздоб, трьох цілих браслетів і шести половинок, двох підвісок-дзвіночків (рис. 5).

Місце знаходження скарбу розташоване на невеликій, вкритій лісовими насадження-



Рис. 5. Пожнянський скарб, ланцюг із підвісками

ми терасі на схилі корінного правого берега р. Пожня (права притока р. Ворсклиця, басейн Ворскли). Тоді ж, на місці знахідки було закладено шурф. У ньому, в невеликих відвалах та на площі з пошкодженою поверхнею, виявлені фрагменти залізної голки від пальчастої фібули і кілець ланцюга, три срібні поясні бляшки й злиточки сплавів, дві пастові та чотири бурштинові намистини, інші знахідки.

Могрицький скарб виявлено неподалік с. Могриця (Сумський р-н) в 2014 р. Він містить чотири пальчасті фібули, з яких дві парні були з'єднані між собою ланцюжком, дві шийні гривни (?), дзвіночок, ланки ланцюжка та чотири С-подібні скроневі кільця (рис. 6).

Точне місце знахідки скарбу встановити поки що не вдалося, лише відомо, що він знайдений на так званому Могрицькому Лужку. Це край першої надзаплавної тераси та частина заплави правого берега р. Псел із задернованими або засадженими сосною дюноподібними підвищеннями і останцями. Навесні 2019 р., під час обстеження цієї території, на краю тераси було зібрано підйомний матеріал,



Рис. 5 (продовження)**.** Пожнянський скарб, зразки окремих прикрас

представлений фрагментами ліпного посуду ранньослов'янського часу. В 2020 р. вибіркове шурфування на двох таких підвищеннях в 400—500 м від мосту вище за течією, результатів не дало (див. далі: рис. 8: Б, В). Лише на розораній протипожежній смузі поряд з другим шурфом було зібрано підйомний матеріал, представлений невиразними уламками ліпного посуду доби бронзи, а у шурфі виявлено культурний шар до 0,3 м з фрагментами такого ж ліпного посуду (див. далі: рис. 8: Г; 9: 2, 3). У перспективі планується продовження обстеження місцевості, що зветься Могрицький Лужок, вище за течією від моста, а також місцезнаходження, де виявлено ліпну кераміку ранньослов'янського часу.

Також у 2018 р. до СОКМ було передано пальчасту фібулу з каймою із пташиних голів (рис. 7), що входила до складу **Русанівського скарбу**, виявленого в травні 2013 р. біля с. Русанівка (нині Роменський район). Місце знахідки скарбу поки що не вдалося встановити.

У вересні 2020 р. до СОКМ передано **Кам'янківський скарб** (с. Кам'янка, нині Охтирський район), що складався у переважній більшості з геральдичних оздоб поясу другої

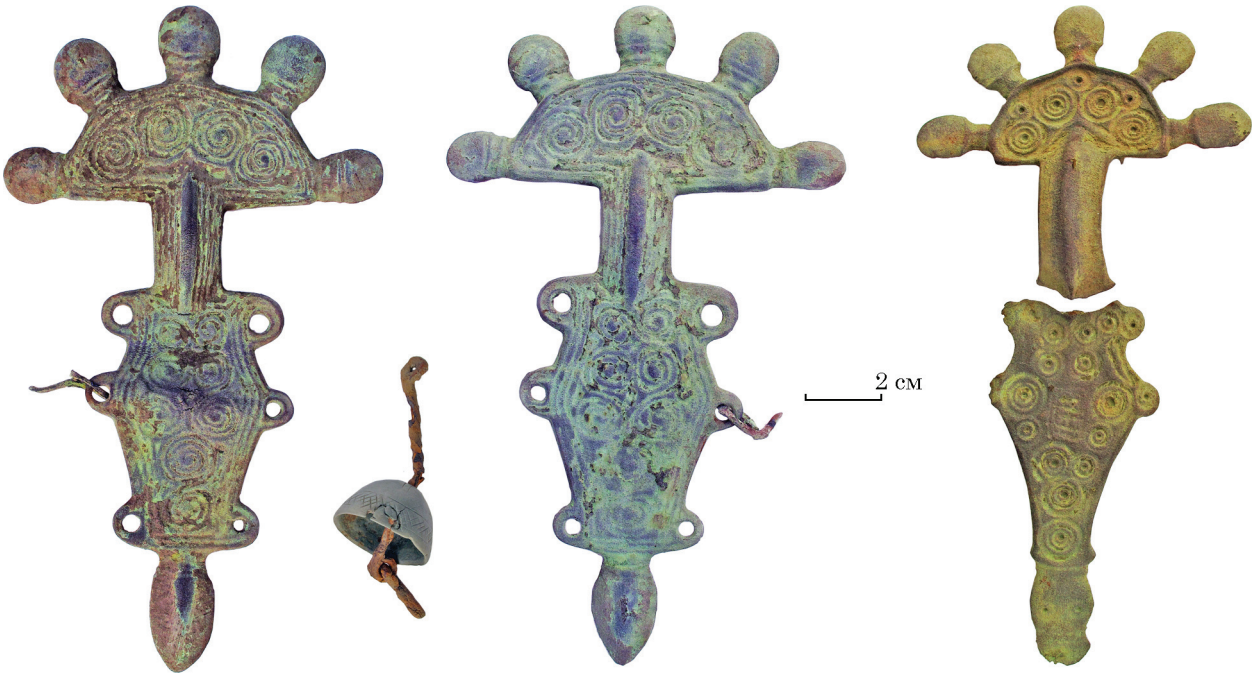

Рис. 6. Могрицький скарб, зразки окремих прикрас

половини VI—VII ст. (15 наконечників, 20 накладок, порожнистий наконечник поясу), кількох свинцево-олов'янистих прикрас (ворворка, окреме кільце і нашивка), фрагментів браслетів (зокрема, й зігнуті та з'єднані між собою), рурочки-пронизки, фрагментів кілець і спіральних підвісок та інших виробів.

Наразі встановлено місцевість, де було знайдено скарб. Це правобережне плато корінного берега р. Ворскла, порізане балками. На межі плато і схилу одного з відвершків у верхів'ї такої заводненої балки, по якій протікає пересихаючий струмок, і було знайдено скарб. Саме місце знахідки поки що не обстежувалося, його дослідження попереду.

У 2013 р. поблизу с. Новгородське (колишнє с. Пархомівка) нині Охтирського району, на дні одного з відвершків старого довгого яру було виявлено комплекс, який ми назвали **Пархомівський перший скарб**. За отриманою інформацією у складі він мав деталі жіночого та чоловічого вбрання: шийні гривни, пальчасті фібули, С-подібні скроневі кільця, браслети, геральдичні оздоби з поясного набору та інші знахідки. Частина прикрас була передана до Музейно-виставкового комплексу «Тростянецький» (далі — МВК «Тростянецький»).

Неподалік від першого у 2016 р. знайдений **Пархомівський другий скарб.** Комплекс містив два наконечники списів та один дротика, серп, тесло-мотичку, шийну гривну, три залізні пряжки, дві свинцево-олов'янисті ворворки та два бронзові наконечники поясу, скроневі кільця. Він того ж року переданий до МВК «Тростянецький».

У 2018 та 2020 рр. на місцях знахідок скарбів були проведені археологічні обстеження,

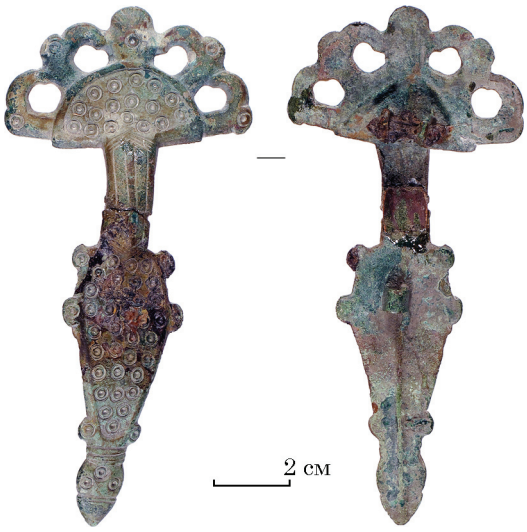

Рис. 7. Пальчаста фібула із дугою із пташиних голів із Русанівки

під час яких зафіксовані знахідки прикрас, що підтверджують знаходження скарбів в цих місцях [1].

Невелику частину ще одного комплексу було передано до МВК «Тростянецький» в липні 2020 р. За наявною інформацією, він знайдений між двома населеними пунктами, через що і отримав подвійну назву «**Добрянське — Сидорова Яруга**». До фондів передані намистини і свинцево-олов'янисті нашивки.

1. Детальніше про обстеження місць знахідок та аналіз речей із Пархомівського другого скарбу — див. статтю Білинська, Володарець-Урбанович, Панікарський, Горбаненко 2022.

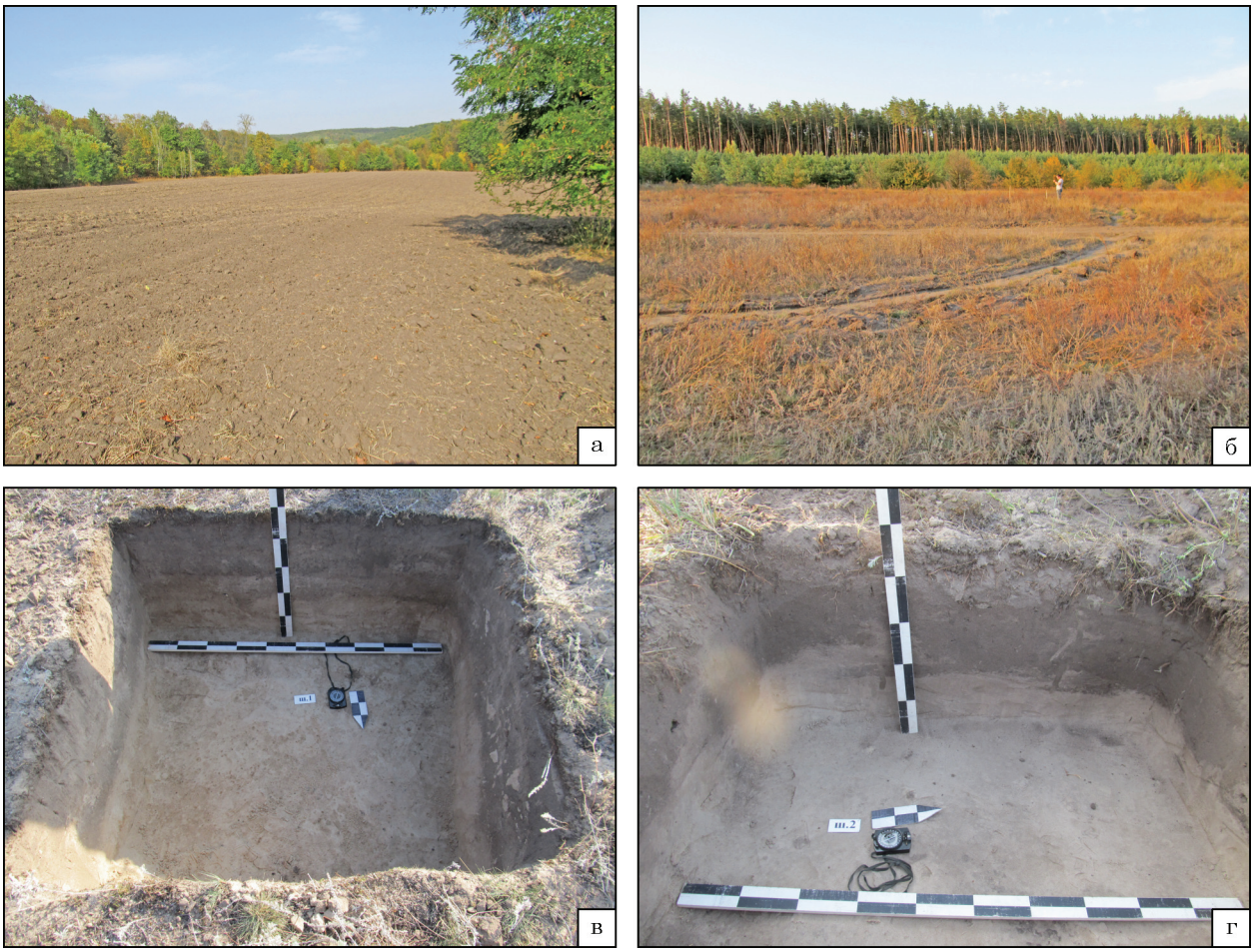

Рис. 8. Дослідження 2020 р.: а — місце знахідки Микільського скарбу; б — місце шурфування в уроч. Могрицький Лужок; в — шурф 1; г — шурф 2

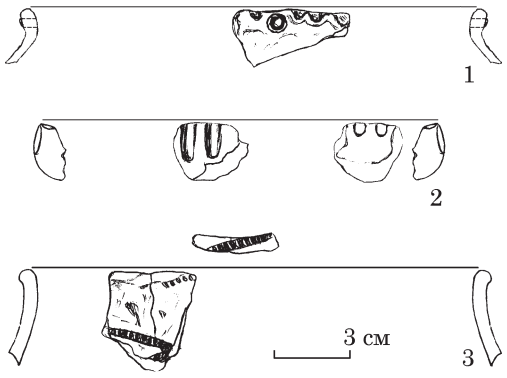

Рис. 9. Кераміка з місцезнаходжень біля сіл Микільське та Могриця. 1 — Микільське, підйомний матеріал; 2, 3 — Могриця, знахідки із шурфу 2

Місцевість, де було знайдено скарб, представляє собою лівобережну заплаву р. Ворскла зі старицями й багатьма озерцями, між якими залишилися невисокі останці та дюноподібні підвищення. Саме місце знахідки поки що встановити не вдалося, його дослідження продовжується.

У 2020 р. до СОКМ надійшла інформація про знахідку скарбу біля с. Мала Рибиця (нині Сумського р-ну). **Малорибицький скарб** містив бронзові та срібні прикраси: три шийні гривни, три скроневі підвіски, два нагрудні ланцюжки, підвіски до них (умбоноподібних — 12 та сім двоспіральних), сім фібул, пронизки, свинцево-олов'янисті ворворки, бурштинове намисто, дзвіночки, два браслети, пряжки і бронзові деталі поясу та інші прикраси. Унікальними є знахідки в складі скарбу пряжки візантійського виробництва та шматка тканини. Остання — є рідкісною для старожитностей раннього середньовіччя (детальніше див.: Погоржельська, Горбаненко 2022). На жаль, подальша доля цього комплексу залишається невідомою.

Однак, вдалося встановити ймовірне місце знахідки скарбу, на що вказує зібраний навесні 2021 р. аналогічний підйомний матеріал, представлений п'ятьма дрібними нашивними бляшками, трьома ворворками зі свинцево-олов'янистого сплаву та десятьма намистинками бісеру. Це останець-підвищення у правобережній заплаві р. Рибиця — лівої притоки р. Псел. В 1,0 км на захід розташоване багатошарове поселення Мала Рибиця, на якому виявлені матеріали ранньослов'янського часу третьої чверті VII ст. (Обломський, Терпиловський 2017, с. 558—559) і фрагмент пальчастої фібули, прикрашений циркульним орнамен-

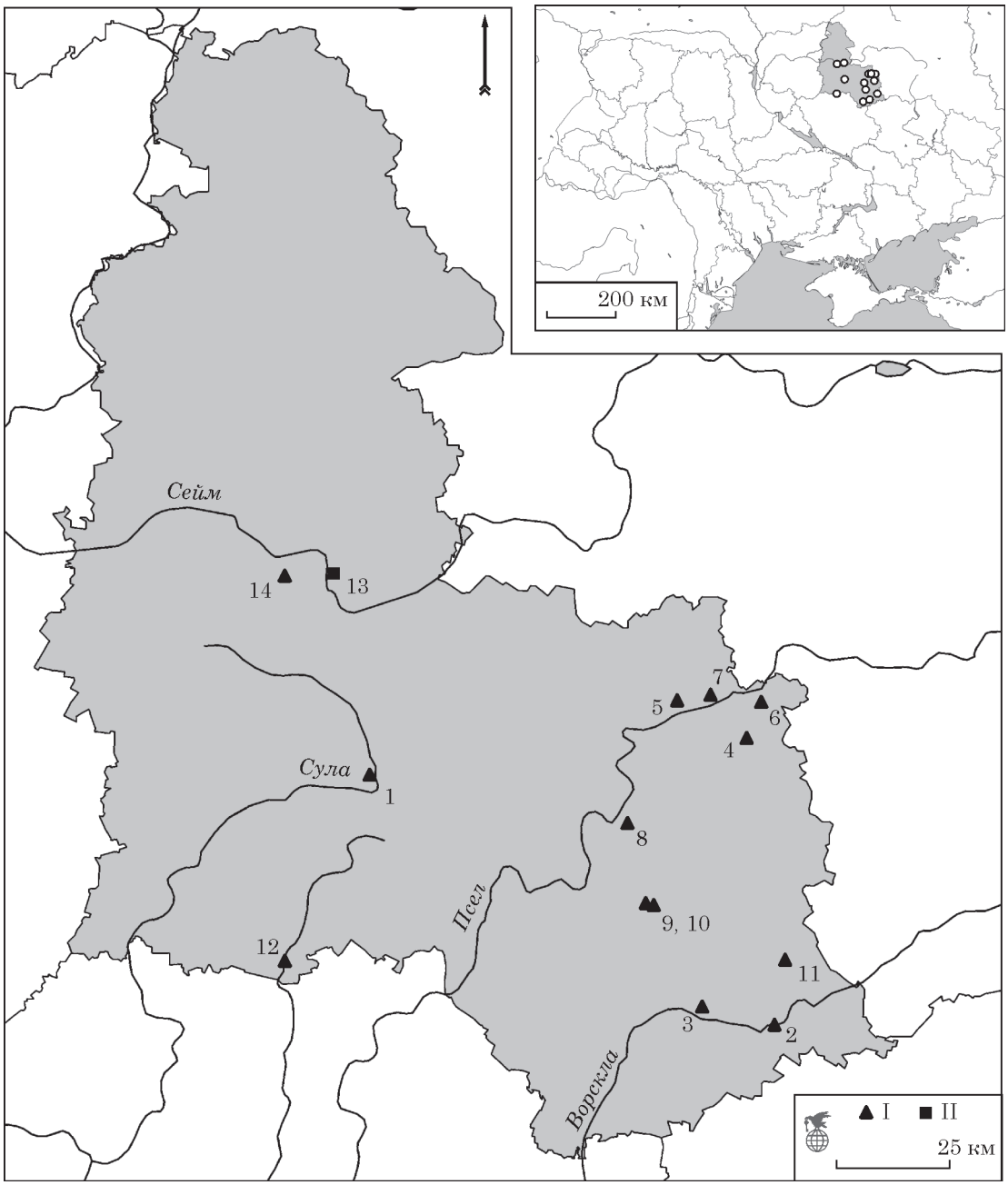

Рис. 10. Карта поширення слов'янських скарбів VII ст. на теренах Сумщини. **Умовні позначення**: I — скарби кола Мартинівки; II — скарби кола Пастирсько-Харівки. **Пам'ятки**: 1 — Великі Будки; 2 — Добрянське — Сидорова Яруга; 3 — Кам'янка; 4 — Мала Рибиця; 5 — Микільське; 6 — Миропілля; 7 — Могриця; 8 — Нижня Сироватка; 9 — Пархомівка (2013 р.); 10 — Пархомівка (2016 р.); 11 — Пожня; 12 — Русанівка; 13 — Харівка; 14 — Шевченкове

том (Гавритухин, Приймак 2001—2002), що зберігається в СОКМ.

Отже, всі нововиявлені вище описані комплекси належать до скарбів кола Мартинівки чи першої хронологічної групи за О. О. Щегловою (рис. 11). Прикраси з їх складу датуються другою половиною VI — кінцем VII ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146), а «захована» припадає на період середини — третьої чверті VII ст. (Родинкова 2012b, с. 153, 157—158; Казанский 2014, с. 53—55; Обломский, Родинкова 2014). Поява скарбів пов'язана з військово-політичним племінним об'єднанням слов'ян у Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі. Археологічним еквівалентом цього утворення могли бути частини носіїв пеньківської і колочинської культур (Обломский 2007, с. 9—10; Родинкова 2011, с. 260—262). Прикраси в цих скарбах представлені деталями як чоловічого, так і жіночого вбрання (Приходнюк 2001, с. 47). Включають вони і незначну кількість речей побутового характеру (Володарець-Урбанович 2018). Ці комплекси могли належати ювелірам, родинам воїнів-дружинників, представникам племінної верхівки. Відповідь на питання про їх приналежність може дати

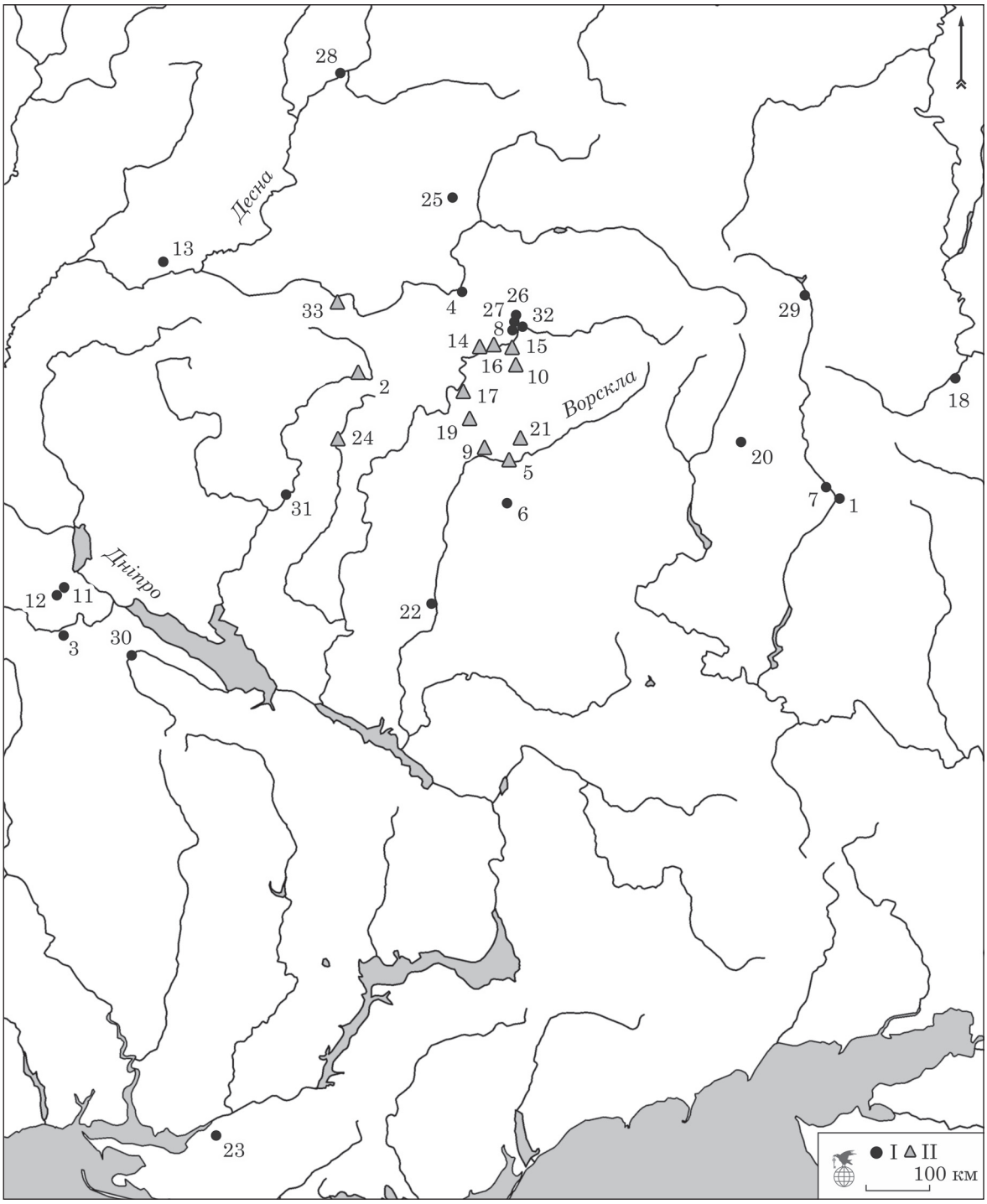

Рис. 11. Карта поширення слов'янських скарбів VII ст. **Умовні позначення**: I — скарби кола Мартинівки; II — скарби кола Мартинівки, виявлені на теренах Сумської області. **Пам'ятки**: 1 — Валуйки; 2 — Великі Будки, уроч. Хутір; 3 — Вільховчик; 4 — Гапонове; 5 — Добрянське — Сидорова Яруга; 6 — Козіївка / Нова Одеса; 7 — Колосково; 8 — Курилівка; 9 — Кам'янка; 10 — Мала Рибиця; 11 — Малий Ржавець; 12 — Мартинівка; 13 — Мена; 14 — Микільське; 15 — Миропілля; 16 — Могриця; 17 — Нижня Сироватка; 18 — Острогожськ; 19 — Пархомівка; 20 — Перше Цепляєво; 21 — Пожня; 22 — Полтава 2014 р.; 23 — Праві Солонці; 24 — Русанівка; 25 — Смородино; 26 — Суджа 1947 р.; 27 — Суджа-Замостье; 28 — Трубчевськ; 29 — Угли; 30 — Хацьки; 31 — Хитці; 32 — Черкаська Конопелька; 33 — Шевченкове

лише комплексний ґрунтовний аналіз, що є майбутньою справою. Причини «захування» цих комплексів можуть відображати досить буремні воєнно-політичні події другої половини VII ст. Хоча не слід виключати й інших мотивів їх «захування» (Дерев'янко, Володарець-Урбанович 2017).

Подальші дослідження скарбів заплановані за такими напрямами: обстеження місць знахідок і прилеглої території для точнішого

з'ясування етнокультурної ситуації; речезнавчий аналіз прикрас зі складу комплексів; спроба реконструкції вбрання; проведення досліджень елементного складу речей із залученням сучасних ядерно-фізичних методів дослідження [1], складання каталогу ранньослов'янських пам'яток на теренах Сумщини і написання загальної етнокультурної історії мікрорегіону. Робота у цих напрямках тільки розпочата.

1. Ця робота запланована разом із к. ф.-м. н. О. М. Бугаєм (Інститут прикладної фізики НАН України).

ЛІТЕРАТУРА

Березовець, Д. Т. 1952. Харівський скарб. *Археологія*, VI, с. 109-119.

Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 5, с. 61-63.

Білинська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В., Панікарський, А. В., Горбаненко, С. А. 2022. Пархомівський другий скарб раннього середньовіччя: попередні результати дослідження. *Археологія і давня історія України*, 3, друкується.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Речі побутово-ремісничого характеру в складі слов'янських скарбів кола Мартинівки. *In Sclavenia terra*, 2, с. 113-138.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 140-148.

Гавритухин, И. О., Приймак, В. В. 2001—2002. Пальчатая фибула из Малой Рыбицы. *Stratum plus*, 5, с. 91-99.

Гавритухин, И. О., Щеглова, О. А. 1996. Группы днепровских раннесредневековых кладов. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 53-57.

Горюнова, В. М. 1987. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи*. Воронеж, с. 85-93.

Горюнова, В. М. 1992. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья. *Археологические вести*, 1, с. 126-140.

Горюнова, В. М., Родинкова, В. Е. 1999. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор). *Stratum plus*, 4, с. 167-219.

Дерев'янко, О. М., Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Захований скарбів східноєвропейських виїмчастих емалей та типу «Мартинівки»: паралелі. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 33-48.

Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва: ИА РАН, с. 138-177.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2010. К дискуссии о хронологии раннесредневековых кочевнических памятников Среднего Поволжья. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия)*. Самара: Офорт, с. 169-206.

Комар, А. В. 2012. Хронология волынцевской и роменской культур: принципы и практика. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) 3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург*. Санкт-Петербург: Соло, с. 92-94.

Комар, А. В., Стрельник, М. А. 2011. «Репресированный» клад: комплекс ювелирных изделий VIII в. из находки у с. Фотовиж. *Stratum plus*, 5, с. 143-164.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Обломский, А. М. 2007. Структура населения Лесостепного Поднепровья в VII в. н. э. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 3-12.

Обломский, А. М. 2016. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 10-113.

Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.

Обломський, А., Терпиловський, Р. 2017. 493. Мала Рибиця с., Малорибицька сільрада. 493.3. Поселення багатошарове. В: Смолій, В. (ред.). *Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область. (Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»)*. Київ, с. 558-559.

Погоржельська, І. В., Горбаненко, С. А. 2022. Відбитки тканин на матеріалах зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е. *In Sclavenia terra*, 4, у друці.

Приходнюк, О. М. 2001. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М., Хардаев, В. М. 1998. Харивский клад. *Archaeoslavica*, 3, с. 243-282.

Родинкова, В. Е. 2011. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований. В: Родинкова, В. Е. (ред.). *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов. Кириллов, 3—12 сентября 2011 г.* Москва: ИА РАН, с. 239-265.

Родинкова, В. Е. 2012а. Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Псломом в конце эпохи Великого переселения народов. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства.*

Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) 3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург. Сакнт-Петербургб: Соло, с. 193-197.

Родинкова, В. Е. 2012b. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.

Родинкова, В. Е. 2020. Вещевой комплекс кладов «древностей антов» в материальной культуре раннесредневекового населения Поднепровья. *In Sclavenia terra*, 3, с. 111-130.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.

Щеглова, О. А. 1999. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.

Rodinkova, V. E. 2018. Early Slavic hoards of the Dnieper region (on the nature and the historical significance of the phenomenon). In: Niezabitowska-Wiśniewska, B. (ed.). *Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. roczniск urodzin*. Studia barbarica, I. Lublin: UMCS, s. 670-679.

REFERENCES

Berezovets, D. T. 1952. Kharivskyi skarb. *Arkheolohiia*, VI, s. 109-119.

Berezovets, D. T. 1955. Doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok na Seimi 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 5, s. 61-63.

Bilynska, L. I., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Panikarskyi, A. V., Horbanenko, S. A. 2022. Parkhomivskyi druhyi skarb rannoho serednovichchia: poperedni rezultaty doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, drukuietsia.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Rechi pobutovo-remisnychoho kharakteru v skladi slov'ianskykh skarbiv kola Martynivky. *In Sclavenia terra*, 2, s. 113-138.

Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. Dneprovskoe Levoberezhe na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 140-148.

Gavritukhin, I. O., Priimak, V. V. 2001—2002. Palchataia fibula iz Maloi Rybitsy. *Stratum plus*, 5, s. 91-99.

Gavritukhin, I. O., Shcheglova, O. A. 1996. Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 53-57.

Goriunova, V. M. 1987. K voprosu ob oloviannykh ukrasheniiakh «antskikh» kladov. In: Priakhin, A. D. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki epokhi zheleza Vostochnoevropeiskoi lesostepi*. Voronezh, s. 85-93.

Goriunova, V. M. 1992. Novyi klad antskogo vremeni iz Srednego Podneprovia. *Arkheologicheskie vesti*, 1, s. 126-140.

Goriunova, V. M., Rodinkova, V. E. 1999. Ranneslavianskoe poselenie Velikie Budki (Khutor). *Stratum plus*, 4, s. 167-219.

Derev'ianko, O. M., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2017. Zakhovannia skarbiv skhidnoievropeiskykh vyimchastykh emalei ta typu «Martynivky»: paraleli. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 33-48.

Kazanskii, M. M. 2014. Arkheologicheskaia situatsiia v Srednem Podneprove v VII v. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Ranneslavianskii mir, 15. Moskva: IA RAN, s. 138-177.

Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita antiqua*, 2, s. 111-136.

Komar, A. V. 2010. K diskussii o khronologii rannesrednevekovykh kochevnicheskikh pamiatnikov Srednego Povolzhia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e. (voprosy mezhetnicheskikh kontaktov i mezhkulturnogo vzaimodeistviia)*. Samara: Ofort, s. 169-206.

Komar, A. V. 2012. Khronologiia volyntsevskoi i romenskoi kultur: printsipy i praktika. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902—1968) 3—5 dekabria 2012 g. Sankt-Peterburg*. Sankt-Peterburg: Solo, s. 92-94.

Komar, A. V., Strelnik, M. A. 2011. «Represirovannyi» klad: kompleks iuvelirnykh izdelii VIII v. iz nakhodki u s. Fotovizh. *Stratum plus*, 5, s. 143-164.

Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.

Oblomskii, A. M. 2007. Struktura naseleniia Lesostepnogo Podneprovia v VII v. n. e. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 3-12.

Oblomskii, A. M. 2016. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (ed.). *Rannesrednevekovye drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V—VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17. Moskva: IA RAN, s. 10-113.

Oblomskii, A. M., Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyi perelom v Podneprove v VII v. n. e. Khronologiia sobytii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 235, s. 381-404.

Oblomskyi, A., Terpylovskyi, R. 2017. 493. Mala Rybytsia s., Malorybytska silrada. 493.3. Poselennia bahatosharove. In: Smolii, V. (ed.). *Zvid pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy. Sumska oblast. (Materialy do bahatotomnoho «Zvodu pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy»)*. Kyiv, s. 558-559.

Pohorzhelska, I. V., Horbanenko, S. A. 2022. Vidbytky tkanyn na materialakh zi slov'ianskykh pam'iatok ostannoi chverti I tys. n. e. *In Sclavenia terra*, 4, u drutsi.

Prykhodniuk, O. M. 2001. *Stepove naselennia Ukrainy ta skhidni slov'iany (druha polovyna I tys. n. e.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Prikhodniuk, O. M., Khardaev, V. M. 1998. Kharivskii klad. *Archaeoslavica*, 3, s. 243-282.

Rodinkova, V. E. 2011. Zhenskii kostium dneprovskikh plemen v epokhu Velikogo pereseleniia narodov: sovremennoe sostoianie issledovanii. In: Rodinkova, V. E. (ed.). *Novye issledovaniia po arkheologii stran SNG i Baltii. Materialy Shkoly molodykh arkheologov. Kirillov, 3—12 sentiabria 2011 g.* Moskva: IA RAN, s. 239-265.

Rodinkova, V. E. 2012a. Klady «drevnostei antov» i arkheologicheskaia situatsiia mezhdu Seimom i Pslom v kontse epokhi Velikogo pereseleniia narodov. In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia Ivana Ivanovicha Liapushkina (1902—1968) 3—5 dekabria 2012 g. Sankt-Peterburg*. Saknt-Peterburgb: Solo, s. 193-197.

Rodinkova, V. E. 2012b. Novaia nakhodka vizantiiskogo serebrianogo sosuda s kleimom v Vostochnoi Evrope. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 151-158.

Rodinkova, V. E. 2020. Veshchevoi kompleks kladov «drevnostei antov» v materialnoi kulture rannesrednevekovogo naseleniia Podneprovia. *In Sclavenia terra*, 3, s. 111-130.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 162-204.

Shcheglova, O. A. 1999. Zhenskii ubor iz kladov «drevnostei antov»: gotskoe vliianie ili gotskoe nasledie? *Stratum plus*, 5, s. 287-312.

Rodinkova, V. E. 2018. Early Slavic hoards of the Dnieper region (on the nature and the historical significance of the phenomenon). In: Niezabitowska-Wiśniewska, B. (ed.). *Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. roczniск urodzin*. Studia barbarica, I. Lublin: UMCS, s. 670-679.

L. I. Bilynska,
Ya. V. Volodarets-Urbanovich

EARLY MEDIEVAL HOARD FROM SUMY REGION: NEW ARRIVALS AND RESEARCH PROSPECTS

This paper contains the information about new finds of hoards of the early Middle Ages (Martynivka circle), which were discovered recently in the Sumy region. Until recently, only two similar assemblages were known in this area — Nyzhnya Syrovatka (fig. 1) and Velyki Budky (fig. 2).

However, recently their number has increased significantly. Some of them got to the museum institutions of Sumy region (fig. 10).

In 2011, the Shevchenkove hoard was transferred to the Putivl State Historical and Cultural Reserve. The assemblages contained the decoration of women's and men's clothing and a number of household and handicraft items.

In recent years, Mykilske (fig. 3: A), Myropillya (fig. 4) and Pozhnya (fig. 5), Mohrytsya (fig. 6) and Kamyanka hoards have been transferred to the Sumy Regional Museum of Local Lore. Parts of finds from the Rusanivka (fig. 7) and Mala Rybytsya assemblages were transferred to this museum also.

Some of the finds from the First Parkhomivka and Dobryanske — Sydorova Yaruha hoards, and almost the entire Second Parkhomivka hoard, have been transferred to the Trostyanetsky Museum and Exhibition assemblage.

Preliminary archaeological research has been carried out at the site of some of the assemblages. As a result of these works, it was possible to find out quite accurately the location of the Mykilske (fig. 3: B; 8: A; 9: 1), Pozhnya and Parkhomivka hoards. Similar finds have been recorded in the prospect trench. The exact location of the Mogritsky assemblage has not yet been determined. Although archaeological research has been in the microregion (fig. 8: B—G; 9: 2, 3).

All newly discovered assemblages described above belong to the hoards of Martynivka circle. Jewelry from their composition dates from the second half of 6th — the end of 7th century. And «concealment» occurs in the middle — third quarter of 7th century. The appearance of treasures is connected with the military-political tribal association of Slavs in the Middle Dnieper and the Dnieper Left Bank. The archaeological equivalent of this formation could be parts of the carriers of the Penkivka and Kolochyn cultures.

Further research of the hoards is planned in the following areas: 1) survey of the sites and the surrounding area to more accurately determine the ethnocultural situation; 2) analysis of jewelry from the composition of assemblages; 3) attempt to reconstruct the outfit; 4) conducting research on the elemental composition of things with the involvement of modern nuclear-physical research methods; 5) compiling a catalog of early Slavic monuments in the Sumy region and writing a general ethnocultural history of the region. Work in these areas has only just begun.

Keywords: Sumy region, Early Middle Ages, hoards of Martynivka circle, Penkivka, Kolochyn cultures.

Одержано 9.06.2022

БІЛИНСЬКА Лариса Іванівна, науковий співробітник-консультант, ДП Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ (Суми), Україна.
BILYNSKA Larysa, Research assistant-consultant, State Enterprise «Scientific Research Center «Protective Archeological Service of Ukraine» of Institute of Archeology of NAS of Ukraine, Kyiv (Sumy), Ukraine
ORCID: 0000-0002-8037-6424, e-mail: larysa.bilynska@gmail.com, oasu_sumy@ukr.net.

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav, Ph. D., Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodargrad@ukr.net, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua.

УДК 904.25(477.41)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.02.10

Д. Г. Дяченко

НАМИСТО З МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2017—2020 рр.)

Стаття присвячена намистам та їх елементам, виявленим в поховальних комплексах західнобалтського могильника Острів у 2017—2020 рр. Розглянуто типи й хронологію намистин, особливості намистяного набору.

Ключові слова: *намисто, могильник Острів, західнобалтські племена, Південно-Східна Балтія, Давня Русь, хронологія, скляні намистини з металевою фольгою, мушлі каурі.*

Намисто — один із найпоширеніших типів шийних прикрас середньовічної доби. До його складу могли входити від декількох одиниць до сотень екземплярів з різноманітних матеріалів, кожен з яких окремо й в поєднанні з іншими виступає важливим джерелом для вивчення давнього виробництва, виробничих центрів окремих регіонів та торгівельних зв’язків між ними. Крім того, намистини використовувалися в якості платіжних засобів, були зручними для транспортування та обміну, а значна їх кількість в поховальних комплексах зазвичай трактується як прояв високого соціального статусу небіжчиків. Зрештою, намистини наділяли магічними та лікувальними властивостями.

Наявність намист та їх елементів серед поховального інвентарю є однією з характерних рис могильника Острів. Вони були виявлені в 21 поховальному комплексі з 83 досліджених за період 2017—2020 рр.

Могильник унікальний тим, що репрезентує ізольований у часі й просторі синкретичний речовий комплекс певної групи західнобалтського етносу. Загальний історичний й археологічний контекст свідчать, що проживання балтської спільноти на берегах р. Рось розпочалось в 30—40 рр. XI ст. Група зберігала свою осібну матеріальну культуру не тривалий час, вочевидь припинила існування до початку XII ст.

Важливо взяти до уваги той факт, що поява цієї популяції ознаменує перший етап освоєння Поросся Київською державою. В цей період відбувається процес становлення системи зв’язків, окремі групи населення в регіоні сконцентровані у важливих стратегічних та ресурсних зонах, їх життєдіяльність безпосередньо пов’язана зі створенням фортифікаційної системи Пороської оборонної лінії (Борисов 2020, с. 79—81). Не виключено, що матеріальний комплекс балтського населення міг поповнюватися в процесі життєдіяльності спільноти безпосередньо на південних рубежах Давньоруської держави, проте основна його частина була сформована поза її межами.

Стислі характеристики намисту могильника Острів вже були надані в науковій літературі (Івакін та ін. 2020a, с. 104; 2020b, с. 90), а колекцію матеріалів 2017—2018 рр. частково опрацювала О. Ю. Журухіна [1]. Також хочемо висловити щиру вдячність А. А. Сорокуну за допомогу в графічному опрацюванні здобутої колекції.

Загалом, в похованнях було виявлено 546 елементів намистяного набору, з них 544 екз. входили до складу намиста. Більша частина знахідок — 51 %, представлена виробами зі скла, трохи менше — 45 % мушлями (абсолютно домінують каурі), 3,8 % — виробами з кольорового металу, одна виявлена

1. Журухіна, Ю. Л. Намисто з поховань (ААЕ-2018, Острів-1). В: Івакін В. Г. та ін. 2020 Звіт про археологічні дослідження комплексу різночасових археологічних пам’яток у с. Острів та в урочищі Старі Сухоліси Рокитнянського р-ну Київської обл. у 2017—2018 рр.

© Д. Г. ДЯЧЕНКО, 2022

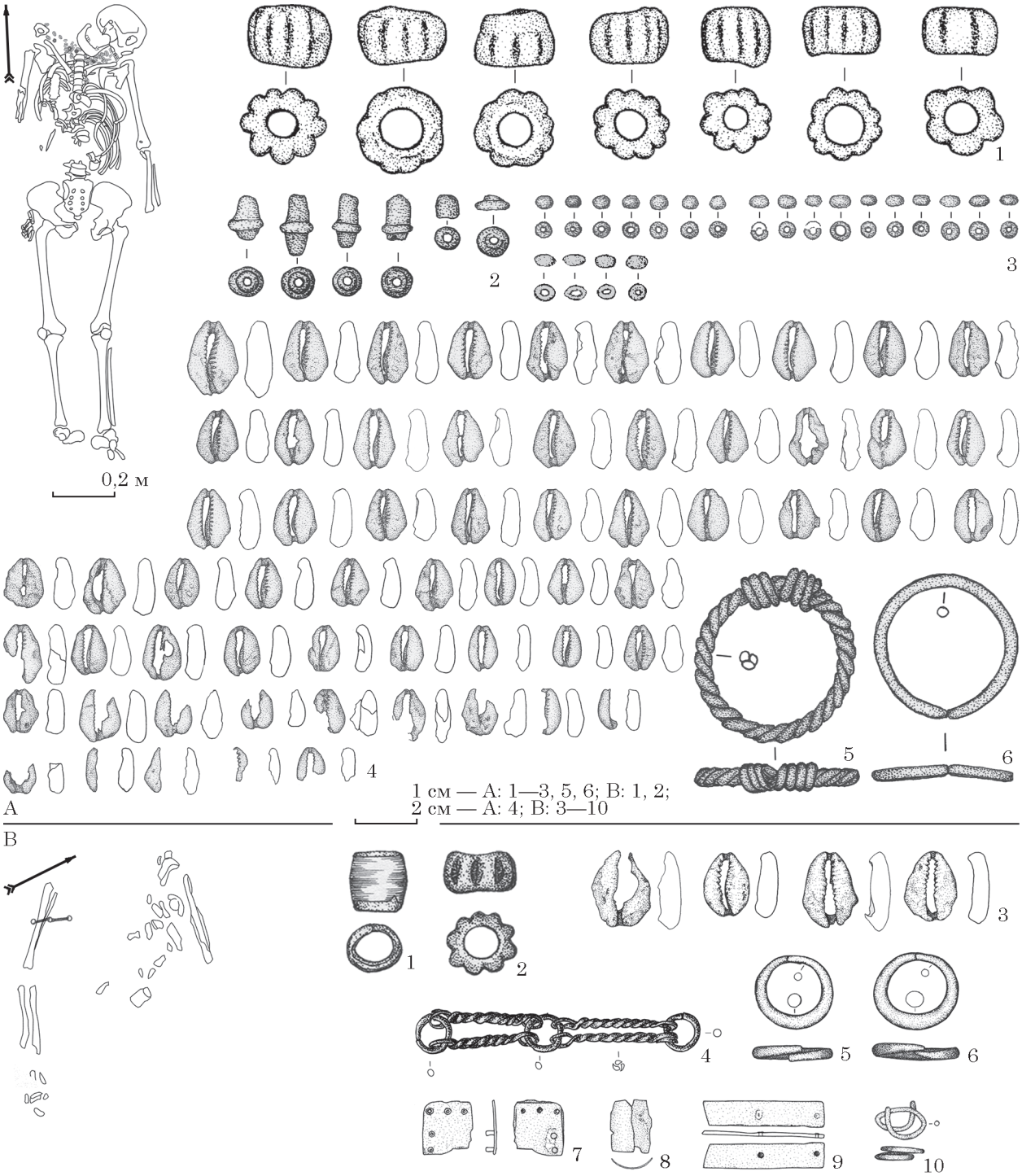

Рис. 1. Могильник Острів: А — поховання 36: 1 — ребристі зонні та діжкоподібні намистини темно-синього напівпрозорого скла; 2 — біконічні намистини з червоного непрозорого скла оздоблені жовтою непрозорою скляною смугою навколо тулуба; 3 — бісер синього непрозорого, зеленого напівпрозорого, червоного непрозорого скла; В — поховання 3: 1 — золотоскляна намистина; 2 — ребриста зонна синього прозорого скла намистина; 3 — мушлі каурі, 4 — ланцюжок бронзовий; 5, 6 — перстнеподібні скроневі кільця; 7—9 — бронзові орнаментовані накладки; 10 — кільце бронзове

намистина зроблена з фаянсу. Вважаємо, що поточна вибірка є достатньою для проведення попереднього аналізу даного типу прикрас як вагомої складової матеріальної культури балтського населення Поросся. В роботі використано термінологію, принципи й підходи до класифікації скляних та кам'яних виробів з пам'яток Мінінського археологічного комплексу та Середнього Подніпров'я (Захаров, Кузина 2007, с. 142—215; Журухіна 2021, с. 46—53).

Монохромні намистини (27 екз.) складають 9,7 % від усього асортименту **скляних** виробів.

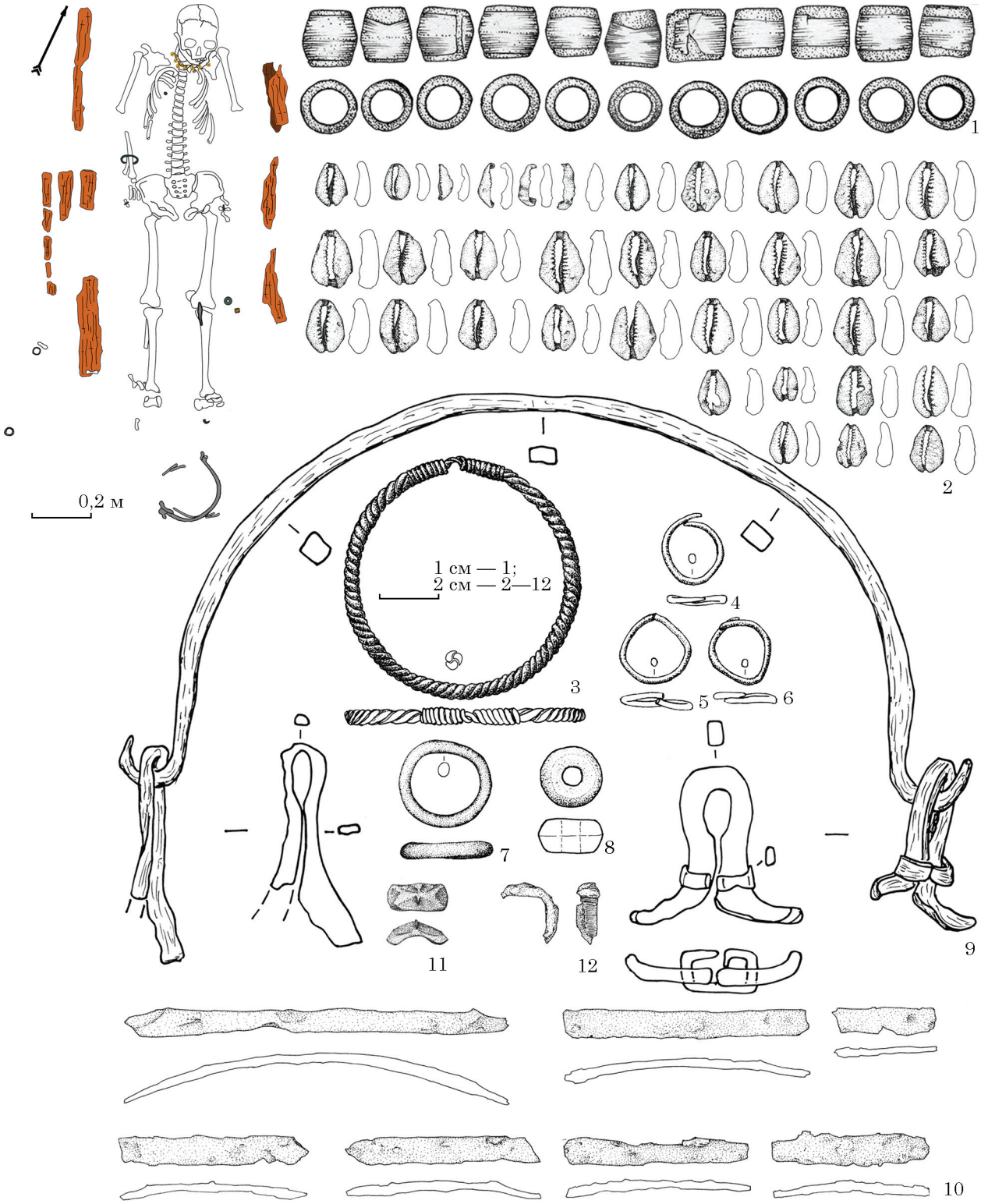

Рис. 2. Поховання 12: 1 — намистини золотоскляні; 2 — мушлі каурі; 3 — бронзовий витий браслет із зав'язаними кінцями; 4—6 — бронзові персні; 7 — кільце бронзове; 8 — прясельце з овруцького шиферу; 9 — залізна дужка з вушками від відра; 10 — оковки залізні, 11, 12 — вироби залізні

До відділу ***круглих*** належать типи зонних та бітрапецієподібних намистин.

Зонних намистин виявлено 3 екз. (1,08 %), усі — в похованні 38 (рис. 5: В: 8—10). Діаметр — 0,4—0,7 см, висота 0,6—0,7 см. Виготовленні за методом накручування з синього напівпрозорого, зеленого прозорого та жовтого непрозорого скла.

Бітрапецієподібні намистини, представлені 5 екз. (1,8 %), виявлені в п'яти похованнях (рис. 3: А: 2; 4: В: 2, Е: 2; 5: В: 5; 9: 1). Діаметр 0,9—1,3 см, висота — 1—1,15 см. Виготовлені шляхом навивки з блакитного прозорого, помаранчевого непрозорого, зеленого непрозорого, синього напівпрозорого, жовтого прозорого скла.

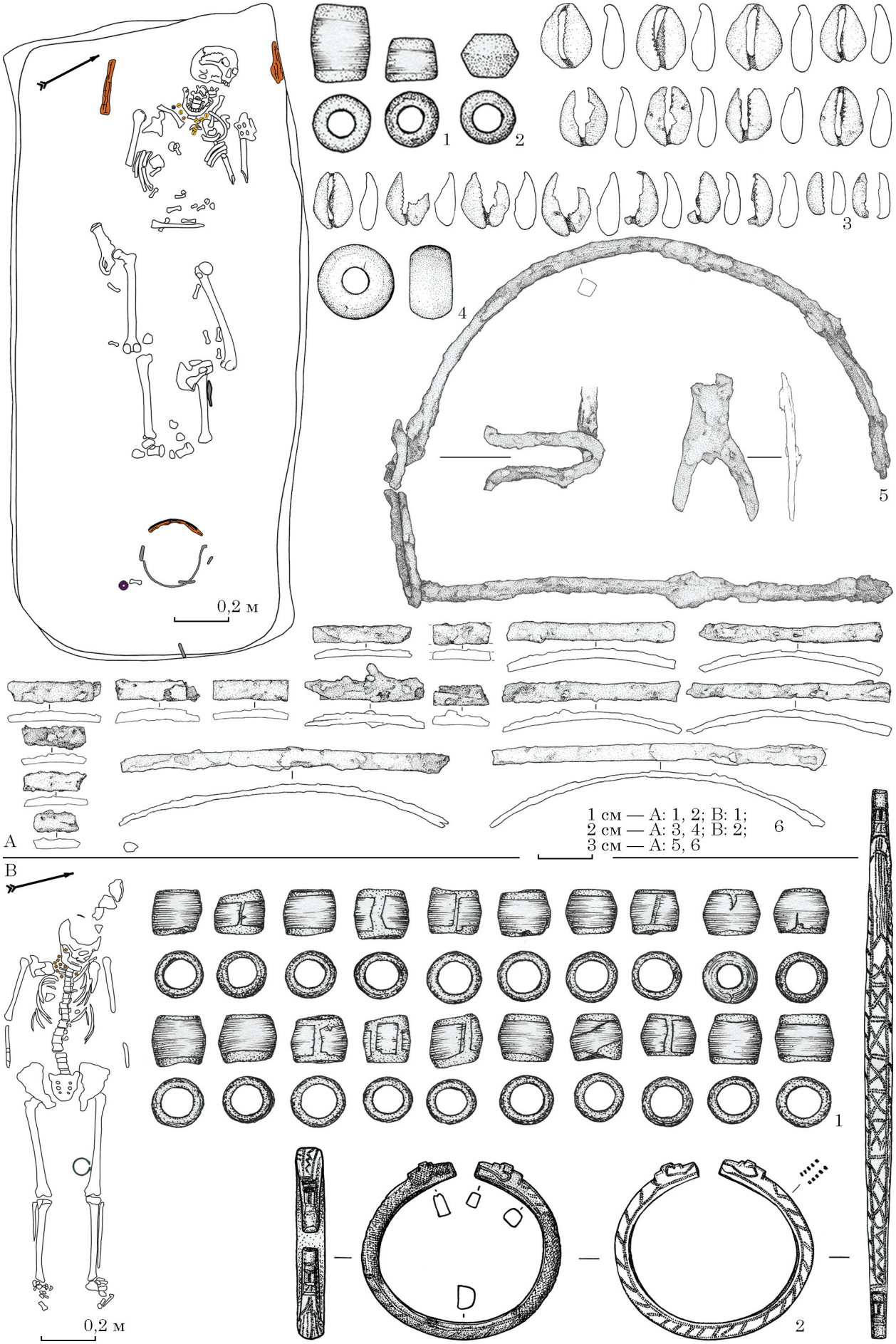

Рис. 3. Могильник Острів: А — поховання 19: 1 — намистини золотоскляні; 2 — бітрапеціеподібна блакитного прозорого скла намистина; 3 — мушлі каурі; 4 — пірофілітове прясельце; 5 — залізні дужка та вушка від відра; 6 — оковки залізні від відра; В — поховання 19: 1 — намистини золотоскляні; 2 — бронзовий браслет із зооморфними закінченнями типу Vaitkunskienė 5

Бісер, 106 екз. (38,1 %), виявлений у трьох похованнях (рис. 1: А: 3; 5: В: 16; 7: А: 1). Представлений сімома варіантами: *зонні* — 59 екз. (21,22 %), *кулясті* — 15 екз. (5,4 %), *циліндричні* — 10 екз. (3,6 %), *кільцеві* — 8 екз. (2,88 %), *діжкоподібні* — 7 екз. (2,52 %), *лимоноподібні* — 4 екз. (1,44 %), *бітрапецієподібні* — 3 екз. (1,08 %). Усі зразки виготовлені шляхом навивки з синього прозорого та непрозорого, темно-синього напівпрозорого, зеленого напівпрозорого, червоного непрозорого скла, темно вишневого скла.

Загалом, намистини цих типів та кольорової гами були поширеними серед населення Північної та Східної Європи, трапляються на великій кількості пам'яток XI—XII ст. (Kuncienė 1981, p. 78—81; Захаров 2004, с. 145—147, рис. 273—283; Захаров, Кузина 2007, с. 291, рис. 237: 5—8; Журухіна 2021, с. 116—118).

До відділу ***ребристих*** намистин належать типи зонні та діжкоподібні.

Зонних ребристих намистин 16 екз. (5,76 %). Виявлені в чотирьох комплексах (рис. 1: А: 1, В: 2; 5: А: 1; 9: 3). Діаметр — 0,6—1,4 см, висота — 0,8—1,3 см. Виготовлені методом навивки скляної маси й нанесенням заглиблень довкола корпусу не застиглого виробу з синього прозорого та темно-синього напівпрозорого скла.

Діжкоподібних ребристих намистин 2 екз (0,72 %), виявлені в одному похованні поряд із ребристими зонними (рис. 1: А: 1). Діаметр — 1,1—1,2 см, висота — 1,1—1,3 см. Виготовлені аналогічним способом з темно-синього напівпрозорого скла.

Подібні намистини добре відомі в Балтійському регіоні (Kuncienė 1981, p. 81—82, Щапова, Дайга 1961, с. 190; Thunmark-Nylén 1998, Taf. 311: 7; 312: 2; 314: 8). Досить поширеними були на Русі і в Північній (Щапова 1956, с. 175; Хвощинская 2004, с. 65—66; Захаров 2004, с. 147; Захаров, Кузина 2007, с. 154), і в Південній (Журухіна 2021, с. 93—94). Побутували протягом XI—XIII ст.

Точніші дати дозволяють встановити матеріали поховальних пам'яток. Зокрема, такі намистини були знайдені в похованні 198 куршського могильника Паланга, в якому також було виявлено підковоподібну фібулу типу Carlsson TRA:HSVFö/LA та арбалетоподібну пластинчасту фібулу типу Bliujienl IV. Датовані XI ст. (Kuršiai 2009, p. 321—325). З ребристих синіх суцільно складалося намисто з відомого поховання 138 земгальського могильника Павірвіте, датованого X—XI ст. (Vaškevičiūtė 1984, p. 114, 2004, p. 65). Одна така намистина була виявлена в жіночому похованні IV могильника Кяку на о. Сааремаа поряд з кільцевою фібулою типу Carlsson SLU:/LA, скроневим кільцем з S-подібним закінченням, залізним вушком від дерев'яного відра та ін. Комплекс датується XI ст. (Mägi 2002, p. 41—42, p. 177, pl. 4). Ще одну намистину (Mägi 2002, p. 203, pl. 32: 19) знайдено в чоловічому похованні III могильника Рандвере з багатим поховальним інвентарем, серед якого трапилися візантійські й германські монети, завдяки яким комплекс надійно датовано другою половиною XI ст. (Mägi 2002, p. 51). Намистини цих типів входили до наборного намиста в багатому жіночому захороненні в кургані 13 могильника Небишино в північно-західній Білорусі, що датується першою половиною XI ст. (Войтехович 2019, с. 177—179, с. 266, рис. 145: 10—15).

Відділ ***багатогранних*** представляє одна намистина (0,36 %) типу *призматичних* (рис. 4: В: 1). Трикутна у перетині, діаметром 0,9 см, висотою 1 см. Виготовлена шляхом навивки з темно-синього напівпрозорого скла. Має три чіткі та три короткі заокруглені, майже сплюснуті, грані.

Такі намистини візантійського виробництва, на території Південно-Східної Балтії трапляються зрідка, переважно в VIII—XI ст. (Kuncienė 1981, p. 82). На території Русі — в X—XI ст., подекуди трапляються в XII ст. й також є нечисленними (Журухіна 2021, с. 90—91)

Поліхромні скляні намистини **(**124 екз.) складають 44,6 % від усього обсягу скляних виробів. За способом нанесення декору поділяються на наступні підвідділи.

Вічкові намистини представлені 8 екз (2,88 %). За поперечним перерізом відносяться до круглих, усі належать до типу зонні.

*Трикутні (*6 екз.) виявлені в двох похованнях (рис. 5: В: 11—15; 6: 1). Діаметр — 0,4—1 см, висота — 0,5—1 см. Виготовлені методом навивки з темно-вишневого непрозорого скла, мали по три опуклі вічка з жовтого непрозорого скла. Один з екземплярів мав двошарові жовто-зелені вічка (рис. 5: В: 14), які зроблено шляхом накладання краплини скла на тулуб намистини.

Зонні виявлені в одному комплексі (рис. 8: 13, 14). Діаметр — 1,3 см, висота — 0,9—1,2 см. Обидві створені методом накручування: одна — з яскраво-жовтого непрозорого скла з трьома вічками тонкого шару яскраво-червоного напівпрозорого скла, що були вставлені між широкими петлями яскраво-білого непрозорого скла (рис. 8: 13); інша — з коричневого непрозорого скла з тонкими червонуватими вічками між петлями світло-жовтого непрозорого скла.

Вищезазначені зразки є поширеними типами вічкових намистин і траплялися як на території Давньої Русі, так і в Південно-Східній Балтії протягом XI—XII ст. (Хвощинская 2004, с. 67; Захаров, Кузина 2007, с. 197, с. 291, рис. 235: 5; Щапова, Дайга 1961, с. 190; Kuncienė 1981, p. 82—84; Šnore 1987, lpp. 7, 6 att.: 6; Ŧeiere 2002, lpp. 214, 17 att.: 2; Berga 2005, lpp. 129—130, att. 3; Spirģis 2008, lpp. 392, att. 165; 2012, lpp. 126, att. 10: 1).

Намистини з ***пластичним орнаментом*** виявлені в одному похованні (рис. 1: А: 2) За-

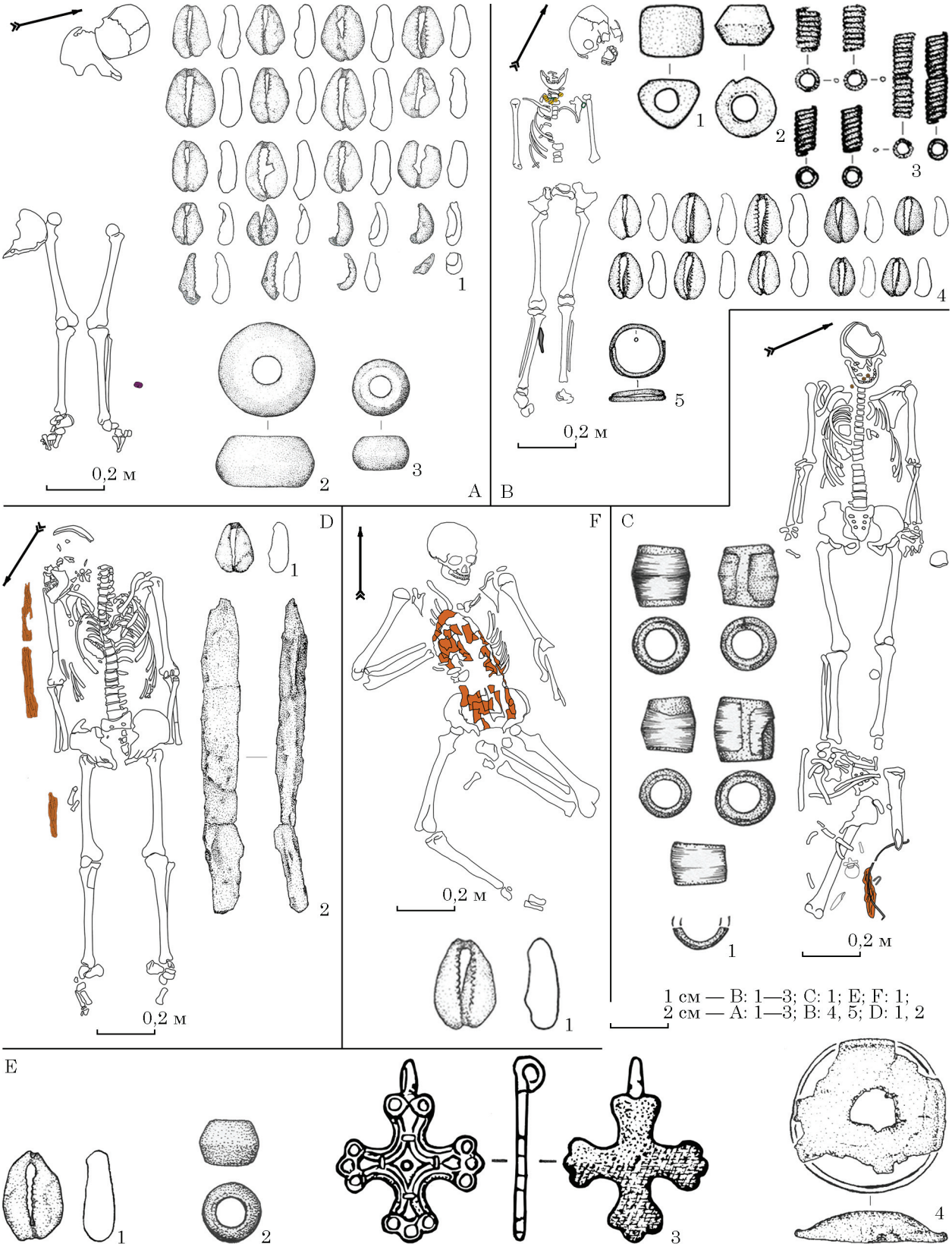

Рис. 4. Могильник Острів: A — поховання 34: 1 — мушлі каурі; 2, 3 — пірофілітові прясельця; B — поховання 47: 1 — багатогранна призматична намистина темно-синього напівпрозорого скла; 2 — бітрапеціеподібна намистина синього напівпрозорого скла; 3 — бронзові спіральні пронизки; 4 — мушлі каурі; 5 — бронзове кільце в півтора оберту; C — поховання 15: 1 — намистини золотоскляні; D — поховання 33: 1 — мушля каурі; 2 — ніж залізний; E — поховання 27: 1 — мушля каурі; 2 — бітрапеціеподібна помаранчевого непрозорого скла намистина; 3 — бронзовий хрестик т. зв. скандинавського типу; 4 — кільцеподібний свинцевий виріб (фібула?); F — поховання 40: 1 — мушля каурі

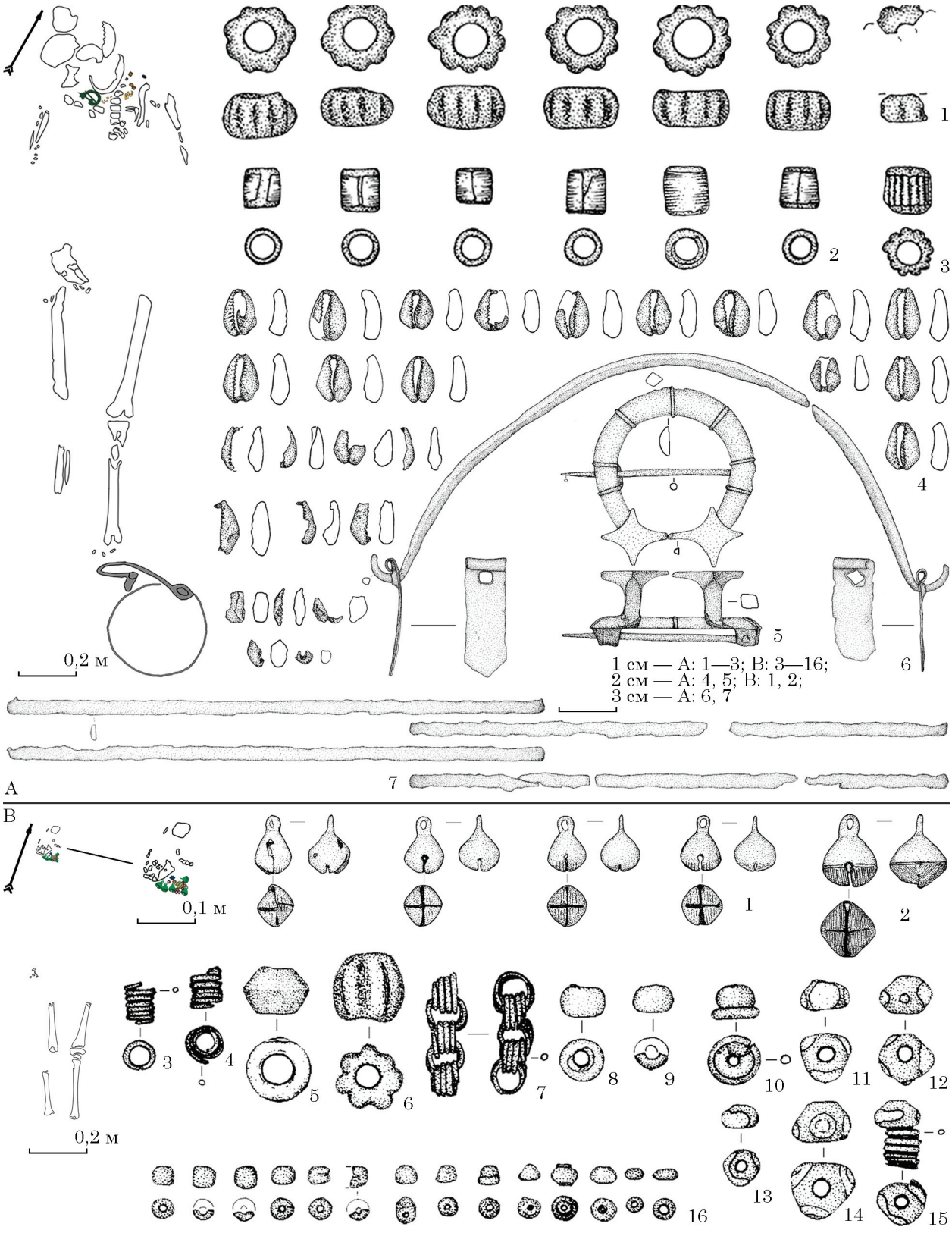

Рис. 5. Могильник Острів: А — поховання 74: 1 — ребристі зонні намистин синього прозорого скла; 2 — намистини золотоскляні; 3 — ребриста срібноскляна намистина; 4 — мушлі каурі, 5 — бронзова підковоподібна фібула з зіркоподібними закінченнями; 6 — залізна дужка відра; 7 — залізні оковки відра; В — поховання 38: 1, 2 — бубонці бронзові; 3, 4 — бронзові багатовиткові спіралеподібні пронизки; 5 — намистина бітрапеціеподібна зеленого непрозорого скла; 6 — фаянсова реберчаста діжкоподібна намистина; 7 — ланцюг бронзовий; 8 — зонна синього напівпрозорого скла намистина; 9 — зонна зеленого прозорого скла намистина; 10 — зонна жовтого непрозорого скла намистина; 11—13, 15 — трикутні намистини темно-вишневого непрозорого скла намистини з трьома опуклими вічками жовтого непрозорого скла; намистина з двошаровими жовто-зеленими вічками; 16 — бісер зеленого напівпрозорого та темно-вишневого скла

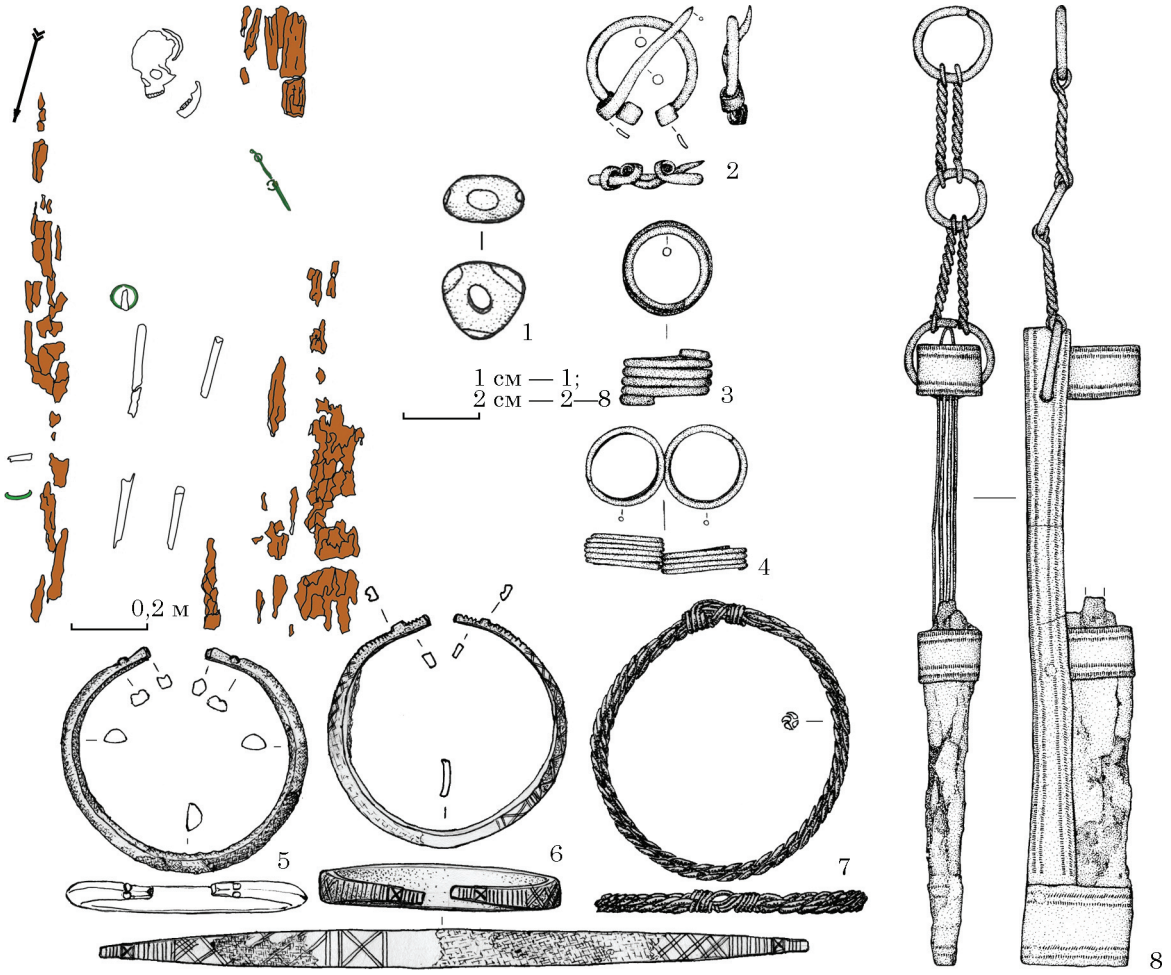

Рис. 6. Поховання 46: 1 — вічкова намистина темно-вишневого непрозорого скла з трьома опуклими вічками із жовтого непрозорого скла; 2 — бронзова підковоподібна фібула зі спіралеподібними закінченнями; 3, 4 — персні багатовиткові; 5, 6 — бронзові браслети з зооморфними закінченнями типу Vaitkunskienė VI; 7 — браслет бронзовий витий зі зв'язаними кінцями; 8 — ніж залізний у футлярі з бронзовими орнаментованими накладками та кріпленнями у вигляді кілець, з'єднаних крученим дротом

фіксовано 4 цілих (1,44 %) та 2 фрагменти (не вдалося встановити, чи ці уламки утворювали один екземпляр, чи належали декільком, тому в загальний розрахунок не увійшли) біконічних намистин з червоного непрозорого скла оздоблених яскраво-жовтою непрозорою скляною смугою навколо тулуба. Діаметр — 0,35—0,4 см, висота — 0,6—1 см. Вважається, що подібні намистини давньоруського виробництва (Щапова 1972, с 91), нечисленні, трапляються протягом XI—XIII ст. (Захаров, Кузина 2007, с. 170, рис. 157: 2—5, с. 197—198; Горюнова 2016, с. 327, ф. 2: 1).

Намистини з ***металевою фольгою*** є найбільш масовим підвідділом скляних намистин. Виявлено 112 екземплярів (39,93 %) в 10 комплексах (рис. 1: B: 1; 2: 1; 3: A: 1, B: 1; 4: C: 1; 5: A: 2, 3; 6: 1, 12; 9: 2). Діаметр — 0,5—1,5 см, висота — 0,5—1,5 см. Представлені відділами круглі та ребристі.

Серед ***круглих*** 54 екз. (19,42 %) *діжкоподібних*, 35 екз. (12,59 %) *циліндричних*, 14 екз. (5,04 %) *бітрапецієподібних*, 8 екз. (2,88 %) *біконічних усічено-конусоподібних*. ***Ребриста*** — одна *циліндрична* срібноскляна (рис. 5: A: 3).

Усі намистини виготовлені з безбарвного скла шляхом накручування скляної маси навколо осьової частини та огортання корпусу шаром металевої фольги та прозорим захисним шаром скла. Представлені золотоскляними (100 екз.) та срібноскляними (12 екз.) намистинами. Золотоскляні виготовлені з напівпрозорого скла, покритого яскравою жовтою фольгою (46 екз.) та непрозорого скла з погано збереженою, відшарованою металевою фольгою (54 екз., рис. 8: 1, 12). Сріблоскляні створені з безбарвного скла з погано збереженою срібною фольгою, покритою тонким шаром жовтуватого захисного скла (рис. 9: 2).

Намистини з металевою фольгою трапляються в наборах Південно-Східної Балтії починаючи з IX—X ст. (Kuncienė 1981, p. 92), проте основна їх маса припадає на XI—XII ст. (Щапова, Дайга 1961, с. 188—189; Квятковская 1998, с. 76). На території Латвії в X—XIII ст. намистини з металевою фольгою становили п'яту частину всіх скляних намистин (Mugurēvičs 1995, p. 34). Були одними з найбільш поширених на території Давньої Русі (Захаров, Кузина,

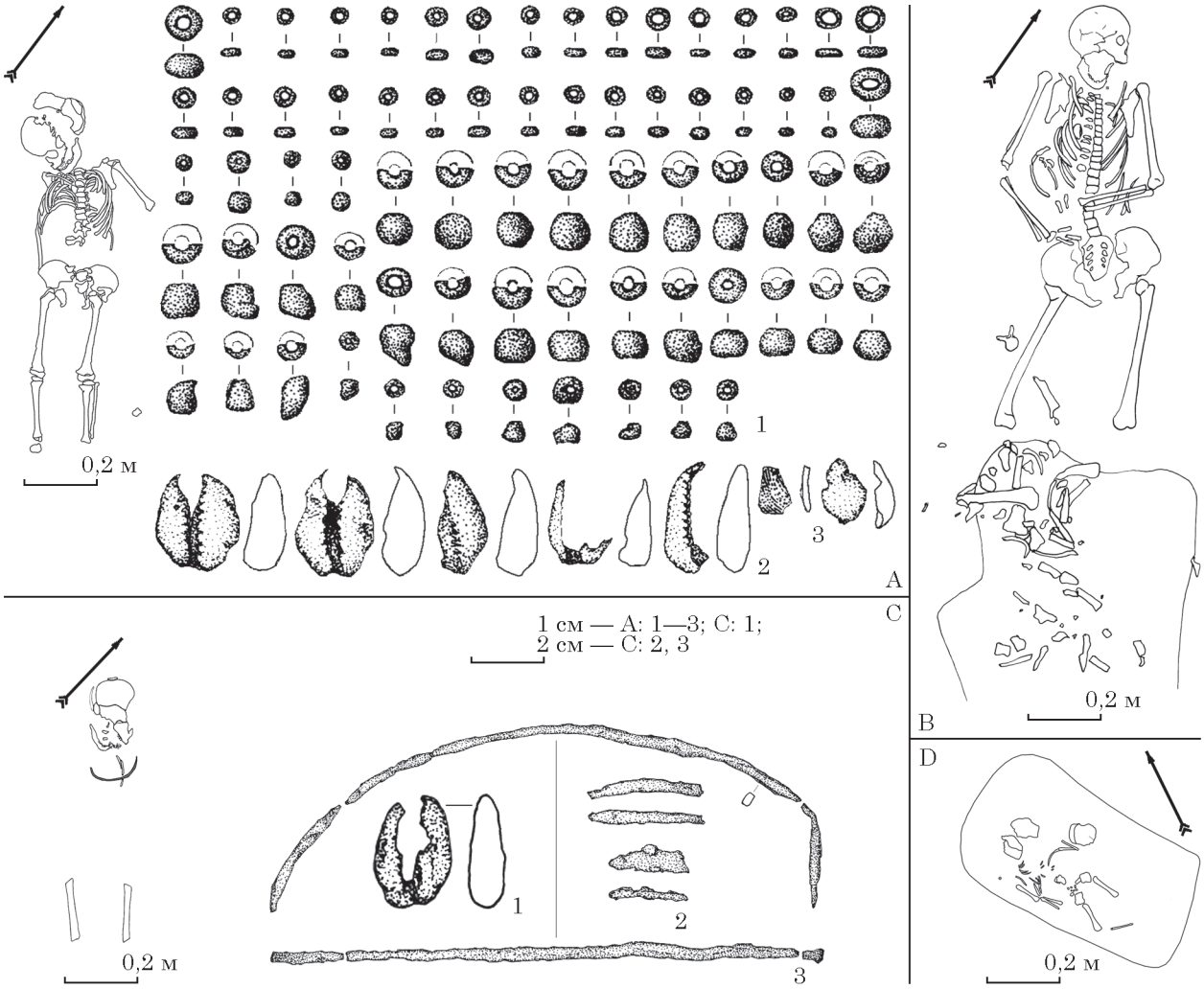

Рис. 7. Могильник Острів: A — поховання 66: 1 — бісер скляний темно-синього напівпрозорого, синього прозорого та зеленого напівпрозорого скла; 2 — мушлі невизначеного типу; 3 — мушлі каурі; B — поховання 56; C — поховання 54: 1 — мушля; 2 — оковка залізна; 3 — залізна дужка від відра; D — поховання 75

с. 213—214). Більшість знахідок датовані XI ст. (Щапова1956, с. 172; Kuzina 2016, p. 219—222, p. 220, fig. 1: b), однак загалом побутували до середини XII ст. (Захаров, Кузина, с. 292, рис. 237: 5).

Єдина **фаянсова** намистина належить до відділу ***ребристих***, типу *діжкоподібних*. Входила до складного намиста з поховання 38 (рис. 5: B: 6). Діаметр — 1,1 см, висота — 1,15 см. Виготовлена з фаянсової пасти, на поверхні присутні сліди тонкого шару покриття, можливо була пофарбована у блакитний чи бірюзовий колір.

Фаянс зрідка траплявся серед намист епохи вікінгів в Балтійському регіоні, зокрема — на Готланді (Callmer 2006, s. 189), ранньосередньовічних поселеннях Естонії (Tvauri 2012, p. 148), побутував серед прикрас земгалів (Vaškevičiūtė 2004, p. 64). Подібна намистина походить з жіночого поховання XI ст. у кургані 18 могильника Вітуничі в Білорусі (Войтехович 2019, с. 170). На території Середнього Подніпров'я відомо 8 подібних намистин — чотири знахідки періоду IX — початку XI ст., ще чотири походять з поховальних комплексів Чернігова XI—XII ст. (Журухіна 2021, с. 109)

Мушлі складають трохи менше *половини* усіх елементів намистяного набору. Окрім двох фрагментів невстановленого типу (рис. 7: A: 3), представлені виключно каурі. Вони входили до складу 11 намист (рис. 1: A: 4; B: 3; 2: 2; 3: A: 3; 4: A: 1; B: 4; E: 1; 5: A: 4; 7: A: 2; C: 1; 9: 6), а в двох похованнях складали поодинокі знахідки (рис. 4: D: 1; F: 1). Трапляються різних розмірів, до 2,5 см довжиною, до 1,6 см шириною, до 0,6 см товщиною. Багато зразків яскраво білого кольору, деякі — білі з темно-жовтими та коричнюватими плямами, інші — жовтуваті, коричнюваті, сіруваті. Багато мушель втратили первинний вигляд в результаті перебування в ґрунті, покрилися патиною.

Серед народів Східної Балтії користувалися попитом, найбільше — у фінських та східнобалтських племен (Мугуревич 1965, с 58—60; Zariņa 1988, lpp. 44). У західнобалтського населення побутували рідше (Vasiliauskas 1999). В Балтійський регіон імпортувалися транзитом через Давню Русь та Кавказ з узбережжя Індійського

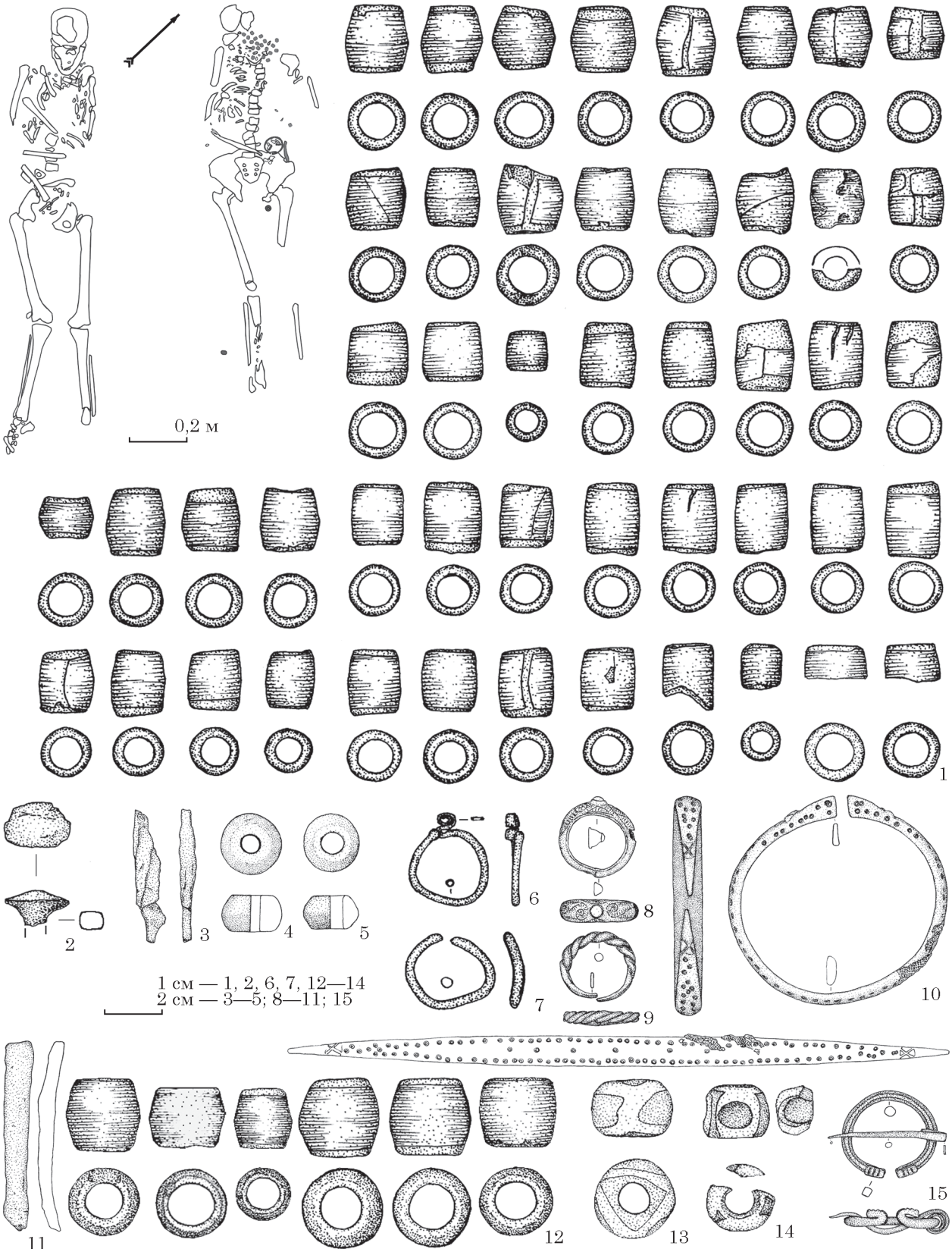

Рис. 8. Поховання 70: 1 — намистини золотоскляні (діжкоподібні, бітрапеціеподібні, біконічні усічено-конусоподібні); 2 — цвях залізний; 3 — залізний ніж; 4, 5 — пірофілітові прясельця; 6 — бронзове скроневе кільце з S-подібним закінчення; 7 — бронзове скроневе кільце з незамкнутими кінцями; 8 — бронзовий пустотілий перстень прикрашений геометричним орнаментом по корпусу та інкрустований напівдорогоцінним камінням зеленого кольору; 9 — витий срібний перстень з незамкнутими кінцями; 10 — бронзовий браслет з зооморфними закінченнями типу Vaitkunskienė III. Поховання 71: 11 — фрагмент залізної оковки від відра; 12 — намистини золотоскляні; 13, 14 — намистини вічкові з петлями; 15 — бронзова підковоподібна фібула зі загнутими на зовні псевдозооморфними закінченнями

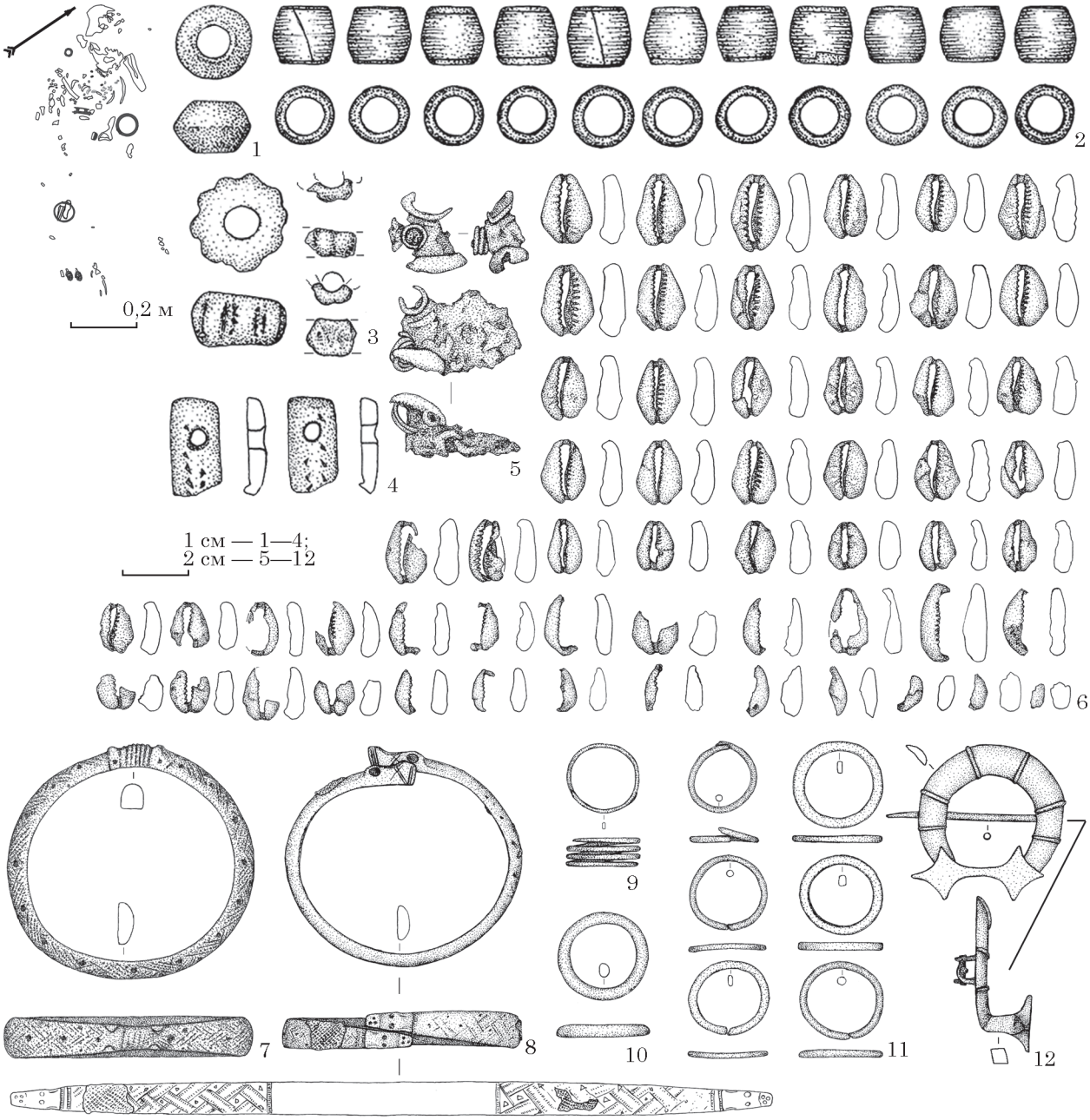

Рис. 9. Поховання 72: 1 — намистина бітрапеціеподібна жовтого прозорого скла; 2 — намистини срібноскляні; 3 — ребристі зонні намистини синього прозорого скла; 4 — підвіски бронзові; 5 — скупчення оплавлених дрібних залізних кілець, трьох мушлі каурі та двох дрібних бронзових кілець в півтора оберту; 6 — мушлі каурі; 7 — бронзовий браслет з зооморфними закінченнями типу Vaitkunskienė V; 8 — бронзовий браслет з зооморфними закінченнями типу Vaitkunskienė III; 9 — перстень багатовитковий; 10 — кільце бронзове; 11 — прості бронзові персні; 12 — бронзова підковоподібна фібула з зіркоподібними закінченнями

океану (Kuncienė 1972, с. 182; Полубояринова 1991, с. 69). На території Середнього Подніпров'я трапляються в поодиноких випадках, у переважній більшості — в похованнях X—XI ст. (Сухобоков 2016, с. 241, 243; Журухіна 2021, с. 108).

Цікаво, що мушлю каурі було знайдено в похованні №6 могильника Миколаївка в Пороссі, що пов'язується з групою полонених «ляхів», переселених сюди Ярославом Мудрим опісля війни 1030—1031 рр. (Довженок 1956, с. 55—56).

Елементи з **кольорового металу** представлені намистинами, підвісками, привісками та пронизками.

Намистини *бітрапеціеподібної* та *діжкоподібної* форми, зроблені з тонких листів кольорового металу виявлені в похованні 54 (рис. 10: 5). Одразу після розчистки поховання данні вироби миттєво зітліли, відтак встановити їх розміри достеменно неможливо. Намистини, виготовлені з кольорових металів, протягом тривалого часу зустрічаються серед старожитностей Південно-Східної Балтії (Gintautaitė-Butėnienėj, Butėnas 2002, p. 35; Zarinňa 2006, lpp. 254; 332, att. 158; Vaškevičiūtė, Cholodinskienė 2008, p. 122).

Як ***підвіску*** в намистяному наборі поховання 27 використовували бронзовий хрестик



Рис. 10. Острів, номери поховань: 1 — № 12; 2 — № 36; 3 — № 47; 4 — № 38; 5 — № 54; 6 — № 71; 7 — № 74

т. зв. «скандинавського типу» (рис. 4: Е: 3; 11: 2). Розміри — 3,3 × 2,6 см. Цей екземпляр належить до типу III.1 за А. Ю. Чураковою (2017, с. 163, рис. 3), що з'являється на теренах Давньої Русі в XI ст. та в переважній більшості випадків зустрічається в складі багатокомпонентних намист. Вважається, що підвіски цього типу є продуктом давньоруського виробництва (Чуракова 2017, с. 164—165). Цікавою видається подібність лицьових частин острівського та вишгородського екземплярів (Довженок 1950, с. 87, табл. VII: 16). Однак, протягом XI—XIII ст. подібні хрестики побутували та виготовлялися й в Східній Балтії (Mugurēvičs 1974,



Рис. 11. Реконструкція набору намист із поховань: 1 — № 47; 2 — № 27; 3, 4 — № 36; 5 — № 70; 6 — № 71; 7 — № 38; 8 — № 74

lpp. 223—224), зокрема досить близький зразок походить з городища Дауґмале і датований XII ст. (Mugurēvičs 1974, lpp. 224, att. 1: 32).

Бронзові ***ґудзики-бубонці*** були виявлені в складі намистяного набору поховання 38 (рис. 11: 7). Чотири екземпляри мали невеликі розміри — бл. 2 × 1,5 см, один з них зазнав деформації — має трохи сплюснутий корпус (рис. 5: В: 1). Ще один, помітно більших розмірів — 2,5 × 2 см, має більш округлу форму (рис. 5: В: 2). Належать до типу грушоподібних з хрестоподібними прорізами та орнаментовані косими врізними лініями. Цей тип є найпоширенішим різновидом ґудзиків-бубонців на теренах Східної та Північної Європи протягом кінця X — початку XII ст. (Фехнер 1968, с. 136).

Дзвоники здобули чималої популярності серед балтійських народів, додавалися до складу намист, головних уборів та нашивалися на одяг (Zariņa 1988, lpp. 44—45). Вважалося, що звук дзвіночків відлякує злих духів. Вищеописаний тип побутує в речових комплексах даугавських лівів та земгалів у другій половині XI—XII ст. (Spirģis 2008, lpp. 215—216).

Дві бронзові ***привіски*** прямокутної форми, розмірами 1,5 × 0,85 см, виявлені серед набірного намиста в похованні 72 (рис. 9: 4). Бронзові **пронизки** у вигляді багатовиткових спіралей та одно-, півтора-, двовиткових кілець входили до складу намист у трьох комплексах (рис. 4: В: 4; 5: В: 3, 4, 10, 15; 9: 5). Не виключено, що серед намиста з поховання 72, крім бронзових кілець,

були й **залізні** кілечка, що сильно окислились (рис. 9: 5). Використання спіралеподібних пронизок, кілець та інших металевих елементів було поширеним серед балтських народів в середньовіччі (Zariņa 1988, lpp. 44—45; Stankus 1995, p. 42—46)

Як вже було зазначено, елементи намистяного набору були виявлені приблизно в чверті від усіх досліджених в 2017—2020 рр. поховальних комплексів. У 19 випадках вони входили до складу шийної прикраси. Атрибутом *жіночого* костюму намисто слугувало достеменно в 17 захороненнях, що складає трохи менше *половини* від загального числа досліджених жіночих поховань. В переважній більшості випадків намисто траплялося серед поховального інвентарю *дівчат* і *молодих* жінок. В двох випадках по одній мушлі каурі було виявлено в *чоловічих* похованнях, що вказує на використання їх в якості ґудзиків або оберегів.

Прослідкувати закономірності між особливостями поховального обряду й наявністю в похованнях тих чи інших елементів намиста та їх кількістю допоки не вдається. Наявність хрестика т. зв. скандинавського типу в складі намиста, що належало спочилій дитині 2—3 років (поховання 27, рис. 11: 2), може свідчити про християнське віросповідання як небіжчика, так і його батьків. Особливості поховального обряду могильника Острів загалом вказують на перехід балтського населення Поросся від язичництва до християнства, хоча численні пережитки поганського світогляду продовжують побутувати серед даної групи населення протягом тривалого часу (Баранов та ін. 2021). Ми наполягаємо на первинності декоративної функції предмету, однак не відкидаємо його як прояв релігійної приналежності.

Фіксується нерівномірність розподілу елементів у складі намиста від одного екземпляру до майже сотні. Кількість намистин певного типу в наборі могла бути великою, навіть абсолютною, в той час як інші складалися з більшої кількості різних елементів, але могли поступатися першим загальною чисельністю екземплярів в комплекті.

Показове переважання намистин із металевою фольгою, синіх ребристих та мушель каурі. Ці різновиди разом складають 69 % від усіх виявлених елементів намистяного набору й були найбільш популярними та доступними для формування намист серед даної популяції. Прикметно, що тільки два комплекси зовсім не містили вищезазначених зразків (рис. 5: B; 6), в тому числі — набір, котрий складався з найбільшої кількості різноманітних елементів серед усіх виявлених (рис. 11: 7).

Комбінація цих типів намистин (рис. 1: B: 1—3; 5: A: 1—4; 9: 2, 3, 6; 11: 8) є основою композиції, котра могла доповнюватися нечисельними додатковими елементами (рис. 9: 1, 4, 5), та зустрічається з підковоподібними фібулами з зіркоподібними закінченнями (рис. 5: A; 9).

Деякі з намист були сформовані виключно із золотоскляних намистин (рис. 3: B; 4: C; 7: D; 8: 1), мушель каурі (рис. 4: A), або їх поєднанням (рис. 2).

Привертає до себе увагу поховальний комплекс, що містив поховання 70 і 71. На шиї однієї небіжчиці (захоронення 70) було виявлено збірку з 48 стандартизованих золотоскляних намистин, що може свідчити про одночасне потрапляння намиста до покупця у зв'язці (рис. 8: 1). В намистяному наборі сусіднього захоронення 71 — 6 з 9 намистин були аналогічними попереднім (рис. 8: 12). Дані екземпляри відрізняються від решти виявлених на пам'ятці більшими розмірами та виготовленням із непрозорого скла з погано збереженою відшарованою фольгою; за зовнішніми ознаками можуть бути віднесені до продукції давньоруських майстерень (Журухіна 2021, с. 99). Виробництво намистин із металевою фольгою на території Давньої Русі розпочинається з середини XI ст. (Столярова 2010, с. 329—333). Надійні відмінності в колекції може підтвердити виключно аналіз хімічного складу скляної маси, тому обмежимось висновками про присутність виробничих відмінностей. Схожий висновок можна зробити й щодо 11 срібноскляних намистин, виявлених у похованні 72 (рис. 9: 2).

Взяті до розгляду поховальні комплекси досліджені на ділянках, що разом становлять лише 1,5 % від усієї площі пам'ятки, хоча і в різних її частинах. Допоки це не дозволяє зробити вичерпні висновки стосовно особливостей намистяного набору могильника Острів. Однак, зважаючи на проведений аналіз, певні зауваги заслуговують на висвітлення.

По-перше, намиста виявлені у жінок різних вікових категорій, що вказує на їх значне поширення. Водночас, трохи більше половини жіночих поховань аналогічних вікових категорій не містили намист, що може свідчити як про соціальну диференціацію всередині групи, так і про відмінності в складі костюму (як от відсутність намистин в двох похованнях із шийними гривнями).

По-друге, для могильника Острів загалом притаманний збірний характер намист. Проте взаємна ситуативна або стійка комбінація домінуючих компонентів — намистин з металевою фольгою, мушель каурі, синіх ребристих намистин є основою намистяного набору.

По-третє, маргінальність інших елементів мала б говорити про їх другорядність й додавання до основного набору за можливості. Однак, у цьому випадку ситуація діаметрально протилежна. Найпоширеніші типи елементів — з металевою фольгою та каурі були масово отримані даним населенням і додавалися до існуючих невиразних наборів, або ж утворювали нові.

У поховальних комплексах Західної та Північно-Західної Литви, а також Самбійського

півострова (території середньовічних прусів, куршів, скальвів, жемайтів та земгалів), серед матеріалів яких знаходимо численні аналогії речового комплексу могильника Острів, намистини часто трапляються в кількості декількох одиниць і трактуються як амулети (Vaitkunskienė 1979, p. 56; Kuncienė 1981, p. 84—85; Кулаков 1990, с. 27; Stankus 1995, p. 42—46; Gintautaitė-Butėnienėį, Butėnas 2002, p. 33—35; Stankus 2002, p. 208; Vaškevičiūtė 2004, p. 64; Пронин и др. 2006, с. 342; Valotkienė 2019, p 71). Така ситуація спостерігається й серед поховальних комплексів цього часу в Естонії (Mägi 2002, p. 111). Збірні намиста з великою кількістю елементів виявляють в багатих захороненнях, переважно — в регіонах пов'язаних із транзитною торгівлею (Kuncienė 1981, p. 84—87; Vaškevičiūtė, Cholodinskienė 2008, p. 120).

Попри чисельні аналогії окремо виявлених намистин, на території західнобалтських племен нами поки не було виявлено показових намистяних наборів, близьких до острівських зразків. В той самий час, не можуть не привернути увагу матеріали могильника Салапсіс Лаукскoлас в басейні нижньої течії Даугави. Хоча виявлені тут намиста непорівняно багатші, за основними показниками й типами намистин обидві колекції є подібними. Намистини з металевою фольгою в Салапсіс Лаукскoлас виявлені у 70 похованнях (в 30 % від усіх поховань із намистом) — є найбільш чисельною групою скляних намистин. Мушлі каурі — в 33 похованнях. Часто трапляються й сині ребристі та різних форм масивні металеві намистини (Zariņa 2006, lpp. 253—255). Намиста в похованнях другого хронологічного горизонту (друга половина XI — перша половина XII ст.) в своїй більшості формувалися з тих же екземплярів, що і острівські зразки (Zariņa 2006, lpp. 321, att. 147; lpp. 322, att. 148; lpp 327, att. 153; lpp. 330, att. 156). В цей же час спостерігається подібна ситуація і на інших могильниках цього регіону (Zariņa 1987, lpp. 36; lpp. 25, att. 12.; lpp. 25, att. 14; lpp. 28, att 17; Šnore 1987, lpp. 72, att. 6: 4; Spirģis 2008, lpp. 399, att. 172; lpp. 403, att. 176).

Подальші планомірні дослідження могильника Острів дозволять збагатити наявну джерельну базу, що сприятиме поглибленню розуміння різноманітних аспектів матеріальної культури спільноти балтських переселенців, зокрема й таких категорій убору як намисто. Беручи до уваги попередні результати розкопок 2021 р. (колекція перебуває в стані реставрації та опрацювання), зазначені вище особливості намистяного набору не тільки зберігаються, але й стають більш очевидними.

В деяких поховальних комплексах вдалося зафіксувати точний порядок розташування намистин (рис. 10). З добре збережених елементів нами було здійснено спробу реконструкції схеми набору деяких намист (рис. 11).

ЛІТЕРАТУРА

Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Широухов, В. А. 2021. Поховальний обряд могильника Острів (за матеріалами розкопок 2017—2018 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 279-293.

Борисов, А. В. 2019. *Давньоруське Поросся. Система заселення*. Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.

Войтехович, А. В. 2019. *Погребальний обряд населения Полоцкой земли в X—XII в.* Минск: Белорусская наука.

Горюнова, В. М. 2016. *Городок на Ловати X—XII вв. (к проблеме становления города Северной Руси).* Санкт-Петербург: Д. Буланин.

Довженок, В. И., Кучера, М. П. 1956. *Отчет о работе Древнерусской экспедиции в 1956 г. на Роси*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/12-в.

Довженок, В. Й. 1950. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. *Археологія*, III, с. 64-92.

Журухіна, О. Ю. 2021. *Намисто Середнього Подніпров'я X—XIII ст.* Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.

Захаров, С. Д. 2004. *Древнерусский город Белоозеро*. Москва: Индрик.

Захаров, С. Д., Кузина И. Н. 2007. Изделия из стекла и каменные бусы. В: Макаров, Н. А. (ред.) *Археология северно-русской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере: в 3-х томах*. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 142-215.

Івакін, В., Баранов, В., Сорокун, А., Беленко, М. 2020a. Дослідження багатошарового поселення і могильника Острів. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р*., с. 102-105.

Івакін, В., Баранов, В., Джік, М., Зоценко, І., Сорокун, А., Манігда, О. 2020b. Дослідження могильника Острів 1 та давньоруського городища в Сухолісах. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р*., с. 87-90.

Квятковская, А. В. 1998. *Ятвяжские могильники Беларуси (XI—XVII вв.)*. Vilnius: DiemedŽio.

Кучера, М. П. *Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/24.

Мугуревич, Э. С. 1965. *Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.* Рига: Зинатне.

Полубояринова, М. Д. 1991. *Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды.* Москва.

Пронин, Г. Н., Смирнова, М. Е., Мишина, Т. Н., Новиков, В. В. 2006. *Могильник Поваровка X—XIII ст.* Материалы охранных археологических исследований, 8. Москва: Таус.

Столярова, Е. К. 2010. К вопросу о технологии изготовления золоченых бус домонгольского периода. *Краткие сообщения ИА РАН*, 224, с. 323-333.

Сухобоков, О. В. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное).* Киев: О. Філюк.

Фехнер, М. В. 1968. Крестовидные привески «скандинавского» типа. В: Крупнов, Е. И. *Славяне и Русь.* Москва: Наука, с. 210-214.

Хвощинская, Н. В. 2004. *Финны на западе Новгородской земли (по материалам могильника Залахтовье).* Санкт-Петербург.

Чуракова, А. Ю. 2017. Подвески — кресты «скандинавского типа» в контексте погребальной культуры Древней Руси XI—XII вв. В: Платонова, Н. И. (ред.). *Élite ou Égalité… Северная Русь и культурные*

трансформации в Европе VII—XII вв. Санкт-Петербург: Бранко, с. 159-177.

Щапова, Ю. Л. 1972. *Стекло Киевской Руси*. Москва: МГУ.

Щапова, Ю. Л., Дайга, И. В. 1961. Стеклянные бусы и браслеты Асотского городища. В: Шноре, Э. Д., Зейда, Т. Я. *Асотское городище*. Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, II. Рига: АН Латвийской ССР, с. 185-195.

Berga, T. 2005. Austrumu monētu atdarinājumi Latvijā. In: Ose, I. (ed.). *Veltījums arheoloģes Elvīras Šņores 100 gadu jubilejas atcerei*. Arheoloģija un etnogrāfija, XX. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, lpp. 127-134.

Callmer, J. 2006. Perlen. In: Thunmark-Nylén, L. (ed.). *Die Wikingerzeit Gotlands*. III, 1—2. Stockholm, S. 183-197.

Gintautaitė-Butėnienėį, E., Butėnas, E. 2002. Laivių kapinynas. *Lietuvos Archeologija*, 22, p. 9-198.

Kuncienė, O. 1972. Prekybiniai ryšiai IX—XIII amžiais. In: Michelbertas, M. (ed.). *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I—XIII a*. Vilnius: MINTI, p. 149-254.

Kuncienė, O. 1981. IX—XIII a. Stiklo karoliai Lietuvoje. *Lietuvos Archeologija*, 2, p. 77-92.

Kuršiai… 2009. *Kuršiai. Genties kultūra laidosenos duomenimis. Katalogas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.

Kuzina, I. 2016. Glass beads in the northern regions of Rus': issues of trade routes and chronology. *Archeologia Polski*, LXI, p. 219-240.

Mägi, M. 2002. *At the crossroads of space and time. Graves, changing society and ideology on Saaremaa (Ösel), 9th—13th centuries ad*. Tallinn.

Mugurēvich, Ç. 1995. Finds glass beads from the tenth to thirteenth centuries in Latvia. In: Rasmussen, M. (ed.). *Glass beads. Cultural History, Technology, Experiment and Analogy*. Studies in Technology and Culture, 2. Lejre, p. 33-35.

Mugurēvičs, Ē. 1995. Krustiņveida piekariņi Latvijā laikā no 11. līdz 15. gs. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XI, lpp. 220-239.

Šnore, E. 1987. Beteļu kapulauks Augšzeme. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XV, lpp. 68-81.

Spirģis, R. 2008. *Bruņrupuču saktas ar krūšu važiņrotām un lībiešu kultūras attīstība Daugavas lejtecē 10.—13. gadsimtā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

Spirģis, R. 2012. Kristieši pirms krusta kariem latvijas teritorijā? Kristietības izplatība daugavas lībiešu zemēs 11.—12. gs. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 26, lpp. 113-142.

Stankus, J. 2002. Genčų II kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 22, p. 199-242.

Stankus, J. 1995. *Bandužių kapinynas*. Lietuvos archeologija, 12. Vilnius: Danielius.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands*. 2: Typentafeln. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Tvauri, A. 2012. *The migration period, pre-Viking age, and Viking age in Estonia*. Estonian Archaeology, 4. Tartu.

Vaitkunskienė, L. 1979. *Gintališkės kapinynas*. Lietuvos Archeologija, 1. Vilnius: Mokslas.

Valotkienė, Š. 2019. *I—XVI a. laidosena Žemaitijoje: įkapės ir jų dėjimo paprotys*. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas.

Vasiliauskas, E. 1999. Žiemgalos prekybiniai keliai ir centrai VIII—XII a. *Lietuvos archcoiogija*, 18, p. 79-99.

Vaškevičiūtė, I, Cholodinskienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X—XIII amžiai)*. Vilnius: Diemedis.

Vaškevičiūtė, I. 1984. Pavirvytės-Gudų plokštinio kapinyno tyrinėjimai 1983 m. In: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1982 ir 1983 metais: konferencijos, skirtos archeologiniu ekspediciju rezultatams aptarti, tezes*. Vilnius, p. 111-114.

Vaškevičiūtė, I. 2004. *Žiemgaliai V—XII amžiuje*. Vinius.

Zariņa, A. 2006. *Salaspils Laukskolas kapukauks 10.—13. gadsimts*. Riga.

Zariņa, A. 1987. Salaspils Vējstūru kapulauki. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XV, lpp. 19-44.

Zariņa, A. 1988. *Lībiešu apģērbs 10.—13. gs*. Riga: Zinātne.

Ŧeiere, 2002. 1986.—1989. gada izrakumi Kokneses senkapos. In: Staðulāne, I. (ed.). *Latvijas arheoloģija pçtījumi un problçmas. Rakstu krājums*. Rīga: N. I. M. S, lpp. 201-236.

REFERENCES

Baranov, V. I., Ivakin, V. H., Shyroukhov, V. A. 2021. Pokhovalnyi obriad mohylnyka Ostriv (za materialamy rozkopok 2017—2018 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 279-293.

Borysov, A. V. 2019. *Davnoruske Porossia. Systema zaselennia*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Voitekhovich, A. V. 2019. *Pogrebalnii obriad naseleniia Polotskoi zemli v X—XII v*. Minsk: Beloruskaia nauka.

Goriunova, V. M. 2016. *Gorodok na Lovati X—XII vv. (k probleme stanovleniia goroda Severnoi Rusi)*. Sankt-Peterburg: D. Bulanin.

Dovzhenok, V. I., *Kuchera, M. P. 1956. Otchet o rabote Drevnerusskoi ekspeditsii v 1956 g. na Rosi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/12-v.

Dovzhenok, V. Y. 1950. Ohliad arkheolohichnoho vyvchennia drevnoho Vyshhoroda za 1934—1937 rr. *Arkheolohiia*, III, s. 64-92.

Zhurukhina, O. Yu. 2021. *Namysto Serednoho Podniprov'ia X—XIII st*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Zakharov, S. D. 2004. *Drevnerusskii gorod Beloozero*. Moskva: Indrik.

Zakharov, S. D., Kuzina I. N. 2007. Izdeliia iz stekla i kamennye busy. In: Makarov, N. A. (ed.) *Arkheologiia severno-russkoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere: v 3-kh tomakh*. 2: Materialnaia kultura i khronologiia. Moskva: Nauka, s. 142-215.

Ivakin, V., Baranov, V., Sorokun, A., Belenko, M. 2020a. Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia i mohylnyka Ostriv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r*., s. 102-105.

Ivakin, V., Baranov, V., Dzhik, M., Zotsenko, I., Sorokun, A., Manihda, O. 2020b. Doslidzhennia mohylnyka Ostriv 1 ta davnoruskoho horodyshcha v Sukholisakh. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r*., s. 87-90.

Kviatkovskaia, A. V. 1998. *Iatviazhskie mogilniki Belarusi (XI—XVII vv.)*. Vilnius: Diemedžio.

Kuchera, M. P. *Zvit pro robotu rozvidzahonu po obstezhenniu horodyshch Kyivshchyny u 1972 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/24.

Mugurevich, E. S. 1965. *Vostochnaia Latviia i sosednie zemli v X—XIII vv*. Riga: Zinatne.

Poluboiarinova, M. D. 1991. *Ukrasheniia iz tsvetnykh kamnei Bolgara i Zolotoi Ordy*. Moskva.

Pronin, G. N., Smirnova, M. E., Mishina, T. N., Novikov, V. V. 2006. *Mogilnik Povarovka X—XIII st*. Materialy okhrannykh arkheologicheskikh issledovanii, 8. Moskva: Taus.

Stoliarova, E. K. 2010. K voprosu o tekhnologii izgotovleniia zolochenykh bus domongolskogo perioda. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 224, s. 323-333.

Sukhobokov, O. V. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe)*. Kiev: O. Filiuk.

Fekhner, M. V. 1968. Krestovidnye priveski «skandinavskogo» tipa. In: Krupnov, E. I. *Slaviane i Rus*. Moskva: Nauka, s. 210-214.

Khvoshchinskaia, N. V. 2004. *Finny na zapade Novgorodskoi zemli (po materialam mogilnika Zalakhtove)*. Sankt-Peterburg.

Churakova, A. Iu. 2017. Podveski — kresty «skandinavskogo tipa» v kontekste pogrebalnoi kultury Drevnei Rusi XI—XII vv. In: Platonova, N. I. (ed.). *Élite ou Égalité… Severnaia Rus i kulturnye transformatsii v Evrope VII—XII vv*. Sankt-Peterburg: Branko, s. 159-177.

Shchapova, Iu. L. 1972. *Steklo Kievskoi Rusi*. Moskva: MGU.

Shchapova, Iu. L., Daiga, I. V. 1961. Stekliannye busy i braslety Asotskogo gorodishcha. In: Shnore, E. D., Zeida, T. Ia. *Asotskoe gorodishche*. Materialy i issledovaniia po arkheologii Latviiskoi SSR, II. Riga: AN Latviiskoi SSR, s. 185-195.

Berga, T. 2005. Austrumu monētu atdarinājumi Latvijā. In: Ose, I. (ed.). *Veltījums arheoloģes Elvīras Šņores 100 gadu jubilejas atcerei*. Arheoloģija un etnogrāfija, XX. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, lpp. 127-134.

Callmer, J. 2006. Perlen. In: Thunmark-Nylén, L. (ed.). *Die Wikingerzeit Gotlands*. III, 1—2. Stockholm, S. 183-197.

Gintautaitė-Butėnienėį, E., Butėnas, E. 2002. Laivių kapinynas. *Lietuvos Archeologija*, 22, p. 9-198.

Kuncienė, O. 1972. Prekybiniai ryšiai IX—XIII amžiais. In: Michelbertas, M. (ed.). *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I—XIII a*. Vilnius: MINTI, p. 149-254.

Kuncienė, O. 1981. IX—XIII a. Stiklo karoliai Lietuvoje. *Lietuvos Archeologija*, 2, p. 77-92.

Kuršiai… 2009. *Kuršiai. Genties kultūra laidosenos duomenimis. Katalogas*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.

Kuzina, I. 2016. Glass beads in the northern regions of Rus': issues of trade routes and chronology. *Archeologia Polski*, LXI, p. 219-240.

Mägi, M. 2002. *At the crossroads of space and time. Graves, changing society and ideology on Saaremaa (Ösel), 9th—13th centuries ad*. Tallinn.

Mugurēvich, Ç. 1995. Finds glass beads from the tenth to thirteenth centuries in Latvia. In: Rasmussen, M. (ed.). *Glass beads. Cultural History, Technology, Experiment and Analogy*. Studies in Technology and Culture, 2. Lejre, p. 33-35.

Mugurēvičs, Ē. 1995. Krustiņveida piekariņi Latvijā laikā no 11. līdz 15. gs. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XI, lpp. 220-239.

Šnore, E. 1987. Beteļu kapulauks Augšzeme. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XV, lpp. 68-81.

Spirģis, R. 2008. *Bruņurupuču saktas ar krūšu važiņrotām un lībiešu kultūras attīstība Daugavas lejtecē 10.—13. gadsimtā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

Spirģis, R. 2012. Kristieši pirms krusta kariem latvijas teritorijā? Kristietības izplatība daugavas lībiešu zemēs 11.—12. gs. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 26, lpp. 113-142.

Stankus, J. 2002. Genčų II kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 22, p. 199-242.

Stankus, J. 1995. *Bandužių kapinynas*. Lietuvos archeologija, 12. Vilnius: Danielius.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands*. 2: Typentafeln. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Tvauri, A. 2012. *The migration period, pre-Viking age, and Viking age in Estonia*. Estonian Archaeology, 4. Tartu.

Vaitkunskienė, L. 1979. *Gintališkės kapinynas*. Lietuvos Archeologija, 1. Vilnius: Mokslas.

Valotkienė, Š. 2019. *I—XVI a. laidosena Žemaitijoje: įkapės ir jų dėjimo paprotys*. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas.

Vasiliauskas, E. 1999. Žiemgalos prekybiniai keliai ir centrai VIII—XII a. *Lietuvos archcoiogija*, 18, p. 79-99.

Vaškevičiūtė, I, Cholodinskienė, A. 2008. *Pavirvytės kapinynas (X—XIII amžiai)*. Vilnius: Diemedis.

Vaškevičiūtė, I. 1984. Pavirvytės-Gudų plokštinio kapinyno tyrinėjimai 1983 m. In: *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1982 ir 1983 metais: konferencijos, skirtos archeologiniu ekspediciju rezultatams aptarti, tezes*. Vilnius, p. 111-114.

Vaškevičiūtė, I. 2004. *Žiemgaliai V—XII amžiuje*. Vinius.

Zariņa, A. 2006. *Salaspils Laukskolas kapukauks 10.—13. gadsimts*. Riga.

Zariņa, A. 1987. Salaspils Vējstūru kapulauki. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XV, lpp. 19-44.

Zariņa, A. 1988. *Lībiešu apģērbs 10.—13. gs*. Riga: Zinātne.

Ŧeiere, 2002. 1986.—1989. gada izrakumi Kokneses senkapos. In: Staðulāne, I. (ed.). *Latvijas arheoloģija pçtījumi un problçmas. Rakstu krājums*. Rīga: N. I. M. S, lpp. 201-236.

D. G. Diachenko

BEADS FROM THE OSTRIV BURIAL GROUND (ACCORDING TO MATERIALS EXCAVATED IN 2017—2020)

The presence of elements of the necklace sets among the grave goods is one of the characteristic features of the Ostriv burial ground. They were found in 21 graves from 83 excavated in the period of 2017—2020.

In 19 cases they were part of the neck ornament. The necklace was an attribute of women's costume in 17 burials, which is slightly less than half of the total number of women's burials. This indicates both social differentiation within the group and differences in costume composition. Mainly the necklace was found among the grave goods of girls and young women.

In two cases one shell of Cypraea moneta was found in men's burials indicating their use as buttons or talismans.

In total, 546 elements of the necklace set were found in the burials. Most of the finds (51 %) represented by glass products, slightly less (45 %) by shells (Cypraea moneta is absolutely dominated), 3.8 % is non-ferrous metal products, one detected bead (0.2 %) is made of faience.

The uneven distribution of elements in the necklace from one item to almost hundred is recorded. The number of beads of a certain type in the set could be large, even absolute, while others consisted of more different elements but could be inferior to the first one by total number of copies in the set.

Significant predominance of beads with metal foil, blue ribbed and *Cypraea moneta* shells. These varieties together make up 69 % of all identified elements of the necklace set and were the most popular and available for necklace formation among these people.

The marginality of other elements should indicate their secondary nature and addition to the main set if possible. However, in our opinion, in this case the situation is diametrically opposed. The most common types of elements — with metal foil and Cypraea moneta — have been obtained by the population in mass and added to existing vague sets or formed new ones.

Key words: necklace, Ostrov cemetery, West Baltic tribes, South-Eastern Baltic, Old Rus, chronology, glass beads with metal foil, Cypraea moneta shells.

Одержано 10.04.2022

ДЯЧЕНКО Дмитро Геннадійович, молодший науковий співробітник, Інститут Археології НАН України, Київ, Україна.
DIACHENKO Dmytro G., Junior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2849-7381, e-mail: ostrivproject@gmail.com, dmytro_diachenko@iananu.org.ua.

УДК [904.23:069.5](477.411)"654" DOI: 10.37445/adiu.2022.02.11

А. О. Сушко

ПРО ОДИН ТИП КЕРАМІЧНИХ ОСВІТЛЮВАЛЬНИХ ПРИЛАДІВ НА ПРИКЛАДІ МАТЕРІАЛІВ З ДОСЛІДЖЕНЬ В УРОЧИЩІ ГОНЧАРІ-КОЖУМ'ЯКИ

Стаття присвячена комплексному аналізу та характеристиці колекції модерних керамічних освітлювальних приладів яка сформована в ході археологічних досліджень в урочищі Гончарі-Кожум'яки та знаходяться на збережені в фондах Музею історії міста Києва. Проведено морфологічний, технологічний та функціональний аналіз колекції. На основі якого вдалося виділити чотири основних типи засобів для освітлення. Встановлено, що вироби у формі мисочок з отворами або прорізом в гнізді універсальні, могли використовуватися і як свічники і як світильники. Освітлювальні прилади з суцільним гніздом використовувалися лише як свічники, а вироби без гнізда, скоріше за все — виключно як олійні світильники. Вироби виготовлялися місцевими гончарями та належать до продукції серійного виробництва. Таким чином, введено до наукового обігу дані, які вперше формують комплексне уявлення про склад, типові риси та особливості колекції керамічних освітлювальних приладів, які були виявлені під час археологічних досліджень на території гончарної слободи міста Києва та знаходяться на збережені в міському музеї.

***Ключові слова**: Київ, модерний час, кераміка, світильник, свічник.*

У системі побутового й господарського укладу киян ранньомодерного та модерного часу важливого значення надавали освітленню. Окрім природного освітлення, якого було не достатньо і в денний час, значне місце посідало штучне. Джерелом якого був вогонь, який отримували і утримували різним шляхом. Для цього застосовували досить різні за матеріалом, розмірами, формою та декоративними особливостями освітлювальні прилади. Серед яких чи не найдоступнішими були вироби з глини.

Керамічні засоби освітлення мали декілька типів та для їх застосування використовувалася різна основа для горіння. Для свічників основою служили тверді матеріали — свічки, а для світильників — рідини як палива (лій, олія) (Сушко 2021, с. 125). Дана робота присвячена аналізу вибірки керамічних освітлювальних приладів у формі мисочки з гніздом в їх центральній частині, які були виявлені під час археологічних досліджень найбільшої гончарної слободи XVII—XIX ст. в урочищі Гончарі-Кожум'яки на київському Подолі.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу речей, варто в загальному окреслити історію дослідження та з'ясувати специфіку функціонування урочища. Земляні роботи в цьому районі розпочалися з кінця 1960-х — початку 1970-х рр., але широкомасштабні прийшлися на 1974—1993 рр. В 1974 р. роботи велися М. Сагайдаком по вул. Гончарній, 8. Через те, що звітна документація не була збережена відомості про дослідження досить обмежені, точно відомо про виявлення двох гончарних печей (Чміль 2009, с. 292). Згодом дослідження проводила у 1989—1993 рр. експедиція ІА НАН України під керівництвом Г. Івакіна (Івакін та ін. 1992). Після значної перерви розкопки на цьому об'єкті продовжилися у 2002—2004 і 2007 рр. під керівництвом М. Сагайдака (Сагайдак та ін. 2007). Загалом в результаті розкопок в урочищі виявлено 26 горнів. Через те, що передбачалася музеефікація горнчарних печей, деякі з них розчищались лише частково, кілька з них не вдалося повністю дослідити з технічних причин. Ще кілька можна було лише зафіксувати в будівельних траншеях, викопаних екскаватором (Чміль, Хамайко 2015, с. 401).

Крім горнів в урочищі були зафіксовані й інші об'єкти, пов'язані з гончарним виробництвом: склади глини, будівлі господарського призначен-

© А. О. СУШКО, 2022

ня, ями, які слугували місцями викиду браку. В розкопі XIV досліджено зрубну дерев'яну споруду, яка скоріше за все використовувалася як складське приміщення. Будівля досліджувалася в два етапи, частково в 1992 р., потім у 2002 р. було виявлено її західний кут, частину південно-західної та південно-східної стінок. У куті будинку знаходилася велика кількість цілих світильників та їх розвалів, а в заповнені котловану будівлі — значна кількість їх фрагментів. Окрім освітлювальних приладів там виявлено велику кількість керамічного посуду, кахлів та елементів декору (Сагайдак та ін. 2007, с. 15).

Від горизонту з горном будівля-склад була відділена товстим шаром піску, таким же шаром і перекрита. Всі вони розташовувалися по вул. Гончарній (Гончарний яр) під горою Дитинкою і у верхній частині вул. Воздвиженської під Замковою горою. Очевидно, це зсуви з гори Дитинки, один з яких і засипав склад. Датована будівля серединою XVIII—початком XIX ст. (Чміль, Хамайка 2015, с. 403—404).

Перші **письмові свідчення** про урочище відноситься до другої половини XVIII ст. Описуючи свою подорож 1774 р. академік Гільденштенд згадує про місцевість за укріпленнями біля Старого міста з виходом на Поділ, де проживають гончарі (Чміль, Хамайка 2015, с. 407).

У середині XIX ст. історик М. Закревський у своїй праці розташовував урочище в долині в якій протікає струмок Киянка, південно-західніше від Київського Подолу, між Кудрявським підвищенням та горою Киселівкою, від струмка Глибочиці до північної сторони Старого міста. Повідомляв, що на місцевості проживали та працювали гончарі та кожум'яки. Характеризуючи забудову, автор говорить про дерев'яні будинки які мають неправильне розташування, вулиці криві та брудні (Закревский 1868, с. 272—273).

Близько 1733 р. гончарями був створений цех. Актова документація та матеріали цеху дають можливість прослідкувати динаміку зміни чисельності його майстрів, в середньому 50 чоловік протягом XVIII ст. Станом на 1784 р. гончарям вже належало 30 садиб, що свідчить про те, що на території Урочища Гончарі-Кожум'яки проживала більшість цехових майстрів. Не зважаючи на скасування цехових організацій 1834 р., гончарний цех ще деякий час продовжував існувати. Принаймні до початку XIX ст. слобода функціонувала та припинила своє існування через інтенсивну забудову в середині XIX ст. (Чміль, Хамайка 2015, с. 407).

Колекція матеріалів сформована під час археологічних досліджень в урочищі Гончарі-Кожум'яки протягом 1992—2007 рр. в 2021 р. була передана на постійне зберігання до фондів Музею історії міста Києва. Серед загалу керамічних виробів на окрему увагу заслуговує презентабельна вибірка освітлювальних приладів, яка на сьогодні складає 620 одиниць різної степені збереженості та 262 фрагменти виробів.

На перший погляд ці засоби освітлення виглядають однотипними, проте в ході виділення інформативних ознак, опрацювання морфологічних, археометричних, технологічних ознак та з'ясування функції відповідно до поширених методик обробки археологічного матеріалу на основі комбінованої класифікації вдалося виділити декілька модифікацій, та уточнити інформацію про техніки та прийоми формування виробів.

Таким чином, вдалося виділити чотири типи освітлювальних приладів з кількома модифікаціями в середині кожного типу.

Перший тип — це *вироби у формі мисочки з гніздом в їх центральній частині в якому наявні кілька наскрізних отворів (*рис. 1: 1—6). Загальна кількість виробів цього типу складає 60 одиниць, в тому числі 5 цілих форм, 17 археологічно цілих, 8 повного профілю та 30 фрагментарної збереженості. В межах типу за формою освітлювальних виробів було виділено дві модифікації — *конусовидні* та *напівсферичні* освітлювальні прилади.

Вибірка *конусовидних* виробів становить 15 одиниць (рис. 1: 1—3). Окрім показників форми враховано також конструктивні деталі, до яких, у першу чергу, відноситься будова вінчика. За способом його формовки виділено кілька основних типів: вертикальні округлі зафіксовані у 63 % виробів, подібні до попередніх але потовщені вінця складають 22 %, вертикальні зрізані у середину мають 5 % освітлювальних приладів та округлі з борозенкою у середині — 10 % (табл. 1). Денця свічників мають сліди зрізування з гончарного круга і ротаційні сліди від пальців гончаря зсередини в придонній частині, що вказує на витягування їх із одного шматка глини на швидкообертовому (ножному) гончарному крузі.

Візуально за кольором черепка глини з яких виготовляли освітлювальні прилади поділено на світлопалені — від бежевого до рожевого кольорів, з невеликим вмістом заліза та червонопалені залізисті. Вироби які після випалу мають бежевий колір черепка складають 20 %, рожевий — 40 %, свічники з червоним кольором черепка також — 40 % (табл. 2). Глину використовували місцеву, адже під час археологічних досліджень у розкопі 8 зафіксовано скупчення різнокольорових глин, очевидно, склад сировини в садибі гончаря (Чміль 2009, с. 293). Відповідно до складу і структури глиняного тіста в якості домішок використовувався пісок з середніми округлими зернами у кількості 25—30 %, що було підтверджено петрографічними дослідженнями кераміки з Гончарів. Пісок додавали або спеціально, або змішували два види глини пластичну і піскувату. Потрібно відмітити, що у 73 % виробів прослідковуються крупні залізисті вкраплені, які, скоріше за все, є природними домішками і не були вибрані з глини на етапі її обробки шляхом механічної чистки. Всі свічники випалені в окислюючому середовищі,

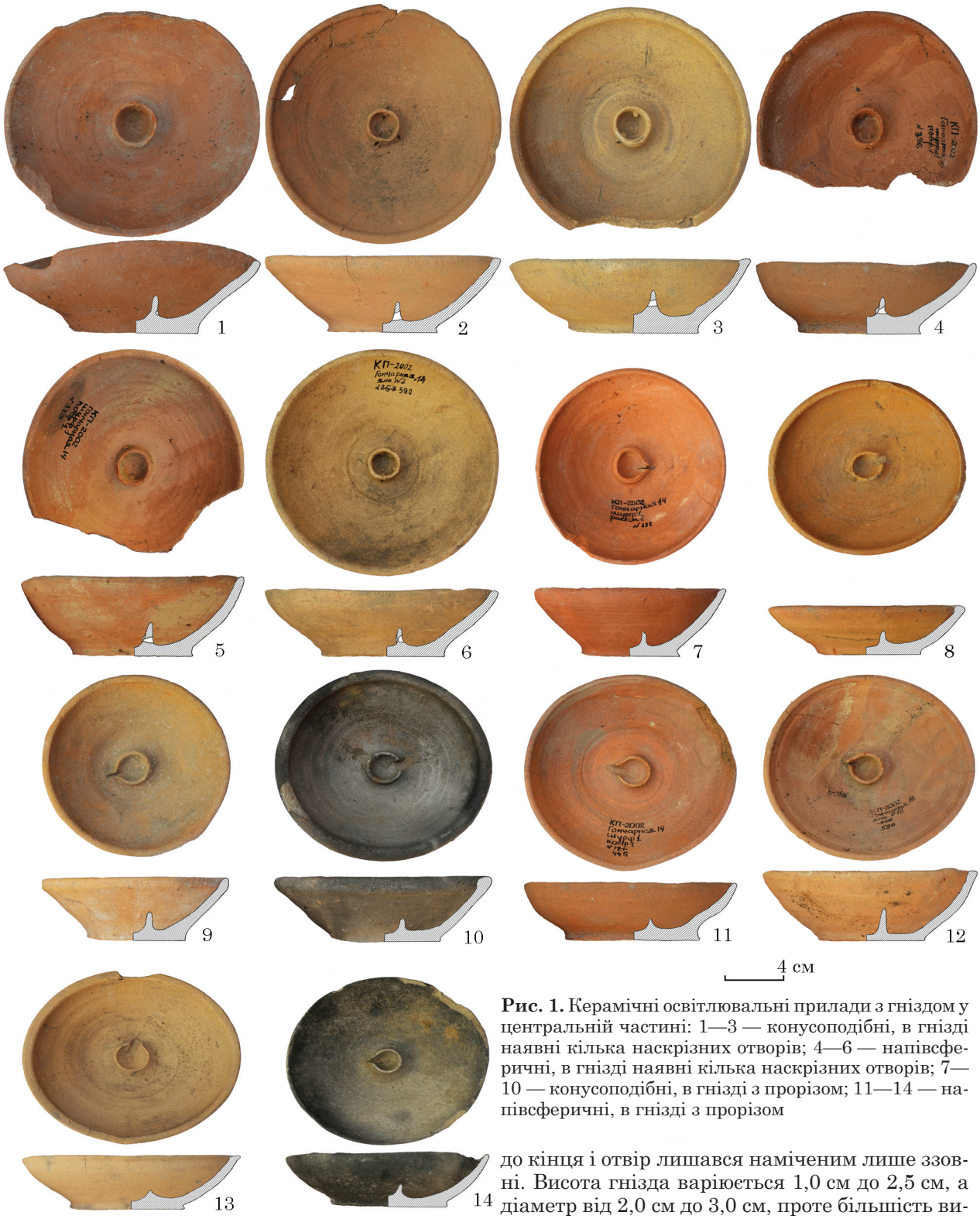

Рис. 1. Керамічні освітлювальні прилади з гніздом у центральній частині: 1—3 — конусоподібні, в гнізді наявні кілька наскрізних отворів; 4—6 — напівсферичні, в гнізді наявні кілька наскрізних отворів; 7—10 — конусоподібні, в гнізді з прорізом; 11—14 — напівсферичні, в гнізді з прорізом

27 % з них має рівномірний випал, а 73 % з неповною пропеченістю черепка (табл. 2).

Відмінною рисою цього типу є наявність отворів у гнізді для свічки. Їх кількість варіюється від 2 до 5 одиниць. Як правило, вони наскрізні, проколоті гострим предметом у нижній частині гнізда, хоча є варіанти коли отвори прорізані повздовж всього гнізда (рис. 1: 2). В трьох випадках гончар не дотискав гострим предметом до кінця і отвір лишався наміченим лише ззовні. Висота гнізда варіюється 1,0 см до 2,5 см, а діаметр від 2,0 см до 3,0 см, проте більшість виробів діаметром — 2,5 см. Стінки гнізда у переважній більшості випадків незначної товщини, з округленими краями, циліндричної форми. Хоча незначний їх відсоток має потовщені конусовидні гнізда зрізані по верхньому краю, а одне — з загнутими вінцями у середину.

Загалом конусовидні освітлювальні прилади з отворами в гнізді для свічки товстостінні в 73 % випадків, з охайно обробленою поверхнею. Лише у 5 свічників на денці прослідковуються

Таблиця 1. Розподіл за конструктивними особливостями

Ознака			Кількість
Конструкція гнізда свічки	Форма виробу	Вінце	
З отворами	Конусоподібна	Вертикальне округле	9
		Вертикальне округле потовщене	3
		Вертикальне зрізане у середину	1
		Округлі з борозенкою у середині	2
	Напівсферична	Вертикальне округле	9
		Вертикальне зрізане у середину	1
		Вертикальне зрізане по верхньому краю	1
		Округлі дещо загнуте у середину	2
		Округлі потовщені дещо загнуті у середину	1
		Округлі з борозенкою у середині	1
З прорізом	Конусоподібна	Вертикальне округле	58
		Вертикальне округле потовщене	2
		Вертикальне зрізане у середину	32
		Вертикальне зрізане по верхньому краю	33
		Вертикальне зрізане на зовні	6
		Валикоподібні	32
		Округлі потовщені дещо загнуті у середину	17
		Округлі з борозенкою у середині	4
		Округлі з борозенкою ззовні	1
	Напівсферична	Вертикальне округле	55
		Вертикальне зрізане у середину	21
		Вертикальне зрізане по верхньому краю	17
		Вертикальне зрізане на зовні	8
		Валикоподібні	14
		Округлі дещо загнуте у середину	12
Без отворів та прорізу	Конусоподібна	Вертикальне округле	9
		Вертикальне округле потовщене	1
		Вертикальне зрізане у середину	1
		Вертикальне зрізане по верхньому краю	4
		Вертикальне зрізане на зовні	3
		Валикоподібні	6
		Округлі дещо загнуте у середину	2
		Округлі з борозенкою у середині	1
	Напівсферична	Вертикальне округле	6
		Вертикальне округле потовщене	4
		Вертикальне зрізане у середину	2
		Вертикальне зрізане по верхньому краю	2
		Вертикальне зрізане на зовні	1
		Валикоподібні	2
		Округлі дещо загнуте у середину	4
		Округлі з борозенкою у середині	1
		Округлі з борозенкою ззовні	1
Без гнізда	Напівсферична	Вертикальне округле	3
		Вертикальне зрізане у середину	2
		Вертикальне зрізане по верхньому краю	2

сліди формування гнізда, на одному — наплив глини, якою проводився ремонт виробу ще до випалу, на двох свічниках пошкоджена поверхня гострим предметом в ході проколу отворів та 5 виробів мають дещо деформовану форму, це могло трапитися або під час закладання в горно або ще на етапі формування на гончарному крузі (рис. 1: 1). Висота свічників коливається від 3,5 см до 6,0 см, діаметр вінець від 15,0 см до 17,0 см, а *d* денець складає від 7,5 см до 9,0 см.

Освітлювальних приладів з отворами у гнізді *напівсферичної* форми також 15 одиниць, з них: 11 — археологічно цілі та 4 вироби з повним профілем (рис. 1: 4—6). За формою вінця ця група свічників різноманітніша, проте як і попередній тип більшість (60 %) — це вертикальні округлі вінця, 13 % — округлі дещо загнуті у середину,

Таблиця 2. Розподіл за технологічними ознаками

Конструкція гнізда свічки	Форма виробу (кількість)	Колір глини			Домішки		Випал		
							Окислюючий		Не встановлено
		Червоний	Рожевий	Бежевий	Природні + пісок	Пісок	Рівномірний	Не рівномірний	
З отворами	Конусоподібна (15)	6	6	3	11	4	11	4	—
	Напівсферична (15)	7	2	6	6	9	12	3	—
	Фрагменти (30)	22	7	1	14	16	20	10	—
З прорізом	Конусоподібна (206)	125	57	11	153	53	124	69	13
	Фрагменти (156)	115	8	31	95	61	102	54	2
Без отворів і прорізу	Конусоподібна (27)	11	2	4	17	10	15	2	10
	Напівсферична (24)	9	3	3	18	6	14	1	9
	Фрагменти (13)	7	2	2	7	6	8	3	2
Без гнізда для свічки	Напівсферична (7)	3	4	—	7	—	4	3	—

вертикальні зрізані у середину, вертикальні зрізані по верхньому краю, округлі потовщені дещо загнуті у середину та округлі з борозенкою у середині складає по 6,75 % кожен різновид (табл. 1). 67 % виробів цього підтипу на денцях мають ротаційні сліди та зрізування з гончарного круга.

Більшість свічників виготовлено зі світлопалених глин 53 %, з яких 13 % — мають рожевий черепок після випалу і 40 % — бежевий, з червонопалених глин, колір черепка яких після випалу яскраво червоний (47 %). У 40 % виробів прослідковуються крупні залізисті домішки. Вироби випалені в окислюючому середовищі, у 80 % випал рівномірний (табл. 2).

Кількість отворів, як і у попереднього типу варіюється від 2 до 5, усі наскрізні. Висота гнізда варіюється від 1,0 см до 1,5 см, а діаметр — від 2,0 см до 3,0 см, при цьому в більшості випадків *d* складав — 2,5 см. Стінки гнізда як правило незначної товщини, з округленими краями, циліндричної форми. Основна кількість свічників товстостінні (87 %), поверхня оброблена охайно. Три вироби мають деформовану форму, ще у трьох прослідковуються механічні пошкодження біля гнізд для свічки, у наслідок формування отворів. На денці одного з свічників зафіксовано сліди формування гнізда. Висота освітлювальних приладів цього підтипу коливається від 3,5 до 5 см, діаметр денця — 7,0—9,5 см, а діаметр вінець — 15,0—18,0 см.

Також виявлено 30 фрагментів свічників різної степені збереженості, за якими визначити форму виробу не видається можливим, проте збережено гнізда з отворами, що відносить їх до першого типу. Гнізда мають від 3 до 5 отворів, проте більшість виробів з 4 отворами. Висота гнізда від 1,0 см до 2,5 см, діаметр — 1,5 см до 3,0 см. За формою більшість гнізд циліндричні, проте декілька свічників мають конусовидну форму. Майже у половини виробів збережено і денце з повним діаметром, який коливається від 6,0 до 8,0 см.

Фрагменти освітлювальних приладів виготовлені з червонопалених глин становлять 73 %, всі інші зі світлопалених: 23 % мають рожевий черепком після випалу та 4 % — бежевий. Майже у половини фрагментів свічників в тісті візуально прослідковують крупні залізисті вкраплення (47 %). Мають якісний рівномірний випал в окислюючому середовищі, лише у 33 % виробів спостерігається неповна пропеченість черепка (табл. 2). Товстостінні, за виключенням 3 одиниць, з охайно обробленою поверхню. У семи виробів на денці спостерігаються сліди формовки гнізда, а один — має пошкодження поверхні під час проколювання отворів гострим предметом.

Другий тип — *освітлювальні вироби з гніздом в їх центральній частині з прорізом (*рис. 1: 7—14). Даний тип найчисленніший, складає 489 одиниць, з яких 111 цілих форм, 144 археологічно цілих, 78 повного профілю та 156 фрагментарної збереженості. За своєю формою вироби поділено на конусовидні та напівсферичні.

Конусовидних освітлювальних приладів з прорізом на гнізді для свічки 206 одиниць (рис. 1: 7—10). В межах підтипу за способом формовки вінець зафіксовано 9 різновидів: вертикальні округлі (30 %), вертикальні округлі з потовщенням (2 %), вертикальні зрізані у середину (16,5 %), вертикальні зрізані по верхньому краю (18 %), вертикальні зрізані на зовні (4 %), валикоподібні (16,5 %), округлі потовщені дещо загнуті у середину (8 %), округлені з борозенкою у середині (3,5 %) та округлені з борозенкою ззовні (1,5 %; табл. 1). У 69 % виробів на денцях помітні ротаційні сліди від пальців гончаря та сліди зрізування з гончарного круга.

Більшість конусовидних освітлювальних приладів має яскраво червоний колір черепка після випалу (61 %), вироби з рожевим забарвленням складають 28 %, а бежевим — 11 %. У 75 % виробів окрім піску зафіксовано природні

домішки вапнякових та залізестих вкраплень. Свічники окислюючого випалу становлять 94 %, серед яких 57 % мають якісний випал, а 37 % — черепок нерівномірної пропеченості. Є свічники чорного та сірого кольорів (6 %), у яких важко визначити спосіб випалу. Причиною цього може бути недостатня температура випалу, за якої колір глини не проявляється (табл. 2).

За загальними обрисами гнізда в центральній частині освітлювальних приладів в 83 % циліндричної форми, тонкостінні з округлими краями та прорізом з однієї сторони. Частина гнізд має конусовидну форму з округлими, а інколи загнутими у середину краями (5 %). Ще 12 % оснащені гніздами стінки яких розширяються догори, товстостінні, зрізані по верхньому краю (рис. 1: 7). Формовці цієї функціональної частини приділяли значну увагу тому, як правило, гнізда охайно виготовлені з обережно виконаним прорізом. Проте є частина виробів виготовлених скоріше за все нашвидкуруч: з непропорційними стінками та неохайними прорізами. Висота гнізд коливається в межах 0,2—2,5 см, а діаметр 2,0—3,0 см. Проте потрібно відмітити, що більшість не з них незначної висоти 0,5—1,0 см, з діаметром — 2,0—2,5 см.

Досить значна кількість конусовидних свічників з прорізом на гнізді для свічки (78 %) товстостінні, пропорційні з охайно обробкою поверхні. Незначна їх частина мають дещо деформовану форму, вірогідно внаслідок того, що були недосушені перед випалом і при закладанні в гончарну піч були пошкоджені. Частина має механічні пошкодження: подряпини на поверхні під час прорізування гнізда та сліди на денці від його формування. За розмірами вироби у рамках підтипу різняться, їх висота від 3,0 см до 6,0 см, проте більшість становить 4,0—4,5 см. Діаметр вінець від 12,0 см до 17,0 см, найпоширеніші мають12,0—14,0 см. Діаметр денець коливається від 6,0 см до 9,5 см, серед яких вироби з діаметром 7,0—8,0 см в більшості.

Напівсферичної форми освітлювальних приладів з прорізом на гнізді налічується 127 одиниць (рис. 1: 11—14). Зафіксовано кілька різновидів вінець за способом формовки: вертикальні округлі (43 %), вертикальні зрізані у середину (17 %), вертикальні зрізані по верхньому краю (13 %), вертикальні зрізані на зовні (6 %), валикоподібні (11 %), округлі дещо загнуті у середину (10 %; табл. 1). В 72 % виробів на денцях прослідковуються ротаційні та сліди зрізування з гончарного круга.

Більша половина освітлювальних приладів цього підтипу виготовлені з червонопалених глин та мають черепок після випалу яскраво червоного забарвлення (58 %), зі світлопалених глин — 35 %, з яких з рожевим черепком 21 % виробів, а з бежевим — 14 %. Якість гончарного тіста невисока, адже у 75,5 % виробів окрім домішок піску, зафіксовані крупні вапнякові та залізесті природні вкраплення. Свічники окислюючого випалу складають 93 %, з них лише 15 % мають нерівномірну пропеченість. У 7 % виробів встановити спосіб випалу неможна, у частини через недостатню температуру випалу, коли колір глини не проявився, а у частини структура поверхні виробу після перепалу, можливо були в пожежі (табл. 2).

Як і у конусовидних свічників цього типу переважна більшість гнізд циліндричної форми, тонкостінні з охайним прорізом та округлими краями (79 %). Частина конусовидні з загнутим краєм у середину (11 %) та товстостінні з розширеними краями зрізаними по верху (10 %). Висота гнізд варіюється від 0,3 см до 2,5 см, проте найчастіше гнізда формувалися висотою 0,5—1,0 см. Їх діаметр, як правило складає 2,0—2,5 см, хоча трапляються і 3,0 см. Свічники в своїй більшості товстостінні (81 %) та мають охайну оброблену поверхню. Незначний відсоток (16 %) складають вироби деформованої форми, зі слідами формування гнізда на денці, пошкодженими гніздами ще до випалу, з невдало зробленими прорізами (рис. 1: 13) і як наслідок механічними пошкодженнями на поверхні освітлювальних виробів.

Фрагментарної збереженості освітлювальних приладів нараховується 156 одиниць, в свої переважній більшості це фрагменти денець з гніздом. Вироби товстостінні, гнізда циліндричної форми з округлими краями, незначна частина конусовидної із загнутими краями у середину, та вироби з пошкодженими гніздами встановити форму яких не видається можливим. Висота гнізд становить 0,5—2,0 см, діаметр — 2,0—2,5 см. В деяких виробів вдалося зафіксувати і діаметр денця, який складає 7,0—8,0 см. 74 % фрагментів виробів виготовлено з червонопалених глин та мають червоне забарвлення черепка після випалу, зі світлопалених: черепок рожевого кольору у 20 % виробів, у 5 % — бежевий, 1 % засобів для освітлення перепалені. У 61 % фрагментів зафіксовано домішки піску, вапнякових та залізестих вкраплень природного походження. 99 % випалені в окислюючому середовищі, у 1 % виробів встановити спосіб випалу неможливо (табл. 2).

Третій тип — *вироби у формі мисочки з гніздом в їх центральній частині без отворів і прорізу (*рис. 2: 1—7). До цього типу віднесено 64 одиниці, в тому числі 10 цілих форм, 22 археологічно цілих, 19 повного профілю та 13 фрагментарної збереженості. Як і у попередніх типів за формою освітлювальних виробів було виділено дві модифікації: *конусовидні* та *напівсферичні* освітлювальні прилади.

Конусовидних свічників з гніздом без отворів та прорізу виявлено 27 одиниць (рис. 2: 1—4). За способом формовки їх вінець виділяємо: вертикальні округлі (33 %), вертикальні округлі потовщені (3,5 %), вертикальні зрізані у середину (3,5 %), вертикальні зрізані по верхньому краю (15 %), вертикальні зрізані на зов-

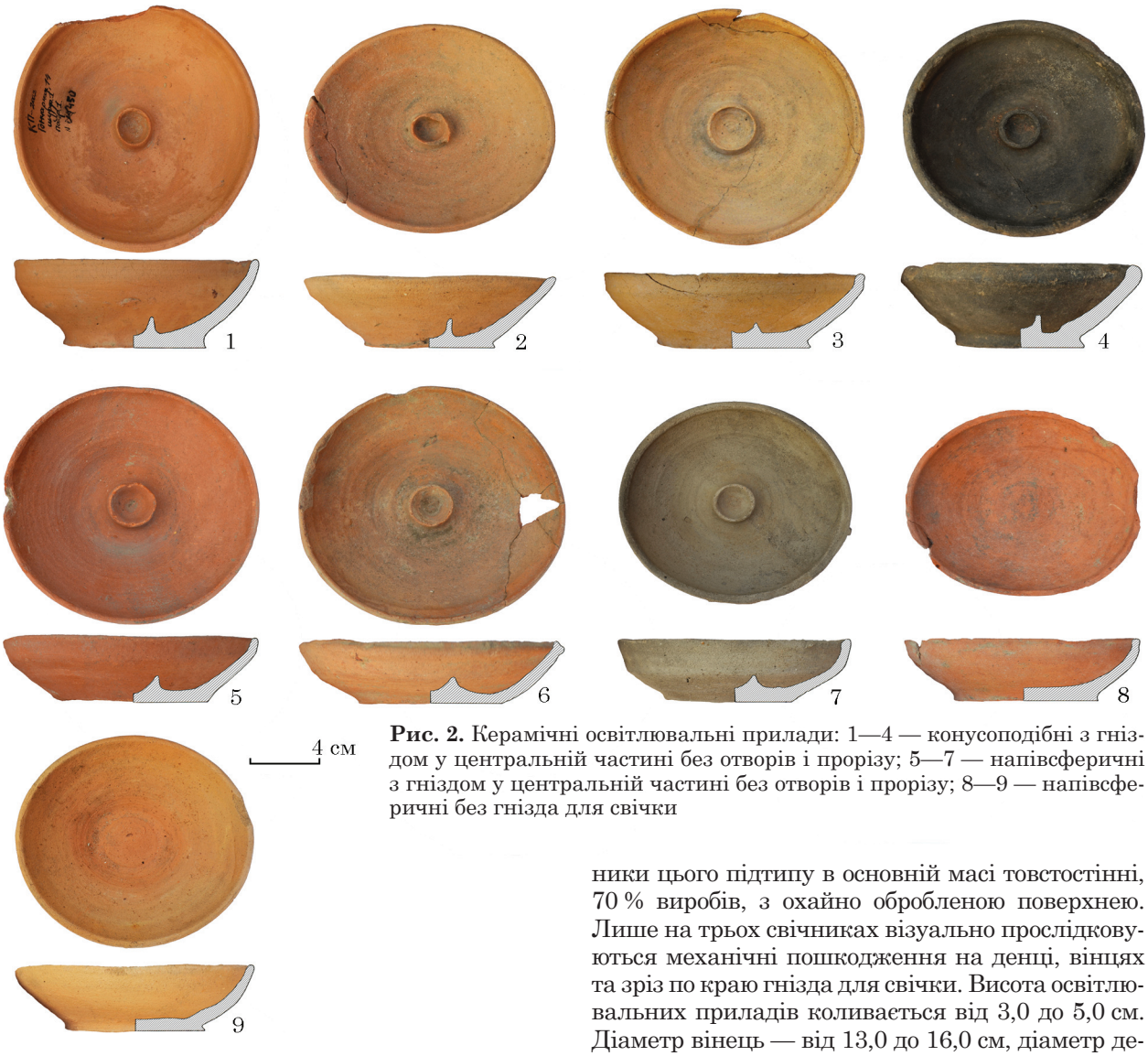

Рис. 2. Керамічні освітлювальні прилади: 1—4 — конусоподібні з гніздом у центральній частині без отворів і прорізу; 5—7 — напівсферичні з гніздом у центральній частині без отворів і прорізу; 8—9 — напівсферичні без гнізда для свічки

ні (12 %), валикоподібні (22 %), округлені дещо загнуті у середину (7,5 %), округлі з борозенкою у середині (3,5 %; табл. 1). У 85 % виробів на денцях прослідковуються ротаційні сліди та зрізування з гончарного круга.

Для виготовлення більшості освітлювальних виробів цього підтипу використовували червонопалені глини (41 %), черепок яких має яскраве червоне забарвлення. Зі світлопалених глин з черепком рожевого кольору 7 %, бежевого кольору — 15 %. У 63 % виробів окрім домішок піску прослідковуються природні крупні залізисті вкраплення. Як у випадку вище описаних підтипів, більшість освітлювальних виробів (63 %) має якісний випал в окислюючому середовищі, лише 7,5 % від загалу пропечені нерівномірно. Є свічники чорного та сірого кольорів (37 %), у яких важко визначити спосіб випалу (табл. 2).

Гнізда освітлювальних виробів суцільні, без отворів та прорізу. Більшість з них циліндричної форми, тонкостінні з потоншеними округлими краями. За виключенням двох — конусовидної форми та товстостінних. Висота гнізд варіюється від 0,5 до 1,0 см, а *d* складає від 2,5 до 3,0 см. Свічники цього підтипу в основній масі товстостінні, 70 % виробів, з охайно обробленою поверхнею. Лише на трьох свічниках візуально прослідковуються механічні пошкодження на денці, вінцях та зріз по краю гнізда для свічки. Висота освітлювальних приладів коливається від 3,0 до 5,0 см. Діаметр вінець — від 13,0 до 16,0 см, діаметр денець — від 7,0 см до 8,0 см. З огляду на археометричні ці свічники мініатюрніші за попередні.

Напівсферичних свічників з гніздом без отворів та прорізу 24 одинці (рис. 2: 5—7). З вертикальними округлими вінцями 25 % виробів, вертикальними округлими потовщеними 17 %, вертикальними зрізаними у середину 8 %, вертикальними зрізаними по верхньому краю також 8 %, вертикальними зрізаними на зовні 4 %, валикоподібними 8 %, з округлими загнутими у середину 16 %, з округлими з борозенкою у середині та з округлими з борозенкою зовні по 4 % (табл. 1). Сліди зрізування з гончарного круга на денцях прослідковуються у 54 % виробів.

При виготовлені цього підтипу частіше використовували червонопалені глини, з яскраво червоним черепком зафіксовано 37,5 %, з рожевим — 12,5 % та бежевим також — 12,5 % виробів. Щодо характеру домішок, то окрім піску у 75 % свічників зафіксовані крупні вапнякові та залізисті включення у глину. 62,5 % виробів випалені в окислюючому середовищі та мають якісний випал, лише у одного свічника прослідковується нерівномірна пропеченість черепка.

Неможливо встановити спосіб випалу у 37,5 % освітлювальних приладів (табл. 2).

Усі свічники мають гнізда для свічки циліндричної форми тонкостінні з заокругленим краєм. Незначної висоти, яка становить 0,5—0,8 см, а діаметр в усіх виробів — 2,5 см. Всі свічники мають якісну обробку поверхні, 58 % виробів від загалу товстостінні. Один свічник має дещо деформовану форму у вигляді овалу. Загальна висота освітлювальних приладів коливається від 2,5 до 4,5 см, *d* вінець від 13,0 до 15,0 см, *d* денець варіюється в рамках 7,5—8,0 см.

Також до колекції входять 13 одиниць фрагментарно збережених свічників, в переважній більшості це основа денця та гніздо для свічки без отворів та прорізу. Вироби товстостінні, гнізда циліндричної форми з заокругленими краями. Висота гнізд для свічки варіюється від 0,5 до 1,5 см, діаметр — 2,5—3,0 см. Вироби окислюючого випалу становлять 85 %, з яких лише 23 % мають нерівномірний випал. Нечисленний відсоток (15 %) складають фрагменти виробів спосіб випалу яких встановити неможливо. Переважна більшість фрагментів свічників (54 %) мають червоний колір черепка після випалу, рожевий та бежевий по 15,5 % (табл. 2). У половини фрагментів свічників візуально прослідковуються крупні залізисті включення у гончарному тісті (табл. 2).

Четвертий тип — освітлювальні прилади без гнізда для свічки (рис. 2: 8—9). Цих виробів лише 6 одиниць, з яких 3 цілих вироби, 2 археологічно цілих та 2 повного профілю. Всі вони *напівфсферичної* форми. За способом формовки вінець виділяємо три види: вертикально округлі (43 %), вертикальні зрізані у середину (28,5 %) та вертикальні зрізані по верхньому краю (28,5 %$ табл. 1). На всіх світильниках прослідковуються ротаційні сліди від пальців гончаря та сліди зрізування з гончарного круга на денці.

Усі світильники випалені в окислюючому середовищі, 42 % з них має нерівномірну пропеченість черепка, а 58 % — якісний випал. З червонопалених глин виготовлені 42 %, зі світлопалених з рожевим забарвленням глини після випалу — 58 % виробів. У всіх виробів в гончарному тісті зафіксовано крім домішок піску природні залізисті включення (табл. 2).

Більшість світильників цього типу товстостінні, у 72 % випадків. Поверхня виробів оброблена не досить охайно, прослідковуються механічні ушкодження: подряпини та напливи глини, один світильник має деформовану, дещо приплюснуту форму. Висота виробів варіюється в рамках 2,5—4,5 см, діаметр вінець — 9,0—15,0 см, діаметр денець — 4,5—9,0 см.

Також виявлено 262 одиниці стінок, через їх фрагментарний стан збереження визначити до якого з типів освітлювальних виробів вони відносилися не можливо. Проте вдалося з'ясувати, що 73 % мають червоне забарвлення черепка після випалу, рожевого — 15 % і 12 % — бежевого. У 64 % виробів в прослідковуються домішки піску, вапнякових та залізистих вкраплень природнього походження.

На окрему увагу заслуговує питання функціонального призначення цієї категорії матеріалу. Як правило, освітлювальні вироби з гніздом у центральній частині відносили до свічників, проте вірогідніше вони були універсальними виробами. Завдяки своїй формі та функціональним частинам їх можна було використовувати застосовуючи як свічки, так і рідке паливо. Зокрема на користь цієї думки свідчить те, що переважна більшість виробів цієї категорії має гніздо прорізане з одного боку або наскрізні проколи ще по сирій глині в декількох місцях, а отже функціонально було придатне для фіксації як свічки, так і гноту, а в мисочку можна налити потрібну кількість масла. А вироби четвертого типу, без гнізда, скоріше за все виключно використовувалися як олійні світильники.

Потрібно відмітити, що серед основної маси населення свічники застосовувалися не часто. Перш за все це пов'язано з ціною на свічки. Як правило, використовувати воскові свічки могли собі дозволити заможні верстви населення, власники пасік або застосовували при церквах.

Спостерігалася тенденція до монополізації у цій сфері. Так, яскравим прикладом останнього може бути наполегливе клопотання київського митрополита Євгенія в 1830 р. до Канцелярії київського військового губернатора стосовно заборони місцевим міщанам і купцям продавати воскові свічки, щоб не підривати дохід церкви (Гуржій 2013, с. 183).

Крім воску для виготовлення свічок використовували лій, топлений жир великої рогатої худоби. Вони були гіршої якості, проте — дешевші. Так у Києві існував «завод» лойових свічок, заснований купцем Ходуновим на Печерську в 1811 р. Працювало також стеаринове підприємство купця Фрінке, на якому у рік виготовлялося від 1,8 до 2,5 пудів свічок, цей об'єм міг повністю забезпечити потреби городян (Гуржій 2013, с. 184).

Таким чином аналіз описуваних освітлювальних приладів дав можливість зробити висновки, що форма мисочки для освітлювальних виробів є досить консервативною, все ж і вона зазнавала незначних змін в бік удосконалення та утворення певної кількості модифікацій в межах типу. Перш за все на зміни вказують дрібні конструктивні деталі. Це декілька варіантів гнізд: з прорізом з одного боку, з кількома отворами (від 2 до 5) в нижній частині гнізда, суцільні гнізда для свічок без будь-яких додаткових деталей. Форма самої мисочки: напівсферична або конусоподібна, а також декілька варіантів вінець. У результаті комбінація конструкцій гнізд, типів тулуба та типів вінець дають чотири основних типи освітлювальних приладів з двома модифікація в межах кожного з них.

Виготовляли керамічні освітлювальні прилади з місцевої сировини, в переважній більшості ви-

падків з червонопалених глин, коли колір черепка після випалу яскраво червоного забарвлення, виробів зі світлопалених глин значно менше, їх колір від світло-бежевого до рожевого. Враховуючи характер домішок в глиняному тісті, то основною домішкою виступає пісок, проте за часту зустрічаються крупні залізисті та вапнякові вкраплення, які можуть бути і природньою складовою глини. Переважна більшість виробів мають достатній випал в окислюючому середовищі, лише у незначного відсотока виробів встановити спосіб випалу не вдалося, чи то з причин недостатньої температури випалу, чи перепалу черепка. Якість виготовлення різниця. В деяких виробів прослідковується деформованість та непропорційність форми та неохайність в оздоблені, що вірогідніше пов'язано з серійним виробництвом.

Отже, на прикладі однієї колекції освітлювальних приладів, що були виявленні під час археологічних досліджень в урочищі Гончарі-Кожум'яки вдалося з'ясувати не одноманітність форм на перший погляд однотипної категорії матеріалу, описати їх конструктивні особливості, що мають функціональну складову та загалом розкрити процес серійного виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

Гуржій, І., Гуржій, О. 2013. *Купецтво Києва та Київщини XVII—XIX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. Москва: Археологическое общество.

Івакін, Г., Козубовський, Г., Герасимов, Д., Чекановський, А., Чміль, Л. 1992. *Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки (вул. Гончарна та Воздвиженська) в Києві в 1992 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/33.

Сагайдак, М., Тараненко, С., Пефтіць, Д., Журухіна, О. 2007. *Звіт про охоронні археологічні роботи в урочищі Гончари та Кожум'яки м. Києва у 2007 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/264.

Сушко, А. 2021. Світильники та свічники ранньомодерного часу з колекції Музею історії міста Києва. *Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції*, 13, с. 125-130.

Чміль, Л. 2010. Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI—XVIII ст. *Болховітіновський щорічник 2009*, с. 287-302.

Чміль, Л., Хамайко, Н. 2015. Гончарна слобода Києва XVII—XIX ст. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні, с. 401-420.

REFERENCES

Hurzhii, I., Hurzhii, O. 2013. *Kupetstvo Kyieva ta Kyivshchyny XVII—XIX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Zakrevskii, N. 1868. *Opisanie Kieva*. Moskva: Arkheologicheskoe obshchestvo.

Ivakin, H., Kozubovskyi, H., Herasymov, D., Chekanovskyi, A., Chmil, L. 1992. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia urochyshch Honchari ta Kozhum'iaky (vul. Honcharna ta Vozdvyzhenska) v Kyievi v 1992 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1992/33.

Sahaidak, M., Taranenko, S., Peftits, D., Zhurukhina, O. 2007. *Zvit pro okhoronni arkheolohichni roboty v urochyshchi Honchary ta Kozhum'iaky m. Kyieva u 2007 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/264.

Sushko, A. 2021. Svitylnyky ta svichnyky rannomodernoho chasu z kolektsii Muzeiu istorii mista Kyieva. Kyiv i kyiany. *Materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 13, s. 125-130.

Chmil, L. 2010. Honcharni oseredky Kyieva i okruhy kintsia XVI—XVIII st. *Bolkhovitinovskyi shchorichnyk 2009*, s. 287-302.

Chmil, L., Khamaiko, N. 2015. Honcharna sloboda Kyieva XVII—XIX st. *Naukovi studii. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky*, 8: Davni maisterni ta vyrobnytstvo u Vislo-Dniprovskomu rehioni, s. 401-420.

A. O. Sushko

CASE STUDY OF CERAMIC LIGHTING FROM MATERIALS DISCOVERED AT THE HONCHARI-KOZHUMYAKI REGION

The paper is devoted to the complex analysis and characteristics of the collection of modern ceramic lighting from the excavation in Honchari-Kozhumyaki region of Kyiv and is kept in the storage of the Museum of History of Kyiv. The processed collection consists of 620 units of lighting of various degrees of preservation and 262 fragments.

Morphological, technological and functional analysis of the collection was performed. Based on which we managed to distinguish four main types of lighting: with a slot on one side, with several holes in the bottom of the socket, with solid sockets for candles without any additional details and products without a socket. In addition to structural details, the shape of the product and methods of forming the crown were taken into account, which made it possible to distinguish several modifications within each type.

Bowl-shaped items with holes or a slot in the nest are universal, and could be used as candlesticks and lamps. That is both candles and liquid fuel could be used as fuel. Lighting with a solid socket were used only as candlesticks, and items without a socket, most likely, exclusively as oil lamps.

The characteristics of manufacturing technology and the process of organization of production is made. It was ascertained that the lighting were made by local potters and belong to the series production. Manufactured in standard form using the scheme of machine design.

Thus, the data, introduced into scientific circulation, for the first time form a comprehensive view of the composition, typical features and features of the collection of ceramic lighting, discovered during archaeological research in the pottery settlement of Kyiv and stored in the city museum.

Keywords: Kyiv, modern times, ceramics, lamp, candlestick.

Одержано 20.06.2022

СУШКО Аліна Олександрівна кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Музею історії міста Києва, Київ, Україна.
SUSHKO Alina, Ph. D., leading research fellow, Museum of Kyiv history, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7898-5450, e-mail: alina_sushko@ukr.net.

УДК 904.25(477.85)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.02.12

В. А. Калініченко, С. В. Пивоваров

НАМИСТО З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII ст. (ДОСЛІДЖЕННЯ 1999—2020 рр.)

Під час археологічних робіт на Чорнівському городищі виявлено різноманітні прикраси, якими оздоблювався повсякденний і святковий одяг представниць жіночої статі, які мешкали на території феодального замку в першій половині — середині XIII ст. Матеріал з якого вони зроблені, типологія та технологія виробництва дозволяють говорити, що конкретні прикраси могли належати різним соціальним, етнічним і віковим групам місцевих жительок.

Під час дослідження городища виявлено 72 екземпляри цілих і фрагментованих намистин. Вони представлені: виробами з металу — еліпсоподібними намистинами прикрашеними філігранню й зерню, ажурними каркасними намистинами оздобленими зерню, фігурною намистиною; мушлями каурі; скляними виробами — монохромними, поліхромними та із металевою фольгою намистинами.

Ключові слова: *Буковина, Чорнівське городище, намисто, металеві й скляні намистини, мушлі каурі, зернь, філігрань, середньовіччя.*

Дослідження археологічних пам’яток України-Русі XII—XIII ст. дає змогу отримати цінні матеріали про матеріальну і духовну культуру місцевого населення в добу середньовіччя. До числа регіонів сучасної України, де тривалий час вивчають пам’ятки цього періоду належать землі Буковини (сучасна Чернівецька обл.). Тут зафіксовано близько 300 пам’яток XII—XIII ст.

Важливе місце серед них посідає Чорнівське городище — еталонна пам’ятка старожитностей князівської доби межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. Городище, яке належить до типу феодальних замків, досліджують вже тривалий час (Михайлина, Возний, Пивоваров 1991; Пивоваров 2008; Пивоваров, Ільків, Калініченко 2016; Пивоваров, Калініченко, Ільків 2016; Тимощук 1982, с. 105—113). За період з 1999 по 2020 р. на пам’ятці були виявлені нові знахідки, а комплексний підхід до їх вивчення, дав змогу отримати важливу інформацію про різні сторони життєдіяльності його мешканців у першій половині — середині XIII ст.

Особливу цінність з матеріалів вивчення городища несуть ювелірні вироби, всебічне дослідження яких дозволяє стверджувати, що території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра є одним із унікальних регіонів в контексті вивчення матеріальної та духовної культури населення, яке тут мешкало в середньовічний час. Вивчення прикрас із різних матеріалів (метал, скло, мушлі) дозволяє простежити ареал їх поширення, реконструювати взаємозв’язки та взаємовпливи, простежити основні напрями торгівельних зносин тощо. Значимість подібних знахідок зростає для земель регіону, де вони раніше були невідомі або їх знахідки були поодинокими. Показовими у цьому відношенні виступають знахідки з Чорнівського городища XIII ст., де знайдено поодинокі екземпляри та комплекси нашийних й нагрудних прикрас. До їх числа відносяться знахідки артефактів, які були елементами ***намиста***. Останнє, як відомо, складало невід’ємну частину давньоукраїнського жіночого костюму. Археологічні знахідки із середньовічних пам’яток, дані писемних джерел, іконографічні та етнографічні матеріали засвідчують, що низки намиста несли не тільки естетичне навантаження, але й були маркерами соціального статусу їх власниць й виконували різноманітні оберегові функції. Вони могли складатись із однотипних намистин, чи могли бути комбінованими (різних розмірів, кольорів, матеріалів тощо) та включати в себе й численні підвіски, наприклад, лунниці, медальйони, різноманітні підвіски тощо. Чисельність намистин, матеріал із якого вони зроблені, кольорова гама

© В. А. КАЛІНІЧЕНКО, С. В. ПИВОВАРОВ, 2022

та ін. засвідчували становище жінки в тогочасному суспільстві та її відношення до певного соціального кола.

На території Чорнівського городища під час розкопок та обстежень 1999—2020 рр. виявлено 72 цілих й фрагментовану намистину із різних матеріалів. Окремі із них, окрім функції прикрас, були ще й амулетами чи філактеріями.

Металеві намистини оздоблені зерню представлені 18 цілими чи пошкодженими екземплярами, які дають уявлення про їх форму та 12 дрібними фрагментами. Ще 9 цілих намистини і декілька фрагментів знайдені Б. О. Тимощуком, М. А. Филипчуком, І. П. Возним та М. В. Ільківим деякі із них передані до фондів Чернівецького обласного краєзнавчого музею (Возний 1998, с. 104; Возний, Михайлина, Пивоваров 1997, с. 125, 130; Драгомирецька 2020; Пивоваров 2008, с. 188; Тимощук 1982, с. 108, рис. 58: 12). Всього на пам'ятці за роки дослідження було виявлено 27 цілих екземплярів і не менше 15 намистин, представлених у фрагментах.

Подібні знахідки, датовані X—XIII ст., добре відомі на територіях, які входили до складу Київської держави. В історіографії немає чітко визначеного терміну для позначення такого типу намистин. Тому в літературі вони переважно називаються: зернені намистини з дротяного каркасу «мінського типу» (Рыбаков 1948, с. 341—342), намистини мінського, малиноподібного чи муфтоподібного типу (Зарубій 2009, с. 41—42), крупнозернисті мідно-срібні намистини (Седов 1963), дреговицькі крупнозернисті (циліндричні, ажурні) намистини (Лысенко 1991, с. 56—62), ажурні крупнозернисті намистини дреговицького типу (Лысенко 2001, с. 176), циліндричні намистини оздоблені зерню (Кучинко, Охріменко, Савицький 2008, с. 95), металічні ажурні каркасні намистини прикрашені зерню (Левицкий, Хагеу, Рябцева 2000, с. 95) та ін. В останні десятиліття в літературі найчастіше їх називають намистинами мінського типу. Проте їх знахідки найменше пов'язані із м. Мінськ та територією Мінського князівства (Седов 1982, с. 114).

Дослідження знахідок таких намистин на території Східної Європи показало, що найбільша їх концентрація в XI—XII ст. спостерігається в курганних старожитностях межиріччя Прип'яті та Західної Двіни. Тому такі намистини, на думку багатьох дослідників, є етновизначальною ознакою східнослов'янського племені дреговичів (Седов 1982, с. 114—115; Лысенко 1991, с. 56—62; Орлов 1987, с. 228—229). За типологією А. В. Успенської їх прийнято поділяти на три типи в залежності від форми (бочкоподібні, циліндричні) й технологічних особливостей виготовлення (філігранні, мережані, на металевій пластині) й датувати в межах XI — початку XIII ст. (Успенская 1953, с. 121). Виготовлення таких намистин, окрім цінної імпортної сировини, вимагало кваліфікованої ретельної праці, що забезпечувало їх високу

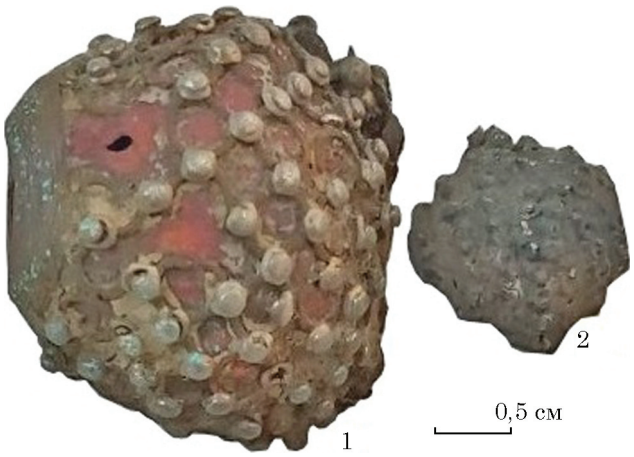

Рис. 1. Металеві еліпсоподібні намистини прикрашені філігранню і зерню

вартість і відносно малу доступність (Лысенко 1991, с. 56). Основні центри по їх продукуванню, на думку дослідників, розташовувались в межах проживання дреговичів «між Прип'яттю і Двіною» (сучасна територія Білорусії), де їх виготовляли місцеві ювеліри, можливо і в сільській місцевості (Лысенко 1991, с. 112).

Виявлені нами металеві намистини за технікою виготовлення поділяються на два типи. Пропонуємо їх називати: *металеві еліпсоподібні намистини прикрашені філігранню й зерню (I тип*) та — *металеві ажурні каркасні намистини оздоблені зерню (II тип).*

Металевих намистин ***I типу*** знайдено 2 екземпляри. Це одна ціла, дещо деформована велика намистина (вид I) та фрагмент іншої, значно менших розмірів (вид II). Перша намистина має діаметр — 2,7, висоту — 2,5 см, діаметр отвору — 0,8 см та масу — 7,35 г. Вона зроблена із пустотілої металевої (мідної) пластини, яка має еліпсоподібну форму (рис. 1: 1). З обох кінців на неї накладена філігрань, яка прикрашає поверхню в районі вхідних отворів. Вся інша площа прикраси вкрита кілечками із філіграні діаметром — 4 мм, які щільно прилягають одне до одного, утворюючи своєрідну сітку. У місцях дотику кілець, з чотирьох сторін, припаяні кільця-гнізда діаметром 1,2—1,3 мм, на які накладено срібну зернь діаметром до 1 мм.

Від другої намистини збереглась лише частина поверхні і про її форму судити важко. Основна її відмінність від першої полягає у її виготовленні із білого металу, відсутності філігранної «сітки» й значно дрібнішої за розмірами зерні (рис. 1: 2). Обидві намистини були знайдені в частково розкопаних клітях східної частини городища.

Значно більше на пам'ятці виявлено намистин ***II типу***. За особливостями форми, з муфтою чи без неї в центральній частині основи, поділяємо їх на два види, серед них, залежно від розмірів, виділяємо варіанти (враховувались лише цілі чи частково пошкоджені екземпляри).

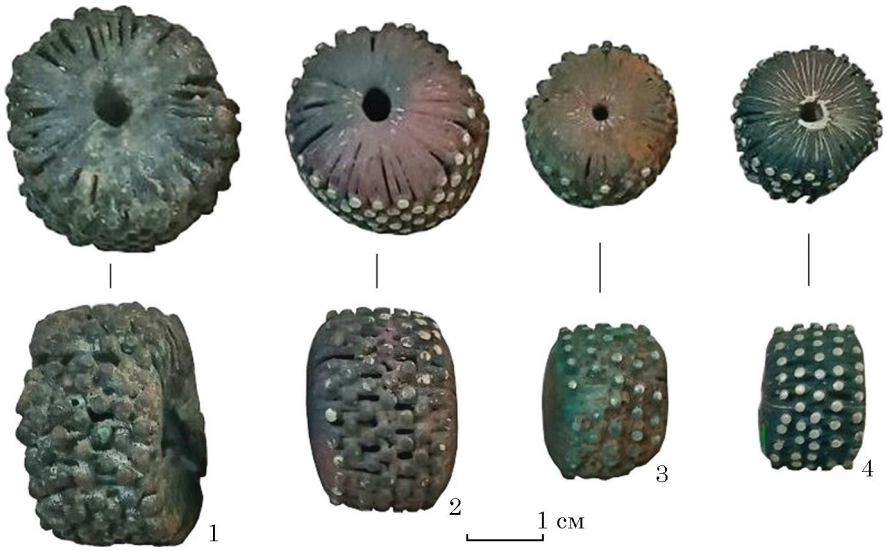

Рис. 2. Металеві ажурні каркасні намистини оздоблені зерню, без муфти (I тип)

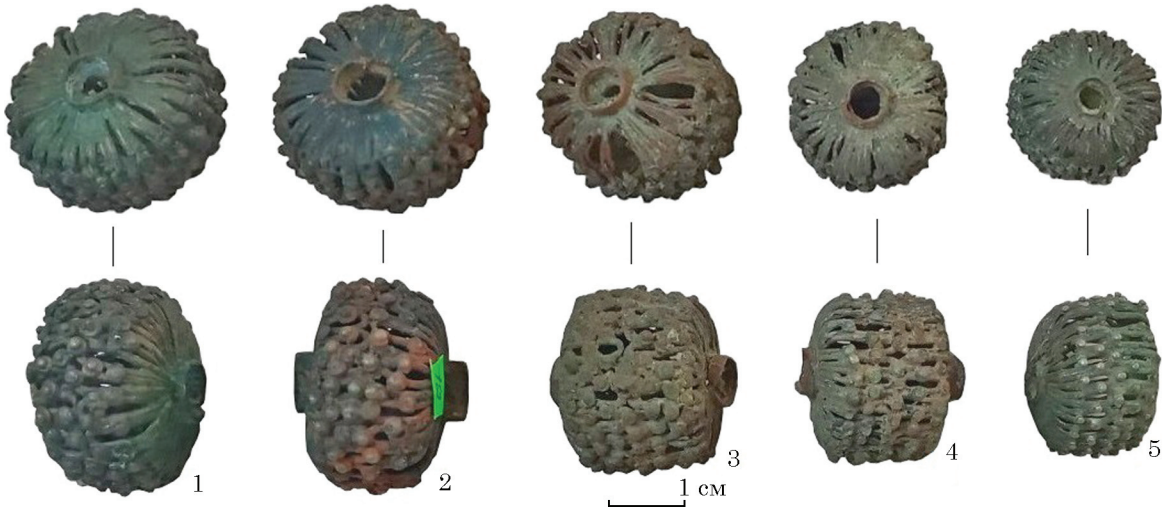

Рис. 3. Металеві ажурні каркасні намистини оздоблені зерню, з муфтою (II тип)

Металеві намистини цього типу виготовлялись із з'єднаних посередині двох половинок дротяного каркасу, кожний із яких зроблений із металевих петель, які щільно припаювались до муфточки, або просто утворювали вхідний отвір. Поверхня каркасу оздоблювалась орнаментом із срібної або мідної зерні діаметром 0,5—1 мм, яка вкладалась в шахматному порядку поверх підкладених маленьких дротяних кілечок. На намистинах, залежно від розміру розташовувалось від 150 до 200 металевих зернин.

До ***першого виду*** (6 екземплярів) відносимо намистини, які не мають муфти (рис. 2). За розмірами їх можна поділити на 3 варіанти: *великі* (діаметр — 3, висота — 1,8 см, маса — 15,35 г), *середні* (діаметр — 2,5, висота — 1,8 см, маса — 11,05 г) і *малі* (діаметр — 1,7—1,8, висота 1,3—1,6 см, маса — 4,5—6,15 г). До ***другого виду*** (7 екземплярів) відносимо намистини із муфтами-трубочками (рис. 3). Вони також діляться на три варіанти: *середні* (діаметр — 2,1—2,6, висота — 1,9—1,5 см, маса — 6,9—12,15 г), *малі* (діаметр — 2, висота — 1,5 см, маса — 4,3 г) й *малі високі* (рис. 4: 1) (діаметр — 1,8, висота — 2,3 см, маса — 7,8 г).

Металеві намистини трапились в різних частинах городища, найбільша їх кількість (12 екземплярів) обох видів була виявлена на підлозі частково розкопаної кліті в північно-західній частині пам'ятки (кліть 29 — за нумерацією І. П. Возного (Возний 1998, с. 12, рис. 4), де він знайшов тільки одну намистину (Возний 1998, с. 36, рис. 36: 8; с. 104)). Очевидно, вони складали одну нагрудну прикрасу — намисто, до якого входило 13 намистин. Разом із тим окремі знахідки металевих ажурних намистин в різних частинах городища дозволяють припускати, що вони знаходились в низках намиста в одному, або декількох екземплярах й поєднувались із намистом з інших матеріалів. Не виключено, що такими намистинами могли прикрашати жіночий головний убір, або ж їх просто заплітали в коси.

На території давньоукраїнських пам'яток подібні намистини (обох типів, але найбільше типу II) трапляються переважно в поодиноких знахідках (Звенигород, Збараж, Райковецьке городище, Берестяне (Зарубій 2009, с. 42), Жнибороди (Ягодинська 2018, с. 75), Чернилів-Руський, Крутилів (Ягодинська 2010, с. 245)),

рідше у скарбах (Згарське городище — літописний Божськ; Якубовський 2001, с. 49, 51), Губин (скарб 5; Якубовський 2003, с. 107—108), Жорнів (Кучинко, Кучинко 2007, с. 78—79; Гулько та ін. 2019, с. 164)). У зв'язку із цим значна концентрація таких намистин на Чорнівському городищі дозволяє припустити, що вони потрапили туди із представником (представницею) племені дреговичів, або ж становлять «військову здобич». Проте не виключається й торгове походження цих намистин й тісний економічний контакт власника замку із населенням Прип'ятського регіону.

Металева фігурна намистина трапилась в одному екземплярі й походить із перевідкладених шарів городища. Її було виявлено в бічній стінці рову, у відвалі який утворився від розкопок клітей (№ 29 і 30, за нумерацією І. П. Возного). Прикраса сильно постраждала від дії вогню, її поверхня обгоріла, зернь на поверхні оплавилась, а бічні вставки-стінки втрачені (рис. 4: 2). Намистина має діаметр — 2,6 см, висота — 3 см, діаметр отвору — 0,5 см, вага — 11,3 г.

Виявлена металева намистина складна по формі й має внутрішню і зовнішню конструкції, які утворюють мініатюрне рельєфно-скульптурне зображення. Вважається, що такі намистини є мініскульптурами з металу й виготовлялись висококваліфікованими ювелірами за передовими, на той час, технологіями. За типологією Н. В. Жиліної вона належить до типу I фігурних намистин й підтипу I — лопатеві намистини (Жилина 1998, с. 107—108).

Намистина має три центральні лопаті, кожна із яких прикрашена зерню у вигляді трикутників з боків і ромбу по центру. Із обох кінців її підтрикутні площини зроблені із тонкого сканного дроту, а три пустотілі прямокутні отвори між лопатями, очевидно, були закриті тонкими ажурними дротяними (скляними) вставками, які не збереглись. Металева прикраса була виготовлена із міді й можливо посріблена.

На думку дослідників, такого типу фігурні намистини слід датувати IX—XI ст. і в матеріалах XII—XIII ст. відсутні (Жилина 1998, с. 108). Знахідка ж прикраси на городищі першої половини XIII ст. може говорити про продовження продукування такого типу намистин в цей час, або ж про її тривале використання в середовищі мешканців феодального замку.

Мушлі каурі знайдені на городищі в поодиноких екземплярах в різних частинах пам'ятки (4 мушлі) та у вигляді 2 скупчень, зокрема, мініскарбу (5 мушель каурі — рис. 5: 1—5, і два скроневих кільця) та решток низки намиста (12 мушель каурі — рис. 5: 6—23, білонова широкорога лунниця і 7 скляних намистин). Ще 3 екземпляри мушель І. П. Возний виявив у клітях 1 і 8 (Возний 1998, с. 104—105, рис. 82). Усього ж на території укріплення знайдено 24 мушлі каурі. Всі знайдені на пам'ятці мушлі мають спеціальні отвори для кріплення.

Мушлі каурі (*Cypraea moneta*), які іноді називають ципреїди або фарфорові слимаки, належать до сімейства морських черевоногих і водяться в Індійському та Тихому океанах. В давнину їх найбільше виловлювали поблизу Мальдівських та Лаккадівських островів. Мушлі каурі мають яйцеподібну форму й тверду, блискучу, білого кольору поверхню. На одному боці мушлі розташований горбок, а на іншому — повздовжній отвір. Довжина (висота) каурі досягає 3 см (Ципреїди... 2022; Каури… 2022).

Ці мушлі з глибокої давнини цінувались народами Азії, Африки, Океанії та Європи як обереги, прикраси та домонетні засоби обміну. Спочатку в Китаї, а потім в країнах Індостану та Африки вони тривалий час використовувались як первісні товарогроші (Шуст 2007, с. 152; Фенглер, Гироу, Унгер 1982, с. 109—110). Разом із тим ці мушлі набули популярності як символи богині-матері. Навіть їх назва, як вважають, виникла від імені доведичної богині Каурі. Мушлі символізували в первісних культурах жіноче начало й джерело життя, вони вважались амулетами від безпліддя й дурного ока (Тесиддер 1999). Їх білий



Рис. 4. Намистини з Чорнівського городища XIII ст.: 1 — металева ажурна каркасна намистина оздоблена зерню (варіант — мала висока); 2 — металева фігурна намистина

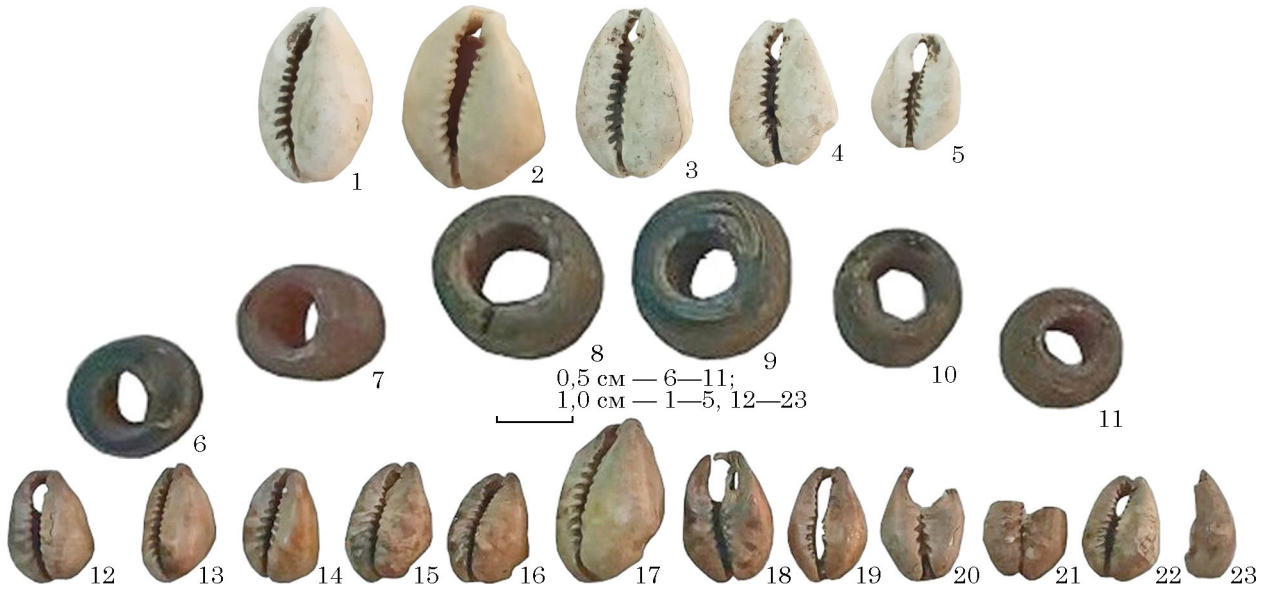

Рис. 5. Мушлі каурі з городища: 1—5 — мушлі каурі великих розмірів із мініскарбу; 6—11 — намистини; 12—23 — мушлі каурі із низки намиста

колір також мав значення, позаяк за уявленнями первісних народів втілював такі цноти як чистота душі, невинність та божа суть.

У багатьох народів каурі використовувались в якості амулетів, що «приносили» здоров'я, плодючість, магічну силу та удачу. В цій якості, а також як лікувальний засіб (філактерій) їх широко застосовували жителі Візантійської імперії (Сорочан 2020; Балабанов 2007). Не менш популярними вони були й у тюркських народів, де виконували функції дитячих оберегів від хвороби, пристріту і негараздів й нашивались на дитячі шапочки чи носились в числі нагрудних прикрас. За даними писемних джерел та етнографічного матеріалу вони у них називались: яламаш, еланпош, йиланбаші, ілонбаш, жіландишбаші, жиланбаші і т. д., що скрізь означало — «зміїна голова». Це було пов'язано із зовнішньою схожістю мушлі каурі із головою змії, яка відкрила пащу (Міфологія… 2022; Магическая… 2022). Очевидно, через посередництво тюркських племен мушля каурі у давнього населення Росії та України, як свідчать етнографічні джерела, отримала назву «ужовка, жуковина, зміїна голівка» (Міфологія… 2022).

Торговими шляхами мушлі каурі проникали до різних племен і народів, у тому числі й до населення Східної Європи. Спочатку вони використовувались в оздобленні одягу й можливо відігравали певну роль у первісному обміні. Так, мушлі каурі зафіксовані в I тис. до н.е. — першій половині I тис. н.е. в старожитностях скіфів, сарматів, носіїв черняхівської культури (Ясаков 2020; Гопкало 2008, с. 78) та ін.

Їх знахідки добре відомі й на пам'ятках слов'ян, де вони представлені в скарбах і поодиноких знахідках. Наприклад, у Харівському скарбі (перша половина VIII ст. н. е.) серед металевих прикрас було 110 мушель каурі. Вважається, що на територію слов'янського населення вони потрапляли через Крим, або Передкавказзя й використовувались місцевими племенами як амулети, деталі вбрання, складова частина намиста чи очілля (Володарець-Урбанович 2021).

Численні знахідки мушель каурі зафіксовані й на пам'ятках Русі-України, де вони вочевидь використовувались як товаро-гроші (Горнунг 2005) та амулети. Так, вони виявлені в столичному Києві (Каргер 1958, табл. XIX) та його околицях (Готун, Казимир 2019, с. 151), Воїні (Довженок, Гончаров, Юра 1966, табл. XVII), Райковецькому городищі (Гончаров 1950, табл. XXXIII), Полоцьку, Гродно (Алексеев 1966, с. 134—141), Броварках на Полтавщині (Арциховский 1948, с. 242, рис. 153) та інших пунктах.

Мушлі каурі з Чорнівського городища поділяються на ***дві групи***. До ***першої*** відносяться мушлі із міні скарбу (5 екземплярів), які вирізняються розмірами. Вони мають висоту від 2,5 до 1,8 см, ширину від 1,8 до 1,4 см, товщину від 1,3 до 0,9 см (рис. 5: 1—5). Мушлі досить добре збереглись й не втратили колір, а окремі й блиск. Найвірогідніше, що ці мушлі разом із скроневими кільцями складали один комплект жіночих прикрас. Невеликі розміри скроневих кілець, які входили до мініскарбу, дозволяють припустити, що прикраси належали дівчині-підлітку. Невідомо, чи дані мушлі були складовою частиною намиста, чи головного убору типу чільця (очілля).

До ***другої*** групи відносяться мушлі із низки намиста (12 екземплярів). Більшість із них мають значно менші розміри ніж попередні (рис. 5: 12—23). Так, лише одна бусина має висоту — 2,2, ширину — 1,8, товщину — 1,2 см, висота інших варіює від — 1,6 до 1,5 см, ширина — від 1,2 до 1,1 см, товщина — від 0,8 до 0,5 см. Всі мушлі каурі цієї групи, так само як і скляне намисто, потемнілі від дії вогню і мають



Рис. 6. Намистини з Чорнівського городища XIII ст.: 1—11 — скляні намистини з пам'ятки; 12 — поліхромна мозаїчна намистина; 13 — намистина із золотою металевою фольгою

сіро-коричневий колір. Вони входили до складу низки намиста із 17 предметів, де центральне місце займала білонова велика широкорога лунниця. До цієї групи також відносяться й інші поодинокі каурі (4 екземпляри), які трапились в різних частинах городища. Варто відзначити, що 4 мушлі із намиста та поодинокі екземпляри з пам'ятки мають зняті спинки, всі інші екземпляри каурі цілі.

Про шляхи проникнення мушель каурі на городище говорити складно, найвірогідніше вони потрапили зі сходу, можливо за посередництва половецького степового населення.

Скляне намисто з городища представлено 13 одиничними екземплярами (рис. 6: 1—11) та 7 намистинами із низки (рис. 5: 6—11), до якої входили мушлі каурі та лунниця. Під час розкопок пам'ятки І. П. Возним було знайдено 22 скляні намистини. Отже на городищі трапилось 42 скляні намистини. Це відносно невелика кількість, в порівнянні із знахідками з давньоукраїнських пам'яток. Найвірогідніше, що скляних намистин на пам'ятці було значно більше, але значна їх кількість була знищена вогнем. Про це говорить той факт, що із 19 намистин виявлених нами, тільки 5 не були пошкоджені вогнем. В зв'язку із цим колір переважної більшості із них нам невідомий.

Більшість зі знайдених намистин (17 екземплярів) відносяться до підгрупи ***монохромних***, тільки 2 до підгрупи ***поліхромних*** та 1 — до підгрупи ***намистин із металевою фольгою*** (в основу класифікації скляних намистин покладений принцип поділу на підгрупи, відділи й типи розроблений в працях Ю. Л. Щапової, Ю. А. Ліхтер, Є. К. Столярової та О. Ю. Журухіної (Щапова, Лихтер, Столярова 1990, с. 87—88; Журухіна 2011a; 2011b; 2014; 2016)).

Основна частина ***монохромних*** намистин відноситься до відділу круглих й до типів куляс-ті (8), зонні (4), діжкоподібні (3), пронизка (1). Намистини мають діаметр від 12 до 6 мм, висоту від 10 до 3 мм, діаметр вхідного отвору від 6 до 2 мм. У чотирьох не пошкоджених вогнем намистин колір: синій, голубий і темнозелений.

До відділу монохромних «ребристих» належить фрагмент 1 намистини світлозеленого кольору, її діаметр становить 5 мм, висота — 3 мм, діаметр вхідного отвору — 2 мм.

До підгрупи ***поліхромних*** мозаїчних відносяться 2 намистини. Одна із них була в складі низки намиста разом із мушлями каурі. Вона має кулясту форму, її діаметр — 12 мм, висота — 10 мм, діаметр вхідного отвору — 4 мм. Темну поверхню (пошкоджена вогнем) намистини вкривають численні цятки жовтого кольору розкидані по всій площі прикраси (рис. 6: 12). Друга намистина має діаметр — 11 мм, висоту — 9 мм, діаметр вхідного отвору — 4 мм. У центральній її частині на темному фоні виділяються жовті кільця.

Скляні намистини з городища знаходять численні аналогії в давньоукраїнських старожитностях. Очевидно, більшість із них виготовлена склоробами Русі-України в Києві, Галичі та інших центрах, а окремі із них, можливо, мають привізний характер.

До підгрупи ***намистин із золотою металевою фольгою*** належить 1 намистина. Вона трапилась у східній частині городища (район клітей 3—4). Намистина була знайдена разом із численними фрагментами скляних браслетів.

Подібні намистини широко відомі на пам'ятках Східної Європи з IX по XIII ст. Вони виготовлялись в майстернях Близького Сходу, містах Візантійської імперії, а також вироблялись давньоукраїнськими склоробами (Безбородов 1959; Щапова 1972, с. 83—88; Столярова 2010).

Намистина з городища найвірогідніше має візантійське походження. Візуальне обстеження прикраси засвідчує, що вона виготовлена

індивідуальним способом, шляхом навивки прозорого скла в циліндр, на який накладена металева золота фольга із тоненьким скляним покриттям. Саме така технологічна операція з виготовлення золочених намистин характерна для візантійського склоробства в XII—XIII ст. (Столярова 2010, с. 325).

Намистина має циліндричну форму, її розміри: висота — 14 мм, діаметр — 8—6 мм, діаметр отвору — 4—3 мм (рис. 6: 13). Вона добре збереглась, має жовтогарячий колір й виблискує на світлі. Очевидно, що намистина входила до низки скляного намиста й можливо займала там центральне місце. З огляду на значну кількість предметів візантійського походження (енколпіони, кам'яні іконки, скіфатні монети, скроневі кільця та ін.) знайдених на городищі, скляна золочена намистина потрапила до місцевого населення, очевидно, разом із ними.

Таким чином, у результаті досліджень Чорнівського городища у 1999—2020 рр. було виявлено низку предметів історико-культурного призначення, які представлені прикрасами — елементами середньовічного намиста. Знайдені матеріали з пам'ятки дозволяють збагатити наші знання стосовно матеріальної культури його мешканців, сприяють більш повній реконструкції минулого Буковини у давньоукраїнський час та дозволяють з нових позицій розкрити його значення для економічного, суспільного і культурного розвитку населення регіону.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, Л. В. 1966. *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX—XIII вв.* Москва: Наука.

Арциховский, А. В. 1948. Одежда. В: Воронин, Н. Н., Каргер, М. К., Тиханова, М. А. (ред.). *История культуры древней Руси*. 1: Домонгольский период. Материальная культура. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 234-262.

Балабанов, Н. Д. 2007. Византийская церковь в борьбе с употреблением амулетов. *Вспомогательные исторические дисциплины*, 30, с. 106-109.

Безбородов, М. А. 1959. Технология производства стеклянных бус в древности. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.* Труды ГИМ, 33. Москва: Советская Россия, с. 226-230.

Возний, І. П. 1998. *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст.* Чернівці: Рута.

Возний, І. П., Михайлина, Л. П., Пивоваров, С. В. 1997. Культурний розвиток давньоруського населення Буковини. В: Толочко, П. П. (ред.). *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 123-132.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2021. Прикраси із мушель у вбранні ранньосередньовічних слов'ян. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 243-263.

Гончаров, В. К. 1950. *Райковецкое городище*. Киев: АН СССР.

Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.

Горнунг, М. Б. 2005. Раковины каури как «примитивные деньги» в мире и на Руси. В: Ивочкина, Н. В. (ред.). *Материалы и исследования Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 116-119.

Готун, І. А., Казимир, О. М. 2019. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 140-171.

Гулько, Г., Кричевський, О., Охріменко, Г., Скляренко, Н., Локайчук, С. 2019. *Скарби та рідкісні монети з теренів Північно-Західної України*. Луцьк: Вежа-Друк.

Довженок, В. Й., Гончаров, В. Е., Юра, Р. О. 1966. *Давньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.

Драгомирецька, О. Г. 2020. Намистини «мінського типу» з Чорнівського городища — шедеври ювелірного мистецтва давньоруського часу. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей IV міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 11 грудня 2020 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 68-71.

Жилина, Н. В. 1998. Об эволюции металлических бус славянских типов. В: Янин, В. Л. (ред.). *Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 106-113.

Журухіна, О. Ю. 2011a. Морфологічна та технологічна характеристика намистин з Київського Подолу. *Археологія*, 1, с. 33-39.

Журухіна, О. Ю. 2011b. Принципи класифікації давньоруських намистин. *Болховітіновський щорічник 2010*, с. 28-31.

Журухіна, О. Ю. 2014. Морфологічна та технологічна характеристика намиста з поховань давньоруського часу на території Десятинної церкви. *Opus mixtum*, 2, с. 52-55.

Журухіна, О. Ю. 2016. Вироби зі скла з розкопок давнього Чорнобиля. *Археологія і давня історія України*, 3 (20), с. 147-151.

Зарубій, Е. 2009. *Золоті та срібні прикраси княжої доби в колекції Львівського історичного музею*. Київ: Вольф.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Каури… 2022. *Каури (семейство)* (online). Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Каури_(семейство) (Дата звернення 1 травня 2022).

Кучинко, М., Кучинко, З. 2007. *Давні та середньовічні скарби Волині*. Луцьк: Волинська книга.

Кучинко, М., Охріменко, Г., Савицький, В. 2008. *Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Левицкий, О. Г., Хагеу, В. П., Рябцева, С. С. 2000. Джуржулештская находка в зеркале ювелирной моды. *Stratum plus,* 5, с. 90-96.

Лысенко, П. Ф. 1991. *Дреговичи*. Минск: Навука і техніка.

Лысенко, П. Ф. 2001. *Туровская земля IX—XIII вв.* Минск: Белорусская наука.

Магическая… 2022. *Магическая и денежная ракушка каури. История и отличительные особенности монет-чешуек* (online). Режим доступу: https://eaapa.ru/magicheskaya-i-denezhnaya-rakushka-kauri-istoriya-i-otlichitelnye/ (Дата звернення 1 травня 2022).

Михайлина, Л. П., Возний, І. П., Пивоваров, С. В. 1991. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 66-67.

Міфологія… 2022. *Міфологія. Морська раковина (*online). Режим доступу: https://jak.koshachek.com/

articles/mifologija-morska-rakovina.html (Дата звернення 1 травня 2022).

Орлов, Р. С. 1987. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла). В: Смирнов, С. В. (ред.). *Исследование социально-исторических проблем в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 228-241.

Пивоваров, С. В. 2008. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Археологічні студії*, 3, с. 180-199.

Пивоваров, С. В., Ільків, М. В., Калініченко, В. А. 2016. Нові знахідки предметів християнської культової символіки, з давньоруських пам'яток Буковини. В: *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції (25 травня — 3 червня 2016 р.)*. Київ: НКПІКЗ, с. 25-28.

Пивоваров, С. В., Калініченко, В. А., Ільків, М. В. 2016. Візантійські та угорські монети з Чорнівського городища. *Вісник Інституту археології*, 11, с. 198-213.

Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: АН СССР.

Седов, В. В. 1963. Дреговичи. *Советская археология*, 3, с. 112-125.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Москва: Наука.

Сорочан, С. Б. 2020. Чудеса, магия и парамедицина в Византии. В: *Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме*, 8. Харьков: Майдан, с. 22-48.

Столярова, Е. К. 2010. К вопросу о технологии изготовления стеклянных золочённых бус домонгольского периода. *Краткие сообщения Института археологии*, 224, с. 323-333.

Тесиддер, Дж. 1999. *Словарь символов*. Москва: Фаир-Пресс.

Тимощук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.

Успенская, А. В. 1953. Курганы Южной Белоруссии. *Труды ГИМ. Археологический сборник*, 22, с. 97-124.

Фенглер, Х., Гироу, Г., Унгер, В. 1982. *Словарь нумизмата*. Москва: Радио и связь.

Ципреїди… 2022. *Ципреїди* (online). Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ципреїди (Дата звернення 1 травня 2022).

Шуст, Р. М. 2007. Каурі. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 4: Ка—Ком. Київ: Наукова думка, с. 152.

Щапова, Ю. Л. 1972. *Стекло Киевской Руси*. Москва: МГУ.

Щапова, Ю. Л., Лихтер, Ю. А., Столярова, Е. К. 1990. *Морфология древностей*. Киев: Знание.

Ягодинська, М. О. 2010. Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області). *Археологія і давня історія України*, 2, с. 235-248.

Ягодинська, М. О. 2018. *Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X—XIII ст.* Тернопіль: Терно-граф.

Якубовський, В. І. 2001. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський: Медобори.

Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський: Медобори.

Ясаков, В. С. 2020. Раковины каури в археологических памятниках Восточной Европы (VIII в. до н. э. — VII в. н. э.). В: *Труды VI (XXII) Всероссийского археологического съезда в Самаре*. II. Самара: СГСПУ, с. 193-195.

REFERENCES

Alekseev, L. V. 1966. *Polotskaia zemlia (ocherki istorii Severnoi Belorussii) v IX—XIII vv.* Moskva: Nauka.

Artsikhovskii, A. V. 1948. Odezhda. In: Voronin, N. N., Karger, M. K., Tikhanova, M. A. (ed.). *Istoriia kultury drevnei Rusi*. 1: Domongolskii period. Materialnaia kultura. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 234-262.

Balabanov, N. D. 2007. Vizantiiskaia tserkov v borbe s upotrebleniem amuletov. *Vspomogatelnye istoricheskie distsipliny*, 30, s. 106-109.

Bezborodov, M. A. 1959. Tekhnologiia proizvodstva stekliannykh bus v drevnosti. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv.* Trudy GIM, 33. Moskva: Sovetskaia Rossiia, s. 226-230.

Voznyi, I. P. 1998. *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII—XIII st.* Chernivtsi: Ruta.

Voznyi, I. P., Mykhailyna, L. P., Pyvovarov, S. V. 1997. Kulturnyi rozvytok davnoruskoho naselennia Bukovyny. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Liubetskyi z'izd kniaziv 1097 roku v istorychnii doli Kyivskoi Rusi. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, prysviachenoi 900-littiu z'izdu kniaziv Kyivskoi Rusi u Liubechi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 123-132.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2021. Prykrasy iz mushel u vbranni rannoserednovichnykh slov'ian. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 243-263.

Goncharov, V. K. 1950. *Raikovetskoe gorodishche.* Kiev: AN SSSR.

Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Gornung, M. B. 2005. Rakoviny kauri kak «primitivnye dengi» v mire i na Rusi. In: Ivochkina, N. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia Otdela numizmatiki Gosudarstvennogo Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 116-119.

Hotun, I. A., Kazymyr, O. M. 2019. Serednovichni selyshcha kyivskykh peredmist za rezultatamy robit ostannikh sezoniv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 140-171.

Hulko, H., Krychevskyi, O., Okhrimenko, H., Skliarenko, N., Lokaichuk, S. 2019. *Skarby ta ridkisni monety z tereniv Pivnichno-Zakhidnoi Ukrainy*. Lutsk: Vezha-Druk.

Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. E., Yura, R. O. 1966. *Davnoruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.

Drahomyretska, O. H. 2020. Namystyny «minskoho typu» z Chornivskoho horodyshcha — shedevry yuvelirnoho mystetstva davnoruskoho chasu. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei IV mizhnarodnoho naukovoho seminaru (m. Chernivtsi, 11 hrudnia 2020 r.)*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 68-71.

Zhilina, N. V. 1998. Ob evoliutsii metallicheskikh bus slavianskikh tipov. In: Ianin, V. L. (ed.). *Istoricheskaia arkheologiia: Traditsii i perspektivy. K 80-letiiu so dnia rozhdeniia D. A. Avdusina*. Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli, s. 106-113.

Zhurukhina, O. Yu. 2011a. Morfolohichna ta tekhnolohichna kharakterystyka namystyn z Kyivskoho Podolu. *Arkheolohiia*, 1, s. 33-39.

Zhurukhina, O. Yu. 2011b. Pryntsypy klasyfikatsii davnoruskykh namystyn. *Bolkhovitinovskyi shchorichnyk 2010*, s. 28-31.

Zhurukhina, O. Yu. 2014. Morfolohichna ta tekhnolohichna kharakterystyka namysta z pokhovan davnoruskoho chasu na terytorii Desiatynnoi tserkvy. *Opus mixtum*, 2, s. 52-55.

Zhurukhina, O. Yu. 2016. Vyroby zi skla z rozkopok davnoho Chornobylia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20), s. 147-151.

Zarubii, E. 2009. *Zoloti ta sribni prykrasy kniazhoi doby v kolektsii Lvivskoho istorychnoho muzeiu*. Kyiv: Volf.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kauri… 2022. *Kauri (semeistvo)* (online). Rezhim dostupu: https://ru.wikipedia.org/wiki/Kauri_ (semeistvo) (Data zvernennia 1 travnia 2022).

Kuchynko, M., Kuchynko, Z. 2007. *Davni ta serednovichni skarby Volyni*. Lutsk: Volynska knyha.

Kuchynko, M., Okhrimenko, H., Savytskyi, V. 2008. *Kultura Volyni ta Volynskoho Polissia kniazhoi doby*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia.

Levitskii, O. G., Khageu, V. P., Riabtseva, S. S. 2000. Dzhurzhuleshtskaia nakhodka v zerkale iuvelirnoi mody. *Stratum plus*, 5, s. 90-96.

Lysenko, P. F. 1991. *Dregovichi*. Minsk: Navuka i tekhnika.

Lysenko, P. F. 2001. *Turovskaia zemlia IX—XIII vv*. Minsk: Belorusskaia nauka.

Magicheskaia… 2022. *Magicheskaia i denezhnaia rakushka kauri. Istoriia i otlichitelnye osobennosti monet-cheshuek* (online). Rezhim dostupu: https://eaapa.ru/magicheskaya-i-denezhnaya-rakushka-kauri-istoriya-i-otlichitelnye/ (Data zvernennia 1 travnia 2022).

Mykhailyna, L. P., Voznyi, I. P., Pyvovarov, S. V. 1991. Doslidzhennia arkheolohichnykh pam'iatok Pivnichnoi Bukovyny ekspedytsiieiu Chernivetskoho derzhuniversytetu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r*., s. 66-67.

Mifolohiia… 2022. *Mifolohiia. Morska rakovyna* (online). Rezhym dostupu: https://jak.koshachek.com/articles/mifologija-morska-rakovina.html (Data zvernennia 1 travnia 2022).

Orlov, R. S. 1987. Shkoly khudozhestvennoi metalloobrabotki «Russkoi zemli» i plemennye ukrasheniia (k sotsialnoi kharakteristike drevnerusskogo remesla). In: Smirnov, S. V. (ed.). *Issledovanie sotsialno-istoricheskikh problem v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, s. 228-241.

Pyvovarov, S. V. 2008. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. *Arkheolohichni studii*, 3, s. 180-199.

Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V., Kalinichenko, V. A. 2016. Novi znakhidky predmetiv khrystyianskoi kultovoi symvoliky, z davnoruskykh pam'iatok Bukovyny. In: *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy Chotyrnadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (25 travnia — 3 chervnia 2016 r.)*. Kyiv: NKPIKZ, s. 25-28.

Pyvovarov, S. V., Kalinichenko, V. A., Ilkiv, M. V. 2016. Vizantiiski ta uhorski monety z Chornivskoho horodyshcha. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 11, s. 198-213.

Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo Drevnei Rusi*. Moskva: AN SSSR.

Sedov, V. V. 1963. Dregovichi. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 112-125.

Sedov, V. V. 1982. Vostochnye slaviane v VI—XIII vv. Moskva: Nauka.

Sorochan, S. B. 2020. Chudesa, magiia i parameditsina v Vizantii. In: *Vizantiiskaia mozaika: Sbornik publichnykh lektsii Ellino-vizantiiskogo lektoriia pri Sviato-Panteleimonovskom khrame*, 8. Kharkov: Maidan, s. 22-48.

Stoliarova, E. K. 2010. K voprosu o tekhnologii izgotovleniia stekliannykh zolochennykh bus domongolskogo perioda. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 224, s. 323-333.

Tesidder, Dzh. 1999. *Slovar simvolov*. Moskva: Fair-Press.

Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X — persha polovyna XIV st.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Uspenskaia, A. V. 1953. Kurgany Iuzhnoi Belorussii. Trudy GIM. *Arkheologicheskii sbornik*, 22, s. 97-124.

Fengler, Kh., Girou, G., Unger, V. 1982. *Slovar numizmata*. Moskva: Radio i sviaz.

Tsypreidy… 2022. *Tsypreidy* (online). Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Tsypreidy (Data zvernennia 1 travnia 2022).

Shust, R. M. 2007. Kauri. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 4: Ka—Kom. Kyiv: Naukova dumka, s. 152.

Shchapova, Iu. L. 1972. *Steklo Kievskoi Rusi*. Moskva: MGU.

Shchapova, Iu. L., Likhter, Iu. A., Stoliarova, E. K. 1990. *Morfologiia drevnostei*. Kiev: Znanie.

Yahodynska, M. O. 2010. Yuvelirni vyroby z davnoruskykh pam'iatok Zakhidnoho Podillia (za materialamy Ternopilskoi oblasti). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 235-248.

Yahodynska, M. O. 2018. *Davnoruski pam'iatky Zakhidnoho Podillia u X—XIII st*. Ternopil: Terno-hraf.

Yakubovskyi, V. I. 2001. *Skarby Bolokhivskoi zemli*. Kam'ianets-Podilskyi: Medobory.

Yakubovskyi, V. I. 2003. *Skarby Bolokhivskoi zemli*. Kam'ianets-Podilskyi: Medobory.

Iasakov, V. S. 2020. Rakoviny kauri v arkheologicheskikh pamiatnikakh Vostochnoi Evropy (VIII v. do n. e. — VII v. n. e.). In: *Trudy VI (XXII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sieezda v Samare*. II. Samara: SGSPU, s. 193-195.

V. A. Kalinichenko,
S. V. Pyvovarov

NECKLACE FROM CHORNIVKA HILL-FORT OF THE 13th CENTURY (EXCAVATION OF 1999—2020)

During the archeological works on the Chornivka hillfort various ornaments which decorated the everyday and festive clothes of women having lived on the territory of the feudal castle in the first half — the mid-13th century were discovered. The material from which they are made, typology and production technology suggest that definite jewelry could belong to different social, ethnic and age groups of local people.

The old Ukrainian women's necklaces and breast adornment in addition to aesthetic function also had protective and social ones. These categories include a number of necklaces with numerous pendants. Their form and ornamentation reflected the local population worldviews, where together with Christian symbols, pagan elements were used. All of this shows the combination in these ornaments the primitive and Christian principles and the syncretism of their semantic content.

One of the most numerous groups of women's breast ornaments from the hillfort is a necklace. Most of the beads are represented by single finds but their clusters (minithesaurus) have also been recorded.

During the study of the hillfort 72 whole and fragmented beads were found. They are represented by metal items such as elliptical beads decorated with filigree and grain, openwork frame beads decorated with grain, figured beads; cowrie shells; glass items — monochrome, polychrome and beads with metal foil.

The beads found on the hill-fort significantly increase the information on the elements of old Ukrainian women's costume decoration in the region and allow tracing the trade, economic, cultural and possibly military and political ties of the feudal castle in the first half — the mid-13th century.

Keywords: Bukovyna, Chornivka hillfort, necklace, metal and glass beads, cowrie shells, grain, filigree, the Middle Ages.

Одержано 18.06.2022

КАЛІНІЧЕНКО Віталій Андрійович, кандидат історичних наук, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Чернівці, Україна.
KALINICHENKO Vitalii A., Ph. D., Yurii Fedkovych National University of Chernivtsi, Chernivtsi, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0808-1613, e-mail: v.kalinichenko@chnu.edu.ua.

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, професор, Чернівці, Україна
PYVOVAROV Sergii V., Doctor of Historical Sciences, professor, Chernivtsi, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2303-4476, e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com.

УДК [904.2:688.932](477.411)”16/18”-032.61 DOI: 10.37445/adiu.2022.02.13

А. А. Чекановський

ФАСОНИ КЕРАМІЧНИХ ЛЮЛЬОК ДЛЯ КУРІННЯ ТЮТЮНУ XVII — ПОЧАТКУ XIX ст. З РОЗКОПОК У КИЄВІ ТА ЇХ АНАЛОГІЇ

Стаття присвячена глиняним люлькам для куріння тютюну XVII — початку XIX ст., знайденим у Києві. Розглянуто групи знахідок за зовнішньою подібністю. В середині цих груп виділено фасони виробів, які набували популярності у певні проміжки часу. Наведено аналогії знахідкам з українських земель та інших територій. Простежено еволюцію деяких фасонів протягом XVII — початку XIX ст.

***Ключові слова**: керамічні люльки для куріння тютюну, Київ, гончарні осередки, фасони люльок, хронологія.*

За останні десятиліття в ході археологічних досліджень накопичено і введено до наукового обігу великий обсяг археологічної кераміки XVII — початку XIX ст., в тому числі — глиняних люльок для куріння тютюну. В Києві археологічні комплекси вказаного часу є постійним об’єктом вивчення. Особливістю є те, що у пізньосередньовічний і модерний час це місто було не тільки великим торговельним центром, а й осередком виробництва різноманітної керамічної продукції, в тому числі люльок для куріння тютюну. Знахідки з території Києва нерідко походять із датованих комплексів. Аналіз і класифікація київських знахідок у багатьох випадках може бути основою для аналогічних побудов щодо більших регіонів, як, наприклад, для Середнього Подніпров’я, так і в цілому для українських земель.

Загалом, керамічні люльки за конструкцією належать до трьох типів: 1) двочастинні, так званого «східного» типу, чубук і власне люлька у них є окремими деталями (рис. 1: 1); 2) одночастинні, так звані «голландського» типу, чубук і чашечка таких люльок становить одне ціле (рис. 1: 2); 3) тричастинні люльки, чубук такої

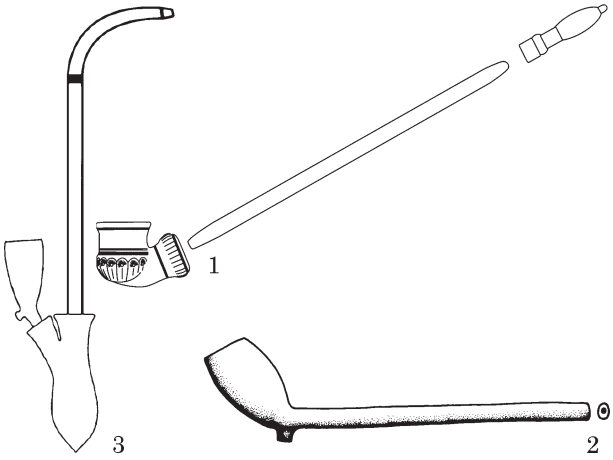

Рис. 1. Основні різновиди люльок за конструкцією: 1 — двочастинні, т. з. «східного», «турецького» типу; 2 — одночастинні, т. з. «північно-західного», «західного», «голландського» типу; 3 — тричастинні люльки кінця — другої половини XVIII—XIX ст.

люльки вставляється у своєрідний перехідник, у який в свою чергу вставляється одночастинна люлька (рис. 1: 3; Puziuk 2017, s. 76; 2021, s. 75, 110—113). Останній різновид з’явився порівняно пізно і використовувався у заможній верстві суспільства в XVIII—XIX ст. Такі люльки представлені в музейних колекціях, але є рідкістю серед археологічних матеріалів. Часто вони і одночастинні люльки для них виготовлялися з порцеляни (Коваленко 2008, с. 41—42, Puziuk 2017). У цій статті розглянуто двочастинний тип люльок як найпоширеніший на території України і пануючий серед знахідок з Києва. Знахідки одночастинних люльок є рідкісними, немає свідчень про їх місцеве виробництво. Однак нечисленні фрагменти таких люльок виявлених у Києві, Батурині і на Хортиці вже опуб-

© А. А. ЧЕКАНОВСЬКИЙ, 2022

ліковані (Шелеметьєва 2014, с. 188; Мироненко 2017, с. 329; Чекановський 2020, с. 98).

Двочастинні люльки за формою чашечки для тютюну можна поділити на кілька різновидів. Бутоноподібні люльки найменший діаметр чашечки мають в її нижній, або середній за висотою частині. У нижньої частини чашечки частіше більший діаметр ніж у верхньої і вінець (рис. 2; 3: 1—10; 4: 1—4, 13—14, 16—17, 19; 6: 1—6, 22; 7; 8: 1—6; 10: 1—8, 11—15; 11: 6; 13: 2, 6—8; 17). Горщикоподібні люльки найменший діаметр чашечки мають у верхній частині, іноді — у середній (рис. 4: 11—12, 15, 18; 6: 13—21; 8: 9; 10: 9—10, 17—19; 12: 1—3, 8; 13: 1, 3—5; 14: 1, 2, 7). Є фасон горщикоподібних люльок, у яких поверхня чашечки сформована у вигляді пелюсток, котрі доходять майже до вінець, а найвужчий діаметр чашечки знаходиться біля вінець (рис. 14: 3, 5—6; Гусач 2013, с. 381, Качан, Балакін 2010, с. 141; Мироненко 2017, с. 334; Чекановський 2020, с. 99). Канелюрні люльки мають чашечку без помітного звуження і поверхню сформовану відповідним чином — канелюрами повздовжнього рельєфу по всьому корпусу виробу від вінець до муфти, в яку вставлявся чубук (сама муфта з отвором для чубука оздоблювалася інакше, або мала гладку поверхню; рис. 3: 12—19; 4: 5—9; 5; 6: 7—12). Специфічний тип складають фігуративні люльки, у яких чашечки виготовлені у вигляді голови (обличчя) людини, тварини або якогось предмета. За формою чашечки вони можуть бути схожими на люльки перших двох типів (рис. 11: 1—2, 4, 7; 15; 16).

Іноді люльки мають ознаки як бутоноподібних, так і горщикоподібних виробів. Наприклад, вони можуть мати бутоноподібну чашечку і широкі вінця (рис. 4: 1; 6: 1; 10: 5; 12: 5), або горщикоподібну чашечку з нижньою частиною, розкресленою ритованими лініями на сектори чи пелюстки (рис. 4: 18; 10: 10; 12: 1—3, 8; 13: 1, 3—4; 14: 1, 4, 7). Зрідка зустрічаються люльки з вертикальними стінками чашечки, без звуження, але з виділенням нижньої частини рельєфним оздобленням (рис. 2: 12, 3: 11). Виділяти окремий тип виробів зі змішаними ознаками вважаємо недоцільним. Ці вироби можуть бути віднесеними до певної групи за переважаючою по виразності ознакою декору.

Найстаріші за датуванням люльки в Києві знайдено в урочищі Гончарі-Кожум'яки, де у XVII — на початку XIX ст. був великий гончарний осередок. На вул. Гончарній, (розкоп 14), вул. Воздвиженській, 41—43 (1987 р., розкоп 4) і на прилеглій ділянці в шарах і об'єктах, датованих серединою XVII — початком XVIII ст. за знахідками монет другої половини XVII ст., були виявлені білоглиняні люльки. Деякі з них вкриті поливою. На розкопі по вул. Воздвиженській, 45—47 (1992 р.) люльки походять із заповнення господарчої будівлі, де також була шведська монета другої половини XVII ст. У розкопі на вул. Воздвиженській, 39 у 1987 р. в шарі другої половини XVII — початку XVIII ст. були знайдені одна бутоноподібна (рис. 2: 11) і три горщикоподібні малі білоглиняні люльки (рис. 6: 13, 14, 21) поряд з двома солідами Карла-Густава (1654—1660) і Густава Адольфа (1621—1632), а в шарі над ними виявлена монета «деньга» 1741 р. Дві люльки ідентичні, вкриті зеленою поливою (рис. 6: 13, 14; Чекановський, Чміль 1996, с. 102—104). Знахідки мають аналогії серед неполив'яних люльок з Батурина (рис. 4: 11, 12; Мироненко 2017, с. 335). В кількох місцях у шарах над гончарними горнами були зібрані монети 30—40-х рр. XVIII ст. (Козубовський, Івакін, Чекановський 1993, с. 122—124; Чекановський 1993, с. 116, 119). На розкопі 14 на вул. Гончарній велика кількість люльок містилася серед викиду бракованої кераміки. В основному — це фрагменти і фрагментовані люльки, які розкололися під час випалювання в горні. Кілька люльок знайдено в заповнені випалювальної камери гончарної печі та біля її устя. Бутоноподібні люльки представлені кількома фасонами (Чекановський 1993, с. 117—118; Чекановський, Чміль 1996, с. 102). У таких люльок нижня частина чашечки для тютюну могла бути різних форм, а саме: пелюсткоподібна або секторне членування, виділене об'ємно або орнаментом (рис. 2: 8—11, 13—14; 3: 3; 4: 13—14, 16, 20; 6: 1—2, 5—6, 22; 7), яке могло бути виконано великою кількістю порівняно тонких канелюрів і рисок-заглиблень між ними (рис. 2: 12; 4: 13—14; 7: 2—3, 6—8); сфероподібна нижня частина чашечки (рис. 2: 15—19, 21—23; 3: 2, 4, 7, 9); напівсферична, сегмент сфери (рис. 2: 5—7, 20); дископодібна, тонкий сегмент сфери (рис. 2: 1—4); мушлеподібна, рання форма. Люльку з мушлеподібною нижньою частиною чашечки знайдено неподалік на вул. Гончарній, розкоп 2 (рис. 3: 1; Чекановський, Чміль 1996, с. 102). Аналогів їй мало. Дещо схожою на неї, але з гладкою верхньою часиною чашечки, є зелена полив'яна люлька з Кракова (рис. 3: 8; Puziuk 2016, s. 287, 295, 299).

Сліди ще одного осередка керамічного виробництва, в тому числі виготовлення люльок для куріння тютюну, виявили у 2016 р. в районі вулиці Кирилівської, 37 (Чміль, Чекановський 2016, с. 230—234). Крім власне люльок (рис. 4: 1—9) тут були знайдені фрагменти пристроїв для їх сушіння і випалу (рис. 4: 10; Івакін та ін. 2017, с. 44). Аналогічні пристрої відомі з археологічних досліджень на Гончарях-Кожум'яках, в Чернігові, в Польщі (Виногродська 2005, с. 88; Чекановський, Чміль 2005, с. 94; Кухарська, Михайлова 2019, с. 119—121; Świechowska, Dukwicz 1955, tabl. 17; Meyza 1997, s. 41). З розкопу на вул. Кирилівській, 37 походить 9 фрагментів люльок, з них — 5 з поверхнею, оздобленою рельєфними канелюрами, 4 фрагменти належать люлькам бутоноподібної форми. Се-

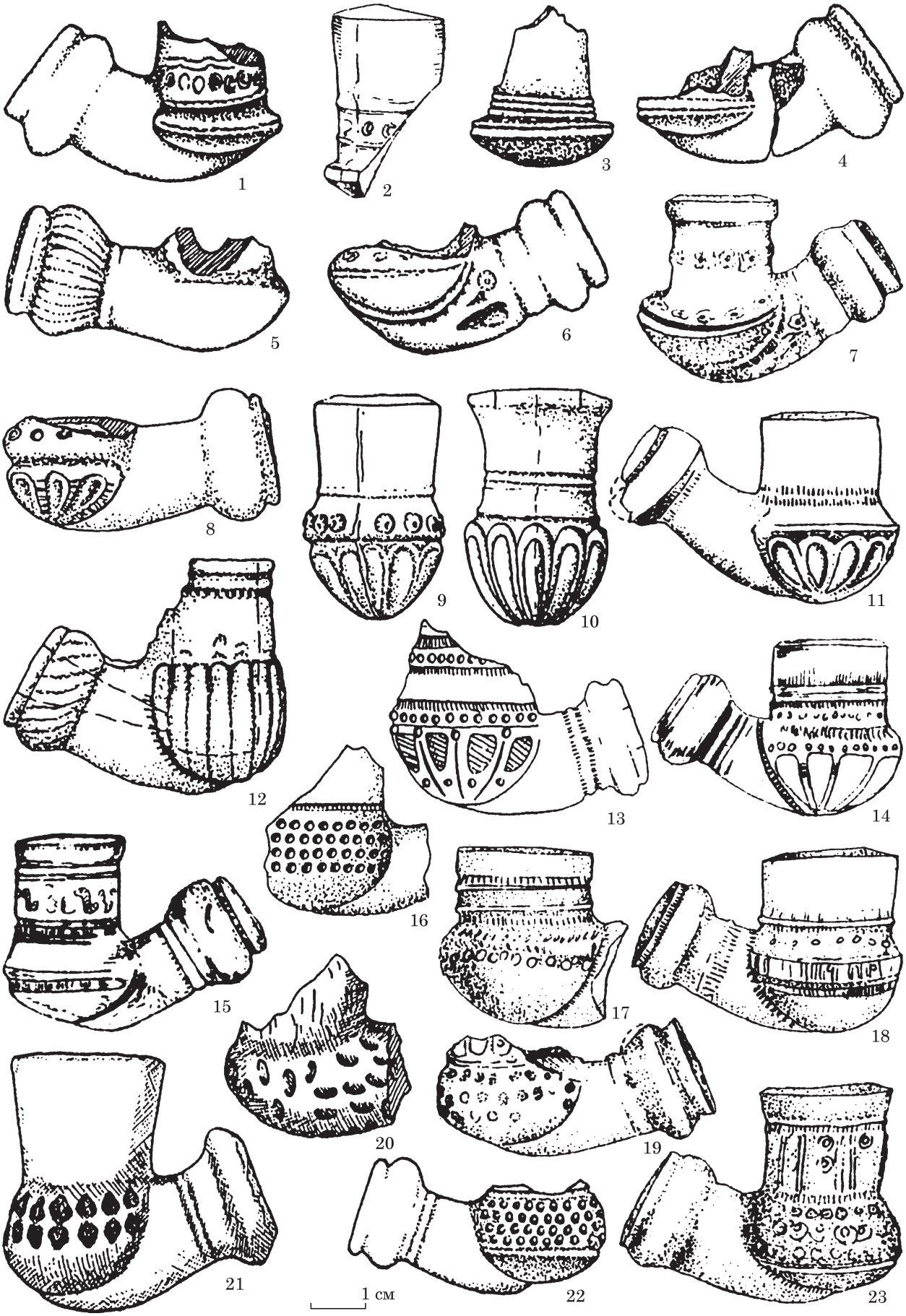

Рис. 2. Бутоноподібні люльки середини — другої половини XVII ст. різних фасонів: 1—6, 8, 9, 12, 14, 16, 20—22 — вул. Воздвиженська (1—6, 9, 16, 20—22 — № 41—43, розкоп 4; 8 — № 43, траншея, гончарне горно; 12 — № 39, розкоп 1; 14 — № 45—47); 7, 11, 15, 17—19, 23 — вул. Гончарна, розкоп 14; 10, 13 — Київ (10 — Замкова гора; 13 — Житній ринок); 16 — вул. Хорива

ред них — 2 фрагментовані люльки, 1 відросток-тулійка, 1 фрагмент чашечки бутоноподібної форми: 1 з напівсферичною нижньою частиною чашечки і ще 1 зі сфероподібною.

Фрагмент чашечки бутоноподібної люльки зі сфероподібною нижньою частиною має на верхній «півкулі» цієї деталі оздоблення поясом вертикальних рельєфних ліній (рис. 4: 2). Вони доходять до середини нижньої частини чашечки, по її «екватору» проходить горизонтальна рельєфна лінія. Відросток-тулійку для чубука відбито. Він заходив частиною об'єму під чашечку. Верхня частина чашечки люльки — меншого діаметра, закінчується потовщенням на вінчику. Поверхня люльки вкрита прозорою поливою. Рельєфи оздоблення нечіткі, «змазані» (Чміль, Чекановський 2016, с. 233). Аналогії для цього виробу є серед знахідок у Чигирині (Чекановський, 2002, с. 165) і в Києві на вул. Воздвиженській, 43, розкоп 4 (рис. 3: 4; Чекановський, Чміль 1996, с. 104). Інша бутоноподібна фрагментована люлька, з відбитим відростком-тулійкою, мала неорнаментовану чашечку з напівсферичною нижньою частиною (рис. 4: 1). Стінки верхньої частини чашечки для тютюну майже циліндричні, її діаметр трохи збільшується до вінець. Під вінчиком — заглиблена подвійна риска довкола чашечки. Місце переходу від нижньої частини до верхньої оздоблено рядом заглибин, які імітують коліщатковий штамп, але зроблені, вочевидь, просто заточеною паличкою. Під ним — горизонтальний рельєфний поясок довкола чашечки, несуцільний, з випадковими перебоями. Частина рельєфу відростка люльки заходить під чашечку. Всередині чашечка закопчена — отже, люлька була у вжитку. Нижня частина чашечки ще однієї бутоноподібної люльки вкрита поясом штампованого орнаменту з ромбів і крапок (рис. 4: 4; Чміль, Чекановський 2016, с. 233—234). Аналогії для цього виробу є серед знахідок в Києві на Замковій горі (рис. 3: 6—7) (Чекановський, Чміль 1996, с. 104, рис. 2: 10, 13). Відросток-тулійку з фрагментом чашечки визначаємо теж як частину бутоноподібної люльки, оскільки відросток частково заходить під чашечку для тютюну, що більше характерно саме для такого типу (рис. 4: 3; Чміль, Чекановський 2016, с. 232, 234). Знахідки на вул. Кирилівській, 37 були виявлені в культурному шарі, датованому нумізматичним і керамічним матеріалом. Усього на цій ділянці знайдено 24 монети: 19 — із шару та 5 — з об'єктів. Попередньо, до очистки і реставрації, їх за зовнішнім виглядом можна було визначити або як соліди XVII ст., або як російські полушки та деньги першої половини XVIII ст. (визначення Г. А. Козубовського). Також матеріалом для датування була кераміка, за якою утворення нашарувань можна окреслити вужчим періодом — другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст. (Чміль, Чекановський 2016, с. 233).

Бутоноподібні люльки XVII—XVIII ст. виявлені також в інших районах міста. Добре датовані вироби знайдено на розкопках поблизу церкви Спаса на Берестовому (1989 р.). Тут було досліджено залишки північного кута будівлі, решта котловану якої заходила під земляний оборонний вал початку XVIII ст. У культурному шарі поряд зі спорудою знайдені монети Сигізмунда III 1623 р. і 1626 р. Одна з люльок має пелюсткоподібне членування нижньої частини, а друга сфероподібний низ чашечки (рис. 3: 3, 5; Гончар 1993, с. 91—96). В районі Києво-Печерської лаври бутоноподібні люльки виявлені під час розкопок на подвір'ї Воскресенської церкви в об'єкті, який автори розкопок пов'язали з шинком, зображеним на плані А. Кальнофойського 1638 р. Опубліковано 3 люльки з секторним членуванням (рис. 7: 7—8; Загребельний, Балакін 1999, с. 110; Качан, Балакін 2010, с. 140—141). При дослідженнях із західного боку фортечної споруди XVIII ст. біля печерської гауптвахти було зібрано 13 глиняних люльок, в тому числі 7 виробів повної форми і мундштуки однокорпусних люльок «голландського» типу. Чотири люльки були зі сфероподібною нижньою частиною чашечки (рис. 10: 3—5, 8; Качан, Балакін 2010, с. 141). У 1988 р. обстежувалися об'єкти вздовж вул. Цитадельної. Тут були знайдені чотири люльки: три бутоноподібні зі сфероподібною нижньою частиною чашечки (рис. 6: 4; 10: 6—7) і фрагмент фігуративної люльки (рис. 15: 3; Качан, Балакін 2010, с. 142). Бутоноподібні люльки мали чашечки, оздоблені в різний спосіб: поділом лініями на сектори з орнаментацією між ними (рис. 10: 6); заглибленими точками (рис. 10: 4); з гладкою чашечкою і відростком, що заходить під неї («кіль») (рис. 6: 4). Автори розкопок пов'язують знахідки з існуванням на цьому місці Солдатської слободи першої половини XVIII ст. Під час досліджень в корпусі № 2 Києво-Печерської лаври (Митрополичі покої) була виявлена полив'яна люлька з об'ємним пелюсткоподібним членуванням нижньої частини чашечки. За розмірами, формою і оздобленням вона характерна для XVIII ст., хоча чашечка зроблена нижчою, ніж це стало поширеним у другій половині XVIII — XIX ст. Знахідку пов'язують з проживанням у цій споруді імператриці Єлизавети Петрівни з почтом у 1744 р. (рис. 7: 16). Люльки зі сфероподібною нижньою частиною чашечки і з секторним оздобленням були виявлені під час досліджень корпусу № 8 (рис. 6: 1, 3; Качан, Балакін 2010, с. 142—143). Загалом, на територіях монастирів, які досліджувалися археологічно, знахідки люльок для куріння є нечисленними.

Знахідки бутоноподібних люльок відомі й з інших районів міста — Замкова гора, Житній ринок, вул. Хорива (рис. 2: 10, 13, 16; Чекановський, Чміль 1996, с. 102, 104), Софійська площа (рис. 6: 2, 5), вул. Велика Житомирська, 2,

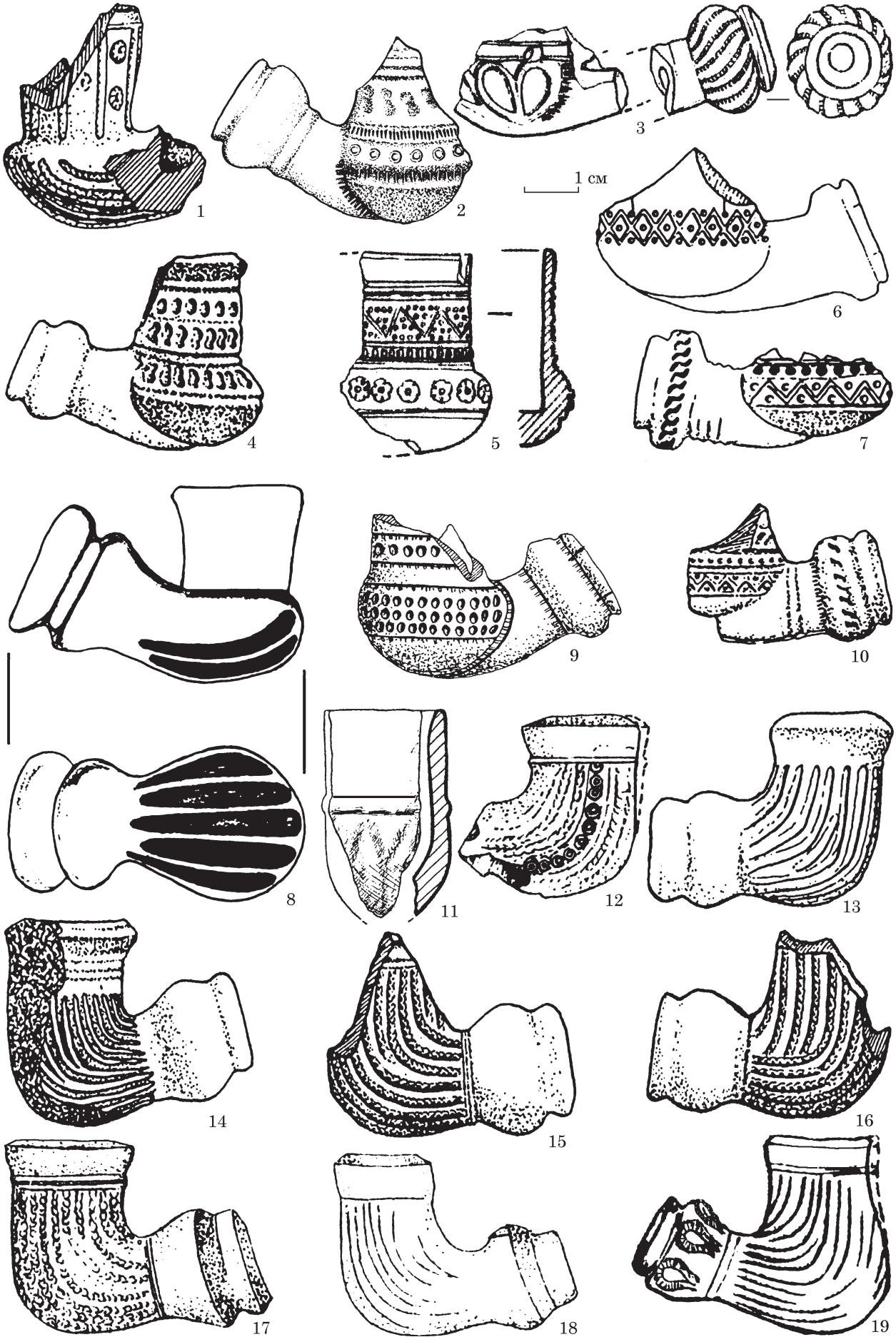

Рис. 3. Бутоноподібні і канелюрні люльки XVII ст.: 1, 12, 17—19 — вул. Гончарна (1 — розкоп 2; 12, 17—19 — розкоп 14); 2, 4, 10, 13—16 — вул. Воздвиженська, 41—43, розкоп 4; 3, 5 — церква Спаса на Берестові; 6, 7 — Київ, Замкова гора; 8 — Краків, Польща; 9 — вул. Велика Житомирська, 2; 11 — Андріївський узвіз



Рис. 4. Бутоноподібні, канелюрні і горщикоподібні люльки: 1—9 — вул. Кирилівська, 37; 10 — стержні від підставки для сушіння і випалу люльок; 11, 12, 16, 17, 20 — Батурин, цитадель; 13, 14, 18 — вул. Гончарна (13 — розкоп 12; 14, 18 — розкоп 15); 15 — вул. Воздвиженська, розкоп 2; 19 — вул. Щекавицька, 46, XIX ст.

1989 р. (рис. 3: 9). Деякі з них мають аналоги з місця їх виробництва — урочища Гончарі-Кожум'яки (рис. 2: 9, 11, 14, 16; Чекановський 1993, с. 117; Чмиль, Чекановский 1995, с. 158). Дуже схожі люльки відомі на Полтавщині (Коваленко 2008, с. 64, 82) і у Батурині (пор. різні фасони: Київ — рис. 2: 18; 4: 15, 18; 6, 13, 14, 19—21; Батурин — рис. 4: 11, 12, 17, 20; Мироненко

2017, с. 334—335). Для батуринських виробів верхньою датою побутування можна вважати рік розорення міста російськими військами на початку XVIII ст. (1709 р.). Порівняно ранні дати мають люльки з Берестечка — 1653 р., рік битви (рис. 7: 6; 9: 1; Свешников 1992, с. 187), з башти Дорошенка в Чигирині — 1678 р., рік руйнування фортеці (рис. 5: 14; 7: 5, 10; Чекановський 2002, с. 162—163, 165) і з села Шепель на Волині, де люльки були виявлені у заповненні будівлі разом з монетами (рис. 7: 12; 10: 2; Златогорський, Баюк, Вашета 2013, с. 26—27). Бутоноподібні вироби з точковим штампом (у тому числі з точками, що ділять низ чашечки на сектори) виявлені у Варшаві і датовані другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст. (рис. 10: 13—15; Meyza 1997, s. 38). Люлька XVII ст. з ритованими секторами знайдена в угорській фортеці Надьканіжа. Автор публікації вважає фасон турецьким (рис. 10: 12). Мала сіроглиняна люлька з ритованими секторами і тричастинним штампом між лініями зберігається в колекції Краківського археологічного музею. Датована вона широко XVII — першою половиною XVIII ст. (рис. 10: 11; Puziuk 2016, s. 289, 295, 298).

На Гончарях-Кожум'яках (вул. Гончарна, розкоп 15, 1992 р.) виявлено невелику люльку з усіма ознаками імпортного виробництва — дрібнодисперсне глиняне тісто сіро-брунатного кольору, гладка поверхня, вкрита ангобом бузкового кольору. Це фрагментована маленька бутоноподібна люлька з сфероподібною нижньою частиною чашечки і порівняно високою верхньою частиною циліндричної форми. Виріб був у вжитку (рис. 3: 7). На жаль у публікаціях часто не вказується колір глиняного тіста люльок. З цієї причини таку характеристику для знахідок в Україні важко визначати як хронологічну чи регіональну особливість. Однак щодо Києва, то тут абсолютну більшість складають люльки зі світлопаленого глиняного тіста. Це стосується всіх фасонів, крім тих, що копіювали причорноморські форми, або були привезеними виробами. Люльок, які впевнено можна визначити як імпортні, в Києві знайдено небагато.

Найпоширенішим фасоном люльок серед знахідок в Києві, датованих серединою XVII — початком XVIII ст. є канелюрні люльки. Наприклад, вони переважали за кількістю інші фасони серед знахідок з урочища Гончарі-Кожум'яки, де їх виготовляли. Не зважаючи на загалом схожий стиль, у деталях оздоблення були особливості. Канелюри могли бути гладкими (рис. 3: 13, 14, 18) або рельєфними («косичками») (рис. 3: 12, 15—17). Всі канелюри могли йти суцільними лініями від вінець до муфти (рис. 3: 12—15, 17—18; 5: 1, 4, 5—7). На багатьох виробах, натомість, частина канелюрів закінчувалися на чашечці й не продовжувалися на відросток-тулійку (рис. 3: 16; 5: 8). Муфта могла бути гладенькою або прикрашеною «пелюстками», виконаними ритуванням спеціальним штампом або вістрям (рис. 3: 19; 5: 3). Між канелюрами на бокових стінках чашечки для тютюну з кожної сторони міг бути ряд кілець або квіток-розеток. Незалежно від особливостей декору люльки могли вкриватися поливою.

Під час досліджень у київському урочищі Гончарі-Кожум'яки канелюрні люльки, знайдені в розкопах на вул. Воздвиженській, 41—43, 1987 р. (Чекановський, Чміль 1996, с. 102) і на вул. Воздвиженській, 45—47, 1992 р., мали простіший декор — без поясків рисочок від коліщатого штампа і кілець-розеток (рис. 3: 13—16; 5: 2). Ці люльки датуються другою половиною XVII ст. (Чекановський 1993, с. 116). На розкопі 14 на вул. Гончарній (1992 р.) були виявлені канелюрні люльки з різноманітним оздобленням: з канелюрами-косичками; з кільцями розетками; з пелюсткоподібним орнаментом на потовщеному закінченні відростка-тулійки (рис. 3: 12, 17—19), а також вкриті зеленою поливою. Зокрема, одна з таких люльок мала гладкі канелюри (рис. 3: 18). Ці знахідки датовані другою половиною XVII — початком XVIII ст. (Чекановський 1993, с. 117—118, 119). Добре датованими можна вважати люльки з бастіону Дорошенка в Чигирині (зруйнований у 1678 р.). Серед них також є виріб з канелюрами-косичками, пояском із зубчиками на відростку, без розеток (рис. 5: 14; Чекановський 2002, с. 165). Біля церкви Спаса на Берестовому у 1989 р. під фортечним валом початку XVIII ст. у заповненні будівлі були знайдені два фрагменти білоглиняних канелюрних люльок (Гончар 1993, с. 94—95). Один з них — відросток-тулійка, має гладкі канелюри, пояс чітко формованих мініатюрних квіток-розеток і поясок зубчастого штампу (рис. 5: 10). Другий фрагмент — має гладкі канелюри і пояски зубчастого штампу на відростку і під вінцем (рис. 5: 5). Під час досліджень Батурина прості канелюрні люльки без розеток і зубчастого штампу виявлені під час розкопок на території фортеці і цитаделі. Канелюри у них мають вигляд «косички» (рис. 5: 15, 16; 6: 8, 10; Мироненко 2017, с. 331, 333, рис. 129: 1—3, 131: 6). У тих же місцях, а також в ровах цитаделі і фортеці, та на Гончарівці знайдені люльки з гладкими канелюрами, без поясків зубчастого штампу (рис. 6: 7, 11, 12; Мироненко 2017, с. 332, рис. 130: 1, 3, 4). Одна з таких люльок має потовщення на краю відростка, оздоблене об'ємними «пелюстками» (рис. 6: 9; Мироненко 2017, с. 333, рис. 131: 5). З території фортеці походить задимлена люлька з гладкими канелюрами, рядом розеток-кружечків і пояскаами зубчастого штампу (рис. 5: 17; Мироненко 2017, с. 332, рис. 130: 5). В цитаделі виявлена люлька з канелюрами-косичкими та пояском S-подібних випуклостей під вінцем (рис. 6: 10;

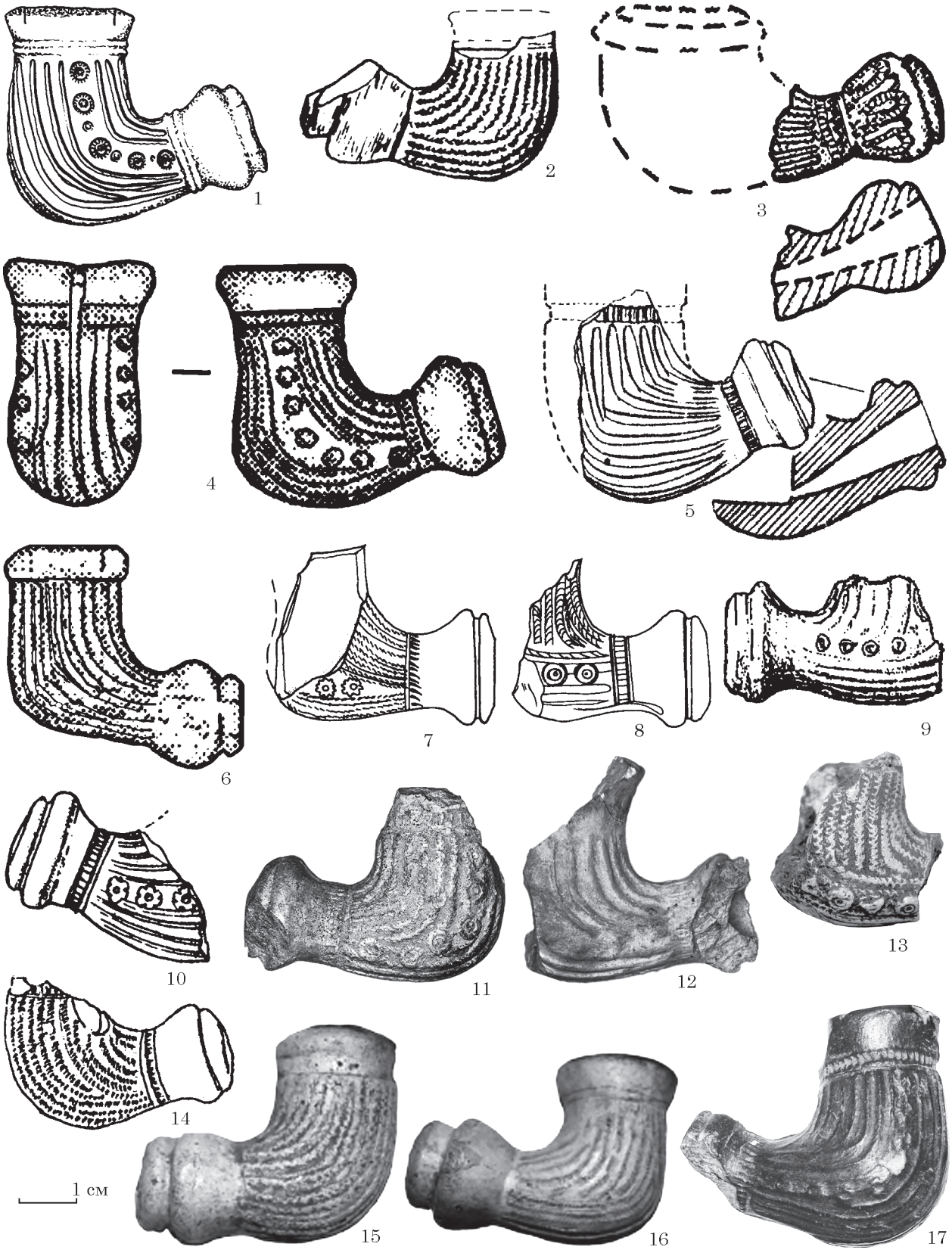

Рис. 5. Канелюрні люльки XVII — першої половини XVIII ст.: 1 — вул. Велика Житомирська; 2 — вул. Воздвиженська, 45—47; 3, 4 — Києво-Печерська лавра, Успенський собор; 5, 10 — церква Спаса на Берестові; 6 — Печерськ, Воскресенська церква; 7 — Софійська площа; 8 — Михайлівська площа; 9 — Старокостянтинів; 11, 12 — Михайлівський Золотоверхий монастир; 13, 15—17 — Батурин (13 — рів цитаделі; 15—17 — фортеця); 14 — Чигирин, Замкова гора

Мироненко 2017, с. 331, рис. 129: 2). Інший фрагмент має особливості розташування канелюрів такі самі, як у знахідки з Михайлівської площі в Києві (Мироненко 2017, рис. 131: 4, рів цитаделі). Бокові канелюри на поверхні чашечки спускаються до середини її висоти, а не продовжуються до муфтоподібного потовщення на кінці відростка (рис. 5: 13). Звертаємо увагу, що в батуринській колекції люльок ще є інші повні аналоги за оздобленням до люльок з Києва. Батуринські знахідки датуються другою половиною XVII — самим початком XVIII ст.

Можливо, гладкі канелюри на поверхні люльки можуть бути як відбитком відповідної моделі форми-матриці, так і наслідком його меншої якості щодо деталізації. Висловлюємо припущення, що форми-матриці могли робити, використовуючи готові люльки як моделі. Зрозуміло, що чіткість деталювання при цьому буде значно гірша. На готовому виробі будуть лише натяки на «косички» і «розетки-квітки». Такі люльки з нечітким рельєфом були виявлені в Києві під час розкопок на вул. Кирилівській, 37. Канелюрні люльки з цієї локації, як і вироби інших фасонів, знайдені там, теж відзначалися нечіткістю деталей форм, рельєфів оздоблення. Дві канелюрні люльки були виявлені на території Михайлівського Золотоверхого Монастиря у заповнені печі XVII ст. в шурфі 4 у 1998 р. Шурф знаходився у 22 м на південний захід від північного кута корпусу хористів та в 62 м на схід від східного рогу Варваринського корпусу. Піч датовано за стратиграфічними спостереженнями, керамікою і монетою 60-х років XVII ст. Одна з люльок виготовлена за допомогою добре детальованої форми. Канелюри виконані у вигляді «косички». По боковим сторонам між канелюрами знаходиться ряд маленьких рельєфних розеток. Кожна розетка — це два кільця одне в іншому. На зовнішніх кільцях є дрібні радіальні рисочки. Цей декоративний елемент нагадує маленьку стилізовану квітку. Під вінцем і на відростку для чубука канелюри закінчувалися поясами рисочок, нанесеними коліщатим штампом навколо виробу (рис. 5: 11). Друга люлька належить до того ж різновиду і має такий же декор, але дрібні деталі майже не розрізняються (рис. 5: 12). Вірогідно, штамп-матриця, за допомогою якої її зробили, була гіршої якості, або зношена.

Ще дві люльки, оздоблені канелюрами-косичками і поясками від зубчастого штампу, знайдені під час досліджень на Софійській і Михайлівській площі. Обидва вироби між канелюрами мали ряд мініатюрних розеток. У люльки з Софійського майдану вони були у вигляді квіточок з пелюстками (рис. 5: 7), а у люльки з Михайлівської площі — у вигляді кілець (рис. 5: 8). Люлька з Софійської площі виявлена у південно-західній частині площі посеред залишків фундаментів XVIII ст. під час дослідження заповнення заглибленої частини об'єкта з матеріалами другої половини XVII — середини XVIII ст. і з монетою — прибалтійським солідом середини XVII ст. Канелюри на поверхні люльки завершуються на відростку-тулійці перед пояском, виконаним зубчастим коліщатком. Він відокремлює канелюри від потовщеного закінчення-муфти, в який вставлявся чубук. Потовщення має бороздку-заглиблення ближче до краю. На Михайлівській площі люлька була знайдена біля початку вул. Трьохсвятительської при дослідженні залишків дерев'яної споруди. У люльки зберігся відросток-тулійка і частина чашечки (рис. 5: 8). Розмір фрагмента 3,5 × 3 см. Оздоблення виконано при формуванні люльки у двостулковій прес-формі (матриці). Особливістю люльки є те, що нижню частину чашечки і відросток покривають канелюри, які не з'єднані з канелюрами стінок верхньої частини чашечки (Чекановський 2020, с. 94). Подібну особливість мали вироби знайдені в Батурині (рис. 5: 13; Мироненко 2017, с. 333) і Старокостянтинові (рис. 5: 9; Виногродська 2002, с. 23). У люльки з Михайлівської площі внизу чашечки для тютюну канелюри гладенькі, зверху — рельєфні. Поясок, виконаний зубчастим коліщатком навколо відростка, відокремлює канелюри від потовщеного закінчення люльки навколо отвору для чубука («муфти»). Потовщення має неглибоке кільцеве заглиблення ближче до краю. Разом з люлькою у заповнені споруди були знайденіні фрагменти керамічного посуду, кахлів, скляних віконниць, за якими комплекс можна датувати XVIII ст. (Чекановський 2020, с. 94). Канелюрні люльки також були виявлені в процесі розборки руїн в площі Успенського собору Києво-Печерської лаври. Автори розкопок відмітили їх подібність до зразків з Гончарів-Кожум'яків (рис. 5: 3—4; Качан, Балакін 2010, с. 142).

Горщикоподібні люльки XVII — початку XVIII ст. можна розділити на кілька фасонів. Характерною рисою першого є маленька округла чашечка зі звуженням під легко відігнутими на зовні вінцями, вкрита рельєфним і ритованим орнаментом (рис. 4: 11, 12, 15, 18; 6: 13—21). У другого фасону чашечка більше видовжена по висоті, нагадує глечик, оздоблена ритованими елементами орнаменту (вул. Стрілецька, 1989 р.; рис. 9: 7). Наразі важко сказати, чи є це хронологічною ознакою. На Гончарях-Кожум'яках люльки першого фасону знайдено на розкопі 14 на вул. Гончарній і на вул. Воздвиженській, 39, розкоп 1 (рис. 6: 21). Чашечка типової люльки з цієї майстерні прикрашена рядами ямок, S-подібних випуклих рельєфів, горизонтальними ритованими лініями і лініями, створеними зубчастим штампом, рельєфними зигзагоподібними лініями, іншими дрібними заглибленими і випуклими деталями (рис. 6: 20). Ідентичні люльки могли бути вкриті поливою і без неї (рис. 4: 15). Люльки

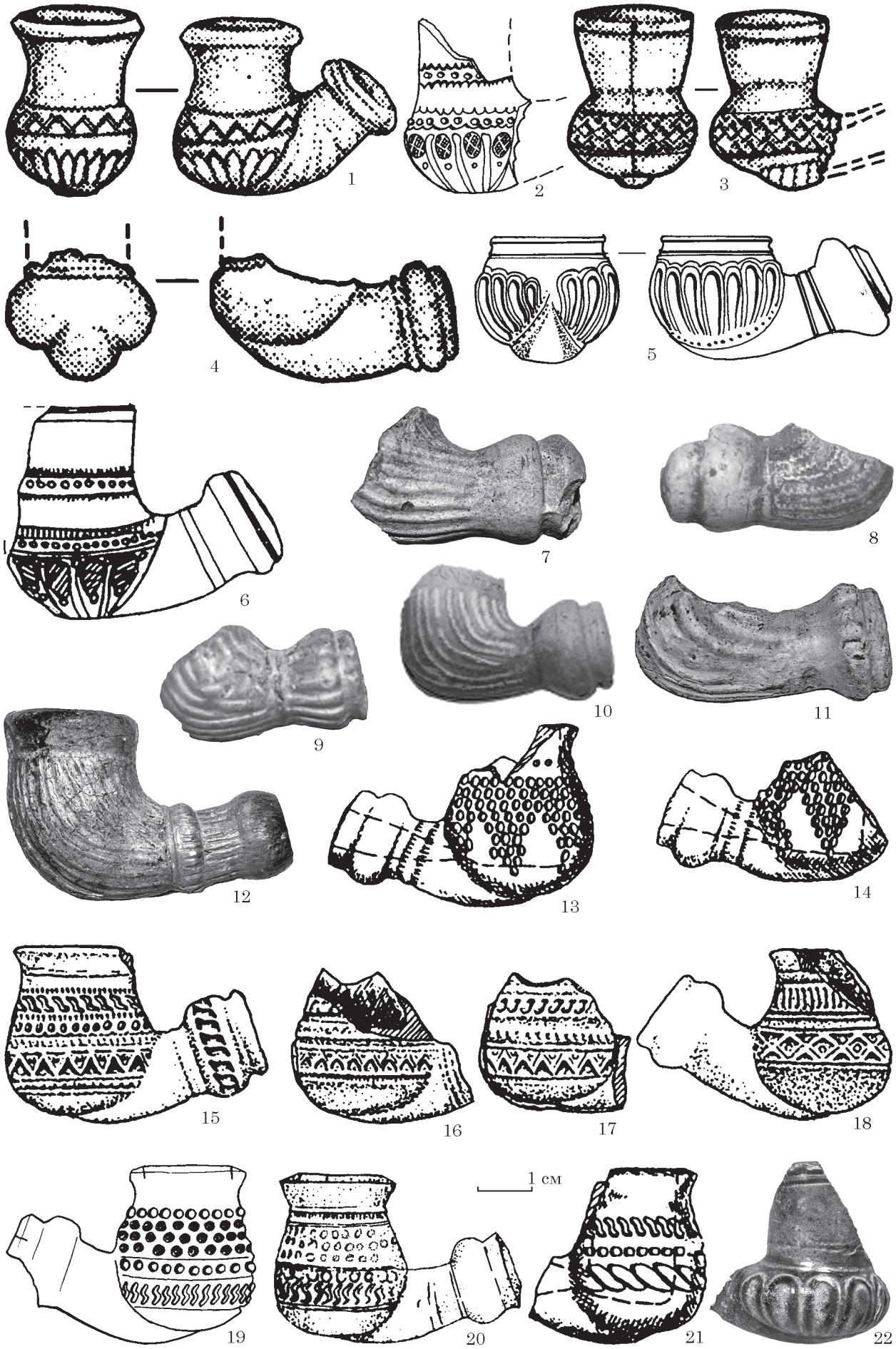

Рис. 6. Бутоноподібні люльки, канелюрні люльки, горщикоподібні люльки другої половини XVII — першої половини XVIII ст.: 1, 3 — Києво-Печерська лавра, корпус 8; 2, 5 — Софійська площа; 4 — вул. Цитадельна; 6 — Зіньківській музей, Полтавська обл.; 7—12 — Батурин (7—9 — рів цитаделі; 10 — цитадель; 11 — фортеця; 12 — Гончарівка); 13—18, 21 — вул. Воздвиженська (13, 14 — № 39, розкоп 1; 15, 16, 18 — № 41—43, розкоп 4; 17 — № 37, розкоп 5; 21 — № 39, розкоп 1); 19 — вул. Велика Житомирська; 20 — вул. Гончарна, розкоп 14; 22 — Меджибізька фортеця

цього фасону в Києві були також знайдені під час розкопок на вул. Великій Житомирській, 2, 1988 р. (рис. 6: 19; Чмиль, Чекановский 1995, с. 158).

Деякі люльки мають круглий квіткоподібний медальйон з обох частин чашечки (рис. 9: 26; Чекановський 1993, с. 118, Чекановський, Чміль 1996, с. 101, 104). Цей різновид фасону поширений як в Україні, так і на інших територіях Європи. У більш акуратних і досконалих екземплярів рельєф виконувався двостулковую формою-штампом. Він міг бути випуклим або заглибленим. Звертає на себе подібність люльок, виявлених у Києві (рис. 9: 26; Чекановський, Чміль 1996, с. 102, 104), Чигирині (рис. 9: 23; Куштан 2008, с. 15, 64, 66) й у Бахчисарайському районі (рис. 2: 24; Алядінова, Тесленко 2017, с. 547). Вони належать до одного і того ж фасону. Знахідки датуються другою половиною XVII ст. Така ж ціла світло-теракотова люлька з квіткою в колі, відштампованою формою при виготовленні, демонструється в експозиції Історичного музею у Вільнюсі. Фрагмент виробу того ж типу, але з темною поверхнею і брунатною глиняною масою знайдений в замку біля м. Тикоцина, Польща, датований другою половиною XVII — першою половиною XVII ст. (рис. 2: 25; Bis 2011, s. 660).

Горщикоподібні люльки, прикрашені на боковій поверхні відштампованою квіткою — були як з видовженою по висоті чашечкою, так і невисокою (рис. 9). У простіших екземплярів, виконаних менш досконало, квітка виконана круглими «уколами»-заглибинами по сирій глині після формування, частіше — це люльки невисоких пропорцій (рис. 9: 15; Київ, вул. Велика Житомирська, 2, 1989 р.). Аналогічні вироби є у Суботові (Куштан 2010, с. 50—51). У Батурині знайдено білоглиняну люльку з квіткою, виконаною випуклим рельєфом, кінця XVII — початку XVII ст. (рис. 9: 3; Мироненко 2017, с. 336). В Меджибізькій фортеці виявлена аналогічна люлька з жовто-коричневою поливою (рис. 9: 5) і варіант виробу з квіткоподібним штампом-«колесом» на боку чашечки люльки з світло-зеленою поливою (рис. 9: 11; Чекановський 2018, с. 271—272).

Горщикоподібні люльки кінця XVII — початку XVII ст., з більш високою чашечкою мали ритований малюнок. Такі люльки за обрисом дещо схожі на бутоноподібні люльки зі сфероподібною нижньою частиною чашечки, але вони стрункіші за пропорціями, найменший діаметр чашечки розташований посередині або у верхній по висоті частині чашечки для тютюну, нижня частина не має виразно більшого діаметра і об'єму, як це видно у бутоноподібних люльок. Люлька з ритованою квіткою, вкрита світло-зеленою поливою, знайдена в Києві на вул. Великій Житомирській, 2 (рис. 9: 19). Звідти ж походить схожа сіроглиняна люлька (рис. 9: 15). Вироби цього фасону виявлені в Києві також при дослідженнях печерської гауптвахти (рис. 9: 2; Балакін, Оногда 2008, с. 126, 138), на вул. Стрілецькій (ритований орнамент, світло-зелена полива) (рис. 9: 7; Чмиль, Чекановский 1995, с. 158). Вони є в колекції Національного музею історії України (Терещук 2014, с. 179). Такі люльки мають аналогії по всій Україні. В м. Дубно знайдено білоглиняні люльки як з прокресленою, так і з рельєфною квіткою (Люльки… 2021). В експозиції музею в Острозі представлено якісні білоглиняні вироби цього типу (рис. 9: 53—54). Екземпляр з Полтавського краєзнавчого музею прикрашений поливою й ритованим орнаментом, як київські екземпляри (рис. 9: 45; Коваленко 2008, с. 64), Люльки з квіткою, на яких орнамент нанесено серією точок, виявлені у Чернігові (рис. 9: 34; Готун, Казимір 2017, с. 74—75), в Чугуєві (Свистун, Пашкевич, Горбаненко 2010, с. 149). Штамп у вигляді квітки (рис. 9: 9) виконано на виробах з Чигирина (Пискун 2014, с. 173; Попованова, Горішній 1998, с. 159—160), з Сіверського Дінця (різні фасони) (рис. 9: 14; Мирошниченко 2009, с. 104—105), з Білої Церкви (рис. 9: 17), Хортиці (рис. 9: 41; Козачек 1993, с 72, 76). Вони є в експозиції музеїв у Лубнах, Дубно, в Острозі. Цей фасон, на нашу думку, активно еволюціонував у XVII ст., збільшуючись у розмірах, що буде проілюстровано далі.

Люльку особливого фасону, який за формою і пропорціями чашечки належить до горщикоподібних (найвужчий діаметр чашечки у верхній частині), виявлено під час досліджень біля гауптвахти на Печерську (рис. 14: 6). Люлька вірогідно датована початком XVIII ст. (Качан, Балакін 2010, с. 140—151). Вона має видовжену за пропорціями чашечку для тютюну, поверхня якої до звуження під вінцем сформована у вигляді нешироких об'ємних пелюсток. Аналогії відомі серед люльок з Батурина (виріб вкрито зеленою поливою) (рис. 14: 3; Мироненко 2017, с. 334), Чигирина (Пискун 2014, с. 175), фортеці Азак (червоноглиняна) (рис. 14: 5; Гусач 2013, с. 380—381), з Варни (Болгарія), авторка публікації датувала її XIX ст. (Станчева 1972, с. 92). Деякі люльки мали форму чашечки, яка наближалася до квіткової форми, але «з нерозкритими пелюстками» (рис. 12: 4; 14: 9). Ці фасони яскраво демонструють розвиток декоративності в оздоблені люльок, який тривав у XVIII ст.

Рельєфне оздоблення люльки могло здійснюватися як при формуванні її двостулковую формою-штампом (матрицею), так і ручними штампами, зубчастим коліщатком, загостреною паличкою після формування корпусу люльки по ще сирій глині. В Україні виявлено кілька форм-штампів. Частину одного знайдено при розкопках в Чернігові (рис. 8: 8; Виногродська 2005, с. 89). Він являв собою плитку з глини чотирикутної форми розміром 6 × 5 см і 2,1—2,3 см завтовшки. На одній з сторін знаходив-

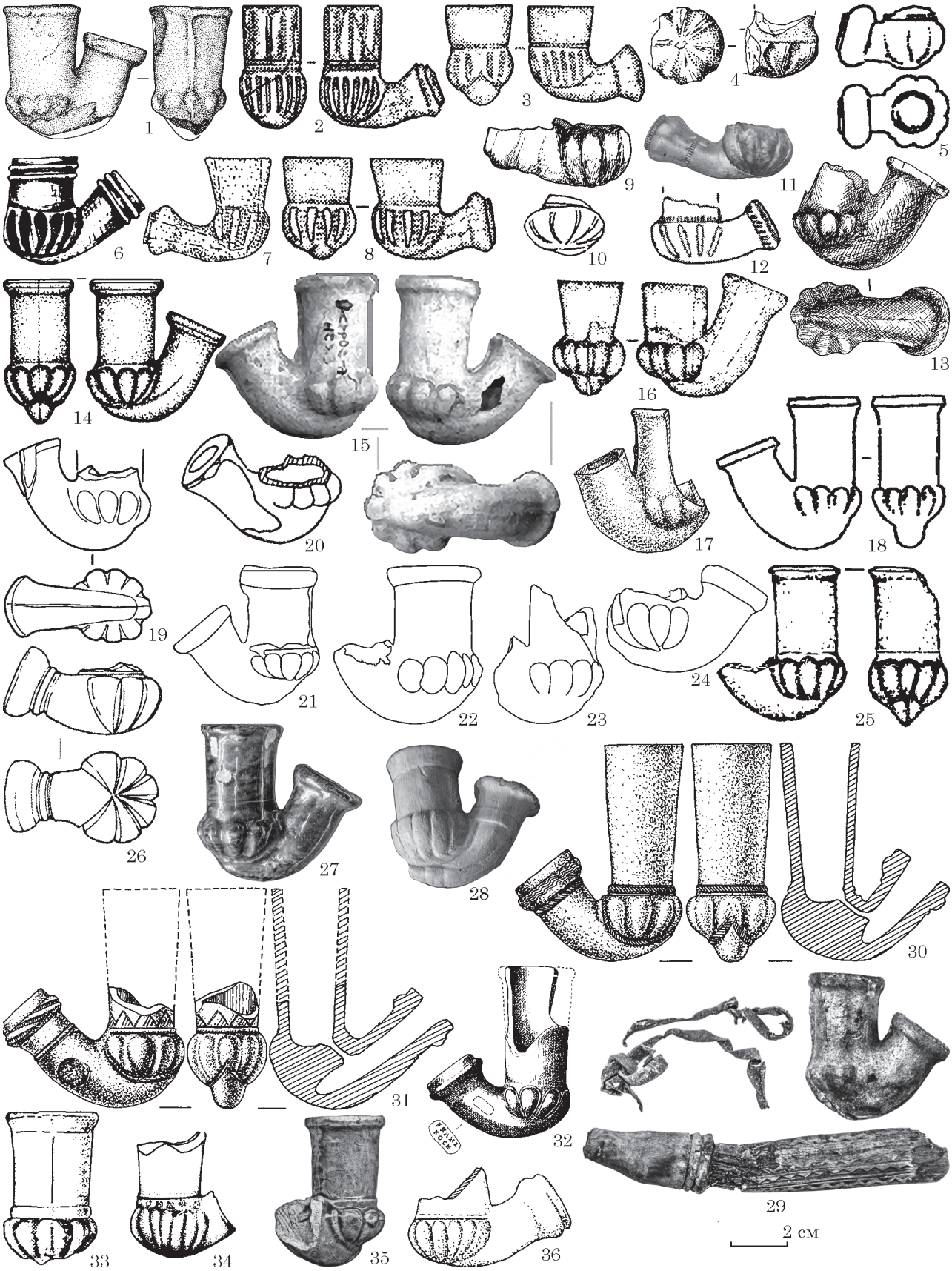

Рис. 7. Бутоноподібні люльки другої половини XVII — XVIII ст.: 1 — Народичі, р. Ослів, Житомирська обл.; 2—3 — Київ, печерська гауптвахта; 4 — Алушта; 5, 10, 18 — Чигирин; 6 — Берестечко; 7—8 — Печерськ, Воскресенська церква; 9 — вул. Велика Житомирська; 11 — Батурин, Гончарівка; 12 — Шепель, Волинська обл.; 13, 17, 36 — вул. Воздвиженська (13 — № 25, розкоп 3; 17 — № 41—43, розкоп 6; 36 — № 50, розкоп 6); 14 — Дівички, Київська обл.; 15 — Острог; 16 — Киево-Печерська лавра, корпус 2; 19 — Черкаси; 20 — Чернігів; 21—24 — вул. Щекавицька, 53; 25 — Циблі, Київська обл.; 26, 33 — Хотинська фортеця; 27—28 — Острог, музей; 29 — вул. Щекавицька, 46; 30, 31 — Жовква; 32 — Ровінь, Хорватія; 34 — Прага, Чехія; 35 — Дубно

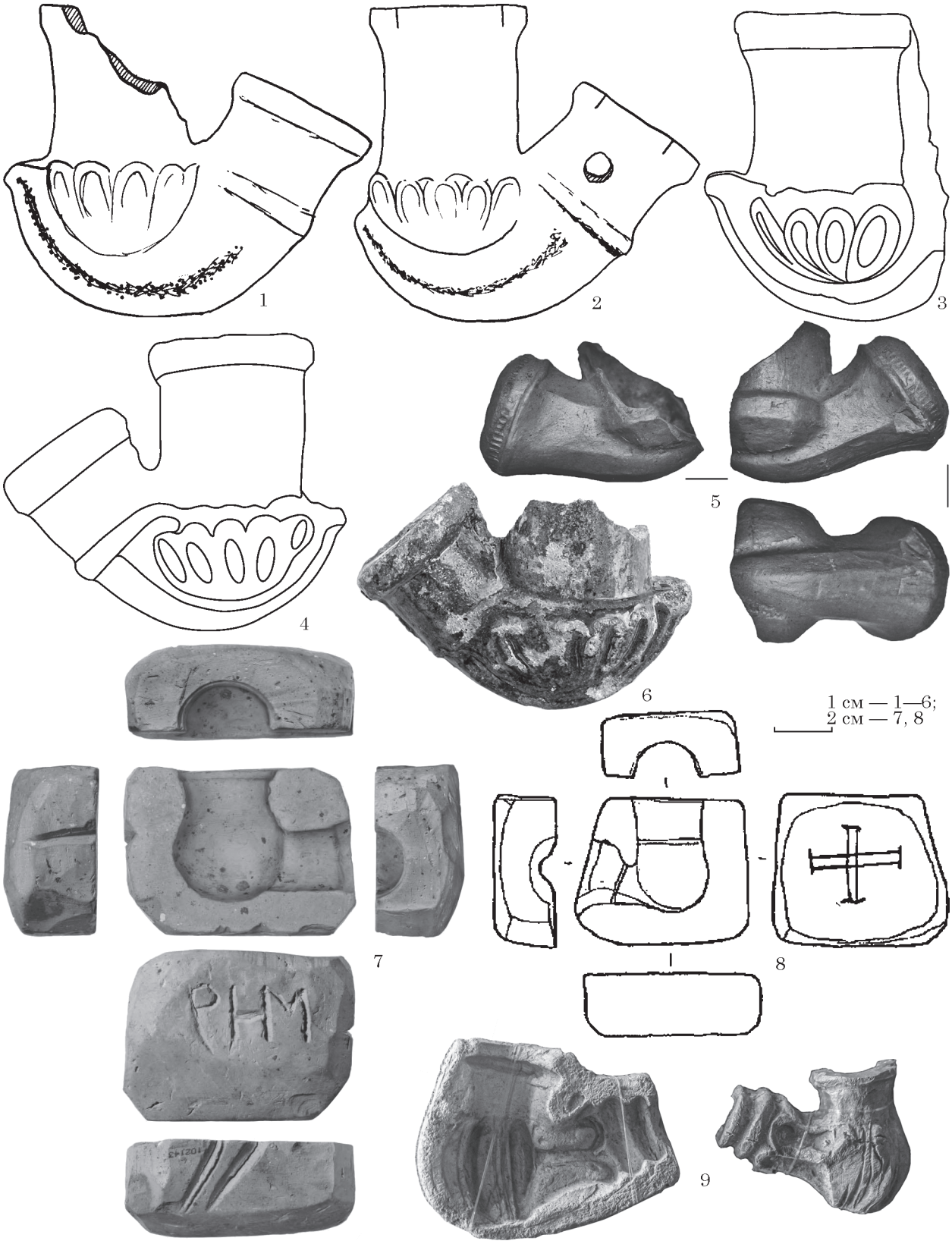

Рис. 8. Бутоноподібні люльки XVIII ст., форми-матриці для виготовлення люльок: 1 — вул. Велика Житомирська, 2; 2 — вул. Волоська, 17; 3, 4, 6 — вул. Щекавицька (3, 4 — № 53; 6 — № 46); 5 — Батурин, фортеця; 7 — Берн, Швейцарія; 8 — Чернігів; 9 — Острог, музей

ся заглиблений відтиск половини люльки, на другому — прокреслений хрест. Ще одну матрицю для виготовлення люльок можна побачити в експозиції музею в Острозі. Форма-штамп з острозького музею призначена саме для виготовлення горщикоподібної люльки з «пелюстковою» чашечкою (рис. 8: 9). З чернігівської матриці отримували гладенький корпус, з ост-

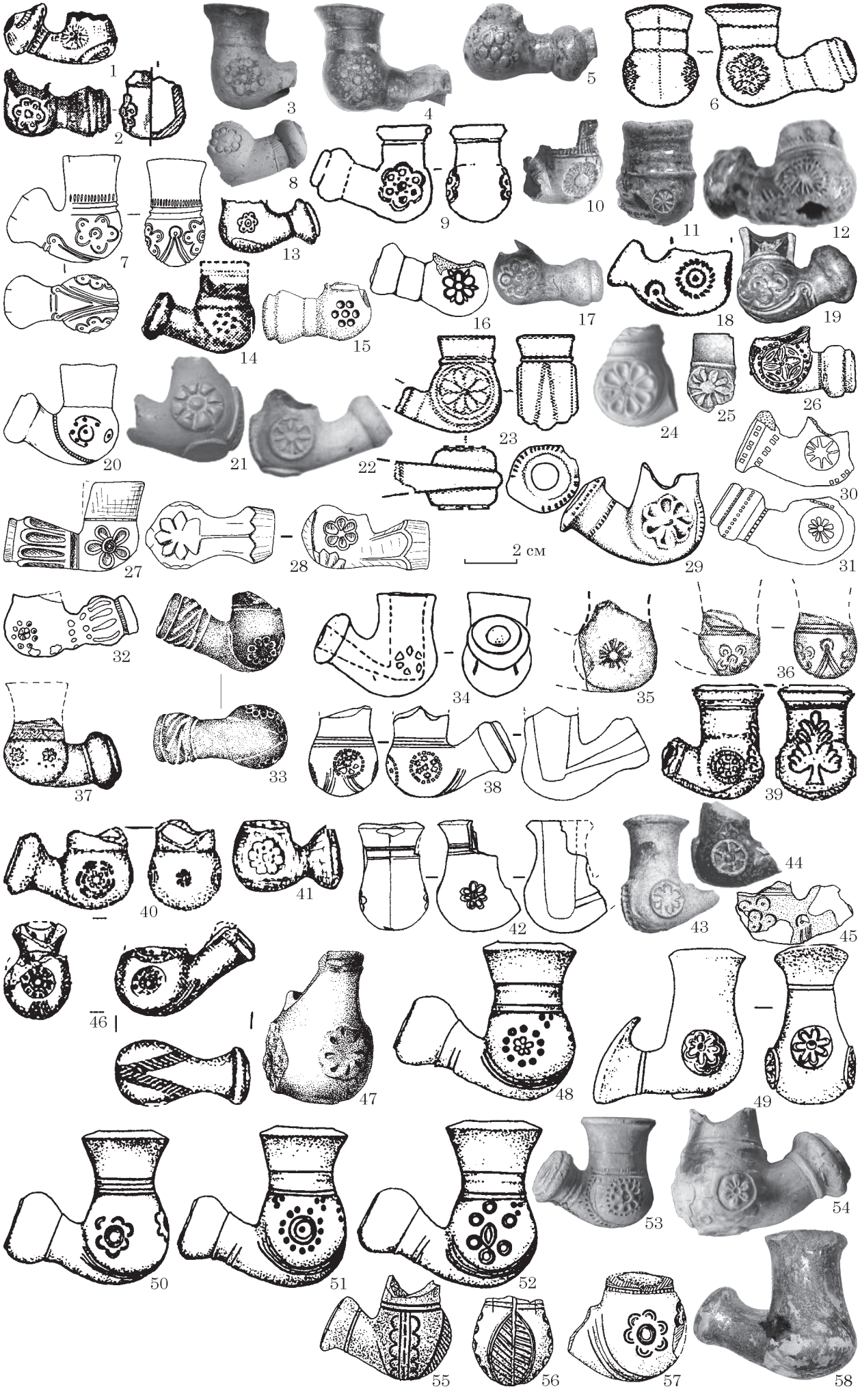
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
2 см
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58

Рис. 9. Горщикоподібні люльки «з квіткою» XVII—XVIII ст.: 1 — Берестечко; 2 — Київ, печерська гауптвахта; 3, 12 — Батурин (3 — фортеця; 12 — музей; 4, 17 — Біла Церква; 5, 11 — Меджибізька фортеця; 6, 9, 23 — Чигирин; 7 — вул. Стрілецька; 8, 10 — фортеця Синь, Хорватія; 13 — Київ; 14 — Сіверський Донець; 15, 19 — вул. Велика Житомирська, 2; 16, 20 — Краків, Польща; 18 — Дніпро, Богородицька фортеця; 21 — Тімішоара, Румунія; 22, 43—44 — Белградська фортеця, Сербія; 24 — Бахчисарай; 25 — Тикоцин, Польща; 26, 48—52 — вул. Воздвиженська, 41—43, розкоп 4; 27, 28 — Орасул де Флочі, Румунія; 29 — Прага, Чехія; 30, 31 — Добой і Дервента, Боснія і Герцеговина; 32 — Смедерово, Сербія; 33, 47 — Надьканіжа, Угорщина; 34 — Чернігів; 35—37, 41 — Хортиця; 38, 45 — Полтава (38 — музей); 39, 40 — Циблі, Київська обл.; 42 — Лубни; 46 — Китайгород, Дніпропетровська обл.; 53, 54 — Острог; 55, 56 — вул. Воздвиженська, 25, траншея, гончарний горн; 57 — Житній ринок; 58 — вул. Сагайдачного, 1

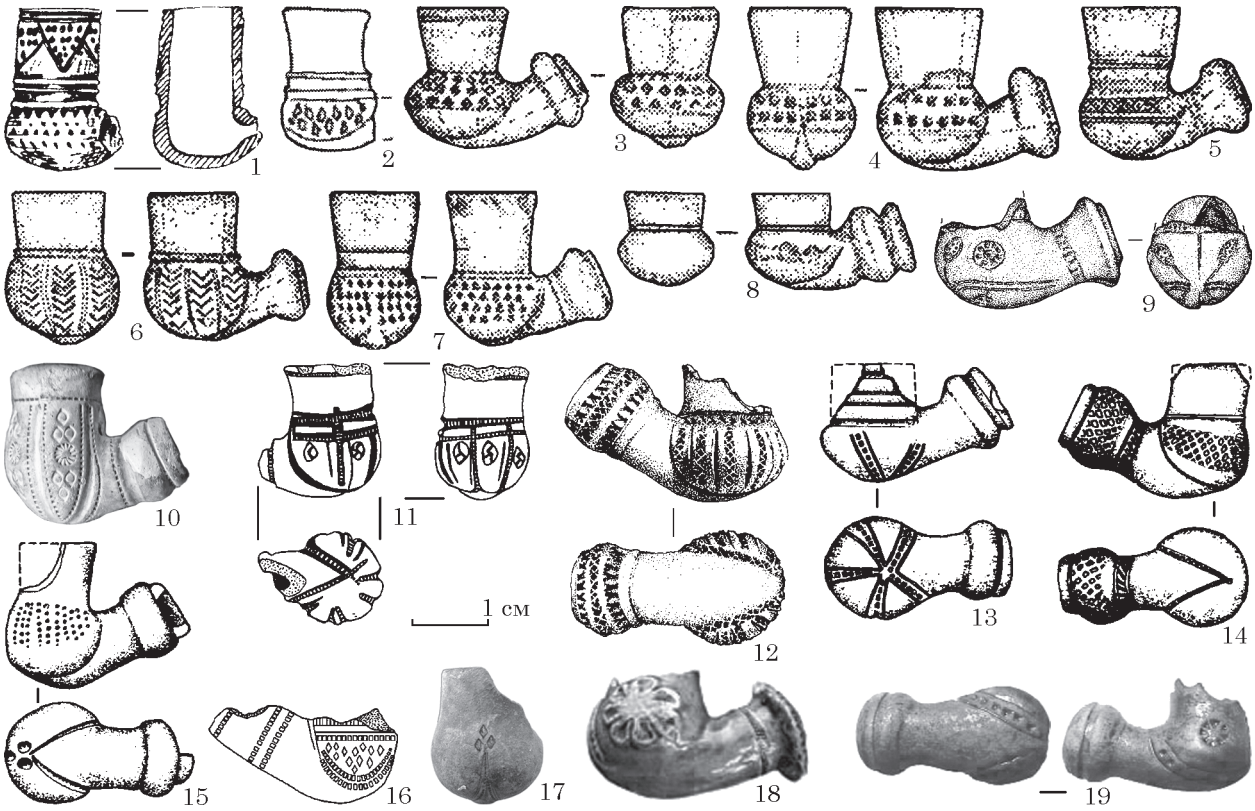

Рис. 10. Бутоноподібні люльки (точковий орнамент), горщикоподібні люльки (секторний орнамент), горщикоподібні люльки «з квіткою»: 1 — Берестечко; 2 — Шепель, Волинська обл.; 3—5, 8 — Київ, печерська гауптвахта; 6, 7 — вул. Цитадельна; 9 — Народичі, Житомирська обл.; 10 — Острог, музей; 11 — Краків, Польща; 12 — Надьканіжа, Угорщина; 13—15 — Варшава, Польща; 16 — Добойська фортеця, Боснія і Герцеговина; 17 — Чорне море, Болгарія; 18 — Прага, Чехія; 19 — Тімішоара, Румунія

розької — рельєфний. Популярним прикладом такої глиняної форми є знахідка з Швейцарії. Вона так само, як і чернігівська, застосовувалася для отримання гладеньких напівфабрикатів виробів, невисоких горщикоподібних люльок (рис. 8: 7; Heege 2011, p. 59). Вірогідно, орнамент міг наноситися після формування корпусу люльки по сирій глині спеціальними вістрями або штампами-пуансонами. Порівняння однаково орнаментованих виробів з Гончарів-Кожум'яків і дрібних деталей їхнього рельєфного оздоблення вказує на виготовлення їх з однієї і тієї ж форми з однаковими дефектами чи особливостями серій люльок або на використання дуже схожих матриць.

Для XVIII ст. спостерігається збільшення розмірів люльок. Причинами цього було зняття заборон на куріння в різних державах, сприяння закладенню плантацій, зміна у XVIII ст. податкової політики щодо тютюну, і як наслідок — збільшення вирощування цієї культури і зменшення ціни готової продукції. Тютюн стає дешевшим. З півдня поширювалася мода на нові фасони люльок більшого розміру: тахта-чубук, «нарцис», «напівнарцис», «лілея» та інші. Імпортні зразки копіювалися. У Києві поки що не виявлено слідів виготовлення подібних люльок, але у шарах другої половини XVIII — XIX ст. знайдено багато зразків вживаних виробів у цих стилях (рис. 17). Вони зроблені з різних відтінків червонопалених глин. Колір глиняного тіста може бути від охри до брунатно-червоного, або темно-бузкового. Структура тіста частіше дрібнодисперсна, крім зразків зовсім грубих підробок. Поверхня гладка, сприймається неначе лощена. Могли використовувати покриття поверхні виробу ангобом. Верхня частина чашечки циліндрична,

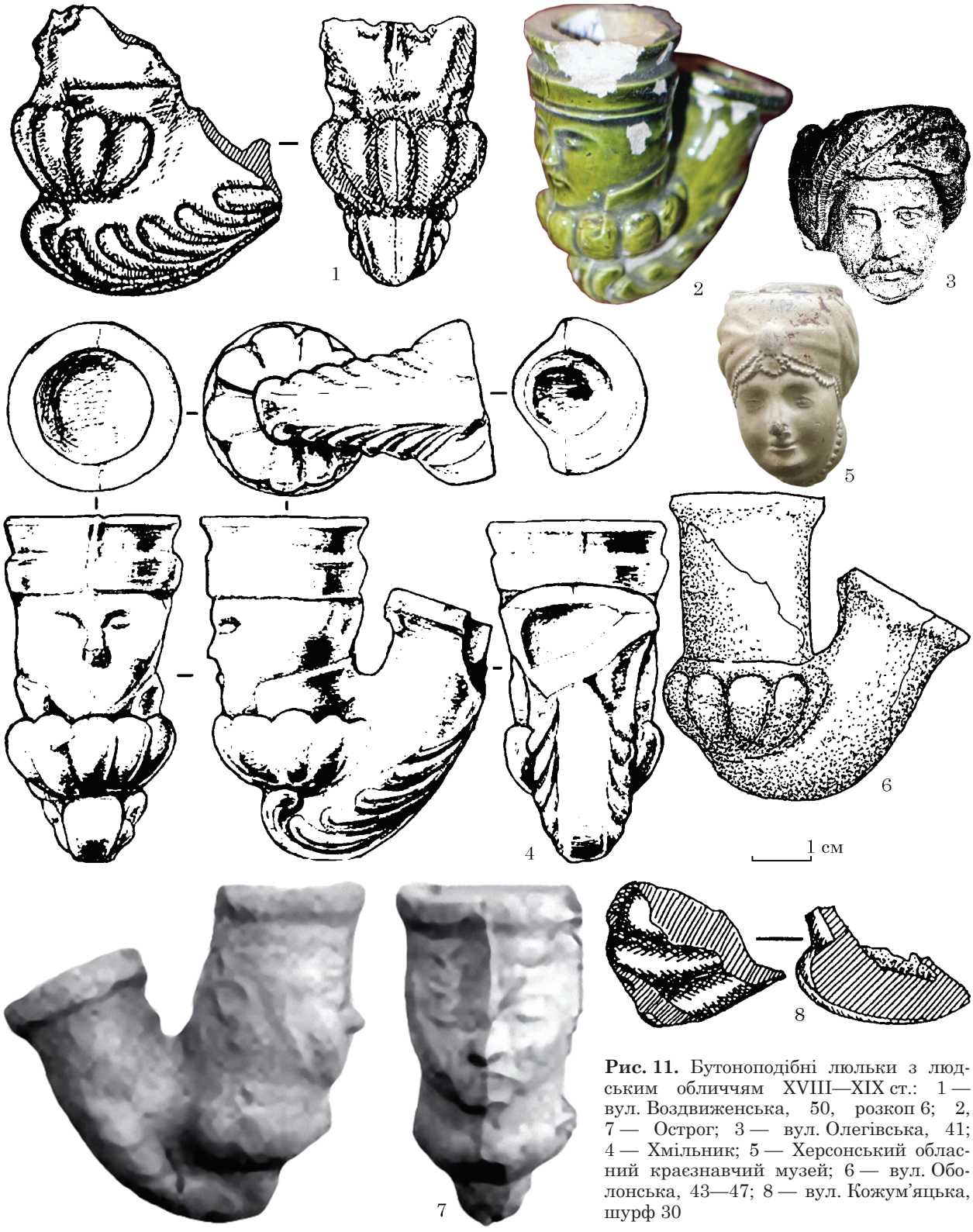

Рис. 11. Бутоноподібні люльки з людським обличчям XVIII—XIX ст.: 1 — вул. Воздвиженська, 50, розкоп 6; 2, 7 — Острог; 3 — вул. Олегівська, 41; 4 — Хмільник; 5 — Херсонський обласний краєзнавчий музей; 6 — вул. Оболонська, 43—47; 8 — вул. Кожум'яцька, шурф 30

або гранчаста. Висота стінок верхньої частини чашечки по відношенню до розширеної нижньої може бути різною. Зустрічаються відносно високі стінки. Питання, чи ця особливість є суто стилістичною, чи носить хронологічний характер, або є ознакою якогось локального виробництва — не з'ясоване і потребує окремого дослідження. Вертикальну поверхню чашечки і «бутон» ззовні прикрашали тонко ритованими елементами орнаменту (пелюстками, розетками, напіврозетками, «листочками», лініями, зубчастими лініями тощо). Для цього могли використовувати гостре вістря або якісні штампи-пуансони. Нижня ширша частина чашечки могла бути округлою, пелюсткоподібною, гранчастою, сплощеною у вигляді багатокутника.



Рис. 12. Люльки зі вставками XVIII ст.: 1 — Прирогоща; 2, 3 — вул. Велика Житомирська, 2; 4 — Олевськ; 5 — вул. Ігорівська, 13; 6 — Батурин, музей; 7 — Аккерманська фортеця; 8 — вул. Волоська / Спаська, імітація орнаменту зі вставками

Відросток-тулійка міг виготовлятися округлим і гранчастим в перерізі. Закінчувався він муфтою у вигляді сегмента сфери, з борозною зі сторони чашечки. На тулійці часто штампували клеймо. Місцеві стилізації люльок мали клейма, які імітували причорноморські зразки, прочитати їх найчастіше неможливо (Чмиль, Чекановский 1995, с. 160—161, 163—164).

Люлька фасону тахта-чубук знайдена на Гончарях-Кожум'яках: на розкопі 3 по вул. Воздвиженській, 25, 1987 р., датована монетами (рис. 17: 3). Виявлені такі люльки під час розкопок на вул. Великій Житомирській, 1984 р. (рис. 17: 8), на Десятинному провулку, 1977 р. (рис. 17: 4), на Ярославському провулку, 1990 р. (рис. 17: 1, 2), на вул. Щеквицькій, 53, 2011 р. (рис. 17: 10, 11). На вул. Щекавицькій, 41 була знайдена фрагментована люлька фасону «нарцис» (рис. 17: 7). Мода на «турецькі» фасони зростала аж до другої половини XIX ст. З вул. Рейтарської (1972 р.) походить люлька, яка наслідує червоноглиняні вироби великих розмірів. Вона мала клеймо у вигляді числа в рамці: «1849». Вірогідно, це — дата виготовлення. Можливо люльки знайдені на Микільській Слобідці (2017 р.), де був у цей час гончарський осередок, виготовлялись там само (рис. 17: 9). Ще один імпортний виріб дали дослідження Гостинного двору у 2013 р. Тут виявлено велику горщикоподібну люльку (рис. 13: 5; Чекановський 2017, с. 54, 85). У люльки відбито половину чашечки. Глиняна маса на зламі темно-сірого кольору, добре відмучена, фаянсової якості. Поверхня вкрита брунатно-червоним ангобом. Розмір люльки 6 × 4 см. Вона, була довго у користуванні, закопчена, ангоб на великій площі стерся, поверхня виглядає відполірованою. Нижня частина чашечки прикрашена пелюсткоподібним орнаментом, на пелюстках ритування у вигляді подвійного хреста. Верхня частина люльки відокремлена від нижньої тонким пояском з поперечними рисочками. Верхня частина неорнаментована. Подібне декорування, але з неоздобленими пелюстками, знаходиться на краю відростка-тулійки. Форма чашечки — циліндрична із заокругленою нижньою частиною. Вона декорована як бутоноподібні люльки (композиційне виділення нижньої частини, пелюсткоподібний орнамент), але не має потовщеної нижньої частини чашечки, більшої по діаметру за верхню циліндричну частину. Верхня частина в той же час — просто циліндрична, а не горщикоподібна. Знизу на тулійці розміщено клеймо у вигляді напису арабськими буквами у круглому картуші. Клеймо може бути сполученням букв «ба», «лям», «та», «алиф», з можливим читанням «більта». Варто зазначити, що букви на клеймах сильно стилізувались, а у випадку виготовлення люльки в немусульманському середовищі напис міг імітувати букви. Дуже схоже на клеймо київської люльки є клеймо з Силістри. Автор подає читання клейма як «йекта», вважаючи, що це — переклад з перської «единий, неповторний, незрівняний» (Тодоров 2010, с. 820—821). Якість виготовлення і стиль оздоблення люльки (тісто, колір, ангоб, лощення) свідчать, що це імпорт, вірогідно з турецьких володінь, можливо з Болгарії. Люльки з Туреччини і Болгарії зі схожими клеймами датуються авторами публікацій цих знахідок кінцем XVIII — початком XIX ст. Імпортом також може бути люлька фасону «нарцис» із вул. Щекавицької, 41 (рис. 17: 7) і фрагмент відростка-тулійки з клеймом, вкритий червоним ангобом, знайдений на вул. Щекавицькій, 46 (рис. 14: 8).

Великі люльки з червонопаленої глини, що імітують зразки з Південно-Східної Європи і Турецьких володінь, дуже поширені на великій території. Вони представлені в археологічних і музейних колекціях по всій Україні. (Коваленко 2008, с. 32—40). В рову Чернігівської цитаделі, який був засипаний в 1801—1802 рр., у шарі засипки виявлено багато таких люльок (Чмиль, Чекановский 1995, с. 161, 164). Верхня дата їх побутування (XIX ст.) не викликає сумніву. Потребує з'ясування час появи таких фасонів у різних регіонах України. У Батурині знайдено червоноглиняну люльку малих розмірів (порівняно з пізнішими зразками), неорнаментовану, за формою і пропорціями схожу на тахта-чубук. Можливо це зразок запозичення ранньої форми цього фасону (рис. 8: 5; Мироненко 2017, с. 330).

У бутоноподібних люльок з нижньою частиною чашечки у вигляді рельєфних пелюсток або мушлі, у XVIII ст. верхня частина чашечки стає все вищою. Більшість таких люльок вкриті кольоровою поливою: зеленою, жовтою, різних відтінків червоного і брунатного кольорів. Відросток-тулійка часто відходить з-під чашечки для тютюну. Знизу під чашечкою з'являється гребінь-кіль з рельєфом і завитками (рис. 7; 8: 1—4, 6). Прикладом є люлька з коричневою поливою, виявлена у 1987 р. в Києві в урочищі Гончарі-Кожум'яки в шарі з монетами XVIII ст. (розкоп III, вул. Воздвиженська, 25) (рис. 7: 13). На Києво-Подолі люльки з жовто-зеленою поливою знайдені на Ярославському провулку, датована монетою 30-х рр. XVIII ст. (рис. 7: 17), і на вул. Оболонській, 43—47, шурф 1 1988 р. (рис. 11: 6; Чекановський, Чміль 1996, с. 103, 105, 108). Люлька з кілем зі світло-зеленою поливою походить з вул. Волошської, 17 (рис. 8: 2). Люльки вкриті світлою зелено-жовтуватою поливою і жовто-коричневою поливою виявлені під час розкопок у Києві на вул. Щекавицькій, 53 у 2011 р. (рис. 7: 21—23; 8: 3, 4; Тараненко, Чміль, Чекановський 2012, с. 156—157). На вул. Щекавицькій, 46 (2018 р.) серед знахідок другої половини XVIII — XIX ст. були вироби вкриті світлою зелено-жовтуватою, жовто-брунатною і червоно-брунатною поливою. Люлька з кілем мала цікаву особливість. Вона була

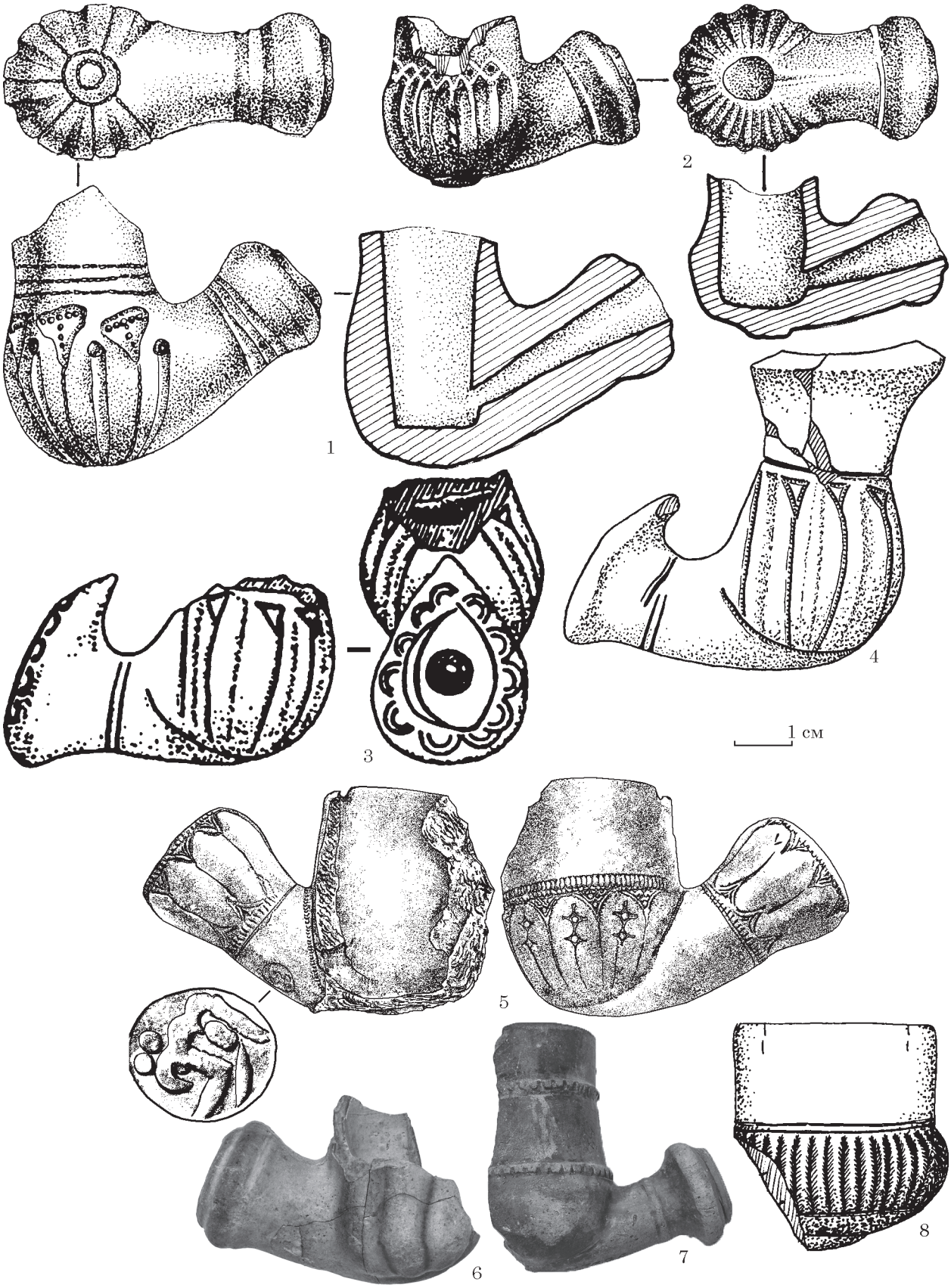

Рис. 13. Горщикоподібні й бутоноподібні люльки XVIII ст., імпортні люльки: 1, 2, 6 — Пирогоща; 3, 4 — вул. Воздвиженська, 41—43, розкоп 4); 5 — Київ, Гостинний двір; 7, 8 — вул. Гончарна (7 — розкоп 12; 8 — розкоп 2)



Рис. 14. Горщикоподібні люльки з секторним орнаментом і вироби у формі квітки: 1 — Михайлівський Золотоверхий монастир; 2 — Батурин (2 — цитадель; 3 — фортеця); 4, 7 — вул. Воздвиженська (4 — № 41—43, розкоп 4); 5 — фортеця Азак, Росія; 6 — Київ, печерська гауптвахта; 8 — вул. Щекавицька, 46; 9 — Меджибізька фортеця

вкрита поливою, яка в одних місцях мала червонувате забарвлення, а в інших — жовто-зелене (рис. 8: 6). З цього ж розкопу походить люлька з дерев'яним чубуком (зелено-жовта полива; рис. 7: 29). Люлька і чубук були зв'язані вузьким шкіряним паском (Чекановський, Павленко 2021, с. 108, 111; Чекановський 2021b, с. 166, рис. XVIII: 3). Рідкісним артефактом з цього ж місця досліджень є фрагментована маленька порцелянова люлька з мушлеподібною чашечкою (рис. 4: 19). Серед київських матеріалів опублікований лише один фрагмент глиняної полив'яної люльки з мушлеподібною нижньою частиною чашечки з вул. Кожум'яцької (рис. 11: 8; Чекановський, Чміль 1996, с. 105). На Поділлі і західній частині України, у володіннях Австрійської імперії такий фасон був популярним аж до XX ст. (Чекановський 2021b, рис. XVIII: 11). У Верхньому Місті люлька з гребнем-кілем знайдена під час розкопок на вул. Великій



Рис. 15. Фігуративні люльки у вигляді чобіт: 1 — Археологічний музей у Кракові; 2 — вул. Воздвиженська, 41—43, розкоп 4; 3 — вул. Цитадельна; 4 — Батурин; 5 — Прага; 6 — Варна, Болгарія; 7 — Мартін, Словаччина

Житомирській (жовто-зелена полива, 1989 р.) (рис. 8: 1). У Києво-Печерській лаврі виріб з об'ємними пелюстками і високою чашечкою виявили під час досліджень у корпусі № 2 (рис. 7: 16; Качан, Балакін 2010, с. 142).

Цей різновид люльок відомий за численними знахідками по всій Україні. Причому оздоблення поливою для нього є характерним, а зразки без поливи — винятком. В Острозькому музеї в експозиції представлено бутоноподібну люльку з коричневою поливою і просто білоглиняну (рис. 7: 27, 28). Виявили такі люльки під час недавніх археологічних досліджень в Острозі (рис. 7: 15; Войтюк 2019, с. 220) і в Дубно (рис. 7: 35). Знахідки подібних виробів відомі у селах Дівички, зелена полива (рис. 7: 14; Тетеря, Прядко 2019, с. 76) і Циблі на Переяславщині (рис. 7: 25; Тетеря, Якименко 1998, с. 128), Народичі на Житомирщині (рис. 7: 1; Чекановський, Павленко 2021, с. 108—109), в Чигирині, із зеленою і світло-брунатною поливою (рис. 7: 18; Пискун 2014, с. 173; Попованова, Горішній 1998, с. 160), у Черкасах (рис. 7: 19; Куштан 2015, с. 12—13), у Хотинській фортеці, вкрита зеленою поливою (рис. 7: 33; Мисько 2009, с. 64—65). Фасон широко побутував до середини XIX ст., а у західних областях України і пізніше. В Чернігові такі люльки виявлено у заповненні рову цитаделі, який засипали на початку XIX ст. (рис. 7: 20; Кузнецов 1985, с. 31, рис. 14; с. 38, 161). У центральній Європі такі люльки почали робити ще з вищою чашечкою, популярним був різновид без поливи з відновлювальним випалом (чорноглиняні). Такі люльки знайдені й в Україні, Жовква (рис. 7: 30, 31; Войцещук, Милян, Осальчук 2006, с. 198—199). В Чехії бутоноподібні полив'яні люльки почали з'являтися у XVIII ст. після періодичних заборон на куріння і продаж тютюну в XVII ст. (рис. 7: 34; Vyšohlid 2009, s. 984—987). Пізніше вони виготовлялися на спеціалізованих мануфактурах (наприклад — на території Австро-Угорщини і Німеччини) до першої третини XX ст., зокрема у Словаччині (білоглиняні й чорні) (Bielich, Čurný 2009, p. 355). У Хорватії в місті Ровінь подібні вироби датовані XVIII—XIX ст. (рис. 7: 32; Bekić 1999—2000, s. 264—265, 276).

У XVIII—XIX ст. різноманіття фасонів глиняних люльок взагалі, і бутоноподібних в тому числі, зростає. Серед тих, що виявлено в Києві, є такі вироби: 1) люльки стрункіх пропорцій, схожі на вироби XVII ст., але з вищою верхньою частиною чашечки і з частим членуван-

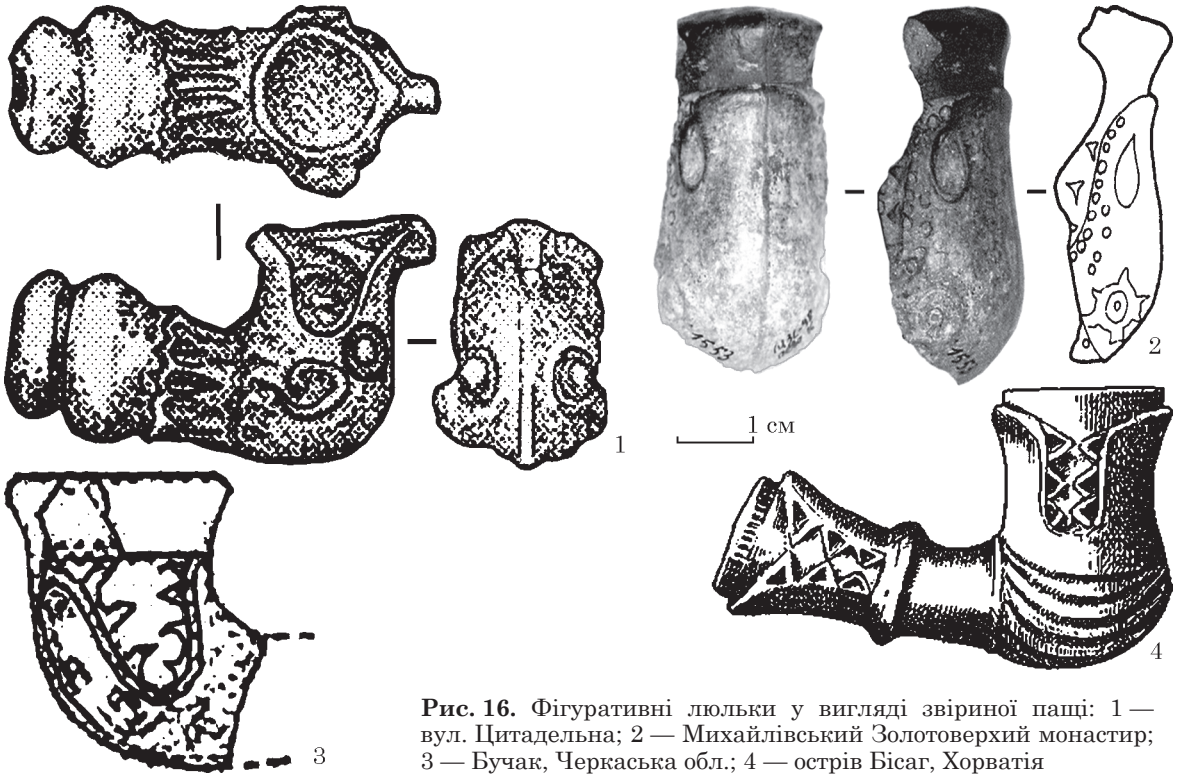

Рис. 16. Фігуративні люльки у вигляді звіриної пащі: 1 — вул. Цитадельна; 2 — Михайлівський Золотоверхий монастир; 3 — Бучак, Черкаська обл.; 4 — острів Бісаг, Хорватія

ням нижньої частини чашечки (рис. 7: 2; 13: 2); 2) із низькою широкою чашечкою з частим членуванням тонкими канелюрами (рис. 13: 8); 3) з високою чашечкою, з грубими об'ємними пелюстками (рис. 7: 1, 13—25, 27—33, 35; 11: 6); 4) люльки з виділенням порівняно широких «пелюсток» на нижній частині невисокої чашечки (рис. 7: 9, 11, 26, 36; 13: 6).

На вул. Гончарній виявлена велика люлька з низькою чашечкою і частим членуванням нижньої частини (розкоп 2 1987 р.), яка мала сліди мідної оковки верхньої частини чашечки. Імовірно у цієї люльки міг бути і мідний каптур-кришечка на шарнірі, що закривала зверху чашечку для тютюну. Кілька люльок та їх фрагментів знайшли під час досліджень церкви Пирогощі на Подолі. Люлька з великими «пелюстками бутона» нижньої частини чашечки мала жовто-брунатний колір поверхні і сіре глиняне тісто. Вочевидь вона вкрита ангобом (рис. 13: 6; Чекановський 2019, с. 119, 121, рис. XXX: 11). Біля Пирогощі також знайдено фрагментовану люльку бутоноподібної форми з поділом нижньої частини чашечки на 15 вузьких секторів. Сектори завершуються рельєфним зигзагоподібним оздобленням, яке підкреслює їхню пелюсткоподібність (рис. 13: 2). Між завершенням пелюсток містяться чотирикутники з кружечком в середині. Композиційно це оздоблення нагадує декор люльок зі скляними вставками. Люлька випалена у відновлювальному середовищі і має темний сірочорний колір, колір глиняного тіста сірий (Чекановський 2019, с. 119—120, рис. XXX: 9). Ще одна люлька мала скляні вставки на чашечці для тютюну. Це велика горщикоподібна світлоглиняна люлька, чашечка якої прикрашена ритованим орнаментом, що імітує пелюстки (рис. 12: 1; 13: 1). Вона подібна до деяких екземплярів із серії люльок з урочища Гончарі-Кожум'яки, опис яких буде подано далі (рис. 13: 3—4). На вул. Великій Житомирській, 2 виявили дві люльки зі вставками. Одна з них аналогічна знахідці біля церкви Пирогощі (рис. 12: 2). Друга має іншу орнаментацію. Її нижня частина чашечки розділена на сектори штампованим і прокресленим орнаментом. Скляні вставки знаходяться в середині рельєфних кілець. На неї схожі інші дві люльки. З вул. Ігорівської, 13 (2001 р.) походить люлька з ритованим пелюсткоподібним орнаментом і вставками на чашечці (рис. 12: 5). Подібна до неї люлька представлена в експозиції музею в Батурині. Вона передана з Чернігова і є випадковою знахідкою (рис. 12: 6). В Очакові була виявлена люлька з сепіоліту (так звана пінка), інкрустована кульками блакитного скла (рис. 12: 7). Нижня частина її чашечки теж оздоблена у вигляді рельєфних пелюсток, між закінченнями яких всередині кружечків знаходяться скляні вставки (Беляева 2015, с. 155—157). Декор люльки робить її схожою на бутоноподібні люльки, хоча найвужчий діаметр чашечки для тютюну у цієї люльки розташована у верхній частині (як, наприклад, і у люльки з вул. Ігорівської). Так само, люльки з Пирогощі і аналогічна їй з вул. Великої Житомирської, 2 мають нижню частину чашечки, орнаментально розділену на сектори, хоча за силуетом швидше за все вони були горщикоподібними. Це підтверджується

і схожими за формою, орнаментом і розміром люльками з Гончарів-Кожум'яків (рис. 13: 3—4). Ще одна бутоноподібна люлька зі скляними вставками відома з розкопок на городищі Бабина гора поблизу Олевська (рис. 12: 4). Вона фрагментована, теракотового кольору, збереглася нижня частина чашечки з відростком. Чашечка поділена на п'ять рельєфних пелюсток, загострених у верхній частині. Між вершинами «пелюсток» у рельєфних кільцях закріплені шість світло-брунатних вставок (Петраускас, Чекановський 2014, с. 228, рис. 1: 2; Чекановський 2019, с. 119—121, рис. XXX: 1—5, 10). Повна аналогія цієї люльки зберігається в музеї у Берестечку (Солодько 2011).

Горщикоподібні люльки XVIII ст. представлені серед київських знахідок кількома фасонами. На Гончарях-Кожум'яках (вул. Воздвиженська, 41—43, розкоп 4) біля гончарного горна у невеличкій ямі було виявлено 24 невикористаних білоглиняних люльок. Їх розмір приблизно 7 × 6 см. Всі вони розколоті чи фрагментовані. Чашечка видовжена, прикрашена кількома різновидами ритованого рослинно-квіткового орнаменту, суцільними і пунктирними лініями. Останні, вочевидь, нанесені зубчастим коліщатком (рис. 9: 48—52; 13: 3—4; 14: 14). За формою і елементами орнаменту на ці вироби є схожою люлька кінця XVIII ст., виявлена під час підводних досліджень у Болгарії (рис. 10: 17; Чекановський, Павленко 2021, с. 112, 115). Поряд у траншеї вздовж траси вулиці у заповненні ще одного гончарного горна знайдено фрагменти люльок цього фасону. Одна з них без поливи, не використана (рис. 9: 56), другий фрагмент від виробу, вкритого зеленою поливою і закопченого всередині, що був у вжитку (рис. 9: 55). Цікаво, що їх орнаментація подібна до маленької більш ранньої люльки з цієї ж частини міста (рис. 14: 7). Схожа люлька виявлена також під час досліджень перед будівництвом Житнього ринку (рис. 9: 57; Чекановський, Чміль 1996, с. 103, 106—107; Козубовський, Івакін, Чекановський 1993, с. 262—263). Ще одна велика білоглиняна люлька була знайдена у заповненні ями XVII—XVIII ст. на розкопі на розі вул. Спаської і Волоської, 1988—1989 рр. (рис. 12: 8; Брайчевська, Михайлов, Сагайдак 1993, с. 217, 220). Світлоглиняна люлька, вкрита жовто-зеленою поливою поверх брунатного ангобу без прокресленого чи рельєфного орнаменту походить з вул. Сагайдачного, 1. Колір глиняного тіста кремовий (рис. 9: 58).

Для знахідок з урочища Гончарі-Кожум'яки були проведені дослідження складу глиняного тіста. Для люльок малого розміру, зібраних біля топочної камери одного з горнів, склад глини виявися такий: в'яжуча речовина — пелітові часточки глинистого мінералу каолініту — 70—75 %; заповнювач — ламані, рідше напівобкатані уламки кварцу, магнетиту, гідроксиду заліза, лусочки гідробіотиту, зерна циркону і рутилу — 25—30 %; мікропори — десяті частки процента. Розміри часточок заповньювача складали: 0,05—0,07 мм — 50 %, 0,1—0,3 мм — 50 %. Температура випалювання не перевищувала 900—950°. Великі горщикоподібні люльки відрізнялися не тільки розмірами, а й складом глиняної маси і температурою випалювання. В'яжучий компонент (каолініт) складав 90 %, заповнювач (часточки кварцу, оксиду і гідроксиду заліза) — 9 %, пори — до 1 %, розміри часточок заповнювача 0,1—0,3 мм, траплялися 0,02—0,05 мм. Температура випалювання не перевищувала 1000°. Аналіз було виконано в лабораторії НДІ Укрпроектреставрація (Чекановський, Чміль 1996, с. 103).

У XVIII ст. в Україні і Європі широко побутують фасони великих люльок з рослинно-квітковим орнаментом, в тому числі з квіткоподібним медальйоном-розеткою, плоскою круглою базою зі споду чашечки і з високою верхньою частиною: Київ, Гончарі-Кожум'яки (рис. 9: 49) (Чекановський, Чміль 1996, с. 106, 107); Острог (рис. 9: 54); Тімішоара, Румунія (рис. 9: 21; Koreczny, Dinča 2012, p. 188); Белградська фортеця, Сербія (рис. 9: 22, 43, 44; Bikić 2012, p. 2, 5); Угорщина (рис. 9: 47; Kovács 2004, p. 131). Відомі також менші за розмірами люльки з квіткою з Білої Церкви (рис. 9: 4, 17), вони дуже схожі на батуринську люльку (рис. 9: 3). Вже згадували, що подібні за оздобленням вироби з ритованим орнаментом частіше знаходять меншого розміру, наприклад: Київ, вул. Стрілецька, 1989 р., зелена полива (рис. 9: 7, 13; Чмиль, Чекановский, с. 158), вул. Велика Житомирська, 2, світло-зелена полива (рис. 9: 19), Богородицька фортеця в усті р. Самари (рис. 9: 18; Шалобудов 2009, с. 36—37), Хортиця (рис. 9: 35—37; Шелеметьєва 2014, с. 188—190), Полтава (рис. 9: 45; Коваленко 2008, с. 64—65), Полтавський музей (рис. 9: 38; Коваленко 2008, с. 50—51), Лубни, ангоб (рис. 9: 42; Козачек 1993, с. 68—69), с. Циблі на Переяславщині (рис. 9: 39, 40; Тетеря, Якименко 1998, с. 127—130), Китайгород, Царичанський р-н Дніпропетровської обл. (рис. 9: 46; Старік 2007, с. 64—65), Острог (рис. 9: 53), Нагоряни (рис. 10: 9). Люльки з квітками на боках чашечки для тютюну відомі не тільки в Україні, але й у Південній і Центральній Європі: Краків (рис. 9: 16, 20; Puziuk 2016, s. 288, 294, 298), Варшава (Meyza 1997, s. 22), Прага (рис. 9: 29; 10: 18; Vyšohlid 2009, s. 987; 2011, s. 75, 83), Скоп'є (Манева 2013, с. 103), Смедерово в Сербії (рис. 9: 32), Тімішоара (рис. 10: 19; Koreczny, Dinča 2012, p. 187). Люльку з Сербії автор публікації вважає турецькою. Датована вона XVII ст. Квіткоподібний орнамент на ній нанесено уколами гострим знаряддям (Lučič 2012, p. 10, 12). Відзначимо, що згадані люльки з Центральної і Південної Європи білголиняні. Також дуже схожим на українські люльки XVII ст. є знахідки з хор-

ватської фортеці Синь (рис. 9: 8, 10; Brković, Petričević 2013, s. 39, 40). Білоглиняна люлька з квіткою, виконаною виступаючим рельєфом, є в колекції музею у Варні (Станчева 1972, с. 82). XVII—XVIII ст. датуються люльки з квітковим орнаментом з колекції музею м. Добой у Хорватії (рис. 9: 30, 31; Jašarevič 2018, s. 226—228). В Угорщині маленькі люльки XVII ст. з ритованою квіткою вважають турецьким фасоном (рис. 9: 33), а великі люльки XVIII ст. з формованою розеткою — угорським (рис. 9: 47; Kovács 2004, p. 131). У Словаччині зафіксовано сліди виробництва люльок у Спішському граді в другій третині XVII ст. У XVIII ст. люльки частіше вкривають кольоровими поливами ніж у XVII ст., спостерігається збільшення розмірів виробів (Vyšohlid 2009, s. 985—987). У румунській фортеці Флочі знайдені люльки XVII ст. з виштампованою квіткою, вкриті коричнево-помаранчевою і зеленою поливою (рис. 9: 27, 28; Ene 2013, pl. IV: 14, 16), дуже схожа люлька із зеленою поливою походить з Тімішоари (Kopeczny, Dinča 2012, p. 186). Близькі аналоги українським виробам є в колекції Краківського археологічного музею, але більшість артефактів датовані XVIII ст. за аналогами, в т. ч. і з України. Краківська люлька, вкрита жовто-коричневою поливою, має дуже грубу випуклу стилізацію квітки, а світло-сіра люлька — вдавлену, відштамповану при витисканні виробу в формі-матриці (рис. 9: 16, 20; Puziuk 2016, s. 279—281, 288, 289, 294). Серед інших виробів — люльки з квіткою з Греції, опубліковані Ребеккою Робінсон (Robinson 1985, pl. 47, 58, 60, 63). Дві з них нагадують оздоблення люльок з Хорватії (Синь), Батурина, а інша — з Лубен (рис. 9: 10, 12, 42). Для всіх фасонів з квіткоподібним орнаментом на бічних сторонах чашечки спостерігається збільшення розмірів люльок від початку XVIII до XIX ст., що не виключало одночасного існування виробів меншого розміру. Спостереження за аналогіями до вітчизняних люльок наводить на висновок про дуже швидке поширення популярних фасонів по різним землям (Чекановський, Павленко 2021, с. 110, 112—114).

Вже згадували, що деякі горщикоподібні люльки орнаментом уподібнюють бутоноподібним, розділяючи ритованими лініями або рельєфом чашечку для тютюну. Так оздоблена люлька з території Михайлівського Золотоверхого монастиря (рис. 14: 1; Чекановський 2020, с. 97, 99—100). Форма, орнаментація, пропорції виробу більше характерні для XVIII ст. (рис. 14: 4), але її розмір порівняно невеликий, що притаманно XVII ст. Схожі на неї люлька з Батурина (рис. 14: 2; Мироненко 2017, с. 335) і з Острозького музею (рис. 10: 10).

Цікаву і естетично привабливу групу люльок складають фігуративні люльки, тобто ті, що зображають предмети, тварин, людей. Появі і розвитку форм таких люльок автор присвятив окрему розвідку (Чекановський 2021а, с. 44—57). Ці вироби часом бувають близькими до певних фасонів люльок (наприклад, бутоноподібних або горщикоподібних). Найстарішою фігуративною люлькою з Києва з нині відомих є цілий виріб, знайдений під час досліджень біля церкви Феодосія Печерського (вул. Цитадельна, 3) у 2018 р. (Івакін, Оленич, Баранов 2020, с. 68—69). Люлька виявлена в об'єкті разом зі срібними копійками Петра I. Вона ціла, невживана, світлоглиняна, розмірами приблизно 5 × 2,5 см. Люлька має форму направленої догори пащі фантастичної тварини. Край «пащі» утворює вінця чашечки. Рельєфно прориблені нижні і верхні ікла, око. Завитки на чашечці і тулійці можуть означати різні частини тіла тварини (можливо вухо, гриву, лиску). Зображення стилізоване і показує зубасту потвору узагальнено (рис. 16: 1). Під час розкопок на території Михайлівського монастиря в Києві було знайдено фрагмент білоглиняної люльки, який нагадував люльки з високими пелюстками. Але розмір рельєфної «пелюстки» на чашечці і деякі елементи ритованого орнаменту дозволяють припустити, що це теж міг бути виріб у вигляді розкритої пащі тварини (рис. 16: 2). Край «пащі» знаходиться нижче вінець. Висота чашечки близько 4,5 см. Люлька виявлена у заповненні будівлі з матеріалами XVII—XVIII ст. (Чекановський 2020, с. 99—100). Аналогією київським знахідкам є фрагмент схожої білоглиняної люльки з чашечкою у вигляді пащі тварини, виявлений у Бучаку (багатошарове поселення Гряда II, Канівський р-н Черкаської обл.) в 2017 р. Висота чашечки трохи більша за 3 см. Край «пащі» закінчується нижче вінець. У «верхній щелепі» на боковій стінці чашечки видно три гострих зуба, у нижній — чотири. Інші деталі голови звіра дуже орнаментально стилізовані. Автори розкопок розрізнили «передні ніздрі та очі, маленькі вуха із рослинним пагінцем та шерсть (левова грива?) на шиї». Знахідка датована кінцем XVII — початком XVIII ст. (рис. 16: 3; Пробийголова, Куштан 2019, с. 69—70). Обидві люльки за формою нагадують горщикоподібні. Аналогією з-за меж України є хорватська люлька з темно-сірої глини і червоним ангобом, та лощеною гладенькою поверхнею, що має виразні зооморфні мотиви: чашечка і муфта тулійки прикрашені рельєфом у вигляді зубастої пащі. Муфта на тулійці має форму зрізаного конуса. Чашечка з'єднана з тулійкою одним отвором (рис. 16: 4). Місце знахідки невідоме, можливо — острів Бісаг, о-ви Корнати. Автор публікації цієї люльки датує її, спираючись на популярність зображення крокодила на однокорпусних західноєвропейських люльках у другій половині XVII ст., вважає «східною» ремінісценцією цього сюжету (Bekić 1999—2000, s. 265, 277).

На основі фасону люльки з бутоноподібною нижньою частиною чашечки для тютюну і

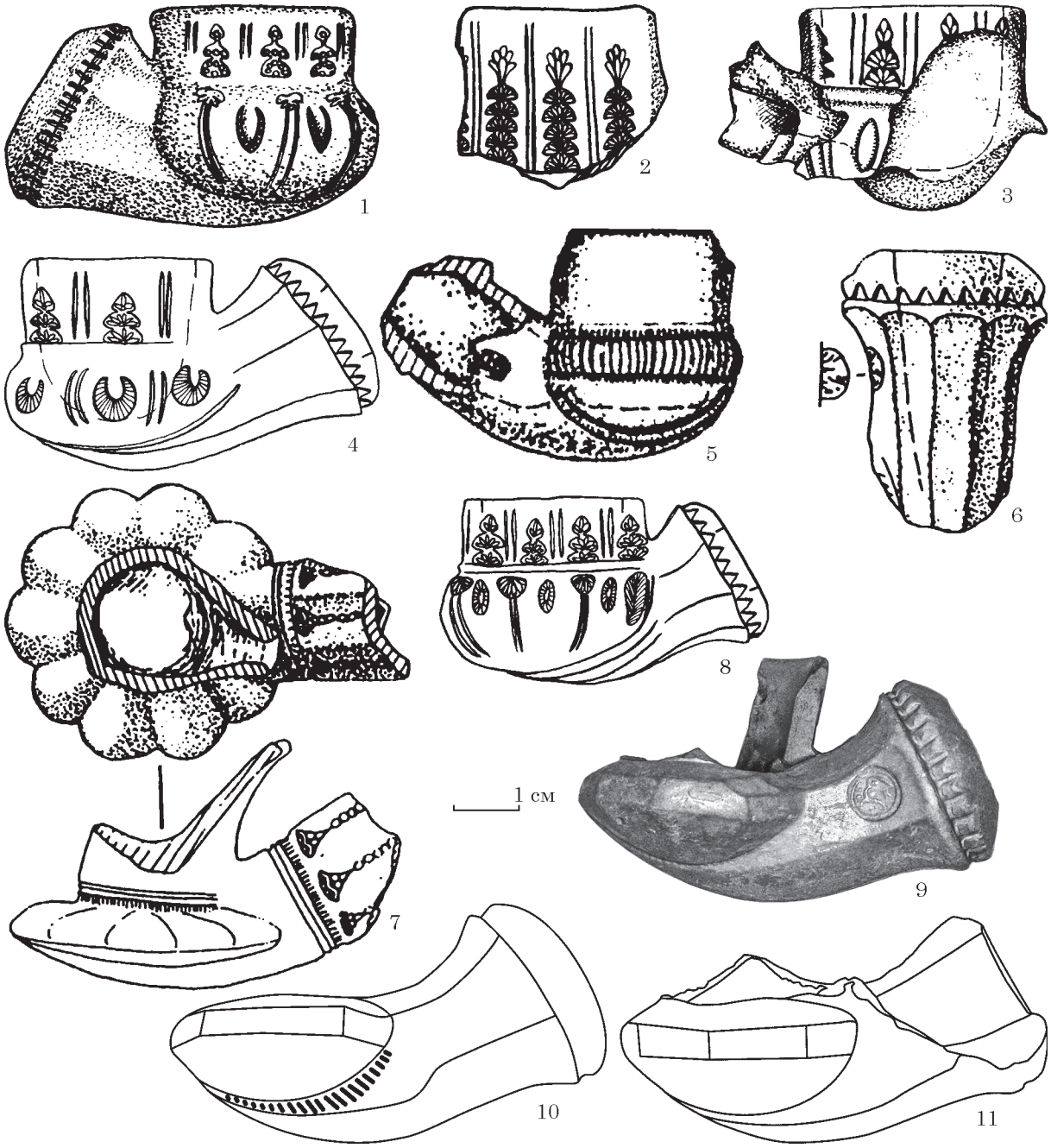

Рис. 17. Люльки імпортних фасонів тахта-чубук, «нарцис» і «напівнарцис»: 1, 2 — Ярославський пров., шурф 4; 3 — вул. Воздвиженська, 25, розкоп 3; 4 — Десятинний пров., 5; 5 — вул. Рейтарська; 6 — Житній ринок; 7 — вул. Щекавицька, 41; 8 — вул. Велика Житомирська; 9 — Київ, Микільська Слобідка; 10, 11 — вул. Щекавицька, 53

тулійкою, яка утворює під нею гребінь (рис. 11: 6), в Україні з другої половини XVIII ст. поширюється різновид люльки з обличчям на стороні чашечки протилежній від курця. Саме такий зразок було знайдено в урочищі Гончарі-Кожум'яки на вул. Воздвиженській, 50, розкоп 6 (рис. 11: 1; Чекановський, Чміль 1996, с. 105). Ще одна ціла люлька схожої форми є в колекції Національного музею історії України (Терещук 2014, с. 179). Знахідки таких бутоноподібних люльок з личиною ще відомі в Дубно, Острозі (рис. 11: 7; Войтюк 2019, с. 220), Хмільнику (рис. 11: 4). Всі вони білоглиняні або світлоглиняні. Обличчя на люльках безвусе або з тонкими невеликими вусами, головний убір невисокий, циліндричний, зображено стоячий комір верхнього одягу. Можливо, це — елемент військового одностроєю. Вироби з Києва і Дубна вкриті світло-зеленою поливою (Чекановський 2021а, с. 51—52). Про знахідку в Хмільнику автор публікації повідомляє, що вона вкрита прозорою поливою. Люлька виявлена в заповненні об'єкта другої половини XVIII ст. разом з артефактами XVIII—XIX ст., в тому числі з люльками кінця XVIII—XIX ст. (Виногродська 2016, с. 153—154, 156, 159). Набагато вишуканіша

і, вочевидь, пізніша за часом побутування є люлька у вигляді голови турка, знайдена на вул. Олегівській, 41, 1980 р. (рис. 11: 3). Історія цього сюжету довга. Перші вироби з обличчям з'являються в Англії на одночастинних люльках ще на початку XVII ст., потім вони стають популярними в центральній Європі, де починають робити двочастинні люльки у вигляді чоловічої голови. У XVIII—XIX ст. З поширенням моди на східний стиль зображення чоловічої голови набуває характерних орієнтальних рис і стає набагато реалістичнішим. Сприяє цьому і мода на люльки з сепіоліту, матеріал яких дозволяв вирізьблювати дуже реалістичні зображення. (Чекановський 2021а, с. 44—49). В Україні опублікована унікальна за майстерністю виконання люлька з Херсонського обласного краєзнавчого музею, яка, вірогідно, відтворює голову жінки з намистом на шиї та в тюрбані з прикрасами (рис. 11: 5). Вона належить колекції з досліджень району Кам'янської Січі, 1709—1711 рр. (Братченко 2010, с. 64). Поселення в цьому місці біля Каїрської переправи через Дніпро, можливо за виключенням нетривалих періодів, існувало протягом XVIII ст. і пізніше. Датування цієї знахідки нез'ясоване.

Під час дослідження гончарних майстерень в Києві в урочищі Гончарі-Кожум'яки (вул. Воздвиженська, 41—43) разом з серією великих білоглиняних горщикоподібних люльок була виявлена фігуративна білоглиняна люлька у вигляді пари чобіт (рис. 15: 2; Чекановський, Чміль 1996, с. 103, 105). Як аналог був відомий лише невеликий фрагмент люльки з Печерська, вул. Цитадельна, розкопки 1988 р. (рис. 15: 3; Качан, Балакін 2010, с. 141, 142) і люлька з Варни (рис. 15: 6; Станчева 1972, с. 83). Люлька з Гончарів-Кожум'яків датована серединою — другою половиною XVIII ст. У 2005 р. в Батурині на розкопі 14, закладеному в північно-східній ділянці цитаделі, була виявлена ще одна люлька близького фасону (рис. 15: 4). Вона виконана у формі чобота зі штампованим орнаментом і вкрита зеленою поливою (Юхно 2016, с. 283). Вона старша за київську люльку, датується початком XVIII ст. (верхня дата — 1709 р.). Ця знахідка дуже схожа на люльку з колекції краківського археологічного музею (рис. 15: 1). На відміну від київської люльки, чашечки цих трьох виробів виконані у вигляді лише одного чобота, а не пари. Каблук від люльки-чобота з Чехії датований автором публікації першою половиною XVIII ст. (Vyšohlid 2011, s. 74, 82). Цей фасон був популярним у Центральній Європі тривалий період і доказом цього є люлька кінця XIX — початку XX ст. з міста Мартін у Словаччині (рис. 15: 7). Особливістю її, порівняно з іншими згаданими у цій статті виробами, є покриття червоною поливою і відкидна металева кришка на чашечці. Висота виробу разом з чашечкою становить 4,5 см (Holčik 1984, s. 69, 184).

Як бачимо, у Києві знайдено широкий асортимент різноманітних фасонів двочастинних люльок. Для XVII — початку XVIII ст. це люльки невеликих розмірів трьох різновидів: бутоноподібні, канелюрні, горщикоподібні. Кожний різновид мав кілька фасонів. Їх можна виділити за оформленням чашечки для тютюну. Бутоноподібні люльки мали нижню частину сфероподібну, напівсферичну, дискову, з пелюстковим членуванням, з частим членуванням, мушлеподібну. Горщикоподібні люльки були округлі і витягнуті по висоті. Найбільш однорідними були канелюрні люльки. Вони урізноманітнювалися простим або більш декоративним виконанням елементів оздоблення. Такими елементами були: гладенькі чи рельєфні канелюри; ряди рельєфних розеток або кілець; об'ємне чи ритоване оздоблення муфти на відростку-тулійці. У XVIII—XIX ст. фасони люльок видозмінювалися. Бутоноподібні люльки з пелюстковим членуванням нижньої частини чашечки утворили кілька фасонів: порівняно високі, стрункі люльки покриті кольоровими поливами; дуже схожі на них стали люльки з мушлеподібною чашечкою; як подальший розвиток цього фасону — люльки з гребенем-кілем під нижньою частиною чашечки для тютюну; фасон великих, приблизно однакових за висотою і довжиною люльок, які могли бути як полив'яними, так і теракотовими. Люльки з частим членуванням нижньої частини чашечки також еволюціонували подібним чином: побутували великі низькі люльки з широкою чашечкою для тютюну і люльки вертикальних пропорцій. Серед горщикоподібних люльок подальшого розвитку набули високі великі люльки з ритованим геометричним і рослинно-квітковим орнаментом розміром до 7—8 см. Варіантом таких люльок були вироби прикрашені на обох сторонах чашечки квіткоподібним медальйоном. Поряд з великими зразками у XVIII ст. продовжували побутувати схожі вироби менших розмірів. Починаючи з початку XVIII ст. набувають все більшої популярності імпортні «східні», або «турецькі» фасони — тахта-чубук, «напівнарцис», «нарцис», «лілея» і т. п. Такі люльки не тільки завозилися з Причорномор'я, копії могли вироблятися в українських містах, в тому числі і в Києві. Особливою групою виробів, вивчення якої тільки почалося, були фігуративні люльки. Їх розвиток загалом повторює тенденції загальноєвропейської традиції (Чекановський 2021а, с. 54). Оскільки Київ був центром виробництва люльок, для деяких фасонів можна простежити розвиток протягом XVII—XVIII ст. цілком на місцевих матеріалах. Особливо важливими для подальшого вивчення цього виду археологічних знахідок мають добре датовані київські комплекси (гончарні майстерні, будівлі та ін.). Знахідки з Києва можуть слугувати основою хронології, типології і класифікації люльок в цілому з території України.

ЛІТЕРАТУРА

Алядінова, Д., Тесленко, І. 2017. Нова пам'ятка османського часу в околицях Бахчисараю (дослідження 2013 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 541-550.

Археологія Дубенщини. 2021. *Люльки 17—19 ст. Фотоальбом* (online). Режим доступу: https://duben.ucoz.ru/photo/13 (Дата звернення 14 січня 2021).

Балакін, С. А., Оногда, О. В. 2008. Археологічні матеріали з розкопок Печерської гауптвахти. *Праці центру пам'яткознавства*, 13, с. 123-143.

Беляева, С. 2015. *Славяне и тюрки в просторах Украины*. 2: Украинско-османские историко-культурные контакты XV—XVIII вв. Saarbrücken: Palamarium Academic.

Брайчевська, О. А., Михайлов, П. С., Сагайдак, М. А. 1993. Дослідження ділянки Подолу по вул. Спаській у 1988—1989 рр. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989*. Київ: Наукова думка, с. 217-237.

Братченко, Т. Г. 2010. *120 раритетів Херсонського краєзнавчого музею*. Херсон: Гілея.

Виногродська, Л. 2002. Історико-археологічні дослідження на території замку Острозьких в м. Старокостянтинів Хмельницької обл. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 11, с. 18-24.

Виногродська, Л. 2005. Колекція керамічних виробів XVII—XVIII ст. з розкопок Чернігова. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 86-94.

Виногродська, Л. 2016. Археологічні дослідження у м. Хмільник Вінницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 148-166.

Войтюк, О. 2019. Дослідження пізньосередньовічного Острога. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 218-221.

Войцещук, Н., Милян, Т., Осальчук, О. 2006. Археологічні дослідження у Жовкві. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 194-200.

Гончар, В. 1993. Керамічний посуд часів козацтва на території Печерської лаври. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва,* 2, с. 91-96.

Готун, І., Казимір, О. 2017. Комплекс козацької доби на чернігівському посаді. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 68-77.

Гусач, И. 2013. Османские курительные трубки из раскопок в крепости Азак. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 379-383.

Загребельний, О., Балакін, С. 1999. Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресінської церкви. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 8, с. 107-111.

Златогорський, О., Баюк, В., Вашета, М. 2013. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Волині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, 1, с. 23-33.

Івакін, В., Оленич, А., Баранов, В. 2020. Науково-рятівні дослідження Печерського містечка (м. Київ). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 29, с. 67-70.

Івакін, Г., Чміль, Л., Чекановський, А., Івакін, В. 2017. Знахідки XVI — XVIII ст. з науково-рятівних розкопок Київського Подолу у 2016 р. (вул. Кирилівська, 37). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 37-47.

Качан, В., Балакін, С. 2010. Керамічні люльки XVIII ст. з розкопок на території КПЛ. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 139-144.

Коваленко, О. 2008. *Глиняні люльки XVII—XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)*. Опішне: Українське народознавство.

Козачек, Н. 1993. Строения казацкого зимовника на о. Хортица в устье балки Великая Молодняга. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 69-77.

Козубовський, Г. А., Івакін, Г. Ю., Чекановський, А. А. 1993. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987—1989 рр. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989*. Київ: Наукова думка, с. 238-270.

Кузнецов, Г. А. 1985. *Научный отчёт Черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам исследований в гор. Чернигове в полевом сезоне 1985 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/119.

Кухарська, О., Михайлова, А. 2019. Атрибуція знахідки із колекції Київського Палацу дітей та юнацтва. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 28, с. 119-122.

Куштан, Д. 2008. Керамічні люльки козацької доби з Чигирина за матеріалами розкопок 2005—2006 рр. В: *Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 1—2 жовтня 2008 р.* Черкаси: Вертикаль, с. 62-66.

Куштан, Д. 2010. Нові дослідження на замчищі Б. Хмельницького у с. Суботів. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 47—53.

Куштан, Д. 2015. Історія археологічних досліджень пам'яток козацької доби у Черкасах. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 7-15.

Манева, Е. 2013. Прилог кон познавањето на керамиката од османлиско време во Македонија. *Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот «Св. Кирил и Методиј»*, 66, с. 89-105.

Мироненко, Л. В. 2017. *Керамічний комплекс Батурина XVII — початку XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Мирошниченко, В. 2009. Характеристика керамического комплекса поселений Среднего течения Северского Донца (XVII—XVIII вв.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 98-106.

Мисько, Ю. 2009. Керамічні матеріали з розкопок на території Хотинської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с 63-68.

Петраускас, А., Чекановський, А. 2014. Люльки з городища Бабина Гора. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 227-228.

Пискун, О. 2014. Люльки із колекції XVII—XVIII століть із колекції музею Богдана Хмельницького у Чигирині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 171-177.

Попованова, О., Горішній, П. 1998. Люльки XVII—XVIII ст. із фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (за матеріалами археологічних розкопок 1991—1993 рр. у м. Чигирині). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 7, с. 157-161.

Пробийголова, О. Куштан, Д. 2019. Нові матеріали козацької доби з села Бучак на Канівщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 28, с. 67-71.

Свешніков, І. К. 1992. *Битва під Берестечком*. Львів: Слово.

Свистун, Г., Пашкевич, Г., Горбаненко, С. 2010. Пічка XVII ст. з відбиткам зернівок з Чугуївського городища. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 148-155.

Солодько, П. 2011. Берестечко. Екскурсія музеем «Козацькі могили». В: *Історична Правда* (online). Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/4e19328ecdfa7/ (Дата звернення 01 грудня 2020).

Станчева, М. 1972. Колекцйата от лули във Варненския музей. *Известия на Народный музей*, 23, с. 81-99.

Старік, О. 2007. Сотенне містечко Китайгород (розкопки 2006 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 16, с. 63-65.

Тараненко, С. П., Чміль Л. В., Чекановський, А. А. 2012. Нові дослідження Київського Подолу. *Праці Центру пам'яткознавства*, 22, с. 151-160.

Терещук, О. 2014. Козацькі люльки XVII—XVIII століть в колекції НМІУ. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 177-184.

Тетеря, Д., Прядко, О. 2019. Нові матеріали козацької доби з території південно-західної Переяславщини (за археологічними пошуками 2017—2018 років). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 28, с. 71-77.

Тетеря, Д., Якименко, О. 1998. Колекція пізньосередньовічних керамічних люльок з с. Циблі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 7, с. 127-130.

Тодоров, В. 2010. Характеристика на колекцията керамични лули от Силистра. *Studia archaeologia Universitatis Seredicensis. Suplement*, V, с. 813-826.

Чекановський, А. 1993. Керамічні люльки з розкопок 1992 р. в урочищі Гончарі-Кожум'яки в Києві. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва,* 2, с. 116-119.

Чекановський, А. 2002. Керамічні люльки для куріння тютюну з Середнього і Нижнього Подніпров'я. *Наукові записки з української історії*, 13, с. 162-165.

Чекановський, А. 2017. Додаток 8. Керамічна люлька. В: Сергєєва, М., Івакін, В., Тараненко, С., Бібіков, Д., Зоценко, І. *Археологічні дослідження у київського Гостинного Двору*. Київ: ІА НАН України; НКПІКЗ, с. 85.

Чекановський, А. А. 2018. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII—XVIII ст. з розкопок на Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 269-279.

Чекановський, А. 2019. Знахідки виробів дрібної керамічної пластики з розкопок церкви Успіння Богородиці Пирогощі в Києві. *Opus mixtum*, 7, с. 162-168.

Чекановський, А. 2020. Дрібна керамічна пластика XVII—XVIII ст. з досліджень Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря і прилеглих територій у 1996—1999 рр. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 29, с. 93-101.

Чекановський, А. А. 2021a. Керамічні люльки для куріння тютюну з фігуративними зображеннями. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 44-57.

Чекановський, А. 2021b. Керамічні люльки для куріння тютюну на зображувальних джерелах XVII—XIX ст. *Opus mixtum*, 9, с. 162-168.

Чекановський, А., Павленко, С. 2021. Про деякі фасони українських керамічних люльок для паління тютюну за знахідками в Народичах (Житомирська обл.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 30, с. 106-115.

Чекановський, А., Чміль, Л. 1996. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі). *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995*, 3, с. 100-108.

Чекановский, А. А., Чміль, Л. В. 2005. Підставка для випалення люльок. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 94.

Чмиль, Л. В., Чекановский, А. А. 1995. Керамические трубки из Киева. В: Писларий, И. А. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре*. Киев: КПДІКЗ, с. 156-165.

Чміль, Л., Чекановський, А. 2016. Знахідки дрібної керамічної пластики з розкопок 2016 року на вул. Кирилівській. *Opus mixtum*, 4, с. 230-234.

Шалобудов, В. 2009. Виробниче приміщення з території Богородицької фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 35-37.

Шелеметьєва, Т. 2014. Люльки часів російсько-турецької війни (1735—1737 рр.) з фондового зібрання Національного заповідника «Хортиця». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 184-192.

Юхно, Ф. 2016. Козацькі люльки з Батурина. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1 (1), с. 282-287.

Bekić, L. 1999—2000. Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 32—33, 1, s. 249-279.

Bielich, M., Čurný, M. 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, p. 337-362.

Bikić, V. 2012. Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 5, p 1-8.

Bis, M. 2011. Lulki z wykopalisk na zamku w Tykocinie. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 59 (1), s. 53-88.

Brković, D., Petričević, D. 2013. *Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*. Sinj: Muzej Cetinske krajine.

Ene, I. 2013. Pipele de lut deskoperite la Oraşul de Floci, comuna Giurgeni, jud. Ialomiţa. *Cercetări Arheologice*, XX, p. 197-206.

Heege, A. 2011. Rauchzeichen über Helvetien: Zum Stand der Tonpfeifenforschung in der Schweiz unter besonderer Berücksichtigung des Kantons Bern. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 4, S. 45-68.

Holčik, S. 1984. *Tabak Pfeifen*. Bratislava: Tatran.

Jašarevič, A. 2018. Keramičke lule za duvan iz arheološke zbirke Muzeja u Doboju. *Radovi: Historija, historija umjetnosti, arheologija*, 5, s. 213-236.

Kopeczny, Z., Dinča, R. 2012. Tobacco clay pipes discovered in the historical center of Timişoara. *Ziridava. Studia Archaeologica*, 26, p. 167-190.

Kovács, G. 2004. Cseréppiák a 17—18. százaból. *Budapest Régiségei*, 38, p. 121-131.

Lučič, B. 2012. Clay Pipes from Sirmium. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 5, p 8-15.

Meyza, K. 1997. Fajki gliniane z XVII w. i pierwszej połowy XVIII w.: z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i Starego Miasta w Warszawie. *Almanach Muzealny*, 1, s. 31-44.

Puziuk, J. 2016. Akcesoria do palenia tytoniu z terenów dawnej Rzeczpospolitej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materiały archeologiczne*, XLI, s. 277-300.

Puziuk, J. 2017. *Wystawa «Mieszczańska kultura palenia tytoniu. Fajki w nowożytnej tradycji i obyczajowości mieszkańców Krakowa»*. Krakow: Museum Archeologiczne w Krakowie.

Puziuk, J. 2021. Miejska tradycja fajczarska w etosie żołnierskim. Znaleziska archeologiczne akcesoriów do palenia tytoniu w kontekście żołnierzy stacjonujących na Wawelu. In: Jarno, W., Kity, J. *Oblicza wojny*. 3: Miasto a wojna. Lódź: Uniwersytet Łódzki, s. 99-116.

Robinson, R. 1985. Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54, 2, p. 149-203.

Świechowska, A., Dukwicz, R. 1955. Warsztat garncarski z konca XVII wieku. In: Puciata, O. (ed.). *Szkice staromiejskie*. Warszawa: Sztuka, s. 151-173.

Vyšohlid, M. 2009. Keramické dýmky v archeologických nálezech a jejich vypovídací možnosti. *Archeologie ve středních Čechách*, 18, s. 965-1000.

Vyšohlid, M. 2011. Dvojdílné keramické dýmky 17—19 století z archeologických nálezů v Čechách. In: Dano, J., Mihálová, N. (eds.). *História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku. Zborník príspevkov z I. medzinárodnej konferencie, konanej v dňoch 29. a 30.9.2011 v Tekovskom múzeu v Leviciach*. Levice: Tekovské múzeum v Leviciach, s. 71-88.

REFERENCES

Aliadinova, D., Teslenko, I. 2017. Nova pam'iatka osmanskoho chasu v okolytsiakh Bakhchysaraiu (doslidzhennia 2013 r.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, s. 541-550.

Arkheolohiia Dubenshchyny. 2021. *Liulky 17—19 st. Fotoalbom* (online). Rezhym dostupu: https://duben.ucoz.ru/photo/13 (Data zvernennia 14 sichnia 2021).

Balakin, S. A., Onohda, O. V. 2008. Arkheolohichni materialy z rozkopok Pecherskoi hauptvakhty. *Pratsi tsentru pam'iatkoznavstva*, 13, s. 123-143.

Beliaeva, S. 2015. *Slaviane i tiurki v prostorakh Ukrainy*. 2: Ukrainsko-osmanskie istoriko-kulturnye kontakty XV—XVIII vv. Saarbrücken: Palamarium Academic.

Braichevska, O. A., Mykhailov, P. S., Sahaidak, M. A. 1993. Doslidzhennia dilianky Podolu po vul. Spaskii u 1988—1989 rr. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989*. Kyiv: Naukova dumka, s. 217-237.

Bratchenko, T. H. 2010. *120 rarytetiv Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu*. Kherson: Hileia.

Vynohrodska, L. 2002. Istoryko-arkheolohichni doslidzhennia na terytorii zamku Ostrozkykh v m. Strarokostiantyniv Khmelnytskoi obl. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 11, s. 18-24.

Vynohrodska, L. 2005. Kolektsiia keramichnykh vyrobiv XVII—XVIII st. z rozkopok Chernihova. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 14, s. 86-94.

Vynohrodska, L. 2016. Arkheolohichni doslidzhennia u m. Khmilnyk Vinnytskoi oblasti. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, s. 148-166.

Voitiuk, O. 2019. Doslidzhennia piznoserednovichnoho Ostroha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 218-221.

Voitseshchuk, N., Mylian, T., Osalchuk, O. 2006. Arkheolohichni doslidzhennia u Zhovkvi. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 10, s. 194-200.

Honchar, V. 1993. Keramichnyi posud chasiv kozatstva na terytorii Pecherskoi lavry. *Arkheolohichni doslidzhennia pam'iatok ukrainskoho kozatstva*, 2, s. 91-96.

Hotun, I., Kazymir, O. 2017. Kompleks kozatskoi doby na chernihivskomu posadi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, s. 68-77.

Husach, Y. 2013. Osmanskie kuritelnyie trubki iz raskopok v kreposti Azak. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, s. 379-383.

Zahrebelnyi, O., Balakin, S. 1999. Arkheolohichni doslidzhennia na podvir'i Voskresinskoi tserkvy. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 8, s. 107-111.

Zlatohorskyi, O., Baiuk, V., Vasheta, M. 2013. Arkheolohichni doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby na Volyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, 1, s. 23-33.

Ivakin, V., Olenych, A., Baranov, V. 2020. Naukovo-riativni doslidzhennia Pecherskoho mistechka (m. Kyiv). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 29, s. 67-70.

Ivakin, H., Chmil, L., Chekanovskyi, A., Ivakin, V. 2017. Znakhidky XVI — XVIII st. z naukovo-riativnykh rozkopok Kyivskoho Podolu u 2016 r. (vul. Kyrylivska, 37). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, s. 37-47.

Kachan, V., Balakin, S. 2010. Keramichni liulky XVIII st. z rozkopok na terytorii KPL. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 19, s. 139-144.

Kovalenko, O. 2008. *Hlyniani liulky XVII—XVIII stolit (za materialamy Poltavshchyny)*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.

Kozachek, N. 1993. Stroenyia kazatskoho zymovnyka na o. Khortytsa v uste balky Velykaia Molodniaha. *Arkheolohichni doslidzhennia pam'iatok ukrainskoho kozatstva*, 2, s. 69-77.

Kozubovskyi, H. A., Ivakin, H. Yu., Chekanovskyi, A. A. 1993. Doslidzhennia urochyshch Honchari ta Kozhum'iaky u 1987—1989 rr. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989*. Kyiv: Naukova dumka, s. 238-270.

Kuznetsov, G. A. 1985. *Nauchnyi otchet Chernigovskogo gorodskogo otriada ChAE po itogam issledovanii v gor. Chernigove v polevom sezone 1985 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/119.

Kukharska, O., Mykhailova, A. 2019. Atrybutsiia znakhidky iz kolektsii Kyivskoho Palatsu ditei ta yunatstva. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 28, s. 119-122.

Kushtan, D. 2008. Keramichni liulky kozatskoi doby z Chyhyryna za materialamy rozkopok 2005—2006 rr. In: *Chyhyrynshchyna: istoriia i sohodennia. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii 1—2 zhovtnia 2008 r.* Cherkasy: Vertykal, s. 62-66.

Kushtan, D. 2010. Novi doslidzhennia na zamchyshchi B. Khmelnytskoho u s. Subotiv. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 19, s. 47—53.

Kushtan, D. 2015. Istoriia arkheolohichnykh doslidzhen pam'iatok kozatskoi doby u Cherkasakh. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 24, s. 7-15.

Maneva, E. 2013. Prilog kon poznavaњeto na keramikata od osmanlisko vreme vo Makedonija. *Godishen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetot «Sv. Kiril i Metodij»*, 66, s. 89-105.

Myronenko, L. V. 2017. *Keramichnyi kompleks Baturyna XVII — pochatku XVIII st.* Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.

Myroshnychenko, V. 2009. Kharakterystyka keramycheskoho kompleksa poselenyi Sredneho techenyia Severskoho Dontsa (XVII—XVIII vv.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 18, s. 98-106.

Mysko, Yu. 2009. Keramichni materialy z rozkopok na terytorii Khotynskoi fortetsi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 18, s 63-68.

Petrauskas, A., Chekanovskyi, A. 2014. Liulky z horodyshcha Babyna Hora. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 227-228.

Pyskun, O. 2014. Liulky iz kolektsii XVII—XVIII stolit iz kolektsii muzeiu Bohdana Khmelnytskoho u Chyhyryni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 171-177.

Popovanova, O., Horishnii, P. 1998. Liulky XVII—XVIII st. iz fondiv Natsionalnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Chyhyryn» (za materialamy arkheolohichnykh rozkopok 1991—1993 rr. u m. Chyhyryni). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 7, s. 157-161.

Probyiholova, O. Kushtan, D. 2019. Novi materialy kozatskoi doby z sela Buchak na Kanivshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 28, s. 67-71.

Svieshnikov, I. K. 1992. *Bytva pid Berestechkom*. Lviv: Slovo.

Svystun, H., Pashkevych, H., Horbanenko, S. 2010. Pichka XVII st. z vidbytkam zernivok z Chuhuivskoho horodyshcha. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 19, s. 148-155.

Solodko, P. 2011. Berestechko. Ekskursiia muzeiem «Kozatski mohyly». In: *Istorychna Pravda* (online). Rezhym dostupu: http://www.istpravda.com.ua/articles/4e19328ecdfa7/ (Data zvernennia 01 hrudnia 2020).

Stancheva, M. 1972. Kolektsiata ot luli viev Varnenskiia muzei. Izvestiia na *Narodnyi muzei*, 23, s. 81-99.

Starik, O. 2007. Sotenne mistechko Kytaihorod (rozkopky 2006 r.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 16, s. 63-65.

Taranenko, S. P., Chmil L. V., Chekanovskyi, A. A. 2012. Novi doslidzhennia Kyivskoho Podolu. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 22, s. 151-160.

Tereshchuk, O. 2014. Kozatski liulky XVII—XVIII stolit v kolektsii NMIU. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 177-184.

Teteria, D., Priadko, O. 2019. Novi materialy kozatskoi doby z terytorii pivdenno-zakhidnoi Pereiaslavshchyny (za arkheolohichnymy poshukamy 2017—2018 rokiv). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 28, s. 71-77.

Teteria, D., Yakymenko, O. 1998. Kolektsiia piznoserednovichnykh keramichnykh liulok z s. Tsybli. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 7, s. 127-130.

Todorov, V. 2010. Kharakteristika na kolektsiiata keramichni luli ot Silistra. *Studia archaeologia Universitatis Seredicensis. Suplement*, V, s. 813-826.

Chekanovskyi, A. 1993. Keramichni liulky z rozkopok 1992 r. v urochyshchi Honchari-Kozhum'iaky v Kyievi. *Arkheolohichni doslidzhennia pam'iatok ukrainskoho kozatstva*, 2, s. 116-119.

Chekanovskyi, A. 2002. Keramichni liulky dlia kurinnia tiutiunu z Serednoho i Nyzhnoho Podniprov'ia. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 13, s. 162-165.

Chekanovskyi, A. 2017. Dodatok 8. Keramichna liulka. In: Serhieieva, M., Ivakin, V., Taranenko, S., Bibikov, D., Zotsenko, I. *Arkheolohichni doslidzhennia u kyivskoho Hostynnoho Dvoru*. Kyiv: IA NAN Ukrainy; NKPIKZ, s. 85.

Chekanovskyi, A. A. 2018. Znakhidky liulok dlia kurinnia tiutiunu XVII—XVIII st. z rozkopok na Podilli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 269-279.

Chekanovskyi, A. 2019. Znakhidky vyrobiv dribnoi keramichnoi plastyky z rozkopok tserkvy Uspinnia Bohorodytsi Pyrohoshchi v Kyievi. *Opus mixtum*, 7, s. 162-168.

Chekanovskyi, A. 2020. Dribna keramichna plastyka XVII—XVIII st. z doslidzhen Kyivskoho Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria i prylehlykh terytorii u 1996—1999 rr. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 29, s. 93-101.

Chekanovskyi, A. A. 2021a. Keramichni liulky dlia kurinnia tiutiunu z fihuratyvnymy zobrazhenniamy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 44-57.

Chekanovskyi, A. 2021b. Keramichni liulky dlia kurinnia tiutiunu na zobrazhuvalnykh dzherelakh XVII—XIX st. *Opus mixtum*, 9, s. 162-168.

Chekanovskyi, A., Pavlenko, S. 2021. Pro deiaki fasony ukrainskykh keramichnykh liulok dlia palinnia tiutiunu za znakhidkamy v Narodychakh (Zhytomyrska obl.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 30, s. 106-115.

Chekanovskyi, A., Chmil, L. 1996. Liulky z rozkopok Honchariv-Kozhum'iak (na Kyievo-Podoli). *Ukrainske Honcharstvo: Natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk. Za rik 1995*, 3, s. 100-108.

Chekanovskyi, A. A., Chmil, L. V. 2005. Pidstavka dlia vypalennia liulok. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 14, s. 94.

Chmil, L. V., Chekanovskii, A. A. 1995. Keramicheskie trubki iz Kieva. In: Pislarii, I. A. (ed.). *Arkhitekturno-arkheologicheskie issledovaniia v Kieve i Kievo-Pecherskoi lavre*. Kiev: KPDIKZ, s. 156-165.

Chmil, L., Chekanovskyi, A. 2016. Znakhidky dribnoi keramichnoi plastyky z rozkopok 2016 roku na vul. Kyrylivskii. *Opus mixtum*, 4, s. 230-234.

Shalobudov, V. 2009. Vyrobnyche prymishchennia z terytorii Bohorodytskoi fortetsi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 18, s. 35-37.

Shelemetieva, T. 2014. Liulky chasiv rosiisko-turetskoi viiny (1735—1737 rr.) z fondovoho zibrannia Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 184-192.

Yukhno, F. 2016. Kozatski liulky z Baturyna. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1 (1), s. 282-287.

Bekić, L. 1999—2000. Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 32—33, 1, s. 249-279.

Bielich, M., Čurný, M. 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, p. 337-362.

Bikić, V. 2012. Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 5, p 1-8.

Bis, M. 2011. Lulki z wykopalisk na zamku w Tykocinie. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 59 (1), s. 53-88.

Brković, D., Petričević, D. 2013. *Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*. Sinj: Muzej Cetinske krajine.

Ene, I. 2013. Pipele de lut deskoperite la Oraşul de Floci, comuna Giurgeni, jud. Ialomiţa. *Cercetări Arheologice*, XX, p. 197-206.

Heege, A. 2011. Rauchzeichen über Helvetien: Zum Stand der Tonpfeifenforschung in der Schweiz unter besonderer Berücksichtigung des Kantons Bern. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 4, S. 45-68.

Holčik, S. 1984. *Tabak Pfeifen*. Bratislava: Tatran.

Jašarevič, A. 2018. Keramičke lule za duvan iz arheološke zbirke Muzeja u Doboju. *Radovi: Historija, historija umjetnosti, arheologija*, 5, s. 213-236.

Kopeczny, Z., Dinča, R. 2012. Tobacco clay pipes discovered in the historical center of Timişoara. *Ziridava. Studia Archaeologica*, 26, p. 167-190.

Kovács, G. 2004. Cseréppiák a 17—18. századból. *Budapest Régiségei*, 38, p. 121-131.

Lučič, B. 2012. Clay Pipes from Sirmium. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 5, p 8-15.

Meyza, K. 1997. Fajki gliniane z XVII w. i pierwszej połowy XVIII w.: z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i Starego Miasta w Warszawie. *Almanach Muzealny*, 1, s. 31-44.

Puziuk, J. 2016. Akcesoria do palenia tytoniu z terenów dawnej Rzeczpospolitej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Materiały archeologiczne*, XLI, s. 277-300.

Puziuk, J. 2017. *Wystawa «Mieszczańska kultura palenia tytoniu. Fajki w nowożytnej tradycji i obyczajowości mieszkańców Krakowa»*. Krakow: Museum Archeologiczne w Krakowie.

Puziuk, J. 2021. Miejska tradycja fajczarska w etosie żołnierskim. Znaleziska archeologiczne akcesoriów do palenia tytoniu w kontekście żołnierzy stacjonujących na Wawelu. In: Jarno, W., Kity, J. *Oblicza wojny*. 3: Miasto a wojna. Lódź: Uniwersytet Łódzki, s. 99-116.

Robinson, R. 1985. Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54, 2, p. 149-203.

Świechowska, A., Dukwicz, R. 1955. Warsztat garncarski z konca XVII wieku. In: Puciata, O. (ed.). *Szkice staromiejskie*. Warszawa: Sztuka, s. 151-173.

Vyšohlid, M. 2009. Keramické dýmky v archeologických nálezech a jejich vypovídací možnosti. *Archeologie ve středních Čechách*, 18, s. 965-1000.

Vyšohlid, M. 2011. Dvojdílné keramické dýmky 17—19 století z archeologických nálezů v Čechách. In: Dano, J., Mihálová, N. (eds.). *História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku. Zborník príspevkov z I. medzinárodnej konferencie, konanej v dňoch 29. a 30.9.2011 v Tekovskom múzeu v Leviciach*. Levice: Tekovské múzeum v Leviciach, s. 71-88.

A. A. Chekanovski

THE STYLES OF TOBACCO PIPES OF THE 17th — EARLY 19th CENTURIES FROM KYIV EXCAVATION AND THEIR PARALLELS

The paper is devoted to clay tobacco pipes of the 17th — early 19th centuries, found in Kyiv. The two-part type of pipes of the so-called «eastern» type is analyzed, the most widespread in the territory of Ukraine and prevailing among finds from Kiev. The chibouk and the pipe body of such products are separate parts. Other types are one-piece pipes of the so-called «western» type (or «Dutch»), in which the chibouk and the bowl are one whole, and three-part pipes, in which the middle part (shank) served for connection of chibouk with a one-part pipe. They are extremely few among archaeological finds.

The author collects two-part pipes into groups according to their external similarity. Within these groups, there are styles of items that have gained popularity over time. Parallels for Kyiv finds from Ukrainian lands and other territories are provided.

The evolution of some styles during the 17th — early 19th centuries is examined. For the seventeenth — early eighteenth century pipes of small sizes of three types: bud-shaped, fluted, pot-shaped are characteristic. Each type was designed with several styles. They are distinguished by the design of the bowl. Bud-shaped pipes had a spherical, hemispherical, disk-shaped, with a petal division, with a frequent division, shell-like lower part. Pot-shaped pipes were both rounded and elongated in height. The most homogeneous were fluted pipes. They were varied by simple or more decorative designs.

In the eighteenth and nineteenth centuries styles of pipes have changed. Bud-shaped pipes with a petal division of the lower part of bowl acquired of new styles: tall, slender pipes covered with colored glaze; pipes with a shell-shaped bowl became very similar to them; as a development of this style — pipes with a crest-keel under the lower part of the bowl; style of large, similar in height and length of pipes, which could be both glazed and terracotta. Pipes with a part of the lower part of bowl also evolved in a similar way: there were large low pipes with a wide bowl and pipes of vertical proportions. Among the pot-shaped pipes tall large items with rhymed geometric and floral ornaments up to 7—8 cm in size were spread. A variant of such pipes were products decorated on both sides of the bowl with a flower-shaped medallion.

Along with large specimens in the eighteenth century similar items of smaller sizes continued to be used. Since the beginning of the eighteenth century imported «oriental» or «Turkish» styles are becoming more and more popular — Ottoman-chibouk, «narcissus», «lily», etc. Such pipes came from the Black Sea coast, their copies could be made in Ukrainian cities, including in Kyiv.

Keywords: ceramic tobacco pipes, Kyiv, pottery centers, styles of ceramic tobacco, chronology.

Одержано 19.06.2022

ЧЕКАНОВСЬКИЙ Андрій Анатолійович, старший науковий співробітник, Музей історії Десятинної церкви, Київ, Україна.
CHEKANOVSKYI Andrii, Senior Reseacher, Museum of Desiatynna Church history, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1538-5671, e-mail: andrewche@ukr.net, chekanovskyi_andrii@gmail.com.

УДК [904.4:725.182](477.82)"14" DOI: 10.37445/adiu.2022.02.14

С. Д. Панишко, А. В. Петраускас, І. О. Чорний

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ЛІТОПИСНОГО ВОЛОДИМИРА В 2018 р.

У статті дані результати археологічного дослідження внутрішньої будови валу городища «Вали» у центрі м. Володимир. Встановлено, що вал насипали, вірогідно, у XV ст. Таке датування виключає можливість пов'язати городище з дитинцем літописного Володимира та уможливлює його співвіднесення зі старостинським дерев'яно-земляним замком.

Ключові слова: *городище, вал, підсипка, кераміка, пізнє середньовіччя.*

Городище «Вали» (інша назва — Замок) розміщене в центральній частині Володимира-Волинського у місці впадіння у р. Луга її правої притоки — р. Смоча. Нині воно виглядає як ізольований пагорб, наближений до форми трапеції, що простягається з північного заходу на південний схід на 210 м, а з південного заходу на північний схід — на 150 м. Потужний вал, що захищає майданчик, з внутрішнього боку має висоту 4,0—6,0 м, із зовнішнього — 9,0—13,0 м. Основний в'їзд на городище розміщений у його північно-західній частині. Майданчик укріплення злегка знижується в напрямку від валів до центру, де є будівлі колишнього тубдиспансеру [1] (рис. 1; Златогорський, Панишко 2013, с. 245).

Писемні джерела зафіксували розміщення на території пам'ятки двох значних середньовічних адміністративних осередків: мурованого замку Казимира Великого та пізнішого старостинського замку. Історія замку Казимира у Володимирі коротко, але досить докладно відображена у хроніці Яна із Чарнкова (Мицик 2004, с. 94—95). Замок будували після захоплення Побужжя поляками у 1366 р. надзвичайно швидко — впродовж двох років, і у 1370 р., на момент смерті короля, він був майже завершений. Скориставшись смертю Казимира, литовські князі на чолі з Любартом відвоювали Володимир та зруйнували замок дощенту. Дерев'яно-земляний старостинський замок споруджено у XV ст., він добре відомий за описами від середини XVI ст. (Кравченко та ін. 2005). Практично всі дослідники розглядали городище як залишки дитинця давньоруського Володимира (Малевская, Шолохова 1976; Кучинко, Охріменко, Петрович 2004; Ричков 2009; Терський 2010), хоча прямих свідчень цього джерела не містять (Златогорський, Панишко 2013, с. 245—246).

Найперші дослідження городища (кінець XIX ст.) проводив О. Дверницький (1838—1906 рр.) — житель м. Володимир-Волинський, громадський діяч, краєзнавець та історик-ентузіаст, що став ініціатором створення давньосховища — першого архіву історичних пам'яток Володимира-Волинського. За результатами досліджень О. Дверницький написав працю «Археологические исследования в г. Владимире-Волынском и его окрестностях», яку опублікував у 1887 р. в журналі «Киевская старина» (Дверницкий 1887).

У 1930-х рр. городище досліджував О. Цинкаловський, який зазначив: «*…на тому місці, де тепер замок і в'язниця, споконвіку було т. з. городище. Згодом як число населення зросло, це городище стало тісне, воно не могло вмістити населення околиць. Тимто виринула потреба окопати розрослі вже забудовання навколо городища. Таким чином повстав "остріг", який згодом усе поширювався і зміцнювався, доки нарешті ще в перед княжих часах*

1. У XIX — першій половині XX ст. — в'язниця.

© С. Д. ПАНИШКО, А. В. ПЕТРАУСКАС, І. О. ЧОРНИЙ, 2022

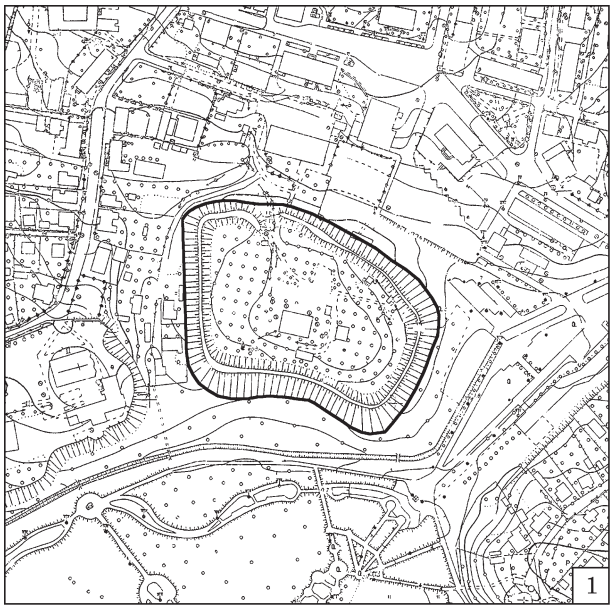

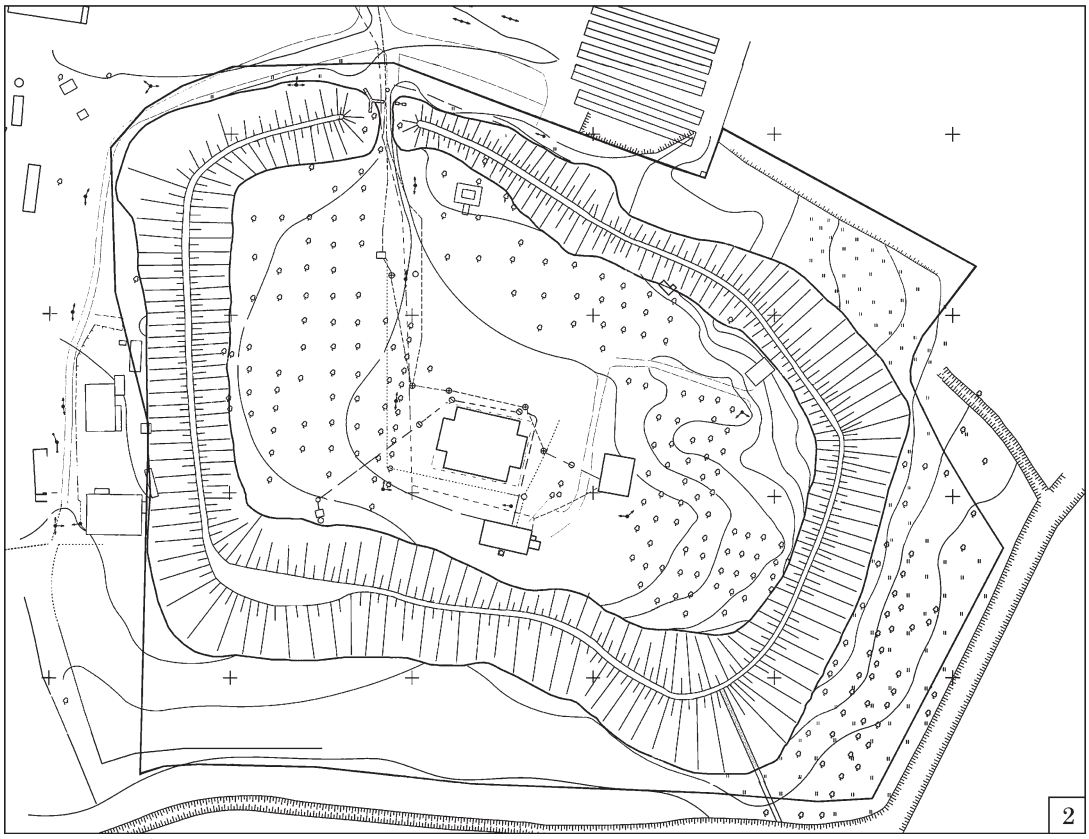

Рис. 1. Городище Володимира: 1 — місце розташування городища стародавнього Володимира; 2 — план оборонних валів та майданчика городища Володимира

не закинено старого замчища — городища й не висипано великого другого ряду земляних укріплень у формі високих валів, де зведено високі дубові стіни й вежі» (Цинкаловський 2003). О. Цинкаловський також подав відомості про топоніми міста Володимира та археологічні знахідки, зокрема пов'язані з городищем.

У середині XX ст. дослідження городища проводив П. Раппопорт, який розглядав городище передусім в аспекті фортифікаційного та архітектурного об'єкта, віднісши його до «городищ волинського типу» з огляду на прямолінійність окремих ділянок валів (Златогорський, Панишко 2013, с. 246).

Археологічні розкопки проводив М. Кучинко впродовж 1970—1980-х рр. Зроблені ним розрізи валів дитинця і окольного міста показали, що вони були насипані із глини та супіску, без будь-яких внутрішніх конструкцій. Натомість на дні глибокого рову дитинця виявлено забиті в землю загострені зверху дубові палі, сховані в свій час під водою, яка заповнювала рів (Кучинко 2005, с. 135). У північно-західній частині дитинця на довжині 10 м він відкрив складе-

ну на розчині «кам'яну стіну» заввишки 3,4 м і пов'язав її з якоюсь монументальною спорудою XIII—XIV ст. (Кучинко 1976; 2006, с. 96). На підставі стратиграфічних спостережень та аналізу здобутого матеріалу і передусім кераміки, найдавніший шар на території дитинця і окольного міста датовано X ст. Дослідженнями встановлено, що княжий Володимир був найбільшим містом Волинської землі з розвинутим сільським господарством, ремеслом і торгівлею, будучи водночас адміністративним, релігійним і культурним осередком (Кучинко 2005, с. 135).

Дослідження цього мурованого об'єкта продовжили М. Малевська та Є. Шолохова (Малевская-Малевич 1976; Малевская, Шолохова 1977). Вони простежили західне прясло стіни протяжністю близько 100 м, частково південну стіну та частину кутової північно-західної башти. Власне стіна збереглась на висоту 0,4—0,8 м за ширини західного прясла 2,5—2,6 м, а ширина південно-західної частини стіни — 3,8 м. Потужність фундаменту під стіною становила 2,4 м. Стіна та фундамент були складені з місцевого крейдяного вапняку на жовтому вапняно-піщаному розчині. Виявлені об'єкти датовано серединою XIV ст. і пов'язано із замком польського короля Казимира Великого.

У 1982 р. М. Малевська частково розчистила башту розміром 11,0 × 11,0 м, що у південно-східному куті дитинця (Малевская 1984), а 1989 р. повторно розкрила північно-західну башту.

Упродовж 2010—2012 рр. розкопки у південно-східному куті городища продовжила експедиція ДП «Волинські старожитності» під керівництвом О. Златогорського, С. Панишка та Ю. Лукомського. З 2011 р. важливою складовою частиною роботи експедиції, окрім археологічних досліджень, стала ексгумація жертв масових репресій середини XX ст., оскільки в той період на території городища була в'язниця і у червні 1941 р. тут проводили масові розстріли (Златогорський, Панишко 2013, с. 246).

У 2018 р. проведено візуальне обстеження валів літописного Володимира та зроблено перетин на місці в'їзду [1] (рис. 2, 3). З цією метою було закладено стратиграфічну траншею 1 довжиною 11 м і шириною 2 м, орієнтовану довгими стінками по лінії схід—захід. Траншею розбили на квадрати розмірами 2 × 2 м з нумерацією арабськими цифрами по лінії захід—схід. Перетин проведено уступами, які, переважно відповідають археологічних квадратам. Відповідно опис стратиграфії наведено поквадратно. Знахідки, виявлено в засипці валу, описані сумарно. Загальна досліджена площа склала 22 м^2 (рис. 4, 5).

У результаті проведених археологічних розкопок на місці в'їзду до городища Володимира було простежено наступну стратиграфію культурних нашарувань в тілі валу.

Верхній шар, який утворився внаслідок розвитку рослинності та частково антропогенної діяльності, представлений темно-сірим однорідним рихлим супіском. Він утримував як знахідки давньоруського та пізньосередньовічного часу, так і артефакти сучасного періоду. Потужність шару становить близько 0,25 м від рівня сучасної денної поверхні. Він тягнеться вздовж всієї траншеї від верхньої точки до підніжжя валу. Наступні нашарування являють собою шари, які утворились до початку спорудження валу, під час його зведення та утворилися після формування валу. Наведемо опис шарів послідовно до їх залягання по вертикалі відповідно до археологічних квадратів траншеї 1.

Шар, що підстеляє верхній дерновий шар в кв. 1, представлений темно-сірим ґумусованим супіском із включеннями глини та деревних вугликів і знахідок кераміки доби пізнього середньовіччя. Він займав майже всю площу квадрату і в західній частині квадрата мав чітку пряму межу, яка відділяла його від шарів, які мали відмінні характеристики. Не виключено, що він, враховуючи наявність в ньому значної кількості пізньосередньовічних знахідок, представляє собою заглиблену в тіло валу пізньосередньовічну споруду. Простежена потужність другого шару становить 1,3 м. У східній частині розрізу кв. 1 на глибині 0,4 м від рівня сучасної денної поверхні та на глибині 0,76 м від R_0 зафіксовано лінзу сірого супіску потужністю до 0,22 м; вона частково перекривала шар жовтого лесоподібного суглинку потужністю до 0,2 м. Нижче залягав прошарок темно-сірого супіску з включеннями жовтого суглинку потужністю до 0,16 м, який перекривав шар перевідкладеного жовтого лесоподібного суглинку (рис. 5).

Переважна кількість знахідок, виявлених під час досліджень валу, були зафіксовані саме в межах першого квадрату. Нижче наводимо їх опис.

З першого штика походили такі знахідки. Шматки червоноглиняної цегли — 13 од. Можуть бути датовані пізнім середньовіччям з урахуванням складу гончарної маси та способу випалення. Вісім шматків цегли на зовнішній поверхні мають сліди покриття білого кольору. Імовірно, вони були у зовнішньому ряді кладки, яку додатково оздобили шаром білого покриття (вапно?).

Кістки тварин — 28 уламків, частина з яких має сліди розрубування.

Три фрагменти червоноглиняних кахлів, лицева частина прикрашена рослинним орнаментом.

1. Археологічні дослідження здійснені за Відкритим листом А. В. Панікарського. Оскільки зазначений період не є темою його наукових інтересів, А. В. Панікарський цілком згоден на публікацію матеріалів без його авторства. Принагідно автори вдячні йому за можливість оприлюднити результати досліджень.

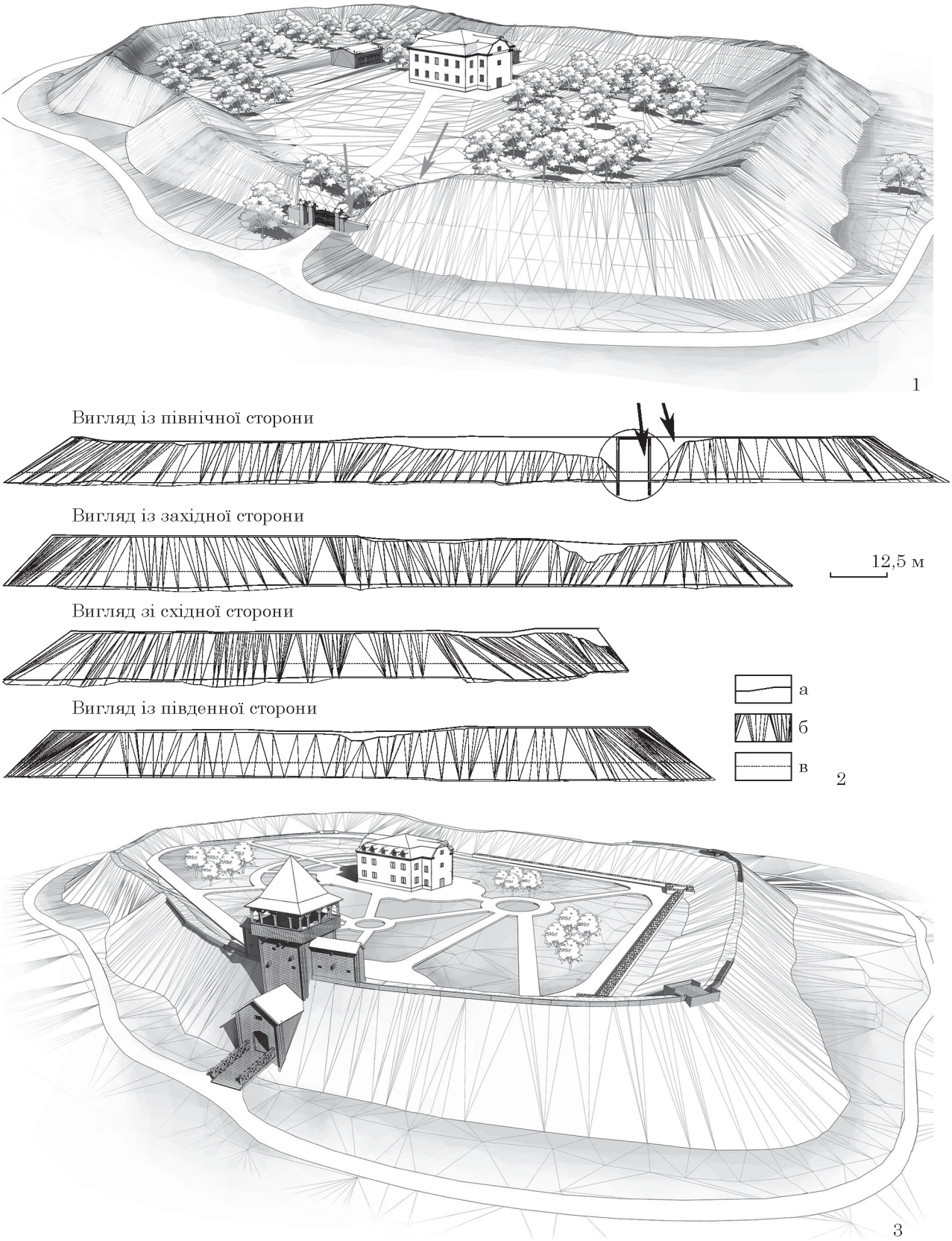

Рис. 2. Городище Володимира: 1 — вигляд з північного заходу і місце розташування розрізу валу; 2 — зображення валів із позначенням місця розрізу валу (а — контур проєктних земляних валів; б — контур існуючих земляних валів; в — рівень внутрішнього двору); 3 — проєктований вигляд городища після проведення реконструкції оборонних укріплень



Рис. 3. Фото в'їзду на городище із позначенням розташування розрізу валу



Рис. 4. Траншея 1, фото: 1 — розбивання розкопу; 2 — зняття верхнього шару; 3 — розбирання нашарувань; 4 — розкорчовування на кв. 3—5

37 фрагментів стінок гончарних посудин, без орнаменту. Можуть бути широко датовані в межах пізнього середньовіччя.

Три фрагменти стінок гончарних посудин. Внутрішня поверхня двох із них вкрита зеленою й жовтою прозорою поливами, у третього — непрозорою зеленою поливою. Датування — пізнє середньовіччя, XVII—XVIII ст.

Шість фрагментів стінок гончарних посудин. Зовнішня поверхня оздоблена врізними



Рис. 5. Фото дослідженої ділянки після зачистки

прямими горизонтальними вузькими лініями, один із них на внутрішній поверхні вкритий жовтою прозорою поливою. Знахідки також датовані пізнім середньовіччям.

Один фрагмент стінки гончарної посудини давньоруського часу. Оздоблена на зовнішній поверхні вузькими прямими горизонтальними лініями.

Один фрагмент стінки ранньогончарної посудини. Час побутування подібного посуду може бути датований до середини X ст. На зовнішній поверхні оздоблений прямими, широкими та горизонтальними лініями.

Один фрагмент стінки гончарної посудини давньоруського часу, без орнаменту

Два фрагменти стінок ліпних посудин, без чітких хронологічних ознак. Поверхня без орнаменту.

Один фрагмент денця гончарної посудини, давньоруського часу. Нижня поверхня увігнута й має сліди підсипки. В тісті домішки залізняку уламкової форми.

10 фрагментів денець гончарних посудин. Може бути датоване пізнім середньовіччям. Один фрагмент на внутрішній поверхні має поливу жовто-зеленого кольору. Одне з денець плоске, злегка ввігнуте, на нижній поверхні виразні сліди зрізання ниткою та відбитки осі гончарного круга (круглий відбиток в центрі діаметром 10 мм).

Три фрагменти вінець гончарних посудин (рис. 7: 1—3). Можуть бути віднесені до пізнього середньовіччя. Оздоблені жовто-зеленою поливою та штампованим орнаментом по плічку і врізним лінійним орнаментом по вінцю.

Два фрагменти вінець гончарних посудин (рис. 7: 4, 5). Мають характерні ознаки профілювання верхнього краю посудин, побутування яких відноситься до XVII—XVIII ст.

Два фрагменти вінець гончарних посудин (рис. 8: 4). Мають ознаки профілювання верхнього краю, яке характерне для посудин XIV—XV ст.

Три фрагменти вінець гончарних посудин (рис. 8: 3, 7). За особливостями профілювання можуть бути датовані XIII ст.

Два фрагменти вінець гончарних посудин (рис. 8: 5). Особливості складу гончарної маси та профілювання верхнього краю вінця уможливлюють його датування XII ст.

Два фрагменти вінець гончарних посудин можуть бути датовані XI ст. (рис. 8: 6, 8).

Під час дослідження нашарувань другого штика було виявлено такі знахідки. Кісток тварин 19 уламків. Серед них нижня щелепа молодої свині маленьких розмірів.

Чотири фрагменти цегли. Може бути датована пізнім середньовіччя. Червоноглиняні фрагменти, частина з них на зовнішній поверхні мають сліди покриття білого кольору (вапно?).

Один фрагмент вінця гончарної посудини (рис. 9: 1). Середини X ст. Вінце добре розвинене, ледь вигнуте, відігнуте назовні, край косо зрізаний на зовні під гострим кутом, нижня частина зрізу утворює виразний манжет.

Один фрагмент вінця гончарної посудини (рис. 9: 2). За особливостями профілювання верхнього краю може бути датоване XV—XVI ст. З уступом (під накривку на внутрішньому боці), зовні під вінцем наліпний валик, розчленований пальцевими втисканнями.

Один фрагмент вінця гончарної посудини (рис. 9: 3). Може бути датоване XVII ст.

Один фрагмент вінця гончарної посудини пізнього середньовіччя. Білоглиняне, внутрішня й зовнішня поверхні вкриті поливою білого кольору.

Два фрагменти стінок гончарних посудин давньоруського часу.

Вісім фрагментів стінок гончарних посудин, датованих пізнім середньовіччям. Без орнаменту, за виключенням одного, зовні оздобленого



Рис. 6. Траншея 1, розріз валу: план, стратиграфія по лінії А—А' та А'—А". **Умовні позначки**: 1 — темний гумусований шар (сильногумусований супісок); 2 — темно-сірий супісок із включеннями глини й деревних вугликів і знахідок кераміки доби пізнього середньовіччя; 3 — сірий супісок; 4 — шар обпаленого суглинку; 5 — жовтий лесоподібний перевідкладений суглинок; 6 — темно-сірий супісок із включеннями жовтого суглинку; 7 — темно-сірий супісок із включеннями лесоподібного суглинку; 8 — лесоподібний суглинок жовтого кольору із включеннями уламкового вапняку; 9 — темно-сірий супісок із вкрапленнями деревного вугілля; 10 — темно-сірий супісок із включеннями уламкового вапняку і глини; 11 — темно-сірий супісок без однорідних включень; 12 — жовтий лесоподібний суглинок із включеннями деревних вугликів; 13 — похований культурний шар; 14 — сучасний перекоп

прямими вузькими горизонтальними лініями чітко прокресленими та вертикальними, пролискованими лініями.

Три фрагменти стінок гончарних посудин пізнього середньовіччя. Внутрішня поверхня вкрита жовтою та зеленою поливами.

Один фрагмент денця гончарної посудини пізнього середньовіччя. Зовнішня поверхня вкрита вертикальними, пролискованими лініями.

Із рівня третього штика походили такі знахідки. Шість уламків кісток тварин. Один екземпляр із круглим штучним отвором, не наскрізним і зі слідами розколювання та розрубування поверхні. На іншому уламку відзначено сліди розколювання та поперечного розрубування.

Чотири шматки каменя без слідів обробки.

Один фрагмент стінки гончарної посудини. Товстостінний, близько 10 мм, належав посудині великих розмірів діаметром близько 0,5—0,7 м. Тісто добре вимішане, без видимих домішок, добре випалене та щільне. Поверхня темно-сірого кольору. За ознаками фрагмент дуже подібний до керамічних посудин пізньоримського часу — так званих піфосів.

Два фрагменти стінок гончарних посудин. За кольором поверхні, домішками в тісті й ознаками випалення можуть бути пізньосередньовічними. До них приєднані ручки підовальної в перетині форми.

Три фрагменти стінок гончарних посудин давньоруського часу. Зовні оздоблені прямими, вузькими, горизонтальними лініями, нанесеними по сирій поверхні.

11 фрагментів стінок гончарних посудин без орнаменту. Можуть бути широко датовані в межах пізнього середньовіччя.

Три фрагменти денець гончарних посудин. За ознаками течії гончарної маси в зламі стінки та способом формування насипу вони можуть бути датовані давньоруським часом. Один фрагмент денця на зовнішній поверхні має змазаний відбиток клейма (?).

Один фрагмент денця гончарної посудини. За способом формовки та випалення може бути датоване пізнім середньовіччям. На нижній поверхні денця сліди зрізання ниткою від підставки гончарного кола.

Із рівня четвертого штика походили кістки тварин. Представлено лише три уламками маленьких розмірів.

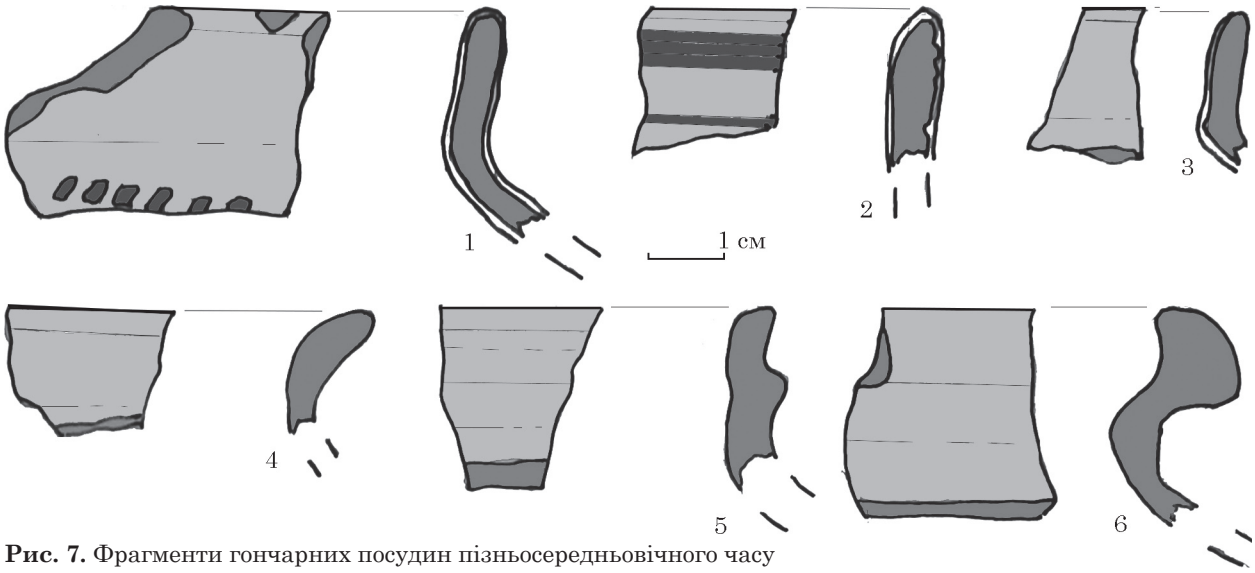

Рис. 7. Фрагменти гончарних посудин пізньосередньовічного часу

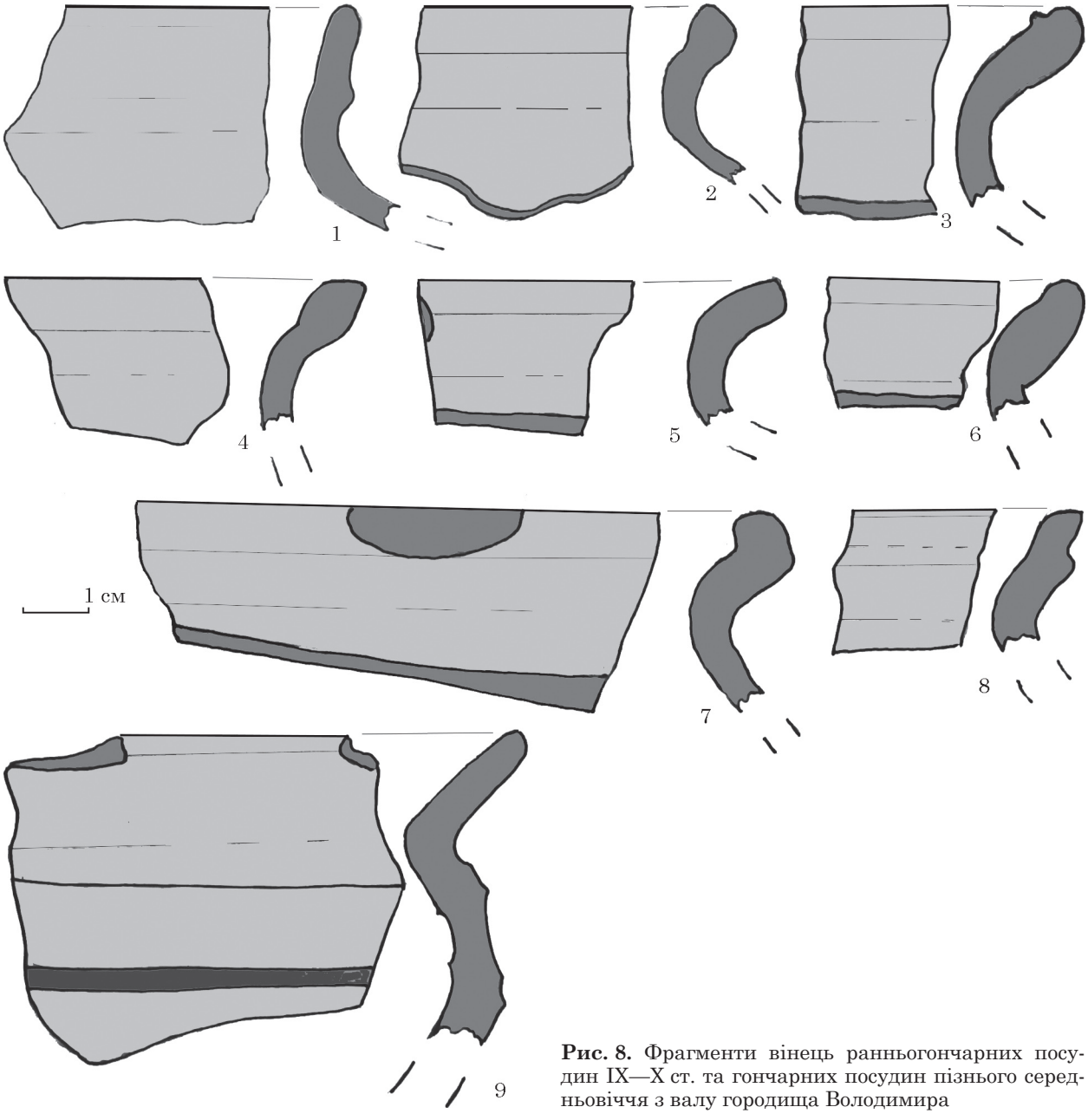

Рис. 8. Фрагменти вінець ранньогончарних посудин IX—X ст. та гончарних посудин пізнього середньовіччя з валу городища Володимира

Знайдено три шматки каменю без слідів обробки. Не виключено, що вони мають природне походження і є природним супутником нашарувань материкового ґрунту, використаного для зведення тіла валу.

Один шматок кременю без слідів обробки. Вірогідно, він також потрапив до валу разом із материковим ґрунтом.

Один шматок червоноглиняної цегли пізньосередньовічного часу.

12 фрагментів стінок гончарних посудин. У тісті майже відсутні домішки, які можна візуально визначити, черепок міцний, добре випалений, щільний, краї зламів мають ознаки, сформовані під час розколу стінки посудини, витягнутої із одного кавалка глини на швидкому гончарному крузі. За вказаними ознаками може бути датований пізнім середньовіччям.

Один фрагмент стінки гончарної посудини орнаментований врізною, прямою, горизонтальною лінією, нанесеною по сирій глині. Може бути датований давньоруським часом.

Один фрагмент денця гончарної посудини пізнього середньовіччя.

У кв. 2 до глибини 1,2 м від R_0 в західній частині квадрату відзначена стратиграфія, тотожна стратиграфії нижніх нашарувань східної частини кв. 1 (див. рис. 6). Нижче зазначеної позначки по всій площі квадрата залягав шар темно-сірого супіску з включеннями жовтого лесоподібного суглинку. Його потужність становить від 0,2 до 0,5 м. Нижче до гл. 2 м від R_0 залягав шар жовтого лесоподібного суглинку із вкрапленнями вапняку. В межах квадрату на рівні першого штика виявлені наступні знахідки.

Знайдено шість уламків кісток тварин.

Один шматок каменю без слідів обробки. Вірогідно, має природне походження і потрапив до насипу валу із материкових відкладень під час будівництва оборонної споруди.

11 фрагментів стінок гончарних посудин. За ознаками складу тіста та випалення і способу формування порожнього тіла посудини можуть бути датовані давньоруським часом (?).

10 фрагментів стінок гончарних посудин без орнаменту пізнього середньовіччя.

Два фрагменти стінок гончарних посудин давньоруського часу. Оздоблені прямими горизонтальними вузькими врізними лініями. На одному з фрагментів лінії розташовані смугами по 4—5 ліній; лінії мають ширину близько 10 мм, між ними відступ близько 10—15 мм. Подібний прийом орнаментації зовнішньої поверхні характерний для посуду райковецької культури.

Один фрагмент вінця гончарної посудини (рис. 9: 4). Зовнішній край вінця має характерну закраїну, притаманну посуду XI ст. Серед керамічних комплексів гончарного ремісничого посаду давньоруського Вишгорода із чіткими хронологічними прив'язками, цей тип вінець найпоширеніший.

Один фрагмент вінця гончарної посудини має характерний вигин вінця (з уступом під кришку), поширений серед посуду XII ст.

Два фрагменти вінець гончарної посудини (рис. 8: 5, 7). Можуть бути датовані XII—XIII ст.

Два фрагменти вінець гончарної посудини, датовані XI—XII ст.

На рівні другого штика знайдено один фрагмент денця гончарної посудини пізнього середньовіччя і давньоруського часу (пласке, на зовнішній поверхні має виразні сліди підсипки).

На горизонті третього штика було виявлено один уламок кістки тварини.

Чотири фрагменти стінок гончарних посудин; можуть бути датовані давньоруським часом.

Два фрагменти стінок гончарних посудин переддавньоруського й давньоруського часу (IX—X ст.). На зовнішній поверхні нанесено орнамент у вигляді прямих, врізних, горизонтальних ліній. Два фрагменти оздоблені вузькими лініями, ще один — прикрашений широкими лініями.

Виявлено один фрагмент денця гончарної посудини давньоруського часу.

Від гл. 2,8 м до 2,3 м від R_0 у кв. 3 залягав шар перевідкладеного лесоподібного суглинку із вкрапленнями вапняку. В ньому були лінзи темно-сірого супіску зі вкрапленнями деревних вугликів та лінза темно-сірого супіску зі включеннями уламкового вапняку і глини. Нижче до гл. 3,4 м від R_0 залягав шар темно-сірого супіску зі включеннями деревних вугликів. У західній частині квадрату на нижньому рівні зафіксовано скупчення шириною 0,6 м та висотою 0,4 м темно-сірого супіску без включень. Із площі третього квадрату походять такі знахідки.

Під час вивчення нашарувань першого штика виявлено два фрагменти стінок гончарних посудин пізнього середньовіччя. Зовнішня поверхня прикрашена орнаментом, нанесеним за допомогою лискування.

Два фрагменти стінок гончарних посудин IX—X ст. і давньоруського часу. Один із них орнаментований врізними прямими, широкими, горизонтальними лініями.

Виявлено один фрагмент вінця гончарної посудини XIII ст.

У наступному горизонті другого штика знайдено один шматок каменю природного походження без слідів штучної обробки.

Знайдено крем'яне знаряддя доби неоліту та палеометалів. Виготовлене із темно-сірого кременю, добре видно ударну площадку, робочий край вкритий дрібною ретушшю. На боковій поверхні видимі сліди штучного шліфування.

Один фрагмент денця гончарної посудини пізнього середньовіччя.

У ході вивчення нашарувань на рівні третього штика знайдено три фрагменти стінок гон-

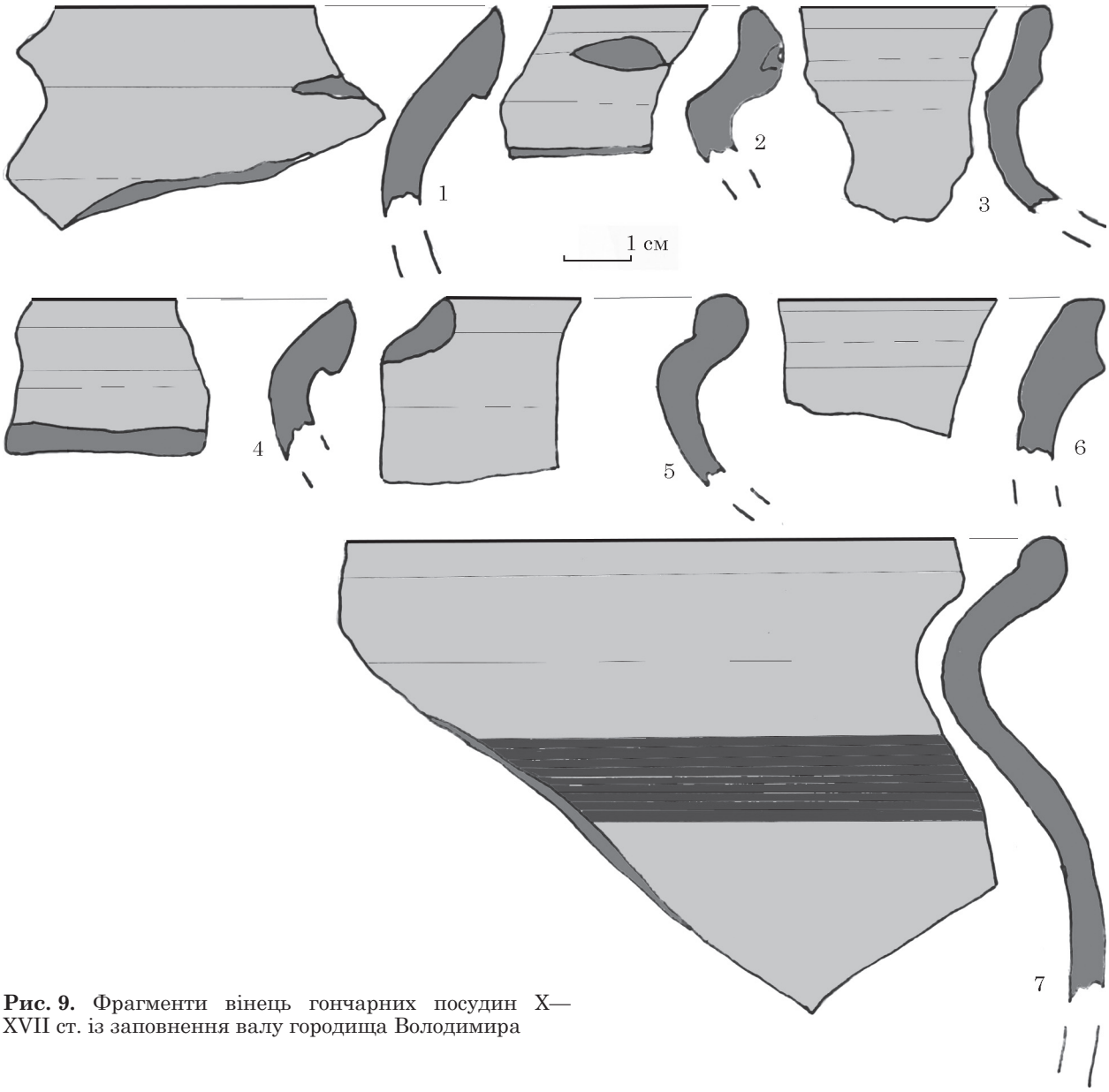

Рис. 9. Фрагменти вінець гончарних посудин X—XVII ст. із заповнення валу городища Володимира

чарних посудин без орнаменту давньоруського часу.

Один уламок кременю зі слідами штучної ретуші.

На рівні п'ятого штика в кв. 3 було виявлено шість шматків каменю, серед яких чотири із кременю без слідів обробки.

У межах кв. 4 виявлено послідовне залягання горизонтальних шарів, що перекривали один одного. Верхній шар потужністю до 0,28 м був представлений жовтим лесоподібним суглинком із включеннями деревних вугликів. Нижче залягав шар темно-сірого супіску із включеннями жовтого суглинку потужністю до 0, м, який перекривав шар жовтого лесоподібного суглинку потужністю до 0,3 м та продовжувався до гл. 4,4 м від R_0. Нижче його підстеляв потужний шар перевідкладеного лесоподібного суглинку зі вкрапленнями вапняку, який займав також усю площу кв. 5 і мав у його межах нижню відмітку на гл. 5,6 м. Знахідки в межах квадрату не виявлені.

Більшу частину верхнього заповнення кв. 5 займав уже згаданий шар лесоподібного суглинку, що перекривав шар темно-сірого супіску зі включеннями жовтого суглинку під яким залягав тонкий (до 0,16 м) шар згаданого лесоподібного суглинку. Нижче був перекритий при зведенні тіла валу культурний шар — темно-сірий супісок, який мав абсолютні позначки від R_0 — 5,8—5,96 м. Материк — жовтий однорідний лесоподібний суглинок. У західній частині кв. 5 зафіксовано перекоп 1970-х рр., який, вірогідно, є частиною траншеї для прокладання комунікацій на територію городища (до тубдиспансеру).

У процесі розбирання заповнення засипки тіла валу, в шарах, які однозначно можуть бути пов'язані із земляною конструкцією земляного оборонного укріплення було зафіксова-

но незначну кількість знахідок стінок ранньогончарних посудин, які можуть бути широко датовані в межах давньоруського часу. Знахідки, які б мали вужчі хронологічно визначені ознаки, не зафіксовані. Під час дослідження перекритого насипом валу культурного шару в ньому було знайдено фрагменти стінок ліпних посудин, які мають ознаки, характерні для посуду слов'янських археологічних культур і бути широко датовані в межах I тис. н. е. Із площі кв. 5 походять такі знахідки.

У перекритому культурному шарі на глибині 1,8—1,9 м; 1,2—1,35 м від сучасної денної поверхні знайдено вісім фрагментів стінок ліпних посудин I тис. н. е., товстостінні без орнаменту. Один із них був ошлакований.

Також було виявлено шість фрагментів стінок ліпних посудин доби бронзи — ранньозалізного часу.

Таким чином, вперше за історію археологічних досліджень міста Володимира проведено перетин оборонних валів городища. Встановлено, що в тілі валу наявні впускні археологічні об'єкти, які утворились після його спорудження. В засипці тіла валу знайдено незначну кількість артефактів, датованих в межах переддавньоруського й давньоруського часів. Спостереження за шарами засипки тіла валу, в яких помітні різні верстви супісків та суглинків із значною кількістю природних домішок, дозволяють в подальшому (на основі порівняння вказаних домішок) провести зіставлення із геологічними розрізами поруч із городищем для з'ясування місця, з якого вибирали ґрунт для насипання валу.

Слід також відзначити, що в культурному шарі, який утворився на місці зведення оборонної споруди, не представлено жодного фрагмента ранньогончарного чи гончарного посуду. Натомість на відносно невеликій площі виявлено значну кількість фрагментів ліпного посуду I тис. н. е. Знахідки з культурного шару можуть свідчити про відсутність у давньоруський час життя на місці зведення валу, або ж, принаймні, про його відносно незначну інтенсивність — враховуючи незначну кількість фрагментів посуду із перевідкладених культурних нашарувань в тілі валу, які було взято для насипання валу із прилеглої до нього території.

ЛІТЕРАТУРА

Дверницкий, Е. Н. 1887. Археологические исследования в г. Владимире- Волынском и его окрестностях. *Киевская старина*, 1, с. 36-50.

Златогорський, О. Є., Панишко, С. Д. 2013. *Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010—2012 роках: джерела і матеріали*. Луцьк: Волинські старожитності.

Кравченко, В., Сохань, П., Боряк, Г. (ред.). 2005. *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року*. Київ.

Кучинко, М. М. 1976. Раскопки древнего Владимира-Волынского. *Археологические открытия 1975 года*, с. 349-350.

Кучинко, М. М. 2005. *Археологія Волині*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Кучинко, М. М. 2006. *Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси*. Луцьк.

Кучинко, М. М., Охріменко, Г. В., Петрович, В. В. 2004. *Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст.* (*у світлі соціотопографії*). Луцьк.

Малевская, М. 1984. Архитектурно-археологические исследования на Волыни. *Археологические открытия 1982 года*, с. 291.

Малевская, М., Шолохова, Е. 1976. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1975 года*, с. 354-355.

Малевская, М., Шолохова, Е. 1977. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1976 года*, с. 327-328.

Малевская-Малевич, М. 1976. *Отчет о работе Волынского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛОИА в 1976 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/142.

Мицик, Ю. 2004. Відомості про Україну XIV ст. в Хроніці Яна з Чарнкова. *Маґістеріум*, 17: Історичні студії, с. 92-97.

Ричков, П. 2009. Архітектурно-просторова еволюція Володимира-Волинського від заснування до кінця XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся*, 32: Володимир-Волинський в історії України і Волині, с. 7-22.

Терський, С. 2010. *Княже місто Володимир*. Львів: Львівська політехніка.

Цинкаловський, О. 2003. *Княжий город Володимир*. Луцьк: Надстир'я.

REFERENCES

Dvernitskii, E. N. 1887. Arkheologicheskie issledovaniia v g. Vladimire- Volynskom i ego okrestnostiakh. *Kievskaia starina*, 1, s. 36-50.

Zlatohorskyi, O. Ye., Panyshko, S. D. 2013. *Doslidzhennia na Volodymyr-Volynskomu horodyshchi u 2010—2012 rokakh: dzherela i materialy*. Lutsk: Volynski starozhytnosti.

Kravchenko, V., Sokhan, P., Boriak, H. (ed.). 2005. *Lytovska metryka. Knyha 561: Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku*. Kyiv.

Kuchinko, M. M. 1976. Raskopki drevnego Vladimira-Volynskogo. *Arkheologicheskie otkrytiia 1975 goda*, s. 349-350.

Kuchynko, M. M. 2005. *Arkheolohiia Volyni*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia.

Kuchynko, M. M. 2006. *Volodymyr serednovichnyi. Istoryko-arkheolohichni narysy*. Lutsk.

Kuchynko, M. M., Okhrimenko, H. V., Petrovych, V. V. 2004. *Istoriia mista Volodymyra-Volynskoho vid naidavnishykh chasiv do seredyny XX st. (u svitli sotsiotopohrafii)*. Lutsk.

Malevskaia, M. 1984. Arkhitekturno-arkheologicheskie issledovaniia na Volyni. *Arkheologicheskie otkrytiia 1982 goda*, s. 291.

Malevskaia, M., Sholokhova, E. 1976. Raskopki arkhitekturnykh pamiatnikov v Liubomle i Vladimire-Volynskom. *Arkheologicheskie otkrytiia 1975 goda*, s. 354-355.

Malevskaia, M., Sholokhova, E. 1977. Arkhitekturno-arkheologicheskie issledovaniia vo Vladimire-Volynskom. *Arkheologicheskie otkrytiia 1976 goda*, s. 327-328.

Malevskaia-Malevich, M. 1976. *Otchet o rabote Volynskogo otriada arkhitekturno-arkheologicheskoi ekspeditsii LOIA v 1976 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f, 63, 1976/142.

Mytsyk, Yu. 2004. Vidomosti pro Ukrainu XIV st. v Khronitsi Yana z Charnkova. *Magisterium*, 17: Istorychni studii, s. 92-97.

Rychkov, P. 2009. Arkhitekturno-prostorova evoliutsiia Volodymyra-Volynskoho vid zasnuvannia do kintsia XIX st. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia*, 32: Volodymyr-Volynskyi v istorii Ukrainy i Volyni, s. 7-22.

Terskyi, S. 2010. *Kniazhe misto Volodymyr*. Lviv: Lvivska politekhnika.

Tsynkalovskyi, O. 2003. *Kniazhyi horod Volodymyr*. Lutsk: Nadstyr'ia.

S. D. Panyshko,
A. V. Petrauskas, I. O. Chorny

ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION OF THE FORTIFICATION OF ANNALISTIC VOLODYMYR IN 2018

For the first time in the history of archeological research in Volodymyr the cross-section of the ramparts of «Valy» hill-fort were made. According to external morphological features the hill-fort belongs to the «Volyn type», and most researchers consider it to be remains of the citadel of annalistic city. There is no direct evidence of the latter but the available written sources directly indicate the location of the brick castle of Casimir the Great in the 14th century and the later wooden-earthen headman's castle. Just the main task of the work was to ascertain the conformity of the ramparts to these objects.

The internal structure of the rampart was explored by laying a stepped trench measuring 2 × 11 m at the end of the rampart at the place of its gap (entrance to the territory of hill-fort). The cross-section made it possible to record the stratigraphic column of layers and backfills for more than 6 m long and to ascertain the general picture of the rampart construction.

It was learned that the embankment of the rampart was carried out above the level of the cultural layer which occured on a yellow homogeneous loess-like loam (possibly the virgin soil). The generalization of the layers traced above for 5.96 m allows us to identify three of their main groups which probably reflect the sequence of erecting of the rampart at this area.

The first large-scale backfill, which formed the basis of the embankment, was traced in the square 5. It consisted mainly of yellow loess-like loam with inclusions of limestone fragments.

The middle part of the embankment was explored in squares 2—4, where the complex stratigraphic sequence of various layers and strata have been traced, which, in addition to loess-like yellow loam with limestone fragments, included the larger backfills of dark gray sand with inclusions of yellow loam and the same soil with inclusions of debris.

Finally, the upper part of the embankment, explored in the square 1, consisted of dark gray humused sand with inclusions of clay and charcoal. Since this layer contained a lot of pottery of the Late Middle Ages, it is possible that this is a filling of the late medieval building inserted into the embankment.

The research revealed material from different times, dating from the Bronze Age to nowadays. The dating of the embankment of rampart is indicated by the findings of late medieval pottery in its middle part. They confirm the written reports about the construction of a wooden-earthen headman's castle in the 15th century.

Some structural features of the rampart are in good agreement with historical data. In particular, the first backfill at the base of the embankment of yellow loess-like loam had significant inclusions of fragments of limestone, which may be the remains of the masonry of the walls of Casimir the Great castle, dismantled in 1370.

Dating the construction of rampart to the 15th century indicates that the explored hill-fort was not the citadel of Old Volodymyr. On the other hand, it allows us to re-date at least the part of hill-forts of «Volyn type», which are traditionally attributed to the 10th—11th centuries.

Keywords: settlement, rampart, backfill, ceramics, Late Middle Ages.

Одержано 11.04.2022

ПАНИШКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк, Україна.
PANYSHKO Serhii, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4188-1089, e-mail: panishko63@gmail.com.

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інституту археології НАН України, Київ, Україна.
PETRAUSKAS Andriy V., Ph. D., Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9066-1376, e-mail: petrauskas@i.ua.

ЧОРНИЙ Іван Олександрович, магістр, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк, Україна.
CHORNYI Ivan, Master, Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9218-5628, e-mail: johnchorniy@gmail.com.

УДК [904.4:725.182](477.43)”12/16” DOI: 10.37445/adiu.2022.02.15

П. О. Нечитайло, Є. Ю. Левінзон, П. А. Болтанюк

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО БАСТІОНУ СТАРОГО ЗАМКУ (ПІЛЬНА БРАМА) В КАМ’ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В 2019 році

У статті опубліковано результати археологічних досліджень, проведених внаслідок обвалу частини стіни Північного бастіону Старого замку в районі колишньої Пільної брами в м. Кам’янець-Подільський. Увагу зосереджено на описі стратиграфічної ситуації, конструктивних особливостей виявлених фортифікаційних об’єктів (укріплення чорноліської культури, залишки Пільної брами та підземної бойової галереї), археологічного матеріалу, представленого знахідками західнотрипільської і чорноліської культур, доби середньовіччя — раннього модерного часу XIII—XVII ст.

Ключові слова: *Старий замок, Пільна брама, стратиграфія, фортифікація, кераміка, західнотрипільська культура, чорноліська культура, доба середньовіччя, ранній модерн.*

У лютому 2018 р. стався обвал стіни північно-західного кута Північного бастіону Старого замку, на північ від башти Рожанки (рис. 1). Розміри руйнування склали 7,7 м по висоті та 11,8 м по довжині, площею 90,86 м^2. Попередні результати нещодавно опубліковані (Нечитайло, Болтанюк, Старенький 2019); ця публікація покликана детальніше висвітлити отриману інформацію, зокрема і щодо рухомого археологічного матеріалу.

Це не перший обвал стіни в цьому місці, подібний вивал трапився також ще на початку XX ст. Історично цей оборонний вузол замку утворився у середині XVI ст., коли військовий інженер і будівничий Іов Претфус збудував нові ворота до замку, що отримали назву Пільна брама (Jabłonowski 1882). Як зауважував напис на брамі, її реставрували в 1771 р. за часів польського короля Станіслава II Августа Понятовського, через що вона отримала назву на його честь (Prusiewicz 1915, s. 99). А вже в

© П. О. НЕЧИТАЙЛО, Є. Ю. ЛЕВІНЗОН, П. А. БОЛТАНЮК, 2022

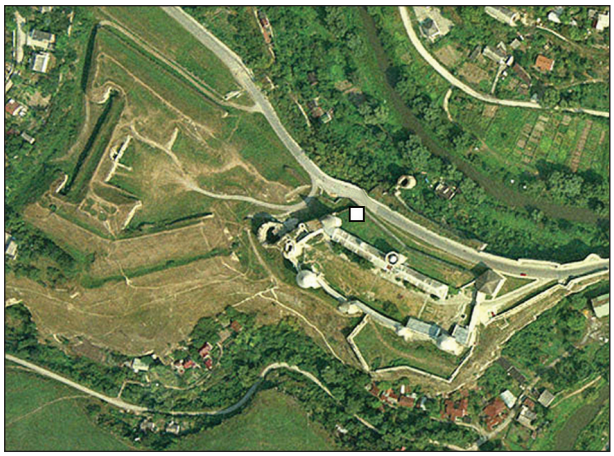

Рис. 1. Місце обвалу стіни

1876 р. Пільну браму або ж браму Станіслава Августа розібрали з метою розширення дорожнього шляху (Сецинский 1895, с. 104).

Вид брами та прилеглої території можна побачити на планах 1673—1679 рр. та 1684 р., фрагменти яких подано у публікації (рис. 2). Внутрішню забудову цієї ділянки укріплень замку також дають кілька відомих описів (Мошак 2012; Михайловський 2008, с. 103—104). Так, в описі замку 1572 р. згадано «браму від поля», яка мала звід з двома колодками, якими цей звід замикали. Окрім брами були ворота двоїсті. Над брамою згадуються муровані сіни, ізба, кімната «spotrzabna» (туалет), коморка в сінях, під сіньми магазин мурований. В ізбі було два вікна з ґратами залізними і шибки скляні в олові дрантиві, в кімнаті вікно із залізними ґратами. Також на горі, в сінях були двері, що вели до тайника, котрими ходили до Дитинця із Пригородка. Біля брами описується ізба му-

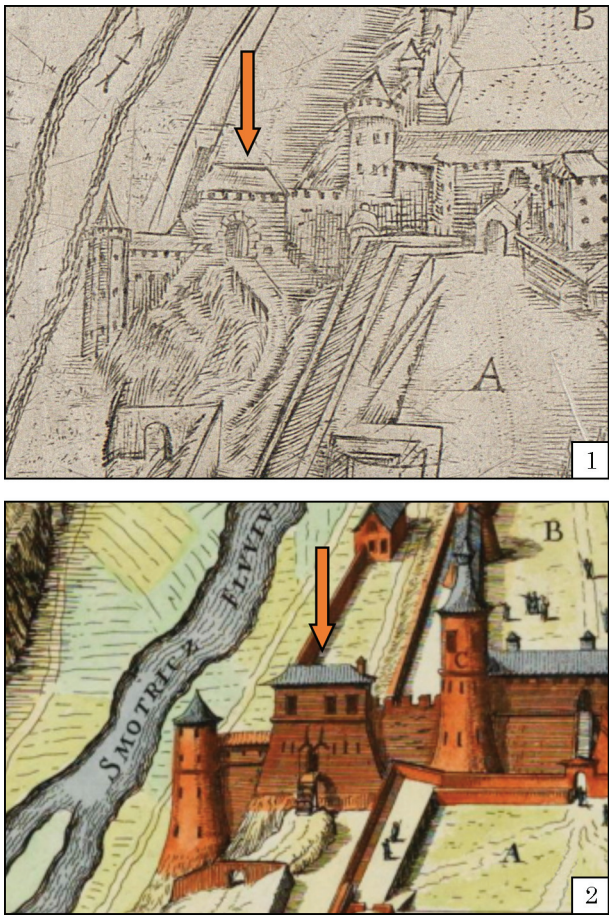

Рис. 2. Зображення Пільної брами: 1 — мідьорит Кипріяна Томашевича 1673—1679 рр.; 2 — план 1684 р. Джованні Джакомо де Россі

рована, де мешкав воротний, а навпроти цього приміщення розміщувалась лазня мурована. Під нею згадується коморка, біля якої був потайник, що вів до криниці, яка розміщувалась у башті Водній (Мошак 2012, с. 117).

Як зауважила О. А. Пламеницька, Пільну браму звели на плані прямокутника 8,0 × 21,0 м, вона мала тричастинну структуру, а її південна частина в основі мала реконструйовану І. Претфусом башту Стару Рожанку (Пламеницька 2012, с. 352).

Археологічні дослідження ділянки вперше провела група науковців під керівництвом Є. М. Пламеницької. У 1965 р. було закладено кілька шурфів та розкоп з північного боку башти Рожанка. Вона ж провела масштабні земляні роботи в районі Пільного мосту (Пламеницька 2012, с. 359, іл. 276). З північного та східного боків башти було відкрито кам'яні стіни на глибину 2,5 м. Сам розкоп поглибили до рівня 7,5 м, але материка не було досягнуто. Дослідження 1979—1980 рр. дали можливість стверджувати, що міст мав шість кам'яних пілонів, поєднаних верхньою дерев'яною конструкцією (Пламеницька 2012, с. 358).

Цікавим було також те, що під час археологічних досліджень у південно-західній частині замку було виявлено доволі архаїчну за виглядом групу керамічних виробів, датовану О. А. та Є. М. Пламеницькими IX—X та X—XI ст. (Пламеницька 1999, с. 37, іл. 45). Щоправда, у примітках до статті, автори зазначали, що ця кераміка викликала «суперечливе датування», а М. П. Кучера, надаючи дослідницям допомогу, датував ці знахідки в межах XIV ст. (Пламеницька 1999, с. 68).

У 2008 й 2010 рр. кілька розкопів на Північному бастіоні заклали з ініціативи О. А. Пламеницької. Керівником археологічної частини проєкту була Л. І. Виногродська (Виногродська, Болтанюк 2010; 2012). Один з розкопів було закладено якраз біля башти Рожанки, вздовж східного муру Північного бастіону (Пламеницька 2012, с. 106, іл. 60). Профіль розкопу 3 2010 р. відображений у загальній стратиграфії (рис. 3: 6).

У 2018 р. розроблено проєкт протиаварійних робіт (головний архітектор — А. О. Поліщук), згідно з яким були передбачені такі заходи:

• демонтаж існуючого мурування залишків стіни та фундаментів проектної ділянки;

• відновлення втраченої ділянки стіни мурів шляхом влаштування нової підпірної кам'яної (масивної) конструкції, з влаштуванням перев'язки кладки;

• забезпечити додаткову жорсткість та цілісність мурування проектної та західної ділянки мурів, влаштувавши монолітні залізобетонні пояси;

• влаштування вертикального планування та організованої системи водовідведення з тераси Північного двору з пристінним дренажем підпірної стіни.

У рамках цих заходів виконавець робіт здійснював виїмку ґрунту за обвалом стіни. Ґрунт виймали вручну й технічними засобами. Процес здійснено у два етапи. Під час першого було пройдено 1—1,2 м ґрунту за завалом стіни, у південному напрямку до башти Рожанки (рис. 4—5). Під час другого етапу відбулось поглиблення у південному напрямку ще на 1—1,3 м. Загалом, ґрунтові нашарування за завалом стіни було вибрано на відстань 2—2,5 м (див. далі: рис. 7). Оскільки західний кут стіни Північного дворику постраждав найбільше, вибірка ґрунту в цьому місці була здійснена на більшу глибину, ніж зі східного боку обвалу.

Археологічний нагляд за протиаварійними роботами включав власне нагляд за вибіркою ґрунту, серію горизонтальних та вертикальних зачисток, фото- й графічну фіксацію, вибірку рухомого матеріалу.

Найбільшу інформативну цінність мала вертикальна зачистка в місці обвалу стіни, що проводилась двічі.

Було зафіксовано два стратиграфічні профілі. Профіль 1 зафіксував стратиграфічну картину у нижній частині стіни (рис. 4—5). Він дав змогу простежити конфігурацію валу чорноліської культури і можливе укріплення доби енеоліту.

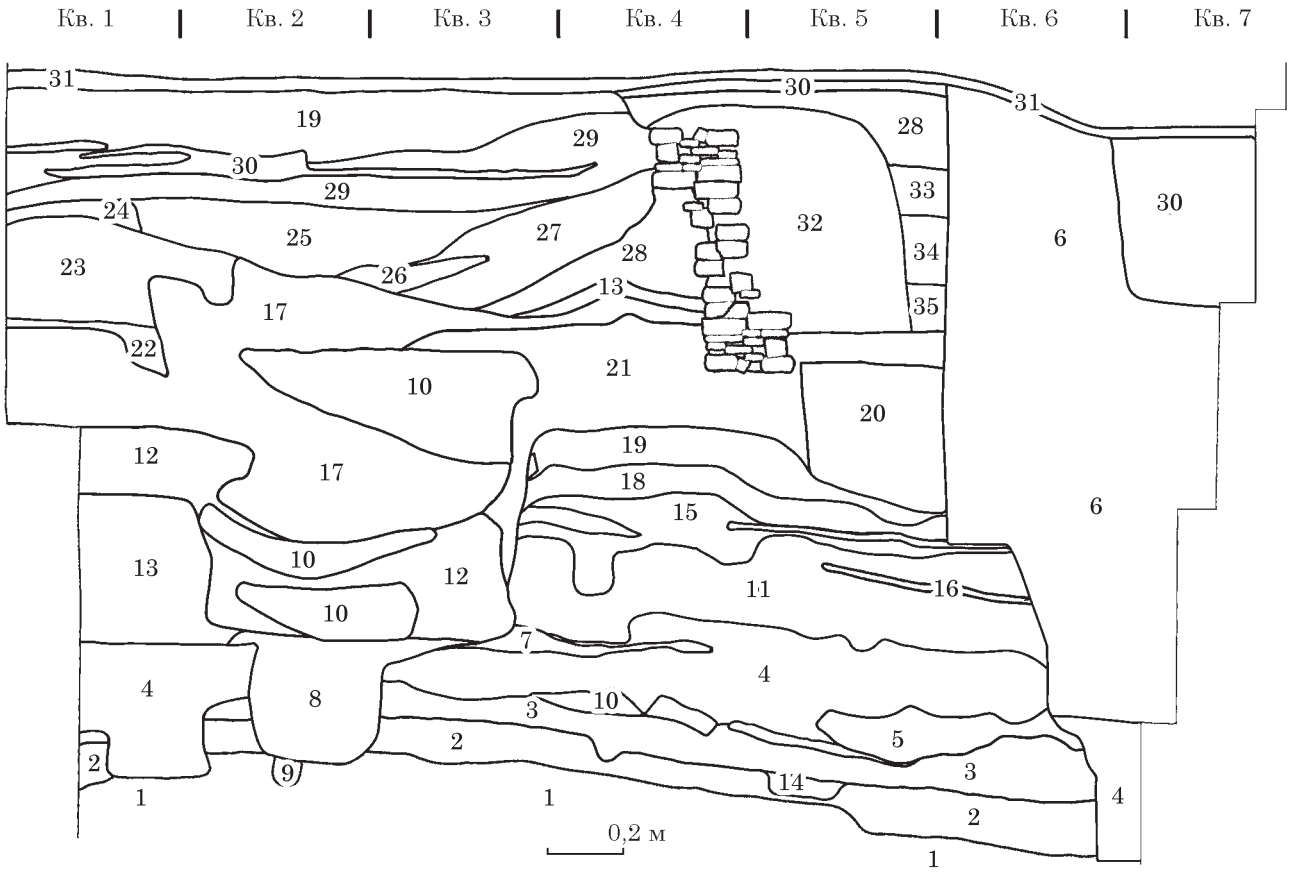

Рис. 3. Стратиграфія профілю по лінії захід—схід місці проведення протиаварійних робіт на Північному бастіоні Старого Замку (*виконали: П. А. Болтанюк, О. В. Омельченко)*: 1 — материкова порода (ромушина); 2 — сіро-зелений шар, трипілля; 3 — темно-сірий шар, трипілля; 4 — чорнозем із вкрапленнями горілого дерева, обмазки, гравію; 5 — яскраво-помаранчевий дисперсний горілий шар (суглинку?), чорноліська культура; 6 — засипка траншеї 2010 р.; 7 — сіро-зелений шар; 8 — заповнення ями 1; 9 — стовпова яма, трипільська культура; 10 — скупчення каміння; 11 — шар битого каміння, утворений при поглибленні рову; 12 — мішаний чорнозем із камінням; 13 — ромушина; 14 — стовпова яма від частоколу, чорноліська культура; 15 — суміш глини, горілого дерева і гравію; 16 — темний горілий шар; 17 — чорнозем із дрібним камінням; 18 — коричневий ґрунт, насичений тлілим деревом; 19 — сірий ґрунт; 20 — суміш сірого ґрунту з гравієм; 21 — сіро-зелений шар із вугликами, обмазкою, горілим деревом; 22 — глина з камінням; 23 — сірий шар ґрунту з камінням; 24 — темний ґрунт; 25 — сіро-коричневий ґрунт із камінням; 26 — ґрунт зі щебенем; 27 — сіро-коричневий ґрунт; 28 — будівельне сміття; 29 — сірий ґрунт із гравієм, вугликами й кістками; 30 — глина; 31 — шар дерну; 32 — бойова (крита) галерея; 33 — сірий ґрунт із гравієм; 34 — сіро-коричневий ґрунт; 35 — темно-сірий ґрунт

Профіль 1 було зафіксовано фотографічно під час першого етапу виїмки ґрунту (рис. 4—5).

Профіль 2 зафіксовано після другого етапу вибірки ґрунту за стіною (див. далі: рис. 7). Фіксація відбувалась за допомогою фото та креслення профілю в масштабі 1 : 20 (рис. 3).

У квадратах 1—2 і частково 3 територія відображала сліди перепланувань у пізньосередньовічний та модерний час. Тут фіксувались підсипки з чорноземного і суглинкового ґрунту та окремі скупчення бутового каменю (рис. 3: 10). Давні шари та конструкції були вибрані до рівня горизонту чорноліської культури. Тут фіксувалось вирівнювання денної поверхні мішаним суглинком (рис. 3: 7). Із горизонту 7 простежено «запуск» ями 1 (рис. 3: 8). У її заповненні фіксувались фрагменти кераміки другої половини XV — першої половини XVI ст. Яма 1 була «впущена» в шар західнотрипільської культури (далі — ЗТК) та перерізала шар гравійно-галечного ґрунту осадового походження, що лежав над материковою скелею (рис. 8).

У західній частині зрізу давні шари були краще збережені. Цьому сприяло існування підземної бойової галереї, яка з'єднувала башту Рожанку та Пільну браму (рис. 3: 32). Між західною стінкою галереї та підпірною стіною бастіону, в місцях між розкопами Л. І. Виногродської збереглися непошкоджені ділянки культурних шарів (рис. 3: 28, 33, 34).

У квадраті 7, та західній частині квадрату 6, між східною стіною підземної бойової галереї та західною стіною Північного дворику Старого замку, у 2008 р. було закладено траншею під керівництвом Л. І. Виногродської (рис. 3: 6). Траншеєю було пройдено глибину на понад 5 м і досягнуто крайньої нижньої точки битої скелі, що була викинута на верхівку валу чорноліської культури при поглибленні давнього рову у пізньосередньовічний час. На фото добре видно



Рис. 4. Зачистка шару середнього Трипілля етапу BI та фортифікаційних конструкцій чорноліської культури на першому етапі вибірки ґрунту



Рис. 5. Рів та вал чорноліської культури на першому етапі зачистки

білий пісок, яким підсипана долівка траншеї (рис. 6). Цей пісок фактично залягає над перепаленими конструкціями чорноліського валу.

Зведена стратиграфічна ситуація виглядала наступним чином (рис. 3). Над скельною монолітною породою залягав шар гравійно-галечного ґрунту осадового походження (передматерик, «ромушина»). Над ним фіксувався шар ЗТК етапу BI. Він плавно розділявся на два прошарки (рис. 3: 2, 3). Над передматериковою породою залягав сірозелений суглинок, який перекривав темно-сірий суглинок. Шари 1—3 було простежено по всій довжині стратиграфічного зрізу (рис. 3).

Над горизонтом 3 фіксувався шар перевідкладеного гравійно-галечного ґрунту (рис. 3: 10). Шар гравійно-галечного ґрунту, що перекривав горизонт ЗТК середнього етапу BI може бути інтерпретований, як залишки валу енеолітичного часу, щоправда вже пізнього етапу CII. У стратиграфічному розрізі спостерігається чітке пониження горизонту середнього Трипілля та гравійно-галечної підсипки, що його перекриває, у західному напрямі.

Це дає підстави для обережного припущення, що перше фортифікаційне укріплення (відділене від наступних значним проміжком часу) в цьому місці могло виникнути в кінці доби енеоліту. На цьому зауважували також і автори досліджень 2008 і 2010 р., коли конструкцію ровів вдалось зафіксувати детальніше (Овчинников та ін. 2014). Втім, не виключено, що зафіксована нами підсипка горизонту ЗТК



Рис. 6. Північно-західний кут на фінальному етапі зачистки



Рис. 7. Фінальна зачистка профілю по лінії захід—схід

та його штучне пониження при формуванні рову та валу могло бути зроблене і в пізніші часи, вже населенням чорноліської культури. Для ствердної відповіді на це питання потрібні дослідження ширшою площею.

Над шаром перевідкладеного гравійно-галечного ґрунту фіксувався шар чорнозему з вкрапленням горілого дерева, обмазки, гравію, кісток тварин та кераміки чорноліської культури (рис. 3: 4). Шар фіксувався у квадратах 3—6. У західній частині квадрату 3 і квадраті 2 шар перерізала яма 1 другої половини XV — першої половини XVI ст. (рис. 3: 8; 8: 1).

У квадраті 1 та східній частині квадрату 2 було виявлено яму 2 прямокутної форми з незначними заокругленими підбоями стінок у приденній частині (рис. 3: 4; 8: 2). Вона була запущена з горизонту 4. Заповнення ями — кістки тварин, фрагменти обмазки, деревного вугілля, гравію та кераміки чорноліської культури IX—VIII ст. до н. е.

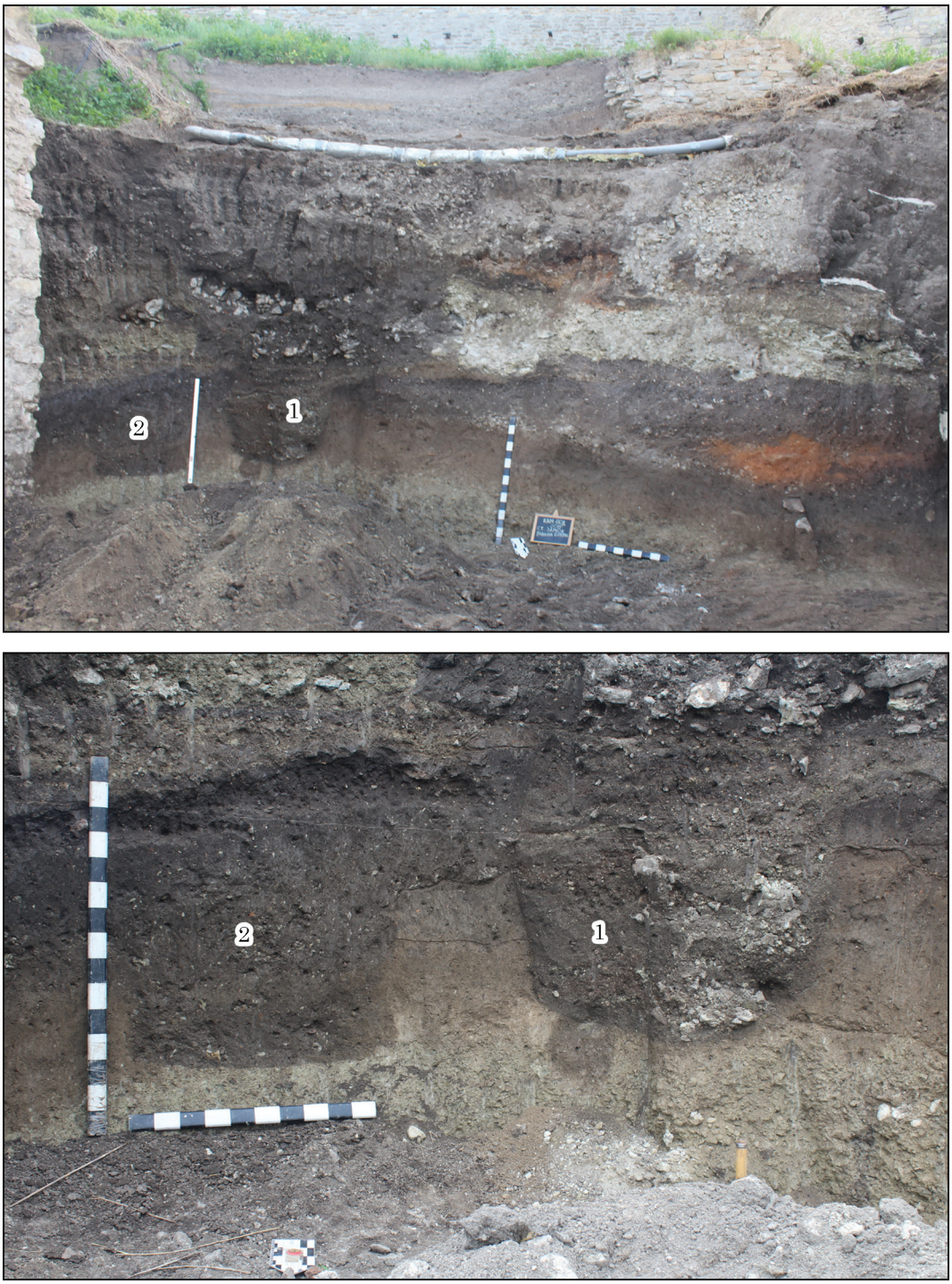

Рис. 8. Ями 1 і 2

На гребені валу та по лінії падіння рову ранньозалізного віку спостерігався яскраво-помаранчевий дисперсний горілий шар (суглинку?) чорноліської культури. Подібні залишки паленини фіксуються на більшості досліджених городищ цього часу у Подністров'ї. У квадраті 5 зафіксована яма від частоколу (рис. 3: 14).

Отже, в стратиграфічному профілі було зафіксовано фрагмент укріплення чорноліської культури IX—VIII ст. до н. е. Вдалось простежити конструкцію рову, валу та частоколу, зокрема перший добре простежувався в профілі I (рис. 4—5). Це співпадає з попередніми припущеннями А. Ф. Гуцала (Гуцал, Болтанюк 2007).

Над шаром чорноліської культури фіксувався шар битої скелі потужністю понад 1 м (рис. 3: 11). У верхній частині його розділяв прошарок горілого дерева. Над шаром битої скелі у квадратах 4—5 та, східній частині квадрату 6 фіксувався шар суміші глини, горілого дерева, гравію та сірого попелу (рис. 3: 15). Над ним у західній частині фіксувався прошарок спаленого дерева (рис. 3: 16). Ці шари перекривав коричневий горизонт, насичений тлілим де-

ревом (рис. 3: 18). Шари 15, 16, 18, а також перевідкладені шари, що залягали біля західної стіни підземної бойової галереї (рис. 3: 33—35) були насичені матеріалами XIV—XVI ст.

Вищезгаданий шар битої скелі (рис. 3: 11) утворився під час реконструкції замку, поглиблення рову і підвищення валу не раніше XIV ст. На валу існували залишки якоїсь споруди, будованої з дерева з використанням суглинку, про що свідчать шари 15, 16, 18. Споруда була зруйнована під час будівництва Пільної брами і появи підземної бойової галереї, що з'єднувала браму з баштою Рожанкою.

Поглиблення рову та підвищення замкового валу у XIV — першій половині XVI ст. проходило в два етапи. Про це свідчить горілий прошарок, що розділяє шар битої скелі (рис. 3: 11, 16).

Верхні шари зі східного боку підземної бойової галереї сформовані будівельними підсипками XVII—XIX ст. Із західного боку підземної бойової галереї фіксувались гумусовані шари, насичені каменем та матеріалами XIV—XVI ст. (рис. 3: 33—35). Також у цих шарах траплявся перевідкладений матеріал другої половини XIII ст., чорноліської та західнотрипільської культур.

Узимку, під час додаткових земляних робіт, що були пов'язані із закладенням залізобетонного поясу для укріплення стіни, нагляд продовжився. Було зафіксовано шар горілих фортифікаційних конструкцій чорноліської культури. Їхні сліди прилягають впритул до північної стіни башти Рожанка і мають яскраво-помаранчевий колір, як і в конструкції валу. Вони були частково зруйновані при побудові башти.

Також слід звернути увагу на підмурок башти Рожанка. Він не округлої форми. Виявлений фрагмент мав вигляд прямої лінії з орієнтацією південний захід — північний схід. Можливо, що це сліди прямокутної башти, на існування якої вказувала Є. М. Пламеницька. Нею ж було зафіксовано сліди цієї ймовірної башти під час шурфування периметру Рожанки.

Рухомий матеріал, зібраний у результаті нагляду за протиаварійними роботами на Північному бастіоні Старого замку поділяється на наступні культурно-хронологічні групи:

- матеріали ЗТК;
- матеріали чорноліської культури;
- матеріали другої половини XIII — початку XV ст.;
- матеріали другої половини XV — XVI ст.
- матеріали XVII—XVIII ст.

Матеріали Кукутень-Трипілля. Серед енеолітичного матеріалу було виявлено досить значну кількість керамічних виробів та знарядь праці, що відносяться до ЗТК. Більша частина знахідок (зокрема і з шару ЗТК, що лежав in situ; рис. 3: 2, 3) відноситься до кінця етапу BI / Кукутень A3—A4. І лише поодинокі перевідкладені фрагменти кераміки слід відносити до фіналу ЗТК — етапу CII (гординештська локальна група кінця IV — початку III тис. до н. е.).

Зазначимо на тому, що артефакти Кукутень-Трипілля виявляти почали на території замкового мису, ще починаючи з розкопок 1959—1960 рр. поблизу башти Папської (Шкурко 2017, с. 57). Надалі траплялись такі знахідки і Є. М. Пламеницькій та І. С. Винокуру у 1960-х рр. в районі башти Денної (Пламеницкая 1978, л. 17). Проте, вже тільки матеріалам, виявленим під час робіт 2008 і 2010 рр. (під керівництвом Л. І. Виногродської, опрацювання енеолітичних знахідок проводив Е. В. Овчинников) було надано гідну увагу і опубліковано (Овчинников та ін. 2013; 2014).

Проаналізувавши виявлений матеріал, дослідники дійшли висновку щодо наявності трьох хронологічних горизонтів Кукутень-Трипілля (два для середнього та одного для пізнього етапів): кераміка із заглибленим орнаментом етапу BI (борисівська група), розписна кераміка етапу BI—II (заліщицька група) і власне кераміка пізнього етапу CII (гординештська група) (Овчинников та ін. 2013, с. 15—16). У наступній публікації матеріали найранішої верстви вже було атрибутовано як ті, що відносяться до типу Озаринці (Овчинников та ін. 2014, с. 56).

Зафіксована у 2019 р. стратиграфічна ситуація (знахідки кераміки із заглибленим та розписним орнаментом знаходились спільно в шарі) та співвідношення з іншими синхронними пам'ятками регіону Середнього Дністра та Пруто-Дністровського межиріччя (наприклад: Палагута 2016), дали нам змогу зробити певні уточнення до висновків вищезгаданих дослідників. Попередньо ми можемо говорити про наявність двох горизонтів: середнього Трипілля кінця етапу BI та кінця етапу CII гординештської локальної групи.

Щодо заліщицької групи етапу BI—II, то орнаментальних особливостей та форм посуду характерних для неї ми не зустріли (принаймні серед матеріалів 2019 р.), як то бомбоподібні кубки з гірляндами і тангентами, амфори з лійчастими вінцями, шоломоподібні покришки, тощо і загалом невеликий відсоток у комплексах кераміки із заглибленим орнаментом (Виноградова 1983, с. 14—41). Натомість ми виявили велику кількість кераміки із заглибленим орнаментом, кухонний посуд із домішкою шамоту чи жорстви, доволі архаїчні стилі розпису і типи посуду (розписні посудина на піддоні і двоярусна посудина), що не зустрічаються на заліщицьких поселеннях.

Подібні ж зразки посуду (як розписні, так й із заглибленим орнаментом) на Дністрі було виявлено, наприклад, на поселеннях Дарабани II (Passek 1935, p. 86), Поливанів Яр III_2 (Попова 2003, с. 79—80, 83) тощо. Проте, для остаточного вирішення проблеми відносної хронології Старого замку І та його місця серед інших пам'яток регіону актуальним і необхідним вбачаємо повне опрацювання керамічного комплексу (що накопичувався у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника з 1959 р.) і продовження широкомасштабних археологічних досліджень.

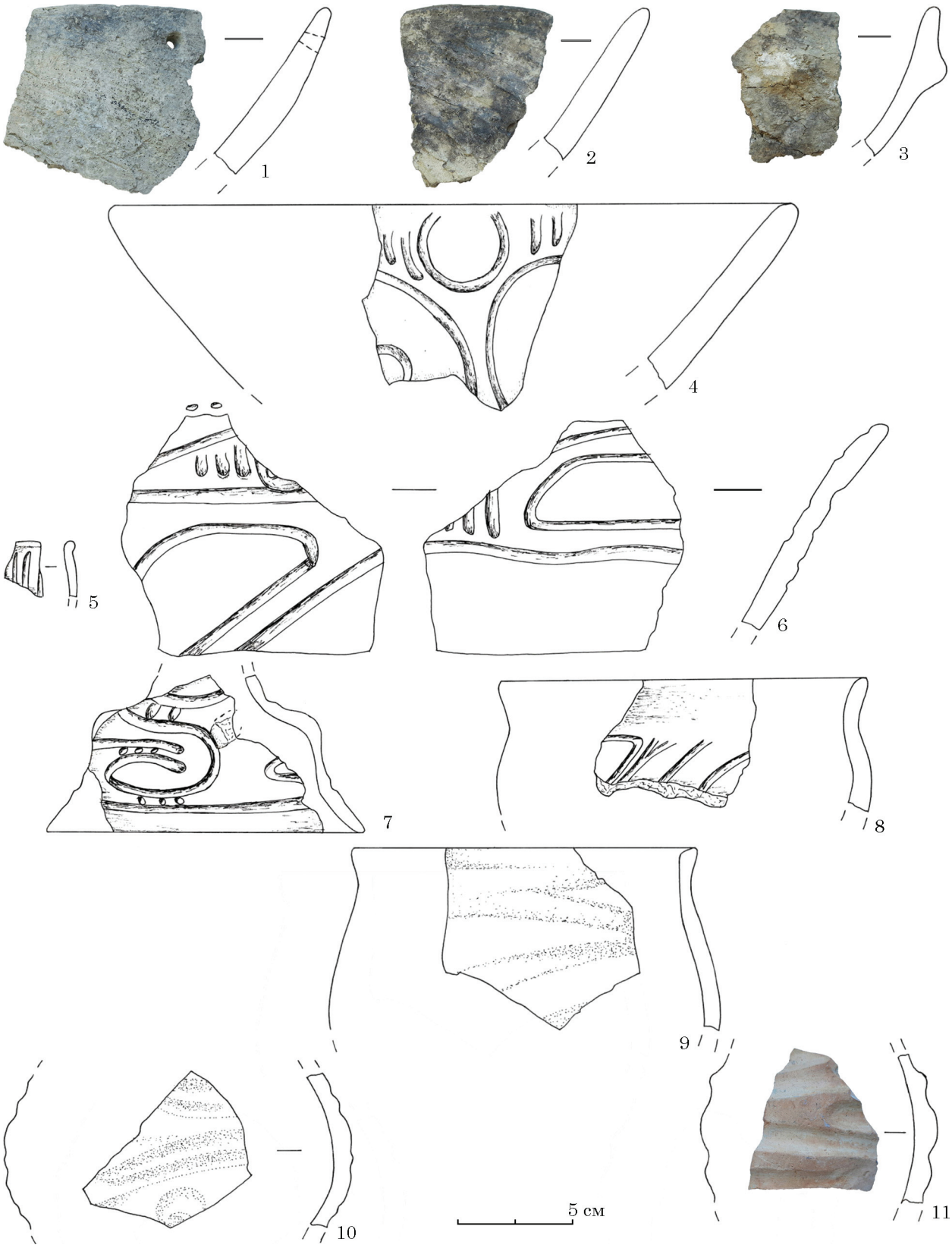

Рис. 9. Кераміка західнотрипільської культури етапу BI (виконав Є. Ю. Левінзон)

Комплекс етапу BI складається з кераміки трьох категорій. Перша: група кухонного посуду представлена черепками, випаленими у відновному середовищі, колір черепка здебільшого неоднорідний, сірого, коричневого, чорного кольорів та їх відтінків. Тісто містить значну домішку шамоту або жорстви. Трапляються поодинокі фрагменти з рустованою поверхнею, більшість же має шерехату поверхню, або з пальцевими розчосами, внутрішня поверхня

нерідко добре загладжена. Переважна більшість знахідок представлені фрагментами мисок (рис. 9: 1—3), нерідко декорованих наліпами зовні (рис. 9: 3), що у свою чергу продовжують ранньотрипільсько-прекукутенські традиції. Один з фрагментів (рис. 9: 1) містить сліди давнього ремонту — просвердлений отвір.

Друга група столового посуду із заглибленим орнаментом, представлена черепками випаленими як в оксидаційному, так й у відновному середовищі. Спектр кольорів також широкий: різних відтінків помаранчевого, сірого, чорного, бежевого. Присутні як екземпляри, що були виготовлені з відмуленої глини з невеликою домішкою дрібнофракційного піску, так і ті, тісто яких містить домішку жорстви, товченого вапняку або шамоту.

Заглиблений орнамент утворений або прогладженими вузькими лініями (рис. 9: 4—8; рис. 10: 8), або канелюрами (рис. 9: 9—11), зрідка траплялись і відбитки штампу (рис. 10: 10). Композиції заглибленого орнаменту являють собою концентричні кола, дуги та дуги, що заходять одна за одну, горизонтальні лінії, вертикальні лінії, «ялинку» тощо. Поверхня шерехата, загладжена або лощена. Канельований посуд виготовляли з більш якісної глини, поверхня гарно залощена. Загалом група представлена кубками (рис. 9: 5; 10: 8, 10), мисками (рис. 9: 4, 6), покришкою (рис. 9: 7) та іншими посудинами.

Третя група: столова кераміка з розписною поверхнею або без розпису. Фрагменти посудин без розпису були виявлені в невеликій кількості, випалені у відновному або оксидаційному середовищі, тісто як і у попередній групі також різноманітне. Розписні посудини були здебільшого випалені в оксидаційному середовищі та набули теракотового або бежевого кольорів. Тісто траплялось з домішкою шамоту, товченого вапняку або добре відмулене з невеликою домішкою дрібного піску.

Поверхня у переважній більшості ангобована, часто лощена. Розпис здебільшого поліхромний двох варіантів. Перший: на білому фоні малювали чорні лінії, утворені між ними проміжки заповнювались штриховкою з червоних ліній (рис. 10: 2, 5, 6), подібним є варіант із суцільною заливкою проміжків червоною фарбою (рис. 10: 1, 3, 4); другий: на червоному фоні зображали білий малюнок, який окреслювали чорними лініями (рис. 10: 9). Зустрічався меншою мірою також і біхромний розпис (червона або чорна фарба на світлому ангобі чи природному тлі). Стилістично пізнішим є перевідкладений фрагмент грушоподібної посудини (рис. 10: 7), тут на червоному тлі чорні лінії обведені білими, а великі проміжки в малюнку заповнені білою сіткою.

Серед орнаментальних композицій виокремлюються меандрові, спіральні, геометричні тощо. Група представлена посудиною на піддоні (рис. 10: 1), двоярусною посудиною (рис. 10: 4), кубками (рис. 10: 5, 6, 9), грушеподібною посудиною (рис. 10: 7) тощо.

Серед відходів виробництва і знарядь праці виявлено 2 нуклеуси, 3 пластини, 2 відщепи та 1 скобель. Сировиною слугував туронський (чорний волинський) або сеноманський кремінь сірого кольору. Слід відзначити також знахідку сокирки довжиною 8,3 см, виконаної з опоки. Це типова клиноподібна сокира характерна для середнього Трипілля. З огляду на крихкість навряд чи нею працювали.

Знахідки етапу СІІ менш чисельні та представлені кухонним і столовим посудом. До першої категорії відносяться миски сірого та коричневого кольорів, випалені у відновному середовищі. Тісто з домішкою товченої черепашки. Мають косозрізаний край, декоровані різними видами шнурового та ямкового орнаменту (рис. 10: 11, 12).

Столовий посуд представлений декількома окатаними фрагментами стінок горщиків з великими горизонтальними провушинами, випаленими в оксидаційному середовищі, глина відмулена.

Матеріали чорноліської культури. Набагато менш чисельна група знахідок. Слід відзначити фрагмент посудини зі складним прокресленим орнаментом (рис. 10: 13). У ямі 2 трапилось кілька ретушованих пластин з кременю, обмазка, кістки тварин та дрібнофрагментований ліпний посуд.

Матеріали другої половини XIII — першої половини XV ст. Найбільше знахідок цього періоду знаходилось у вцілілих шарах між західною стіною бастіону і підземною галереєю (рис. 3: 33—35). В основному, це фрагменти горщиків. Представлені типом III за класифікацією розробленою на основі закритого комплексу з Польського ринку, 29 — П'ятницької, 12 (рис. 11: 3, 5; Нечитайло, Оногда 2021). Також є горщики близькі до типу IV з черепком, що відноситься до групи А (рис. 11: 1, 4). Горщики з таким профілем зустрічались в об'єкті другої половини XIII — першої половини XV ст. по вулиці Татарській 17/1 (Старенький, Левінзон 2021).

Матеріали другої половини XV — XVI ст. Широко представлені фрагментами сироглиняних горщиків, макітер та глеків. Горщики овоїдних форм, вінця короткі, вертикальні, відхилені під кутом 45°, оформлені у вигляді масивного напівкруглого валика різних модифікацій та напівкруглою виїмкою під накривку (рис. 12). Макітри цього періоду мають конічну форму з рівновідхиленими від денця стінками. Вінця пласкі, широкі, сформовані під кутом 45° по відношенню до стінок. Нижче вінець — гострокутний виступ-валик для зручного носіння виробу. Верхня частина стінок рифлена (рис. 13).

Глеки представлені кількома фрагментами традиційних форм із широкою ручкою з трьома пальцевими вдавленнями та гострокутним зламом вінець (рис. 14: 1, 3). До кінця XVI ст. можна віднести фрагмент ручки кухля з підполив'яним розписом червоною фарбою на жовтому тлі (рис. 14: 4). Цим же часом можна продатувати фрагмент ножа з

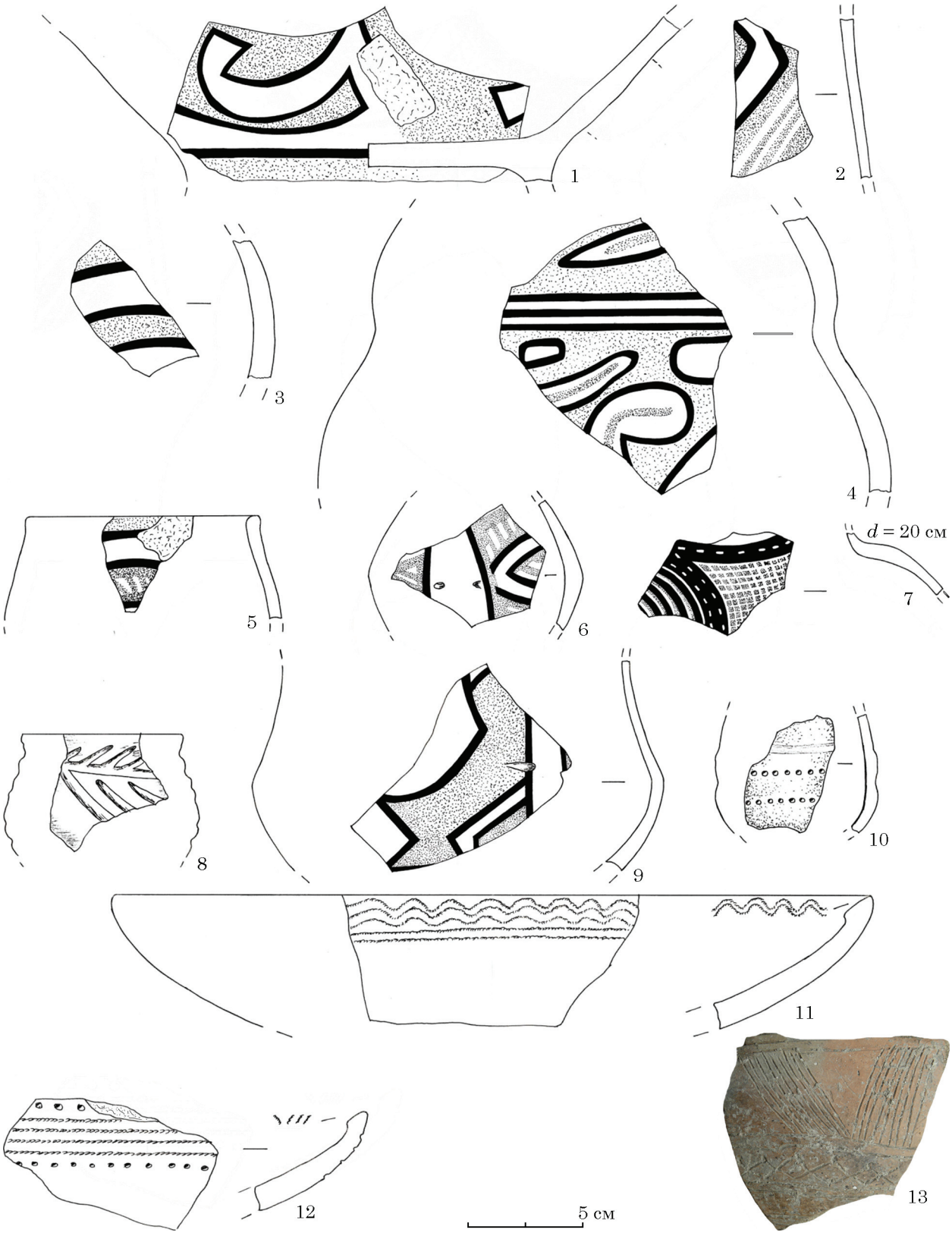

Рис. 10. Кераміка західнотрипільської культури: 1—10 — етап BI; 11, 12 — етап CII; 13 — чорноліська культура (виконав Є. Ю. Левінзон)

подвійною витою ручкою (рис. 15: 6) та інші залізні вироби. Зокрема, неатрибутований предмет у вигляді напівкругу з шипом посередині, викутого із подвійного металевого дроту (рис. 15: 3). Усі вищевказані знахідки, а також фрагмент кам'яного ядра відносяться до часу існування у цьому місці Пільної брами та її попередників.

Матеріали XVII ст. представлені невеликою кількістю знахідок з верхніх шарів. Знайдено дрібні фрагменти кахель, кам'яного деко-

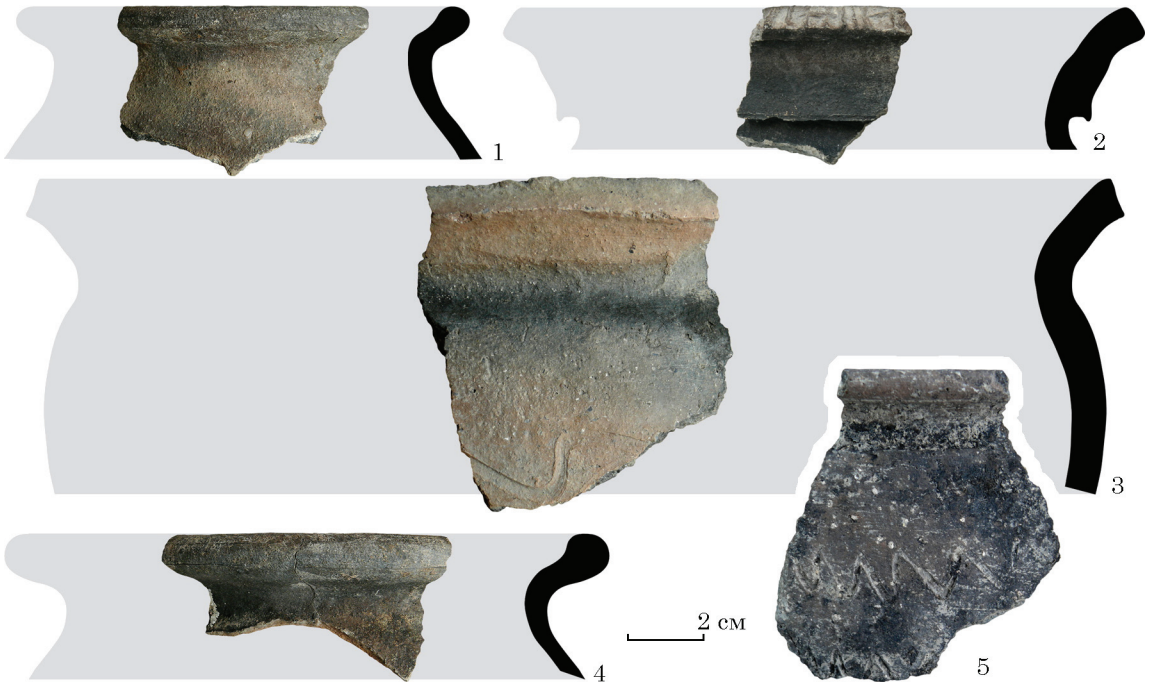

Рис. 11. Фрагменти горщиків другої половини XIII — першої половини XV ст. (виконали О. В. Омельченко, Д. В. Тимчук)

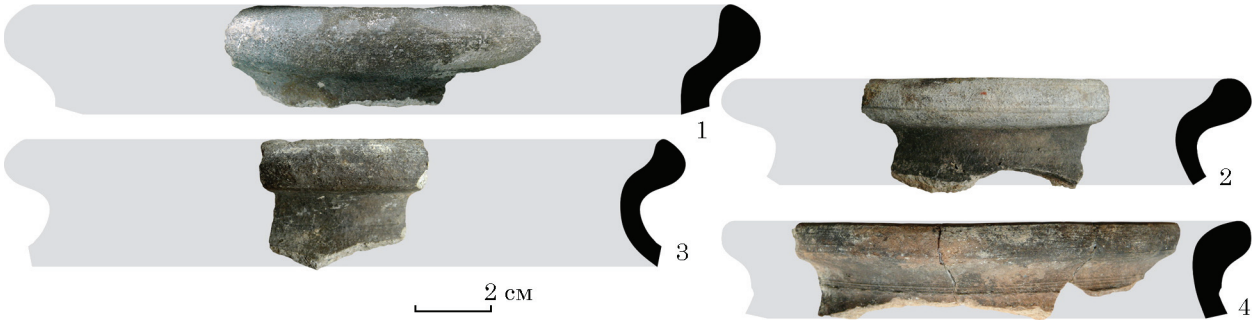

Рис. 12. Фрагменти горщиків другої половини XV — першої половини XVI ст. (виконали О. В. Омельченко, Д. В. Тимчук)



Рис. 13. Фрагменти макітер другої половини XV — першої половини XVI ст. (виконали О. В. Омельченко, Д. В. Тимчук)



Рис. 14. Фрагменти посуду XV—XVII ст. (виконали О. В. Омельченко, Д. В. Тимчук)

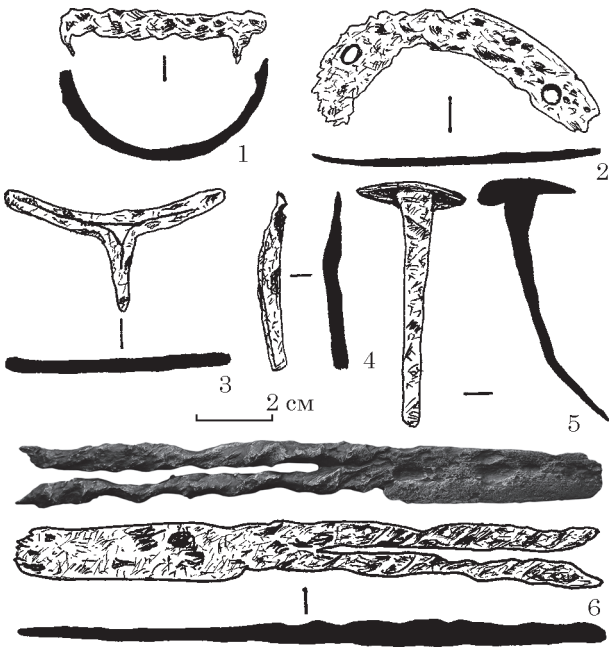

Рис. 15. Залізні вироби XV—XVII ст. (виконали О. В. Омельченко, Д. В. Тимчук)

ру. Типовим є фрагмент тарілки з абстрактним розписом по крисах на білому тлі під поливою (рис. 14: 5). Також до цього періоду відносяться знахідки двох підківок для взуття (рис. 15: 1, 2).

Порівняно невелика кількість знахідок пояснюється тим, що в цьому місці неодноразово проводились земляні, будівельні роботи та археологічні дослідження.

Висновки. У результаті археологічного нагляду за протиаварійними роботами в місці обвалу стіни у північно-західному куті Північного бастіону Старого замку було виявлено ряд важливих археологічних об'єктів, зафіксовано різноманітний археологічний матеріал, що дозволило підбити такі підсумки:

1. Активне використання території розпочинається за доби енеоліту. Над материковою породою виявлено шар західнотрипільської культури, етапу BI. У перекидному стані знайдено також декілька фрагментів кераміки етапу CII, можливо, що до цього часу відносяться перші укріплення на цій території.

2. Над горизонтом ЗТК було виявлено конструкцію рову, валу та частоколу чорноліської культури IX—VIII ст. до н. е.

3. Фортифікаційні конструкції IX—VIII ст. до н. е. перекривав шар битої скелі. Цей шар був утворений під час реконструкції замку, що супроводжувалась поглибленням рову та підвищенням валу. Ці роботи відбулись у XIV — першій половині XVI ст.

4. У середині XVI ст. будується Пільна брама та підземна бойова галерея. Будівництво останньої законсервувало давні горизонти, які ми простежили нижче рівня її залягання.

5. На початку XVIII ст. із західного боку було збудовано стіну, основа якої була впущена в давній рів. Подібну картину зі ступінчатою конфігурацією основи стіни раніше було зафіксовано під час археологічних робіт на Руській брамі.

Подяки. Автори висловлюють слова безмежної подяки І. О. Старенькому (к. і. н.), Д. В. Тимчуку (співробітник ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України), О. В. Омельченку (співробітник ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України) за активну участь у польових і камеральних роботах, інтерпретації стратиграфічної картини.

Також за цінні поради та консультації автори щиро вдячні О. В. Дяченку (к. і. н., ст. н. с. ІА НАН України), Д. І. Желазі (аспірант ІА НАН України), Я. М. Яковишиній (к. і. н., м. н. с., Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича).

ЛІТЕРАТУРА

Виноградова, Н. М. 1983. *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры (периодизация, хронология, локальные варианты).* Кишинёв: Штиинца.

Виногродська, Л. І., Болтанюк, П. А. 2010. Археологічні дослідження Північного бастіону замку у м. Кам'янець-Подільський у 2008—2010 рр. В: *Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура (Кам'янець-Подільський, 23—25 вересня 2010 р.).* Тернопіль: Астон, с. 102-104.

Виногродська, Л. І., Болтанюк, П. А. 2012. Елементи фортифікації Північного бастіону Старого замку Кам'янець-Подільського. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*, 2, с. 126-130.

Гуцал, А. Ф., Болтанюк, П. А. 2007. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці 2007 р. В: *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22—23 листопада 2007 р.).* Кам'янець-Подільський: Оіюм, с. 205-209.

Михайловський, В. М. 2008. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*, 18, с. 98-116.

Мошак, М. І. 2012. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*, 2, с. 115-117.

Нечитайло, П., Болтанюк, П., Старенький, І. 2019. Археологічне обстеження в районі брами Пільної Старого замку Кам'янець-Подільського 2019 року. *Археологія & Фортифікація України*, 9, с. 120-126.

Нечитайло, П., Оногда, О. 2021. Керамічний комплекс другої половини XIII — першої половини XV ст. з досліджень у Кам'янці-Подільському. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, 6, с. 136-179.

Овчинников, Е., Виногродська, Л., Болтанюк, П. 2013. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастіон) м. Кам'янець-Подільський. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я*, 3, с. 10-17.

Овчинников, Е., Виногродська, Л., Болтанюк, П., 2014. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипілля. *Археологія & Фортифікація України*, 4, с. 54-61.

Палагута, И. В. 2016. *Трипольская культура в начале развитого периода (BI): относительная хронология и локальные варианты памятников*. Киев: О. Філюк.

Пламеницкая, Е. 1978. *Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XIII—XVII вв. — замка в г. Каменце-Подольском (по материалам 1968—1969 гг.).* НА ІА НАН України, ф. 64, 1968—69/106.

Пламеницька, О., Пламеницька Є. 1999. Кам'янець-Подільський — місто на периферії Римської імперії. Найдавніша урбаністична структура і фортифікації. *Пам'ятки України. Історія та культура*, 4, с. 1-80.

Пламеницька, О. А. 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний-ранньомодерний час).* Кам'янець-Подільський: Абетка.

Попова, Т. А. 2003. *Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции Трипольской культуры в Среднем Поднестровье*. Санкт-Петербург: МАЭ РАН.

Сецинский, Е. И. 1895. *Город Каменец-Подольский. Историческое описание.* Киев: С. В. Кульженко.

Старенький, І., Левінзон, Є. 2021. Приватне житло другої половини XIII — початку XV ст. з археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському по вулиці Татарській, 17/1. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*, 6, с. 121-135.

Шкурко, С. К. 2017. *Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952—1974 рр.).* Кам'янець-Подільський: Медобори-2006.

Jabłonowski, A. 1882. Zamek Kamieniecki u schylku pierwszej polowy XVI wieku. Regestr wszego budowania wokrąg i zewnątrz zamku Kamienieckiego tak nowo murów murowanych jako starych wedle potrzeb poprawionych i wywożenie przekopów zamkowych przez pana Wojciecha Starzechowskiego kasztelana bełzkiego etc pomierzane. Roku 1544. *Przeglad bibliografijezno-archeologiczny*, III, s. 11-30.

Passek, T. 1935. *La Céramique Tripolienne.* Известия ГАИМК, 122. Москва; Ленинград: Соцэкгиз.

Prusiewicz, A. 1915. *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijow; Warszawa: Leon Idzikwski.

REFERENCES

Vinogradova, N. M. 1983. *Plemena Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechia v period rastsveta tripolskoi kultury (periodizatsiia, khronologiia, lokalnye varianty).* Kishinev: Shtiintsa.

Vynohrodska, L. I., Boltaniuk, P. A. 2010. Arkheolohichni doslidzhennia Pivnichnoho bastionu zamku u m. Kam'ianets-Podilskyi u 2008—2010 rr. In: *Aktualni problemy arkheolohii. Tezy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii na poshanu I. S. Vynokura (Kam'ianets-Podilskyi, 23—25 veresnia 2010 r.).* Ternopil: Aston, s. 102-104.

Vynohrodska, L. I., Boltaniuk, P. A. 2012. Elementy fortyfikatsii Pivnichnoho bastionu Staroho zamku Kam'ianets-Podilskoho. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia*, 2, s. 126-130.

Hutsal, A. F., Boltaniuk, P. A. 2007. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Kam'ianets-Podilskoi fortetsi 2007 r. In: *Materialy XII Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii (22—23 lystopada 2007 r.).* Kam'ianets-Podilskyi: Oiium, s. 205-209.

Mykhailovskyi, V. M. 2008. Opysy kam'ianetskoho ta letychivskoho zamkiv 1613 r. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu: Istorychni nauky*, 18, s. 98-116.

Moshak, M. I. 2012. Opys kam'ianetskoho zamku 1572 roku, yak nove dzherelo dlia vyvchennia skladu ta ustroiu serednovichnoi zamkovoi zalohy ta oboronozdatnosti mista. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia*, 2, s. 115-117.

Nechytailo, P., Boltaniuk, P., Starenkyi, I. 2019. Arkheolohichne obstezhennia v raioni bramy Pilnoi Staroho zamku Kam'ianets-Podilskoho 2019 roku. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*, 9, s. 120-126.

Nechytailo, P., Onohda, O. 2021. Keramichnyi kompleks druhoi polovyny XIII — pershoi polovyny XV st. z doslidzhen u Kam'iantsi-Podilskomu. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*, 6, s. 136-179.

Ovchynnykov, E., Vynohrodska, L., Boltaniuk, P. 2013. Keramika Kukuten-Trypillia z terytorii Staroho zamku (Pivnichnyi bastion) m. Kam'ianets-Podilskyi. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia*, 3, s. 10-17.

Ovchynnykov, E., Vynohrodska, L., Boltaniuk, P., 2014. Do pytannia pro fortyfikatsiini sporudy na poselenniakh Kukuten-Trypillia. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*, 4, s. 54-61.

Palaguta, I. V. 2016. *Tripolskaia kultura v nachale razvitogo perioda (VI): otnositelnaia khronologiia i lokalnye varianty pamiatnikov*. Kiev: O. Filiuk.

Plamenitskaia, E. 1978. *Otchet ob arkhitekturno-arkheologicheskikh issledovaniiakh pamiatnika arkhitektury XIII—XVII vv. — zamka v g. Kamentse-Podolskom (po materialam 1968—1969 gg.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968—69/106.

Plamenytska, O., Plamenytska Ye. 1999. Kam'ianets-Podilskyi — misto na peryferii Rymskoi imperii. Naidavnisha urbanistychna struktura i fortyfikatsii. Pam'iatky Ukrainy. *Istoriia ta kultura*, 4, s. 1-80.

Plamenytska, O. A. 2012. *Castrum Camenecensis. Fortetsia Kam'ianets (piznoantychnyi-rannomodernyi chas)*. Kam'ianets-Podilskyi: Abetka.

Popova, T. A. 2003. *Mnogosloinoe poselenie Polivanov Iar. K evoliutsii Tripolskoi kultury v Srednem Podnestrove*. Sankt-Peterburg: MAE RAN.

Setsinskii, E. I. 1895. *Gorod Kamenets-Podolskii. Istoricheskoe opisanie*. Kiev: S. V. Kulzhenko.

Starenkyi, I., Levinzon, Ye. 2021. Pryvatne zhytlo druhoi polovyny XIII — pochatku XV st. z arkheolohichnykh doslidzhen u Kam'iantsi-Podilskomu po vulytsi Tatarskii, 17/1. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*, 6, s. 121-135.

Shkurko, S. K. 2017. *Arkheolohichna karta mista Kam'iantsia-Podilskoho (za materialamy doslidzhen 1952—1974 rr.)*. Kam'ianets-Podilskyi: Medobory-2006.

Jabłonowski, A. 1882. Zamek Kamieniecki u schylku pierwszej polowy XVI wieku. Regestr wszego budowania wokrąg i zewnątrz zamku Kamienieckiego tak nowo murów murowanych jako starych wedle potrzeb poprawionych i wywożenie przekopów zamkowych przez pana Wojciecha Starzechowskiego kasztelana bełzkiego etc pomierzane. Roku 1544. *Przeglad bibliografijiezno-archeologiczny*, III, s. 11-30.

Passek, T. 1935. *La Céramique Tripolienne*. Izvestiia GAIMK, 122. Moskva; Leningrad: Sotsekgiz.

Prusiewicz, A. 1915. *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijow; Warszawa: Leon Idzikwski.

P. O. Nechytailo, Ye. Yu. Levinzon, P. A. Boltaniuk

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE TERRITORY OF THE NORTHERN BASTION OF THE OLD CASTLE (PILNA GATE) IN KAMIANETS-PODILSKYI IN 2019

The paper presents the results of archeological research inspired by the collapse of part of a wall at the Northern Bastion of the Old Castle in the area of the former Pilna Gate in Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region. This paper contains the description of the recorded stratigraphic situation, design features of the discovered fortifications (fortification of the Chornoliska culture, the remains of the Pilna Gate and the underground battle gallery), archaeological material presented by the findings of the Western Trypillia and Chornoliska cultures, Middle Ages — early Modern time of the 13th—18th centuries.

As a result of archeological observations of anti-accident works at the site of the collapsed wall in the north-western corner of the North Bastion, a number of important archeological sites were discovered, and various archeological material was recorded. This makes possible the following conclusions:

1. Active use of the territory started during the Eneolithic period. A layer of the Western Trypillia culture, stage BI, was found above the virgin rock. Several overplaced fragments of ceramics of the CII stage were also found.

2. Lowering of the Eneolithic horizon in the western direction and the discovery of a stone backfill above it (rubble) put the question of the existence of the first fortification on this territory during the Late Trypillia stage CII.

3. Above the horizon of the Western Trypillia culture the construction of a moat, a rampart and a picket fence of the Chornoliska culture of the 9th—8th centuries BC was discovered.

4. Fortification structures of the 9th—8th centuries BC were covered with a layer of broken rock. This layer was formed during the reconstruction of the castle which was accompanied by deepening of the moat and raising of the rampart. These works are dated to the 14th — first half of the 16th century.

5. In the middle of the 16th century The Pilna Gate and the underground battle gallery were built. The construction of the underground gallery preserved ancient horizons which we traced below the level of its occurrence.

6. In the beginning of the 18th century on the west side a wall was built, the base of which was let into the ancient moat. A similar situation with a stepped configuration of the base of the wall was previously recorded during archaeological work on the Ruska Gate.

Keywords: Old Castle, Pilna Gate, stratigraphy, fortification, ceramics, Western Trypillia culture, Chornoliska culture, Middle Ages, Early Modern time.

Одержано 12.05.2022

БОЛТАНЮК Петро Анатолійович, магістр історії, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Кам'янець-Подільський, Україна.
BOLTANIUK Petro, Master in History, Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3751-6532, e-mail: arxeolog.militari@gmail.com.

ЛЕВІНЗОН Євгеній Юрійович, магістрант, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, Україна; молодший науковий співробітник, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, Кам'янець-Подільський, Україна.
LEVINZON Yevhenii, Graduate student, National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv, Ukraine; Junior Researcher, Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4356-0430, e-mail: yevhenii.levinzon@ukma.edu.ua.

НЕЧИТАЙЛО Павло Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ДП «Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України"», ІА НАН України, Київ, Україна.
NECHYTAILO Pavlo, Ph. D., Senior Researcher, State Enterprise Ukrainian Protective Archaeological Service, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6849-2705, e-mail: nechitajlo@ukr.net.

УДК [904.02:904.23](282.247.32-196.6)"653" DOI: 10.37445/adiu.2022.02.16

Ю. О. Пуголовок

ТИПИ ТЕПЛОТЕХНІЧНИХ СПОРУД ТА ТЕМПЕРАТУРА ВИПАЛЮВАННЯ КЕРАМІКИ У НОСІЇВ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглянуто питання пов'язані із процесом випалюванням ліпленого посуду сіверян. На підставі аналізу відомої джерельної бази та нових міждисциплінарних досліджень, виділяється кілька типів теплотехнічних споруд, які використовували для цього процесу. На основі експериментальних дослідження виділено температуру випалювання ліпленого посуду.

***Ключові слова**: Дніпровське Лівобережжя, роменська культура, сіверяни, кераміка, гончарство.*

Вступ. Одним з ключових технологічних прийомів у гончарстві є термічна обробка виробу, тобто випалювання. В результаті дії вогню формувальній масі надавалася необхідна міцність та утворювався новий штучний матеріал — кераміка. Випалювання є останнім етапом у виробництві посуду слов'янського часу, в результаті якого кераміка набувала необхідних фізичних властивостей і ставала придатною для використання у різноманітних господарських потребах. Незважаючи на більше ніж столітній вік вивчення кераміки роменської культури, її дослідники не приділяли достатньої уваги висвітленню питань, пов'язаних із цими процесами. Вірогідно, що цей напрямок поступався колу проблематиці появи гончарного круга, існування «перехідної технології» від ліпленого до гончарного посуду тощо. Однак із розширенням джерельної бази та застосуванням міждисциплінарних підходів, вивчення процесу випалювання є важливою складовою розуміння рівня гончарства носіїв роменської культури.

Матеріали і методи. Відповідно до накопиченого досвіду з вивчення давнього гончарства виділяються три головні напрямки вивчення кераміки — технічний, історико-культурний та соціоекономічний (Пуголовок 2018, с. 195). Дослідження термічного впливу на глиняні вироби лежить у площині технічного напрямку, який містить питання, пов'язані з виробництвом, ресурсами, технічними прийомами роботи з глиною, декоруванням та інструментами гончарів тощо. Для вивчення теплотехнічних споруд і температури випалювання залучені матеріали з розкопок шістнадцяти поселенських пам'яток, що розташовані в різних частинах ареалу роменської культури. Виокремлення можливих типів споруд для випалювання виробів з глини спирається на досвід етноархеологічних спостережень за використанням таких об'єктів в традиційному гончарстві (Бобринський 1991, с. 94).

Для визначення температури випалювання роменської кераміки були проведені експериментальні дослідження на базі Палеоетнографічної лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Вони відбувалися на основі експерименту, що розроблявся для виробів скіфського часу, зарубинецької та черняхівської культур, а також був застосований і для середньовічної кераміки (Гейко, Литвиненко 1999, с. 206—209; 2001, с. 47). Експеримент ґрунтувався на тому, що зразки кераміки розламувалися на дві частини: одна з них випалювалась у муфельній печі, з інтервалом в 50 °С, а інша — ні. Фрагмент кераміки, що не випалювався був контрольним зразком з яким відбувалося порівняння фрагменту, що зазнавав термічного впливу: якщо за певної температури колір зразка змінювався, то це було ознакою того, що випалювання відбувалося за нижчої температури.

Фізико-хімічні процеси, залежно від температури і тривалості термічного впливу, відбуваються наступним чином: 100—250 °С — відбувається видалення вільної вологи, яка залишається

© Ю. О. ПУГОЛОВОК, 2022

після сушіння; 300—400 °С — окиснюються (вигоряють) органічні домішки. За швидкого зростання температури та недостатнього припливу кисню і його дифузії в товщину виробу частина домішок може не вигоряти, про що свідчить темний колір черепка на зламі виробу; 450—850 °С — відбувається дегідрація глинистих матеріалів, які в цьому процесі діють каталітично і сприяють горінню вуглецю в глині (напр.: Sinopoli 1991, p. 27—33; Краснова 2017, с. 69).

Загальна кількість досліджених у такий спосіб фрагментів кераміки становить 160 одиниць, відібраних з пам'яток розміщених на Сулі та Ворсклі. Також, свідчення про температуру випалювання кераміки роменської культури були отримані в результаті вивчення конструкції печей сіверян (Супруненко, Пуголовок 2015а, с. 33) та петрографічних досліджень (Корохіна, Колода 2020, с. 88—102).

Результати дослідження. Питання випалювання глиняного посуду носіями роменської культури, на сьогодні є мало вивченим (Пуголовок 2019, с. 17—27). Відповідно до етноархеологічних спостережень, виділяються чотири види пристроїв для випалу кераміки — вогнища, закриті вогнища, печі та горни (Бобринський 1991, с. 94). Археологічні джерела, дозволяють припускати, що термічна обробка глиняних виробів сіверянами впродовж IX — початку XI ст. здійснювалася в різних умовах. Одним з найпростіших способів могло бути випалювання посуду на вогнищі (відкрите), що знаходилося на денній поверхні, а можливо, і в неглибоких ямах чи було обмежене штучним бортиком. Виключно археологічними методами досить складно зафіксувати сліди випалювання посуду у вогнищі. Справа в тому, що такі конструкції слугують для розміщення виробів призначених для випалювання, і одночасно для розміщення та спалювання палива. Після чергової операції випалювання всі ці деталі розбираються чи згорають, лишається лише рівна випалена ділянка. Розміри майданчиків залежали від чисельності випалюваних виробів. (Бобринський 1991, с. 94). Окремо розташовані вогнища, неподалік житлових споруд відомі в матеріалах розкопок роменських поселень. Наприклад, залишки двох вогнищ (№ 1 і 2) виявлені під час розкопок на посад літописної Лтави у 1998 р. Вони розміщувалися неподалік від жител 12 і 14 і вірогідно входили до складу садиб (Пуголовок 2016, с. 232, мал. 96).

До іншого типу теплотехнічних пристроїв, що можуть бути віднесені до процесу випалювання є вогнища закритого типу. За етнографічними матеріалами, вони теж являють собою рівні майданчики розміщені на денній поверхні, однак на відміну від попередніх відкритих вогнищ, мають обмежувальні стінки по своєму периметру (Бобринський 1991, с. 94). Залишки таких споруд виявлені на городищі Новотроїцькому. За межами житлових та господарських споруд, досліджено 8 таких вогнищ. Відповідно до опису І. Ляпушкіна, це були спеціально влаштовані глиняні майданчики округлої чи чотирикутної форми, деякі з них обмежувалися по периметру бортиком з глини. Поблизу більшості з них знайдені розбиті горщики, а також біконічні глиняні пряслиця. Особливий інтерес представляє вогнище з квадрату Ы$_1$, в якому знайдено сильно зруйновану (перепалену?) велику товстостінну сковорідку (Ляпушкин 1958, с. 156—157). Недоліками випалювання на вогнищі, вважається складність стабілізації й регуляції температури, тому вона була нерівномірною. Сам процес залежав від погодних умов — дощу, вітру тощо. Підвищення якості виробів вимагало більшого часу випалювання, що в свою чергу призводило до збільшення витрати ресурсів та часу. Отже, відкриті вогнища, вогнища з бортиком та окремо розташовані печі поза межами житлових об'єктів могли використовуватись в гончарстві, про що свідчать ентографічні аналогій.

На думку багатьох дослідників, більша частина роменського посуду випалювалася у звичайних побутових печах без температурної витримки, на що вказує колір черепка (Сарачев 1993, с. 55; Григорьев 2000, с. 152; 2005, с. 122; Енуков 2005, с. 144). Однак, це припущення не здається вже таким і беззаперечним. Справа в тому, що більшість печей розміщених в житлах має невеликий об'єм топкової камери, до того ж і устя печей не вирізняються великим діаметром (табл. 1). Звернімося до матеріалів добре вивченого городища поблизу Опішного. Найбільші розміри топкової камери має житло 8/57 (1,05 × 0,75 м), найменші — житло 4/75 (0,35 м). Ширина устя печей теж коливається від 0,20 до 0,65 м. Відповідно до розмірів печей, корисний об'єм їх топкових камер не надто великий і призначений швидше для завантаження туди палива ніж для випалювання кераміки. Власне, розміри кераміки з Опішного теж відомі. Найменший горщик має висоту 8,0 см, діаметр по вінцях — 5,3 см, діаметр денця — 5,0 см. Інші вироби мають такі параметри: висота 31—38 см, діаметр денця — 11—16 см; діаметр по вінцях — 21—34 см; найбільша ширина коливається від 27—28 см до 34—35 см (Ляпушкин 1946, с. 127). На Новотроїцькому городищі розміри горщиків наступні: найменші мають висоту від 5—7 до 10—12 см, найбільші — від 25—30 до 30—35 см (Ляпушкин 1958, с. 32, 39). Отже, виходячи із розмірів печей та посуду, можемо припускати, що лише група виробів невеликої висоти могла випалюватися у домашніх печах. Інші вироби, просто фізично не могли уміститися в топкові камери печей, де окрім них повинно бути розміщеним і паливо. Вірогідно, що випалювання великого за розміром посуду могло також здійснюватися і у пічних конструкціях збільшеного розміру спеціально пристосованих для цього. Печі для випалювання глиняних виробів являли собою однокамерну теплотехнічну споруду, що мала постійне перекриття над внутрішнім об'ємом

Таблиця 1. Відомості про розміри печей з Опішнянського городища

№ житла / рік	Ширина / висота устя	Розміри камери (поду)	Діаметр отвору димоходу	Розміри печі
1/1940	—	—	—	(1,00 × 1,20)—(1,10 × 1,20)
2/1940	—	—	—	—
3/1940	—	—	—	—
4/1957	—	0,75 × 0,60	—	1,40 × 1,00 × 0,60
5/1957	—	0,65 × 0,90	0,30	1,65 × 1,15 × 0,70
6/1957	0,50	0,75 × 0,85	—	1,20 × 1,05 × 0,65
7/1957	0,45	0,70 × 0,45	—	1,25 × 1,00 × 0,70
8/1957	0,60	1,05 × 0,75	—	1,50 × 1,15 × 0,60
9/1957	0,50	0,80 × (0,50—0,60)	—	1,30 × 0,95 × 0,65
10/1957	0,50	0,30 × 0,60	—	1,40 × 1,10 × (0,65—0,75)
11/1957	—	—	—	0,60 × 0,40 × 0,40
12/1957	0,65	0,70 × 0,50	—	1,30 × 1,10 × 0,65
13/1957	0,45	0,60 × 0,45	—	1,25 × 1,00 × 0,25
14/1957	0,60	0,60 × 0,50	—	1,30 × 1,20 × 0,60
2/1975	—	0,60	—	1,45 × 1,20 × 0,90
4/1975	0,20	0,35	—	0,80 × 0,72 × 0,67
5/1975	0,35	0,60	—	0,95 × 1,00
—	040	—	—	0,80 × 0,80
6/75	0,45	0,60	—	1,15 × 0,95 × 0,60
8/75	0,35	0,90	—	1,15 × 1,10 × 0,70
10/75	0,50/0,50—0,60	0,70 × 0,80	—	1,40 × 1,20 × 0,70
11/75	0,35/0,75—0,80	0,80 × 0,60	—	1,20 × 1,10 × (0,50—0,70)
—	0,40	0,60	—	0,90 × 1,00 × (0,50—0,90)

самої камери. У такій камері одночасно згоряло паливо й випалювався посуд. Саме споруду такої конструкції було виявлено Б. Шрамком на Донецькому городищі (Шрамко 1970, с. 108). Піч була розміщена на відстані від житлових споруд, ближче до південно-західного краю городища. В плані, за своєю формою вона наближалася до овалу розмірами 1,20 × 1,10 м (рис. 1). Піч була зведена із глини, подібно до побутових печей із житлових споруд, але мала збільшені розміри топкової камери. Це однокамерна теплотехнічна споруда, нижня частина якої заглиблена в материкову глину на 0,15—0,20 м. Верхня частина, хоча і була зруйнована, ймовірно, мала куполоподібне склепіння, на що вказували уламки конструкції знайдені поруч. В її південно-східній стінці був влаштований отвір для завантаження палива шириною близько 0,40—0,45 м. Від побутових печей її відрізняли більший розмір черіня та місце розташування. Поруч із піччю виявлені чотири стовпові ямки, що були рештками навісу. Заповнення камери посудом, на думку Б. Шрамка, було дворядним, де нижній шар посуду стояв верх дном. Черінь з отворами, який би відділяв топку від камери, як і в давньоруських горнах, не виявлений, багаття розкладалося прямо довкола посуду (Шрамко 1957, арк. 15—16; 1970, с. 108). Окремо розташовані печі було виявлено на Переверзевському городищі (Узянов 1981, с. 86), на поселенні поблизу с. Горбове (Григорьев 1983, с. 70), а також на городищі поблизу села Водяне (Колода 2004, с. 170). На поселенні поблизу с. Горбове, виявлено три печі (рис. 2: 1). Одна з них була цілком виліплена із глини, інші дві влаштовані підбоєм на схилі. Печі мали сліди легких навісів, які фіксувалися за наявністю стовпових ямок поруч із ними (Григорьев 1983, с. 70; 2000, с. 108). Цілком можливо, що для випалювання кераміки могли використовуватися і печі які виявлені на північному схилі Новотроїцького городища (рис. 2: 2). Діаметр черіня цих споруд складав 0,90 м, що було більшим за розміри черенів звичайних печей, виявлених у житлах. Всі вони були врізані підбоєм у схил. В плані ці теплотехнічні споруди мали округлу форму, рівний черінь та напівсферичне склепіння. Про інтенсивну виробничу діяльність на цих об'єктах свідчить характерне заповнення із включенням потужних золистих прошарків, вуглин, перепаленої глини та слідів вогню в самих печах (Ляпушкин 1958, с. 153—156). В матеріалах Новотроїцького городища є ще одна цікава споруда, призначення якої цілком може бути пов'язаним із випалюванням кераміки. Мова йде про житло 47, до якого із південно-західного боку примикають залишки ледь заглибленого приміщення. В його південно-західному кутку, у підбої було влаштовано піч. Це округлий теплотехнічний пристрій, діаметром 1,00—1,10 м склепіння та черінь якого сильно випалені (Ляпушкин 1958, с. 134). З достовірними прикладами печей для випалу кераміки (наприклад, Донецьке городище) її зближає

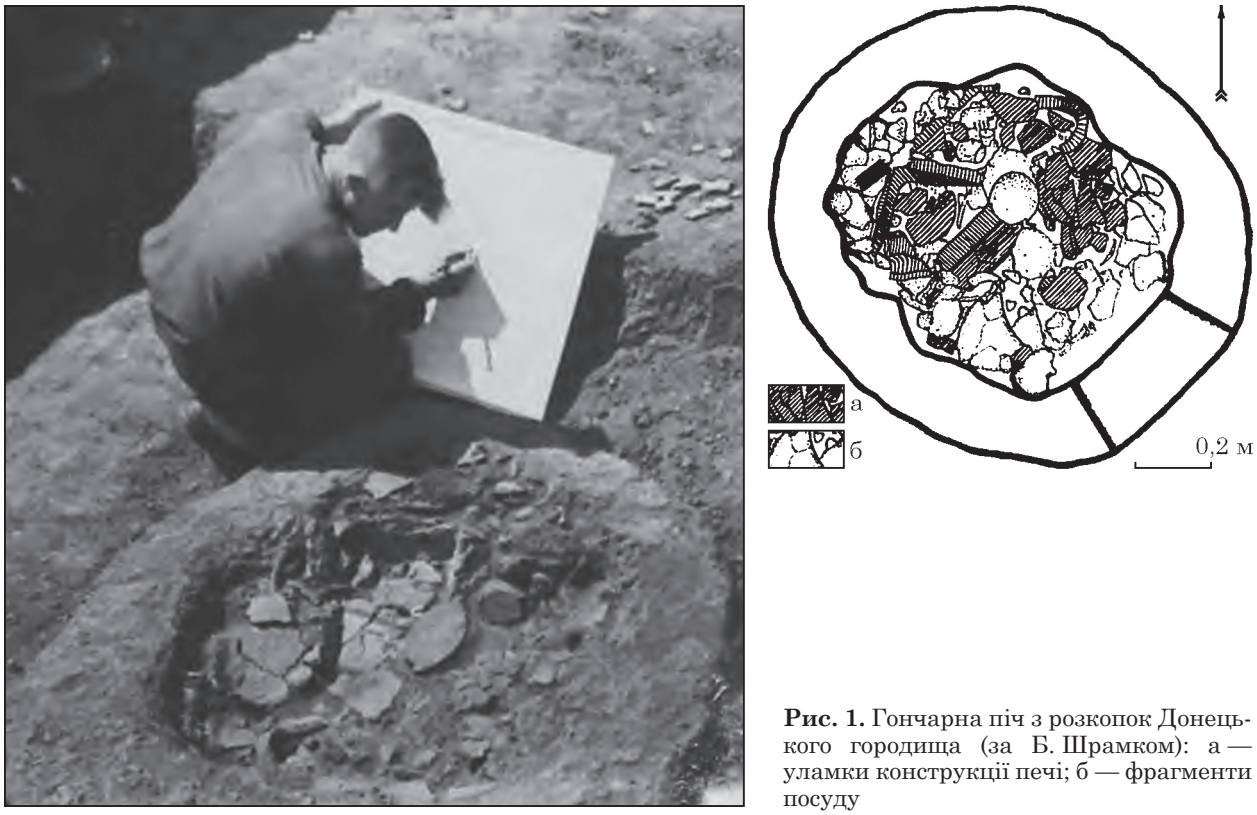

Рис. 1. Гончарна піч з розкопок Донецького городища (за Б. Шрамком): а — уламки конструкції печі; б — фрагменти посуду

наявність однієї камери, загальні розміри та розміри устя (близько 0,45 м), через яке завантажували паливо. Поява печей в яких відбувався випал кераміки вірогідно є наслідком вдосконалення хатніх печей. Оскільки вони мають спільні риси у конструкції, а відмінність полягає лише у розмірах топкової камери. Наприклад, деякими дослідниками, вбачається генетичний зв'язок побутових печей та спеціальних теплотехнічних споруд населення Дніпровського Лівобережжя скіфського часу (Гейко 2010, с. 109).

Більш досконалими спорудам для випалювання кераміки вважаються горнові. Їх головна особливість полягає у наявності двох камер, в одній з яких розміщують паливо, а в іншій — вироби, призначені для випалювання (Бобринський 1991, с. 95). Зокрема, таке горно [1] виявлене на відкритому поселенні у складі археологічного комплексу поблизу с. Кам'яне на Пслі експедицією під керівництвом О. Сухобокова (рис. 3; Сухобоков та ін. 1978, арк. 18—19). На селищі досліджено двокамерну теплотехнічну споруду, округлої форми зовнішній діаметр якої 1,75 м. З південного-сходу до устя топкової камери примикала пригребиця, розмірами 2 × 1 м, від неї відділена материковою перегородкою розміщувалася господарська яма, яка на думку дослідників була призначена для зберігання запасів гончарної глини [2]. Розміри топкової камери становили 0,8 × 0,7 м, при висоті 0,5 м. На поверхні череня випалювальної камери збереглося близько 20 отворів «дучок» [3]. Особливістю конструкції цього горна була відсутність опори, яка підтримує черінь випалювальної камери, характерної для давньоруських. З огляду на таку конструкцію, О. Сухобоков зарахував досліджену споруду до об'єктів сіверянської роменської культури VIII—XI ст. (Сухобоков, Иченская 1984, с. 160—162). Зрештою, цьому не суперечив і знайдений у пригребиці матеріал: фрагменти ліплених та виготовлених на кругу горщиків. Також, автор розкопок повідомляє, що поруч, у квадраті А/6, розчищено велику кількість фрагментів деформованих горщиків та шлаку [4] (рис. 3).

У 1989 р. на території посаду Любеча, серед об'єктів І будівельного періоду (роменська

1. Автор розкопок та публікації О. Сухобоков при атрибуції виявленої споруди використовує термін «гончарна піч». Варто зазначити, що за класифікацією О. Бобринського, гончарні печі — теплотехнічні однокамерні споруди з постійним перекриттям над внутрішнім об'ємом камери, в якій одночасно розпалюється вогонь і випалюються вироби. Гончарні горни — двокамерні теплотехнічні споруди, одна з яких називається випалювальною або посудною, в яку вкладають глиняні вироби для випалювання, інша — топкова (для розпалювання вогню).

2. Розміри цієї ями 2 × 1 м, при глибині 2,4 м. Яма інтерпретована дослідниками як місце зберігання запасів гончарної глини (Сухобоков та ін. 1978, арк. 19; Сухобоков, Иченская 1984, с. 162; Белінська, Приймак, Сухобоков 1993, с. 188) або ж місце зберігання глини та шамоту (Сухобоков 2016, с. 68).

3. Кількість отворів у звіті та публікаціях коливається від 17 до 18, в той час як на кресленні подано 19, а на фото помітно 21.

4. Однак, на плані розкопу цей квадрат позначений як не досліджений.

культура) виявлено споруду, яку дослідники інтерпретували як горно (рис. 4: 1; Казаков, Марченко 1993, с. 35). Це будівля неправильної овальної форми, витягнута з півночі на південь. У південній частині влаштовано топкову камеру. Верхню частину від нижньої відділяло три зафіксованих продухи. Попри те, що готової чи бракованої продукції виявлено тут не було, спираючись на аналогії та конструктивні особливості (дві камери, продухи), дослідники стверджують, що це споруда горнового типу (Казаков, Марченко 1993, с. 35—36). Інше горно виявлено на городищі Рильськ 1 (Гора Івана Рильського), в одній зі споруд, що за своєю конструкцією належить до двокамерних (Фролов 1991, с. 83—84; Кашкин 2000, с. 86). Кілька горнів роменської культури було виявлено під час досліджень Радичевського археологічного комплексу. На городищі досліджено залишки двох двокамерних гончарних горнів, камери в яких розділялися глиняним черінем з продухами. Конструктивної особливість саме цих споруд, дослідники вважають відсутність «козла» характернішого елементу вже для гончарних горнів доби Руси (Казаков, Черенко 2013, с. 172). Вірогідно, що до кола горнів пов'язаних із роменської культурою, варто віднести і виявлену теплотехнічну споруду («горно 2») на селищі поблищу археологічного комплексу біля с. Ніцаха (рис. 4: 2; Белінська, Приймак, Сухобоков 1991, с. 188). Як видно із описів, головною особливістю цих горнів є відсутність опори, яка підтримує черінь випалювальної камери. Поява горнів такої конструкції в середовищі сіверян, є не до кінця з'ясованим питанням. Зрозуміло, що вони пов'язані не з місцевої гончарною традицією, а були привнесені з територій, де були поширеними. Гончарні горни цього типу були широко відомі в матеріалах синхронної та сусідньої салтівської культури. Відомо, що для Дніпровського Лівобережжя впродовж останньої чверті I тис. н. е. фіксується стабільні відносини між носіями обох культур. Такі контакти фіксуються у будівельній справі, кераміці, прикрасах та проникненні її носіїв до ареалу роменської та боршевської культур. Тому, на думку В. Приймака, запозичення горнів цього типу відбулося саме із тери-

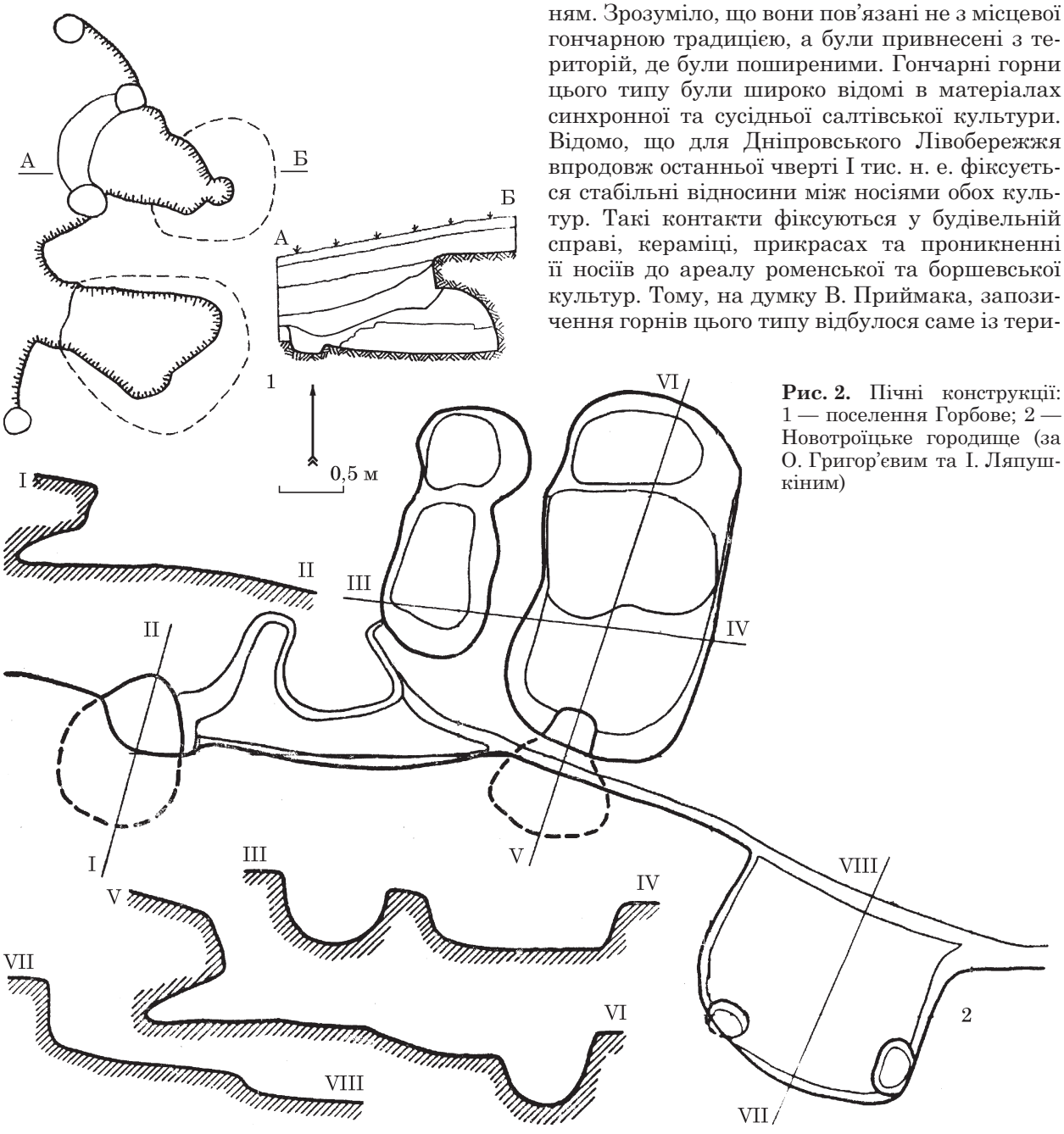

Рис. 2. Пічні конструкції: 1 — поселення Горбове; 2 — Новотроїцьке городище (за О. Григор'евим та І. Ляпушкіним)

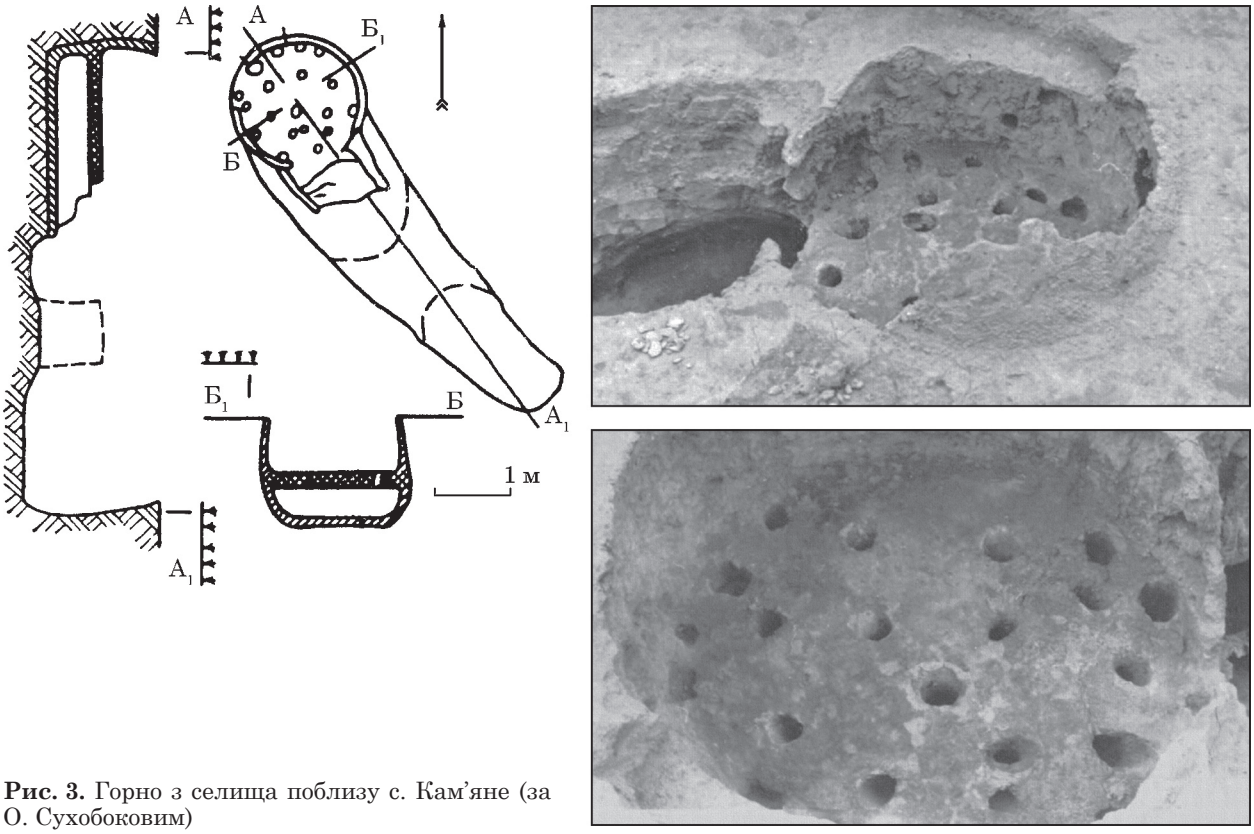

Рис. 3. Горно з селища поблизу с. Кам'яне (за О. Сухобоковим)

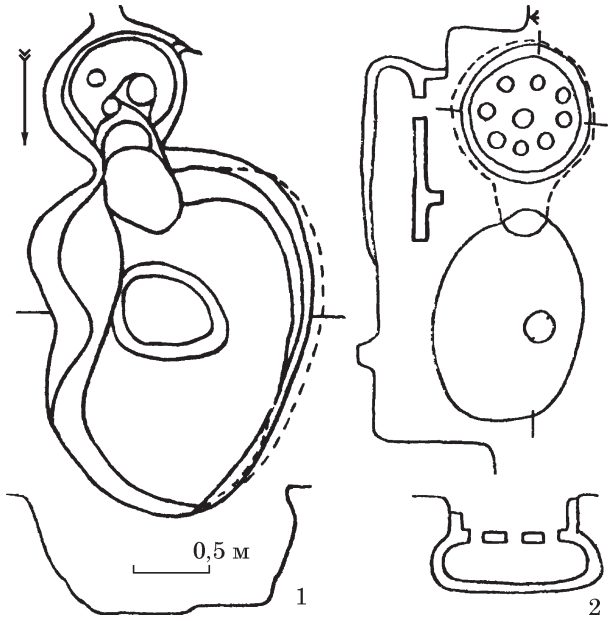

Рис. 4. Горна з розкопок: 1 — Любеч; 2 — селище поблизу с. Ніцаха (за А. Казаковим та О. Сухобоковим)

торії каганату, де споруди такої конструкції є поширеними (Приймак 1988, с. 45—46).

Отже, аналіз джерельної бази вказує на те, що термічна обробка глиняних виробів носіями роменської культури здійснювалася в різних пристроях. До найпростіших належать відкриті та закриті вогнища, що знаходилися на денній поверхні і фіксуються за залишками спеціальних майданчиків. Деякі вироби з глини випалювалися у печах спеціальної конструкції, із збільшеним об'ємом. На пізньому етапі існування культури фіксуються двокамерні горнові споруди, поширення яких пов'язується із впливом населення Хазарського каганату.

Описані вище теплотехнічні пристрої та вироби роменських гончарів дозволяють підійти і до розкриття питання температурного режиму випалювання глиняних виробів. Загалом тема термічної обробки роменської кераміки лишається і на сьогодні слабко дослідженою. Випалювання є завершальним процесом, після якого глина перетворюється на кераміку і посудом можна користуватися. В процесі випалювання відбуваються комплексні фізичні й хімічні процеси. Загалом процес випалювання поділяється на такі етапи: нагрівання, витримування температури і охолодження. Чітко реконструювати цей процес для гончарства літописних сіверян на сьогодні встановити не можна. Втім аналіз джерельної бази дозволяє припускати, що сіверянські гончарі добре знали властивості формувальної маси з якою працювали, її складових, їх поведінку під час сушіння та випалювання, а також температурний режим термічної обробки. Власне, термічний режим залежить від багатьох чинників, до яких належать склад формувальної маси, морфологічні особливості посуду, якість палива, тощо.

Визначення температури випалювання роменської кераміки спеціально проводилося на базі Палеоетнографічної лабораторії Національного музею-заповідника українського

гончарства в Опішному. Для визначення температури випалювання кераміки роменської культури були проведені експериментальні дослідження. Вперше такий вид досліджень застосував А. Гейко. Для аналізу, ним, були обрано 40 зразків кераміки з пам'яток Дніпровського Лівобережжя, а саме з Глинського городища (ур. Великий Замок), городища поблизу с. Городища, Глинського археологічного комплексу (Мале городище), Полтавського сіверянського поселення, городища поблизу Старих Санжар (кол. Решетники). У 2021 р. експеримент було здійснено повторно. Для цього використано 120 фрагментів кераміки: 100 — із Полтавського сіверянського поселення та 20 — із городища поблизу с. Зарічне. Відібрані зразки належали горщикоподібним посудинам. Товщина стінок виробів коливалася від 0,6 до 1,2 см. Черепки мали двокольоровий злам: чорний колір ближче до внутрішньої поверхні, а коричневий — до зовнішньої. У формувальні масі виявлено велику кількість шамоту та органіки. За результатами досліджень А. Гейка, серед формувальної маси 28 % посуду з Малого городища у Глинському, було виявлено оолітові включення бурого залізняку, що свідчить про використання глин, які вирізняються своєю пластичністю.

Як свідчать отримані результати, температурний режим випалювання ліпленого посуду сіверян знаходився в межах 450—550 °С (табл. 2; рис. 5). Однак, в матеріалах експерименту здійсненого А. Гейко, виявилося, що кілька фрагментів посуду випалювалося при температурах 800—850 °С. Такий термічний діапазон підтверджувався кольором, товщиною та частковою деформацією черепка. Вірогідно, що це відбулося за швидкого випалювання без повільного підігрівання кераміки. Такий різкий підйомом температури міг бути наслідком неконтрольованого процесу термічної обробки або ж браком досвіду гончаря (Гейко, Литвиненко 2001, с. 48). Таким чином, за результатами експериментального дослідження випалювання ліпленого посуду, виявилося, що за температури 450—550 °С випалювалося 7 % виробів, за температури 500—550 °С — 91 %, і лише 2 % виробів випалювалося за температури 800—850 °С (рис. 5).

Також є відомості про температуру випалювання роменського посуду, що була зафіксована в процесі петрографічного аналізу кераміки з городища Водяне. Загалом було вивчено 30 фрагментів кераміки, випалювання яких на думку дослідників відбувалося в межах 600—800 °С (Корохіна, Колода 2020, с. 98).

Важливі відомості, які стосуються, температурного середовища в побутових печах, отримані в результаті вивчення залишків пічних конструкції з Полтави (Пуголовок, Горбаненко 2014). Зупинимося на них детальніше. В житлі 6, розкопаному в 2007 р. було виявлено кілька опалювальних пристроїв, що маркували етапи

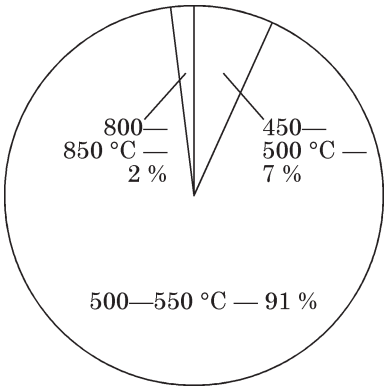

Рис. 5. Діаграма розподілу кераміки за температурою випалу

Таблиця 2. Відомості про експериментальні дослідження температури випалювання ліпленого посуд роменської культури

№	Назва пам'ятки	450—500 °С	500—550 °С
1	Глинськ, с.; ур. Великий Замок	—	3
2	Городище, с.; ур. Городище	—	3
3	Зарічне, с.; городище Зарічне II	3	17
4	Глинське, с.; ур. Панський ярок	—	7
5	Полтава, м.; Інститутська гора	1 + 6	20 + 94
6	Старі Санжари, с.; (кол. Решетники)	1	2
	Усього	11	146

перебудов помешкання. З них привертає увагу другий етап, під час якого було збудовано піч II. Опалювальний пристрій, збережений у вигляді останця, заввишки 0,20 м, округлої в плані форми, діаметром 1,05 × (1,10—1,20) м, з товщиною стінок 0,18—0,20 м, та устям, зверненим до південного заходу — півдня, завширшки 0,40 м. Піч влаштована на материковому дні з принесеного зовні суглинку, з використанням прутикового каркасу, сліди якого у вигляді 15 ямок, розташованих по колу, добре простежені при перетині решток опалювальної споруди. Глибина таких ямок — 10—15 см, діаметр — 2—3 см, заповнені попелом та вуглинами. Від печі непогано зберігся єдиний добре випалений черінь, овальної в плані форми, розмірами — 0,66 × 0,90 м, завтовшки 4 см, без будь-яких вмонтованих в нього уламків посуду або каміння. Особливість спорудження печі II вміщений у заміс її західної стінки край устя, мініатюрний ліплений роменський горщик. Це маленький горщик заввишки 7,5 см, діаметром тулуба — 7,8 см, денця — 5,5 см, з коротким відігнутим вінцем, прикрашеним по зрізу відбитками гусеничного штампу вправо, а на тулубі — смужкою такого ж зиґзаґу. Всередині горщичка були перемішані з глиною перегорілі зерна.

Влітку 2013 р. Полтавська археологічна експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України

на території городища літописної Лтави, що на Івановій Горі, проводила охоронні археологічні дослідження, у результаті яких здобуто виразні матеріали роменської культури і доби Руси. Серед них привертає увагу житло 1, виявлене у траншеї 2, що належить до роменської культури. Житлова споруда впущена з рівня давнього горизонту на 2,75 м, зорієнтована кутами за сторонами світу. Підлога рівна, материкова, верхня частина заповнення котловану пошкоджена перекопом XVIII ст. У нижній частині житла виявлено рештки горілих дерев'яних конструкцій, що рівномірно залягали по всій площі котловану будівлі (рис. 1). Залишки виробів з дерева представлені дошками, шириною 0,20—0,22 м і трьома колодами, підквадратними в перетині, що лежали одна на одній, вздовж північно-східного борту котловану. В західній частині виявлено розвал обпаленої глини та частини конструкції печі. Саму ж піч не виявлено. З числа уламків опалювального пристрою виділявся фрагмент верхньої (?) частини топкової камери із дещо пористою структурою розмірами 16,8 × 10,4 см.

Описаний фрагмент конструкції (склепіння) печі виявився важливою знахідкою, оскільки усередині виробу, при детальному розгляді, виявлено доволі значну кількість вцілілих обгорілих зернівок культурних рослин. Насиченість ними формувальної маси значна: приблизно 1 зернівка на 10—15 см^3. Усі зернівки, що їх вдалося вилучити, виявилися винятково зернівками жита (*Secale cereale*), і будь-яких інших культурних рослин виявлено не було. Формувальна маса також містила органічні домішки (полова, посічена трава). Виявлені зернівки загалом задовільно збереглися (Горбаненко, Пуголовок 2014, с. 339—344).

Отримані внаслідок палеоетноботанічного аналізу матеріали, дозволяють зробити кілька важливих припущень. Температура печей ніколи не була дуже високою. На це вказують знахідки зерна. Встановлено, що при температурі 100—110 °С зерно висихає; при температурі — 150—230 °С обвуглюється, а при температурі — 270—300 °С відбувається інтенсивний процес обвуглення (Сенько, Пинаев 2011, с. 21). Тому, зважаючи на те, що в керамічних матеріалах роменської культури фіксується виключно відбитки зернівок (а не власне зернівки), ці печі не використовували для випалу кераміки, оскільки для того необхідна температура 450—550 °С і вище. Це спостереження важливе, оскільки дослідники роменської культури висловлювали припущення про те, що посуд виготовляла окрема родина для власних потреб, і випалювала без застосування спеціальних теплотехнічних споруд на вогнищах або ж у звичайних побутових печах (Ляпушкин 1958, с. 221; Сухобоков, Юренко 1995, с. 48).

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що ліплений посуд сіверяни випалювали головним чином у багаттях та спеціальних печах конструкціях. В звичайних побутових печах випалювання швидше за все не здійснювали. Випалювання здійснювалося переважно без температурної витримки, недовгий час, за низьких температур. На користь цього припущення вказує дво- чи триколірність черепка на зламі, а також наявність у стінках посуду слідів органіки (полова, зерна злакових тощо) або їх неоплавлені відбитки. Незважаючи на те, що глиняні вироби в досліджуваний час випалювали за відносно низьких температур, їх використовували в побуті. Температурний режим випалювання кераміки носіями роменської культури мав температурні межі 450—550 °С, можливо в деяких випадках доходячи до 800 °С. Такі температури можна було досягти як у звичайному вогнищі так і у печах. Спеціального режиму випалювання посуду за високих температур треба було дотримуватися під час використання гончарних печей. Час їх появи вірогідно лежить в межах IX ст., однак ця дата потребує уточнення. Дещо пізніше, у X ст. на городищах сіверян з'являються двокамерні горнові споруди, поширення яких пов'язується із впливом населення Хазарського каганату. Зрештою, поява таких пристроїв повинна була свідчити і про появу нових навичок у гончарів, а саме тих, що пов'язані з приготуванням формувальною маси. Сліди горнового випалювання в керамічному комплексі сіверян фіксуються не часто. Це пояснюється тим, що більшість посуду виготовлена із формувальної маси в якій великі зерна шамоту створюють достатню вогнетривкість, а дрібніші і пилоподібні фракції шамоту впливають на міцність, внаслідок чого потреба у високих температурах випалу була відсутня (Сайко 1965, с. 164). Однак, тут варто звернути увагу, що до експериментів в яких визначалася температура випалювання посуду, не були долучені вироби з більш якісною формувальною масою, т. зв. «псевдоволинцевські».

Власне поява спеціальних печних та горнових конструкцій мала б свідчити про певне підвищення економічного та виробничого потенціалу і вказувати на початок виділення гончарства в окрему галузь ремесла. Слідами цього процесу є також уламки нижніх частин горщиків з клеймами. Такі посудини відомі з Коробових Хуторів та Полтави (Сухобоков 1975, с. 115; Супруненко, Пуголовок 2015b, с. 113).

Однак, існування таких споруд, як і клейм на посуді, поки що фіксується не на всіх пам'ятках. Поява таких пристроїв свідчить про можливість масового виготовлення глиняного посуду. Однак, вірогідно цей процес не був завершений. Сіверяни були на початковому етапі використання спеціальних теплотехнічних пристроїв як спеціального обладнання. Лише із інкорпорацією цих земель до складу Руси, на цих територіях широкого розповсюдження набули більш технічно досконалі горни для випалювання посуду.

ЛІТЕРАТУРА

Белінська, Л., Приймак, В., Сухобоков, О. 1993. Гончарні горни I—II тис. н. е. з розкопок Лівобережної слов'яноруської експедиції ІА АН УРСР. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник*, 1, с. 185-189.

Бобринский, А. А. 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.)*. Москва: Наука.

Гейко, А. В. 2011. *Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя*. Полтава: АСМІ.

Гейко, А, Литвиненко, Т. 1999. Температура випалювання кераміки раннього залізного віку. *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996—1999*, 4, с. 206-209.

Гейко, А. В., Литвиненко, Т. М. 2001. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1 (9), с. 47-48.

Горбаненко, С. А., Пуголовок, Ю. О. 2014. Піч пізньороменського часу з Полтави. В. Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ; Харків: Майдан, с. 339-344.

Григорьев, А. В. 1983. Поселение у села Горбово. *Краткие сообщения Института археологии*, 175, с. 67-73.

Григорьев, А. В. 2000. *Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Труды ТАЭ, 2. Тула: Гриф и К°.

Григорьев, А. В. 2005. *Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н. э.* Тула: Репроникс.

Енуков, В. В. 2005. *Славяне до Рюриковичей*. Курский край: научно-популярная серия, III. Курск: Учитель.

Казаков, А. Л., Марченко, В. М. 1993. Південно-західна частина Любецького посаду IX—XIII ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності південної Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 30-37.

Казаков, А. Л., Черненко, Е. Е. 2013. Археологические исследования северянского Радичева. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.*, с. 171-175.

Кашкин, А. В. 2000. *Археологическая карта России. Курская область*. 2. Москва: ИА РАН.

Колода, В. В. 2004. Ещё один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 169-171.

Корохіна, А. В., Колода, В. В. 2020. Петрографічний аналіз кераміки городища Водяне. *In Sclavenia terra*, 3, с.88-102.

Краснова, Т. 2017. *Дослідження, реставрація і зберігання музейної кераміки*. Опішне: Українське народознавство.

Ляпушкин, И. И. 1946. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян. *Краткие сообщения ИИМК*, XII, с. 117-127.

Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва; Ленинград: АН СССР.

Приймак, В. В. 1988. До походження давньоруських двох'ярусних гончарних горнів. В: *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей*. II. Чернігів; Ніжин, с. 45-46.

Пуголовок, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське народознавство.

Пуголовок, Ю. 2018. *Історія української археологічної керамології (1991—2016)*. Опішне: Українське Народознавство.

Пуголовок, Ю. 2019. До історії вивчення гончарства літописних сіверян (роменська культура). *Археологічна керамологія*, 2, с. 17-27.

Пуголовок, Ю. А., Горбаненко, С. А. 2014. Печь как культовое место в жилище северян: археологические данные. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXV, с. 141-150.

Сайко, Э. В. 1965. Технология керамики средневековых мастеров. В: Колчин, Б. А. (ред.). *Археология и естественные науки*. Материалы и исследования по археологии СССР, 129. Москва: Наука, с. 161-166.

Сарачев, И. Г. 1993. Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры. В: Моця, О. П. (ред.). *Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. Матеріали польового історико-археологічного семінару*. Суми: ІА НАН України; СКМ, с. 55-57.

Сенько, Д., Пинаев, А. 2011. Особенности противопожарной защиты объектов с технологическими процессами сушки. *Алгоритм безопасности*, 3, с. 20-21.

Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О. 2015a. *Дослідження літописної Лтави: Іванова гора*. I. Київ: ЦП НАН України і УТОПІК.

Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О. 2015b. *Дослідження літописної Лтави: Іванова гора*. II. Київ: ЦП НАН України і УТОПІК.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 2016. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное)*. Киев: О. Філюк.

Сухобоков, О. В., Орлов, Р. С., Иченская, И. В., Юренко, С. П. 1978. *Отчёт о работах Левобережной Славяно-русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1977—1978 годах*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977—1978/148.

Сухобоков, О. В., Иченская, О. В. 1984. Левобережье Днепра. В: Баран, В. Д. (ред.). *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка, с. 103-176.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1995. *Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.)*. Полтава: Археологія.

Узянов, А. А. 1981. Переверзевское II городище. *Археологические открытия 1980 года*, с. 85-86.

Фролов, М. В. 1991. Раскопки в Рыльске. В: *Археология и история юго-востока Руси. Тезисы докладов*. Курск, с. 83-84.

Шрамко, Б. А. 1957. *Отчёт о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского Государственного Университета им. А. М. Горького в 1957 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/16.

Шрамко, Б. А. 1970. Раннеславянское поселение VIII—X вв. на Донецком городище. В: Кухаренко, Ю. В. (ред.). *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 176. Москва: Наука, с. 105-108.

Sinopoli, C. M. 1991. *Approaches to Archaeological Ceramics*. New York: Plenum.

REFERENCES

Bielinska, L., Pryimak, V., Sukhobokov, O. 1993. Honcharni horny I—II tys. n. e. z rozkopok Livoberezhnoi slov'ianoruskoi ekspedytsii IA AN URSR. Ukrainske honcharstvo: *Natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk*, 1, s. 185-189.

Bobrinskii, A. A. 1991. *Goncharnye masterskie i gorny Vostochnoi Evropy (po materialam II—V vv. n. e.)*. Moskva: Nauka.

Heiko, A. V. 2011. *Honcharstvo naselennia skifskoho chasu Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia*. Poltava: ASMI.

Heiko, A, Lytvynenko, T. 1999. Temperatura vypaliuvannia keramiky rannoho zaliznoho viku. Ukrainske Honcharstvo: *Natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk. Za roky 1996—1999*, 4, s. 206-209.

Heiko, A. V., Lytvynenko, T. M. 2001. Do pytannia pro vyznachennia temperatury vypaliuvannia posudu romenskoi kultury. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1 (9), s. 47-48.

Horbanenko, S. A., Puholovok, Yu. O. 2014. Pich piznoromenskoho chasu z Poltavy. V. Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan, s. 339-344.

Grigorev, A. V. 1983. Poselenie u sela Gorbovo. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 175, s. 67-73.

Grigorev, A. V. 2000. *Severianskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Trudy TAE, 2. Tula: Grif i Ko.

Grigorev, A. V. 2005. *Slavianskoe naselenie vodorazdela Oki i Dona v kontse I — nachale II tys. n. e.* Tula: Reproniks.

Enukov, V. V. 2005. *Slaviane do Riurikovichei*. Kurskii krai: nauchno-populiarnaia seriia, III. Kursk: Uchitel.

Kazakov, A. L., Marchenko, V. M. 1993. Pivdenno-zakhidna chastyna Liubetskoho posadu IX—XIII st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 30-37.

Kazakov, A. L., Chernenko, E. E. 2013. Arkheologicheskie issledovaniia severianskogo Radicheva. *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2012 g.*, s. 171-175.

Kashkin, A. V. 2000. *Arkheologicheskaia karta Rossii. Kurskaia oblast*. 2. Moskva: IA RAN.

Koloda, V. V. 2004. Eshche odin sezon rabot na gorodishche u s. Vodianoe na Kharkovshchine. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 169-171.

Korokhina, A. V., Koloda, V. V. 2020. Petrohrafichnyi analiz keramiky horodyshcha Vodiane. *In Sclavenia terra*, 3, s.88-102.

Krasnova, T. 2017. *Doslidzhennia, restavratsiia i zberihannia muzeinoi keramiky*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.

Liapushkin, I. I. 1946. Materialy k izucheniiu iugo-vostochnykh granits vostochnykh slavian. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XII, s. 117-127.

Liapushkin, I. I. 1958. *Gorodishche Novotroitskoe. O kulture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 74. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Pryimak, V. V. 1988. Do pokhodzhennia davnoruskykh dvokh'iarusnykh honcharnykh horniv. In: *Druha Chernihivska oblasna naukova konferentsiia z istorychnoho kraieznavstva (hruden 1988 r.). Tezy dopovidei*. II. Chernihiv; Nizhyn, s. 45-46.

Puholovok, Yu. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.

Puholovok, Yu. 2018. *Istoriia ukrainskoi arkheolohichnoi keramolohii (1991—2016)*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.

Puholovok, Yu. 2019. Do istorii vyvchennia honcharstva litopysnykh siverian (romenska kultura). *Arkheolohichna keramolohiia*, 2, s. 17-27.

Pugolovok, Iu. A., Gorbanenko, S. A. 2014. Pech kak kultovoe mesto v zhilishche severian: arkheologicheskie dannye. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXV, s. 141-150.

Saiko, E. V. 1965. Tekhnologiia keramiki srednevekovykh masterov. In: Kolchin, B. A. (ed.). *Arkheologiia i estestvennye nauki*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 129. Moskva: Nauka, s. 161-166.

Sarachev, I. G. 1993. Drevnerusskaia krugovaia keramika v kompleksakh romenskoi kultury. In: Motsia, O. P. (ed.). *Rol rannikh miskykh tsentriv v stanovlenni Kyivskoi Rusi. Materialy polovoho istoryko-arkheolohichnoho seminaru*. Sumy: IA NAN Ukrainy; SKM, s. 55-57.

Senko, D., Pinaev, A. 2011. Osobennosti protivopozharnoi zashchity obieektov s tekhnologicheskimi protsessami sushki. *Algoritm bezopasnosti*, 3, s. 20-21.

Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. 2015a. *Doslidzhennia litopysnoi Ltavy: Ivanova hora*. I. Kyiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.

Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O. 2015b. *Doslidzhennia litopysnoi Ltavy: Ivanova hora*. II. Kyiv: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK.

Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 2016. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe)*. Kiev: O. Filiuk.

Sukhobokov, O. V., Orlov, R. S., Ichenskaia, I. V., Iurenko, S. P. 1978. *Otchet o rabotakh Levoberezhnoi Slaviano-russkoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR v 1977—1978 godakh*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977—1978/148.

Sukhobokov, O. V., Ichenskaia, O. V. 1984. Levoberezhe Dnepra. In: Baran, V. D. (ed.). *Drevnerusskie poseleniia Srednego Podneprovia (arkheologicheskaia karta)*. Kiev: Naukova dumka, s. 103-176.

Sukhobokov, O. V., Iurenko, S. P. 1995. *Oposhnianskoe gorodishche (po materialam arkheologicheskikh issledovanii 1975 g.)*. Poltava: Arkheologiia.

Uzianov, A. A. 1981. Pereverzevskoe II gorodishche. *Arkheologicheskie otkrytiia 1980 goda*, s. 85-86.

Frolov, M. V. 1991. Raskopki v Rylske. In: *Arkheologiia i istoriia iugo-vostoka Rusi. Tezisy dokladov*. Kursk, s. 83-84.

Shramko, B. A. 1957. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. A. M. Gorkogo v 1957 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/16.

Shramko, B. A. 1970. Ranneslavianskoe poselenie VIII—X vv. na Donetskom gorodishche. In: Kukharenko, Iu. V. (ed.). *Drevnie slaviane i ikh sosedi*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 176. Moskva: Nauka, s. 105-108.

Sinopoli, C. M. 1991. *Approaches to Archaeological Ceramics*. New York: Plenum.

Yu. A. Puholovok

THE HEAT UNIT TYPES AND THE FIRING TEMPERATURE IN THE PEOPLE OF ROMNY CULTURE

The paper deals with the firing process of Romny culture ceramics. One of the key operations in the manufacture of pottery is the thermal effect on it. Firing is the last stage in pottery production when ceramics acquire the necessary physical properties and become suitable for use in various household needs.

Analysis of the source and the results of interdisciplinary research allows us to identify the thermal facilities used for this process. It is also possible to determine the firing temperature of handmade pottery.

It can be argued that Siverians handmade pottery burned mainly in fires and kilns. Ordinary household stoves were not used for this purpose. The firing was carried out mainly without temperature exposure, for a short time, at low temperatures. This assumption is supported by the color of the shard at the break, as well as the presence of organic matter traces or unmelted prints of organic on ceramic. Despite the fact that clay products were burned at relatively low temperatures during the period under study they were used in everyday life. The firing temperature of Romny culture ceramics had limits between 450 and 550 °C, in some cases reaching 600—800 °C.

The use of pottery kilns had to be followed by a special firing regime. The time of their appearance probably lies within the 9th century, but this date needs to be clarified. Somewhat later, in the 10th century two-chamber kiln structures appeared on the Siverians settlements. The spread of such kilns is associated with the influence of the Khazar Khaganate population. The appearance of special kilns indicates a certain increase in economic and production potential, which leads to the beginning of the allocation of pottery in a separate branch of the craft.

Keywords: Dnieper Left Bank region, Romny culture, Siverians, ceramics, pottery.

Одержано 31.05.2022

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
PUHOLOVOK Yurii O., Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7610-8005, e-mail: yuriy.puholovok@gmail.com.

ТАНАТОЛОГІЯ

УДК 904.5(477.41)"653" DOI: 10.37445/adiu.2022.02.17

В. І. Баранов, В. Г. Івакін, Р. А. Широухов

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ НАУКОВО-РЯТІВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2017—2018 рр.). ЧАСТИНА ДРУГА

У продовженні статті, присвяченої поховальному обряду могильника Острів, розглянуто поховальний супроводжувальний інвентар із чоловічих поховань та окремі елементи поховальної практики, як індикатори світогляду громади, котра перебуває на певному етапі християнізації. Чоловічі поховальні комплекси в цілому мають набагато менше етновизначальних рис, ніж жіночі. Їхній інвентар скоріше вказує не на конкретну етнічну групу, а на певний регіон походження традиції — Скандобалтику та Північну Русь, а також — соціальну спрямованість на дружинну субкультуру. На це вказують наявність зброї, окремі типи фібул, деталі поясного набору, що мають чисельні аналогії саме на Півночі Європи й різко дисонують зі старожитностями Південної Русі. Водночас, проживання на кордоні зі степом призвело до появи у поховальній практиці окремих предметів, притаманних матеріальній культурі кочовиків.

***Ключові слова**: Давня Русь, Поросся, поховальна практика, супроводжувальний інвентар, християнізація.*

Вступ. У жовтні 2017 р. співробітники Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України (кер. Г. Ю. Івакін) на правому березі р. Рось у Рокитнянському р-ні Київської обл. виявили унікальний некрополь, попередньо датований у межах XI ст. Він займає велику надзаплавну терасу площею близько 65 га, яка відокремлена від іншої частини берега невеличким яром та поступово знижується в напрямку р. Рось. На протилежному березі, в заплаві, на відстані 500 м від могильника, розташоване давньоруське городище в урочищі Старі Сухоліси (рис. 1). У попередній статті ми опублікували першу частину нашої роботи, де розглянуто питання, пов'язані з особливостями поховального обряду (Баранов, Івакін, Широухов 2021). У цьому номері представлена друга частина цієї статті, присвячена поховальному інвентарю, його хронологічним та типологічним особливостям. Логіка побудови дослідження змусила нас спочатку розглянути безінвентарні поховання (як такі, що займають доволі невеликий відсоток порівняно з усіма іншими), а також — елементи поховальних конструкцій (цвяхи, що скріплювали домовини) та супроводжувальні предмети (хрестик, відра), які, на нашу думку, можуть бути пов'язані з належністю померлих до християн. Решта статті присвячена аналізу категорій знахідок, характерних для чоловічих поховань могильника Острів. Інвентар жіночих поховань, через великий об'єм аналітичного матеріалу, буде розглянуто окремо в наступній роботі.

Безінвентарні поховання. В результаті археологічних науково-рятівних досліджень 2017—2018 рр. на території могильника досліджено близько 1100 м^2 та виявлено 53 поховальних комплекси різного ступеня збереженості (рис. 2, 3; Baranov, Ivakin 2019; Баранов, Івакін 2020; Капустін та ін. 2020, с. 242; Івакін, Баранов 2020a; Івакін та ін. 2020; 2020b; Баранов, Івакін, Широухов 2021, с. 279). Через різні причини, 15 із них (28,3 % від загальної кількості поховань) були зруйновані повністю, ще у 14 випадках (26,4 %) *in situ* залишились лише окремі кістки. При цьому, лише в 11 поховальних комплексах (20,75 %) був узагалі відсутній поховальний інвентар, що лише частково можна пояснити їх руйнацією. Дійсно, частина цих поховань (24, 25, 28, 43, 49 і 52) була зруйнована майже повністю і навіть окремі кістки, що були в них виявлені, знаходилися не в анатомічному порядку, тож відсутність у них речей можна пояснити повною руйнацією

© В. І. БАРАНОВ, В. Г. ІВАКІН, Р. А. ШИРОУХОВ, 2022

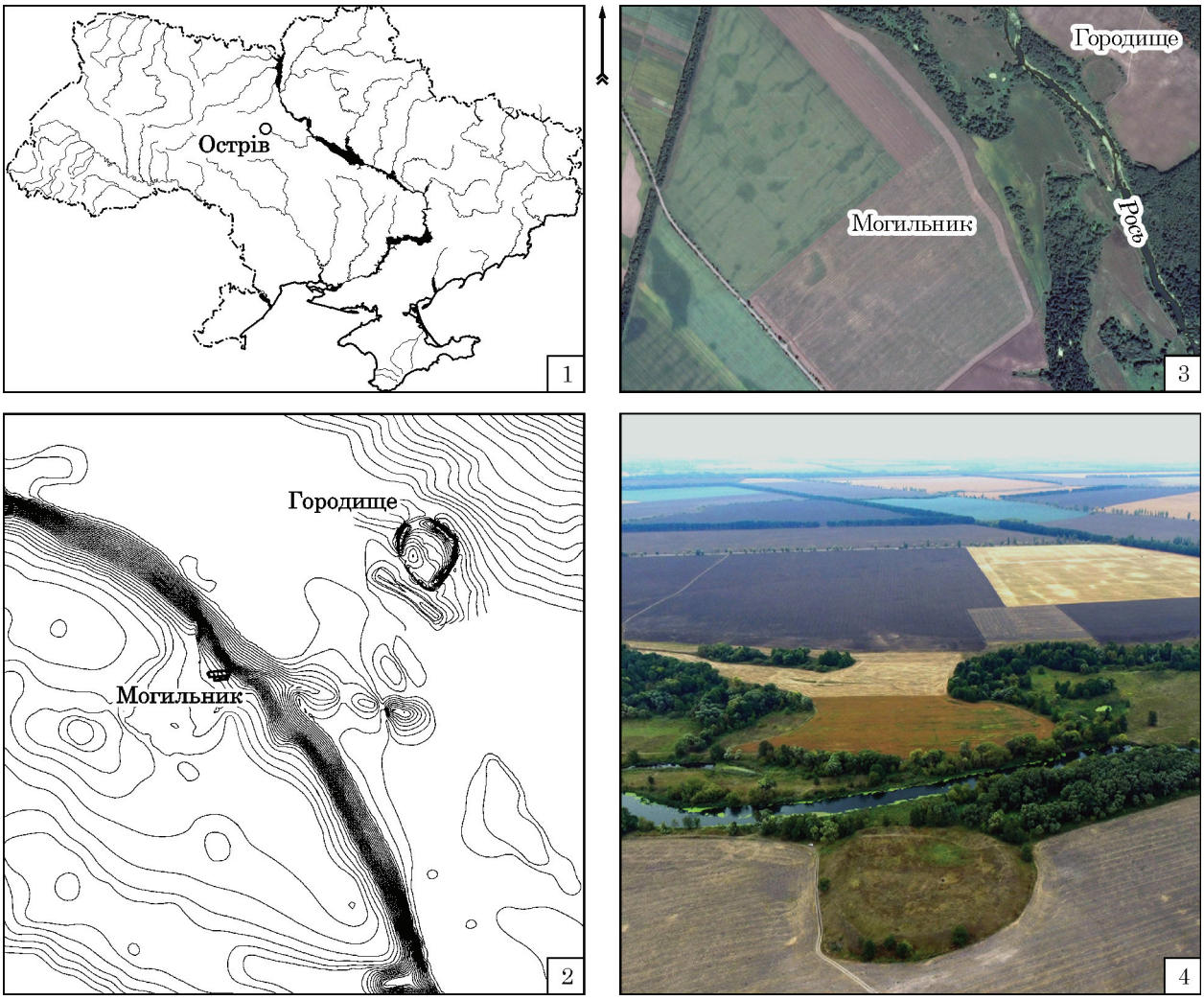

Рис. 1. Могильник Острів і городище в ур. Старі Сухоліси: 1 — на мапі України; 2 — топографічна зйомка к. і. н. О. Манігди; 3 — супутникове фото google; 4 — фото з квадрокоптера к. і. н. В. Гнери

(рис. 4). Інші ж поховальні комплекси (21, 32 та 39) були зруйновані лише частково, а в похованні 32 навіть збереглися дошки від труни (рис. 5). Поховання 44 і 48 взагалі виявилися майже непорушеними (рис. 4), тож відсутність в них речей можна пояснити не їх руйнацією, а низьким соціальним статусом або причетністю похованих до християн.

За інформацією О. Моці, 70 % від усіх досліджених в південно-руських землях поховальних комплексів не мали поховального інвентаря, що було, на його думку, безсумнівним впливом християнства (Моця 1993, с. 36). На Чернігівщині після введення християнства в більшості поховань інвентар відсутній (Моця 1987, с. 37). Таким чином, безінвентарні інгумації з західною орієнтацією (з сезонними відхиленнями) з певною долею обережності можна вважати християнськими. Наприклад, безінвентарне поховання 48 (жіноче 20—30 років) прорізало раніший об'єкт — слов'янську напівземлянку (для чого розібрали піч-кам'янку), а впритул до нього були розташовані ще два поховання — дитини 3—6 місяців (49) і чоловіка 20—30 років (50). Вірогідно, усі три поховання складали єдиний поховальний комплекс або були здійснені одночасно, при цьому поховання 50 відрізнялося від двох інших великою кількістю виявлених речей — у ньому були виявлені: ланцетоподібне вістря списа, дві пряжки, одна з яких — бронзова ліроподібна, а друга — залізна кругла, інкрустована бронзовим дротом, бронзове лите кільце з замкнутими кінцями, а в ногах стояло дерев'яне відро з залізними оковками та залізною дужкою (рис. 4). Імовірно, у цьому випадку була похована ціла родина — чоловік, жінка та їх дитина, які пішли з життя одночасно або в короткий проміжок часу, можливо — внаслідок епідемії, і були поховані або в одному поховальному комплексі, або в могилах, розташованих поряд. Але чому тоді жінку поховали без речей? Це можна пояснити не соціальним, а релігійним аспектом — безінвентарність поховання 48 може свідчити про причетність похованої до християн. Похований поруч чоловік теж міг бути християнином, на що вказує наявність відра в його ногах (про що трохи нижче).

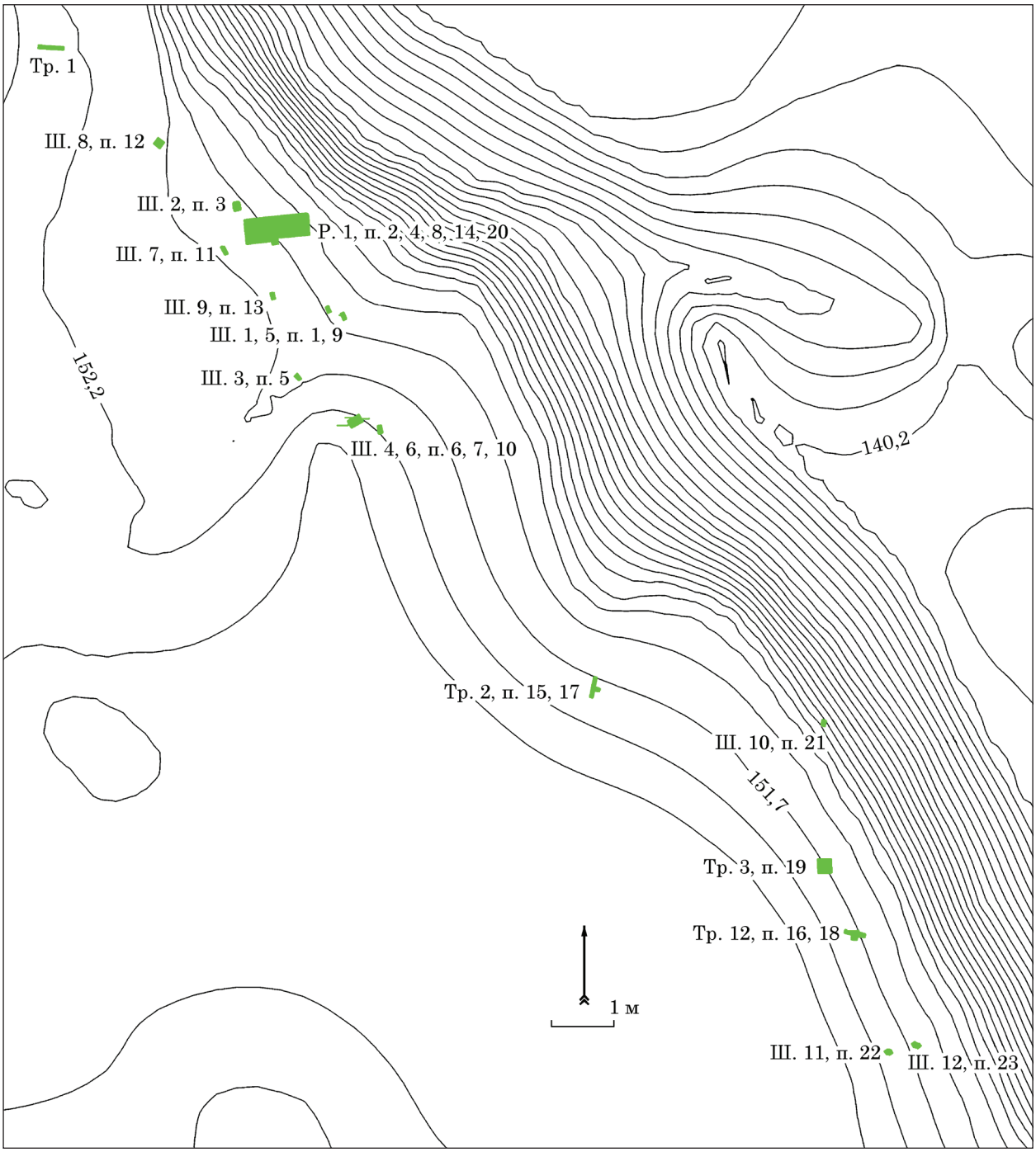

Рис. 2. Могильник Острів, розвідки 2017 р., ситуаційний план: Р. — розкоп, Тр. — траншея, Ш. — шурф, п. — номер поховання

Слід зауважити, що не всі безінвентарні поховання були християнськими, і навпаки — поховання з інвентарем не обов'язково були пов'язані з язичниками. Так, не зважаючи на християнські уявлення стосовно рівності всіх у потойбічному світі (і відповідно нівелювання ролі речей в процесі поховання), не існувало імперативної заборони на поховання з речами. В Польщі після прийняття християнства кількість предметів в похованні суттєво зросла (Kurasinski 2015, p. 137—138). Окремі предмети прийняли на себе нові функції, пов'язані з християнською релігією і стали частиною т. зв. arma Cristi (знарядь Страстей Господа — інструментів для боротьби з Сатаною) і вже в цій ролі були використані в поховальному обряді (Koperkiewicz 2005, s. 305—306, rys. 123; Krzyszowski 2014, s. 152; Kurasinski 2015, p. 164—165). Але принаймні з XII ст. на території Польщі спостережено чітку тенденцію до зниження кількості поховань із речами та збільшення безінвентарних (Kurasinski 2015, p. 137—138). Судячи з усього, аналогічні процеси відбувались і на території Русі. Церковний клір намагався викоренити

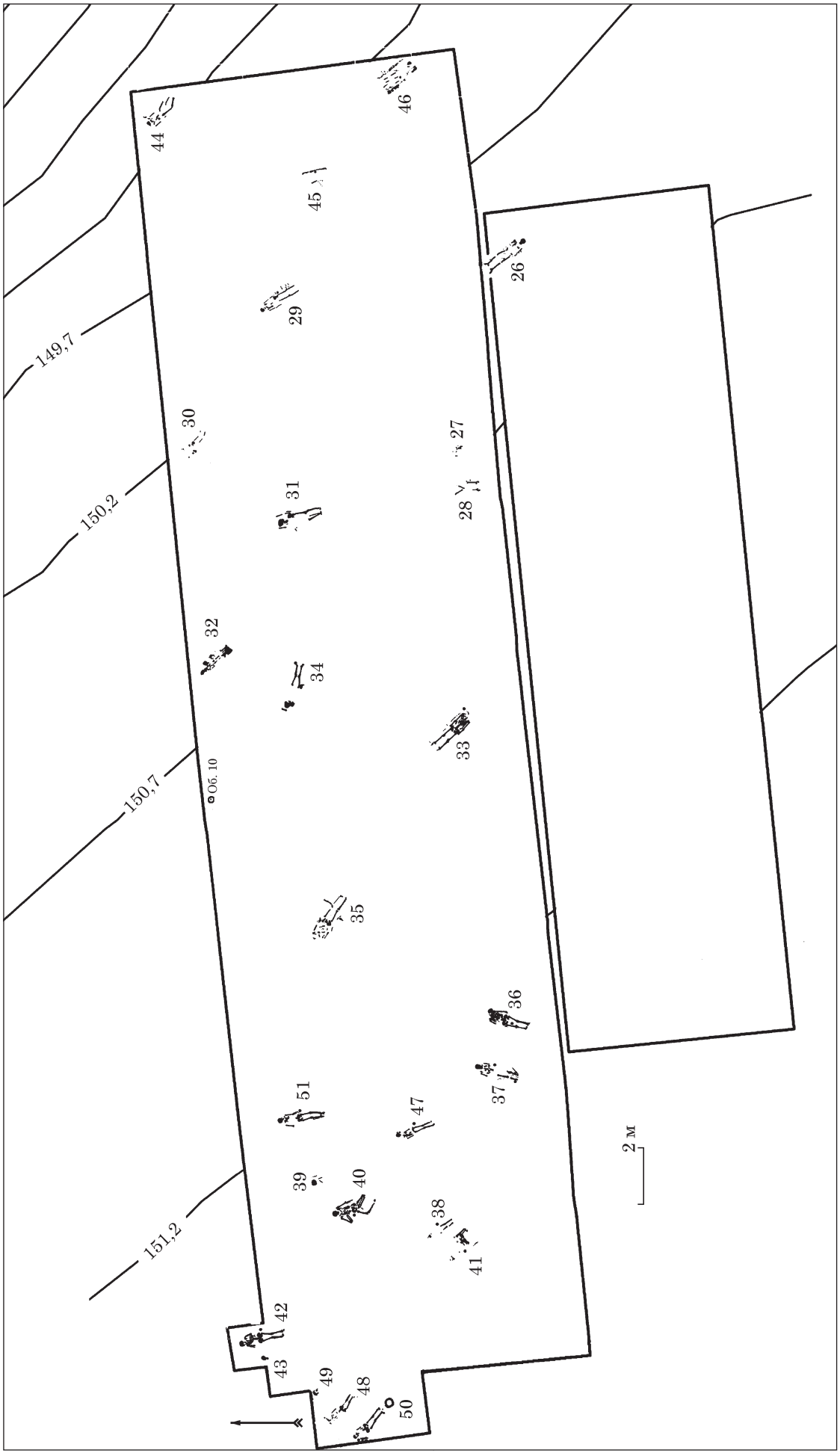

Рис. 3. Могильник Острів, розкоп 1, дослідження 2017—2018 рр., ситуаційний план

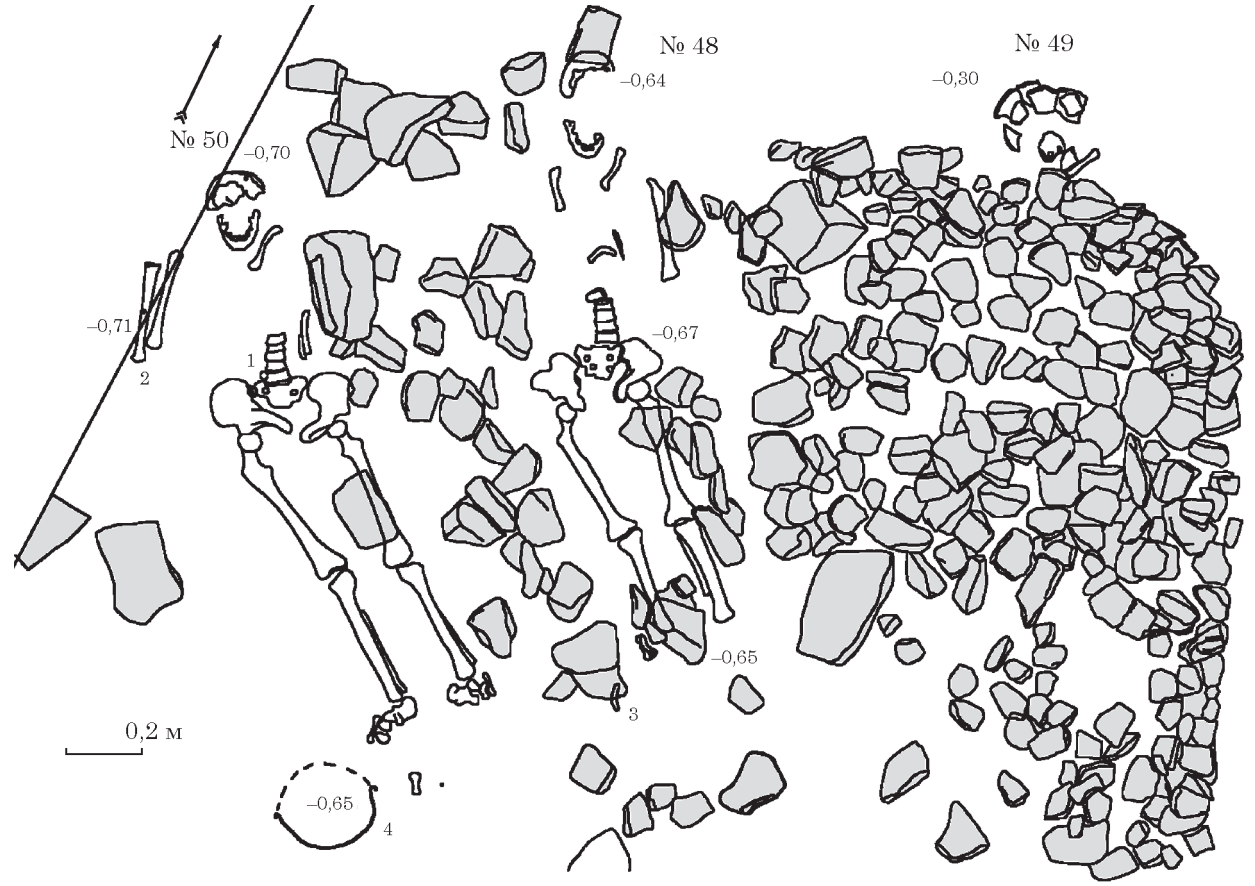



Рис. 4. Могильник Острів, поховання 48, 49 і 50: 1 — пряжка; 2 — спис; 3 — шпора; 4 — дужка відра (фото І. Зоценка)

насамперед обряд трупоспалення, прибрати поховальний інвентар, їжу та жертвоприношення (Моця 1987, с. 56).

Поховання з відрами. В ногах у похованого чоловіка (50) знаходився предмет, який теж можна пов'язати з його релігійним світоглядом, — залишки дерев'яного відра із залізними оковками й дужками (рис. 4). У 2017—2018 рр. подібні артефакти були виявлені в семи поховальних комплексах (6, 11, 12, 15 (17), 16, 19 і 50, загалом в 13,21 % досліджених поховань). Відро з поховання 15 (17) могло бути і в жіночому, і в ранішому чоловічому, перепохованому в ногах жінки. В інших випадках відра розташовували виключно в ногах покійних і виявлені і в чоловічих (3), і в жіночих (3) поховальних комплексах (рис. 4; 6).



Рис. 5. Могильник Острів, поховання 32 (фото І. Зоценка)

Дужки всіх виявлених відер однотипні і виготовлені із кованого вигнутого дроту квадратної або прямокутної форми 0,75—1,0 см у розрізі, який загинали в місці кріплення до петель (рис. 7). Такий тип дужок був широко розповсюджений у старожитностях Східної Європи X—XIII ст. (Каргер 1950, с. 88, 126, рис. 66; 90; Каргер 1958, с. 502, рис. 139; Ивакин 2005, с. 290, рис. 11; 18; Ивакин 2011, с. 26—27, рис. 36; Жукова, Степанова 2010, с. 127—128; рис. 75: 1; Чайка 2009, с. 52, рис. 33: 5; Arbman 1940, Taf. 206: 1; 208: 2a; 211; 212: 1—10; Arwidsson, Holmquist 1984, s. 238). Доволі виразно відрізняються між собою петлі, які за своєю формою можна розділити на три типи. До першого можна зарахувати найпростіші петлі у вигляді кованого зігнутого дроту, кінці якого широко розходяться на зовні (рис. 7: 2—4). До відра їх, вірогідно, кріпили за допомогою залізних обручів, що скріпляли дошки ємкості (Зайкоўскі 2018, рис. 3: 4), або окремої скоби, які вставляли до спеціального отвору в ній (прямою аналогією є відро, виявлене в ході розкопок Ю. Ситого у Чернігівському передгородді (Черенько 2003, с. 108, мал. 3). Відро з аналогічною системою петель виявлене в кургані 74 Гньоздовського курганного могильника (Спицын 1905а, с. 30, 44—45, рис. 85) та у похованні 523 Бірки (Arbman 1943, S. 159—160, Abb. 109; Arwidsson, Holmquist 1984, s. 238). Такий тип петлі, судячи за наявними на сьогодні матеріалами, є найпоширенішим на могильнику Острів.

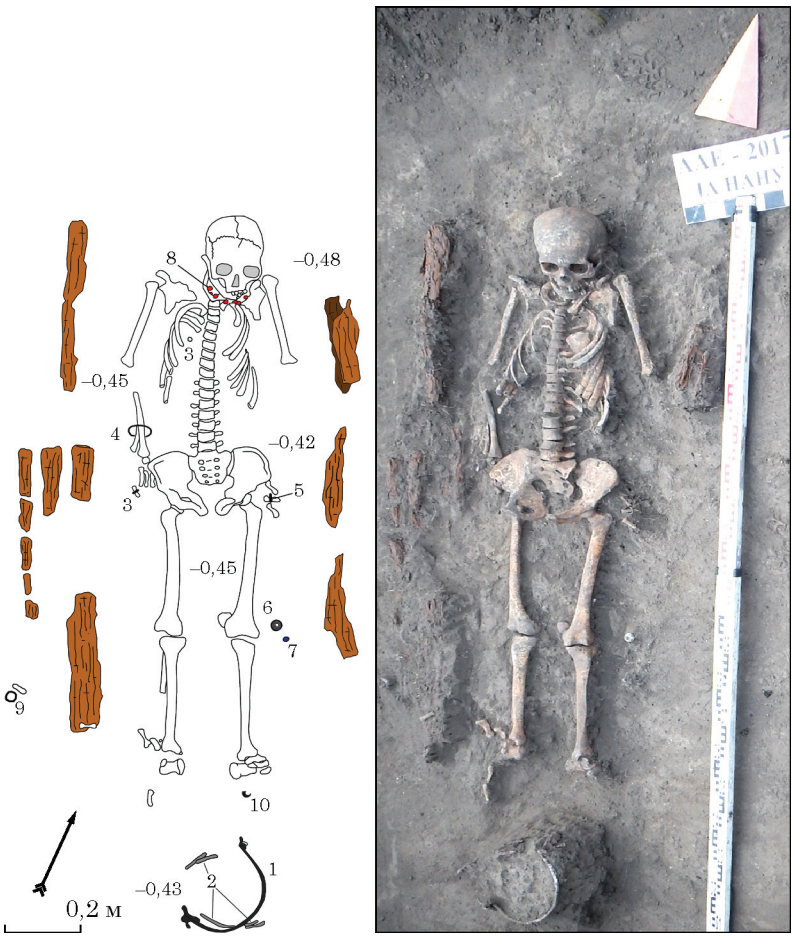

Рис. 6. Могильник Острів, поховання 12: 1 — залізна дужка відра; 2 — фрагменти окуття відра; 3 — бронзове кільце; 4 — браслет бронзовий; 5 — перстень бронзовий; 6 — прясло кам'яне; 7 — намисто; 8 — мушлі каурі й намисто; 9 — підвіска бронзова; 10 — фрагмент бронзового кільця (фото к. і. н. Д. Бібікова)

Петлі другого типу складніші за формою й процесом виготовлення, але принципово повторюють ту саму схему кріплення до відра, що і петлі першого типу. Вони представлені тим самим кованим зігнутим дротом, кінці якого широко розходяться назовні, але скоби тут були виковані

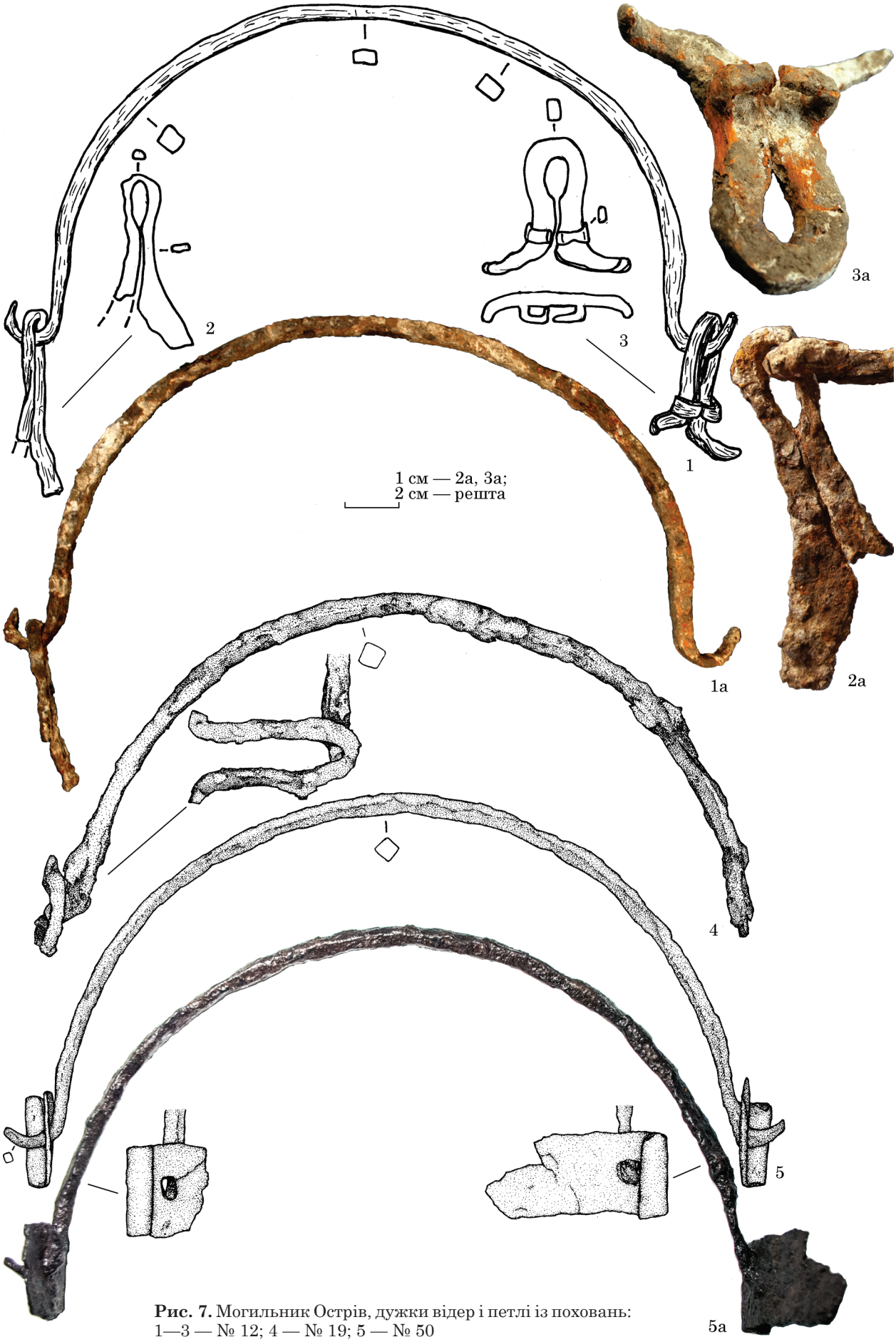

Рис. 7. Могильник Острів, дужки відер і петлі із поховань:
1—3 — № 12; 4 — № 19; 5 — № 50

одразу з петлею (рис. 7: 3). Знайдені вони лише в похованні 12 (рис. 6), причому на одній дужці зафіксовані петлі одразу двох типів. Можливо, спочатку відро мало петлі другого типу, але одна з петель була втрачена в процесі експлуатації і замінена на петлю першого типу, менш надійну у використанні, але простішу у виробництві і зручнішу для ремонту.

Петлі третього типу представляють принципово інший спосіб кріплення дужки до відра. Їх виготовлено із широкої залізної пластини з отвором, в який вставляли дужку, а пластину прикріпляли до відра (рис. 7: 5). Вірогідно, пластину розташовували вертикально, і нижнім краєм заводили під обруч, що скріпляв дошки відра (Arwidsson, Holmquist 1984, s. 238; Дучыц 1994, рис. 2: 3, 5; Krzyszowski 2014, rys. 11,2; Kurasinski 2015, fig. 3: a, j; Зайкоўскі 2018, рис. 2: 3, 5, 12; 3: 2, 3).

Як зазначалось вище, відра були виявлені і в чоловічих, і в жіночих поховальних комплексах — тобто, вони не мали чіткої гендерної приналежності. На нашу думку, їх наявність не можна пов'язувати і з соціальним статусом похованих — вони були виявлені і в похованнях з невеликою кількістю речей, і в заможніших. Наприклад, у чоловічому похованні 6 крім відра було виявлено лише сокиру та ніж (рис. 8), а в чоловічому похованні 11 — лише сокиру (рис. 9).

Аналогічна тенденція простежується і в жіночих похованнях. Так, у похованні 16, крім відра, були виявлені лише овруцьке пряслице та одновиткове кільце на пальці (рис. 10). У похованні 19, крім відра, трьох скляних намистин та пряслиця, було виявлено намисто з 17 мушель каурі (рис. 11). Значно більше предметів було знайдено в похованні 12, де крім відра були виявлені намисто, що складалось 11 скляних намистин та 36 мушель каурі, бронзовий витий браслет, кільця на пальцях і литі кільця на одягу (див. рис. 6). Наведені факти, як нам видається, свідчать про відсутність прямого зв'язку між соціальним статусом похованого та наявністю в поховальному комплексі відра. Вірогіднішим виглядає зв'язок між наявністю відра та часом здійснення поховання. На сьогоднішній день усі відра на могильнику Острів були виявлені в похованнях, датованих не раніше середини XI ст.

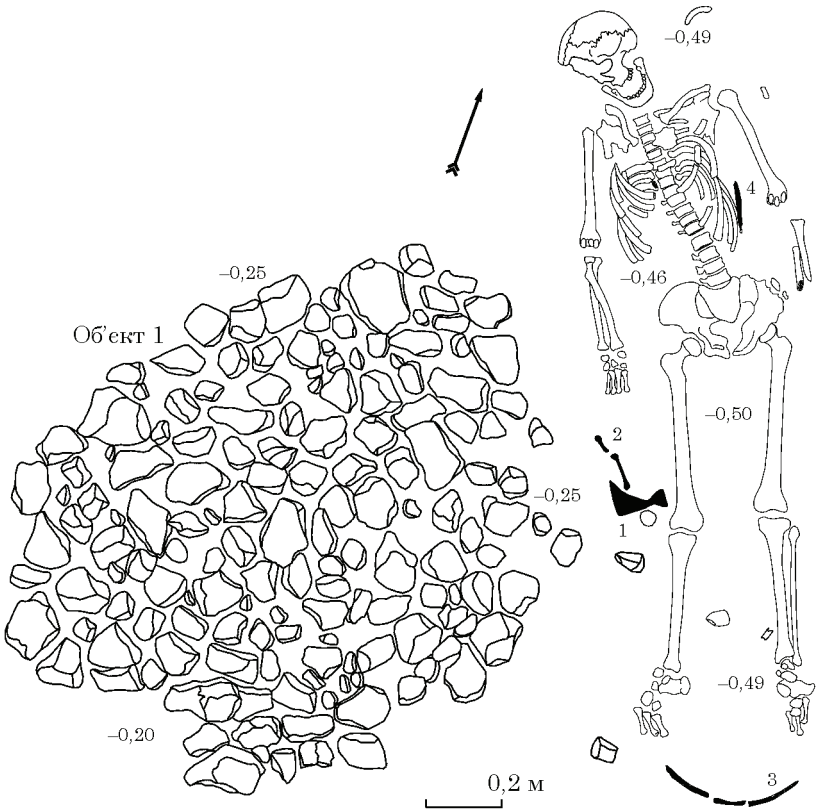



Рис. 8. Могильник Острів, поховання 6: 1 — сокира залізна; 2 — кістки тварин; 3 — фрагменти залізного окуття відра; 4 — ніж залізний (фото к. і. н. Д. Бібікова)

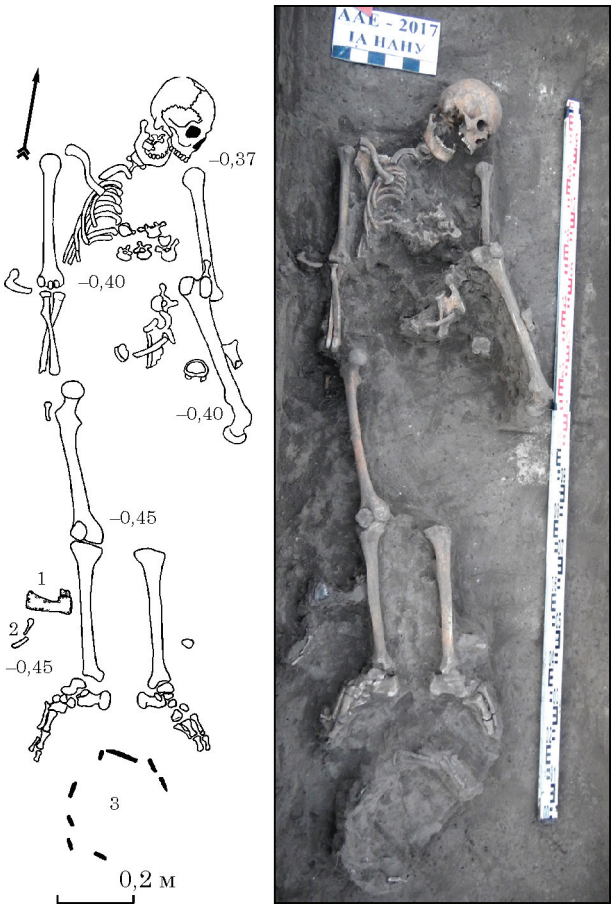

Рис. 9. Могильник Острів, поховання 11: 1 — сокира залізна; 2 — кістка тварини; 3 — фрагменти залізного окуття (малюнок і фото к. і. н. Д. Бібікова)

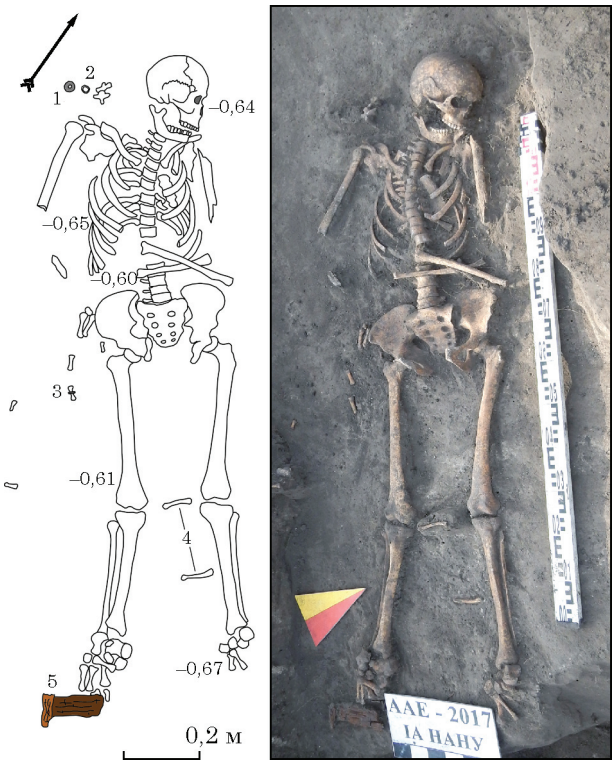

Рис. 10. Могильник Острів, поховання 16: 1 — пірофілітове прясло; 2 — сережка бронзова; 3 — кільце бронзове; 4 — кістки тварини; 5 — залишки деревини — кут гробовища (фото к. і. н. Д. Бібікова)



Рис. 11. Могильник Острів, поховання 19: 1 — залізна ручка відра; 2 — фрагменти окуття відра із залишками деревини; 3 — пірофілітове прясло; 4 — мушлі каурі; 5 — намистини; 6 — дерев'яні залишки гробовища (фото к. і. н. Д. Бібікова)

Наявність відер в середньовічних похованнях європейських народів є своєрідним продовженням поховальної традиції варварських народів античної ойкумени починаючи з III—I ст. до н. е. (Zeman 1956; Becker 2006; Krzyszowski 2014, s. 151; Зайкоўскі 2018, с. 142—144). Відра відомі з некрополів пшеворської й вельбарської культур (Зайкоўскі 2018, с. 143), на території Франкського королівства меровінгського часу (Freeden 2018, s. 89—100), широко розповсюджені в англосаксонській поховальній традиції (Lee 2007, p. 72—86), виявлені в аварських похованнях Подунав'я (Szatmári 1980). Особливо широко традиція використання відер в поховальній обрядовості набула в старожитностях доби вікінгів у центральній, північній та Східній Європі. Відра відомі і в чоловічих, і в жіночих похованнях на території Чехії та Словаччини (Tocik 1971, s. 135—214, taf. XXXI: 28; XXXIV: 16; Tomková 2013, S. 44, Abb. 4) та Польщі (Kurasinski 2015, p. 142, 155; Krzyszowski 2014, s. 147). Особливого поширення набули відра в скандинавських похованнях. Лише в Бірці відомо 75 поховань з відрами (Arwidsson, Holmquist 1984, s. 237—240), але поширені такі поховання були по всьому ареалу скандинавського світу. В цілому, складається враження, що тут відра були більше притаманні для багатих комплексів (Brøndsted 1936, fig. 39; 63; 68; Janowski 2011, p. 261—262, fig. 7; Андрощук, Зоценко 2012, с. 88, 169, 219, рис. 53; 157; Каменецкая 1991, с. 137, 171, прил. II). Відомі поховання з відрами і на території Давньої Русі, але тут вони розташовані нерівномірно. Знахідки дерев'яних відер відомі на території сучасної Білорусі (Дучыц 1994, с. 49; Зайкоўскі 2018, с. 136) та українського Полісся (Русанова 1966, с. 29—32), в Київських могильниках (Каргер 1958, с. 175—206; Максимов, Орлов 1982, с. 64, рис. 4; Андрощук, Зоценко 2008, с. 62, 82, 88; Ивакин 2011, с. 27). Поховання з відрами зафіксовані і в інших місцях Русі, але пов'язані переважно зі скандинавськими камерними похованнями X — першої половини XI ст. (Рыбаков 1949, с. 42; Каменецкая 1991, с. 173, прил. II; Андрощук, Зоценко 2012, с. 169, 203, 287; Liwoch, Muller-Wille 2012, p. 423—429, fig. 3: 7; Яковлева 2016, с. 65, рис. 78), але далі, на територіях, не пов'язаних зі скандинавськими дружинами, не трапляються. Так само відра відсутні й у давньоруських похованнях другої половини XI ст. Слід підкреслити майже повну відсутність відер у поховальній практиці західних балтів. Вони тут виявлені в комплексах, що також пов'язані зі Скандинавськими мігрантами або з їх безпосереднім впливом, наприклад в скандинавських похованнях могильника Кауп (Віскяутен) та в багатому кремаційному похованні 16 могильника Клінцовка 1 (Ізеркапініс) (Mühlen 1975, S. 144, Taf. 34; 38; 41; Кулаков 1999, с. 222; 2012, рис. 10). В цілому, складається враження, що в Центральній, Східній та Північній Європі існувало дві незалежні одна від одної традиції використання відер у поховальній практиці. Перша була пов'язана зі Скандинавським впливом на ці землі (відра тут трапляються переважно у заможніших похованнях), друга — слов'янська, — розповсюджена переважно в Центральній та Східній Європі.

Не менш складним є питання, для чого саме відра використовували в похованнях. Як правило, дослідники розглядають можливість їх використання для якоїсь сипучої або рідкої їжі та питва — каші, молока, меду, пива, вина тощо (Рыбаков 1949, с. 42; Ивакин 2011, с. 27; Kurasinski 2015, p. 152—153, 160—161). У похованні 161 некрополя Познань-Срудка (Польща) у відрі була виявлена нижня щелепа свині (Kurasinski 2015, p. 152). У трьох похованнях некрополя Совінки (Польща) у відрах хімічними аналізами виявлено залишки тваринного походження (Krzyszowski 2014, s. 145), скоріше за все — супу / м'ясного бульйону. Хімічні аналізи залишків змісту відер в більшості поховань некрополя Совінки виявили, що вони могли містити воду, або взагалі бути порожніми (Krzyszowski 2014, s. 140), а в одному випадку виявили залишки злаків або олійних рослин (Krzyszowski 2014, s. 149). На думку М. Джика, порожні відра могли класти у могилу для використання покійними як посуду (Dzik 2006, s. 89). Але наявність відер у поховальному комплексі не обов'язково була пов'язана з язичницькими уявленнями про забезпечення померлого необхідним у потойбічному світі. Окремі дослідники пов'язують наявність відра в похованні з новою християнською ідеологією (Krzyszowski 2014, s. 140; Kurasinski 2015, p. 164—165). У цьому контексті відро, можливо, було частиною т. зв. arma Cristi, разом зі списом, цвяхами та терновим вінцем, а також могло бути використане для омивання покійного (Koperkiewicz 2005, s. 305—306, rys. 123). Оригінальну трактовку семантики відер у похованнях запропонував білоруський дослідник Е. Зайковський, який пов'язує відра зі шлюбно-сексуальною символікою та обрядом вінчання померлих (Зайкоўскі 2018, с. 146—148). На нашу думку, така трактовка виглядає дещо необґрунтованою та не підкріплена конкретним археологічним матеріалом. У східноєвропейських комплексах відра відомі і в одиночних жіночих та чоловічих, і в парних похованнях, в окремих випадках відомо навіть по декілька відер (Рыбаков 1949, с. 42).

Враховуючи те, що відра були відсутні в найраніших похованнях могильника (датованих першою половиною XI ст.), можна припустити, що традиція їх використання у населення, що залишило могильник Острів, з'явилась уже на теренах Поросся. Вище ми зауважили, що після християнізації, наявність відра в похованні на території Польщі набуло нового значення.

Вірогідно, що саме з процесами прийняття християнства і слід пов'язувати інфільтрацію нового елемента в поховальну практику населення, що залишило могильник Острів. У цьому відношенні цікавим виглядає той факт, що поляки були переселені Ярославом у Поросся в 1031 р. після походу на Червенські гради і фактично займали сусідні до могильника Острів землі (Повесть… 1950, с. 101; Полное… 1923, с. 136). Відзначимо, що польські мігранти у Пороссі відомі не лише завдяки письмовим джерелам, але й археологічним (Кучера, Іванченко 1987, с. 70—71, рис. 3: 44—51).

Поховання в домовинах скріплених залізними цвяхами. З християнським світоглядом похованих можна пов'язати і деякі елементи поховальних конструкцій, зафіксовані на могильнику Острів. Насамперед мова йде про поховальні комплекси, в яких були виявлені цвяхи, які скріплювали домовину (4, 9 і 10), причому в 9 і 10 похованнях жодного поховального інвентаря зафіксовано не було. Зазвичай, для синхронних комплексів, знайдених на території Скандобалтського регіону, використання цвяхів пов'язане із впливом християнства (Gräslund 1980, p. 43). Це твердження, може бути актуальним і для Середнього Подніпров'я. Ю. Лесман пов'язує появу і використання цвяхів у Давній Русі зі скандинавським впливом під час формування давньоруської культури (Лесман 2014, с. 47—48), однак ситуація із розповсюдженням цієї категорії артефактів нам здається складнішою. Слід зазначити, що в технічному відношенні скріпляти домовину за допомогою цвяхів було не обов'язково — на Києво-подільських кладовищах і в Жовнинському некрополі на Сулі дошки на кутах скріпляли за допомоги пазів (Моця 1987, с. 19; Сагайдак 1988, с. 129—131), а саме залізо, з якого цвяхи були зроблені, було доволі цінним ресурсом. Вірогідно, цвяхи могли бути з різних причин пов'язані з християнською релігією — і не лише тому, що їх використовували під час розп'яття Христа, але й тому, що вони входили до складу arma Cristi (Koperkiewicz 2005, s. 305) і саме з поширенням нової релігії на території Русі могло бути пов'язане їх поширення, принаймні в поховальній практиці.

Хрестик «скандинавського типу». Безперечно християнським можна вважати майже повністю зруйноване дитяче (вірогідно — хлопчик 2—3 років) поховання 27, від якого залишилось буквально кілька кісток — фрагментів черепа, зубів та ребр. Тут, поряд з мушлею каурі, фрагментом скляної намистини, свинцевої підвіски та пірофілітового пряслиця (про них — трохи нижче, при описі інвентаря жіночих поховань) був виявлений однобічний мідний хрестик скандинавського типу з раменами, які мають фігурні трійчасті кінці, що розширюються, та ромби в центрі середохрестя, всередину яких вписано коло (рис. 12). Кути



Рис. 12. Могильник Острів, поховання 27 — хрестик скандинавського типу

ромбів витягнуті вдовж променів хреста та мають перехвати, що виділяють середохрестя. Тильна сторона пласка. Розміри хреста разом із вушком — 3,28 × 2,58 см. Майже ідентичні за формою та орнаментацію хрести були виявлені в шарі рубежу XI—XII ст. поселення Ходосівка-Рославське під Києвом (Готун, Казімір 2010, рис. 2: 5), в шарі XII ст. городища Даугмале в районі Риги, Латвія (Mugurēvičs 1974, s. 223, att. 1: 32), в культурних нашаруваннях поселення Шекшово 2 та Клочково 2 в Іванівській обл. Росії та Суздаля (Несмиян, Несмиян 2012, с. 107, рис. 3: 3; Макаров, Зайцева 2020, с. 358, рис. 7: 4, 5). Вірогідно, подібні хрести можна датувати в межах останньої чверті XI — першої чверті XII ст. На думку Е. Мугуревича, висловлену на підставі даних спектрального аналізу, хрест із Даугмале був виготовлений на території Латвії (Mugurēvičs 1974, s. 223). О. Чуракова зарахувала подібні хрести до групи III хрестів скандинавського типу. На її думку вони з'явилися в XI ст., набули широкого розповсюдження в XII ст. і продовжили існувати навіть у XIII ст. (Чуракова 2017, с. 164—165). Цікаво, що практично в усіх випадках такі хрестики знайдені в складі багатокомпонентного намиста і виключно в жіночих похованнях. Ймовірно, намисто з хрестом, виявлене в похованні 27 — хлопчика 2—3 років, було поховальним даром, можливо — матері або іншої родички.

Хрестики з рельєфним орнаментом, обов'язковим елементом якого є три диски на кінцях

рамен, що розширюються, добре відомі в старожитностях Східної та Північної Європи середньовічного часу — на Русі, в Скандинавії та землях Південно-Східного узбережжя Балтійського моря. Вони трапляються в поховальних комплексах, у тому числі — дружинного кола (Боровський, Калюк 1993, с. 10, рис. 5; Staecker 1999, p. 110—115; Мусин 2002, с. 179—180; Ивакин 2005, с. 287—304, рис. 8: 20, 21; Ливох 2010, с. 489), у скарбах (Корзухина 1954, табл. XXVI: 1; Путь… 1996, № 171) і в культурних нашаруваннях міст (Мугуревич 1965, с. 65, табл. IX: 1—4; Mugurēvičs 1974, s. 223, att. 1: 31—37; Салмина, Салмин 2008, с. 29—51; Готун, Казімір 2010, рис. 2: 5; Яковлева, Салміна, Королева 2012, с. 155; Тарабардина 2014, с. 238—241; Покровская, Степанов, Сингх 2017, с. 469—470; Макаров, Зайцева 2020, с. 348). Єдина відома на сьогоднішній день форма для виготовлення подібних хрестів була виявлена в Києві, датована другою половиною XI ст. (Зоценко, Иевлев 2010, с. 371). Уперше хрести «скандинавського типу» виділив А. Спіцин, який припустив їхнє скандинавське походження і розглядав як речі скандинавського імпорту на Русі (Спицын 1905b, с. 117). М. Фехнер проаналізувала знахідки хрестів скандинавського типу з території Давньої Русі (73 знахідки на 1968 р.) та виділила декілька варіантів за декором на лицевій поверхні. Дослідниця вважала, що місце їх виробництва треба шукати в межах Північно-Західної та Північно-Східної Русі, Північної Європи та Південно-Східної Балтії (Фехнер 1968, с. 214). Е. Мугуревич зібрав інформацію про знахідки подібних хрестів на території Латвії (12 екземплярів). На його думку, частина з них могла не лише бути ввезеною з території Руської держави, але й виготовлятися на місці, в Латвії (Mugurēvičs 1974, s. 223, att. 1: 31—37). Й. Стеккер проаналізував знахідки хрестоподібних підвісок на території Скандобалтики та Русі та розділив їх на варіанти за декором і розмірами. Великі за розміром хрести, на думку дослідника, були виготовлені в Скандинавії та на Русі, а маленькі — на Русі. Вихідна форма, на думку дослідника, походила від каролінгських фібул VIII ст. (Staecker 1999, с. 110—115). З каролінгським походженням вихідної форми погодився київський дослідник В. Зоценко, який, однак, зв'язав початкову стадію їх виробництва з варяго-слов'янським дружинним середовищем Русі середини — другої половини X ст. та з ранішими хрестами з листового металу, вписаними в коло (Зоценко, Иевлев 2010, с. 373). І. Гаріпжанов вважає за можливе і візантійське, і давньоруське походження таких хрестів. На його думку, до Скандинавії вони потрапляли «шляхом із варяг у греки» (Garipzanov 2011, p. 29). Ф. Андрощук припускає, що руські та скандинавські воїни могли отримувати подібні хрести як дарунки, а наявність їх у жіночих похованнях була не стільки релігійним символом, скільки ознакою високого соціального статусу (Androshchuk 2011, p. 78—89). О. Мусін вважає безсумнівним візантійське походження прототипів подібних хрестів (Мусин 2013, с. 210). О. Чуракова (Кононович) склала найповніший нині каталог знахідок хрестів т. зв. скандинавського типу (110 екземплярів) і розділила їх на три групи за розмірами й матеріалом: перші дві групи на її думку пов'язані з дружинною культурою і могли бути виготовлені в різних центрах, хрести третьої групи пов'язані з жіночим костюмом і виготовлені виключно на Русі. На думку дослідниці, можливо були не лише візантійські, але й західноєвропейські прототипи (Чуракова 2017, с. 160—166). В цілому, питання походження подібних хрестів, як видається, залишається відкритим. При цьому, виробництво їх у різних міських центрах Давньоруської держави та, ймовірно, на території південно-східного узбережжя Балтійського моря й у Скандинавії, не викликає сумнівів. Датовані подібні хрести XI—XII ст.

Поховальний інвентар чоловічих поховань. Інші предмети, виявлені в поховальних комплексах могильника Острів у 2017—2018 рр. ми розглядаємо окремо для чоловічих і жіночих поховань, що обумовлено суттєвою різницею чоловічого й жіночого поховальних наборів. Наявність багатого й різноманітного поховального інвентарю є характерною рисою могильника Острів. В цілому це не притаманно південноруським старожитностям XI ст. Поширення металевих прикрас у поховальному костюмі помітно в північних та північно-західних регіонах Давньоруської держави, насамперед — у тих, що межують з фіно-угорським та балтським населенням (Седова 1997, с. 63). Дослідники вважають багатий поховальний інвентар характерною рисою поховального обряду балтських могильників південно-східного узбережжя Балтійського моря (Радиньш 2001, с. 71).

Усього у 2017—2018 рр. було виявлено 22 (41,52 %) дорослих чоловічих, 17 (32,07 %) дорослих жіночих і 12 (22,64 %) дитячих поховальних комплексів різного ступеню збереженості. Ще в двох випадках ані вік, ані стать похованих визначити неможливо через низьку ступінь збереженості.

Предмети озброєння. Характерною для чоловічих поховальних комплексів могильника Острів була наявність предметів озброєння, які виявлено у 12 чоловічих похованнях (57 % від усіх чоловічих поховань або 22,6 % від усіх виявлених на некрополі поховань). Ці показники перевищують статистику такої еталонної пам'ятки доби вікінгів як Гньоздово, де за підрахунками С. Каїнова предмети озброєння знайдені у 18,8 % курганів (Каинов 2018, с. 214). В десяти поховальних комплексах були виявлені сокири, в трьох — вістря сулиць або списів, ще

в одному (поховання 26) — навершя меча.

Основним типом озброєння, найхарактернішим для могильника Острів, можна вважати бойові сокири, більшість із яких були покладені біля правого коліна руків'ям догори (рис. 8; 9; 13): із семи випадків, де положення сокири було зафіксовано *in situ* — в п'яти вона знаходилася саме біля правого коліна руків'ям доверху. Ще в одному похованні (29) сокира лежала біля лівого коліна небіжчика, теж руків'ям догори (рис. 14), що, можливо, свідчить не стільки про особливості поховального обряду, скільки про факт ліворукості (*sinistral*) похованого.

У поховальному комплексі 26 сокиру поклали на праве плече покійного, руків'ям донизу (рис. 15), а поряд з нею був виявлений невеликий точильний камінь. Можливо сокиру й брусок поклали до спеціального чохла, який закріплювали на грудях або плечі похованого. Крім того, в похованні були виявлені навершя меча, вудила та бронзові кільця від портупеї. Подібна ситуація досліджена в старомазовецькому похованні у Коньске, де в багатому чоловічому похованні були виявлені точильне каміння, меч, сокиру, відро та, можливо, спис (Kościelecki 2000, s. 65). Руків'я більшості сокир, вірогідно, вкладалося до руки небіжчика, тобто сокиру клали в бойовому стані, і лише у вказаному похованні вона знаходилася в похідному положенні. Необхідно зазначити, що приклади вкладання руків'я сокири до руки небіжчика були зафіксовані і на інших східноєвропейських могильниках доби вікінгів (Каинов 2018, с. 224).

Бойові сокири, виявлені у похованнях могильника Острів, добре відомі у східноєвропейських старожитностях X—XI ст. Насамперед, це — сокири з опущеним лезом, двома боковими щекавицями та подовженим вирізним обухом (рис. 16: 1) — були виявлені у восьми поховальних комплексах могильника [1] (тип IV за А. Кірпічніковим, тип Va за типологією А. Надольського; Кирпичников 1966b, с. 37, рис. 6; Nadolski 1954, s. 45, tab. XVII: 2, 3). Усі сокири мали невеликі розміри, масу близько 220 г та отвір для закріплення чохла, аналогічного знайденому в шарах 1030—1040 рр. Новгоро-

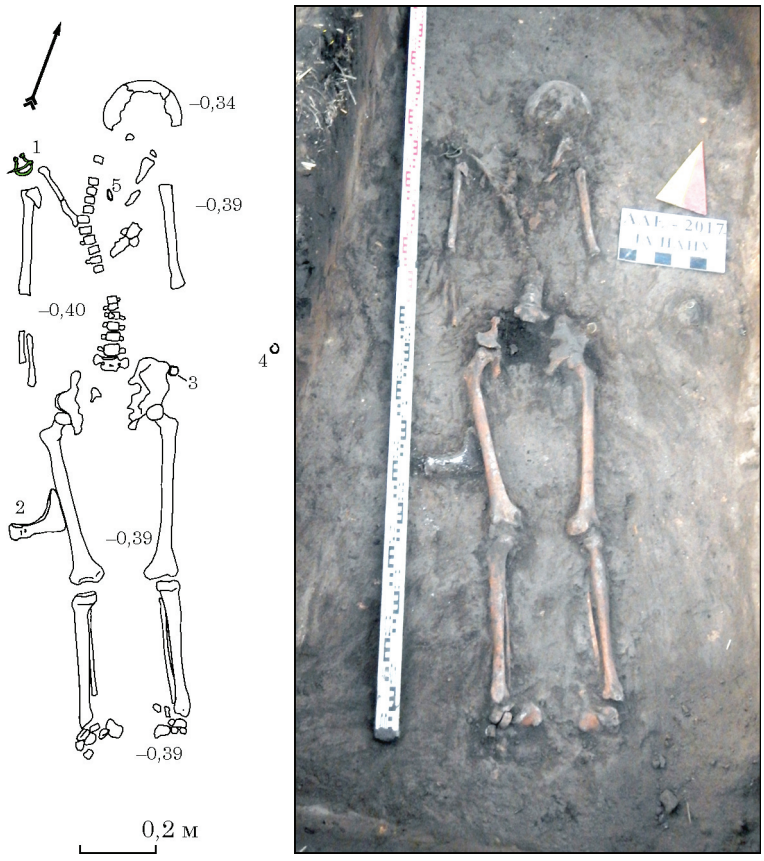

Рис. 13. Могильник Острів, поховання 13: 1 — фібула; 2 — сокира залізна; 3 — пряжка; 4, 5 — кільця бронзові (малюнок і фото к. і. н. Д. Бібікова)

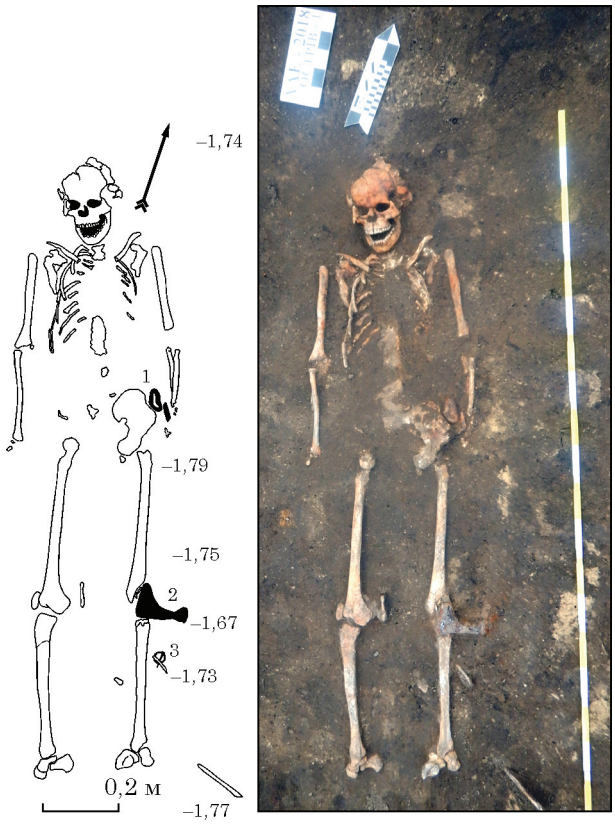

Рис. 14. Могильник Острів, поховання 29: 1 — кресало залізне; 2 — сокира залізна; 3 — фібула бронзова (малюнок і фото к. і. н. Д. Бібікова)

1. Ще одна сокира цього типу була знайдена на території могильника під час розвідок. Вірогідно вона пов'язана зі зруйнованим похованням. Загалом у 2017—2018 рр. знайдено дев'ять сокир цього типу.

да (Каинов, Сингх 2016, с. 196, рис. 2; 6), тобто вони мали виключно бойову функцію і навряд чи могли бути використані для побутових потреб. На думку А. Кірпічнікова, сокири цього типу є наймасовішими у Східній Європі й побутували у XI—XIII ст. (Кирпичников 1966b, с. 37). А. Надольський датував такі сокири в комплексах Польщі XI ст. (Nadolski 1954, s. 45). М. Алешковський зарахував подібні сокири до типу Д, вважає їх найпоширенішим типом сокир у давньоруських старожитностях і датує кінцем X — XII ст. (Алешковский 1960, с. 73, рис. 1, 21—32). М. Плавінський датує розповсюдження сокир IV типу другою половиною X ст. та зауважує, що вони складають більш ніж половину знахідок зброї вказаного періоду з території Білорусі, для XI ст. вони складають абсолютну більшість, а у XII ст. поступово зникають (Плавінскі 2013, с. 29; Плавинский 2014a, с. 68, рис. 6). В цілому сокири IV типу можна впевнено пов'язувати зі зброярськими традиціями Давньоруської держави та, з певним ступенем обережності, припустити їх централізоване постачання до гарнізонів прикордонних фортець із князівських майстерень (Баранов, Івакін 2020, с. 312), а їх широке розповсюдження пов'язувати, насамперед, з високим ступенем коефіцієнту корисної дії, який, на думку А. Кірпічнікова, наближався до 1 (Кирпичников 1966b, с. 37).

Значно менше представлені сокири інших типів. Сокира з поховального комплексу 11 має вузьке лезо, щекавиці та продовжений вирізний обух і належить до типу III за класифікацією А. Кірпічнікова, датованого в межах X—XII ст. (рис. 16: 2; Кирпичников 1966b, с. 35—36, рис. 6). М. Алешковський зарахував такі сокири до типу Г і датував X—XI ст. (Алешковский 1960, с. 73, рис. 1: 19, 20). М. Плавинський пов'язує виникнення вузьколезих сокир III типу з дружинним озброєнням епохи становлення Давньоруської держави Рюриковичів та визначає період їх побутування другою половиною X — XII ст. (Плавинский 2014b, с. 74—75).

Сокира із широким симетричним тонким лезом, косо зрізаним біля ріжучого краю та майже п'ятикутним отвором втулки, була виявлена в похованні 45 (рис. 16: 3). Вона є доволі рідкісним, особливо — для території Південної Русі, типом — так звані сокири типу М за типологією Я. Петерсона (Петерсон 2005, с. 78, рис. 44); тип VII за А. Кірпічніковим (Кирпичников 1966b, с. 39, рис. 6: VII); тип II за А. Надольським (Nadolski 1954, s. 43, tab. XIV). На думку більшості дослідників, зазначені сокири мають скандинавське походження і побутували в кінці доби вікінгів (Кирпичников 1966b, с. 39, рис. 6: VII; Nadolski 1954, s. 43). Ю. Лесман вважав, що цей тип сокир на Русі поширився лише в другій половині XII ст., причому основним регіоном розповсюдження була північно-західна частина території Русі (Лесман 2014, с. 64), що протирічить наявному в нас матеріалу, в тому числі — й із могильника Острів. У Південній Русі такі сокири майже не відомі. Крім сокири з могильника Острів, нам відомий ще один зразок, знайдений у р. Десна між селами Рожни та Пухівка Броварського р-ну Київської обл., та помилково датований XII — початком XIII ст. (Сиволап, Борисов, Марченко 2018, с. 64, рис. 2: 3; 3: 3). Враховуючи форму втулки, можливо, знайдена в похованні 45 могильника Острів сокира є продукцією балтських зброярів.

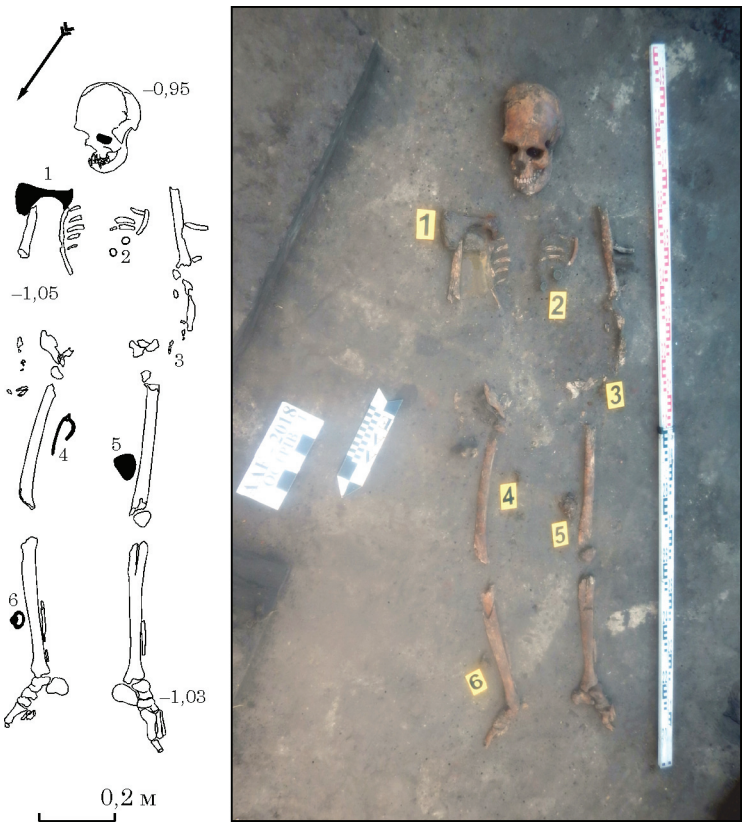

Рис. 15. Могильник Острів, поховання 26: 1 — сокира залізна; 2 — 2 кільця бронзові; 3 — бронзове кільце; 4 — вудила; 5 — навершя меча; 6 — виріб залізний (малюнок і фото І. Зоценка)

Іншим видом зброї, виявленим у чоловічих похованнях некрополя Острів, були сулиці, вістря від яких знайдені в трьох поховальних комплексах. Знайдені вістря свідчать про те, що ці предмети озброєння, вірогідно, також клали поряд із рукою (або безпосередньо вкладали до руки (?) небіжчика) вздовж тіла з правої сторони, що в цілому характерно й для інших некрополів Східної Європи (Kościelecki 2000, s. 65). У поховальному комплексі 37 вістря



Рис. 16. Могильник Острів, сокири й вудила: 1 — поховання 6; 2 — поховання 11; 3 — поховання 45; 4—6 — поховання 26

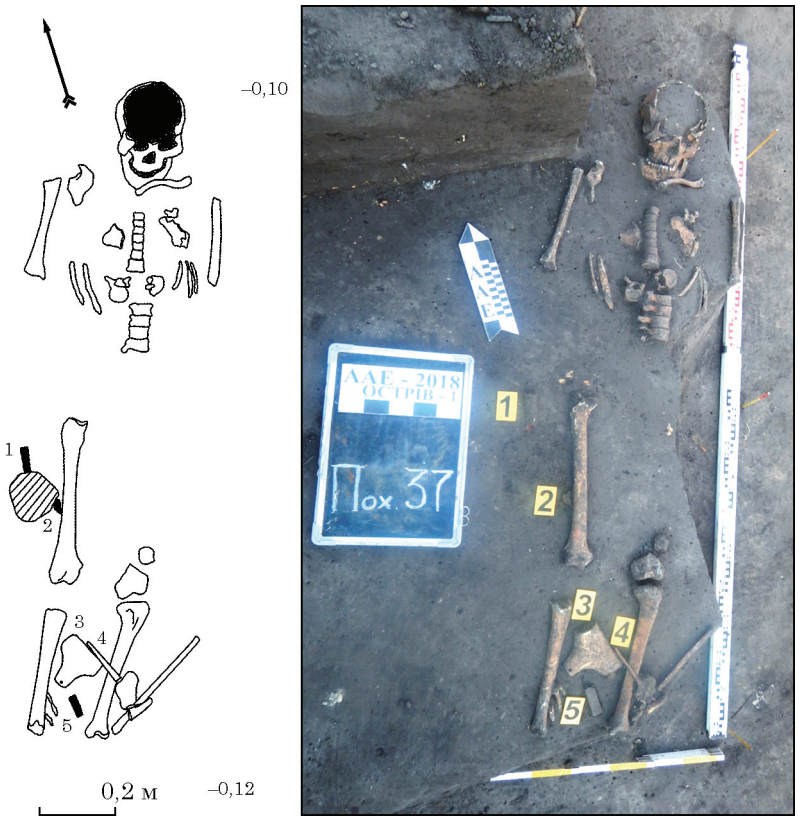

Рис. 17. Могильник Острів, поховання 37: 1 — сулиця; 2, 4 — залізні фрагменти; 3 — бурдюк (контейнер); 5 — точильний камінь

сулиці виявлене біля правої гомілки втулкою догори (рис. 17), а у 50 — біля правої руки, але так само втулкою догори (див. рис. 4). Можна обережно припустити, що у першому випадку древко (ратище) вкладали до руки похованого, а у другому — зламали, але також поклали біля правої руки.

Списи та сулиці відрізняються поміж собою не лише розміром, а, насамперед, принципом дії. Спис — це переважно ударна зброя ближнього бою, а сулиця — виключно метальна і, як влучно зазначив А. Кірпічников, становить щось середнє між стрілою та списом. Тобто, зазвичай вона менша за спис, але більша за стрілу. Фактично, це метальні списи-дротики, які слід розглядати окремо від списів звичайних (Кирпичников 1966b, с. 22).

На думку А. Арциховського та А. Кірпічникова, використання дротиків-сулиць на Русі не набуло широкого розповсюдження в X—XII ст. і лише з XII ст. їх роль поступово зросла, що пов'язано зі змінами у тактиці ведення бойових дій (Арциховський 1946, с. 11—13; Кирпичников 1966b, с. 25), що також підтверджується лінгвістичними даними (Одинцов 1978, с. 110—111). На думку М. Плавинського, використання дротиків було однією з характерних рис саме балтської військово-технічної традиції (Плавінскі 2013, с. 56).

Два вістря, виявлені на могильнику Острів (поховання 5 і 50), мають ланцетоподібну форму (яка звужується біля шийки та плавно переходить у втулку). На лезі помітна грань, у розрізі форма вістря ромбічна (рис. 18). На нашу думку, обидва вістря належать до другого варіанту I типу за типологією А. Кірпічнікова, датованого в межах X — середини XI ст. (Кирпичников 1966b, с. 9, рис. 1: I). М. Плавинський зараховує аналогічні знахідки з території Білорусі до 2 варіанту I типу, датує їх другою половиною X — першою половиною XI ст. та вважає місцевими дериватами франкських і скандинавських прототипів (Плавінскі 2013, с. 45—48; 2007, с. 161). А. Леонтьєв вважає ланцетоподібні списи з коротким пером продукцією місцевих майстрів (Леонтьев 1996, с. 115, рис. 45: 4). Ю. Лесман запропонував розширити верхню дату використання таких предметів озброєння до початку або до межі першої й другої третин XII ст. (Лесман 2014, с. 66), що, на нашу думку, потребує додаткової аргументації. Але використання таких списів у другій половині XI ст. не викликає сумнівів.

Складнішим виглядає питання зі ще одним видом зброї, деталь якого (навершя меча) виявлена у поховальному комплексі 26 (рис. 15; 19). За формою навершя найближче до типу S за типологією Я. Петерсона (Петерсон 2005, с. 173—178, рис. 118; Nadolski 1954, tab. III: 2, 3; Кирпичников 1966a, с. 27, рис. 1; Kazakevicius 1996, s. 42—44; fig. 40). Можливо, в цьому випадку, маємо справу з місцевим дериватом скандинавського типу S. Але місце розташування самого навершя — біля лівої стегнової кістки — не дозволяє вважати його сталим елементом обряду. Можливо, вказаний предмет підкреслював високий соціальний рівень похованого.

Вудила. Вірогідно, те саме стосується й іншого елементу чоловічого поховального обряду — деталей кінської упряжі. У тому самому поховальному комплексі 26 біля правої стегнової кістки були знайдені залишки односкладних залізних вудил (рис. 15; 16: 7—9). Такі вудила мали жорстку конструкцію й слугували для жорсткішого управління конем, ніж вудила інших типів, особливо — під час їзди у лісовій та горбистій місцевості (Кирпичников 1973, с. 29). Н. Мец асоціювала односкладні вудила (без перегину) з торчеськими поховальними старожитностями (Мец 1948, с. 47—49, рис. 19: 1). А. Надольскій зараховував подібні вудила з території Польщі до III типу (Nadolski 1954, s. 88, tab. XL: 4). С. Плетньова вважала односкладні вудила однією з найхарактерніших знахідок

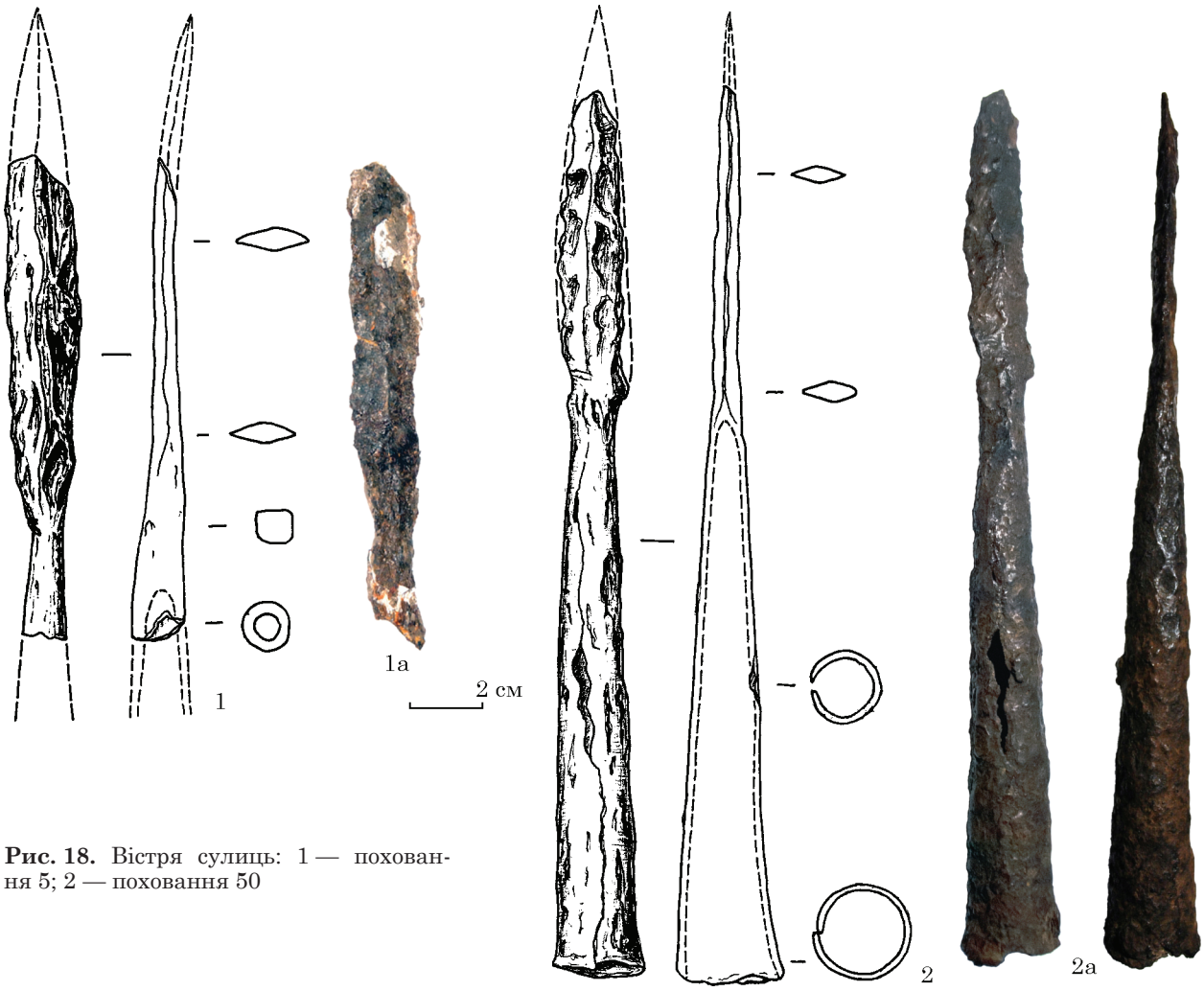

Рис. 18. Вістря сулиць: 1 — поховання 5; 2 — поховання 50

для поховань печенігів. На її думку, наявність таких вудил у похованнях інших груп кочовиків було скоріше виключенням (Плетнева 1958, с. 155—164; 1963, с. 246, рис. 20: 1). Надалі таку точку зору підтримали й інші дослідники (Гарустович, Иванов 2001, с. 85). Г. Федоров-Давидов зараховував односкладні вудила до типу В-1 і, на його думку, до XII ст. вони вже вийшли з ужитку (Федоров-Давыдов 1966, с. 18, 20). На думку А. Кірпічнікова, за давньоруських часів подібні предмети не набули широкого розповсюдження, а їх територія поширення носить вузьколокальний характер — в Київському Пороссі та поблизу Білої Вежі (Кирпичников 1973, с. 29). Одночасно, знахідки вказаних артефактів відомі на давньоруських пам'ятках не лише на кордоні з кочовиками, але вони відомі й у Білорусі (Алексеев 1966, с. 136, рис. 62: 2; Зверуго 1975, с. 115, рис. 35: 2, 3; 1989, с. 115, 170, рис. 62: 14; 89: 10, 11), на Волині (Терський 2015a, с. 71—72, рис. 1: 1, 2; 2015b, с. 32; 2017, с. 8—9, рис. 4), на території Рюрикова Городища під Новгородом в Росії (Носов, Плохов, Хвощинская 2017, с. 59, 226, рис. 11: 3; 130: 10), та в Старій Рязані, Росія (Даркевич, Борисевич 1995, с. 218—219, табл. 106: 12). Е. Казаков зараховує такі вудила до типу 1А1 й датує

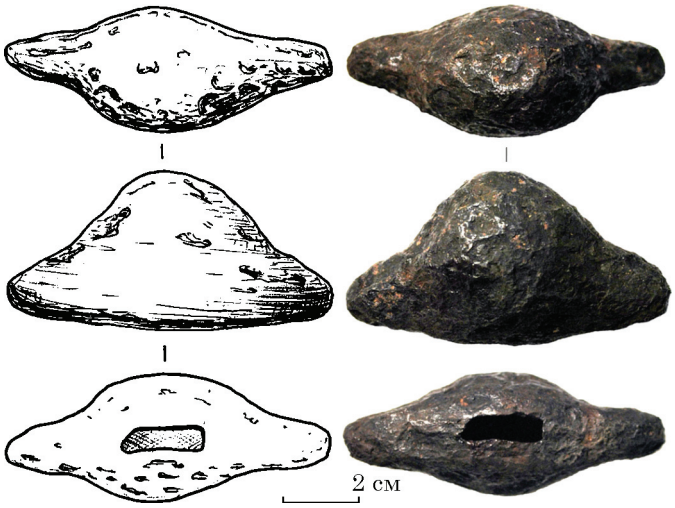

Рис. 19. Навершя меча, поховання 26

X—XIII ст. (Казаков 1991, с. 105, рис. 36: 27). За інформацією Г. Гарустовича та В. Іванова, в кочівницьких комплексах подібні вудила відомі виключно в печенізьких похованнях кінця IX — середини XI ст. (Гарустович, Иванов 2001, с. 85—86). К. Руденко датує використання таких вудил у Волго-Камському регіоні

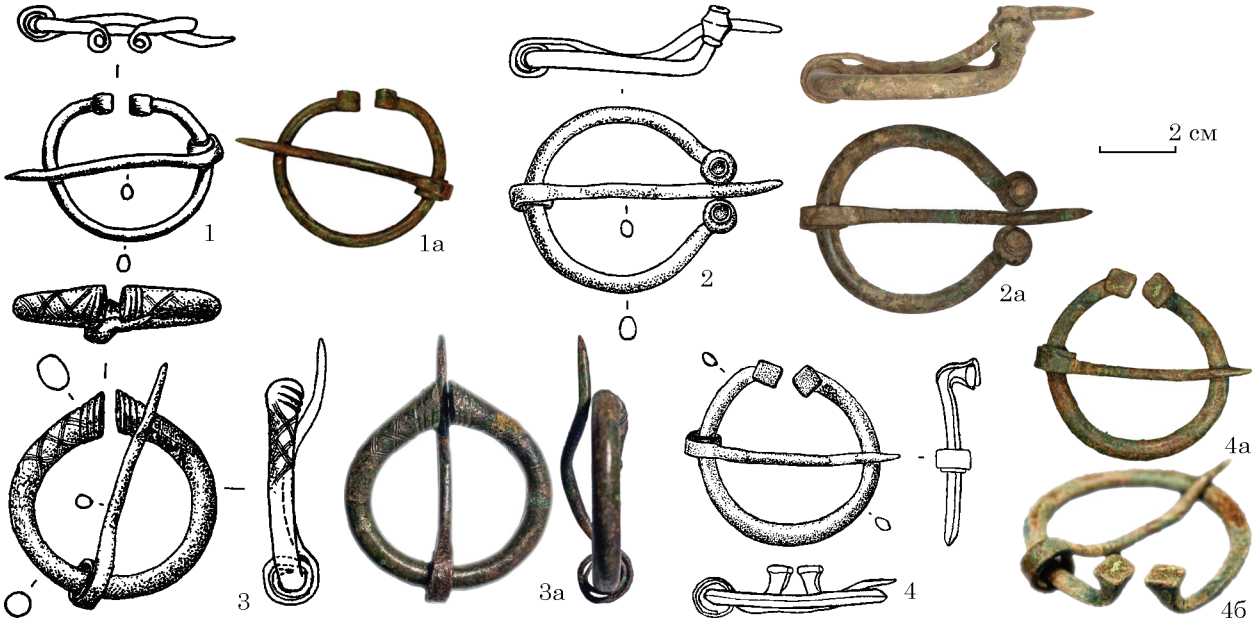

Рис. 20. Могильник Острів, фібули: 1 — поховання 5; 2 — поховання 13; 3 — поховання 35; 4 — підйомний матеріал

X—XII ст. (Руденко 2000, с. 53, рис. 14: 18). А. Гал вважає їх характерними для комплексів Молдови другої половини X — XI ст. (Gall 2015, p. 315, pl. 5).

Як нам здається, вони притаманні для X—XI ст., а не для пізнішого часу. На могильнику Острів це поки єдиний елемент кінської упряжі, знайдений у поховальному комплексі. Наявність цього елементу, як у випадку з навершям меча, може свідчити скоріше про високий соціальний рівень похованого, а не про культ коня у поховальній практиці населення.

Фібули. Інші елементи чоловічого інвентарю не відрізнялись великою різноманітністю. І в чоловічих, і в жіночих похованнях були виявлені чисельні фібули різних типів, серед яких переважали круглі у перетині підковоподібні фібули зі спіралеподібними закінченнями (рис. 20: 1), яких загалом виявлено дев'ять екземплярів. Однак розташування фібул у жіночих та чоловічих поховальних комплексах було різним.

Загалом, фібули у 2017—2018 рр. були виявлені в п'яти чоловічих похованнях (5, 13, 20, 29 і 35), але лише в трьох випадках вони були зафіксовані *in situ*.

В похованні 13 фібула з макоподібними закінченнями була виявлена на правому плечі покійного і, вірогідно, скріпляла сорочку або плащ (див. рис. 13).

В поховальному комплексі 35 підковоподібна фібула з широкими кінцівками була виявлена біля лівої частини тазової кістки (рис. 21). Вона могла виконувати функцію пряжки і скріпляла чоловічий пояс із тканини, подібно окремим латгальським комплексам, мати виключно декоративне застосування (Радиньш 2001, с. 103), або ж до неї могли прикріпляти якісь господарські предмети (Мальм 1967, с. 150—151). Проте, враховуючи стан збереженості кістяка, не можна відкидати й вірогідність пересунення сюди фібули внаслідок процесів, не пов'язаних із поховальним ритуалом.

У поховальному комплексі 29 в районі лівої гомілки була виявлена підковоподібна фібула зі спіралеподібними закінченнями. Враховуючи місце її розташування, ми не маємо сумнівів щодо пересування її внаслідок природних процесів або оранки.

Круглі в перетині підковоподібні фібули зі спіралеподібними закінченнями (див. рис. 20: 1) набули надзвичайно широкого розповсюдження, переважно — на території східного узбережжя Балтійського моря, на північному заході Новгородської землі, Приладожжя, верхів'їв Волги та на теренах Давньоруської держави (Мальм 1967, с. 150; Седова 1997, с. 72). Для західнобалтських старожитностей вказаний тип складає 30—45 % від всіх підковоподібних фібул (Bliujiene 1999, s. 125, pav. 56). На думку В. Мальма, подібні фібули, що мали дугу однакової товщини та довгу вигнуту голку з тонкою основою, характерні для поховальних пам'яток X—XI ст. (Мальм 1967, с. 152).

Інші типи підковоподібних фібул зустрічаються у комплексах могильника в одиничному екземплярі. Як вже вище відмічалось, у чоловічому похованні 13 на правому плечі була виявлена кругла в перетині підковоподібна фібула з макоподібними закінченнями (див. рис. 20: 2). На думку В. Мальма, яку надалі підтримали й інші дослідники, цей тип фібул XI—XII ст. мав балтійське походження, на Русі виготовлявся за балтійськими зразками і набув поширення на територіях, історично пов'язаних зі східним узбережжям Балтійського моря (Мальм 1967, с. 163, рис. 23: 6; Седова 1997, с. 72—73), де вони

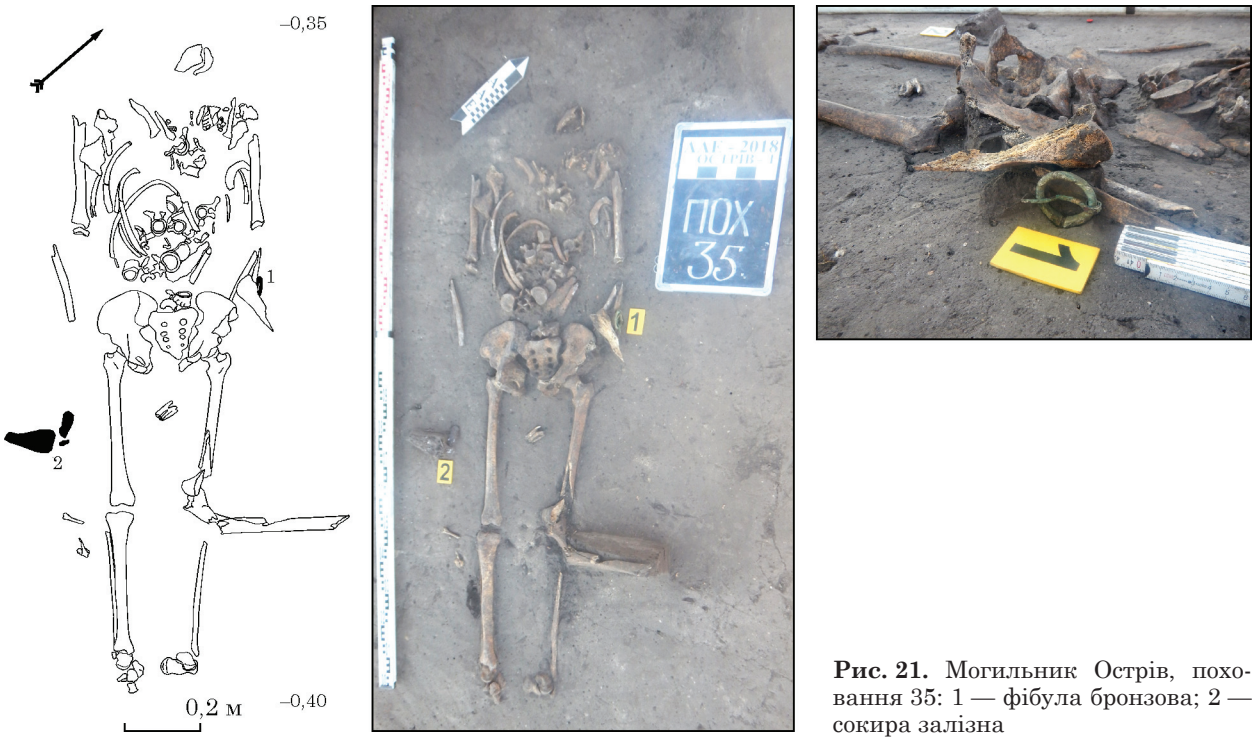

Рис. 21. Могильник Острів, поховання 35: 1 — фібула бронзова; 2 — сокира залізна

були широко розповсюдженими в XI—XII ст. (Žulkus, Klimka 1989, s. 12—13, pav. 4; Bliujiene 1999, s. 130—131, pav. 61: 2, 3; 62; Širouchov 2012, s. 29—30, pav. 15; Thunmark-Nylén 1998, Taf. 100—102). Характерно, що й у куршів цей тип фібул трапляється переважно у чоловічих похованнях (Širouchov 2012, s. 29—30).

Як ми вже зауважили, в чоловічому похованні 35 був виявлений ще один тип підковоподібних фібул — виготовлені з масивного дроту круглі в перетині фібули з орнаментованими горизонтальними та косими лініями овальними закінченнями, що розширяються (рис. 20: 3; 21). Подібні фібули відомі на давньоруських пам'ятках, хоча трапляються ще рідше, ніж підковоподібні фібули з макоподібними закінченнями. Вони походять переважно з території Росії, Білорусі та Східної Польщі (курганних могильників Ленінградської обл., Бородинського городища Смоленської обл., Дрогичина та Гродно) і, на думку В. Мальма, є імпортом з балтійських земель. Датовано цей тип XI—XII ст., причому фібули з довгою голкою та вузькою основою належать до раніших (Мальм 1967, с. 158—159, рис. 22: 8). У західних балтів такі фібули були поширені у X—XIII ст., але окремі знахідки відомі в комплексах XIV—XV ст. (Кулаков 1990, с. 25, рис. 13: 7; Bliujiene 1999, s. 134, pav. 67; Širouchov 2012, s. 31, pav. 21: 2).

Із підйомного матеріалу походить підковоподібна фібула ще одного типу — з воронкоподібними (димоходоподібними) закінченнями та сочевицеподібною у розрізі формою дуги (див. рис. 20: 4). Такі фібули відомі на давньоруських пам'ятках — у володимирських та приладозьких курганах, у Тімеревському могильнику та Новгороді, датовані серединою X — початком XI ст. і на думку В. Мальма, мають балтійське походження (Мальм 1967, с. 162—163, рис. 23: 3; Седова 1997, с. 72). Останніми десятиліттями X — початком XI ст. датовано поховання з подібною фібулою на могильнику Погоща в Брацлавському Поозер'ї (Білорусь) (Плавинский 2010, с. 200, рис. 6: А). Подібні фібули набули широкого поширення на о. Готланд, добре відомі у комплексах IX—XII ст. Латгалії та Естонії, де поширилися, скоріше за все, в результаті скандинавських впливів (Кулаков 1990, с. 24; Vaska 2016, p. 200—202; Širouchov 2012, s. 28, pav. 13; Thunmark-Nylén 1998, Taf. 87; Bliujiene 1999, s. 128-130).

Мушлі каурі. У похованні 40 в районі шиї було виявлено одну мушлю каурі, які зазвичай трапляються в жіночих похованнях. Ще одну мушлю виявили в заповненні поховання 33. Можливо чоловіки також могли носити каурі, наприклад як амулети, а не прикраси. Докладніше ми розглянемо цю категорію знахідок у частині, яка буде присвячена супроводжувальним предметам жіночих поховань могильника Острів.

Кільця та персні. У чоловічих похованнях були виявлені бронзові багатовиткові та одновиткові кільця та персні (рис. 22). Так, у похованні 13 один перстень був зафіксований на лівій руці, а другий походив з перекопу, що пошкодив поховання. В цілому подібні кільця та персні характерні для європейських старожитностей південно-східного узбережжя балтійського моря, і за доби вікінгів, і за пізніших часів (напр. eds. Griciuvienė, Griţas 2009, p. 78, 94, 115, 163; Edgren 2009, fig. 35.1).

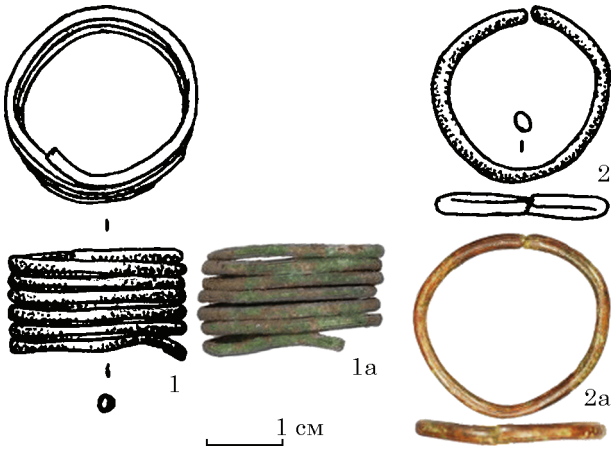

Рис. 22. Могильник Острів, поховання 13, персні

Елементи поясної гарнітури. Виключно в чоловічих похованнях зафіксовані деталі чоловічого поясу — пряжки та розподільні кільця, вірогідно від портупеї. В похованні 13 бронзова пряжка з прямокутним приймачем для ременя, прямокутною рамкою та лілієподібним носиком була виявлена з лівої сторони на тазу (рис. 23: 1), поруч розташовувалося бронзове лите кільце, а ще одне таке саме кільце було виявлене на лівому плечі (рис. 23: 4). Ймовірно, пряжка й кільця складали єдиний набір, що утримував ремінь портупеї, перекинутий через ліве плече та закріплений на поясі. Подібні предмети зафіксовані в синхронних старожитностях латгалів, хоча і не набули широкого розповсюдження (Радиньш 2001, с. 99, 109). Вказаний тип пряжок набув надзвичайно широкого поширення у східноєвропейських старожитностях XI ст. В цілому, початок їх використання слід зарахувати до другої половини — останньої чверті X ст., на що вказують знахідки з Великого Преслава (Болгарія) (Витлянов 2007, с. 245, табл. I: 4) та Асотського городища на р. Даугава (Латвія) (Шноре 1961, с. 20, табл. VI: 10). Важче визначити верхню дату фіналу їх побутування. К. Руденко обмежує використання подібних пряжок на булгарських селищах другою половиною X — початком XI ст. (Руденко 2015, с. 145, рис. 11: 5), з чим навряд чи можна погодитися, оскільки такі пряжки є у верхньоволзьких курганах другої половини XI ст. (Жукова, Степанова 2010, с. 124, 198, рис. 62: 16; 131: 5). Здається, на сьогодні важко згадати чітко продатовані комплекси XII ст., де б такі пряжки були присутні. Вірогідно, що час їх використання слід обмежити останньою чвертю X — кінцем XI ст., але найбільше вони поширились у першій половині XI ст.

У похованні 50 в районі крижової кістки були виявлені одразу дві пряжки, а з правої сторони на тазу — бронзове лите кільце (див. рис. 4; 23: 2, 3, 5). Вірогідно, у цьому випадку похований мав ремінь із двома кінцями та литим бронзовим розподільним кільцем (можливо, до різних кінців закріплювали різні предмети озброєння). Так, пояси Московської держави XV—XVI ст. мали чотири кінці — два з них служили для закріплення меча або шаблі, а до двох інших кі-

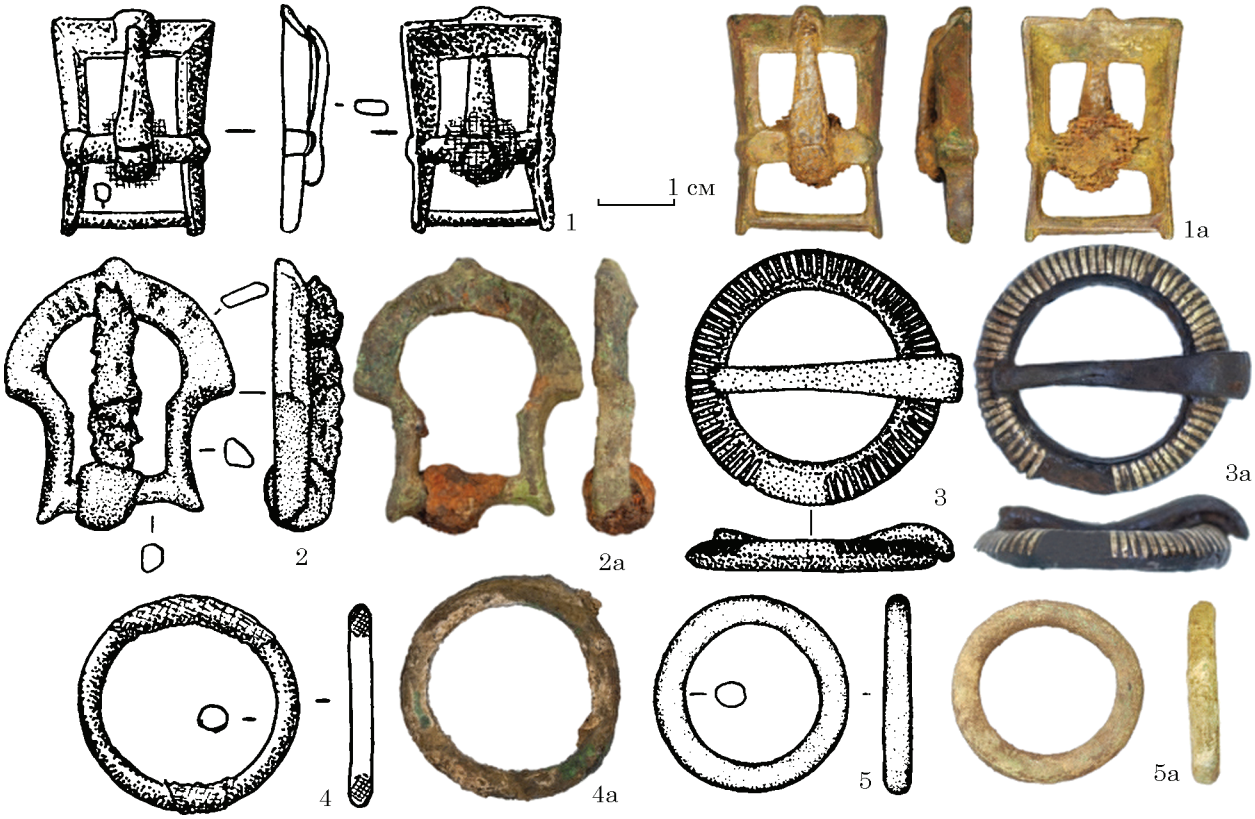

Рис. 23. Могильник Острів, деталі поясних наборів: 1, 4 — поховання 13; 2, 3, 5 — поховання 50

пили налуч та колчан (Савваитов 1896, с. 110). Пряжки були двох різних типів. Перша — лита бронзова пряжка з ліроподібною рамкою без перемички для закріплення голки (рис. 23: 2), як і попередня, належала дуже поширеному типу, особливо — на території Давньоруської держави та її найближчих сусідів. Вони з'явилися не пізніше кінця X — початку XI ст., на що вказує ліроподібна пряжка з імітацією арабського напису на рамці з Шульштайна, поблизу м. Калінінград, РФ (Gaerte 1935, S. 65—68, Abb. 1), проте їх використовували значно довше: такі пряжки — досить часта знахідка в культурних шарах городищ та селищ XII ст. і на синхронних могильниках (Ситий, Гребінь 2017, с. 141, рис. 4: 6; Зверуго 1989, с. 60, рис. 31: 15; Седова 1959, с. 258, рис. 7: 11; Седова 1981, с. 144, рис. 56: 5; Жукова, Степанова 2010, рис. 98: 7; Архипов 1986, с. 47, рис. 31: 16).

Друга пряжка — залізна, округлої форми, приплюснута (сегментоподібна) у розрізі з плоским залізним язичком, інкрустована по рамці бронзовим дротом — дуже рідкісний тип (рис. 23: 3). Нам відома лише одна майже повна її аналогія — з кочівницького поховання XI ст. поблизу с. Поділля Баришівського р-ну Київської обл., де її, як і на Острові, знайшли в комплексі з ліроподібною пряжкою (Орлов, Погорілий 1977, с. 87—89, рис. 1: 6). Імовірно, традиція носіння поясів з двома кінцями могла бути запозичена саме в кочовиків.

Литі бронзові кільця, подібні знайденим у поховальних комплексах 13 і 50 (рис. 23: 4, 5), добре відомі й у дружинних старожитностях Східної Європи, і на території Давньої Русі, у тому числі — й у Середньому Подніпров'ї (Каргер 1950, с. 85. рис. 60; 1958, табл. XII: 7; Мурашева 2000, с. 74—75, рис. 112—113; Зайцева, Макаров 2007, с. 250, рис. 214), і на землях її балтійських сусідів (eds. Griciuvienė, Griṭas 2009, p. 147, 312; Magi 2002, pl. 3; 28; Tvauri 2012, p. 168—169, fig. 134: 3, 4; 138: 1; Thunmark-Nylén 1995, Abb. 2: 4; 11: 6; 29: 16). У могильнику Мініно II подібними кільцями були з'єднані частини чоловічих поясів (Зайцева 2008, с. 97, рис. 86—87). На думку В. Мурашевої, використання кілець для поєднання частин поясу є характерною рисою балтських чоловічих поясів (Мурашева 2000, с. 74).

Кільця знайдені у чоловічих похованнях 13 і 50, і, як видається, були з'єднувальними елементами поясу та розподільних ременів; не виключено, що до них підвішували певні предмети.

Водночас, звертає увагу відсутність інших деталей чоловічого поясу, насамперед — бляшок до наборних поясів, традиція носіння яких прийшла зі сходу і набула дуже широкого поширення в дружинних комплексах Східної та Північної Європи (Лебедев 1985, с. 120; Мурашева 1997, с. 79). Виходячи з типології, запропонованої В. Мурашовою, всі пояси, досліджені на могильнику Острів, належать до типу побутових («утилітарних»), які прикрашали лише пряжкою та кільцями, що поєднували окремі частини поясу (Мурашева 2000, с. 70). На думку дослідниці, наборний пояс в XI—XII ст. різко втратив свою популярність у дружинному середовищі (Мурашева 2000, с. 81), що в цілому підтверджується матеріалами могильника Острів.

Ножі. У чоловічих похованнях виявлені й інші елементи, які складали єдиний набір з поясом. У восьми поховальних комплексах були виявлені побутові ножі, більшість з яких кріпилася до пояса зліва — принаймні в п'яти випадках (поховання 5, 6, 14, 29) ніж зафіксований з лівої сторони в районі тазу (див. рис. 8). Ще в одному поховальному комплексі 10 було виявлено одразу два ножі: один з лівої сторони в районі тазу й також, вірогідно, кріпився до поясу, а другий — правої ступні й, можливо, був захований у чобіт (рис. 24). У чоловічих похованнях побутовий ніж знаходився також біля правої ключиці (поховання 18) і біля правого ліктя (поховання 33). Усі екземпляри дуже погано збереглись, але, не зважаючи на стан, типологічно вони досить схожі і належать до універсальних ножів, у яких верхня лінія короткого черешка продовжує лінію спинки (рис. 25). Усіх їх можна зарахувати до 1 типу I відділу за типологією А. Леонтьєва (Леонтьев 1976, с. 34, рис. 1: 1, 2), або до I групи за типологією Р. Мінасяна, яка була характерною для балтійських, фінських племен, населення Верхнього Подніпров'я і



Рис. 24. Могильник Острів, поховання 10: 1, 3 — ножі; 2 — залишки деревини

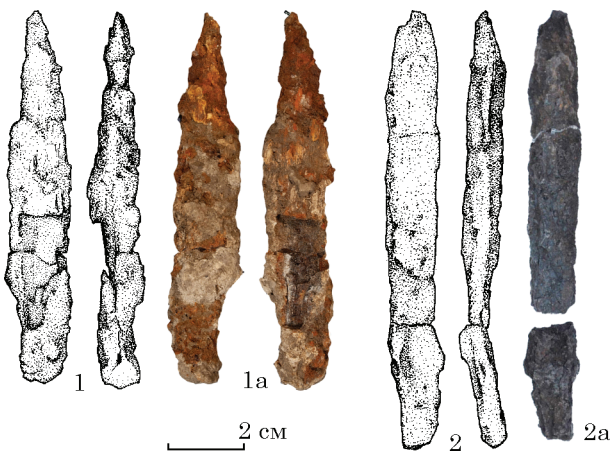

Рис. 25. Могильник Острів, ножі: 1 — поховання 18; 2 — поховання 33

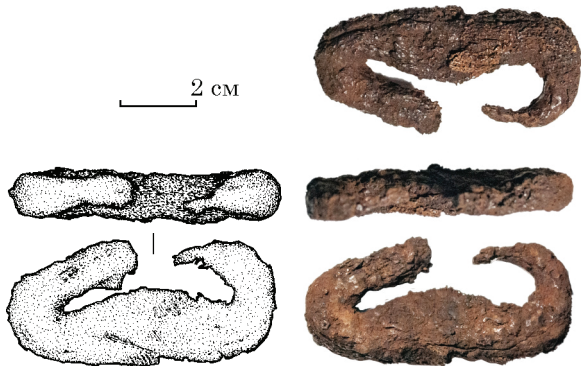

Рис. 26. Могильник Острів, поховання 29 — кресало

північного заходу сучасної РФ (Минасян 1980, с. 69, рис. 1). Подібні ножі становлять більшість на Сарському городищі VIII—XI ст., і А. Леонтьєв вважає їх місцевими мерянськими, генетично пов'язаними з «горбатими ножами» ранньої залізної доби (Леонтьев 1976, с. 34, 39). У XI ст. подібні ножі поступово зникли. Необхідно визнати, що ножі без уступу з боку спинки дійсно не притаманні для давньоруських старожитностей: так під час досліджень Мінінського комплексу їх було виявлено лише 1,2 % від усіх екземплярів (Захаров, Адаменко 2008, с. 17). Трохи більше подібних ножів було виявлено під час досліджень давньоруського Білоозера (Вологодська обл., РФ), але й там вони значно поступались іншим типам: їхня кількість склала 4,82 % від загальної кількості ножів, де вдалось визначити форму (Захаров 2004, с. 201—202, рис. 155, 159).

Гаманець із предметами. До поясу кріпили також деякі інші предмети. Так, у похованні 29 на поясі з лівої сторони були виявлені залишки *ножа* і *кресало* (див. рис. 14), поверх якого зафіксовані фрагменти тканини (рис. 26). Можливо, кресало зберігалось у невеличкому тканинному гаманці-ташці, близькому, судячи з відсутності металевих деталей, до I типу за типологією гаманців з Бірки (Gräslund 1984, S. 143—146, Abb. 16: 1; Arbman 1940, Taf. 129: 1a; 132). Подібні тканинні й шкіряні гаманці відомі й у латгальських комплексах (Радиньш 2001, с. 107).

Інший подібний гаманець був, вірогідно, покладений до ніг небіжчика у похованні 37 — тут між гомілковими кістками були виявлені *кістяний Т-подібний контейнер (сільничка?), точильний камінь, куряча кістка* та залишки тканини (див. рис. 17), а трохи вище правого коліна — залишки *кресала*. Вірогідно, що сільничку, їжу та точильний камінь було, як і в попередньому випадку, покладено в гаманець із тканини. Там само могло знаходитись і кресало, яке внаслідок руйнації поховання опинилося біля коліна, хоча вірогідніше, що кресало було закріплене безпосередньо на поясі. Носіння кресала в спеціальному мішечку на поясі зафіксовано етнографічно (Евглевский, Потемкина 2000, с. 201). Фіксація кресала під час поховання в районі поясу, місці його повсякденного носіння, притаманна і для давньоруських старожитностей — 90 % кресал в давньоруських похованнях середнього Подніпров'я зафіксовані саме на поясі (Моця 1993, с. 28), і для інших народів, наприклад — фіно-угрів (Бейлекчи 2015, с. 377). Хоча, у пізньосередньовічних кочівницьких похованнях відсутнє постійне місце розташування кресала в похованні — лише близько 54 % знахідок зафіксовано в районі поясу (Евглевский, Потемкина 2000, с. 201).

На відміну від фіно-угорських поховань (де кресала були надзвичайно широко представлені в чоловічих похованнях — в окремих могильниках до 85 %) та кочівницьких комплексів (13 % поховань) (Евглевский, Потемкина 2000, с. 183; Бейлекчи 2015, с. 377), на могильнику Острів кресала не були широко представлені. Вони виявлені лише у двох похованнях (3,77 % від поховань могильника), що набагато ближче до давньоруської поховальної традиції (2 % комплексів; Моця 1993, с. 28).

Обидва кресала належать до групи калачеподібних; вони відомі з третьої чверті I тис. н. е., набули надзвичайно широкого поширення — від Центральної та Північної Європи до Забайкалля та Приамур'я. У давньоруських пам'ятках переважно трапляються в шарах X — третьої чверті XII ст. (Голубева 1965, с. 257; Леонтьев 1996, с. 142; Евглевский, Потемкина 2000, с. 183, рис. 1: 1—8; Белавин, Крыласова 2008, с. 335; Бейлекчи 2015, с. 377, рис. 5: 4, 6; Лобанов 1989, с. 83, рис. 2: 1), а в деяких регіонах навіть пізніше (Бейлекчи 2015, с. 377; Белавин, Крыласова 2008, с. 335). Таке кресало виготовляли з якісної сталіі вимагало досить високого рівня розвитку ковальської майстерності та спеціалізації виробництва (Гопак 1986, с. 425—427). Із X ст. вони відомі у фіно-угорського населення (Голубева 1965, с. 260). На думку А. Арциховського та Л. Голубєвої, калачеподібні кресала є загальнослов'янською формою і разом з керамікою та деякими типами прикрас — однією з надійних етнічних ознак слов'ян у середні віки (Арциховский 1946, с. 89; Голубева 1965, с. 257). Натомість, А. Леонтьєв, вважає таку форму загальноєвропейською (Леонтьев 1996, с. 142). Враховуючи дуже широкі географічні межі таких знахідок, слід визнати, що їх не можна вважати надійною ознакою слов'ян.

Повну форму кресала вдалося реконструювати лише для поховання 29 — кресало з поховання 37 виявилося занадто зруйнованим. Кресало калачеподібне трикутне, з прямими, дещо загостреними кінцями руків'їв та широким язичком (рис. 26). На думку Б. Колчіна калачеподібні кресала з язичком належать до ранньої групи новгородських калачеподібних кресал, характерних для X—XII ст. (Колчин 1959, с. 99, рис. 84: 1—3, 85; 1982, рис. 4). Н. Лобанов датував подібні кресала з давнього Пскова X — початком XIII ст. (Лобанов 1989, с. 83). Б. Федоров-Давидов зарахував подібні кресала у пізньосередньовічних

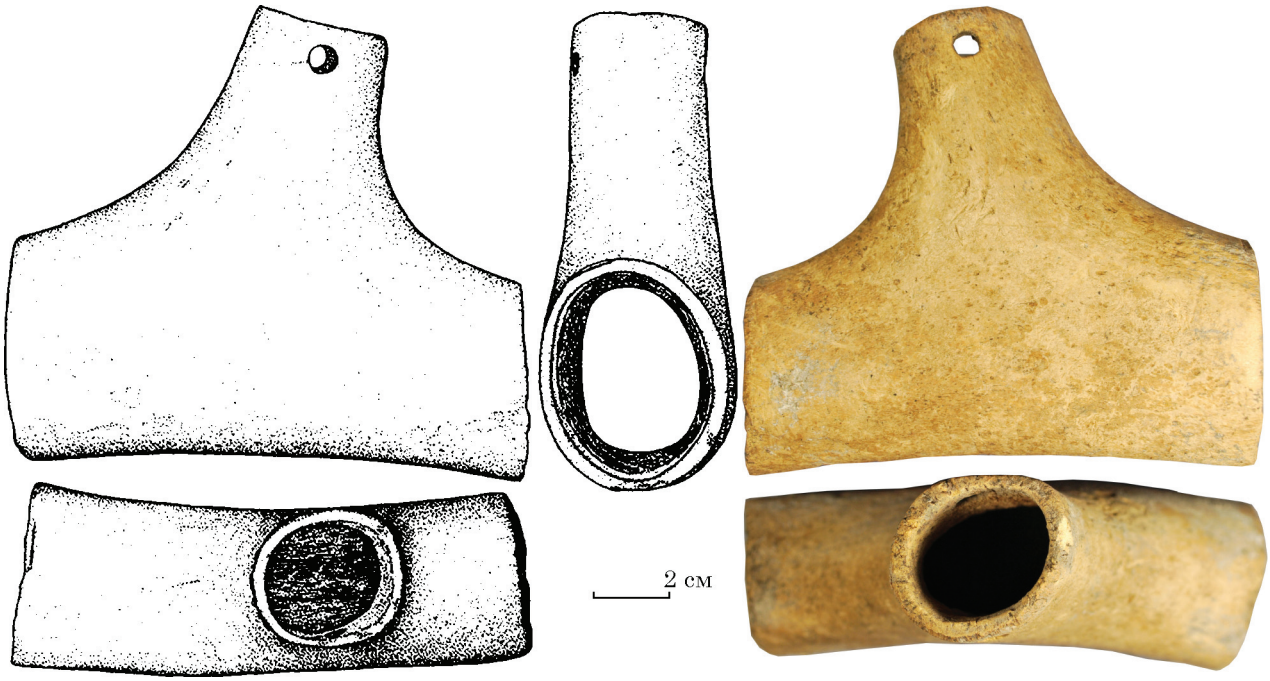

Рис. 27. Поховання 37, контейнер

кочівницьких комплексах, до типу БІ, який датував X — XII ст. (Федоров-Давыдов 1966, с. 84, рис. 12: 8). Н. Криласова зарахувала подібні предмети до типу АІ.1.3 типології кресал Пермського Передуралля та датувала другою половиною XI — XIII ст. (Крыласова 2007, с. 159, рис. 1) або до підтипу 2.1, який датувала переважно XII—XIV ст. (Белавин, Крыласова 2008, с. 335, рис. 174а: 16, 17). А. Євглєвський та Т. Потьомкіна зарахували подібні знахідки до І варіанту калачеподібних кресал, підкреслюючи, що вони часто трапляються в одних комплексах з односкладними вудилами, які, на думку авторів, слід датувати виключно XII ст. В цілому дослідники датують використання калачеподібних кресал у кочовиків у межах X — кінця XIV ст. (Евглевский, Потемкина 2000, с. 183—199, рис. 6).

Контейнер-сільничка. Як зазначено вище, у похованні 37 між гомілковими кістками був виявлений кістяний Т-подібний контейнер (сільничка?) (див. рис. 17; 27). Подібні контейнери широко представлені в центрально- та східноєвропейських старожитностях останньої чверті I — початку II тис. Вони відомі в аварських похованнях VII—VIII ст., західнослов'янських укріпленнях в Чехії та Словаччини кінця VIII — IX ст., слов'янських поховальних комплексах IX ст. Далмації та басейну Дунаю, слов'янських поселеннях та укріпленнях у Німеччині та Польщі (Schulze-Dörrlam 2003, s. 529—557; Tesch 2007, p. 228). Подібні артефакти були добре представлені в комплексах IX—X ст. салтово-маяцької культури (Плетнева 1967, с. 154—156, рис. 42: 11; Флерова 1997, с. 59—66, табл. X: 10), у скандинавських комплексах X ст. (Tesch 2007, p. 228, fig. 2, 3) та давньоруських старожитностях XI ст. (Сергєєва 2015, с. 85—86, рис. 78—79). У всіх регіонах, де такі артефакти набули поширення, відомі і готові речі, і заготовки для них, що свідчить про їх виготовлення місцевими майстрами.

Стосовно призначення подібних речей в історіографії не склалося єдиної думки. В аварських комплексах контейнери знайдені в багатих чоловічих похованнях. Знайдені на салтово-маяцьких та західно-слов'янських пам'ятках, як правило прикрашені різноманітними сюжетними зображеннями, вірогідно міфологічного походження, на давньоруських контейнерах відомі зображення знаків Рюриковичів. Все це свідчить про високий соціальний статус речі. Лише одна знахідка — з Іланзу (Швейцарія) була знайдена зі вмістом — срібними монетами (Tesch 2007, p. 228), але використання контейнерів саме для зберігання монет та прикрас виглядає маловірогідним. У салтово-маяцьких старожитностях подібні знахідки розглядають як горла бурдюків (Плетнева 1967, с. 154—156, рис. 42: 11; Кокорина 2014, с. 49—61), але проти цього свідчать і сама конструкція контейнера, і знахідка одного з них зі срібними монетами; або як реліквареї для зберігання родових святинь (Флерова 1997, с. 61), що теж виглядає маловірогідним, оскільки самі контейнери набули надзвичайно широкого розповсюдження у різних народів. Обґрунтованішим виглядає використання контейнерів для носіння солі, спецій та медичних трав (Tesch 2007, p. 231); їхнє використання для медичних мазей (Schulze-Dörrlam 2003, s. 544) виглядає дещо сумнівним. В цілому, враховуючи широке розповсюдження контейнерів у різних регіонах, можна припустити досить широкий спектр їх використання залежно від часу та традицій регіону (як для транс-

портування солі, так і різних сухих сумішей, що могли використовуватись для приготування їжі, ритуальних і медичних цілей).

Висновки. Чоловічі поховання в цілому несуть набагато менше етновизначальних рис, ніж жіночі. Їх інвентар скоріше вказує на певний макрорегіон — Скандобалтики та Північної Русі — з його чоловічою дружинною субкультурою, ніж на конкретну етнічну групу. Фібули, окремі деталі поясного набору знаходять чисельні аналогії саме на Півночі Європи і, одночасно, різко дисонують зі старожитностями Південної Русі. Одночасно, слід зауважити, що проживання на кордоні зі степом призвело до появи у поховальній практиці окремих предметів, притаманних матеріальній культурі кочовиків.

Нині, спираючись виключно на археологічні джерела, важко визначити етнічне походження чоловічих поховань могильника Острів. Вірогідно, інформативнішими в цьому відношенні виявляться аналізи ДНК та стабільних ізотопів похованих, які проводяться в межах співробітництва між Інститутом археології НАН України та Центром Балтійської й Скандинавської археології (м. Шлезвіг, Німеччина), результати яких, ми сподіваємось, будуть невдовзі опубліковані.

ЛІТЕРАТУРА

Аксьонов, В. С. 2022. Мушлі як елемент вбрання населення салтівської культури (за матеріалами біритуального могильника Червона Гірка). *Археологія*, 1, с. 101-113.

Алексеев, Л. В. 1966. *Полоцкая земля (очерки истории северной Белоруссии) в IX—XIII вв.* Москва: Наука.

Алешковский, М. Х. 1960. Курганы русских дружинников XI—XII вв. *Советская археология*, 1, с. 70-90.

Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавские древности Южной Руси. Каталог*. Париж: Український національний комітет візантійських досліджень.

Артамонова, О. А. 1963. *Могильник Саркела — Белой Вежи*. Материалы и исследования по археологии СССР, 109: Труды Волго-Донской археологической экспедиции, III. Москва; Ленинград: АН СССР.

Арциховский, А. В. 1930. *Курганы Вятичей*. Москва: РАНИОН.

Арциховский, А. В. 1946. Русское оружие X—XIII вв. *Доклады и сообщения исторического факультета МГУ*, 4, с. 3-17.

Архипов, Г. А. 1986. *Марийцы XII—XIII веков (к этнокультурной истории Поветлужья)*. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство.

Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300-320.

Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Широухов, Р. А. 2021. Поховальний обряд могильника Острів (за матеріалами археологічних науково-рятівних досліджень 2017—2018 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 279-293.

Бейлекчи, В. В. 2015. Кресала Муромы. *Краткие сообщения Института археологии*, 239. с. 369-383.

Белавин, А. М., Крыласова, Н. Б. 2008. *Древняя Афкула: археологический комплекс у с. Рождественск*. Пермь: ПГПУ.

Боровський, Я. Є., Калюк, О. П. 1993. Дослідження київського дитинця. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.* Київ: Наукова думка, с. 3-42.

Витлянов, С. 2007. Непубликувани колании гарнитури от Велики Преслав. *Изследвания по българска средновековна археология*, с. 245-258.

Возний, І. П. 2017. Міжнародні торгові зв'язки населення північної Буковини в XII — першій половині XIII ст. В: Моця, О. П. (ред.). *Возвягль — Звягель — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків: Майдан, с. 72-83.

Воронин, Н. Н. 1954. *Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 193—1949 гг.)*. Материалы по археологии Древнерусских городов, III. Москва: АН СССР.

Голубева, Л. А. 1949. Киевский некрополь. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11: Материалы и исследования по археологии Древнерусских городов, 1. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 103-118.

Голубева, Л. А. 1965. К истории пластинчатых огнив Восточной Европы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 130, с. 257-260.

Гопак, В. Д. 1986. Железообрабатывающее ремесло. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. III: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 417-428.

Гарустович, Г. Н., Иванов, В. А. 2001. *Огузы и печенеги в Евразийских степях*. Уфа: Гилем.

Готун, І. А., Казімір, О. М. 2010. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 100-108.

Готун, І. А., Казимір, О. М. 2019. Середньовічні селища Київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 140-171.

Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли: XI—XIII вв.* Москва: Кругъ.

Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.

Дучыц, Л. 1994. Аб адной катэгорыі курганных знаходак. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 4, с. 49-57.

Евглевский, А. В., Потемкина, Т. М. 2000. Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 1, с. 181-208.

Жукова, Е. Н., Степанова, Ю. В. 2010. *Древнерусские погребальные памятники Верхневолжья. История изучения. Каталог исследованных памятников*. Тверь: Научная книга.

Зайкоўскі, Э. 2018. Славянскія пахаванні з драўлянымі вёдрамі: арэал распаўсюджання, храналогія, вытокі традыцыі, семантыка. *Матэріалы і даследаванні з археалогіі Прикарпаття і Волині*, 22, с. 135-155.

Зайцева, И. Е., Макаров, Н. А. 2007. Могильник Минино II. Описание погребальных комплексов. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII вв.: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 1: Поселения и могильники. Москва: Наука, с. 233-338.

Зайцева, И. Е. 2008. Изделия из цветных металлов и серебра. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 57-142.

Захаров, С. Д. 2004. *Древнерусский город Белоозеро*. Москва: Индрик.

Захаров, С. Д., Адаменко, О. Н. 2008. Изделия из железа. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселе-*

ния и могильники на Кубенском озере. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 7-53.

Зверуго, Я. Г. 1975. *Древний Волковыск (X—XIV вв.)*. Минск: Наука и техника.

Зверуго, Я. Г. 1989. *Верхнее Понеманье в IX—XIII вв*. Мінск: Навука і тэхніка.

Зоценко, В. Н., Иевлев, М. М. 2010. Бронзовая литейная форма XI в. из Киева. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 371-374.

Івакін, В., Баранов, В., Джік, М., Зоценко, І., Сорокун, А., Манігда, О. 2020a. Дослідження могильника Острів 1 та давньоруського городища в Сухолісах. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 87-90.

Івакін, В., Баранов, В., Сорокун, А., Беленко, М. 2020b. Дослідження багатошарового поселення і могильника Острів. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 102-105.

Івакін, В., Баранов, В. 2020. Західнобалтський могильник на Пороссі. В: *Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі*. 1—2: Матеріали Міжнародної наукової конференції «Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі» (1 вип. — 13 грудня 2019 р.; 2 вип. — 13 листопада 2020 р.). Київ, с. 31-36.

Ивакин, В. Г. 2011. Киевские погребения X века. *Stratum plus*, 5, с. 243-286.

Ивакин, Г. Ю. 2005. Погребения X — первой половины XI в. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997—1999 гг.). В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в IX—XIV вв.: взаимодействие Севера и Юга*. Москва: Наука, с. 287-304.

Казаков, Е. П. 1991. *Булгарское село X—XIII веков низовий Камы*. Казань: Татарское книжное издательство.

Каинов, С. Ю. 2018. Погребения с предметами вооружения Гнездовского некрополя. В: Каинов, С. Ю. (ред.). *Гнездовский археологический комплекс. Материалы и исследования*. 1. Труды ГИМ, 210. Москва, с. 212-241.

Каинов, С. Ю., Сингх, В. К. 2016. Деревянный чехол топора с Троицкого раскопа. *Новгород и новгородская земля. История и археология*, 30, с. 196-203.

Каменецкая, Е. В. 1991. Заольшанская курганная группа Гнездова. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города)*. Москва: МГУ, с. 125-174.

Капустін, К. М., Мироненко, Л. В., Хамайко, Н. В., Шевченко, Т. М., Шелехань, О. В. 2020. Нові надходження до наукових фондів Інституту археології НАН України (2004—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 208-261.

Каргер, М. К. 1950. *Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938—1947 гг.)*. Киев: АН УССР.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. I. Москва; Ленинград: АН СССР.

Кирпичников, А. Н. 1966a. *Древнерусское оружие*. 1: Мечи и сабли. Археология СССР. Свод археологических источников. Москва; Ленинград: Наука.

Кирпичников, А. Н. 1966b. *Древнерусское оружие*. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников. Москва; Ленинград: Наука.

Кирпичников, А. Н. 1973. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв*. Археология СССР. Свод археологических источников. Москва: Наука.

Кокорина, Н. А. 2014. К вопросу о назначении так называемых «реликвариев» эпохи средневековья Восточной Европы. *Поволжская археология*, 2 (8), с. 49-69.

Колчин, Б. А. 1959. *Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого*. Материалы и исследования по археологии СССР, 65: Труды Новгородской археологической экспедиции, II. Москва: АН СССР.

Колчин, Б. А. 1982. Хронология новгородских древностей. В: Колчин, Б. А., Янин, В. Л. (ред.). *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. Москва: Наука, с. 156-177.

Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв*. Москва: АН СССР.

Крыласова, Н. Б. 2007. Хронология кресал Пермского Предуралья. *Известия Челябинского научного центра*, 1 (35), с. 157-161.

Кулаков, В. И. 1990. *Древности Пруссов VI—XIII вв*. Москва: Наука.

Кулаков, В. И. 1999. Ирзекапинис. *Stratum plus*, 5, с. 211-273.

Кулаков, В. И. 2012. *Неманский янтарный путь в эпоху викингов*. Калининград: Калининградский областной музей янтаря.

Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі. *Археологія*, 59, с. 67-79.

Лебедев, Г. С. 1985. *Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки*. Ленинград: ЛГУ.

Леонтьев, А. Е. 1976. Классификация ножей Сарского городища. *Советская археология*, 2, с. 33-44.

Леонтьев, А. Е. 1996. *Археология мери: к предыстории Северо-Восточной Руси*. Москва: Геоэко.

Лесман, Ю. М. 2014. Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*, 5, с. 43-81.

Ливох, Р. 2010. Большие курганы летописного Плесненска. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 486-492.

Лобанов, Н. А. 1989. Некоторые бытовые находки из Пскова. *Краткие сообщения Института археологии*, 195, с. 80-85.

Макаров, Н. А., Зайцева, И. Е. 2020. Кресты «скандинавского типа» на памятниках Суздальского Ополья: новые находки. *Археологические вести*, 28, с. 347-365.

Мальм, В. А. 1967. Подковообразные и кольцевые застежки-фибулы. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 149-190.

Мец, Н. Д. 1948. К вопросу о торках. *Краткие сообщения ИИМК*, XXIII, с. 45-49.

Минасян, Р. С. 1980. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 21, с. 68-74.

Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников)*. Киев: Наукова думка.

Моця, О. П. 1993. *Населення Південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ: ІА НАН України.

Мугуревич, Э. С. 1965. *Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.: экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения*. Рига: Зинатне.

Мурашева, В. В. 1997. Поясной набор. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 79-80.

Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ременные наборные украшения (X—XIII вв.)*. Москва: Эдиториал УРСС.

Мусин, А. Е. 2002. *Христианизация Новгородской земли в IX — XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности*. Труды ИИМК РАН, V. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение.

Мусин, А. Е. 2013. Металлические кресты. *Археологический альманах*, 32: Древности Семидворья, I, с. 189-218.

Несмиян, О. А., Несмиян, В. Г. 2012. Изделия из цветного металла из коллекции Клочковского селища 2. *Археология Владимиро-Суздальской земли*, 4, с. 101-110.

Носов, Е. Н., Плохов, А. В., Хвощинская, Н. В. 2017. *Рюриково городище. Новые этапы исследований*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.

Одинцов, Г. Ф. 1978. К истории древнерусских названий метательного копья (луща и его варианты; сулица, совь, копийце). *Этимология 1976*, с. 101-111.

Орлов, Р. С., Погорілий, В. І. 1977. Поховання кочівника поблизу с. Поділля на Київщині. *Археологія*, 24, с. 87-89.

Петерсен, Я. 2005. *Норвежские мечи эпохи викингов*. Санкт-Петербург: Альфарет.

Пивоваров, С. В. 2006. *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (IX — перша половина XIII ст.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Плавінскі, М. 2007. Ланцэтападобныя наканечнікі коп'яу на тэрыторыі Беларусі: храналогія і тапаграфія знаходак. *Материалы по археологии Беларуси*, 14, с. 156-175.

Плавинский, Н. А. 2010. Курганный могильник Погоща в контексте окняжения северо-западных регионов Полоцкого княжества. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, с. 196-202.

Плавінскі, М. 2013. *Узбраенне Беларускіх земляу X—XIII стагодзяу*. Мінск: Галіяфы.

Плавинский, Н. А. 2014a. Вооружение западных земель Руси X — первой половины XI в.: становление древнерусской традиции и формирование региональных особенностей (по материалам с территории Беларуси). В: Макаров, Н. А., Леонтьев, А. Е. (ред.). *Русь в IX—XII веках. Общество, государство, культура*. Москва; Вологда: Древности севера, с. 62-73.

Плавинский, Н. А. 2014b. Узколезвийные топоры с профиллированным обухом с территории Беларуси: вопросы происхождения и хронологии типа. В: Бурцев, И. Г. (ред.). *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*. Тула: Куликово поле, с. 72-88.

Плетнева, С. А. 1958. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62: Труды Волго-Донской археологической экспедиции, I, с. 151-226.

Плетнева, С. А. 1963. Кочевнический могильник близ Саркела — Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 109: Труды Волго-Донской археологической экспедиции, II, с. 216-259.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 142. Москва: Наука.

Повесть… 1950. *Повесть временных лет*. Часть первая: Текст и перевод. Москва; Ленинград: Наука.

Полное… 1923. *Полное собрание русских летописей*. 2: Ипатьевская летопись, 1. Петроград.

Покровская, Л. В., Степанов, А. М., Сингх, В. К. 2017. Нательные кресты, крестовидные и крестовключенные привески XI — начала XII вв. (по материалам Троицких XIII и XIV раскопов). В: Мусин, А. Е. (ред.). *В камне и в бронзе: Сборник статей в честь Анны Песковой*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 467-474.

Путь… 1996. *Путь из варяг в греки и из греки. Каталог выставки*. Москва: ГИМ.

Радиньш, А. 2001. Погребальный обряд и инвентарь латгальских захоронений 10—13 веков. *Archaeologia Lituana*, 2, с. 65-118.

Руденко, К. 2000. Тюркский мир и Волго-Камье в XI—XII вв. (археологические аспекты проблемы). *Татар археологиясе*, 1—2 (6—7), с. 42-102.

Руденко, К. А. 2015. Хронология булгарских селищ конца X — XIII в. в Западном Закамье (по материалам исследований 1992—2011 гг.). В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура: к 60-летию Николая Андреевича Макарова*. Москва; Вологда: Древности севера, с. 135-154.

Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв*. Свод археологических источников, Е1-24. Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11: Материалы и исследования по археологии Древнерусских городов, I, с. 7-99.

Савваитов, П. 1896. *Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора в азбучном порядке расположенное*. Санкт-Петербург: ИАН.

Сагайдак, М. А. 1988. О конструкциях погребальных комплексов Киевщины и Черниговщины IX—XI вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв*. Киев: Наукова думка, с. 127-135.

Салмина, Е. В., Салмин, С. А. 2008. Ольгинские I—III раскопы 2006 года на Завеличье средневекового Пскова. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 23 (53), с. 29-51.

Седов, В. В. 1953. Этнический состав населения Северо-Западных земель Великого Новгорода (IX—XIV вв.). *Советская археология*, XVIII, с.190-229.

Седова, М. В. 1959. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 65, с. 223-261.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.

Седова, М. В. 1997. Украшения из меди и сплавов. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 63-79.

Сергєєва, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ; Харьків: Майдан.

Сиволап, М., Борисов, А., Марченко, О. 2017. Сокири давньоруського часу з фондів черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини. *Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 14 (16), с. 64-67.

Ситий, Ю. М., Гребінь, П. М. 2017. Дослідження ремісничого району на північній околиці передгороддя Чернігова. В: Моця, О. П. (ред.). *Возвягль — Звягель — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, с. 136-145.

Спицын, А. 1896. *Курганы С.-Петербургской губерніи въ раскопкахъ Л. К. Ивановскаго*. Материалы по археологии России, 20. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Спицын, А. А. 1905a. Гнездовскіе курганы въ раскопкахъ С. И. Сергеева. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 15, с. 6-70.

Спицын, А. А. 1905b. Владимирские курганы. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 15, с. 84-172.

Тарабардина, О. А. 2014. Кресты «скандинавского» типа из раскопок в Новгороде. *Труды ГИМ*, 198, с. 234-241.

Терський, С. В. 2015а. Спорядження вершника та коня на Волині в X—XIV століттях. *Культура і мистецтво Західноукраїнських земель 2009, 2010*, с. 71-114.

Терський, С. В. 2015. Формування кінноти у слов'ян в VI—XI ст. на правобережжі України. *Військово-науковий вісник*, 24, с. 29-39.

Терський, С. 2017. Зброя та дружинне спорядження з розкопок городища «Замчиськo» (м. Судова Вишня) у фондах ЛІМу. *Наукові записки*, XVII, с. 3-19.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. Археологические памятники.* Москва: МГУ.

Фехнер, М. В. 1968. Крестовидные подвески «скандинавского» типа. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь.* Москва: Наука, с. 210-214.

Флерова, В. Е. 1997. *Граффити Хазарии.* Москва: Эдиториал УРСС.

Чайка, Р. М. 2009. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X—XI ст. Львів: Ліга-прес.

Черенько, І. 2003. Давньоруські колодязі Чернігова. В: *Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Тези доповідей Другої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 11—13 квітня 2003 року*. Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, с. 107-111.

Чуракова, А. Ю. 2017. Подвески-кресты «скандинавского типа» в контексте погребальной культуры Древней Руси XI—XII вв. В: Платонова, Н. И. (ред.). *Élite ou Égalité… Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII—XII вв.* Санкт-Петербург: Бранко, с. 159-177.

Шноре, Э. Д. 1961. *Асотское городище*. Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, II. Рига: АН Латвийской ССР.

Яковлева, Е. А., Салмина, Е. В., Королёва, Э. В. 2012. Псков. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—XI веках: археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 139-159.

Яковлева, Е. А. 2016. Камерное погребение 1 (ул. Советская, 60а; Старовознесенский I раскоп, 2003/2004 гг., уч. Б, В, кв. В11—13, Г11—13, Д11—13, пл. 9—17). В: Лабутина, И. К. (ред.). *Древнерусский некрополь Пскова X — начала XI века.* II: Камерные погребения древнего Пскова (по материалам археологических раскопок 2003—2009 гг. у Старовознесенского монастыря). Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 28-83.

Androshchuk, F. 2011. Symbols of Faith or Symbols of Status? Christian Objects in Tenth- Century Rus'. *Ruthenica*, Supplementum 4: Early Christianity on the way from Varangians to the Greeks, p. 70-89.

Arbman, H. 1940. *Birka*. I: Die Graber. Tafeln. Uppsala: Almqvist und Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag.

Arbman, H. *Birka*. I: Die Graber. Text. Uppsala: Almqvist und Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag.

Arwidsson, G., Holmquist, L. 1984. Holzeimer: Daubengefässe und übrige Eimer aus Holz. In: Arwidsson, G. (ed.). *Birka*. II, 1: Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm: Almqvist und Wiksells international, S. 237-241.

Ashley, S. 2016. Global worlds, local worlds: connections and transformations in the Viking age. *Byzantium and the Viking world*. Uppsala: Uppsala university, p. 363-386.

Banyte-Rowell, R., Buza, Z. 2005. Semigallians relations with their neighbours. In: *The Semigallians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue.* Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionalais vestures muzejs, p. 153-175.

Baranov, V., Ivakin, V. 2019. Burials with weaponry in the Ostriv Baltic graveyard in the Middle Dnieper area (excavated in 2017—2018). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, XXXVII: Medieval warriors in the Slavic and Baltic area, p. 99-127.

Becker, A. 2006. Die metallbeschlagenen Germanischen Holzheimer der Römischen Kaiserzeit. *Jahrbuch des RGZM*, 53, s. 345-520.

Bliujienė, A. 1999. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika.* Vilnius: Diemedzio.

Brøndsted, J. 1936. Danish Inhumation Graves of the Viking Age. A Survey. *Acta Archaeologica*, 7, p. 81-228.

Dzik, M. 2006. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w śukowie, pow. Płońsk.* Światowit. Supplement Series, P: Prehistory and Middle Ages, XIII. Warszawa: Institute of archaeology Warsaw University.

Edgren, T. 2009. The Viking age in Finland. In: Brink, S., Price, N. (eds.). *The Viking World*. London; New-York: Routledge, p. 470-484.

Freeden, U., von. 2018. Kleine metallgefasste Daubengefäße — Gedanken zur Tisch- und Speisekultur in der Merowingerzeit. *Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen*, 85: Mannheimer Geschichtsblätter Sonderveröffentlichung, 11: Von Hammaburg nach Herimundesheim. Festschrift für Ursula Koch, S. 89-100.

Gaerte, W. 1935. Die Schnalle von Schulstein mit arabischer Schrift. *Altpreußen. Jahrgang*, 1, Heft 2, s. 65-68.

Gall, E. 2015. The archaeological research state of the 9/10—11th centuries in Moldova (Romania). Some thoughts on funerary places and stray finds (axes). *Ziridava. Studia archaeologica*, 29, p. 313-332.

Garipzanov, I. 2011. Early Christian Scandinavia and the problem of Eastern Influences. *Ruthenica*, Supplementum 4: Early Christianity on the way from Varangians to the Greeks, p. 17-32.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka.* IV: The Burial Customs. A study of the graves on Björkö. Stockholm: Almqvist and Wiksell.

Gräslund, A.-S. 1984. Beutel und Taschyn. In: Arwidsson, G. (ed.). *Birka*. II, 1: Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, S. 141-154.

Griciuvienė, E., Buza, Z. 2007. Selonians in the 6th—13th centuries. In: *The Selonians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue.* Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionalais vestures muzejs, p. 27-85.

Griciuvienė, E., Zeiere, I. 2007. Selonian finds. Import. Trade. In: *The Selonians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue.* Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionalais vestures muzejs, p. 244-259.

Griciuvienė, E., Grižas, G. (eds.). 2009. *The Curonians. Tribe Culture According to the Burial Data. Baltic archaeological exhibition. Catalogue.* Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.

Janowski, A. 2011. Early medieval chamber graves on the south coast of the Baltic Sea. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 60: Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009, S. 257-267.

Johansson, B. M. 2004. Mollusc Shells in Swedish Archaeology — Occurrence, Significance and Potentials. *Lund Archaeological Reuiew*, B-9 (2002—2003), p. 89-132.

Kazakevicius, V. 1996. *IX—XIII Baltu kalavijai.* Vilnius: Alma littera.

Koperkiewicz, A. 2005. *Praktyki pogrzebowe z początku II tysiąclecia n. e. na północno-wschodniej rubieży Słowiańszczyzny Zachodniej. Część I Analityczno-syntetyczna.* Rozprawa doktorska. Toruń.

Kościelecki, P. 2000. Topografia wyposażenia grobów męskich na staromazowieckich cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych z XI—XIII wieku. *Studia i materiały archeologiczne*, 10, s. 55-88.

Krzyszowski, A. 2014. Naczynia ceramiczne i wiaderka klepkowe z wczesnopiastowskiego cmentarzyska w Sowinkach k. Poznania. *Acta Archaeologa Lodziensia*, 60: Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej, s. 137-158.

Kurasinski, T. 2015. Burials with Buckets in Early Medieval Poland: A Pagan or Christian Custom? *Analecta archaeologica ressoviensia*, 10, p. 138-198.

Lee, C. 2007. *Feasting the dead. Food and Drink in Anglo-Saxon Burial Rituals*. Anglo-Saxon Studies, 9. Woodbridge: The Boydell.

Liwoch, R., Müller-Wille, M. 2012. «Druzhina» graves dating to the time around ad 1000 in Pìdgìrcì (Western Ukraine). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 42, Heft 3, p. 421-438.

Mägi, M. 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Societe and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th—13th centuries AD.* Tallin: Gotland University College.

Mühlen, B. 1975. *Die Kultur der Wikinger in Ostpreussen.* Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 9. Bonn.

Mugurēvičs, E. 1974. Krustiņveida piekariņi latvijā laikā no 11. līdz 15. gs. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XI: Apcerējumi par latvijas materiālās un garīgās kultūras pieminekļu tipoloģiju un hronoloģiju, s. 220-239.

Nadolski, A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku.* Acta archaeologica universitatis Lodziensis, 3. Lodz: Zaklad im. Ossolinskich we Wroclawiu.

Schulze-Dörrlamm, M. 2003. Herkunft und Funktion der dreizipfligen Geweihbehälter des frühen und hohen Mittelalters. *Jahrbuch des RGZM*, 2, S. 529-557.

Snore, E. 1987. Beteļu kapulauks augšzeme. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XV, s. 68-81.

Snore, E. 1996. Daugavas lībieši doles salā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XVIII, s. 111-130.

Szatmári, S. 1980. Das Gräberfeld von Oroszlány und seine Stelle in der Frühawarenzeitlichen Metallkunst. *Acta Archaeologica Akademiae Scientiarum Hungaricae*, XXXII, 1—4, S. 97-116.

Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir Kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis.* Daktaro disertacija. Klaipėdos universiteto leidykla. Klaipėda.

Thedéen, S. 2010. Immortal Maidens: The Visual Significance of the Colour White in Girls' Graves on Viking-Age Gotland. *Stockholm Studies in Archaeology*, 53: Making Sense of Things. Archaeologies of Sensory Perception, p. 103-120.

Tesch, S. 2007. Cum grano salis — Salt and Prestige. Late Viking age and Early Medieval T-Shaped and Cylindrical Salt Containers. In: Fransson, U., Svedin, M., Bergerbrant, S., Androshchuk, F. (ed.). *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe during the pre- and early history.* Stockholm: Stockholms University, p. 227-235.

Tocik, A. 1971. Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der sudwestslowakei. *Slovenska archeologia*, XIX, 1, S. 135-276.

Tomková, K. 2013. Urbs Praga und Levý Hradec — von Sklaven zu Fürsten. Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum. In: Biermann, F., Kersting, Th. Klammt, A. (eds.). *Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 20. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Brandenburg (Havel), 16. bis 18. April 2012.* Langenweissbach: Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, S. 43-55.

Thunmark-Nylén, L. 1995. *Die Wikingerzeit Gotlands I. Abbildungen der Grabfunde.* Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands II. Stockholm.* Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Tvauri, A. 2012. *The Migration period, Pre-Viking age and Viking age in Estonia.* Estonian archaeology, 4. Tartu: Tartu University.

Vaska, B. 2016. Artistic Influence or Close Trading Contacts? Latgallian Penannular Brooches and Gotland (the Ninth to Eleventh Century). *Archaeologia Baltica*, 23, p. 199-207.

Urtāns, V. 1968. Latvijas iedzīvotāju sakari ar slāviem i g. t. otrajā pusē. *Arheoloģija un etnogrāfija*, VIII, s. 65-85.

Wyss-Giacosa, P. 2008. Die Kaurischnecke «*Cypraea moneta*» als Kulturobjekt. In: Loetz, F., Steinbrecher, A. (eds.). *Sammelsurium der Tiere. Geschichte und Geschichten des Zoologischen Museums der Universität Zürich*. Zürich, S. 117-125.

Zeman, J. 1956. Dřevěná vědérka doby římské aotázka jejich dalšího vývoje. *Památky archeologické*, XLVII, s. 86-104.

Žulkus, V., Klimka, L. 1989. *Lietuvos pajurio zemes viduramziais.* Vilnius: Mokslas.

REFERENCES

Aksonov, V. S. 2022. Mushli yak element vbrannia naselennia saltivskoi kultury (za materialamy birytualnoho mohylnyka Chervona Hirka). *Arkheolohiia*, 1, s. 101-113.

Alekseev, L. V. 1966. *Polotskaia zemlia (ocherki istorii severnoi Belorussii) v IX—XIII vv.* Moskva: Nauka.

Aleshkovskii, M. Kh. 1960. Kurgany russkikh druzhinnikov XI—XII vv. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 70-90.

Androshchuk, F., Zotsenko, V. 2012. *Skandinavskie drevnosti Iuzhnoi Rusi. Katalog*. Parizh: Ukrainskyi natsionalnyi komitet vizantiyskykh doslidzhen.

Artamonova, O. A. 1963. *Mogilnik Sarkela — Beloi Vezhi*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 109: Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, III. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Artsikhovskii, A. V. 1930. *Kurgany Viatichei*. Moskva: RANION.

Artsikhovskii, A. V. 1946. Russkoe oruzhie X—XIII vv. *Doklady i soobshcheniia istoricheskogo fakulteta MGU*, 4, s. 3-17.

Arkhipov, G. A. 1986. *Mariitsy XII—XIII vekov (k etnokulturnoi istorii Povetluzhia).* Ioshkar-Ola: Mariiskoe knizhnoe izdatelstvo.

Baranov, V. I., Ivakin, V. H. 2020. Pokhovalni kompleksy zi zbroieiu mohylnyka Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2017—2019 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 300-320.

Baranov, V. I., Ivakin, V. H., Shyroukhov, R. A. 2021. Pokhovalnyi obriad mohylnyka Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh naukovo-riativnykh doslidzhen 2017—2018 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 279-293.

Beilekchi, V. V. 2015. Kresala Muromy. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 239. s. 369-383.

Belavin, A. M., Krylasova, N. B. 2008. *Drevniaia Afkula: arkheologicheskii kompleks u s. Rozhdestvensk*. Perm: PGPU.

Borovskyi, Ya. Ye., Kaliuk, O. P. 1993. Doslidzhennia kyivskoho dytyntsia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989 rr.* Kyiv: Naukova dumka, s. 3-42.

Vitlianov, S. 2007. Nepublikuvani kolanni garnituri ot Veliki Preslav. *Izsledvaniia po bielgarska srednovekovna arkheologiia*, s. 245-258.

Voznyi, I. P. 2017. Mizhnarodni torhovi zv'iazky naselennia pivnichnoi Bukovyny v XII — pershii polovyni XIII st. In: Motsia, O. P. (ed.). *Vozviahl — Zviahel — Novohrad-Volynskyi u chasovomu zrizi tysiacholit*. Kharkiv: Maidan, s. 72-83.

Voronin, N. N. 1954. *Drevnee Grodno (po materialam arkheologicheskikh raskopok 193—1949 gg.)*. Materialy po arkheologii Drevnerusskikh gorodov, III. Moskva: AN SSSR.

Golubeva, L. A. 1949. Kievskii nekropol. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 11: Materialy i issledovaniia po arkheologii Drevnerusskikh gorodov, 1. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 103-118.

Golubeva, L. A. 1965. K istorii plastinchatykh ogniv Vostochnoi Evropy. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 130, s. 257-260.

Gopak, V. D. 1986. Zhelezoobrabatyvaiushchee remeslo. In: Baran, V. D. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. III: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody. Kiev: Naukova dumka, s. 417-428.

Garustovich, G. N., Ivanov, V. A. 2001. *Oguzy i pechenegi v Evraziiskikh stepiakh*. Ufa: Gilem.

Hotun, I. A., Kazimir, O. M. 2010. Khodosivskyi arkheolohichnyi kompleks: vyvchennia, okhorona, eksperymentalne modeliuvannia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, s. 100-108.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2019. Serednovichni selyshcha Kyivskykh peredmist za rezultatamy robit ostannikh sezoniv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 140-171.

Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniaia stolitsa Riazanskoi zemli: XI—XIII vv*. Moskva: Krug.

Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Drevnoruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.

Dučyc, L. 1994. Ab adnoj katehoryi kurhannych znachodak. *Histaryčna-archiealahičny zbornik*, 4, s. 49-57.

Evglevskii, A. V., Potemkina, T. M. 2000. Kresala v pozdnekochevnicheskikh pogrebeniiakh Vostochnoi Evropy. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 1, s. 181-208.

Zhukova, E. N., Stepanova, Iu. V. 2010. *Drevnerusskie pogrebalnye pamiatniki Verkhnevolzhia. Istoriia izucheniia. Katalog issledovannykh pamiatnikov*. Tver: Nauchnaia kniga.

Zajkoŭski, E. 2018. Slavianskija pachavanni z draŭlianymi viëdrami: areal raspaŭsiudžannia, chranalohija, vytoki tradycyi, siemantyka. *Matierialy i doslidzhennia z archeolohii Prykarpattia i Volyni*, 22, s. 135-155.

Zaitseva, I. E., Makarov, N. A. 2007. Mogilnik Minino II. Opisanie pogrebalnykh kompleksov. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiia severnorusskoi derevni X—XIII vv.: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere*. 1: Poseleniia i mogilniki. Moskva: Nauka, s. 233-338.

Zaitseva, I. E. 2008. Izdeliia iz tsvetnykh metallov i serebra. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiia severno-russkoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere*. 2: Materialnaia kultura i khronologiia. Moskva: Nauka, s. 57-142.

Zakharov, S. D. 2004. *Drevnerusskii gorod Beloozero*. Moskva: Indrik.

Zakharov, S. D., Adamenko, O. N. 2008. Izdeliia iz zheleza. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiia severno-russkoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere*. 2: Materialnaia kultura i khronologiia. Moskva: Nauka, s. 7-53.

Zverugo, Ia. G. 1975. *Drevnii Volkovysk (X—XIV vv.)*. Minsk: Nauka i tekhnika.

Zverugo, Ia. G. 1989. *Verkhnee Ponemane v IX—XIII vv*. Minsk: Navuka i tekhnika.

Zotsenko, V. N., Ievlev, M. M. 2010. Bronzovaia liteinaia forma XI v. iz Kieva. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (ed.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 371-374.

Ivakin, V., Baranov, V., Dzhik, M., Zotsenko, I., Sorokun, A., Manihda, O. 2020a. Doslidzhennia mohylnyka Ostriv 1 ta davnoruskoho horodyshcha v Sukholisakh. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 87-90.

Ivakin, V., Baranov, V., Sorokun, A., Belenko, M. 2020b. Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia i mohylnyka Ostriv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 102-105.

Ivakin, V., Baranov, V. 2020. Zakhidnobaltskyi mohylnyk na Porossi. In: *Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi*. 1—2: Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi» (1 vyp. — 13 hrudnia 2019 r.; 2 vyp. — 13 lystopada 2020 r.). Kyiv, s. 31-36.

Ivakin, V. G. 2011. Kievskie pogrebeniia X veka. *Stratum plus*, 5, s. 243-286.

Ivakin, G. Iu. 2005. Pogrebeniia X — pervoi poloviny XI v. iz raskopok Mikhailovskogo Zlatoverkhogo monastyria (1997—1999 gg.). In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Rus v IX—XIV vv.: vzaimodeistvie Severa i Iuga*. Moskva: Nauka, s. 287-304.

Kazakov, E. P. 1991. *Bulgarskoe selo X—XIII vekov nizovii Kamy*. Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo.

Kainov, S. Iu. 2018. Pogrebeniia s predmetami vooruzheniia Gnezdovskogo nekropolia. In: Kainov, S. Iu. (ed.). *Gnezdovskii arkheologicheskii kompleks. Materialy i issledovaniia*. 1. Trudy GIM, 210. Moskva, s. 212-241.

Kainov, S. Iu., Singkh, V. K. 2016. Dereviannyi chekhol topora s Troitskogo raskopa. *Novgorod i novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia*, 30, s. 196-203.

Kamenetskaia, E. V. 1991. Zaolshanskaia kurgannaia gruppa Gnezdova. In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolensk i Gnezdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva: MGU, s. 125-174.

Kapustin, K. M., Myronenko, L. V., Khamaiko, N. V., Shevchenko, T. M., Shelekhan, O. V. 2020. Novi nadkhodzhennia do naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy (2004—2019 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (34), s. 208-261.

Karger, M. K. 1950. *Arkheologicheskie issledovaniia drevnego Kieva. Otchety i materialy (1938—1947 gg.)*. Kiev: AN USSR.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. I. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kirpichnikov, A. N. 1966a. *Drevnerusskoe oruzhie*. 1: Mechi i sabli. Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov. Moskva; Leningrad: Nauka.

Kirpichnikov, A. N. 1966b. *Drevnerusskoe oruzhie*. 2: Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteni IX—XIII vv. Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov. Moskva; Leningrad: Nauka.

Kirpichnikov, A. N. 1973. *Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia na Rusi IX—XIII vv.* Arkheologiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov. Moskva: Nauka.

Kokorina, N. A. 2014. K voprosu o naznachenii tak nazyvaemykh «relikvariev» epokhi srednevekovia Vostochnoi Evropy. *Povolzhskaia arkheologiia*, 2 (8), s. 49-69.

Kolchin, B. A. 1959. *Zhelezoobrabatyvaiushchee remeslo Novgoroda Velikogo*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 65: Trudy Novgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, II. Moskva: AN SSSR.

Kolchin, B. A. 1982. Khronologiia novgorodskikh drevnostei. In: Kolchin, B. A., Ianin, V. L. (eds.). *Novgorodskii sbornik. 50 let raskopok Novgoroda*. Moskva: Nauka, s. 156-177.

Korzukhina, G. F. 1954. *Russkie klady IX—XIII vv*. Moskva: AN SSSR.

Krylasova, N. B. 2007. Khronologiia kresal Permskogo Preduralia. *Izvestiia Cheliabinskogo nauchnogo tsentra*, 1 (35), s. 157-161.

Kulakov, V. I. 1990. *Drevnosti Prussov VI—XIII vv*. Moskva: Nauka.

Kulakov, V. I. 1999. Irzekapinis. *Stratum plus*, 5, s. 211-273.

Kulakov, V. I. 2012. *Nemanskii iantarnyi put v epokhu vikingov*. Kaliningrad: Kaliningradskii oblastnoi muzei iantaria.

Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1987. Davnoruska oboronna liniia v Porossi. *Arkheolohiia*, 59, s. 67-79.

Lebedev, G. S. 1985. *Epokha vikingov v Severnoi Evrope. Istoriko-arkheologicheskie ocherki*. Leningrad: LGU.

Leontev, A. E. 1976. Klassifikatsiia nozhei Sarskogo gorodishcha. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 33-44.

Leontev, A. E. 1996. *Arkheologiia meri: k predystorii Severo-Vostochnoi Rusi*. Moskva: Geoeko.

Lesman, Iu. M. 2014. Skandinavskii komponent drevnerusskoi kultury. *Stratum plus*, 5, s. 43-81.

Livokh, R. 2010. Bolshie kurgany letopisnogo Plesnenska. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (eds.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 486-492.

Lobanov, N. A. 1989. Nekotorye bytovye nakhodki iz Pskova. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 195, s. 80-85.

Makarov, N. A., Zaitseva, I. E. 2020. Kresty «skandinavskogo tipa» na pamiatnikakh Suzdalskogo Opolia: novye nakhodki. *Arkheologicheskie vesti*, 28, s. 347-365.

Malm, V. A. 1967. Podkovoobraznye i koltsevye zastezhkifibuly. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., s. 149-190.

Mets, N. D. 1948. K voprosu o torkakh. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XXIII, s. 45-49.

Minasian, R. S. 1980. Chetyre gruppy nozhei Vostochnoi Evropy epokhi rannego srednevekovia (k voprosu o poiavlenii slavianskikh form v lesnoi zone). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 21, s. 68-74.

Motsia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprovia IX—XIII vv. (po dannym pogrebalnykh pamiatnikov)*. Kiev: Naukova dumka.

Motsia, O. P. 1993. *Naselennia Pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Mugurevich, E. S. 1965. *Vostochnaia Latviia i sosednie zemli v X—XIII vv.: ekonomicheskie sviazi s Rusiu i drugimi territoriiami. Puti soobshcheniia*. Riga: Zinatne.

Murasheva, V. V. 1997. Poiasnoi nabor. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Arkheologiia. Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, s. 79-80.

Murasheva, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniia (X—XIII vv.)*. Moskva: Editorial URSS.

Musin, A. E. 2002. *Khristianizatsiia Novgorodskoi zemli v IX — XIV vv. Pogrebalnyi obriad i khristianskie drevnosti*. Trudy IIMK RAN, V. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.

Musin, A. E. 2013. Metallicheskie kresty. *Arkheologicheskii almanakh*, 32: Drevnosti Semidvoria, I, s. 189-218.

Nesmiian, O. A., Nesmiian, V. G. 2012. Izdeliia iz tsvetnogo metalla iz kollektsii Klochkovskogo selishcha 2. *Arkheologiia Vladimiro-Suzdalskoi zemli*, 4, s. 101-110.

Nosov, E. N., Plokhov, A. V., Khvoshchinskaia, N. V. 2017. *Riurikovo gorodishche. Novye etapy issledovanii*. Sankt-Peterburg: D. Bulanin.

Odintsov, G. F. 1978. K istorii drevnerusskikh nazvanii metatelnogo kopia (lushcha i ego varianty; sulitsa, sov, kopiitse). *Etimologiia 1976*, s. 101-111.

Orlov, R. S., Pohorilyi, V. I. 1977. Pokhovannia kochivnyka poblyzu s. Podillia na Kyivshchyni. *Arkheolohiia*, 24, s. 87-89.

Petersen, Ia. 2005. *Norvezhskie mechi epokhi vikingov*. Sankt-Peterburg: Alfaret.

Pyvovarov, S. V. 2006. *Serednovichne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra (IX — persha polovyna XIII st.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Plavinski, M. 2007. Lancetapadobnyja nakaniečniki kopjau na terytoryi Bielarusi: chranalohija i tapahrafija znachodak. *Matierialy po archieolohii Bielarusi*, 14, s. 156-175.

Plavinskii, N. A. 2010. Kurgannyi mogilnik Pogoshcha v kontekste okniazheniia severo-zapadnykh regionov Polotskogo kniazhestva. *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli*, s. 196-202.

Plavinski, M. 2013. *Uzbrajennie Bielaruskich ziemliau X—XIII stahodziau*. Minsk: Halijafy.

Plavinskii, N. A. 2014a. Vooruzhenie zapadnykh zemel Rusi X — pervoi poloviny XI v.: stanovlenie drevnerusskoi traditsii i formirovanie regionalnykh osobennostei (po materialam s territorii Belarusi). In: Makarov, N. A., Leontev, A. E. (eds.). *Rus v IX—XII vekakh. Obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva; Vologda: Drevnosti severa, s. 62-73.

Plavinskii, N. A. 2014b. Uzkolezviinye topory s profillirovannym obukhom s territorii Belarusi: voprosy proiskhozhdeniia i khronologii tipa. In: Burtsev, I. G. (ed.). *Voinskie traditsii v arkheologicheskom kontekste: ot pozdnego latena do pozdnego srednevekovia*. Tula: Kulikovo pole, s. 72-88.

Pletneva, S. A. 1958. Pechenegi, torki i polovtsy v iuzhnorusskikh stepiakh. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 62: Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, I, s. 151-226.

Pletneva, S. A. 1963. Kochevnicheskii mogilnik bliz Sarkela — Beloi Vezhi. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 109: Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, II, s. 216-259.

Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovo-maiatskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 142. Moskva: Nauka.

Povest… 1950. *Povest vremennykh let. Chast pervaia: Tekst i perevod*. Moskva; Leningrad: Nauka.

Polnoe… 1923. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 2: Ipatevskaia letopis, 1. Petrograd.

Pokrovskaia, L. V., Stepanov, A. M., Singkh, V. K. 2017. Natelnye kresty, krestovidnye i krestovkliuchennye priveski XI — nachala XII vv. (po materialam Troitskikh XIII i XIV raskopov). In: Musin, A. E. (ed.). *V kamne i v bronze: Sbornik statei v chest Anny Peskovoi*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 467-474.

Put… 1996. *Put iz variag v greki i iz greki. Katalog vystavki*. Moskva: GIM.

Radinsh, A. 2001. Pogrebalnyi obriad i inventar latgalskikh zakhoronenii 10—13 vekov. *Archaeologia Lituana*, 2, s. 65-118.

Rudenko, K. 2000. Tiurkskii mir i Volgo-Kame v XI—XII vv. (arkheologicheskie aspekty problemy). *Tatar arkheologiiase*, 1—2 (6—7), s. 42-102.

Rudenko, K. A. 2015. Khronologiia bulgarskikh selishch kontsa X — XIII v. v Zapadnom Zakame (po materialam issledovanii 1992—2011 gg.). In: Gaidukov, P. G. (ed.). *Goroda i vesi srednevekovoi Rusi: arkheologiia, istoriia, kultura: k 60-letiiu Nikolaia Andreevicha Makarova*. Moskva; Vologda: Drevnosti severa, s. 135-154.

Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polian X—XII vv.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-24. Moskva: Nauka.

Rybakov, B. A. 1949. Drevnosti Chernigova. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 11: Materialy i issledovaniia po arkheologii Drevnerusskikh gorodov, I, s. 7-99.

Savvaitov, P. 1896. *Opisanie starinnykh russkikh utvarei, odezhd, oruzhiia, ratnykh dospekhov i konskogo pribora v azbuchnom poriadke raspolozhennoe*. Sankt-Peterburg: IAN.

Sagaidak, M. A. 1988. O konstruktsiiakh pogrebalnykh kompleksov Kievshchiny i Chernigovshchiny IX—XI vv. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv*. Kiev: Naukova dumka, s. 127-135.

Salmina, E. V., Salmin, S. A. 2008. Olginskie I—III raskopy 2006 goda na Zaveliche srednevekovogo Pskova. *Arkheologiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli*, 23 (53), s. 29-51.

Sedov, V. V. 1953. Etnicheskii sostav naseleniia Severo-Zapadnykh zemel Velikogo Novgoroda (IX—XIV vv.). *Sovetskaia arkheologiia*, XVIII, s.190-229.

Sedova, M. V. 1959. Iuvelirnye izdeliia Drevnego Novgoroda (X—XV vv.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 65, s. 223-261.

Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia Drevnego Novgoroda (X—XV vv.)*. Moskva: Nauka.

Sedova, M. V. 1997. Ukrasheniia iz medi i splavov. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Arkheologiia. Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, s. 63-79.

Serhieieva, M. S. 2015. *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan.

Syvolap, M., Borysov, A., Marchenko, O. 2017. Sokyry davnoruskoho chasu z fondiv cherkaskoho miskoho arkheolohichnoho muzeiu Serednoi Nadniprianshchyny. *Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*, 14 (16), s. 64-67.

Sytyi, Yu. M., Hrebin, P. M. 2017. Doslidzhennia remisnychoho raionu na pivnichnii okolytsi peredhoroddia Chernihova. In: Motsia, O. P. (ed.). *Vozviahl — Zviahel — Novohrad-Volynskyi u chasovomu zrizi tysiacholit*. Kharkiv: Maidan; Kyiv: Starodavnii svit, s. 136-145.

Spitsyn, A. 1896. *Kurgany S.-Peterburgskoi gubernii vie raskopkakhie L. K. Ivanovskago*. Materialy po arkheologii Rossii, 20. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Spitsyn, A. A. 1905a. Gnezdovskie kurgany vie raskopkakhie S. I. Sergeeva. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 15, s. 6-70.

Spitsyn, A. A. 1905b. Vladimirskie kurgany. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 15, s. 84-172.

Tarabardina, O. A. 2014. Kresty «skandinavskogo» tipa iz raskopok v Novgorode. *Trudy GIM*, 198, s. 234-241.

Terskyi, S. V. 2015a. Sporiadzhennia vershnyka ta konia na Volyni v X—XIV stolittiakh. *Kultura i mystetstvo Zakhidnoukrainskykh zemel 2009, 2010*, s. 71-114.

Terskyi, S. V. 2015. Formuvannia kinnoty u slov'ian v VI—XI st. na pravoberezhzhi Ukrainy. *Viyskovo-naukovyi visnyk*, 24, s. 29-39.

Terskyi, S. 2017. Zbroia ta druzhynne sporiadzhennia z rozkopok horodyshcha «Zamchysko» (m. Sudova Vyshnia) u fondakh LIMu. *Naukovi zapysky*, XVII, s. 3-19.

Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu Zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamiatniki*. Moskva: MGU.

Fekhner, M. V. 1968. Krestovidnye podveski «skandinavskogo» tipa. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slaviane i Rus*. Moskva: Nauka, s. 210-214.

Flerova, V. E. 1997. *Graffiti Khazarii*. Moskva: Editorial URSS.

Chaika, R. M. 2009. *Davnoruske horodyshche Lystvyn i yoho okolytsi u X—XI st*. Lviv: Liha-pres.

Cherenko, I. 2003. Davnoruski kolodiazi Chernihova. In: *Serednovichni starozhytnosti Pivdennoi Rusi-Ukrainy. Tezy dopovidei Druhoi Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii. Chernihiv, 11—13 kvitnia 2003 roku*. Chernihiv: Chernihivskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni T. H. Shevchenka, s. 107-111.

Churakova, A. Iu. 2017. Podveski-kresty «skandinavskogo tipa» v kontekste pogrebalnoi kultury Drevnei Rusi XI—XII vv. In: Platonova, N. I. (ed.). *Élite ou Égalité… Severnaia Rus i kulturnye transformatsii v Evrope VII—XII vv*. Sankt-Peterburg: Branko, s. 159-177.

Shnore, E. D. 1961. *Asotskoe gorodishche*. Materialy i issledovaniia po arkheologii Latviiskoi SSR, II. Riga: AN Latviiskoi SSR.

Iakovleva, E. A., Salmina, E. V., Koroleva, E. V. 2012. Pskov. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—XI vekakh: arkheologicheskaia panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 139-159.

Iakovleva, E. A. 2016. Kamernoe pogrebenie 1 (ul. Sovetskaia, 60a; Starovoznesenskii I raskop, 2003/2004 gg., uch. B, V, kv. V11—13, G11—13, D11—13, pl. 9—17). In: Labutina, I. K. (ed.). *Drevnerusskii nekropol Pskova X — nachala XI veka*. II: Kamernye pogrebeniia drevnego Pskova (po materialam arkheologicheskikh raskopok 2003—2009 gg. u Starovoznesenskogo monastyria). Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 28-83.

Androshchuk, F. 2011. Symbols of Faith or Symbols of Status? Christian Objects in Tenth- Century Rus'. *Ruthenica*, Supplementum 4: Early Christianity on the way from Varangians to the Greeks, p. 70-89.

Arbman, H. 1940. *Birka*. I: Die Graber. Tafeln. Uppsala: Almqvist und Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag.

Arbman, H. *Birka*. I: Die Graber. Text. Uppsala: Almqvist und Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag.

Arwidsson, G., Holmquist, L. 1984. Holzeimer: Daubengefässe und übrige Eimer aus Holz. In: Arwidsson, G. (ed.). *Birka*. II, 1: Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm: Almqvist und Wiksells international, S. 237-241.

Ashley, S. 2016. Global worlds, local worlds: connections and transformations in the Viking age. *Byzantium and the Viking world*. Uppsala: Uppsala university, p. 363-386.

Banyte-Rowell, R., Buza, Z. 2005. Semigallians relations with their neighbours. In: *The Semigallians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*. Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionalais vestures muzejs, p. 153-175.

Baranov, V., Ivakin, V. 2019. Burials with weaponry in the Ostriv Baltic graveyard in the Middle Dnieper area (excavated in 2017—2018). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, XXXVII: Medieval warriors in the Slavic and Baltic area, p. 99-127.

Becker, A. 2006. Die metallbeschlagenen Germanischen Holzheimer der Römischen Kaiserzeit. *Jahrbuch des RGZM*, 53, s. 345-520.

Bliujienė, A. 1999. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius: Diemedzio.

Brøndsted, J. 1936. Danish Inhumation Graves of the Viking Age. A Survey. *Acta Archaeologica*, 7, p. 81-228.

Dzik, M. 2006. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w śukowie, pow. Płońsk*. Światowit. Supplement Series, P: Prehistory and Middle Ages, XIII. Warszawa: Institute of archaeology Warsaw University.

Edgren, T. 2009. The Viking age in Finland. In: Brink, S., Price, N. (eds.). *The Viking World*. London; New-York: Routledge, p. 470-484.

Freeden, U., von. 2018. Kleine metallgefasste Daubengefäße — Gedanken zur Tisch- und Speisekultur in der Merowingerzeit. *Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen*, 85: Mannheimer Geschichtsblätter Sonderveröffentlichung, 11: Von Hammaburg nach Herimundesheim. Festschrift für Ursula Koch, S. 89-100.

Gaerte, W. 1935. Die Schnalle von Schulstein mit arabischer Schrift. *Altpreußen. Jahrgang*, 1, Heft 2, s. 65-68.

Gall, E. 2015. The archaeological research state of the 9/10—11th centuries in Moldova (Romania). Some thoughts on funerary places and stray finds (axes). *Ziridava. Studia archaeologica*, 29, p. 313-332.

Garipzanov, I. 2011. Early Christian Scandinavia and the problem of Eastern Influences. *Ruthenica*, Supplementum 4: Early Christianity on the way from Varangians to the Greeks, p. 17-32.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka*. IV: The Burial Customs. A study of the graves on Björkö. Stockholm: Almqvist and Wiksell.

Gräslund, A.-S. 1984. Beutel und Taschyn. In: Arwidsson, G. (ed.). *Birka*. II, 1: Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, S. 141-154.

Griciuvienė, E., Buza, Z. 2007. Selonians in the 6th—13th centuries. In: *The Selonians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*. Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionalais vestures muzejs, p. 27-85.

Griciuvienė, E., Zeiere, I. 2007. Selonian finds. Import. Trade. In: *The Selonians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*. Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionalais vestures muzejs, p. 244-259.

Griciuvienė, E., Grižas, G. (eds.). 2009. *The Curonians. Tribe Culture According to the Burial Data. Baltic archaeological exhibition. Catalogue*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.

Janowski, A. 2011. Early medieval chamber graves on the south coast of the Baltic Sea. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 60: Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009, S. 257-267.

Johansson, B. M. 2004. Mollusc Shells in Swedish Archaeology — Occurrence, Significance and Potentials. *Lund Archaeological Reuiew*, B-9 (2002—2003), p. 89-132.

Kazakevicius, V. 1996. *IX—XIII Baltu kalavijai*. Vilnius: Alma littera.

Koperkiewicz, A. 2005. *Praktyki pogrzebowe z początku II tysiąclecia n. e. na północno-wschodniej rubieży Słowiańszczyzny Zachodniej. Część I Analityczno-syntetyczna*. Rozprawa doktorska. Toruń.

Kościelecki, P. 2000. Topografia wyposażenia grobów męskich na staromazowieckich cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych z XI—XIII wieku. *Studia i materiały archeologiczne*, 10, s. 55-88.

Krzyszowski, A. 2014. Naczynia ceramiczne i wiaderka klepkowe z wczesnopiastowskiego cmentarzyska w Sowinkach k. Poznania. *Acta Archaeologa Lodziensia*, 60: Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej, s. 137-158.

Kurasinski, T. 2015. Burials with Buckets in Early Medieval Poland: A Pagan or Christian Custom? *Analecta archaeologica ressoviensia*, 10, p. 138-198.

Lee, C. 2007. *Feasting the dead. Food and Drink in Anglo-Saxon Burial Rituals*. Anglo-Saxon Studies, 9. Woodbridge: The Boydell.

Liwoch, R., Müller-Wille, M. 2012. «Druzhina» graves dating to the time around ad 1000 in Pìdgìrcì (Western Ukraine). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 42, Heft 3, p. 421-438.

Mägi, M. 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Societe and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th—13th centuries AD*. Tallin: Gotland University College.

Mühlen, B. 1975. *Die Kultur der Wikinger in Ostpreussen*. Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 9. Bonn.

Mugurēvičs, E. 1974. Krustiņveida piekariņi latvijā laikā no 11. līdz 15. gs. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XI: Apcerējumi par latvijas materiālās un garīgās kultūras pieminekļu tipoloģiju un hronoloģiju, s. 220-239.

Nadolski, A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. Acta archaeologica universitatis Lodziensis, 3. Lodz: Zaklad im. Ossolinskich we Wroclawiu.

Schulze-Dörrlamm, M. 2003. Herkunft und Funktion der dreizipfligen Geweihbehälter des frühen und hohen Mittelalters. *Jahrbuch des RGZM*, 2, S. 529-557.

Snore, E. 1987. Beteļu kapulauks augšzeme. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XV, s. 68-81.

Snore, E. 1996. Daugavas lībieši doles salā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XVIII, s. 111-130.

Szatmári, S. 1980. Das Gräberfeld von Oroszlány und seine Stelle in der Frühawarenzeitlichen Metallkunst. *Acta Archaeologica Akademiae Scientiarum Hungaricae*, XXXII, 1—4, S. 97-116.

Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir Kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis.* Daktaro disertacija. Klaipėdos universiteto leidykla. Klaipėda.

Thedéen, S. 2010. Immortal Maidens: The Visual Significance of the Colour White in Girls' Graves on Viking-Age Gotland. *Stockholm Studies in Archaeology*, 53: Making Sense of Things. Archaeologies of Sensory Perception, p. 103-120.

Tesch, S. 2007. Cum grano salis — Salt and Prestige. Late Viking age and Early Medieval T-Shaped and Cylindrical Salt Containers. In: Fransson, U., Svedin, M., Bergerbrant, S., Androshchuk, F. (ed.). *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe during the pre- and early history.* Stockholm: Stockholms University, p. 227-235.

Tocik, A. 1971. Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der sudwestslowakei. *Slovenska archeologia*, XIX, 1, S. 135-276.

Tomková, K. 2013. Urbs Praga und Levý Hradec — von Sklaven zu Fürsten. Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum. In: Biermann, F., Kersting, Th. Klammt, A. (eds.). *Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 20. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Brandenburg (Havel), 16. bis 18. April 2012*. Langenweissbach: Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, S. 43-55.

Thunmark-Nylén, L. 1995. *Die Wikingerzeit Gotlands I. Abbildungen der Grabfunde.* Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands II. Stockholm*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Tvauri, A. 2012. *The Migration period, Pre-Viking age and Viking age in Estonia*. Estonian archaeology, 4. Tartu: Tartu University.

Vaska, B. 2016. Artistic Influence or Close Trading Contacts? Latgallian Penannular Brooches and Gotland (the Ninth to Eleventh Century). *Archaeologia Baltica*, 23, p. 199-207.

Urtāns, V. 1968. Latvijas iedzīvotāju sakari ar slāviem i g. t. otrajā pusē. *Arheoloģija un etnogrāfija*, VIII, s. 65-85.

Wyss-Giacosa, P. 2008. Die Kaurischnecke «*Cypraea moneta*» als Kulturobjekt. In: Loetz, F., Steinbrecher, A. (eds.). *Sammelsurium der Tiere. Geschichte und Geschichten des Zoologischen Museums der Universität Zürich*. Zürich, S. 117-125.

Zeman, J. 1956. Dřevěná vědérka doby římské aotázka jejich dalšího vývoje. *Památky archeologické*, XLVII, s. 86-104.

Žulkus, V., Klimka, L. 1989. *Lietuvos pajurio zemes viduramziais.* Vilnius: Mokslas.

V. I. Baranov, V. G. Ivakin, R. A. Shyroukhov

BURIAL RITE OF THE OSTRIV GRAVEYARD (BY THE RESULTS OF RESCUE EXCAVATION 2017—2018). PART 2

In the continuation of the paper on a funeral rites of the Ostriv graveyard the features of burials without grave goods, burials in coffins fastened with nails, burials with buckets and the accompanying items of male burials are considered. Burials without grave goods, as well as burials in dominiums fastened with nails and burials in which buckets were placed, can be interpreted with great care as an indicator of the worldview of a community that was at a certain stage of Christianization. Regardless of Christian ideas about the equality of everyone in the afterlife, there was no imperative prohibition on burial with objects. After Christianization, individual objects took on new functions and became a part of the so-called Arma Cristi (instrument of the Lord's Passion — tools for fight against Satan) and already in this capacity are used in the funeral rite.

Male burial assemblages in general have much less ethnic indicators than female ones. Rather, their grave goods point not to a specific ethnic group but to a specific macro region of the origin of tradition — Scando-Baltic and Northern Rus as well as to a social focus on military subculture. This is evidenced by the presence of weapons, certain types of fibulae, details of the belt set, which have a lot of parallels just in the North of Europe and sharply dissonant with the antiquities of Southern Rus. The presence of weapons was typical for male burial assemblages of the Ostriv graveyard. The main type of weapon the battle axes can be considered of so-called IV type according to A. Kirpichnikov, most of which were placed near the right knee with the handle up but other weapons were also discovered — axes of type III according to A Kirpichnikov and type M according to Y. Peterson and lancet-shaped spear-heads. In the burials the elements of a belt set — buckles and portupey rings — were found. At the same time the absence of other details of the men's belt set, first of all, the applique plates for status belts which have been worn according to the Orient tradition and became widespread in the Eastern and Northern Europe during the Viking Age draws attention. It is notable that living on the border with the steppe led to the appearance in the burial practice of certain objects inherent in the material culture of nomads, first of all, primarily the single mouth-piece bit.

Keywords: Old Rus, Porossiya, funeral practice, grave goods, Christianization.

Одержано 1.06.2022

БАРАНОВ В'ячеслав Ігорович, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
BARANOV Vyacheslav, Researcher, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6388-4091, e-mail: baranov.vyacheslav1983@gmail.com.

ІВАКІН Всеволод Глібович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, ІА НАН України, Київ, Україна.
IVAKIN Vsevolod, Ph. D., Head of Department, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0074-1963, e-mail: wkniaz16@ukr.net.

ШИРОУХОВ Роман Олександрович, Ph. D., Центр балтійської та скандинавської археології, Шлезвіг, Німеччина.
SHIROUKHOV Roman, Ph. D., Post-doctoral researcher, Center for Baltic and Scandinavian Archaeology, Schleswig, Germany.
E-mail: roman.shiroukhov@zbsa.eu.

УДК 904.5(477.411)"653" DOI: 10.37445/adiu.2022.02.18

Д. В. Бібіков, І. В. Зоценко

НОВЕ ПОХОВАННЯ З КИТАЇВСЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА: ДО ДИСКУСІЇ ПРО ДАВНЬОРУСЬКІ КВАЗІКАМЕРИ

У 2021 р. на території Китаївського курганного некрополя авторами було виявлене інгумаційне поховання в гробовищі, поміщеному до добре збереженої дубової камери. У статті аналізуються конструктивні особливості захоронення, його датування та місце в схемі еволюції давньоруського поховального обряду X—XI ст.

***Ключові слова**: епоха вікінгів, Південна Русь, Китаївський могильник, поховальний обряд, камерні гробниці, квазікамери, конструктивні особливості.*

Вступ. Наприкінці I — на початку II тис. в Східній Європі завершилося формування однієї з найбільших держав Середньовіччя. Ця доба відзначається небувалим пожвавленням соціально-економічних, етнокультурних і релігійних процесів у регіоні. Важливим і навіть певною мірою недооціненим джерелом їх вивчення є дані поховальних пам'яток. Однак, відсутність диференційованого підходу при розгляді поховальних форм, подекуди абсолютно різних за етносоціальною та релігійною суттю, значно применшує їх інформативний потенціал. На прикладі камерних гробниць ми бачимо, що термінологічна неузгодженість часто призводить до штучного розширення як географічних, так і хронологічних рамок побутування конкретного обряду. Тому на сучасному етапі досліджень важливим є не так кількісне накопичення джерельної бази, як систематизація та переосмислення раніше здобутих даних, а також — упровадження сучасних методик обробки археологічних і антропологічних матеріалів. Саме з таких позицій ми спробуємо подати результати останніх комплексних досліджень Китаївського курганного могильника на південній околиці Києва.

© Д. В. БІБІКОВ, І. В. ЗОЦЕНКО, 2022

Китаївський археологічний комплекс, розташований у східній частині сучасного Голосіївського національного природного заповідника, прийнято вважати залишками основного південного форпосту Стародавнього Києва і асоціювати з літописним Пересіченем. Курганний могильник, що з південного заходу примикає до Китаївського городища, неодноразово викликав інтерес у археологів. Некрополь складається із трьох курганних груп, хоча другу і третю групи нерідко об'єднують в одну. Його дослідження розпочав іще в 1874 р. Д. Я. Самоквасов (Самоквасов 1908, с. 222), а протягом наступних двох десятиліть любительські розкопки проводили В. П. Науменко, В. Б. Антонович, В. В. Хвойка та В. О. Городцов (Антонович 1879, с. 256; 1895, с. 23). Незадовго до Жовтневого перевороту О. Д. Ертелем були здійснені особливо масштабні роботи (Кубишев 1964, с. 4951). По одному кургану розкопали в 1961 і 1963 рр. А. І. Кубишев і В. І. Бідзіля (Кубишев 1964, с. 5253). Найпослідовнішим дослідником Китаївського археологічного комплексу можна вважати І. І. Мовчана, котрий у різні роки протягом 1973—1998 рр. дослідив 13 насипів (Мовчан 1973; 1976, с. 109—118; 1993, с. 151—153). Із 2020 р. планові розкопки могильника поновив загін Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом авторів. Було досліджено два курганні насипи, пошкоджені грабіжниками (Зоценко, Бібіков, Козак 2020).

Археологічні дослідження 2021 р. Курган 3. У липні 2021 р. роботи Китаївського загону були продовжені. Для розкопок обрали два невеликих насипи в центральній частині другої курганної групи, розташовані поруч із дослідженими торік (рис. 1: а). У цій частині

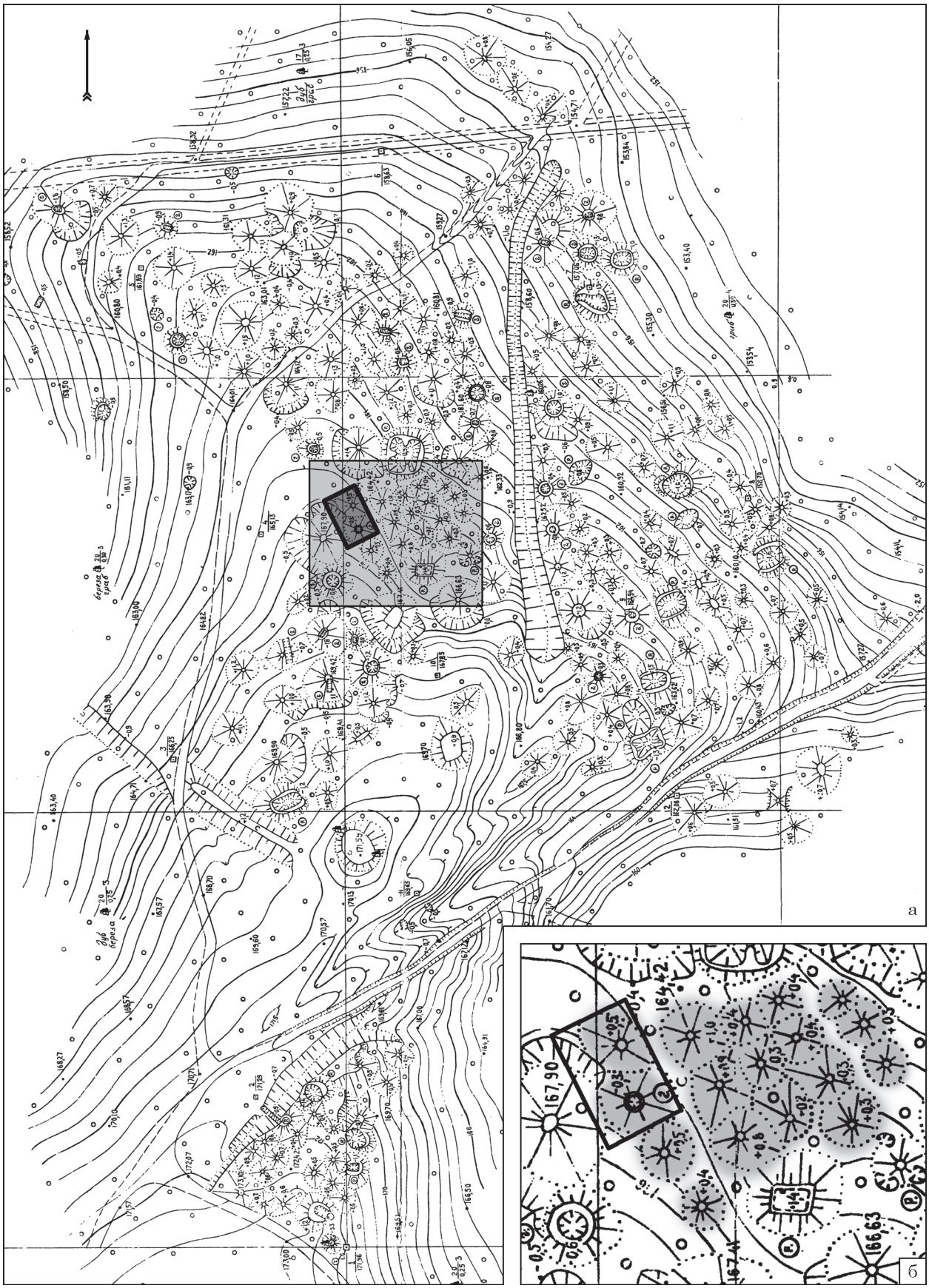

Рис. 1. Місце розташування розкопу 2 2021 р.: а — на топографічному плані другої курганної групи Китаївського могильника; б — на її центральній частині

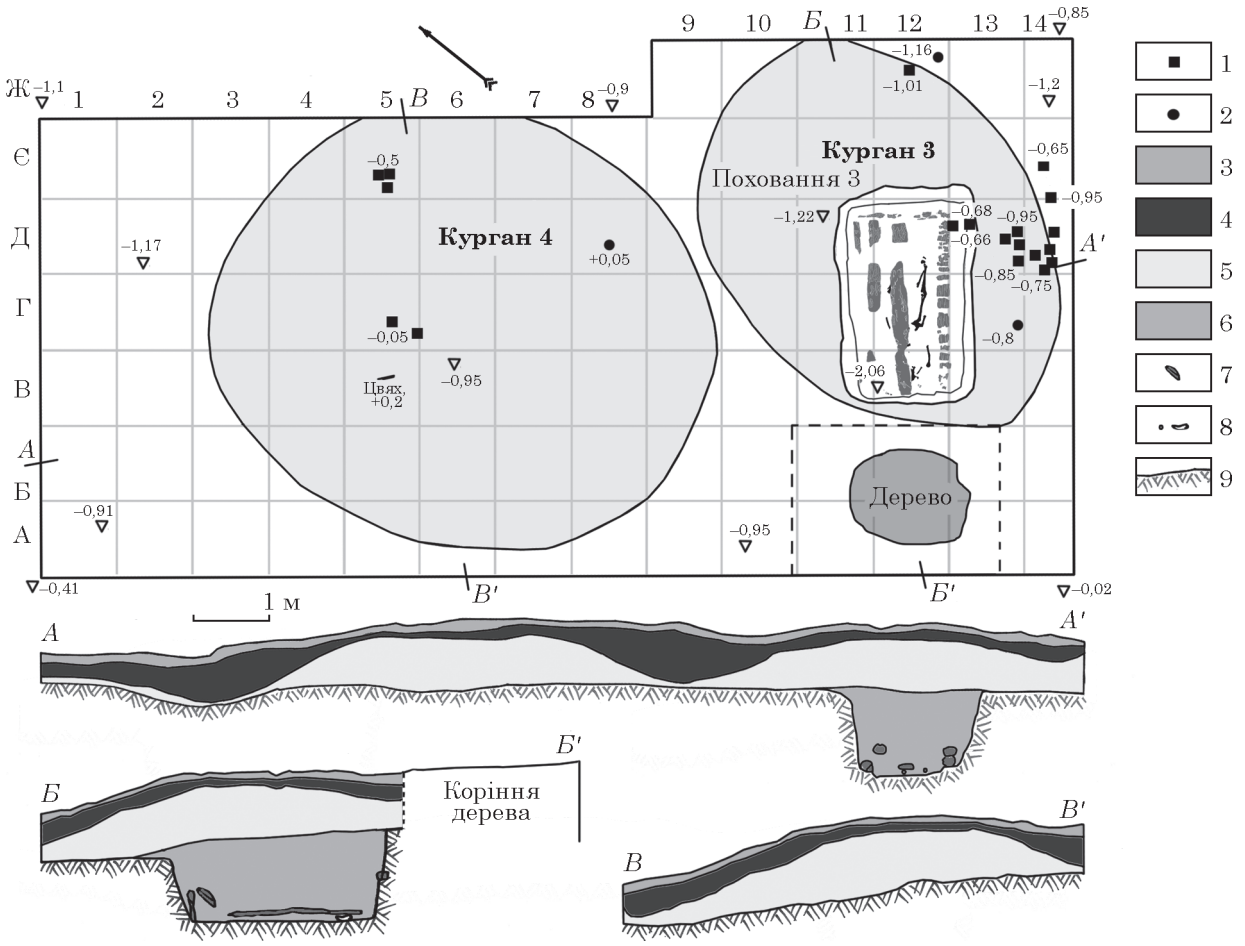

Рис. 2. Загальний план і стратиграфічні розрізи розкопу 2: 1 — кераміка; 2 — кістка; 3 — дерн; 4 — супісок; 5 — лесоподібний суглинок; 6 — світлий супісок (заповнення могильної ями); 7 — дерево; 8 — кістки; 9 — материк

могильника виділяються принаймні 17 таких само невеликих курганів, розташованих за явно вираженим рядним принципом (рис. 1: б). Роботи велися суцільною площею, разом із міжкурганним простором (рис. 2). Курганні насипи сильно опливли та деформувалися внаслідок природних процесів. Під шарами дерну та темно-сірого гумусованого супіску потужністю близько 0,2 м виявлено масив перевідкладеного лесоподібного суглинку — тіла курганів. Цей масив краще відтворював первинну форму насипів. Через кореневу систему дерев і делювіальні процеси ґрунт сильно змішався; контури заглиблених об'єктів на рівні материка практично не простежувалися.

Курган 3 був розташований в східній частині розкопу. Візуально зафіксований діаметр із півночі на південь становив 5,7 м, із заходу на схід — 4,2 м, висота — біля 0,45 м (в давнину складала 0,6—0,7 м). На північно-східному краю курганного насипу, ближче до рівня материка, виявлено фрагмент стегнової кістки людини, котрий, очевидно, потрапив сюди з сусіднього пограбованого поховання. В південно-східній частині насипу, від глибини 0,4 м й до рівня материка, знайдено розвали двох горщиків — сліди тризни. В його західній частині було помічено більш темну пляму округлої форми, діаметром близько 1 м, вибірка якої дозволила зафіксувати залишки поховальної споруди.

Могильна яма була розташована в південно-західній частині кургану, мала розміри (2,64—2,86) × (1,72—1,8) м і була орієнтована довгою віссю з північного сходу на південний захід. Глибина становила 1—1,2 м від рівня материка. Стінки ями були майже вертикальними, проте простежувалися досить погано.

Поховальна споруда. Поховання було здійснене в дубовій (за визначенням д. і. н. М. С. Сергеєвої) камерній гробниці з двосхилим перекриттям, до якої додатково поміщене «рухоме» гробовище (рис. 3). По всьому периметру могильної ями містилася сходинка заввишки 10—12 см, на якій було встановлено стінки поховальної камери з двох рядів масивних брусів.

Верхній брус південно-східної стінки зберігся на довжину 2,35 м (орієнтовна довжина споруди), його ширина становила 16—18 см, товщина — до 14 см. На ньому добре видно поперечні виїмки шириною від 2 до 9 см, роз-

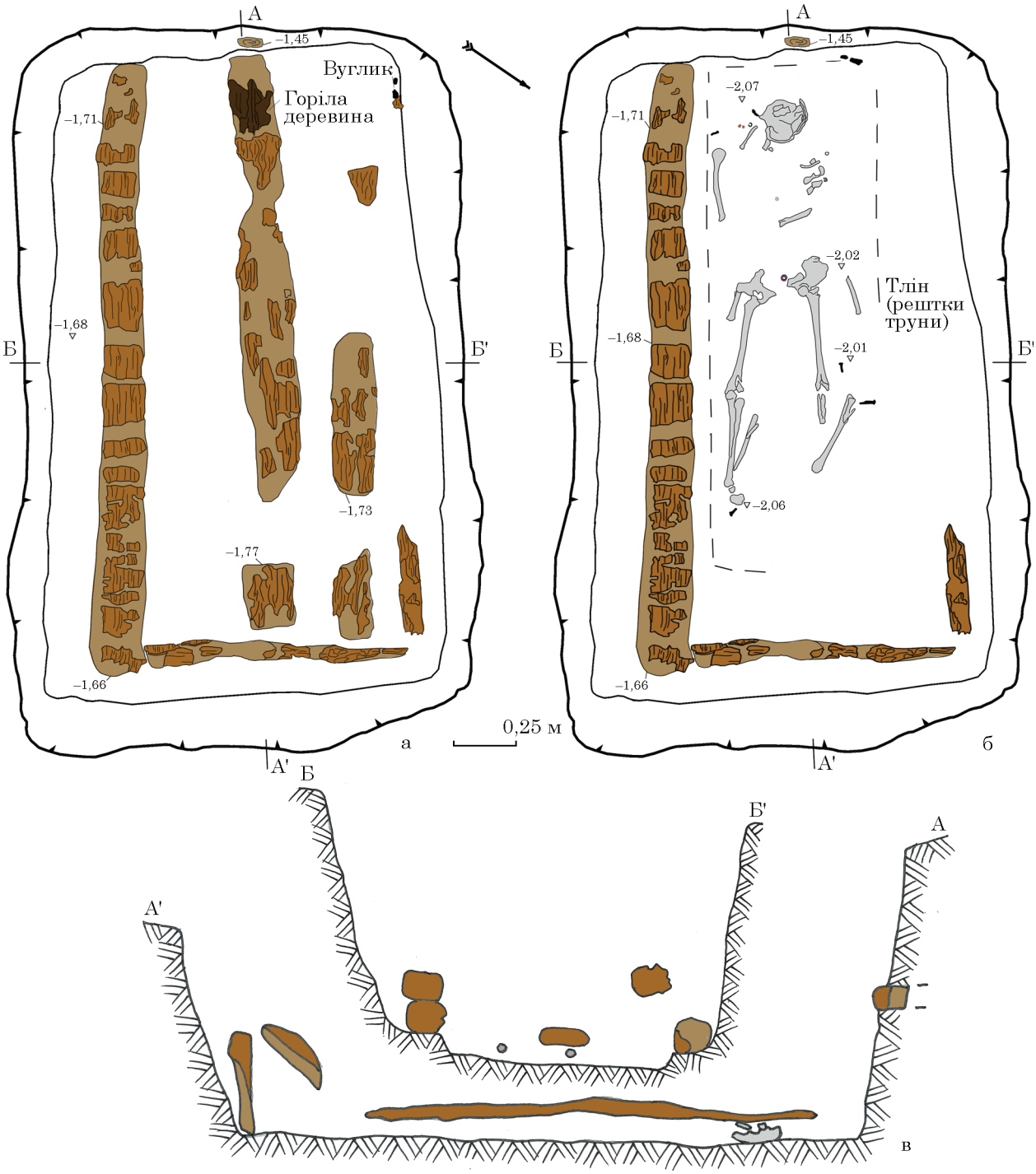

Рис. 3. Курган 3, могильна яма: а — план на рівні виявлення дерев'яних конструкцій; б — план на рівні дна; в — розрізи

ташовані в 6—20 см одна від одної (рис. 4: 4). Вірогідно, вони утворилися внаслідок тривалого потрапляння вологи між дошками перекриття на верхній брус. Під цим брусом розчищено ще один — довжиною 2,21 м, шириною 16 см, товщиною 15 см (рис. 4: 3).

Північно-західна стінка камери збереглася фрагментарно. Залишки верхнього брусу, розмірами 0,41 × 0,1 м, зафіксовані в північній частині ями, на відстані 1 м від південно-східної стінки камери. Частина брусу в процесі руйнації змістилася на 0,1—0,15 м ближче до центру камери. Вона збереглася на довжину 1,17 м, ширина становила 17 см, товщина — до 12 см. На ній також помітні поперечні виїмки близьких параметрів. Від нижнього брусу лишився тільки деревний тлін, простежений на довжину приблизно 0,7 м і на ширину 16 см. Таким чином, загальна зовнішня ширина камери становила 1,25—1,3 м.

З північного сходу поховальну камеру обмежувала покладена на ребро дошка, в довжину



Рис. 4. Поховання в кургані 3: 1 — загальний вигляд поховальної камери на рівні виявлення дерев'яних конструкцій; 2 — загальний вигляд камери на рівні підлоги; 3 — південно-східна стінка камери; 4 — поперечні виїмки на стінці камери; 5 — край бруса-«коника» в стінці могильної ями; 6 — срібне скроневе кільце in situ; 7 — кришталева намистина in situ; 8 — сердолікова намистина *in situ*

простежена на 0,9 м, шириною до 26 см, товщиною 8 см. В неї упиралися бруси поперечних стінок. Вірогідно, така сама дошка утворювала південно-західну стінку споруди, проте в цій частині дерев'яні конструкції не збереглись.

Камера мала перекриття у вигляді двосхилого даху. По центру могильної ями, за довгою віссю, містився масивний брус, що виконував роль гребеневої балки — «коника» даху. З обох боків він був укопаний у поперечні стінки ями. В південно-західній стінці край брусу лишився in situ на висоті 0,55 м від дна ями (рис. 4: 5). Ця цифра маркує внутрішню висоту поховальної камери. Основна частина брусу, довжиною 1,74 м, провалилася всередину, порушивши кістяк (рис. 4: 1). Інший, північно-східний, край, завдовжки 0,26 м, лежав навскіс від стінки ями до місця зламу. Ширина брусу становила 17—19 см, товщина — до 9 см. У південно-західній частині, над обличчям небіжчика, він був обпалений згори.

Трохи вище дна ями зафіксовано кілька цвяхів від «рухомого» гробовища-труни: 1) біля правої таранної кістки — горизонтальний, шляпкою на схід; 2) біля дистального епіфізу зміщеної лівої великої гомілкової кістки — горизонтальний, шляпкою на північний захід; 3) в 5 см на північний захід від лівої стегнової кістки — шляпкою догори, в південно-західному напрямку; 4) в 5 см на південний захід від правої плечової кістки — горизонтальний, шляпка не збереглась; 5) в 5 см на південь від черепа — горизонтальний, шляпкою на південний захід; 6) в 25 см на захід від черепа — горизонтальний, шляпкою на північний захід; 7) попід північно-західною стінкою камери. Цілі зразки мали довжину 46 см. Контури самого гробовища простежувалися погано, у вигляді слабкого прошарку деревного тліну; його орієнтовні розміри становили 1,9 × 0,65 м.

Антропологічний матеріал. На дні поховальної камери виявлене жіноче поховання, орієнтоване головою на південний захід. Довжина кістяка становила 1,62 м. Через властивості ґрунту збереженість скелету була поганою. Колір кісток та їх стан характерні для процесів діагенезу в умовах пустої, заповненої повітрям, камери у середовищі з високим вмістом органіки. Крім того, більшість кісток зміщені з початого положення та частково були знищені внаслідок руйнування верхнього брусу перекриття. Отже, руйнація перекриття відбулася вже після повного розкладання м'яких тканин, а вірогідно — і гробовища; проте, внутрішній простір камери на той момент залишався не заповненим землею. Ноги небіжчиці були випростані, трохи розведені. Кістки ніг лишилися більш чи менш на своїх місцях. Дистальний епіфіз правої стегнової кістки сильно пошкоджений, розтрісканий. Мала гомілкова кістка зміщена під кутом близько 20°, велика гомілкова — досить сильно ушкоджена. Надколінник зміщено під велику гомілкову кістку. Від правої стопи збереглася лише таранна та 4 плеснова кістки. Мала гомілкова кістка лівої ноги лишилася на місці, велика зміщена під кутом приблизно 20°. Дистальний епіфіз лівої стегнової кістки розтрощений, як і проксимальний епіфіз великої гомілкової кістки. Від лівої стопи збереглися дві фаланги пальців, виявлені попід північно-західною стінкою камери. Тазові кістки сильно фрагментовані. Крижі представлені тільки першим верхнім сегментом, ребра не збереглися, від хребта лишилися два шийних хребці. Обабіч від тазу лежали уламки променевих кісток. Права плечова кістка знаходилася приблизно на початковому місці. В районі грудей виявлені дуже погано збережені фрагменти кісток передпліччя та фрагмент лівої ключиці. Череп лежав у перевернутому положенні, зміщений унаслідок руйнування перекриття; обличчям на схід, на лівому боці. Збереглася лише ця, нижня (ліва), його частина. Зліва — зі сходу — від черепа лежала нижня щелепа (рис. 4: 2).

За визначенням к. і. н. О. Д. Козак (Бібіков та ін. 2022), скелет належав жінці 60—70 років. Кістки мають сліди остеопорозу та вікової ерозії поверхневого шару, що віддзеркалюється, зокрема, в дуже чітко вираженому м'язовому рельєфі та візуальній пластичності кістки. На тім'яних кістках знайдені ознаки вікової атрофії — симетричні заглиблення в області тім'яних горбів. На нижній щелепі всі зуби втрачено, альвеоли повністю загоєні. На верхній щелепі зуби втрачено незадовго до смерті, припустимо внаслідок інтенсивних процесів пародонтозу та, можливо, карієсу. На збереженому різці присутня каріозна порожнина, коронки всіх збережених передніх зубів покриті зубним каменем. Стертість цих зубів слабка, що свідчить про досить давню втрату зубів-антагоністів, та/або про вживання м'якої, добре приготованої їжі. Жінка за життя страждала на запалення лобних та гайморових пазух і, судячи з набутого звуження лівого зовнішнього вушного проходу, десятиліттями недочувала на ліве вухо.

Зміни суглобів мінімальні, що, на тлі добре розвинутого м'язового рельєфу, свідчить про рухливий спосіб життя. Запальні зміни лівого кульшового суглоба й підсідничної бурси могли бути викликані травмою, перенавантаженням або застудою, й спричиняли труднощі у пересуванні в останні роки життя. Судячи з наявності глибоких відбитків судин на поверхні гомілкових кісток, жінка також могла страждати на варикозну хворобу. Зріст жінки складав від 158,8 до 162,4 см (згідно різним системам підрахунку), і був середнім для міського населення Княжої доби.

Крім того, в західній частині могильної ями, від глибини 0,4 м до дна, траплялися дрібні перепалені кістки людини, зокрема — фрагмент черепа. Тут же, ближче до нижньої частини

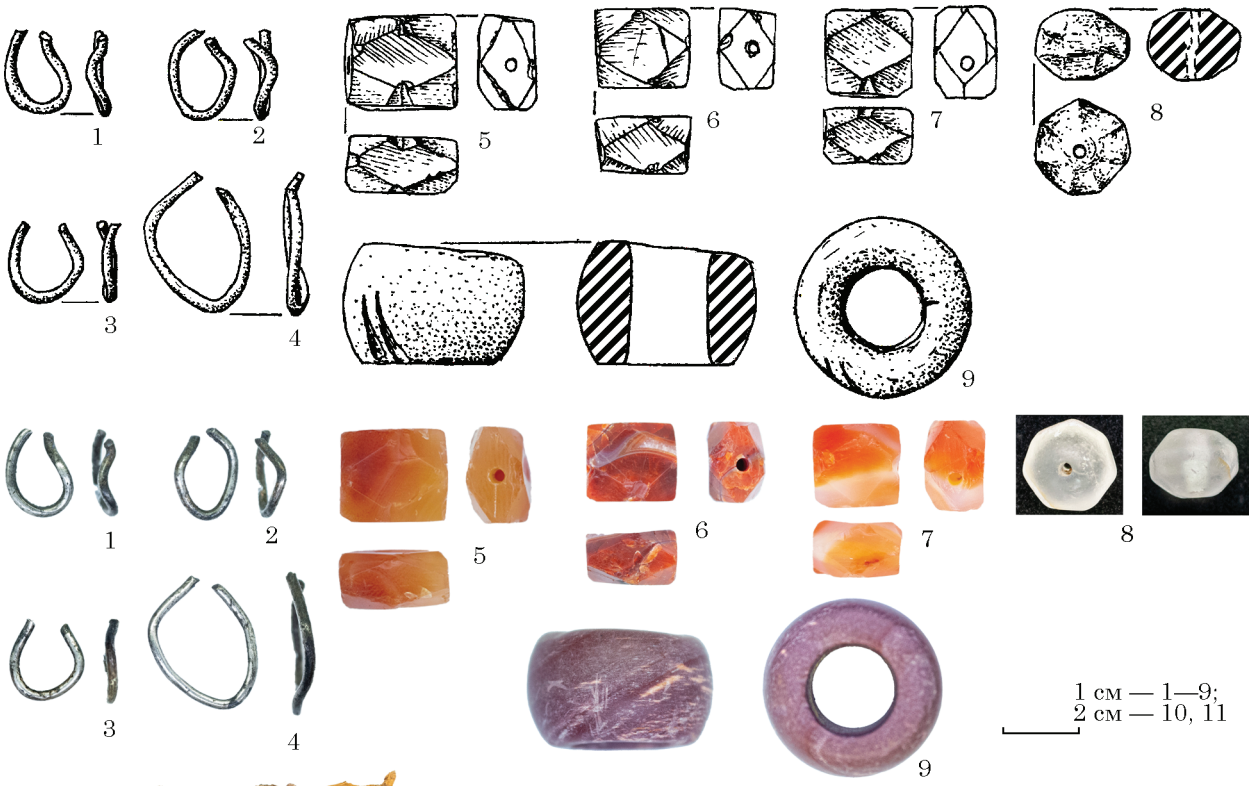



Рис. 5. Знахідки з кургану 3: 14 — срібні скроневі кільця; 57 — сердолікові намистини; 8 — кришталева намистина; 9 — пірофілітові пряслице; 10 — залізні цвяхи; 11 — профілі вінець горщиків

ями, фіксувалися вуглики. За висновком антропологів, ці кістки належали іншому індивіду.

Поховальний інвентар і його датування. Захоронення супроводжувалося відносно численним поховальним інвентарем (рис. 5). Знайдено чотири деформованих скроневих кільця зі срібного дроту завтовшки близько 1 мм, з незімкненими кінцями, — три дрібних, діаметрами 89 мм, і одне більше, діаметром 13 мм (рис. 4: 6; 5: 14). Два з них, включаючи більше, знаходилися в лівій частині грудей, на 5—6 см вище долівки могильної ями. Третє — в 5 см на південь від черепа, на такій самій глибині. Четверте кільце знайдене за допомогою металодетектора у відвалі. В районі шиї виявлено три 14-гранні сердолікові намистини розмірами (11—13) × (10—11) × 67 мм: перша — біля ключиці, в 10 см вище материка; друга — південніше черепа, під скроневим кільцем; третя — під зміщеною нижньої щелепою (рис. 4: 8; 5: 57). В 0,3 м на схід від першої намистини, також у районі грудей, — куляста намистина з гірського кришталю, довжиною 9 мм, діаметром 12 мм (рис. 4: 7; 5: 8). Між уламками тазу, на висоті 6 см від дна ями, — пірофілітове пряслице діаметром 22 мм, заввишки 13 мм (рис. 5: 9). Дрібний фрагмент залізного предмету виявлено під черепом.

Більшість поховального інвентарю має на середньодніпровських теренах досить широкий діапазон побутування. Так, перснеподібні скроневі кільця є одним із найпоширеніших у Східній Європі типів прикрас, відомим іще в ранньослов'янських археологічних культурах і протягом усього давньоруського періоду (Левашова 1967, с. 15). 14-гранні сердолікові намистини з'являються в Середньому Подніпров'ї не пізніше другої чверті X ст. (Коростенське городище 1, київський некрополь в районі Десятинної церкви, Шестовицький могильник) і в цілому датовані X—XI ст., хоча зрідка трапляються в XII ст. та навіть у XIII ст. (Полубояринова, 1994, с. 75; Давидан, 1998, с. 123—124; Журухіна, Звіздецький 2006, с. 66). Таким же чином датуються кулясті кришталеві намистини (Фехнер 1959, с. 185; Полубояринова 1994, с. 77).

Тому вирішальне значення для датування комплексу має керамічний матеріал. Вінця обох горщиків, знайдених у курганному насипі, є цілком однотипними. Вони рівномірно загнуті назовні, утворюючи гострі кути відносно горизонтальної та вертикальної площин посудини.

Мають невеликий наплив-манжет на зовнішній стороні, загладжений знизу під час вторинної обробки. Шийка — доволі висока, середньо відхилена (рис. 5: 11). М. П. Кучера датував подібну кераміку досить широко: X — першою половиною XI ст. (Кучера 1986, рис. 106). На Дніпровському Лівобережжі, згідно типологій схемі І. Г. Сарачева, цей тип профілювання (тип 5А) виникає вже в другій половині XI ст., отримує найбільше розповсюдження на початку XI ст. і до середини цього століття повністю зникає (Сарачев 2000, с. 227, 232—234, рис. 62). Згідно типології В. О. Петрашенко, заснованої на матеріалах поселення Григорівка, вінця горщиків із кургану 3 найбільш подібні до типу 1 (відрізняються загладженнням напливу), датованого дослідницею рубежем X—XI — першою чвертю XI ст. (Петрашенко 2005, с. 57, рис. 32: 1). Враховуючи характер поховального обряду та загальну хронологію могильника, таке датування комплексу видається найбільш вірогідним.

Камери та квазікамери на території Південної Русі. Камери з гробовищами. Захоронення з дерев'яними конструкціями, зведеними безпосередньо в могильній ямі, отримали досить широке розповсюдження на території Північної та Східної Європи доби вікінгів і добре відомі в літературі як камерні поховання. Аналіз конструктивно-ритуальних елементів класичних камер Середнього Подніпров'я переконливо свідчить про їхню спорідненість із подібними пам'ятками Скандинавського регіону та Північної Русі (Бібіков 2020). Водночас, останніми роками виявлення значної кількості нових пам'яток сприяло активізації дискусії щодо проблем дефініції давньоруських елітарних поховань. Стає дедалі очевиднішим, що поширений принцип поділу інгумаційних захоронень на «камерні» та «рядові», або «ґрунтові», є дуже умовним. Низка сучасних археологів активно застосовує запропоноване Ю. М. Лесманом поняття «квазікамери» (чи близький термін «псевдокамери»), розуміючи під ним ширше коло захоронень, що, на їхню думку, не відповідають деяким критеріям виокремлення класичних камерних гробниць (Ситий 2009, с. 294; Müller-Wille 2014, p. 479; Михайлов 2016, с. 9194; Плавинский, Васильев 2018, с. 6364).

Проте, сам термін «квазікамери» наразі є досить розмитим: дослідники розуміють під ним (як, зрештою, і під самим поняттям «камерні поховання») щоразу різне коло пам'яток. Один із авторів цієї статті запропонував виділити чотири групи поховань Південної Русі, спорідненних із класичними камерами (до яких їх нерідко зараховують), проте, ймовірно, хронологічно пізніших: 1) камери з гробовищами (котрі крім стаціонарних дерев'яних конструкцій містили й «рухомі» домовини); 2) наземні «склепи» (за термінологією К. М. Мельник), які відрізнялися від попередньої групи розташуванням усередині підкурганного простору — на рівні горизонту чи на підсипці; 3) земляні камери, що не мали дерев'яних стін і настилів підлоги, проте містили над могильною ямою дерев'яне перекриття, завдяки якому внутрішній простір могили залишався не засипаним землею; 4) великі могильні ями, що на відміну від земляних камер не мали дерев'яного перекриття. Всі перераховані «перехідні» обрядові форми не містять деяких соціально значущих рис, притаманних класичним камерам: супутніх поховань жінок і коней, знахідок клинкової зброї тощо. Відмінність полягає й у самій суті поховального обряду, котра в усіх випадках суперечить ідеї «будинку померлих». Разом із тим, немає сумнівів щодо намагання учасників поховальної церемонії відтворити ті чи ті візуальні елементи елітарних поховань більш ранньої епохи. Тому ці групи захоронень доцільно розглядати як окреме явище, об'єднавши під терміном «квазікамери», «псевдокамери», або «камери-наслідування». Такий принцип класифікації давньоруських інгумаційних поховань дасть змогу уникнути не лише термінологічної плутанини, але й дослідницької суб'єктивності (Бібіков 2021, с. 214—217).

Нововиявлене поховання в кургані 3 Китаївського могильника є яскравим прикладом квазікамерних захоронень першого типу. Від класичних камер вони конструктивно відрізнялися лише наявністю додаткового елемента — рухомого гробовища. Власне, більшість науковців сприймає їх як єдине явище. Це стосується навіть тих дослідників, котрі розглядають камери-наслідування як осібну категорію поховальних пам'яток, зокрема — одного з провідних фахівців із давньоруського «камерного» обряду — К. О. Михайлова (Михайлов 2016, с. 67—69). Останній при цьому цілком ігнорує, наприклад, матеріали території Волині чи того-таки Китаївського могильника. Натомість, Ю. М. Ситий слушно вважає появу всередині деяких камер чернігівської округи додаткової конструкції меншого розміру «еволюційною ланкою від камерних поховань язичницької епохи до появи перших могил охрещеного наприкінці X ст. населення» (Ситий 2009, с. 239).

На території Південної Русі нам відомо щонайменше 16 камер із гробовищами, рахуючи лише добре задокументовані комплекси (Бібіков 2021, с. 229—232, 248—251). Можна виділити три основні регіони їх поширення: Погоринння (Старожуків, Білів, Пересопниця), Київ із найближчою округою (Совки, Китаїв) та Нижнє Подесення (Шестовиця, Клонів, Седнів). Поодинокі захоронення цього типу зафіксовані на р. Стир (Городище), у Середньому Подесенні (Левінка). На більшості могильників було досліджено по одній-дві камери з гробовищами, що може вказувати на недовге побутування обряду. Найвищу їхню концентрацію спостерігаємо якраз на Китаївському некрополі, про що мова піде нижче.

Конструктивно-обрядові риси та датування камер із гробовищами, як і інших квазікамерних поховань Дніпровського Правобережжя, були детально проаналізовані в одній із попередніх публікацій (Бібіков 2021, с. 229—232). Зазначимо лише, що в чотирьох комплексах із 16-и знайдено лише по одному предмету, а ще в трьох інвентарю не виявлено взагалі. На цьому тлі виділяються багатством лише обидва поховання з Києва. Найімовірнішою датою їх спорудження вбачають другу половину X ст. (Івакін, Козюба 2003, с. 38—39; Михайлов 2016, с. 149), кургани з Седнева та Левінок могли бути зведені не раніше кінця X ст., а курган зі Старожукова 2 — в межах XI ст. За межами розглядуваного регіону по дві камери з гробовищами другої половини X ст. відомі на некрополях Гньоздова та Пскова (Михайлов 2016, с. 67).

Побутування класичних камерних поховань на території Давньої Русі визначають у межах X ст. (Лесман 2014, с. 79; Михайлов 2016, с. 180; Соболев 2018, с. 66). В провідних ранньоміських центрах Київської держави вони зникають у 970—980-х рр. (Михайлов 2016, с. 91), а в більш периферійних районах найпізніші камери (Підгірці, Тімерьово, Удрай) «доживають» до рубежу X—XI ст. Таким чином, враховуючи регіональну асинхронність у розвитку поховального обряду, камери з гробовищами є хронологічно більш пізньою формою обряду. Значно біднішим порівняно з класичними камерними гробницями є набір інвентарю, а соціальний склад похованих — дуже строкатим.

Та найбільша відмінність між обома типами захоронень полягає в загальній семантиці обряду. Сама наявність гробовищ є індикатором християнського поховального обряду чи, принаймні, його впливу (Ивакин 2011, с. 13; Сытый 2011, с. 100—101), чого не виключав і К. О. Михайлов (Михайлов 2016, с. 69). Ця конструктивно-ритуальна особливість рішуче суперечить властивій класичним камерам ідеї будинку, в якому «оселявся» небіжчик після смерті.

Близько півсотні подібних поховань було виявлено протягом 1990—2000-х рр. на території Польщі (Janowski, 2015, s. 101—108). Захоронення були здійснені в широких могильних ямах, жодна з яких не була перекрита курганним насипом. Абсолютна більшість поховань містила залишки гробовищ, іноді — в поєднанні зі стаціонарними дерев'яними конструкціями. Наразі їх християнська належність не викликає сумнівів: А. Яновскі припускає, що деякі ранні камери (Кальдус, Дзєкановіце) зводили біля найдавніших церков, збудованих Пястами, а навколо них, своєю чергою, формувалися християнські цвинтарі (Janowski 2015, s. 85). М. Мюллер-Вілле, усвідомлюючи відмінності між цими похованнями та класичними камерами, почав, за давньоруськими аналогіями, називати їх «квазікамерними» («chamber-likegraves») (Müller-Wille, 2014, p. 479, 481—482, 507—510), з чим погоджуються й деякі польські археологи (Buko 2016, s. 58, 61). Більше десятка камер із трунами відомо в континентальній Данії (Eisenschmidt 1994, 32—33, 100, 102—105), християнізованій значно раніше за решту Скандинавського регіону. Натомість, у Швеції подібні комплекси практично не зустрічаються. Так, у Бірці серед 119 камерних гробниць, врахованих А.-С. Грьослунд, жодна не містила гробовища (Gräslund 1980, p. 29—30). Єдине захоронення цього типу, виявлене 1997 р., датоване VIII ст. (Holmqvist Olausson, Götherström 1998, p. 105—107).

Загалом на південноруських теренах камери з гробовищами досліджені не найкращим чином. Більшість захоронень цього типу були розкопані ще наприкінці XIX — на початку XX ст. Тому особливо важливе значення для їх подальшого вивчення мають матеріали Китаївського курганного некрополя, на яких варто зупинитись окремо.

Квазікамерні поховання Китаївського могильника. Кілька типологічно подібних споруд, зокрема, були виявлені в першій курганній групі експедицією 1973 р. під керівництвом І. І. Мовчана. Курганні насипи мали висоту 0,9—1 м, їх діаметри становили від 7 до 9,6 м. В насипах траплялася кераміка X—XI ст.

В кургані 1 виявлено дві могильні ями, розмірами 2,5 × 0,9 м, глибиною 0,8 м, розташовані на відстані 0,4 м одна від одної. Ями були обкладені сосновими колодами діаметром 0,15 м і зверху перекриті поздовжніми колодами такого самого діаметру. Знайдено фрагменти залізних цвяхів. В обох камерах виявлено дубові труни розмірами 1,65 × 0,6 × 0,45 і 2 × 0,55 м, а всередині них — по одному кістяку головою на захід (рис. 6: 1). В районі лівого вуха скелету з південної камери знайдене бронзове скроневе кільце. Руки були зігнуті в ліктях, праву покладено в ділянку живота, ліву — на груди. В північній камері руки кістяка також зігнуто в ліктях і покладено кистями на плечі. На пальці правої руки знайдено срібний пластинчатий перстень із напаяним восьмилисником, до якого кріпився мініатюрний хрест, в ділянці живота — невелика намистина, а в районі правого вуха — бронзове скроневе кільце (Мовчан 1973, с. 68; 1993, с. 151; Мовчан, Степаненко 1976, с. 112—115).

Могильну яму кургану 2, що мала розміри 2,5 × 0,9 × 1,2 м, було обкладено дубовими дошками. В заповненні містилася велика кількість вугликів. Усередину вміщено дерев'яну труну менших розмірів (рис. 6: 2). Кістяк мав західне орієнтування, руки зігнуті в ліктях і покладені кистями на плечі. В лівій скроні містився великий пролом, невеликий отвір зафіксовано і в правій потиличній частині. Біля лівого стегна знайдено бронзову ліроподібну пряжку, два бронзові поясні (?) кільця та залізне фігурне

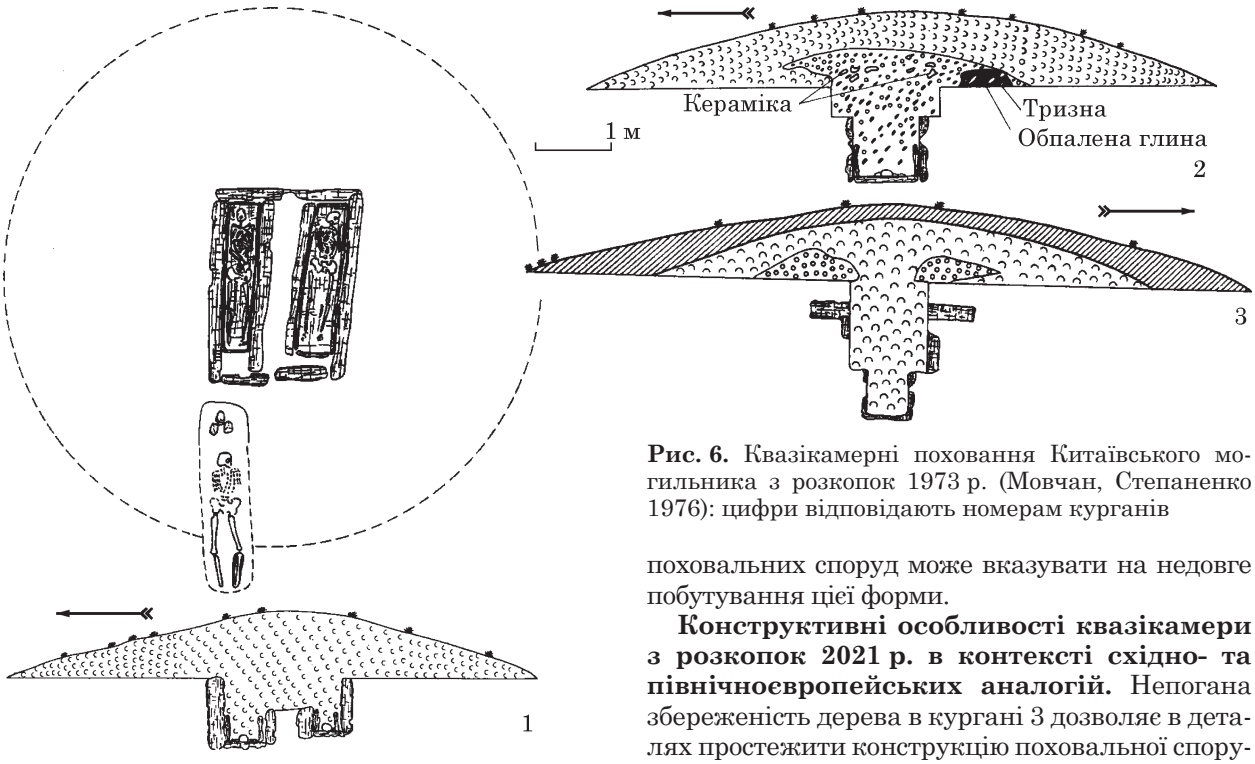

Рис. 6. Квазікамерні поховання Китаївського могильника з розкопок 1973 р. (Мовчан, Степаненко 1976): цифри відповідають номерам курганів

кресало з кременем (Мовчан 1973, с. 89; 1993, с. 152; Мовчан, Степаненко 1976, с. 115—116).

Під насипом кургану 3 розчищено могильну яму розмірами 2,5 × 1,2 м. На північній стінці помічено обкладку з колод, траплялись залізні цвяхи. На глибині 1 м зафіксовано залишки дощатої труни, зверху заваленої поздовжніми колодами від перекриття могильної ями (рис. 6: 3). Кістяк зотлів майже повністю, проте в його правій гомілковій кістці було виявлене вістря стріли. Між ногами знайдено бронзову ліроподібну пряжку, біля правого стегна — бронзове поясне (?) кільце (Мовчан 1973, с. 10; 1993, с. 152—153; Мовчан, Степаненко 1976, с. 116—117).

Ще раніше, протягом 1911—1914 рр., О. Д. Ертель розкопав декілька курганів у всіх трьох групах могильника, виявивши в деяких із них дерев'яні гробниці. Стіни могильних ям, а іноді — також і їх дно, обкладалися дошками чи тонкими колодами, кінці яких скріплялися цвяхами. На дно ями поміщали труну («дерев'яний ящик») з тілом небіжчика (Кубишев 1964, с. 51).

На жаль, ні розміри таких гробниць, ні бодай їхню кількість О. Д. Ертель не зазначає. Та навіть без урахування цих матеріалів, за кількістю камер із гробовищами Китаївський могильник не має рівних на території Давньоруської держави. Відкрите в 2021 р. поховання стає щонайменше четвертим достовірним захороненням цього типу, виявленим на некрополі. Кількість їх стає цілком сумірною з виявленими наразі трупопокладеннями в звичайних ґрунтових ямах, поступаючись останнім приблизно вдвічі. Таким чином, у межах Китаївського могильника камери з гробовищами були досить масовою формою обряду. При цьому достатня однотипність влаштування поховальних споруд може вказувати на недовге побутування цієї форми.

Конструктивні особливості квазікамери з розкопок 2021 р. в контексті східно- та північноєвропейських аналогій. Непогана збереженість дерева в кургані 3 дозволяє в деталях простежити конструкцію поховальної споруди. Процес зведення камери можна реконструювати наступним чином (рис. 7). Спершу на місці майбутнього кургану була викопана могильна яма підпрямокутної форми з незначним заглибленням під гробовище по центру. На її дно встановили обтесані дубові бруси, що утворювали поздовжні стіни камери, по два ряди з кожного боку (рис. 7: 1). Поперечні стіни з масивних дощок зсередини підпиралися торцями цих брусів, а ззовні — стінками могильної ями (рис. 7: 3). Вірогідно, їх установили вже після поміщення до ями гробовища з тілом, аби полегшити цей процес (рис. 7: 2). Потім у стінки ями, на середині їх висоти, було вкопано брус-«коник» (рис. 7: 4). Накат у вигляді двосхилого даху складався з дощок або горбилів, один кінець яких спирався на «коник», інший — на поздовжні стіни камери (рис. 7: 5). Згори, над обличчям небіжчиці, перекриття обпалили, можливо на ньому навіть розвели невелике багаття. Нарешті, після проведення поминального бенкету, над «будинком» померлої насипали курган.

Як відомо, давньоруські поховальні камери, імітуючи синхронні житлові споруди, мали або каркасно-стовпову, або зрубну конструкцію. Гробниці другої групи, більш численної, за способом кріплення кутів поділяють на рублені «в обло» та «в лапу». Так, у Києві цілковито переважала рубка «в обло», традиційна для зрубних жител. Натомість, у нововідкритому захороненні з Китаївського некрополя стіни поховальної споруди взагалі жодним чином не були скріплені між собою по кутах. Те саме можна сказати і про квазікамери, розкопані на цьому могильнику в 1973 р. Власне, доцільніше говорити не про цілісну конструкцію, а лише про дерев'яну обкладку стін. Однак, цю конструк-

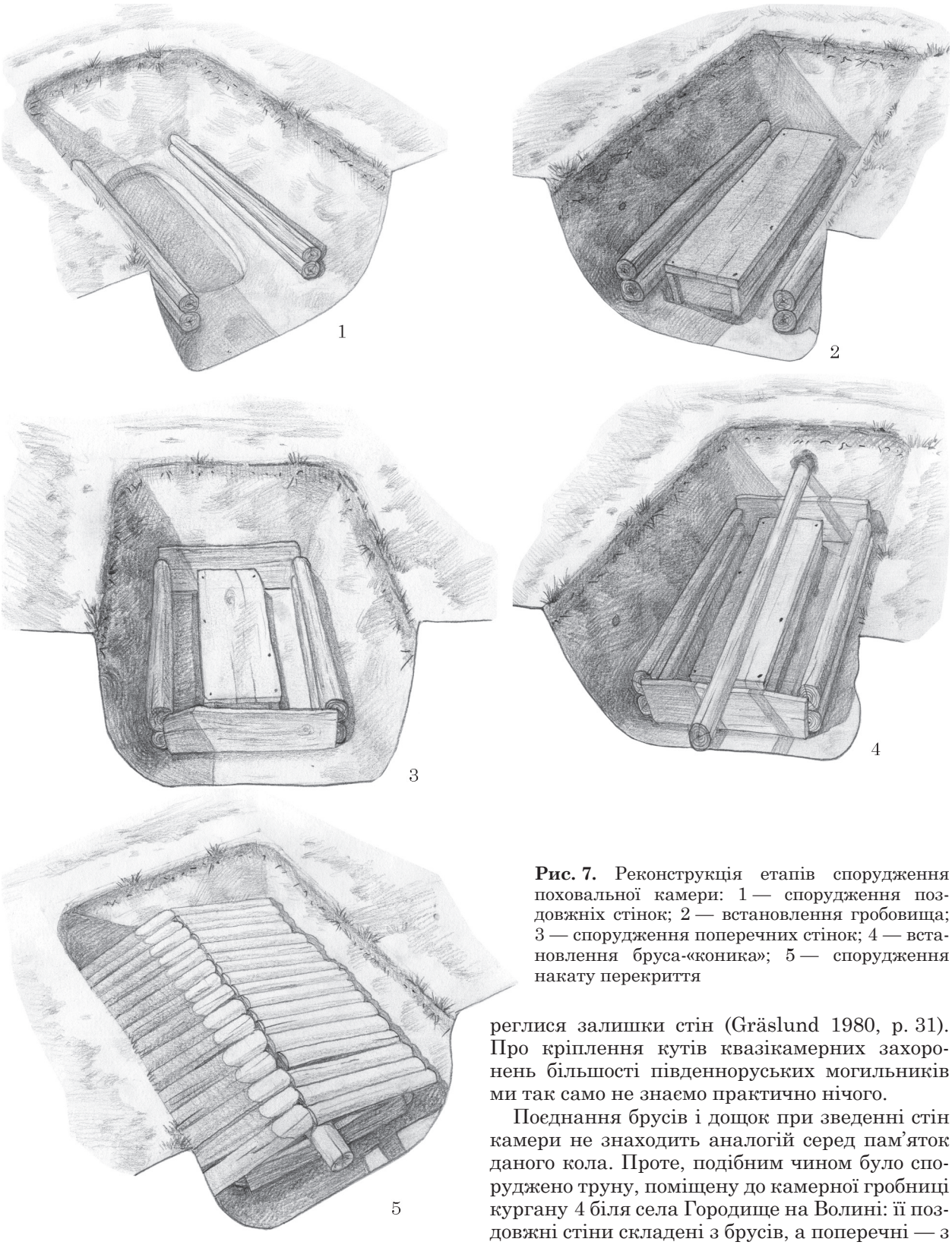

Рис. 7. Реконструкція етапів спорудження поховальної камери: 1 — спорудження поздовжніх стінок; 2 — встановлення гробовища; 3 — спорудження поперечних стінок; 4 — встановлення бруса-«коника»; 5 — спорудження накату перекриття

тивну рису не можна вважати специфічною ознакою поховань Китаївського могильника чи-то квазікамер загалом: так, у похованні 750 могильника Бірки довгі стіни просто підпиралися короткими. На жаль, крім цього випадку, спосіб з'єднання кутів не простежений в жодній камерній гробниці Бірки з 38, в яких збереглися залишки стін (Gräslund 1980, p. 31). Про кріплення кутів квазікамерних захоронень більшості південноруських могильників ми так само не знаємо практично нічого.

Поєднання брусів і дощок при зведенні стін камери не знаходить аналогій серед пам'яток даного кола. Проте, подібним чином було споруджено труну, поміщену до камерної гробниці кургану 4 біля села Городище на Волині: її поздовжні стіни складені з брусів, а поперечні — з дощок (Мельник 1901, с. 555). Комбінований характер будівельного матеріалу, як і відсутність кріплень по кутах, безумовно свідчить про певне спрощення конструкції. Натомість, окремої уваги заслуговує перекриття, котре імітувало двосхилий дах житла.

Загалом залишки перекритів поховальних камер вдається зафіксувати дуже рідко. Як

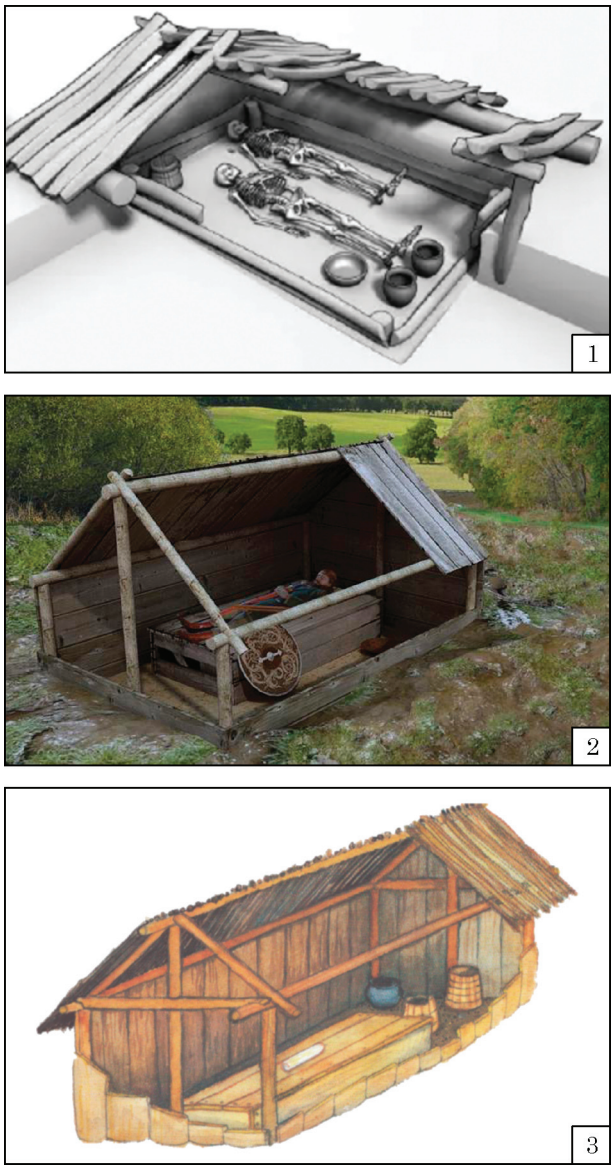

Рис. 8. Поховальні камери з двосхилим перекриттям на території Східної та Північної Європи: 1 — Тімерьово, Росія (Михайлов 2016); 2 — Кальдус, Польща (ed. Błaszczyk, Stępniewska 2016); 3 — Маммен, Данія (Rimstad et al. 2021)

на території Русі, так і в Скандинавському регіоні, в абсолютній більшості випадків цей конструктивний елемент являв собою горизонтальний накат із дощок, напівколод або цілих колод. Проте, в ісландській «Сазі про Греттіра» засвідчений інший тип перекриття. Розриваючи курган, герой саги натикається на крокви, що вказує на наявність над поховальною спорудою двосхилого даху (ред. Стеблин-Каменский 1976, с. 31). Хоча твір був записаний лише в XIV ст., описані в ньому події відбувалися в Норвегії першої чверті XI ст. і в цілому викликають довіру більшості дослідників.

Кілька разів залишки подібних перекриттів зафіксовані й археологічно, наприклад — у кургані 297 Тімерьовського могильника у Верхньому Поволжі, датованому другою — третьою чвертю X ст. Попід західною стіною могильної ями, котра мала глибину всього 0,13—0,25 м, знаходилися три стовпові ямки, котрі, за висновком авторів розкопок, входили в конструкцію «козирка» камери (рис. 8: 1; Дубов, Седых 1992, с. 116). С. С. Зозуля, виходячи з незначної глибини могильної ями, розглядав вірогідність існування «коникового» перекриття і в кургані 100 того ж некрополя, датованому останніми десятиліттями X ст. за молодшою монетою 976/977 р. (Зозуля 2014, с. 235236). На території Польщі залишки перекриття квазікамер вдавалося зафіксувати лише на двох могильниках Куявсько-Поморського воєводства. На одному з них — кладовищі в Кальдусі — в квазікамерних похованнях другої половини X — рубежу XI ст. були зафіксовані сліди двосхилих дахів (рис. 8: 2; Bojarski et al. 2016, s. 106). Аналогічні перекриття могли мати деякі датські гробниці, зокрема — камера знаменитого кургану Б'еррінгхой біля селища Маммен (рис. 8: 3; Rimstad et al. 2021, fig. 1).

Надзвичайно широка географія поширення цього конструктивно-обрядового елементу безсумнівно вказує на його значно більшу розповсюдженість, аніж це на даний момент засвідчено археологічно. Звертає на себе увагу і відносна синхронність усіх наведених прикладів. Не виключаємо, що двосхилі дахи камер є ознакою суто хронологічною, оскільки перекриття всіх більш ранніх камер, де вдавалося їх простежити, були пласкими. Одначе, говорити про це стверджувально заважає мала чисельність вибірки.

На відміну від наведених комплексів, у похованні з Китаєва гребенева балка даху була не закріплена на стовпах, а вкопана в стінки могильної ями. Аналогічну конструкцію, вочевидь, мало перекриття камери з розкопаного 1973 р. в першій курганній групі кургану 3, де поперек могильної ями, по центру, виявлено балку діаметром 0,22 м, що на 0,6 м виступала за межі ями з обох боків (рис. 6: 3; Мовчан 1973, с. 10; 1993, с. 152—153). Як і в нашому випадку вона могла утримувати двосхилий дах. Дошки від останнього (щоправда, орієнтовані вздовж осі могильної ями), провалилися на гробовище.

Матеріали Китаївського могильника дозволяють краще зрозуміти характер конструкції деяких інших поховальних споруд, у тому числі — розкопаних іще в позаминулому столітті. Так, із 245 курганів, досліджених В. Б. Антоновичем на Житомирщині, 57 містили рештки поздовжніх колод або брусів обабіч кістяка (32 випадки) чи над ним (29 випадків) Як видно з уривків тексту, здебільшого мова йде про залишки гробовищ. Лише у восьми комплексах (Буки, Стрижавка, Городськ, Ставки) крім цього були знайдені й поперечні бруси, що разом із поздовжніми утворювали навколо тіла «прямокутні зрубні конструкції» (Антонович 1893, с. 8). Окремо варто виділити принаймні чотири випадки,

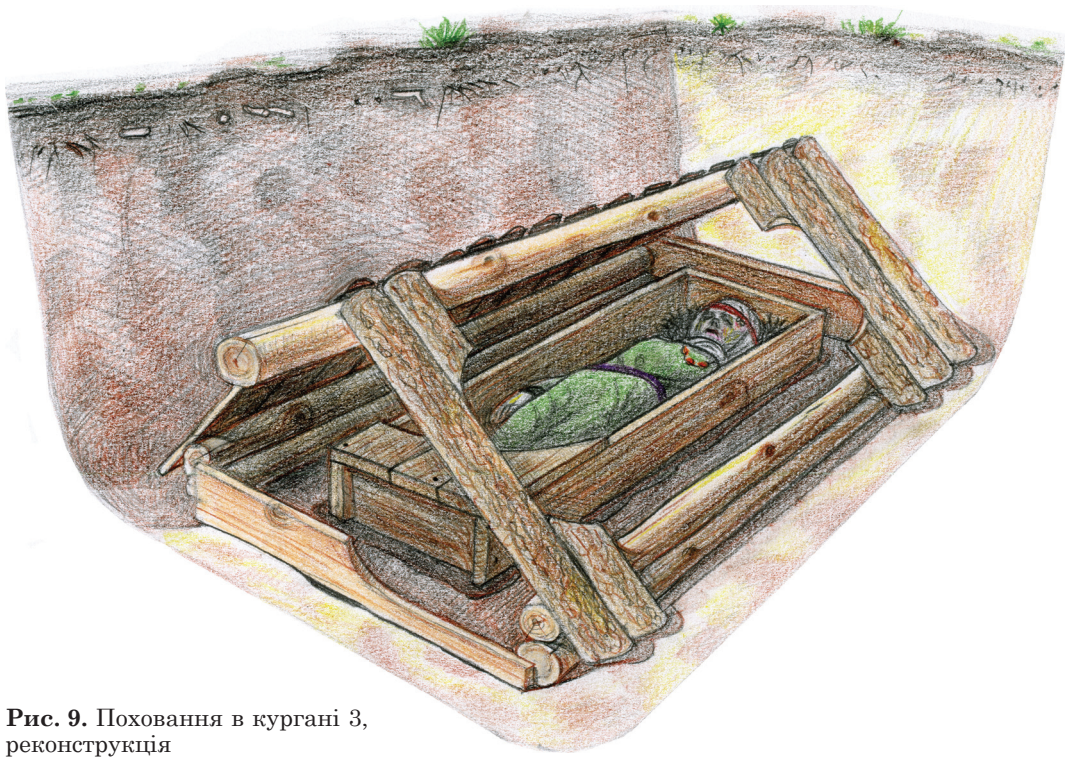

Рис. 9. Поховання в кургані 3, реконструкція

в яких зверху на кістяку лежала масивна колода, а навколо нього — бічні бруси (Ягнятин № 3, 5, 7; Ставки № 2) (Антонович 1893, с. 31—32, 62—63). Можливо, ми маємо справу з конструкціями перекриттів, аналогічними зафіксованій у 2021 р., що дозволило б розширити географію поширення квазікамер на Дніпровському Правобережжі. Ще в шести захороненнях (Буки, Городськ, Ягнятин) дерев'яні споруди, котрі на думку В. Б. Антоновича нагадували двосхилий дах, були виявлені у товщі курганних насипів (Антонович 1893, с. 6, 25, 28, 31—32, 59).

Повертаючись до конструктивних деталей китаївських квазікамер, можемо констатувати, що вони демонструють ознаки явного спрощення порівняно з класичними камерними похованнями Північної та Східної Європи. Поховальна споруда, досліджена 2021 р., хоча й наслідувала ідею «будинку померлих» (про що наочно свідчить перекриття у вигляді двосхилого даху), в цілому виглядає як його досить груба імітація.

Висновки. Про один зі шляхів трансформації «камерного» обряду. Фахівці недарма розглядають камерні гробниці як особливе та осібне явище в поховальній традиції Північної та Східної Європи епохи вікінгів. За соціальним складом поховані в камерах — це коло заможних воїнів і купців (переважно — скандинавів за походженням), а також — представники їхніх родин (Gräslund 1980, p. 79—82; Жарнов 1991, с. 117—188). Зведення класичних камерних гробниць припиняється наприкінці X ст. У Швеції цей процес пов'язаний зі згасанням провідних торгових центрів, у Данії та на Русі — з насадженням християнської ідеології.

Однак, повністю відмовитися від цієї традиції давньоруська еліта змогла не відразу. Не пізніше останньої чверті X ст. з'являється низка різновидів морфологічно подібних поховальних споруд — так званих квазікамер. Між камерними гробницями та їх наслідуваннями спостерігається спадкоємність, проте через докорінні відмінності в сутності обряду потрібно розглядати обидві групи пам'яток як окремі явища. Очевидно, в умовах християнської доктрини панівна верства давньоруського суспільства прагнула поєднати традиційні звичаї елітарних поховань із елементами нового канону. Внаслідок державницької діяльності Володимира Святославича, котра могла супроводжуватись притоком населення («ліпших мужів») із Середнього Подніпров'я, псевдокамери починають масового розповсюджуватися на широких новоосвоєних теренах Південної Русі. До подібного ж висновку доходить М. О. Плавінський, аналізуючи аналогічні поховання Браславського Поозер'я (Плавінскі 2017, с. 193—196, 200). Попри незначну кількість вузько датованих комплексів, безсумнівним видається поетапне «проникнення» обряду з Києва та інших ранньоміських центрів до округи і далі. Соціальний склад похованих у квазікамерах стає неоднорідним. При цьому, незважаючи на поодинокі винятки, простежується чітка генеральна тенденція до поступового спрощення як конструкції поховальних споруд, так і інвентарного набору. За влучним висловом В. Ю. Соболєва, в середовищі населення Новгородської землі XI ст. збереглися лише загальні уявлення про камери, а конкретні способи і прийоми їх спорудження були індивідуальними (Соболев 2018, с. 67).

Поховання, виявлене на Китаївському могильнику в 2021 р. було здійснене в труні, поміщеній до дерев'яної камери, спорудженої безпосередньо в могильній ямі (рис. 9). Переважна більшість дослідників розглядає захоронення цього типу нерозривно від класичних камерних поховань. Натомість, у працях одного з авторів камери з гробовищами осмислюються як один із різновидів квазікамерних поховань. Яскравим підтвердженням цієї гіпотези, на наш погляд, являються результати останніх робіт у Китаєві, як і аналіз матеріалів попередніх розкопок некрополя.

За характером інвентарю нововиявлене захоронення можна без застережень вважати рядовим, а курганний насип, яким перекрито поховальну камеру, відноситься до числа найменших у курганній групі. Принаймні на території київської округи камери з гробовищами наприкінці X — на початку XI ст. стають масовим явищем, втрачаючи, як і в деяких інших давньоруських регіонах, елітарний характер, притаманний класичним камерним гробницям. Порівняно з останніми, явних ознак спрощення набуває й конструкція поховальних споруд.

Отримані результати, на нашу думку, доводять доцільність виділення камер із гробовищами в якості одного з окремих типів ранньосередньовічних поховальних пам'яток. Подальші теоретичні розробки в цьому напрямі та нові польові дослідження мають доповнити реконструйоване бачення релігійного, соціального та політичного поступу населення південноруських земель на етапі формування державності.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1879. Археологические находки и раскопки в Киеве и в Киевской губернии в течение 1876 г. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, 1, с. 244-261.

Антонович, В. Б. 1893. *Раскопки в стране древлян*. Материалы по археологии России, 11. Санкт-Петербург: И. Н. Скороходов.

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к: Древности, XV. Москва: М. Г. Волчанинов.

Бібіков, Д. В. 2020. Конструктивні особливості камерних поховань доби вікінгів у Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 294-299.

Бібіков, Д. 2021. Давньоруські камерні гробниці та їх наслідування на території Дніпровського Лівобережжя. *City History, Culture, Society*, 11 (4), с. 211-265. https://doi.org/10.15407/mics2020.11.211

Бібіков, Д. В., Зоценко, І. В., Івакін, В. Г., Хлистун, Є. В., Козак, О. Д. 2022. Попередні результати розкопок Китаївського курганного могильника в 2021 р. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.*, у друці.

Давидан, О. И. 1984. Янтарь Старой Ладоги. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 118-126.

Дубов, И. В., Седых, В. Н. 1992. Новые исследования Тимеревского могильника. В: Кирпичников, А. Н., Рябинина, Е. А. (ред.). *Древности славян и финно-угров. Доклады советско-финляндского симпозиума по вопросам археологии 16—22 мая 1986 г.* Санкт-Петербург: Наука, с. 115-123.

Жарнов, Ю. Э. 1991. Женские скандинавские погребения в Гнёздове. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнёздово*. Москва: МГУ, с. 200-225.

Журухіна, О., Звіздецький, Б. 2006. Про походження і датування намистин із розкопок Стародавнього Іскоростеня. В: Толочко, П. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 65-72.

Зозуля, С. С. 2014. К вопросу об особенностях камерного обряда погребения в Ярославском Поволжье. Погребения в курганах 100 и 459 Тимерёвского археологического комплекса. В: Шустрова И. Ю., Салова В. Г. (ред.). *XIV Тихомировские краеведческие чтения: Материалы научной конференции*. Ярославль: ЯГИАХМЗ, с. 233-243.

Зоценко, І. В. Бібіков, Д. В., Козак, О. Д. 2020. Попередні результати дослідження Китаївського курганного могильника в 2020 р. В: *Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі. Матеріали Міжнародної наукової конференції*, 1—2, с. 157-162.

Ивакин, В. Г. 2011. Киевские погребения X века. *Stratum plus*, 5, с. 1-44.

Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К. 2003. Нові поховання X—XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997—1999 рр.). В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 38-50.

Кубишев, А. І. 1964. Стародавній Китаїв. *Археологія*, XVII, с. 43-55.

Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3. Киев: Наукова думка, с. 446-455.

Левашова, В. П. 1967. Височные кольца. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII веков*. Труды ГИМ, 43, с. 7-54.

Лесман, Ю. М. 2014. Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus, 5, с.* 43-93.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси*. Санкт-Петербург: Бранко.

Мовчан, І. І., Степаненко, Л. Я. 1973. Розкопки поселення та могильника в Китаєво. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження Стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка, с. 108-118.

Мовчан, І. І. 1993. *Давньокиївська околиця*. Київ: Наукова думка.

Мовчан, И. И. 1973. *Отчёт о раскопках Китаевского поселения и могильника*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/22.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Киев: ИА НАН Украины.

Плавінскі, М. А. 2017. *Курганны могільнік Пагошча ў кантэксце сінхронных старажытнасцяў Браслаўскага Паазер'я*. Мінск: А. М. Янушкевіч.

Плавинский, Н. А., Васильев, В. М. 2018. «Погребальная камера» или нет? Возможные пути трансформации «камерного» обряда на территории Полоцкой земли в конце X—XI вв. В: *Археология Древней Руси: проблемы и открытия. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 63-64.

Полубояринова, М. Д. 1994. Полудрагоценные камни и янтарь в древнем Новгороде. В: Янин, В. Л., Гайдуков, П. Г. (ред.). *Новгородские археологические чтения. Материалы научной конференции, посвящённые 60-летию археологического изучения Новгорода и 90-летию со дня рождения основателя Новгородской археологической экспедиции А. В. Арциховского*. Новгород, с. 75-82.

Сарачев, И. 2000. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: Григорьев, А. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко, с. 225-236.

Ситий, Ю. М. 2009. Камери, «псевдокамери» та могили Чернігівського некрополя. *Чернігівські старожитності*, ІІ, с. 292-296.

Сытый, Ю. Н. 2011. Могилы христиан Чернигова X века (к постановке проблемы). В: Толочко, П. П. (ред.). *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, 19—20 листопада 2010 р*. Чернігів; Луцьк: Терен, с. 98-110.

Соболев, В. Ю. 2018. Камеры, домовины, гробы. Судьба североевропейской погребальной традиции в Новгородской земле XI—XII вв. В: *Археология Древней Руси: проблемы и открытия. Материалы международной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 66-67.

Стеблин-Каменский, М. И. (ред.). 1976. *Сага о Греттире*. Новосибирск: Наука.

Фехнер, М. В. 1959. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Очерки по истории русской деревни X—XIII веков*. Труды ГИМ, 33, с. 149-224.

Błaszczyk, D., Stępniewska, D. (eds.). 2016. *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Bojarski, J., Chudziak, W., Kozlowski, T., Reitsema, L. 2016. Wczesnosredniowieczne groby komorowe z ziemi chelmhiskiej. In: Błaszczyk, D., Stępniewska, D. (eds.). *Pochywki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii UW, s. 102-121.

Buko, A. 2016. Czy na cmentarzysku w Bodzi, gm. Lubanie, woj. kujawsko-pomorskie budowano groby komorowe? In: Błaszczyk, D., Stępniewska, D. (eds.). *Pochywki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii UW, s. 50-61.

Eisenschmidt, S. 1994. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdanemark*. Universitatsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 25. Bonn: R. Habelt.

Holmqvist Olausson, L., Götherström, A. 1998. Sex identification of a skeleton in a new chamber-grave from Birka. *Laborativ Arkeologi: Journal of Nordic Archaeological Science*, 10—11, p. 105-108.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka*. IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

Müller-Wille, M. 2014. The Cemetery at Bodzia in a Broader European Context. In: Buko, A. (ed.). *Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*. Leiden; Boston: Brill, p. 477-510.

Rimstad, Ch., Mannering, U., Jшrkov, M. L. S., Kanstrup, M. 2021. Lost and found: Viking Age human bones and textiles from Bjerringhшj, Denmark. *Antiquity*, 95 (381), p. 735-752. https://doi.org/10.15184/aqy.2020.189

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1879. Arkheologicheskie nakhodki i raskopki v Kieve i v Kievskoi gubernii v techenie 1876 g. *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa*, 1, s. 244-261.

Antonovich, V. B. 1893. *Raskopki v strane drevlian*. Materialy po arkheologii Rossii, 11. Sankt-Peterburg: I. N. Skorokhodov.

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii*. Prilozhenie k: Drevnosti, XV. Moskva: M. G. Volchaninov.

Bibikov, D. V. 2020. Konstruktyvni osoblyvosti kamernykh pokhovan doby vikinhiv u Serednomu Podniprov'i. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 294-299.

Bibikov, D. 2021. Davnoruski kamerni hrobnytsi ta yikh nasliduvannia na terytorii Dniprovskoho Livoberezhzhia. *City History, Culture, Society*, 11 (4), s. 211-265. https://doi.org/10.15407/mics2020.11.211

Bibikov, D. V., Zotsenko, I. V., Ivakin, V. H., Khlystun, Ye. V., Kozak, O. D. 2022. Poperedni rezultaty rozkopok Kytaivskoho kurhannoho mohylnyka v 2021 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2021 r.*, u drutsi.

Davidan, O. I. 1984. Iantar Staroi Ladogi. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, s. 118-126.

Dubov, I. V., Sedykh, V. N. 1992. Novye issledovaniia Timerevskogo mogilnika. In: Kirpichnikov, A. N., Riabinina, E. A. (ed.). *Drevnosti slavian i finno-ugrov. Doklady sovetsko-finliandskogo simpoziuma po voprosam arkheologii 16—22 maia 1986 g*. Sankt-Peterburg: Nauka, s. 115-123.

Zharnov, Iu. E. 1991. Zhenskie skandinavskie pogrebeniia v Gnezdove. In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolensk i Gnezdovo*. Moskva: MGU, s. 200-225.

Zhurukhina, O., Zvizdetskyi, B. 2006. Pro pokhodzhennia i datuvannia namystyn iz rozkopok Starodavnoho Iskorostenia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Rus na perekhresti svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoi derzhavy) IX—XI st. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkhelolohichnoho seminaru (Chernihiv-Shestovytsia, 20—23 lypnia 2006 r.)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 65-72.

Zozulia, S. S. 2014. K voprosu ob osobennostiakh kamernogo obriada pogrebeniia v Iaroslavskom Povolzhe. Pogrebeniia v kurganakh 100 i 459 Timerevskogo arkheologicheskogo kompleksa. In: Shustrova I. Iu., Salova V. G. (ed.). XIV *Tikhomirovskie kraevedcheskie chteniia: Materialy nauchnoi konferentsii*. Iaroslavl: IaGIAKhMZ, s. 233-243.

Zotsenko, I. V. Bibikov, D. V., Kozak, O. D. 2020. Poperedni rezultaty doslidzhennia Kytaivskoho kurhannoho mohylnyka v 2020 r. In: *Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii*, 1—2, s. 157-162.

Ivakin, V. G. 2011. Kievskie pogrebeniia X veka. *Stratum plus*, 5, s. 1-44.

Ivakin, H. Yu., Koziuba, V. K. 2003. Novi pokhovannia X—XI st. Verkhnoho Kyieva (z rozkopok Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii 1997—1999 rr.). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII—XI st*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 38-50.

Kubyshev, A. I. 1964. Starodavnii Kytaiv. *Arkheolohiia*, XVII, s. 43-55.

Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Baran, V. D. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3. Kiev: Naukova dumka, s. 446-455.

Levashova, V. P. 1967. Visochnye koltsa. In: Rybakov, B. A. (ed.). Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vekov. *Trudy GIM*, 43, s. 7-54.

Lesman, Iu. M. 2014. Skandinavskii komponent drevnerusskoi kultury. *Stratum plus*, 5, s. 43-93.

Mikhailov, K. A. 2016. *Elitarnyi pogrebalnyi obriad Drevnei Rusi*. Sankt-Peterburg: Branko.

Movchan, I. I., Stepanenko, L. Ya. 1973. Rozkopky poselennia ta mohylnyka v Kytaievo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia Starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, s. 108-118.

Movchan, I. I. 1993. *Davnokyivska okolytsia*. Kyiv: Naukova dumka.

Movchan, I. I. 1973. *Otchet o raskopkakh Kitaevskogo poseleniia i mogilnika*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/22.

Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo (po materialam poselenii u s. Grigorovka)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Plavinski, M. A. 2017. *Kurhanny mohiĺnik Pahošča ŭ kantekscie sinchronnych staražytnasciaŭ Braslaŭskaha Paazierja*. Minsk: A. M. Januškievič.

Plavinskii, N. A., Vasilev, V. M. 2018. «Pogrebalnaia kamera» ili net? Vozmozhnye puti transformatsii «kamernogo» obriada na territorii Polotskoi zemli v kontse X—XI vv. In: *Arkheologiia Drevnei Rusi: problemy i otkrytiia. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia D. A. Avdusina*. Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli, s. 63-64.

Poluboiarinova, M. D. 1994. Poludragotsennye kamni i iantar v drevnem Novgorode. In: Ianin, V. L., Gaidukov, P. G. (ed.). *Novgorodskie arkheologicheskie chteniia. Materialy nauchnoi konferentsii, posviashchennye 60-letiiu arkheologicheskogo izucheniia Novgoroda i 90-letiiu so dnia rozhdeniia osnovatelia Novgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii A. V. Artsikhovskogo*. Novgorod, s. 75-82.

Sarachev, I. 2000. Tipologiia venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia. In: Grigorev, A. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko, s. 225-236.

Sytyi, Yu. M. 2009. Kamery, «psevdokamery» ta mohyly Chernihivskoho nekropolia. *Chernihivski starozhytnosti*, II, s. 292-296.

Sytyi, Iu. N. 2011. Mogily khristian Chernigova X veka (k postanovke problemy). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Khrystyianizatsiini vplyvy v Kyivskii Rusi za chasiv kniazia Oskolda: 1150 rokiv. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, 19—20 lystopada 2010 r*. Chernihiv; Lutsk: Teren, s. 98-110.

Sobolev, V. Iu. 2018. Kamery, domoviny, groby. Sudba severoevropeiskoi pogrebalnoi traditsii v Novgorodskoi zemle XI—XII vv. In: *Arkheologiia Drevnei Rusi: problemy i otkrytiia. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia D. A. Avdusina*. Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli, s. 66-67.

Steblin-Kamenskii, M. I. (ed.). 1976. *Saga o Grettire*. Novosibirsk: Nauka.

Fekhner, M. V. 1959. K voprosu ob ekonomicheskikh sviaziakh drevnerusskoi derevni. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vekov*. Trudy GIM, 33, s. 149-224.

Błaszczyk, D., Stępniewska, D. (eds.). 2016. *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Bojarski, J., Chudziak, W., Kozlowski, T., Reitsema, L. 2016. Wczesnosredniowieczne groby komorowe z ziemi chelmhiskiej. In: Błaszczyk, D., Stępniewska, D. (eds.). *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii UW, s. 102-121.

Buko, A. 2016. Czy na cmentarzysku w Bodzi, gm. Lubanie, woj. kujawsko-pomorskie budowano groby komorowe? In: Błaszczyk, D., Stępniewska, D. (eds.). *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Archeologii UW, s. 50-61.

Eisenschmidt, S. 1994. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdanemark*. Universitatsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, 25. Bonn: R. Habelt.

Holmqvist Olausson, L., Götherström, A. 1998. Sex identification of a skeleton in a new chamber-grave from Birka. *Laborativ Arkeologi: Journal of Nordic Archaeological Science*, 10—11, p. 105-108.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka*. IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

Müller-Wille, M. 2014. The Cemetery at Bodzia in a Broader European Context. In: Buko, A. (ed.). *Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland*. Leiden; Boston: Brill, p. 477-510.

Rimstad, Ch., Mannering, U., Jшrkov, M. L. S., Kanstrup, M. 2021. Lost and found: Viking Age human bones and textiles from Bjerringhшj, Denmark. *Antiquity*, 95 (381), p. 735-752. https://doi.org/10.15184/aqy.2020.189

D. V. Bibikov, I. V. Zotsenko

NEW BURIAL FROM KYTAIV BARROW CEMETERY: DISCUSSING THE OLD RUS QUASI-CHAMBERS

In 2021, on the territory of the second mound group of the Kytaiv Cemetery on the outskirts of Kyiv the authors discovered the inhumation burial in a coffin placed in a wooden funeral chamber. Burials with wooden structures made directly in the grave pit have been widespread in Northern and Eastern Europe of the Viking Age and are well known in the literature as chamber burials. Some modern researchers distinguish among the early medieval burials the category of so-called «quasi-chambers» which are similar to original chamber tombs but differ from them in certain important structural and ritual elements. In our opinion, the burial complexes, combining wooden walls and «movable» coffin, as the one under discussion, should also be included into this category. They differ from original chambers by general semantics of the rite and usually are later chronologically. In the 1910s and 1970s, similar assemblages were excavated in the first barrow group of the cemetery.

According to the grave goods the newly discovered burial can be considered ordinary, and the mound over the burial chamber is one of the smallest in the mound group. Thus, at least in the territory of the Kyiv area the chambers with coffins at the late 10th and early 11th centuries became a mass phenomenon, losing the elitist character inherent in original chamber tombs. Compared to the latter the design of burial structures is also showing clear signs of simplification.

The obtained results prove the expediency of classification the chambers with coffins as one of the types of Old Rus quasi-chamber burials. Further theoretical developments in this direction and new excavations should complement the reconstructed vision of religious, social and political progress of the population of Old Rus at the stage of statehood formation.

Keywords: Viking Age, Southern Rus, Kytaivo cemetery, funeral rite, chamber tombs, quasi-chambers, design features.

Одержано 20.04.2022

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BIBIKOV Dmytro V., Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4288-2091, e-mail: bibikovdmytrov@gmail.com.

ЗОЦЕНКО Іван Володимирович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ZOTSENKO Ivan V., Junior researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8517-7101, e-mail: zotsenkoi@gmail.com.

УДК 904.5(477.411)”9/10” DOI: 10.37445/adiu.2022.02.19

Т. А. Бобровський, В. К. Козюба

НОВОВІДКРИТЕ ПІДКУРГАННЕ ПОХОВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ X — ПОЧАТКУ XI СТОЛІТЬ БІЛЯ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Статтю присвячено публікації поховального комплексу, дослідженого авторами біля Софійського собору в Києві у 2021 р. На основі знахідок з комплексу, його характеру і стратиграфічних особливостей розкопане підкурганне поховання датоване часом близько 970—1000 років.

Ключові слова: *поховання, курган, стратиграфія, Софія Київська.*

У серпні—грудні 2021 р. в межах державної програми «Велика реставрація» було здійснено роботи по заміні покриття навколо Софійського собору, які охопили весь периметр пам’ятки на відстані від 5 до 10 м від її стін. Під час демонтажу кам’яних плит старого покриття і цементної основи під ними співробітниками Національного заповідника «Софія Київська» та Інституту археології НАН України за участі авторів цієї статті було проведено рятівні археологічні дослідження, зосереджені на площі понад 1200 м^2 (керівник досліджень — В. Івакін). У кількох місцях з усіх боків собору на площі близько 300 м^2 були виконані археологічні зачистки та шурфи з фіксацією та вибиранням заповнень об’єктів XI—XVIII ст., яким безпосередньо загрожувала руйнація.

Загальні обставини знахідки. Однією з найбільш досліджених стала ділянка перед східним фасадом північної зовнішньої галереї Софійського собору (рис. 1: А). Тут на площі близько 25 м^2 були розчищені залишки невідомої раніше апсиди першої половини XI ст. із фундаментом, нижньою частиною стіни, основою кладки синтрона і залишками полив’яних плит підлоги всередині апсиди (рис. 2: I) [1]. Із зовнішнього боку

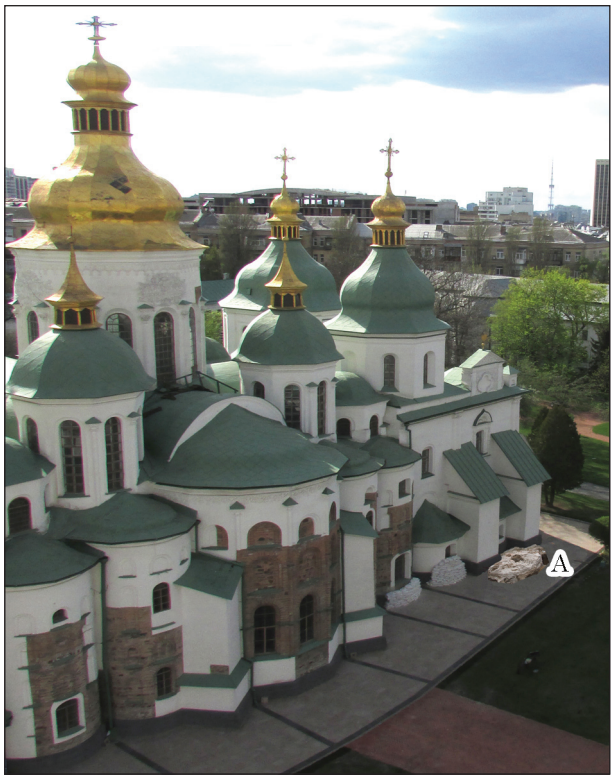

Рис. 1. Фото вівтарної стіни Софійського собору в м. Києві з розкопом 2021 р. на місці знахідки залишків апсиди XI ст. біля його північно-східного кута, вигляд зі сходу: літерою «А» позначене місце знаходження поховання «Апс-5»

відкритої апсиди зафіксовано кілька об’єктів середньовічного і ранньомодерного часу, зокрема поховання, стовпові та господарські ями тощо. Серед них особливий інтерес викликають залишки давнього поховання «Апс-5» у північній частині дослідженої ділянки (рис. 2: II).

1. Результати дослідження залишків цієї апсиди викладені в окремій статті (Бобровський, Козюба 2021).

© Т. А. БОБРОВСЬКИЙ, В. К. КОЗЮБА, 2022

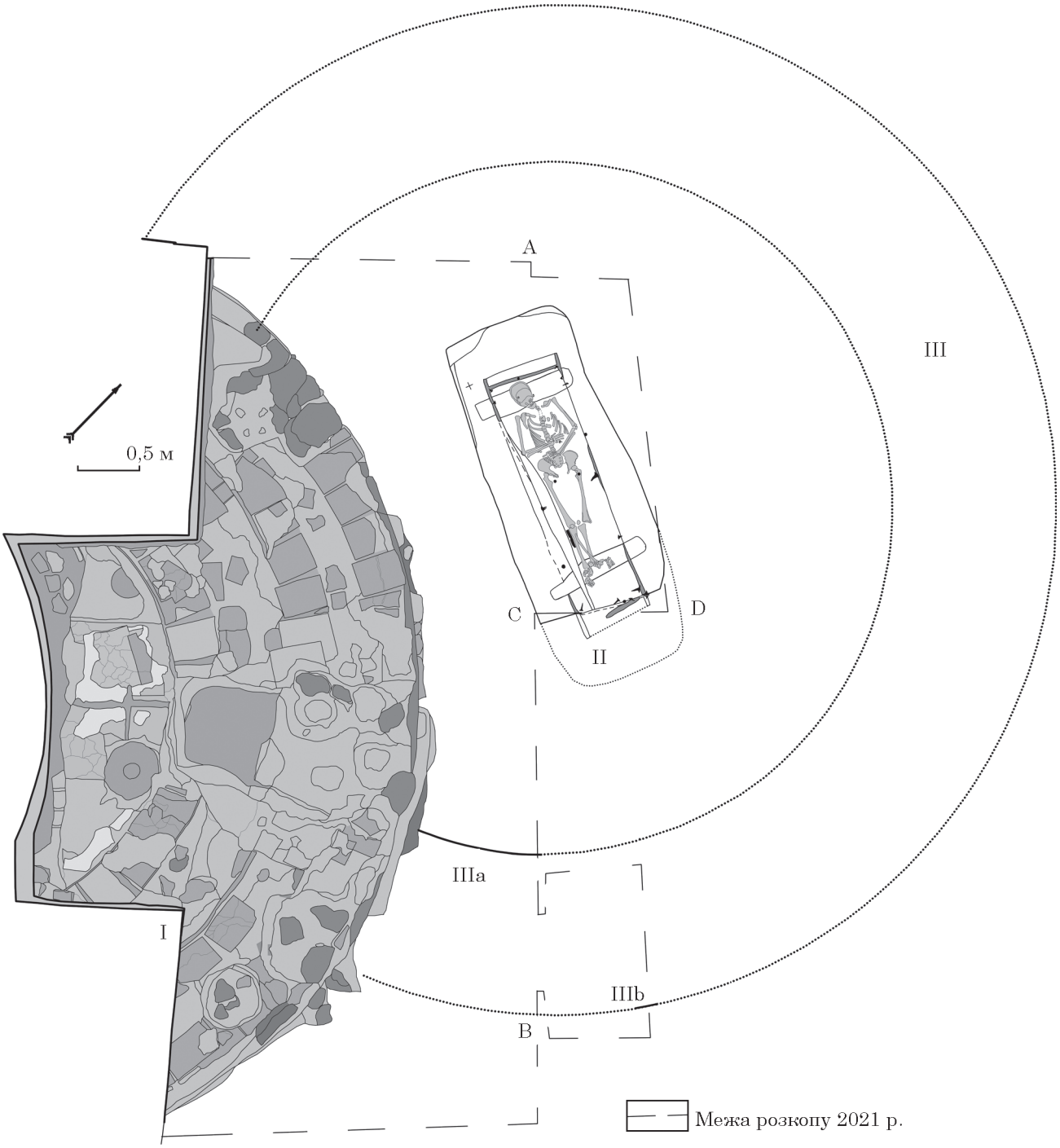

Рис. 2. Загальний план розкопу на місці залишків апсиди XI ст. та поховання «Апс-5»: I — залишки мурувань апсиди XI ст.; II — могильна яма поховання «Апс-5», III — гіпотетична траса курганного ровика поховання «Апс-5»; A—B, C—D — лінії стратиграфічних перетинів

Спочатку в межах розкопу було відкрито сегмент з кутом давнього об'єкту, який за стратиграфією і характером заповнення був датований часом до будівництва Софійського собору. Подальша часткова виїмка його заповнення виявила сліди кута дерев'яної конструкції та залишки черепа і плечової кістки правої руки, які вказали на поховальний характер об'єкту. З метою його дослідження до розкопу було здійснено прирізку максимально можливих за тих умов, що склалися, розмірів (0,8—1,1) × 2,7 м. І хоча прирізка не дала можливості дослідити поховальну яму в усьому її обсязі, але саме поховання (кістяк і поховальна дерев'яна конструкція) було розкрите майже повністю.

Частину площі давньої могильної ями було перекрито двома похованнями XVIII ст. («Апс-3» та «Апс-4»), які прорізали нашарування над ямою та всередині неї, на щастя, лише сягнувши верхньої відмітки давньої дерев'яної поховальної конструкції. Ще одна прирізка у південно-східній частині розкопу, (0,8—0,9) ×

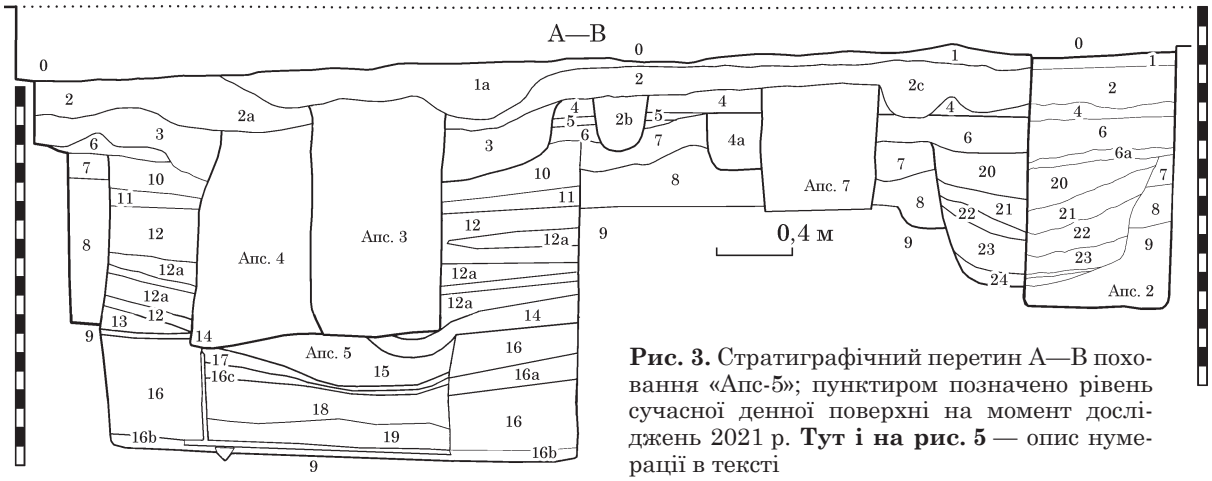

Рис. 3. Стратиграфічний перетин А—В поховання «Апс-5»; пунктиром позначено рівень сучасної денної поверхні на момент досліджень 2021 р. **Тут і на рис. 5** — опис нумерації в тексті

(1,4—1,5) м, виконана для дослідження поховання «Апс-2» ранньомодерного часу, дозволила дослідити сліди давньої споруди, які були інтерпретовані як залишки курганного ровика поховання «Апс-5» (рис. 2: III).

Загальна стратиграфічна ситуація на розкопі 2021 р. біля північно-східного кута Софійського собору мала певні особливості. Від рівня сучасної денної поверхні (далі — від с. п.), що відповідав на момент розкопок 2021 р. абсолютній позначці 187,62 м за балтійською шкалою (вздовж північно-східної стіни розкопу), до глибини 0,5 м зафіксовано піщано-щебеневі шари підготовки під кам'яні плити відмостки, облаштованої наприкінці 1970-х рр., а також гумусові нашарування, насичені будівельним сміттям XIX—XX та XVIII ст., що перекривали заповнення поховань «Апс-2», «Апс-3», «Апс-4» та «Апс-7» ранньомодерного часу (рис. 3: 0—2) [1].

Нижче — до глибини 0,8 м від с. п. — простежено нашарування давньоруського часу (рис. 3: 4—6), при цьому нижнє з них — гумусне з включеннями шматочків деревного вугілля, обпаленої глини та фрагментів кераміки першої половини XI ст. — перекривало рівень запуску могильної ями поховання «Апс-5» та його курганного ровику, але було перерізане фундаментним ровом давньої апсиди, отже сформувалося раніше, аніж було побудовано Софійський собор.

Ще нижче — аж до поверхні лесового материка на глибині 1,2—1,5 м від с. п. — спостерігалися «порожні» суглинкові нашарування з різним ступенем їх гумусованості, які, вірогідно, фіксують стародавній похований дерен. Саме в них та материк й було запущено могильну яму та курганний ровик поховання «Апс-5» (рис. 3: 7—9).

Могильна яма. Яму поховання «Апс-5», як і кістяк у ньому, було орієнтовано по осі північний захід—південний схід (азимут — 295°). Реконструйована довжина могильної ями, за умови, що відстань від торців поховальної дерев'яної конструкції до торців ями однакова, була не меншою, ніж 3 м; ширина ями становила 1,05—1,2 м. Яма мала підпрямокутну форму, дещо звужуючись до торців; її кути були трохи заокруглені. У найближчих точках відстань від могильної ями до відкритих у 2021 р. залишків апсиди Софійського собору становила 0,8 м, а до східного контрфорсу XVIII ст. північно-східного кута собору — 1,95 м.

Довші стінки ями та середина дослідженої північно-західної торцевої її стінки були вертикальними, в той час як біля кутів торцевої стінки залишились материкові виступи, які свідчать про певну недбалість при викопуванні могили. Пласке дно могильної ями мало незначний уклін у південно-східному напрямку і глибину близько 2,4 м від с. п. У лесовий материк яма була заглиблена щонайменше на 1,25 м. За стратиграфією рівень запуску могильної ями (давня денна поверхня) знаходився на глибині 0,75—0,8 м від с. п., отже справжня глибина ями була приблизно 1,6 м.

Заповнення могильної ями було досить щільним, а його стратиграфія була представлена такими нашаруваннями (рис. 4: А, Б).

• У верхній частині заповнення — на глибині 0,8—1,0 м від с. п. — залягав шар світло-сірого, місцями коричнюватого гумусу з домішками супіску; його потужність суттєво зменшувалася та сходила нанівець у північно-східному на-

1. Ще один шар (або заповнення) — зі знахідками не пізніше кінця XVII ст. — був простежений вкрай фрагментарно у північному куті розкопу, а могильні ями поховань «Апс-3» та «Апс-4» його перерізали (рис. 3: 3). Відсутність нашарувань пізньосередньовічного часу, очевидно, викликана тим, що в першій половині XVIII ст. довкола Софійського собору було здійснено великі розпланувальні роботи, внаслідок яких рівень денної поверхні було понижено щонайменше на 0,5 м. Подібна ситуація в 2021 р. була зафіксована з усіх боків собору, при цьому характерним свідченням цих перепланувань може служити простежена різниця у рівнях залягання поховань ранньомодерного часу — до 0,8—1,0 м від с. п. для об'єктів кінця XVII — початку XVIII ст. та близько 1,6—1,8 м від с. п. — для середини XVIII ст. і пізніших.

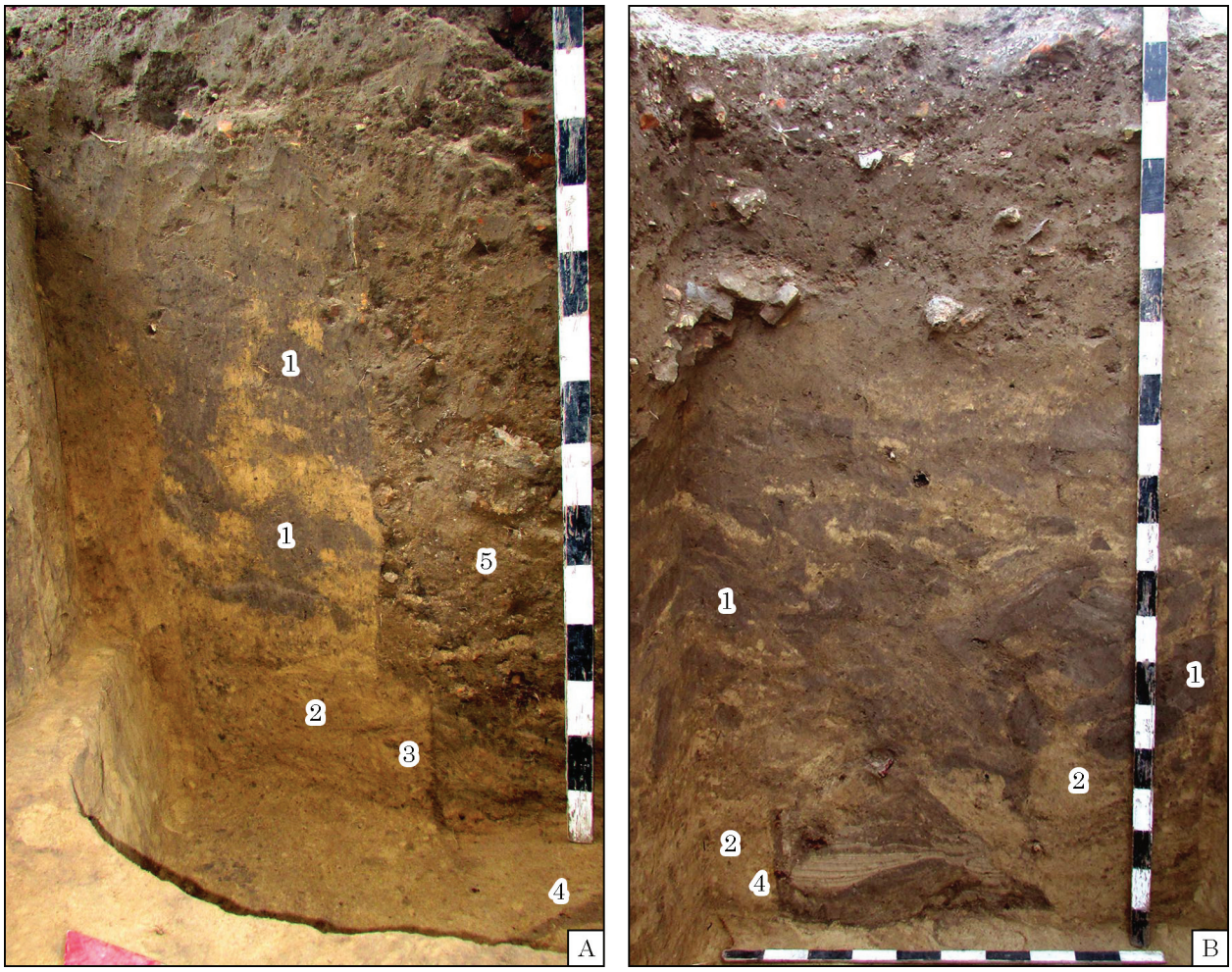

Рис. 4. Фото стратиграфічних перетинів могильної ями поховання «Апс-5»: А — повздовжній перетин, вигляд із південного заходу; Б — поперечний перетин, вигляд із північного заходу (1 — грудки чорної землі; 2 — перевідкладений материковий ґрунт; 3, 4 — тлін торцевої і бічних стінок гробниці; 5 — яма поховання XVIII ст. «Апс-4»)

прямку, тож, не виключено, що цей шар є залишком від курганного насипу, який частково просів у могильну яму (рис. 3: 10; 5: 10).

• До глибини 1,05—1,1 м від с. п. зафіксовано сірий гумус з домішками суглинку, який мав включення великого масиву перевідкладеного лесу (рис. 3: 11; 5: 11, 11a).

• До глибини 1,55—1,75 м від с. п. яму було заповнено темним гумусом з включеннями міцних та чітко окреслених грудок чорнозему, очевидно, викопаних лопатою (рис. 4: 1), а також насипних прошарків лесового суглинку з характерними слідами осідання від стінок ями до її центру; в нижній частині цього шару по центру лесові прошарки були змішані, а сам шар переходив у невеличке лійчасте заглиблення, низ якого — на глибині 1,9 м від с. п. — сягав верхівки поховальної конструкції (рис. 3: 12, 12a; 5: 12, 12b).

• До глибини 1,7—2,0 м від с. п. зафіксовано три шари з різною інтенсивністю їх насичення гумусом, суглинком та супіском; при цьому нижній з них безпосередньо перекривав залишки покришки поховальної конструкції та містив сліди піщаного намиву на поверхні цієї покришки (рис. 3: 13—15; 5: 13—15)

• До глибини близько 2,3 м від с. п. знаходилася слабогумусована суглиниста засипка з темним гумусним прошарком у південно-східній частині ями, виконана вже довкола залишків поховальної конструкції (рис. 3: 16, 16a; 4: 2; 5: 16, 16a).

• На самому дні могильної ями — до глибини 2,35—2,45 м від с. п., поверх материкового лесу зафіксовано прошарок лесової підсипки, в яку занурювалася нижня частина поховальної конструкції (рис. 3: 16b; 5: 16b).

В цілому стратиграфія заповнення могильної ями поховання «Апс-5» відображає процес її засипання ґрунтом, вийнятим при викопуванні самої ями. Усі нашарування цього заповнення були фактично стерильними — в них не було знайдено нічого, крім кількох дрібних камінців і грудок печини.

Дерев'яна поховальна конструкція. Фіксація окремих елементів — ділянок зотлілої деревини, заповнених деревним порохом пустот, залізних цвяхів — дозволяє в загальних ри-

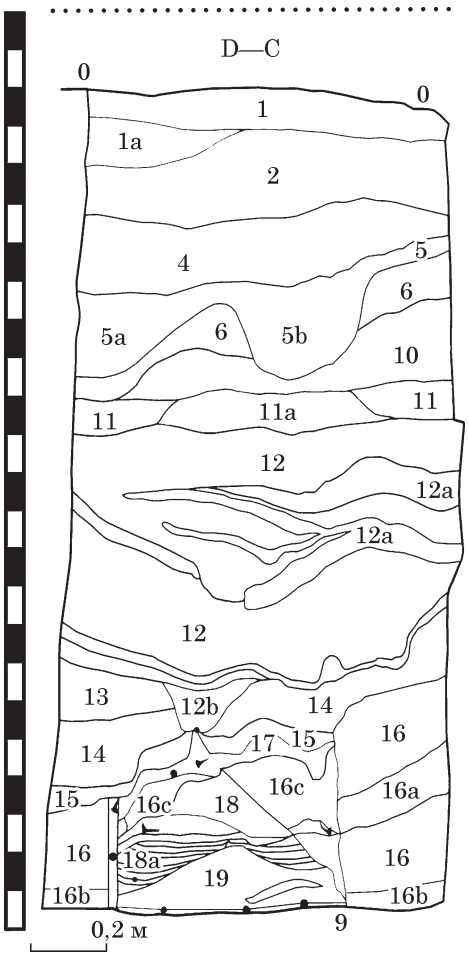

Рис. 5. Стратиграфічний перетин D—C поховання «Апс-5»; пунктиром позначено рівень сучасної денної поверхні на момент досліджень 2021 р.

сах реконструювати поховальну конструкцію, яка стояла на дні могильної ями і в якій було розміщене тіло небіжчика. Це був великий дерев'яний ящик-гробниця, зібраний із дошок (рис. 6). Його довжина — 2,2—2,27 м (північна сторона трохи коротша за південну), ширина — від 0,64 м (західний торець) до 0,6 м. Довші стінки виступали за торцеві назовні на 7—9 см, відтак внутрішня довжина об'єму конструкції не перевищувала 2 м. Збережена товщина дошок сягала 2—4 см.

Виходячи зі слідів зотлілої деревини, можна стверджувати, що бокові стінки гробниці були встановлені вертикально, а покришка, ймовірно складена з двох дошок, мала горизонтальну поверхню. Про це, зокрема, свідчить наявність тоненького прошарку піщаного намиву, що утворився від короткочасного накопичення води поверх насиченого деревиною гумусного шару, який, очевидно, й репрезентує спорохнявілі залишки верхніх дошок (рис. 5: 15, 17; 7).

Дно гробниці, судячи із збережених ділянок деревини (ззовні західної торцевої стінки та під верхньою частиною кістяка), було однією широкою суцільною дошкою, на зразок нижніх плит у пірофілітових саркофагах. Її протяжність від-

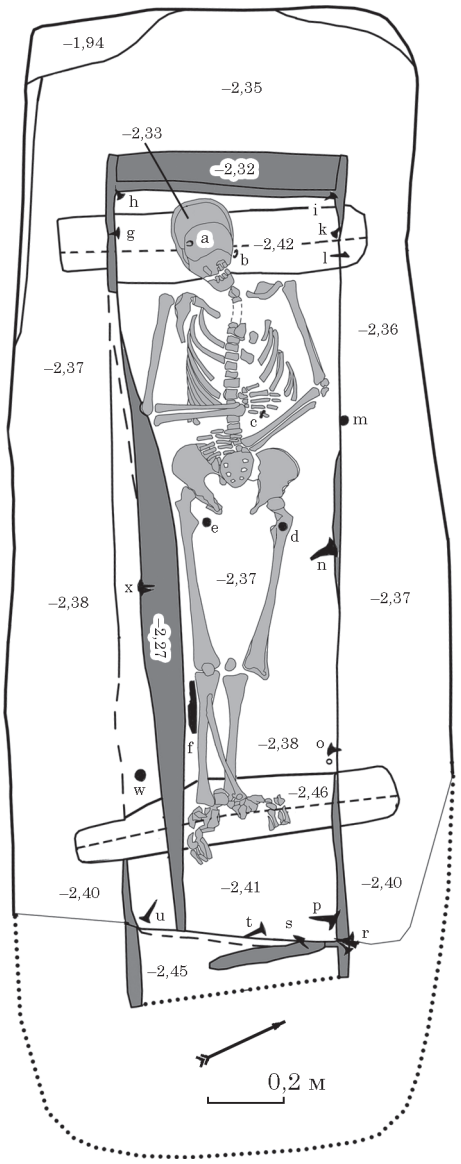

Рис. 6. План поховання «Апс-5» в межах поховальної ями: a, b — срібні кільця, c — срібна каблучка, d, e — кістяні ґудзики, f — залізний ніж, g—x — залізні цвяхи. Глибини дані від рівня с. п. 2021 р.; пунктиром позначено гіпотетичні межі гробниці та могильної ями у недослідженій їх частині

повідає повній довжині конструкції, із виступаючими кінцями довших сторін включно (рис. 6; 8: А). Відсутність цвяхів, за допомогою яких дно ящика, якби воно було утворене кількома дошками, мало б з'єднуватися із вертикальними стінками конструкції та між собою, підтверджує цей висновок. Варто зазначити, що конструкція гробниці, в якій торцеві стінки було встановлено на суцільному дні, передбачає наявність відповідних поперечних пазів у нижній та бокових дошках труни або дерев'яних шпонок на зразок того, як були облаштовані домовини типів В та Г за М. Сагайдаком, досліджених у 1983—84 рр. на Київському Подолі (Сагайдак 1988, с. 130, 132, 134, рис. 3, 7). На жаль, через стан збереженості деревини в нашому випадку простежити це не вдалося.



Рис. 7. Фото залишків зотлілих верхніх дошок покришки та бокової стінки дерев'яної гробниці поховання «Апс-5» з супісковими намивами на їх поверхні, вигляд із північного заходу

Натомість дошки бокових стінок гробниці були скріплені понад 20 залізними цвяхами різної довжини, які перебували у сильно кородованому стані. Простежується певна системність у їх розташуванні, але без повної симетрії відносно довгої осі конструкції. Висота гробниці становила близько 0,5—0,55 м, що підтверджується як стратиграфічними спостереженнями, так і різницею рівнів місцеположення цвяхів. Найдовші з них (до 10—15 см довжиною) з'єднували нижню і верхню дошки конструкції (дно та кришку) з бічними стінками. При цьому положення (кут нахилу) цвяхів дозволяє припустити, що дошка на дні була вужчою, і низ довших стінок затуляв її торець, — саме про це свідчать горизонтально забиті цвяхи (по три з кожного боку) на донному рівні конструкції (рис. 6: l, n, p, u, x). Натомість цвяхи, якими кришку було прибито до стінок,

Рис. 8. Фото придонної частини дерев'яної гробниці в могильній ямі поховання «Апс-5», вигляд із південного заходу: A — на рівні залишків дерев'яних частин; B — на рівні заглиблень від дерев'яних частин після їх розбирання

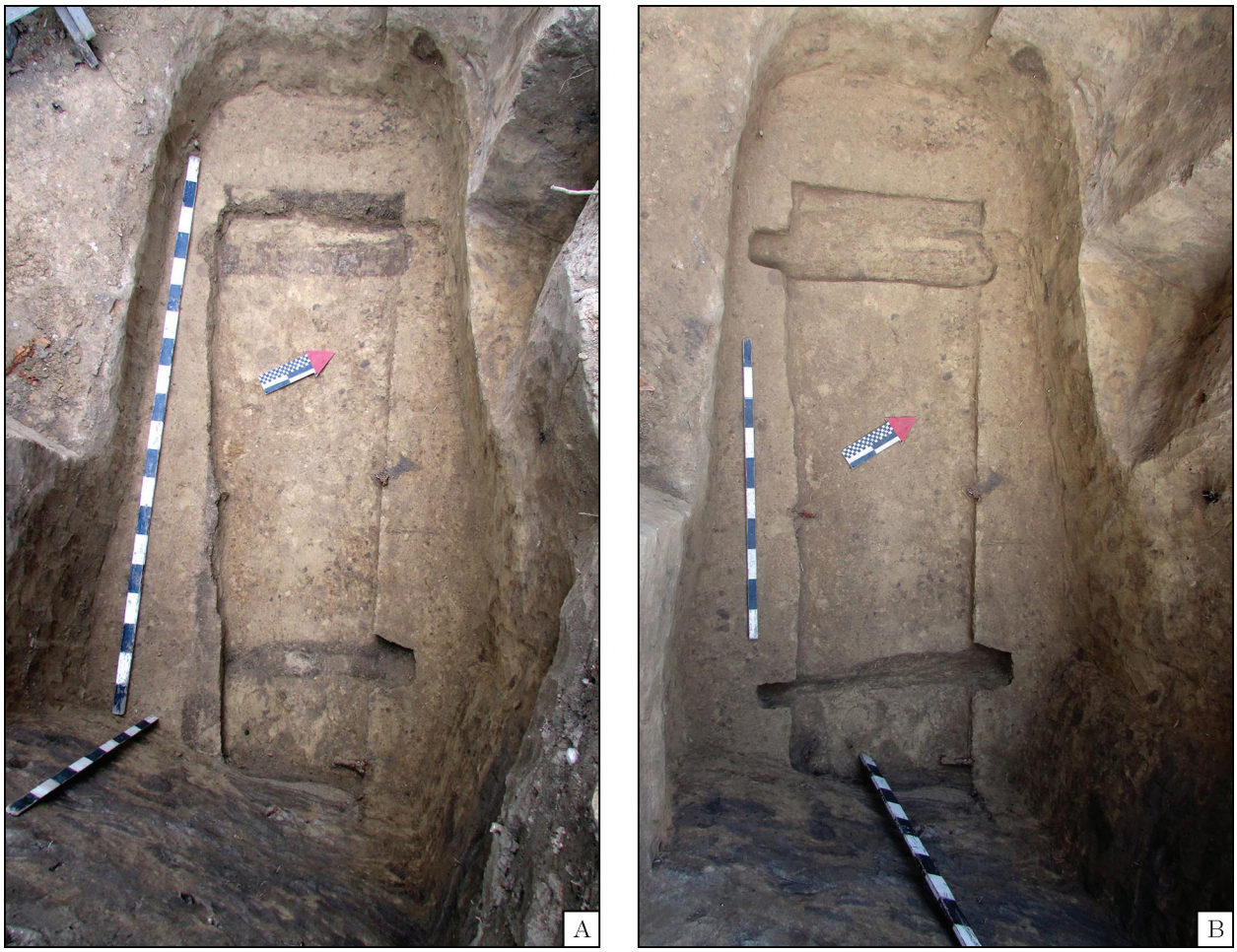

мали вертикальне положення (рис. 6: i, m, o, r, t). Крім описаних нижнього і верхнього рівнів розташування цвяхів, був ще й середній: частину таких цвяхів, виявлену біля кутів ящика, можна пов'язати із фіксацією торцевих стінок, але зафіксовано ще кілька, функціональне призначення яких невідоме, хіба що можна припустити існування додаткових брусів-накладок в якості ребер жорсткості для довгих бічних стінок (рис. 6: h, r, s, w, x).

Цікавою особливістю цього поховального комплексу є залишки двох дерев'яних підкладок, на верхню пласку площину яких й було поставлено ящик-гробницю на дні могильної ями. Довжина обох підкладок — 0,7 м, ширина — до 0,15 м. Вони були довшими за ширину поховальної конструкції і виступали за її контур на 8—15 см (рис. 6; 8: A, B). Конструкцію з тілом було поставлено на них таким чином, що голова і п'яти небіжчика розташовувалися над підкладками. Розчистка деревного пороху підкладок показала, що нижня частина останніх мала дві площини, тобто, підкладки у перетині мали форму трикутників (різностороннього в голові та рівнобедреного в ногах), на ширші основи яких спиралася гробниця. Нижнє ребро підкладок було заглиблене в дно могильної ями на 8—10 см. При цьому, перед здійсненням власне поховання, дно могильної ями було підсипане вже згаданим материковим викидом товщиною в 5—10 см, в який і було занурено ребра підкладок. Після опускання до ями поховальної конструкції виступаючі частини підкладок дозволяли через тиск на них вирівняти згадану конструкцію. Іншим призначенням підкладок була можливість вільного витягування мотузок, використаних при опусканні до могили гробниці з небіжчиком. Подібні підставки відомі в конструкціях київоподільських дощатих домовин XI ст. (зокрема, гробниць типу B за М. Сагайдаком), а виступи-заглибини від них простежені в донних частинах деяких могильних ям чернігівських могильників XI—XII ст. (Сагайдак, 1988, с. 130, 132, рис. 3; Ситий 2013, с. 136—137, рис. 100).

Внутрішній простір гробниці на момент досліджень був заповнений ґрунтом, який мав певні стратиграфічні особливості, дещо відмінні від стратиграфії заповнення могильної ями. Зокрема, в нижній частині гробниці лежав темний шар мішаного ґрунту, утворений залишками деревини та органіки поховання, який вкривав кістяк і мав товщину 10—20 см, збільшуючись до центральної осі поховання (рис. 3: 19; 5: 19; 9: 1). Його повністю було перекрито дуже світлим смугастим шаром намулу. В ньому простежено понад десяток супіскових прошарків, при цьому два верхні прошарки розмежовувалися значно товстішими смугами мішаного ґрунту, що свідчить про поступове зменшення частоти проникнення води до внутрішнього об'єму дерев'яної поховальної конструкції (рис. 5: 18, 18a; 9: 2).

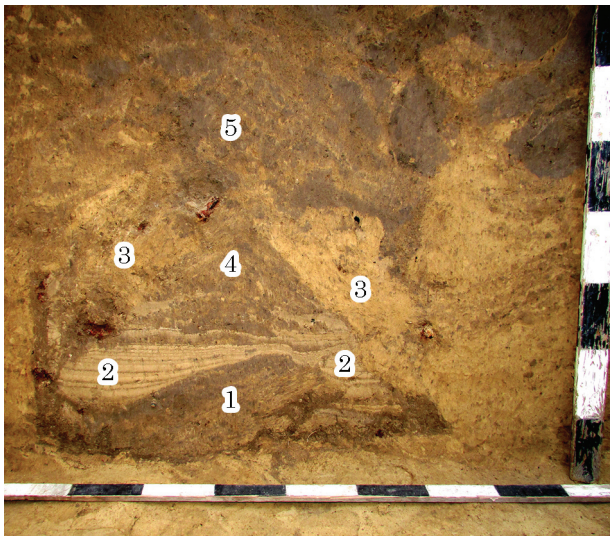

Рис. 9. Фото стратиграфії поперечного перетину придонної частини могильної ями та дерев'яної гробниці поховання «Апс-5», вигляд із північного заходу: 1 — темний шар мішаного ґрунту, утворений залишками деревини та органіки поховання; 2 — прошарки замулення; 3 — мішаний материковий ґрунт засипки могильної ями, що потрапив до гробниці; 4 — мішаний гумусований ґрунт засипки могильної ями, що потрапив до гробниці; 5 — мішаний гумусований ґрунт засипки могильної ями, що просідав до гробниці

Зовнішні краї замулення (крім найнижчих), як і темного мішаного ґрунту над ними, не доходили до стінок гробниці, а утворювали межу, яка під нахилом піднімалась до середини реконструйованого рівня перекриття поховальної конструкції. Пазухи між згаданими заповненнями і вертикальними стінками гробниці були заповнені мішаним материковим ґрунтом, при цьому, з південного боку цей ґрунт більш світлий, що відповідає характеру засипки проміжків між гробницею і стінками могильної ями на цій ділянці (рис. 5: 16c; 9: 3).

Така особливість стратиграфії заповнення східної половини поховальної конструкції дозволяє реконструювати послідовність його формування. За якийсь час після здійснення поховання під тиском ґрунту відбулася деформація бокових стінок гробниці — верхньої частини північної і всієї (за висотою) південної, внаслідок чого заповнення могильної ями почало продавлюватися всередину поховальної конструкції. Водночас відбувалося циклічне надходження (просочування) води до внутрішньої порожнини, призводячи до утворення прошарків намулу. Дещо пізніше заповнення над кришкою гробниці, через щілину по довгій осі конструкції, почало потроху заповнювати також і верхню частину ящика за принципом пісочного годинника, тому мішаний темний ґрунт останнього етапу заповнення гробниці мав трикутну в перетині форму, що було зафіксовано як в стратиграфії, так і в плані (рис. 7; 9: 4). Відповідно, верхня частина «пісочного го-



Рис. 10. Фото розчищеного кістяка в похованні «Апс-5», вигляд із північного заходу

динника» над гробницею — більш гумусована і мішана — набула саме такого характеру під час осипання ґрунту вниз (рис. 5: 12b, 18; 9: 5).

Кістяк та інвентар поховання. Кістяк, що розташовувався всередині гробниці і був орієнтований ногами на південний схід, зберігся в задовільному стані, крім черепа, крихкі кістки якого не втримали тиску ґрунту і були сплющені, та повної руйнації кількох хребців верхнього відділення хребта (рис. 6; 10). Анатомічний порядок розташування кісток небіжчика, похованого у випростаному стані на спині, зазнав незначного порушення — велика і мала гомілкові кістки лівої ноги, а також її надколінок посунулись до правої ноги, грудина розвалилася на кілька частин і частково з'їхала ліворуч, голова похованого трохи відхилилась праворуч. Руки небіжчика було покладено на живіт — права лежала на його верхній частині, ліва — на нижній, сягаючи кісток тазу. Зріст похованого, за відстанню від маківки до п'яткових кісток, становив близько 165 см.

Привертає увагу, що кістяк відносно внутрішнього об'єму поховальної конструкції розташовано головою впритул до торцевої стінки, в той час як між ступнями ніг та другою торцевою стінкою є вільна зона шириною до 0,35 м. Оскільки в ногах не виявлено ніяких поховальних предметів, можна припустити, що описане зміщення тіла відбулося внаслідок перекосу гробниці під час її опускання до могильної ями.

У межах дерев'яної конструкції поховання та серед його кісток було виявлено кілька предметів поховального інвентарю (рис. 6: a—f; 11).

• Серед кісток правої скроні черепа знайдено срібне дротяне кілечко, розімкнене по краях, діаметром 1,3—1,5 см, з дроту товщиною 1 мм (рис. 6: a; 11: 1).

• Ліворуч від черепа нижче скроні знайдено срібне дротяне кілечко, із зімкненими краями, діаметром 1,4—1,5 см, з дроту товщиною до 1,5 мм (рис. 6: b; 11: 2). Ймовірно, обидва кілечка служили сережками або скроневими кільцями, що належать до категорії особистих прикрас, знахідки яких достатньо поширені у давньоруських поховальних комплексах від X до XIII ст.

• На правій руці, обіймаючи другу фалангу її мізинця, зафіксовано in situ більш масивне срібне кільце діаметром 2—2,1 см, виготовлене з дроту товщиною до 3 мм із зімкнутими кінцями (рис. 6: c; 11: 3). Такі кільця також належать до поширеного у X—XIII ст. типу прикрас — так званих каблучок. Слід зазначити, що всі три вищезазначені знахідки прикрас були виготовлені з низькопробного срібла з домішками міді або бронзи (білону).

• У верхній частині стегна лівої ноги, практично на самій його поверхні зафіксовано напівсферичний кістяний ґудзик діаметром 1,9 см та висотою 0,82 см, з наскрізним отвором діаметром 0,5 см, оточеним згори округлим бортиком шириною в 1 мм. Тильний бік ґудзика має пласку зі слідами підрізки поверхню, його діаметр становить 1,8 см. Бокові опуклі поверхні виробу вкриті врізаним геометричним орнаментом, основу якого складають зображення чотирьох ромбів, утворених подвійними лініями. Верхівки ромбів виходять до верхньої площини ґудзика, нижні кути — до канавки, прорізаної довкола основи ґудзика. На місці бічних кутів ромбів розташовані кола, утворені широкими заглибленими лініями, по їх центру — заглиблення-крапки. Кола сусідніх ромбів з'єднано подвійними лініями-півколами («смайликами»), над якими нанесено по одній крапці. Поверхні ґудзика, крім тильної, наполіровані до блиску (рис. 6: d; 11: 4; 12: A)

• Біля верхівки правого стегна з його внутрішнього боку у перегорнутому стані зафіксовано ще один подібний кістяний ґудзик — напівсферичної форми, зі зрізаною верхівкою. Його діаметр становить 1,75 см, висота 0,77 см. Ґудзик має наскрізний отвір діаметром 0,45 см, поверху оздоблений бортиком товщиною 0,7 мм. Тильний бік ґудзика має дещо увігнуту поверхню діаметром 1,6 см. Бічний профіль ґудзика —

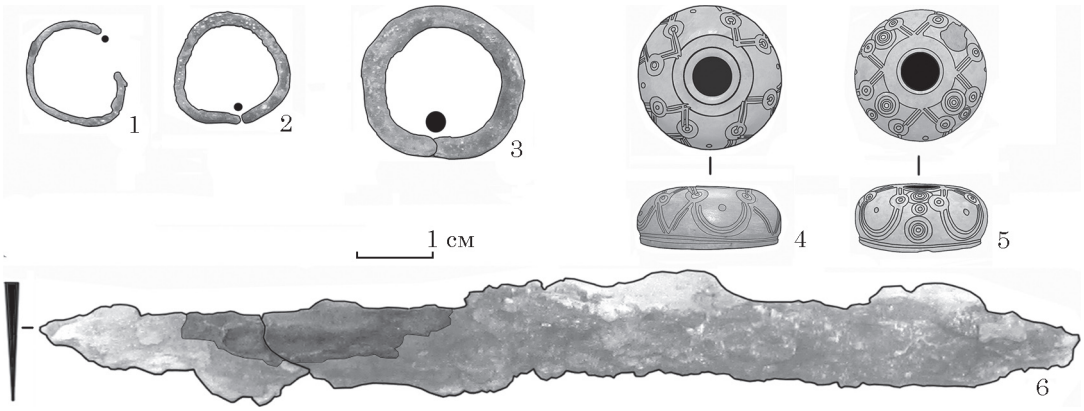

Рис. 11. Промальовки знахідок з поховання «Апс-5»: 1, 2 — срібні кільця, знайдені біля черепа; 3 — срібна каблучка; 4, 5 — кістяні орнаментовані ґудзики, знайдені в районі стегон небіжчика; 5 — залізний ніж із залишками дерев'яного руків'я



Рис. 12. Фото елементів орнаменту на кістяних ґудзиках, знайдених в похованні «Апс-5»: A — біля лівого стегна; B — біля правого стегна

більш опуклий, порівняно із першим. Орнамент утворений тими ж елементами (подвійні паралельні і дугоподібні лінії, кола і крапки), але в іншій комбінації: у верхньому поясі залишився кут ромба та кола з крапками на місці бічних кутів, натомість в нижній частині замість кутів зображено півкола з подвійної лінії з крапками посередині (як у попереднього екземпляра між ромбами). Вільний від чотирьох описаних фігур простір заповнено трьома колами циркульного орнаменту (середнє з них меншого діаметру), що утворюють вертикальний ряд. На окремих ділянках заглиблених частин цих великих парних кіл збереглася біла речовина — ймовірно, залишки пасти, якою було інкрустовано більші кола між «смайликами». Як і у першого ґудзика, в нижній частині боковин простежується окантовка висотою до 1 мм, вище якої розташовується така сама канавка. Слід зазначити, що врізані лінії другого ґудзика є більш тонкими та вишуканими, хоча його збереженість гірша — одна з боковин виробу зазнала локальної руйнації поверхні (рис. 6: e; 11: 5; 12: B). Якщо дивитися на обидва ґудзики згори, подвійні лінії верхніх кутів їх орнаментів окреслюють контури хрестів. Як видно з композиції орнаменту та техніки її нанесення, ґудзики були виготовлені різними майстрами, тож маловірогідно, що вони початково складали один комплект. Розташовані практично на одному рівні, вони, безумовно, фіксують якийсь парний, симетричний декоративно-ужитковий елемент верхнього одягу покійного на рівні його стегон.

• Із зовнішнього боку правої ноги, від коліна і нижче, уздовж великогомілкової кістки лежав вістрям донизу залізний черешковий ніж. Його довжина становить 13,6 см (за довжини дерев'яного руків'я близько 6 см), ширина спрацьованого леза — 1,5 см, товщина його спинки — 0,35—0,4 см. Збереженість предмета — погана; він є залишком поширеного в X—XIII ст. різновиду господарського ножа, який, судячи з локації знахідки, був, ймовірно, захований за халявою чобота (рис. 6: f; 11: 6).

Антропологічне вивчення виявлених у похованні «Апс-5» кісток на момент написання цієї статті ще не проведено, відтак визначення статі похованої людини є доволі ускладненим. Втім, за певними ознаками — розташуванням ножа біля коліна, місцем схованки якого міг



Рис. 13. Фото сегменту курганного ровика зі слідами замулення (білий ґрунт) після часткової вибірки його заповнення, вигляд із південного сходу

бути чобіт, а також відсутністю намиста, характерного для жіночих інвентарних поховань, ми припускаємо чоловічу стать похованого [1].

Курганний ровик. Видовжений об'єкт із горизонтальним смугастим замуленням на дні був зафіксований в стінці могильної ями одного з поховань XVIII ст. («Апс-2») за кілька метрів від місця, де пізніше було виявлено поховання «Апс-5». Після дослідження останнього цей об'єкт привернув увагу як можливий фрагмент курганного ровика. У плані простежений сегмент об'єкта із його внутрішнім краєм було розчищено на довжину трохи більшу за 1 м (рис. 2: IIIa; 13). Його зовнішній край і схил були зрізані ямою згаданого вище поховання XVIII ст., втім їх вдалося простежити в стратиграфії стінки прирізки, зробленої для повного вивчення пізнього поховання (рис. 2: IIIb; 3: Апс-2; 14: А). Дугоподібний край ровика і його стратиграфічні розрізи, а також характер заповнення роблять зазначену інтерпретацію об'єкта повністю обґрунтованою.

Ширина ровика у верхній частині сягала 1,25 м, а стратиграфічно простежена глибина становила близько 0,55—0,75 м від рівня його запуску, який розташовувався на глибині близько 0,7—0,8 м від с. п. Ровик мав майже пласке, трохи похиле дно, більш заглиблене попід внутрішнім бортом (до глибини 1,5 м від с. п.), шириною до 1,0 м. Стратиграфія заповнення ровика була представлена кількома шарами, з яких придонні — суглинисті з різним ступенем гумусованості — мали численні смугасті світлі нашарування та лінзи піщаних намулів товщиною від 1 до 3 см (до 6—7 прошарків у середньому шарі та поодинокі в нижньому та верхньому; рис. 3: 22—24; 14: 1). Вище розташовувалися шари, очевидно, пов'язані із засипкою залишків ровика та загальним нівелюванням місцевості — спочатку перевідкладеним лесом, а поверх — коричнюватим гумусом (рис. 3: 20, 21; 14: 2, 3). Будь-яких знахідок в заповненні ровика не виявлено.

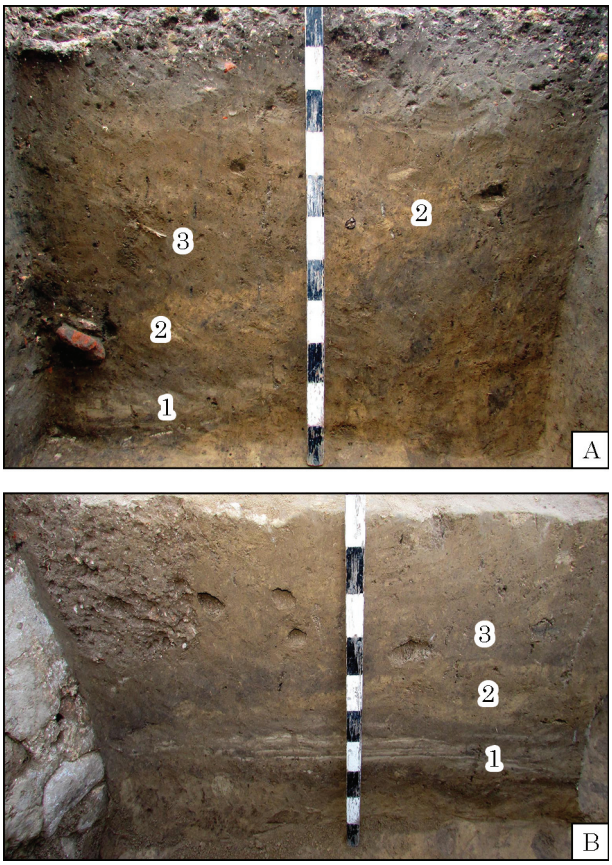

Рис. 14. Фото стратиграфії заповнення курганного ровика: А — поперечна, вигляд з південного заходу; В — поздовжня, вигляд з південного сходу (1 — прошарки замулення; 2, 3 — шари нівелювання)

Зафіксований фрагментарно ровик мав характерні ознаки (пласке дно, світлі прошарки замулення над ним, шар нівелювання у верхній частині), подібні до простежених у курганних ровиках в районі Десятинної церкви (Козюба 2021, с. 211—219). Відстань від внутрішнього краю ровика до центру поховання «Апс-5» (низу тазових кісток небіжчика) становила майже 3 м, що дає можливість реконструювати діаметр курганного насипу — близько 5,5—6 м (рис. 2: III).

Інтерпретація й датування. Наявність залишків курганного ровика, що оперізував поховання «Апс-5», досліджене у 2021 р. біля північно-східного кута Софійського собору, дозволяє визначати саме поховання як підкурганне. Очевидно, воно належало до великого курганного могильника, що займав значну частину Старокиївської гори. На сьогодні на території, прилеглій до дитинця Києва (так званого «Міста Володимира»), відомо понад три десятка поховань X — початку XI ст. Значна їх частина — 22 комплекси — була виявлена під час розкопок 1997—1999 р в районі Михайлівського Золотоверхого монастиря, здійснених Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України (керівник Г. Івакін; Івакін, Козюба,

1. Вушні прикраси, зокрема, парні сережки, хоча й не часто, але трапляються в середньовічних чоловічих похованнях Центральної і Східної Європи (Михайлов 2016, с. 121).

Поляков 2003). На підкурганні поховання в межах так званого «Міста Ярослава» під час проведення в XX ст. земляних робіт натрапляли на захід (ріг сучасних вул. Рейтарської і О. Гончара, 1900 р., № 108 за М. Каргером) та південь (вул. Золотоворітська, 1984 р.) від садиби Софії Київської (Каргер 1958, с. 169—172; Боровський, Архипова 1993, с. 206—208). Ще один комплекс, виявлений наприкінці XIX ст. на північ від софійської садиби (Рильський, колишній Троїцький, провулок), традиційно пов'язують із багатим кремаційним похованням (№ 119 за М. Каргером; Каргер 1958, с. 195—196), але опис характеру «поховання», яке було значно заглиблене у материк і мало вигляд «величезного вогнища», викликає сумнів у його інтерпретації та хронології.

Ще кілька поховальних комплексів цього ж могильника було досліджено в безпосередній близькості від собору — в радіусі до 150 м від нього. Одне з них (№ 103 за М. Каргером) — воїна-вершника з конем — було виявлене у 1878 р. при будівництві корпусу біля Південної брами софійської садиби (Каргер 1958, с. 166—167). Ще два комплекси — з одинарним і камерним парним похованнями — були розкриті у північній частині Софійської площі в 1998 р. (Івакін та ін. 1998, с. 79; Івакін, Козюба 2003, с. 39—40, 47, рис. 2). У 2001 р. було зафіксоване напівзруйноване поховання в садибі 5 по Георгіївському провулку (Мовчан, Климовський 2002, с. 193).

Важливим, але непростим є питання хронології поховання «Апс-5». Як вже зазначалося, речі, що входили до складу поховального інвентарю, здебільшого належать до категорій предметів — срібних дротяних каблучок та сережок, залізних господарських ножів, — які були розповсюджені на теренах Давньої Русі впродовж X—XIII ст. Більш характерними знахідками є кістяні орнаментовані ґудзики, повні аналогії яких нам невідомі, але існує низка стилістично близьких речей. Зокрема, віддаленим та спрощеним варіантом орнаментів з київського поховання є зображення на кістяних ґудзиках з чернігівського кургану Гульбище, дослідженого Д. Самоквасовим у 1872 р. (Рыбаков 1949, с. 39, рис. 13). На них присутні геометричні елементи (трикутник — половина ромбу з колами на кутах, комбінації великих і малих кіл, подвійні лінії півкіл-«смайликів» з крапками по центру), які використано у набагато складніших орнаментах ґудзиків з поховання біля Софії Київської (рис. 15: А). Ближче до останніх — кістяний ґудзик з кургану Л-182, розкопаного у 1990 р. в Гньоздові (Дементьева 2014, с. 122—124, рис. 1: 3). У нього часткове співпадіння із орнаментом одного з київських ґудзиків, знайдених у 2021 р., зокрема, наявність гострого кута (зубця) у верхній частині орнаментальної композиції, наявність кіл по кутам його основи і з'єднання останніх подвійним півколом-«смайликом» (рис. 12: А; 15: Б).

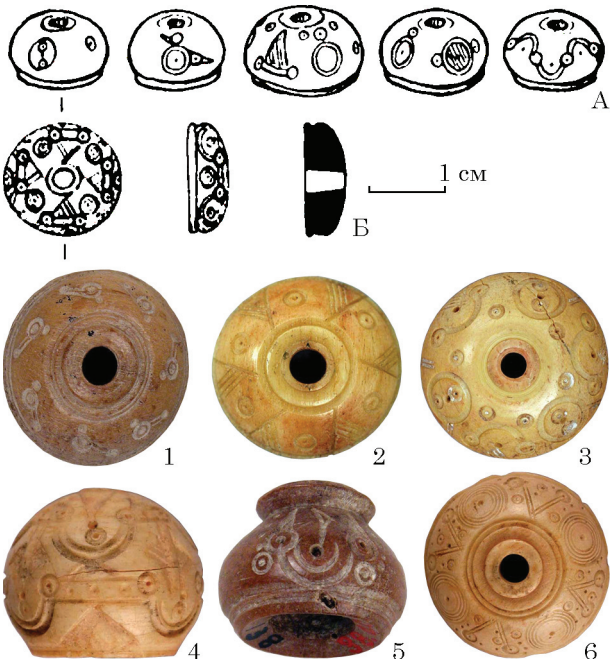

Рис. 15. Аналогії IX—X ст. кістяним напівсферичним орнаментованим ґудзикам з поховання «Апс-5»: А — з кургану Гульбище в Чернігові (за Б. Рибаковим; без масштабу); Б — з кургану Л-182 у Гньоздові (за А. Дементьєвою); 1—6 — з розкопок м. Нішапур в Ірані (фото з колекції Metropolitan Museum of Art у Нью-Йорку, США; без масштабу)

Зрештою, спільним для розглянутих київської, чернігівської й гньоздовської знахідок напівсферичних ґудзиків є подібність їх профілів, близький набір базових орнаментальних елементів, виготовлення виробів на токарному станку, їх приналежність до курганних поховальних комплексів.

Також широкі аналогії представленим орнаментованим кістяним ґудзикам можна побачити серед старожитностей давнього Сходу, зокрема, з розкопок одного з найбільших міст перської держави Нішапуру (провінція Хорасан), проведених в Ірані у 1935—1940, 1947—1948 рр. [1] Серед них ґудзики з пташками, подібні до знахідок з кургану Гульбище (рис. 15: 1), із заштрихованими трикутниками («прапорцями»), вершини яких рискою виходять до верхньої площини виробу (рис. 15: 2), як на ґудзику з Гньоздова. До орнаментики київських ґудзиків близькі вироби з декоративними елементами — одинарні чи подвійні напівкола-«смайлики» з крапкою по центру, що виходять з кружечків (рис. 15: 3-5), кути (зубці) з подвійних ліній, що також виходять з кружечків (рис. 15: 6).

1. Фотографії кістяних ґудзиків з розкопок Нішапуру, якими для ілюстрації скористались автори статті, представлено на офіційному сайті Метрополітен Музею (Metropolitan Museum of Art): https://www.metmuseum.org/art/collection/search?material=Bone&era=A. D.+500-1000&department=14&geolocation=Nishapur.

Кістяні ґудзики з Нішапуру в колекції Метрополітен Музею датовані широко — IX—X ст. (Metropolitan Museum of Art). Поховання в кургані Гульбище (і, відповідно, ґудзики з нього) Б. Рибаков вважав таким, що належить до першої половини X ст., не пізніше князювання Ігоря (Рыбаков 1949, с. 37); за О. Комаром, цей комплекс датується серединою X ст. (Комар 2012, с. 343). Поховання з ґудзиком у гньоздовському кургані Л-182, за кружальною керамікою в ньому, датують серединою — другої половиною X ст. (Дементьева 2014, с. 124).

Отже, за наведеними непрямими аналогіями орнаментованих кістяних ґудзиків розглянуте київське поховання може належати до середини — другої половини X ст. Чи є можливість звузити це датування і встановити діапазон з орієнтовними нижньою і верхньою датами комплексу? Для цього потрібно більш уважно розглянути топографію і хронологію курганного могильника на Старокиївській горі. Нещодавно здійснений аналіз мікротопографії ділянки цього могильника в районі Десятинної церкви засвідчив, що могильник біля Старокиївського городища функціонував у два етапи — до реконструкції укріплень останнього і після (Козюба 2021). Ця реконструкція, із суттєвим поглибленням рову городища, відбулась, ймовірно, близько 968 р., після першого нападу печенігів на Київ (Комар 2012, с. 319; Козюба 2021, с. 226). Під час її проведення зовнішній край рову було суттєво посунуто у напільний бік, при цьому було зрізано могильні ями і частини насипів найближчих до рову курганів. Для підвищення обороноздатності Старокиївської фортеці насипи великих курганів було зрізано, поверхню перед ровом знівельовано і перетворено на своєрідну еспланаду. У 970—980-х рр. могильник повернувся на цю ділянку, але у вигляді рядових, здебільшого безінвентарних поховань під невеликими насипами (Козюба 2021, с. 225, рис. 22, 226).

Ймовірно, саме після згаданої реконструкції Старокиївського городища курганний могильник почав активно займати нові площі і ділянки уздовж доріг на місці майбутнього «Міста Ярослава», хоча окремі великі кургани («Дірова могила») могли з'явитися тут і раніше. Виходячи з цього, більшість поховань на цій території (із камерними включно) можна датувати останньою третиною X ст.

Після прийняття християнства у Києві та інших містах Русі деякий час продовжували здійснювати підкурганні та впускні в курганах поховання. Про це свідчать монети самого кінця X ст., знайдені, зокрема, у впускному похованні (срібник Володимира) на Китаївському могильнику (Мовчан 1993, с. 154) та в Чернігові (Рыбаков 1949, с. 19). Одне впускне поховання з хрестиком-підвіскою, що зрізало частину дерев'яної конструкції язичницького поховання, було досліджене на місці майбутнього Михайлівського Золотоверхого собору у 1996 р. (Івакін, Козюба 2003, с. 39). Існує думка, що західна орієнтація похованих (із сезонними відхиленнями) є ознакою або ранньої християнізації, або здійснення поховань уже після хрещення Русі. Статистичний підрахунок інгумаційних поховань X ст. в районі Десятинної церкви засвідчує, що орієнтація похованих в них головою на південний захід — захід — північний захід становить три чверті (74,6 %) усіх випадків (Козюба 2021, с. 225, рис. 22). На цю домінантність західної орієнтації рядових поховань київського язичницького могильника вказував ще М. Каргер (Каргер 1958, с. 156-157). Відтак західна орієнтація поховань не може слугувати надійним індикатором їх приналежності до язичницького або християнського часів. З іншого боку, використання в поховальному обряді дощатої гробниці, скріпленої цвяхами, на теренах стародавніх Києва та Чернігова не має прикладів, які б сягали «часів язичництва» або навіть були б ранішими за XI ст. (Івакін 2008, с. 126—130; Ситий 2013, с. 134—137).

Як видно із загальної реконструкції плану кургану над похованням «Апс-5», одна з апсид Софійського собору першої половини XI ст. перекрила південно-західну частину колишнього курганного насипу, а її фундаменти перерізали його курганний ровик (рис. 2). Стратиграфічні спостереження дозволяють стверджувати, що цей курган було знесено не безпосередньо перед початком будівництва собору, а раніше, коли ця територія тільки-но почала заселятися. Між ямою поховання і згаданою апсидою під час розкопок 2021 р. було виявлено край якогось заглибленого об'єкта, більша частина якого була зрізана підмурками апсиди. Його заповнення було насичене вугликами, печиною, фрагментами кісток тварин, уламками кераміки, серед яких було знайдене ціле денце з клеймом і декілька фрагментів вінець горщиків першої половини XI ст. Зазначений об'єкт був пов'язаний з культурним шаром, що виник після нівелювання кургану, перекрив могильну яму та курганний ровик поховання «Апс-5» та не містив жодних включень будівельних матеріалів (грудок вапняно-цем'янкового розчину, сколів пірофіліту, уламків плінфи). Це свідчить про міську життєдіяльність на цій ділянці у певний часовий проміжок між знесенням кургану і будівництвом собору [1].

На існування якоїсь забудови на місці Софії Київської також вказують об'єкти, зафіксовані у 2021 р. біля південного входу до собору (канавка огорожі і заглиблена споруда, перерізані фундаментом першої половини XI ст.) та біля його південно-західного кута (ще одна перерізана фундаментом канавка огорожі). Залишки подібної садибної забудови (із канавкою паркану і видовженою заглибленою спорудою (льохом?)) було виявлено під час розкопок 2014 р. залиш-

1. Саме в цьому шарі понад могильною ямою поховання «Апс-5» було зафіксовано вуглисту пляму, з якої походило пірофілітове пряслице.

ків Іринінської церкви другої чверті XI ст. на території колишнього Митрополичого саду за 140 м на захід від Софійського собору (Івакін, Бобровський, Козюба 2015, с. 66, рис. 2; Козюба 2016, с. 297—298, 314, рис. 11: Б, 315, рис. 12) [1].

Найдавніший культурний шар першої половини XI ст. було знайдено і всередині собору, де, зокрема, в північній зовнішній галереї в 2018 р. зафіксовано частину заглибленої споруди, що загинула від пожежі, яка передувала будівництву Софії Київської (Бобровський, Савицький, Стрихар 2020, с. 47—48, рис. 2). Отже, стратиграфічні спостереження, виявлення заглиблених господарських об'єктів і слідів парканів беззаперечно свідчать, що територія Верхнього міста в районі Софійського собору вже у перші десятиліття XI ст., ще до розбудови «Міста Ярослава» і митрополичого храму, була освоєна і хоча б частково забудована, і ніякого літописного «поля вне града» на час закладення кам'яного собору тут не було. Не виключено, що археологічно зафіксовані сліди пожежі в цьому районі можуть бути пов'язані із великою київською пожежею 1017 р., про яку двічі повідомляється в Хроніці Тітмара з Мерзебургу та в найдавніших списках «Повісті минулих літ» (Ипатьевская 2001, стлб. 130; Лаврентьевська 2001, стлб. 142; Титмар 2009, с. 177).

Таким чином, спираючись на наявні знахідки з розглянутого поховального комплексу, його характер, стратиграфічні особливості, а також сучасні уявлення про топографію і хронологію могильника на Старокиївській горі, досліджене у 2021 р. біля північно-східного кута Софійського собору підкурганне поховання «Апс-5» можна віднести до другої половини X — початку XI ст., найімовірніше — до 970—1000 років.

1. Нагадаємо, що про будівництво цієї церкви, як і Софійського собору, «Повість минулих літ» повідомляє під 1037 р. (Ипатьевская 2001, стлб. 139).

ЛІТЕРАТУРА

Бобровський, Т., Козюба, В. 2021. Відкриття залишків раніше невідомої апсиди XI ст. Софійського собору в м. Києві. В: *Збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат» (до 50-ліття експедиції в Тустані)*. Львів, с. 24-27.

Бобровський, Т., Савицький, В., Стрихар, М. 2020. Дослідження у садибі Софійського собору у м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р*., с. 45-48.

Боровський, Я. Є., Архипова, Є. І. 1993. Дослідження «міста Ярослава» 1984—1989 рр. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989.* Київ: Наукова думка, с. 206-216.

Дементьева, А. С. 2014. Костяные детали костюма древнего населения Гнездова. *Вестник Московского университета.* Серия 8. История, 5, с. 121-130.

Ипатьевская… 2001. *Ипатьевская летопись. ПСРЛ. 2. Москва: Языки славянской культуры.*

Івакін, Г. Ю., Бобровський, Т. А., Козюба, В. К. 2015. Нові дослідження храму XI ст. у садибі Софії київської. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р*., с. с. 64-67.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є., Чміль, Л. В. 1998. Дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих площ у 1998 р. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 79-80.

Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Поляков, С. Є. 2003. Поховання X—XI ст. на Михайлівській горі в Києві. В: *Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська» (Київ, 22—23 листопада 2001 р.).* Київ, с. 93-103.

Івакін, Г., Козюба, В. 2003. Нові поховання X—XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997—1999 рр.). В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 17—20 липня 2003 р.).* Чернігів: Сіверянська думка, с. 38-50.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.* 1. Москва; Ленинград: АН СССР.

Козюба, В. 2016. До проблеми датування «київської» кераміки середини X — середини XIII ст. *Наукові студії*, 9: Датування — хронологія — періодизація. Різні аспекти часу в археології, с. 292-318.

Козюба, В. К., 2021. Мікротопографія язичницького могильника X ст. під садибою Десятинної церкви в Києві. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 209-228.

Комар, А. В. 2012. Чернигов и Нижнее Подесенье. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—XI веках: археологическая панорама.* Москва; Вологда: Древности Севера, с. 335-366.

Лаврентьевская… 2001. *Лаврентьевская летопись.* ПСРЛ. 1. Москва: Языки славянской культуры.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси: камерные погребения IX — начала XI века в контексте североевропейских аналогий.* Санкт-Петербург: Бранко.

Мовчан, І. І. 1993. *Давньокиївська околиця*. Київ: Наукова думка.

Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 2002. Дослідження «граду Ярослава» стародавнього Києва. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.*, с. 192-195.

Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11, с. 7-102.

Сагайдак, М. А. 1988. О конструкциях погребальных комплексов Киевщины и Черниговщины IX—XI вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 127-135.

Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова.* Чернігів: Десна Поліграф.

Титмар Мерзебургский. 2009. *Хроника.* 2-е изд., испр. Перевод с лат. И. В. Дьякова. Москва: Русская панорама.

Metropolitan… *Metropolitan Museum of Art.* Офіційний сайт. Режим доступу: https://www.metmuseum.org/ (Дата звернення 24 травня 2022).

REFERENCES

Bobrovskyi, T., Koziuba, V. 2021. Vidkryttia zalyshkiv ranishe nevidomoi apsydy XI st. Sofiiskoho soboru v m. Kyievi. In: *Zbirnyk tez V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Pam'iatky Tustani v konteksti osvoiennia Karpat» (do 50-littia ekspedytsii v Tustani).* Lviv, s. 24-27.

Bobrovskyi, T., Savytskyi, V., Strykhar, M. 2020. Doslidzhennia u sadybi Sofiiskoho soboru u m. Kyievi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 45-48.

Borovskyi, Ya. Ye., Arkhypova, Ye. I. 1993. Doslidzhennia «mista Yaroslava» 1984—1989 rr. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989*. Kyiv: Naukova dumka, s. 206-216.

Dementeva, A. S. 2014. Kostianye detali kostiuma drevnego naseleniia Gnezdova. *Vestnik Moskovskogo universiteta*. Seriia 8. Istoriia, 5, s. 121-130.

Ipatevskaia… 2001. *Ipatevskaia letopis*. PSRL. 2. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Ivakin, H. Yu., Bobrovskyi, T. A., Koziuba, V. K. 2015. Novi doslidzhennia khramu XI st. u sadybi Sofii kyivskoi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. s. 64-67.

Ivakin, H. Yu., Kozubovskyi, H. A., Koziuba, V. K., Poliakov, S. Ye., Chmil, L. V. 1998. Doslidzhennia Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria ta prylehlykh ploshch u 1998 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 79-80.

Ivakin, H. Yu., Koziuba, V. K., Poliakov, S. Ye. 2003. Pokhovannia X—XI st. na Mykhailivskii hori v Kyievi. In: *Novi doslidzhennia davnikh pam'iatok Kyieva. Materialy naukovoi konferentsii Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiia Kyivska» (Kyiv, 22—23 lystopada 2001 r.)*. Kyiv, s. 93-103.

Ivakin, H., Koziuba, V. 2003. Novi pokhovannia X—XI st. Verkhnoho Kyieva (z rozkopok Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii 1997—1999 rr.). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII—XI st. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru (Chernihiv-Shestovytsia, 17—20 lypnia 2003 r.)*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 38-50.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. 1. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Koziuba, V. 2016. Do problemy datuvannia «kyivskoi» keramiky seredyny X — seredyny XIII st. *Naukovi studii*, 9: Datuvannia — khronolohiia — periodyzatsiia. Rizni aspekty chasu v arkheolohii, s. 292-318.

Koziuba, V. K., 2021. Mikrotopohrafiia yazychnytskoho mohylnyka X st. pid sadyboiu Desiatynnoi tserkvy v Kyievi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 209-228.

Komar, A. V. 2012. Chernigov i Nizhnee Podesene. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—XI vekakh: arkheologicheskaia panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 335-366.

Lavrentevskaia… 2001. *Lavrentevskaia letopis*. PSRL. 1. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Mikhailov, K. A. 2016. *Elitarnyi pogrebalnyi obriad Drevnei Rusi: kamernye pogrebeniia IX — nachala XI veka v kontekste severoevropeiskikh analogii*. Sankt-Peterburg: Branko.

Movchan, I. I. 1993. *Davnokyivska okolytsia*. Kyiv: Naukova dumka.

Movchan, I. I., Klymovskyi, S. I. 2002. Doslidzhennia «hradu Yaroslava» starodavnoho Kyieva. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000—2001 rr.*, s. 192-195.

Rybakov, B. A. 1949. Drevnosti Chernigova. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 11, s. 7-102.

Sagaidak, M. A. 1988. O konstruktsiiakh pogrebalnykh kompleksov Kievshchiny i Chernigovshchiny IX—XI vv. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 127-135.

Sytyi, Yu. M. 2013. *Khrystyianski pokhovalni pam'iatky davnoruskoho Chernihova*. Chernihiv: Desna Polihraf.

Titmar Merzeburgskii. 2009. *Khronika*. 2-e izd., ispr. Perevod s lat. I. V. Diakova. Moskva: Russkaia panorama.

Metropolitan… *Metropolitan Museum of Art*. Ofitsiinyi sait. Rezhym dostupu: https://www.metmuseum.org/ (Data zvernennia 24 travnia 2022).

T. O. Bobrovski, V. K. Kozyuba

NEW BURIAL OF THE SECOND HALF 10th — EARLY 11th — CENTURY NEAR ST. SOPHIA CATHEDRAL OF KYIV

In 2021, as part of the «Great Restoration» state program, the cobblestones around St. Sophia's Cathedral in Kyiv were replaced. During these works, the archaeological exploration was carried out with the participation of authors, as a result of which the ancient burial was discovered and investigated.

The dimensions of the burial pit were about 3 × (1—1.2) m. It had a depth of 1.6 m, and its bottom situated at a depth of 2.4 m from the modern surface.

The remains of a rectangular wooden funeral construction were found below, assembled from boards and fastened with more than two dozen iron nails.

Its overall dimensions are (2.2—2.7) × (0.6—0.64) m and a height of 0.5-0.55 m.

The remains of two transverse wooden supports were recorded under the funeral construction. They had a triangular cross-section and lay edge down. Each of them was 0.7 m long and 0.15 m wide.

The skeleton was lying on its back, oriented with its head on northwest. His bones, except for the skull, were preserved in a satisfactory condition.

The billon jewelry such as the wire rings near the head and a ring on the little finger of the right hand, were found in the burial. The iron a knife with a wooden handle was located near the right knee. Also the two hemispherical bone buttons with carved decoration were discovered on the legs below the pelvic bones. Difference between ornaments, the technique of their execution, sizes and profiles of buttons found nearby Sophia Cathedral testifies to the fact that each of them made by various craftsmen.

The buttons of a similar shape and ornament there are known from mounds in Chernihiv (Ukraine), Gniozdovo (Russia) and Nishapur (Iran).

A segment of the barrow with a width of 1.25 m and a depth of 0.75 m was recorded a few meters from the burial trench. This made it possible to determine

the approximate diameter of the mound above the burial like 5.5-6 m.

Traces of the development of urban development of the beginning of the 11th century are recorded on the site of the mound. The next stage was in the 20s and 30s of the 11th century, when the St. Sophia Cathedral was built, one of the apses of which was covered part of the territory of the mound. At the same time, one of the apses of the cathedral was covered part of the territory of the mound.

Considering the historical context of the development of the ancient Kyiv mound necropolis, the mound discovered in 2021 near the northeastern corner of St. Sophia Cathedral can be dated to the second half of the 10th — beginning of 11th century, and most likely between 970 and 1000.

Keywords: burial, mound, stratigraphy, Sophia of Kyiv.

Одержано 17.06.2022

БОБРОВСЬКИЙ Тимур Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Національний заповідник «Софія Київська», Київ, Україна.

BOBROVSKYY Tymur A., Ph. D., Senior Researcher, National Reserve «Sofia Kyivska», Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3221-4279, e-mail: bobrovskij@ukr.net.

КОЗЮБА Віталій Костянтинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

Koziuba Vitalii, Ph.D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9117-0993, e-mail: koziuba_vitalii@iananu.org.ua.

УДК 904.5(477.51)”10/11” DOI: 10.37445/adiu.2022.02.20

О. П. Моця, В. М. Скороход, В. С. Жигола, Ю. М. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА XI—XII ст. У ЧЕРНІГОВІ

Висвітлюються результати дослідження курганного і ґрунтового могильника XI—XII ст. на території Чернігова, характеризується планувальна структура, розглядаються виявлені археологічні матеріали.

Ключові слова: *Чернігів, давньоруський час, кургани, поховання, артефакти.*

У зв’язку із запланованим будівництвом двох житлових будинків за адресою проспект Перемоги, 64 у Чернігові (рис. 1: 1) влітку 2020 р. було проведено археологічні дослідження силами Лівобережної археологічної експедиції Інституту археології НАН України на чолі з О. П. Моцею. Територія входить до охоронної археологічної зони давньоруського Чернігова. На мапі 1787 р. ділянка між верхів’ями Холодних ярів та Воскресенською церквою (побудованою у 1772—1775 рр.) показана із залишками курганного могильника часів Київської Русі (рис. 1: 2).

Дослідження проводилися на межі Передгороддя і території за ним, де були виявлені залишки курганного некрополя (XI ст.) та ґрунтового могильника (міський цвинтар XI — середини XIII ст.). У каталозі візантійських монет, знайдених на території СССР, є вказівка на знахідку у 1907 р. мідної візантійської анонімної монети X—XI ст. (Кропоткин 1962, с. 38, № 290). Знахідка монети походила з району глинища цегельного заводу, сліди від кар’єру якого знаходяться на північ від місця досліджень 2020 р. На нашу думку монета могла походити зі зруйнованого підкурганного поховання. У 1962 р. С. С. Ширинський дослідив курганний насип по вул. Попудренко, 10. Знайти поховання не вдалося (Ширинський 1962). У 2000 р. по пр. Перемоги, 70 досліджено три сегменти ровиків кургану та 13 поховань у ґрунтових могилах, одне з яких було влаштовано у насипі кургану (Ситий 2013, с. 72—73, рис. 60, 61). 2016 р. на місці будівництва по вул. Б. Луговського, 10 також були досліджені як залишки курганів так і ґрунтові поховання.

© О. П. МОЦЯ, В. М. СКОРОХОД, В. С. ЖИГОЛА, Ю. М. СИТИЙ, 2022

У 2008 р. дослідження проводилися поруч сучасних розкопів, на площі 1500 м^2 було виявлено близько 120 поховань, що здійснені за християнським обрядом — в могилах головою на захід. Траплялися випадки перекривання могилами одна одну, що вказує на тривалий час функціонування цвинтаря. Поховальний інвентар представлений деталями одягу (рештки золотих ниток від коміра, ґудзик) та прикрасами (скляне намисто, бронзові каблучки тощо) (Казаков, Черненко, Сорокін 2009, с. 99; Ситий 2013, с. 72).

Дослідження у 2020 р. проводилися на місці двох майбутніх будівельних котлованів загальною площею 1240 м^2. Західний котлован був розбитий на 5 розкопів (площею 570 м^2; рис. 2), східний на 6 розкопів (площею 670 м^2; рис. 3). Між котлованами знаходився розкоп 2008 р. Під час робіт вдалося зафіксувати окремі ділянки з наявністю незначного культурного шару, потужністю до 0,2 м (ближче до передматерика), який містив керамічний матеріал доби Київської Русі та Нового часу (рис. 4: 1, 2, 5, 7—13, 15, 16). Наявність кераміки Нового часу зумовлена перекопами (траншеї комунікацій, ями).

До першого етапу функціонування могильника належали кургани, що були помітні ще у XVIII ст. (рис. 1: 2).



Рис. 1. План Чернігова 1787 р.: 1 — місце досліджень; 2 — позначення залишків курганів

У східній частині виявлено курганні ровики та поховання 59 кургану 1 (рис. 2). Поховання 59 зафіксоване на рівні материка у вигляді підпрямокутної плями розмірами 1,1 × 2,6 м, орієнтовану за віссю схід—захід з відхиленням до півдня на 15° (рис. 2). Під час розбирання заповнення могили фіксувалися 15 цвяхів від домовини. У могилі на глибині 0,8 м від рівня материка виявлено кістяк людини, представлений черепом (що завалився на праву скроню), ключицями, хребцями, кістками рук, тазу та верхніх кінцівок (рис. 5: 1). Руки зігнуті у ліктях, права покладена на таз, ліва — на живіт. Небіжчика було поховано за християнською обрядовістю у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Біля лівої руки були помітні сліди зітлілої деревини від домовини.

Навколо поховання 59 фіксувалися плями сірого суглинку. Як з'ясувалося під час робіт — це були 4 сегменти ровика кургану, що оточували площадку діаметром 6,0—6,5 м. Ровик між сегментами мав перемички, що вели з площадки кургану на північ, південь, захід (і, ймовірно, на схід хоча ця перемичка не увійшла до майбутнього котловану). І орієнтація могили, і перемички курганів мали відхилення від сторін світу відносно центру кургану.

Північно-західний сегмент ровика на рівні материку мав ширину до 0,6 м і довжину до 3,1 м, максимальна глибина сягала 0,26 м. Північно-східний сегмент ровика на рівні материку мав ширину до 0,8 м і зберігся в межах розкопу на довжину до 2,0 м, максимальна глибина сягала 0,13 м. Південно-західний сегмент ровика на рівні материку мав ширину від 0,5 до 1,2 м і довжину до 5,0 м, максимальна глибина сягала 0,38 м. Південно-східний сегмент ровика на рівні материку мав ширину до 0,9 м і в межах розкопу фіксувався на довжину до 1,8 м, максимальна глибина сягала 0,23 м.

У верхньому заповненні ровика знайдені уламки кераміки XI та XII ст. (рис. 4: 9). Таким чином можемо констатувати, що курган насипаний у XI ст. (кераміка XII ст. потрапила у ровик пізніше), мав неглибокі ровики і, відповідно, невисокий насип (ймовірніше за все, не вище 0,5 м). Під насипом поховання було здійснено у могильній ямі з дотриманням християнських норм поховання. Такі незначні сліди ровиків кургану і його незначна висота пояснюють відсутність яскраво виражених слідів курганів у решті розкопів. Сліди курганів у розкопах 1—6 також дуже слабкі і тому при подальших захороненнях ґрунтового могильника майже повністю зникли.

У розкопі 6 зафіксовано пляму сірого суглинк, шириною до 1,0 м і довжиною до 4,0 м, дещо прогнуту у східному напрямку (рис. 2). Пляма обмежує ділянку розкопу, на якій досліджено поховання 52. Дно і стінки заглиблення округлі, глибина до 0,2 м. Матеріалів не знайдено. Складається враження, що це най-

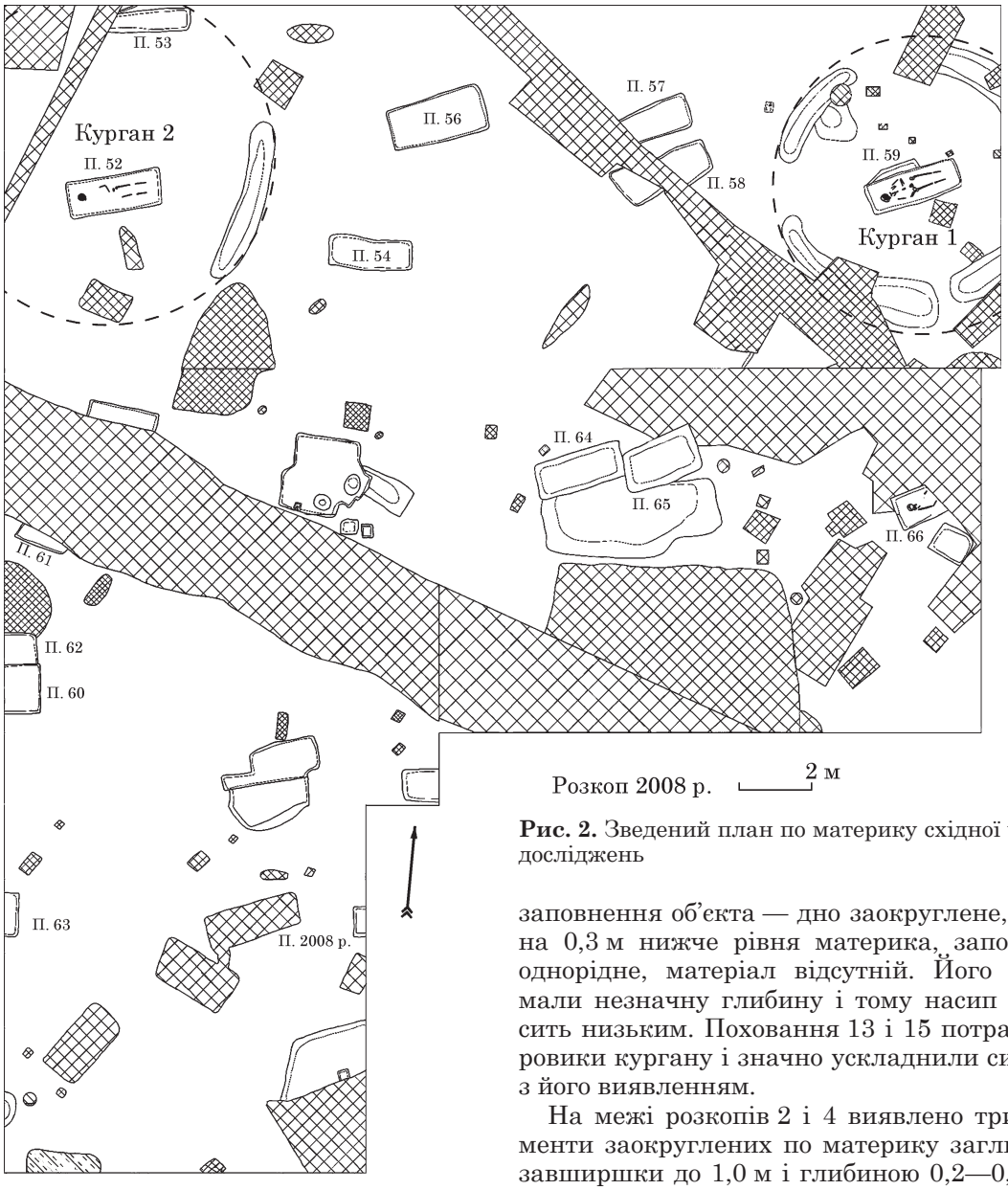

Рис. 2. Зведений план по материку східної частини досліджень

більш заглиблена ділянка ровика кургану 2, діаметром 10 м, що існував у центральній частині розкопу (ближче до західної стінки).

Поховання 52 розмірами 1,10 × 2,55 м, орієнтоване за віссю схід—захід з відхиленням до півдня на 15° (рис. 2), що співпадає з похованням 59 у кургані 1. Під час розбирання заповнення знайдено 17 цвяхів від домовини. На глибині 0,5 м нижче рівня материка досліджено кістяк людини, похованої на спині, головою на захід (рис. 5: 2). Від небіжчика зберігся череп, кістки лівої руки зігнутої у лікті і покладеної на живіт, одна кістка від тазу та кістки ніг. Довжина кістяка становить 1,6 м.

У розкопі 2 на плані плям і по материку зафіксовано три ділянки заглибленого об'єкта (рис. 3), розташовані з розривом, які обмежують округлу площадку (діаметром 8,0 м), яка може бути слідами невеликого кургану 3. У межах поховання 13 була зроблена стратиграфія заповнення об'єкта — дно заокруглене, глибина 0,3 м нижче рівня материка, заповнення однорідне, матеріал відсутній. Його ровики мали незначну глибину і тому насип був досить низьким. Поховання 13 і 15 потрапили у ровики кургану і значно ускладнили ситуацію з його виявленням.

На межі розкопів 2 і 4 виявлено три фрагменти заокруглених по материку заглиблень, завширшки до 1,0 м і глибиною 0,2—0,4 м від рівня материка, що напівколом оточують поховання 18 і 19. Це, ймовірно, залишки ровику кургану 4, який міг мати діаметр до 9,0 м (рис. 3).

У розкопі 2 досліджено поховання 21, розмірами 0,75 × 2,00 м, орієнтоване за віссю південний схід — північний захід, що виділяється від орієнтації решти поховань могильника (рис. 3). Складається враження, що могила врізана у вже існуючий ровик кургану 5 і тому її орієнтація співпадає з трасою ровика. Ще один фрагмент ровику знаходився на північний захід від поховання 30. В такому випадку, діаметр кургану складав більше 10 м. Поховання 21 було здійснене у западині ще помітного на поверхні курганного ровика. Люди, що ховали небіжчика, не притримувалися орієнтації сусідніх могил, економлячи свої зусилля під час викопування могили, що є досить традиційним на міських цвинтарях XII ст. Ділянка ровику кургану 5 на рівні материка в межах розкопу

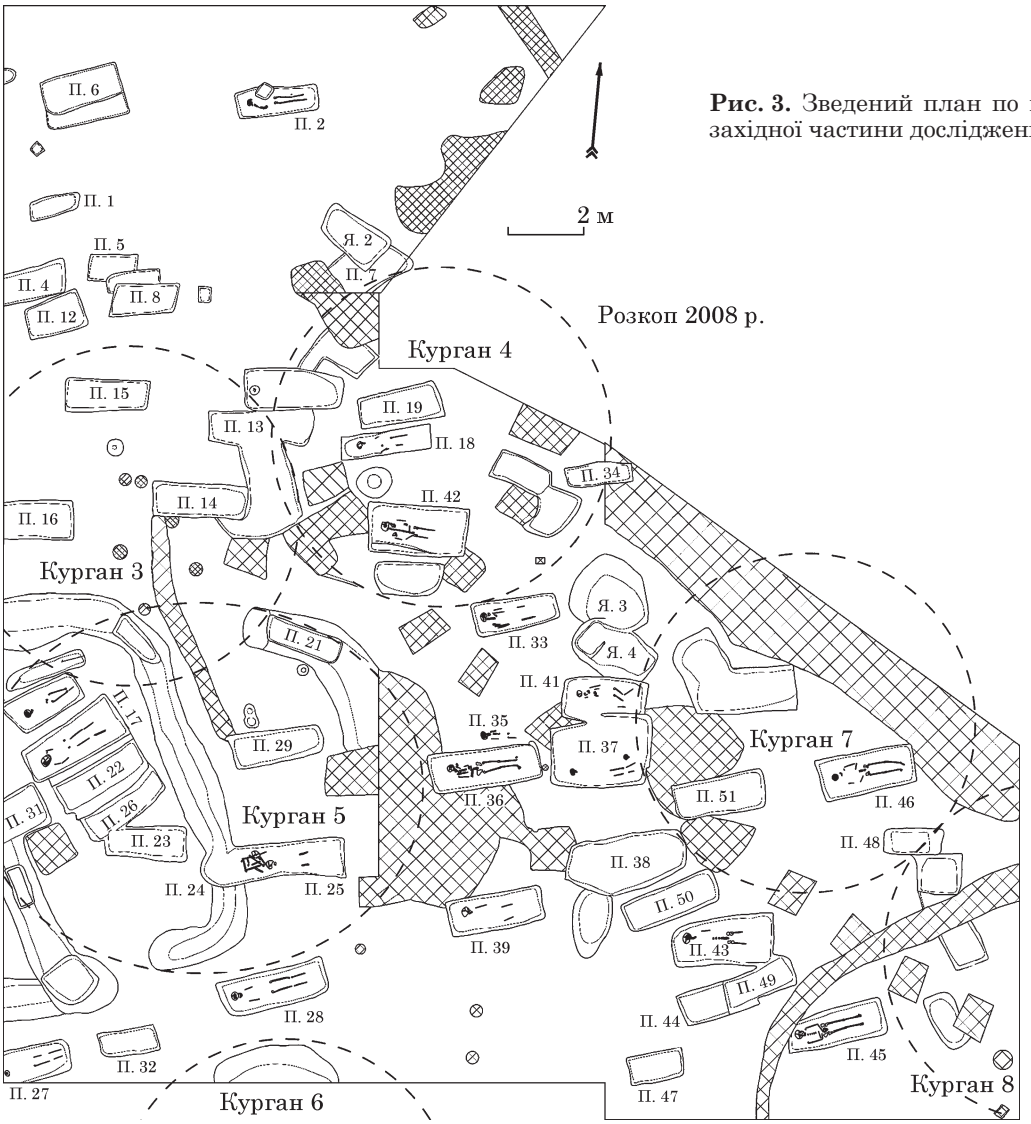

Рис. 3. Зведений план по материку західної частини досліджень

мала ширину від 1,1 до 1,5 м, глибину від 0,30 до 0,35 м, довжину — до 5,0 м. На південь у розкопі 3 ровик знищений перекопом.

Біля південної стінки розкопу 3 досліджено край округлої ями із мішаним заповненням і перекопами (рис. 3). Стінки ями похилі, дно увігнуте (глибина 0,5 м). Ймовірно, це край ровика кургану 6, центр якого знаходиться південніше розкопу 3.

У північно-західній частині розкопу 5 зафіксовано дві плями, які обмежують майданчик діаметром до 8,0 м (рис. 3), що може маркувати невисокий насип і ровики кургану 7. Материк на місці цих плям має незначне заглиблення, що вказує на невисокий насип кургану. Опосередковано про наявність тут кургану в XI—XII ст. може свідчити розташування поховань 37, 38, 41, 43, 50 в один ряд, вигнутих на захід вздовж краю насипу.

Південний край плями має вигин, що вказує на існування ровика від ще одного кургану 8, розміщеного на південний схід від попереднього. Під плямою досліджено дві прямокутні ями (без кісток і матеріалу), орієнтовані з півдня на північ з відхиленням до заходу, що засвідчує на влаштування ймовірних поховань у заглибленнях від ровиків кургану (рис. 3).

Практика визначення знищених курганів за залишками насипів сегментів ровиків та їх перетинами досить поширена в археології. Аналіз таких об'єктів дозволяє з'ясувати місця розташування і розмірів курганних насипів, визначити мікротопографію могильників (див. напр.: Козюба 2021, с. 209—228).

У XIX—XX ст. територія досліджень неодноразово нівелювалася та впорядковувалася, зважаючи на розташування поруч старого кар'єру цегляного заводу, наявність слідів будівель XIX — першої половини XX ст. та збудованого у 1980-ті рр. корпусів видавництва «Деснянська правда». Стан збереженості материка у розкопах та глибина ровиків можуть вказувати на вирівнювання території у XIX — початку XXI ст., що значно ускладнює пошуки знівельованих і пошкоджених курганів.

Загалом було досліджено 65 ґрунтових поховань. Судячи з окремих випадків прорізання одних могил більш пізніми, можна впевнено

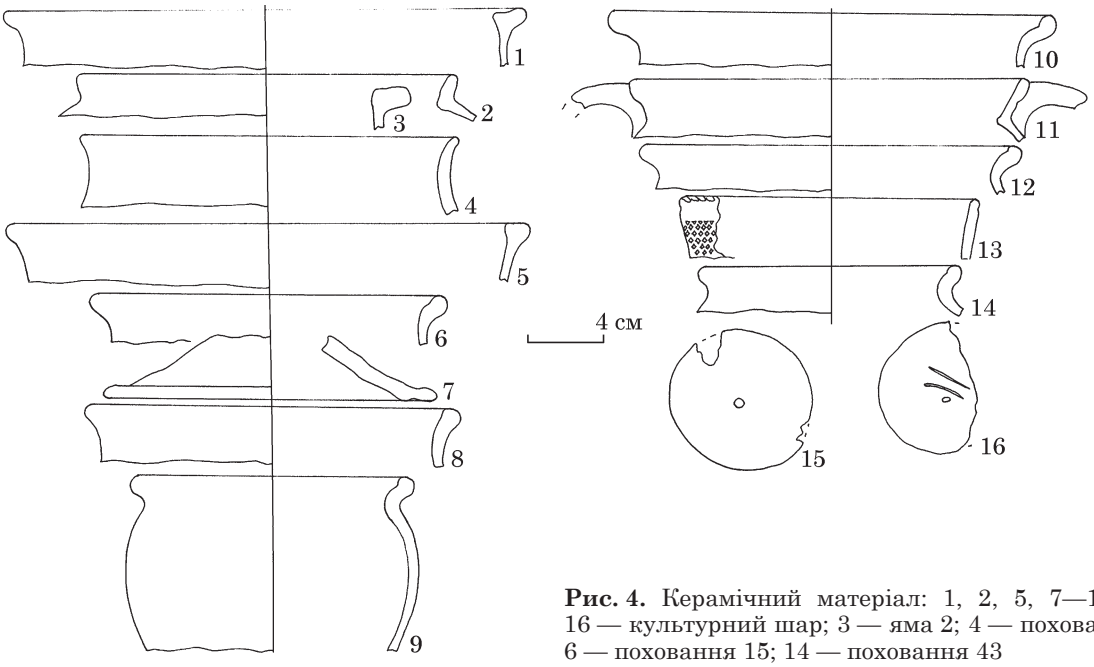

Рис. 4. Керамічний матеріал: 1, 2, 5, 7—13, 15, 16 — культурний шар; 3 — яма 2; 4 — поховання 2; 6 — поховання 15; 14 — поховання 43



Рис. 5. Могильник у Чернігові: 1 — курган 1, поховання 59; 2 — курган 2, поховання 52

говорити про тривалість існування ґрунтового могильника на цій ділянці. Знахідка вінця горщика XII ст. та тканина від комірця можуть вказувати на здійснення поховань і у XII ст. Таким чином, ділянка використовувалася щонайменше 200 років. За цей час курганні насипи були значно знівельовані, наземні ознаки ґрунтових поховань XI ст. зникли з поверхні, але ділянку використовували далі.

Слід сказати кілька слів про глибину могильних ям. Хоча яскравих слідів курганів і не зафіксовано, але слід визнати факт їхньої наявності під час здійснення поховань ґрунтового могильника. На ділянці біля найкраще зафіксованого ровика кургану на його майданчику досліджено могили 17, 22—24, 26, 30, 31 (рис. 3). Глибини могил 22, 23, 26, 30, 31 знаходяться в рамках від 0,4 до 0,5 м нижче рівня материка. Поховання 17 має глибину 0,75 м нижче рівня материка і відрізняється глибиною від розташованих поряд поховань. Виникає припущення, що поховання 17 було зроблене з рівня денної поверхні XI ст., а потім насипаний курган. Поховання 22, 23, 26, 30, 31 здійснювалися вже у насипу існуючого кургану. Різниця у глибині могил може вказувати на висоту насипу під час викопування могил. Поховання 28 (глибина 0,73 м) та поховання 27 (глибина 0,8 м), що знаходяться у міжкурганному просторі, мають глибини могил, як і поховання під курганом. Можна визначити, що у XI ст. існувала певна традиція хоронити небіжчиків на глибину 0,7—0,8 м від рівня материка (0,8—0,9 м від рівня денної поверхні, якщо родючий шар мав глибину 0,1 м). З цього правила були виключення — могила 32, розташована між могилами 27 і 28 у міжкурганному просторі, мала глибину 0,6 м від рівня материку. Ця глибина, ймовірно, була зроблена для дитячого чи підліткового поховання (на що може вказувати довжина могильної ями). У міжкурганному просторі виявлено поховання 36 (глибина 0,8 м) і 37 (глибина 0,8 м). Поховання 46 (глибина 0,7 м) на площадці невисокого кургану, ймовірніше за все, було здійснене до влаштування насипу. Але поряд з могилами глибиною 0,7 м є не такі глибокі могили з глибинами від 0,02 до 0,3 м. Якщо це не дитячі поховання, то вони можуть відноситися до більш пізніх поховань, або зроблені взимку. Ділянка таких поховань фіксуються в північній частині дослідженого котловану — там де не вдалося зафіксувати навіть слабкі сліди існування курганів XI ст. Це може бути пов'язане зі знищенням материка в цій частині розкопу.

Варто відмітити, що не всі могили містять залишки кісток, в решті збереглися у незадовільному стані або ж фрагментарно. Відсутність гумусних шарів та їх впливу на стан збереженості кісток призвів до практично повної руйнації кісткового матеріалу.

Стан збереженості кісток лише у чотирьох випадках дозволив зафіксувати положення рук — у похованнях 36, 45 кістки рук знаходилися в районі живота; у похованні 42 — ліва на животі, права на тазових кістках; у похованні 46 — права на животі, ліва на грудях. Переважна кількість поховань була орієнтована за віссю схід—захід (інколи з відхиленнями до 25° до півночі чи півдня), і лише у кількох випадках поховання були орієнтовані головою на південний захід та північний захід. Виключенням є поховання 1, у східній частині якого виявлено частину пошкодженого черепа у дуже поганому стані та нижню щелепу небіжчика. Разом з положенням рук та положенням тіла — витягнуто на спині — все вказує на дотримання канонів християнської релігії.

Для досліджених поховань характерні досить великі розміри могил. Якщо відокремити могили дітей та підлітків, то ширина могил знаходиться в межах від 0,6 до 1,4 м, а довжина від 1,5 до 3,0 м. Як ширина так і довжина могили можуть певним чином відповідати довжині тіла і довжині домовини. У кількох випадках (за розташуванням цвяхів та по перетину заповнення могил) вдалося зафіксувати ширину домовини. Вона становила від 0,4 до 0,7 м. При досить великих показниках могильних ям можемо стверджувати, що навколо домовини було досить багато вільного місця. Такі параметри могил в значній мірі є певною традицією, що існувала у XI ст. Вона з'явилася як наслідування форми і розмірів підпрямокутних камерних поховань і характерніша саме для ділянок ґрунтових могильників, де було досить багато місця для здійснення подібного обряду. Такі розміри могил на іншій категорії кладовищ, а саме поховань на цвинтарях церков, через обмеженість місця досить швидко зникли, а на ділянках ґрунтових могильників існували триваліший час.

Крім того, виявлено одинадцять могил, у яких могли бути поховані діти та підлітки, що складає 16,6 % від загальної кількості досліджених поховань. Наявність поховань, за відсутності консервуючих властивостей культурного шару, обумовлює погану збереженість кісток, тому у своїх визначеннях ми можемо спиратися на довжину могили і, зрідка, на довжину виявленого кістяка.

З 66 поховань у 41 могилі виявлено цвяхи від домовин, розміщені по їх периметру. Як правило у дитячих похованнях цвяхи відсутні. Кількість цвяхів у похованнях коливається від 0 до 18 екземплярів. При цьому цвяхи є різних розмірів — від 4,0 до 10 см у довжину. Цікаво простежити кількість цвяхів у залежності від глибини могили. У могилах глибиною 0,1—0,2 м знайдено по 1, 2 і 4 цвяхи; глибиною 0,2—0,3 м знайдено по 1, 2, три рази 4, 5, 6 цвяхів; глибиною 0,3—0,4 м знайдено по 2, 5, 9, 12, 13, 18 цвяхів; глибиною 0,4—0,5 м знайдено по 1,

три рази 4, 7, 8, 9, 2 рази 10, 11 цвяхів; глибиною 0,5—0,6 м знайдено по 8, 14, 17 цвяхів; глибиною 0,6—0,7 м знайдено по 12 цвяхів; глибиною 0,7—0,8 м знайдено по 1, 7, 10, 13, 14, 15 цвяхів; глибиною 0,8—0,9 м знайдено по 1, 10, 15 цвяхів; глибиною 0,9—1,0 м знайдено по 15 цвяхів.

Переважна більшість поховань без супроводжувального матеріалу. У заповненні поховань 2, 15 і 43 трапилися фрагменти кераміки XI—XII ст. (рис. 4: 4, 6, 14). У похованні 22 знайдено ґудзик (рис. 6: 2); у верхньому заповненні поховання 23 трапився ніж (рис. 6: 1); у центральній частині поховання 57 в районі тазу (кістки відсутні) виявлено пряжку та два поясних кільця з боків від неї (рис. 6: 14—16); у похованнях 48, 54 і 58 виявлено по два скроневі кільця (рис. 6: 3—6, 12, 13); з боків від черепу поховання 56 виявлено 5 скроневих кілець — 3 з правого боку і 2 з лівого боку (рис. 6: 7—11).

У центрі могили поховання 41 на її дні (глибина 0,5 м) виявлено кістки небіжчика, покладеного головою на захід. Знайдено череп, уламок нижньої щелепи, окремі кістки ребер, кістку лівої руки. Кістки ніг вказують на той факт, що ноги небіжчика були зігнуті в колінах і повернуті у південному напрямку. На схід від черепу було виявлено залишки тканини із шиттям металевими нитками.

Знахідки залишків частин одягу з шиттям є досить рідкісним при дослідженні давньоруських пам'яток. У XI—XIII ст. шиття, як правило, використовували на повсякденному й поховальному одязі заможної категорії містян і сільського населення.

Знахідка тканини з елементами шиття із поховання 41 ймовірно є частиною комірця (рис. 7). Тут шиття виконано у тератологічному стилі, що характеризується включенням зображень звірів і птахів у рослинний орнамент (Макарова 1997, с. 206).

На фрагментах шиття з Чернігівського некрополя присутні зображення вертикально поставленого крина, обабіч якого знаходяться круглі клейма птахів з розпущеними та складеними крилами. На думку дослідників такі орнаментальні композиції, у своїй більшості, характерні для давньоруських комірців XI—XII ст. і належали заможним містянам. Аналогії Чернігівському шиттю виявлені у Старій Рязані, Суздалі, Пушкіно, Твері — РФ (Степанова 2019, с. 285—286).

Окремо звернемо увагу на двосторонню геральдичну підвіску зі знаками Рюриковичів, знайдену в північно-західному куті поховання 5 (рис. 8: 1, 2). Судячи з розмірів могили 0,8 × 1,5 м, орієнтованої за віссю схід—захід, у ямі за християнською обрядовістю було поховано дитину. Глибина могили становила 0,27 м. У заповненні могили виявлено 6 цвяхів від домовини (по контуру). Тлін від домовини фіксувався у західній частині ями, там же знайдені

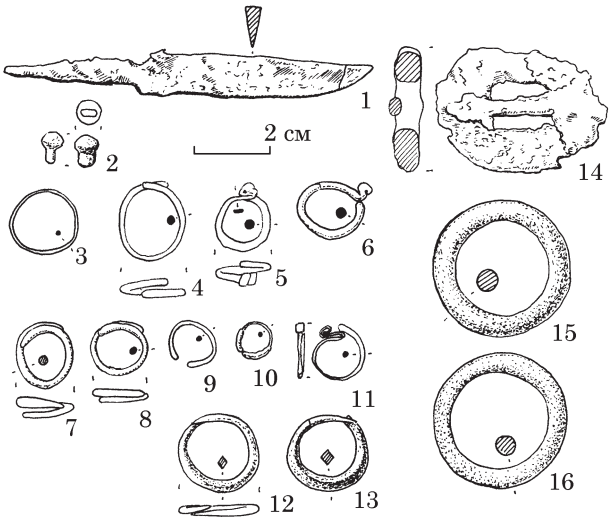

Рис. 6. Знахідки із поховань: 1 — № 23; 2 — № 22; 3, 4 — № 48; 5, 6 — № 54; 7—11 — № 56; 12, 13 — № 58; 14—16 — № 57

і фрагменти зубів. Підвіска знайдена за межею домовини у засипці на 0,14 м вище її дна. Це дозволяє висловити припущення про випадкове потрапляння підвіски до могильної ями під час засипки. Можливо з ґрунтом з поховання 8 (пошкодженого під час викопування могили), або з культурного шару. Підвіска з внутрішнього боку має сліди потертості від тривалого носіння на грудях. Це, на нашу думку, вказує на її приналежність дорослій людині, що носила її досить довго. Навряд чи підвіска належала дитині похованій у похованні 5.

Під час дослідження на Чернігівському Третяку 1991 р. було знайдено подібну мідну односторонню підвіску. Зображення тризуба нагадує знак Володимира Святославича на підвісках з с. Циблі та Новгорода початку XI ст. На гладкій зворотній стороні зберіглося прокреслене графіті, яке не вдалося розшифрувати через сильне пошкодження корозією (Новик 2002, с. 141—142).

Підвіска з поховання 5 виготовлена зі сплаву на основі срібла та міді (?), трапеціеподібної форми, розмірами 2,3 × 4,4 см (разом з вушком), товщина до 0,3 см, ширина вушка 0,5 см, діаметр отвору 0,3 см. На всій площі аверсу зображено тризуб, що складається із двох вертикальних бокових елементів (рогів). Між ними горизонтальна нижня частина з трикутним виступом униз по центру. Над ним знаходиться центральний вертикальний зубець із горизонтальною перемичкою на середині висоти. На завершенні центрального зубця знаходиться рівносторонній хрест, що частково заходить на вушне потоншення трапеції. Усі елементи доповнено складними заокругленими геометричним візерунками та завитками, подекуди подвійними лініями. Форма підвіски прямо залежить від форми зображеного на ній геральдичного знаку.



Рис. 7. Коміpець з поховання 41, фрагменти: 1, 8 — А; 2, 9 — Б; 3, 10 — В; 4, 11 — Г; 5, 13 — Д; 6, 12 — Е; 7, 14 — Є

Верхня частина реверсу має сліди потертості від довгого носіння підвіски, тому важко визначити важливі атрибутивні деталі знаку. Добре помітно два бокові вертикальні елементи (роги) та горизонтальна нижня частина з трикутним виступом униз по центру. Ці елементи досить подібні до першого зображення. На бокових вертикальних рогах не прослідковуються додаткові елементи. У центральній частині прослідковується нижня частина центрального вертикального зубця.

За класифікації підвіска відноситься до офіційних двосторонніх підвісок кінця X — першої половини XI ст., що використовувалися у якості вірчих знаків чиновників княжого апарату (докладніше про історіографію призначення див.: Колибенко та ін. 2008). На сьогодні відомо близько 10 давньоруських металевих підвісок (Київ, Чернігів, с. Циблі, Новгород, Полоцьк тощо), що мають зображення, інтерпретовані як знаки Рюриковичів, і датуються кінцем X — першою половиною XI ст. (Белецкий 2002, рис. 1; Михеев 2007, с. 227—228; Колибенко та ін. 2008). Особливістю знахідок з Новгорода (1956 р.), Києва, Ладоги і Чернігова (2020 р.) є зображення на аверсі та реверсі різних знаків-тризубів, але досить схожих між собою. Підвіски із с. Циблі, Полоцька та Передольського

погосту на Лугі (Новгородщина) разом з тризубом Володимира на звороті мали складні рослинні та геометричні орнаменти у вигляді хрестоподібних розеток, ускладнених додатковими завитками (проквітлого хреста). Ще в двох на звороті зображені стяг (Гньоздово, РФ) та меч із молотом Тора (Прикам'я, РФ). Виключенням є односторонні підвіски з Новгорода (1954 р.) і Чернігова (1991 р.) — мали лише лицьове зображення тризуба Володимира.

О. В. Колибенко та ін. провели аналіз форм, розмірів та зображень відомих знахідок і дійшли висновку, що кількість підвісок зі знаками Рюриковичів вказаного часу, за якими можна впевнено бачити офіційні атрибути великокнязівської влади, досить мала — всі інші відносяться до прикрас-імітацій другої половини XI—XII ст. Автори звузили кількість автентичних підвісок до 5 артефактів (залишивши 4 з 7, опублікованих С. В. Белецьким), вказують лише їх належність і час функціонування перебуванням на київському великокняжому столі двох князів — Володимира Святославича та Ярослава Володимировича (Колибенко та ін. 2008, с. 286—287). Тобто, тільки їм належало виготовлення і «ліцензування» цих підвісок-булл. С. М. Міхеєв розширює цей список до 7 екземплярів (Михеев 2014, с. 58). Пізніше публікується підвіска з Полоцька (Кежа 2021).

На думку С. В. Белецького, наявність двох зображень тризубів свідчить про діяння його носія в якості представника двох князів одночасно (Белецкий 2002, с. 140). З цією думкою не погоджується С. М. Міхеєв, який, за паралелями інтерпретації двосторонніх молівдовулів Н. П. Ліхачєва і двосторонніх пломбах дрогичинського типу В. Л. Яніна, пояснює це передачею ім'я та побатькові князя-тримача буллотірія (Михеев 2007, с. 228—230). Тобто, на лицьовій стороні зображено знак (або святий) власника (князя, що видав), на зворотній — його батька. Цим і пояснюється подібність тризубів на підвісках.

Спираючись на зображення тризубів, С. В. Белецький ідентифікує їх конкретним князям, синам та, навіть, кому могли належати підвіски.

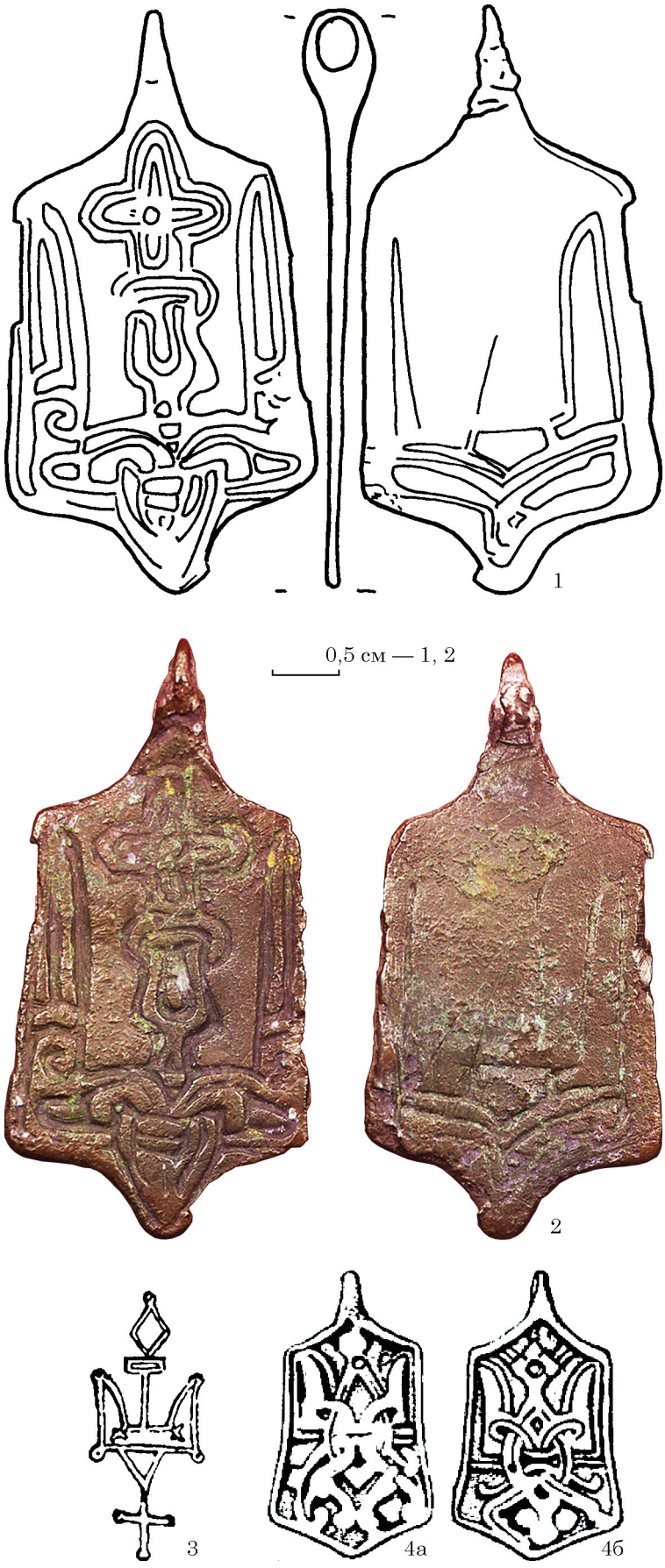

Рис. 8. Підвіска з поховання 5: 1 — прорисовка; 2 — фото; 3 — зображення тризуба на кістяній накладці з Тмутораканя; 4 — двостороння підвіска з Новгорода (1956 р.)

На основі цієї схеми (часові відрізки правління двох князів) автор датує час використання підвісок за літописними датами (Белецкий 2002, с. 143—145).

На його думку, підвіска з Новгорода (1956 р.) має одночасне зображенням знаків Мстислава (сторона «а» зі стилізованим хрестом чи ромбом на завершенні центрального зубця) і Ярослава Володимировичів, тому могла належати Костянтину Добриничу — посадський Новгорода часів дуумвірату (Белецкий 2002, с. 139, 143, рис. 1: 6). Підвіска з Ладоги має зображення знаків Володимира Святославича та Ярослава Володимировича (Белецкий 2002, с. 139, рис. 1: 3). Підвіски з Рюрикового і Даумгальського городищ мають знаки Ярослава Володимировича та його дядьки і старшого сина Володимира — Вишеслава (Белецкий 2002, с. 142, рис. 1: 4, 5). Автор дійшов такої думки, інтерпретуючи зміну нижнього трикутника тризуба Володимира на хрестоподібне закінчення. Подібним закінченням на підвісці з Білгородки і з-під Києва визначається знак сина Ярослава — Володимира (Белецкий 2002, с. 144, рис. 1: 7, 8). Стилізоване зображення птаху на центральному зубці знахідки з-під Києва автор приписує одному з синів Володимира — Судиславу Псковському (Белецкий 2002, с. 144, рис. 1: 7). Підвіска із Рождественського могильника, де з одного боку зображено тризуб Володимира Великого, а з іншого меч із молотом Тора, могла, на думку С. В. Белецького, належати Олаву Трюггвасону, хоча і залишає це питання відкритим (Белецкий 2002, с. 146—149; рис. 1: 2). Також автор припускає належність тих чи інших тризубів іншим історичним діячам — Іллі Ярославичу, Ростиславу Володимировичу.

Ю. М. Кежа, О. В. Колибенко з колегами, аналізуючи підвіски з тризубом Володимира Святославича та зображенням проквітлого хреста на звороті, відносять їх до вірчих знаків чиновників княжого апарату. Відсутність другого геральдичного знаку пояснюють або виконання функцій управління людиною з оточення київського князя, або відсутністю у місцевого князя власної особисто-родової емблеми: через неповноліття, далекі сімейні зв'язки, політичні мотиви (Колибенко та ін. 2008; Кежа 2021).

Підвіска з поховання 5 за усіма ознаками автентичності, запропоновані перерахованими авторами (контекст, форма, розмір, зображення), відноситься до групи вірчих знаків князів кінця X — першої половини XI ст. Вона має зображення двох тризубів, але, на відміну від переважної більшості, на лицевій (?) стороні не зображено тризуб Володимира Святославича або Ярослава Володимировича. Зображення на другій стороні дуже пошкоджено і є ймовірність, що один з двох вказаних тризубів міг бути там зображений.

Складніше питання зі знаком на аверсі. На сьогодні є сталим визначення тризубів синів Володимира за завершями їх центральних зубців, зберігаючи всі інші батьківські елементи. Так, зубець Ярослава вінчало коло, Мстислава — ромб, Ізяслава — хрест (Белецкий 2002, с. 140). Використовуючи цю традицію, С. В. Белецький визначив знак на підвісці з Новгорода (1956 р.) як тризуб Мстислава Володимировича, вгледівши на ньому стилізований ромб на завершенні центрального зубця.

За такою логікою, підвіска з поховання 5 має зображення тризуба Ізяслава Володимировича, що наразі піддається сумніву.

На сьогодні достовірно ідентифіковано лише три княжі знаки кінця X — першої половини XI ст., що мають підтвердження на найдавніших давньоруських монетах. Не викликає сумнівів, що двозуб з хрестом на лівому розі належав Святополку Окаянному, простий тризуб — Володимиру Святославичу, тризуб з кругом на центральному зубці — Ярославу Володимировичу. На думку С. М. Міхеєва спроби ототожнити інші відомі варіації тризубів з тим чи іншим князем вказаного періоду на сьогодні є передчасними (Михеев 2014, с. 60).

У 1953 р. в шарі середини XII ст. у Новгороді було знайдено відому вислу печать, де зображено тризуб з хрестом на завершенні центрального зубця і круговим написом, який В. Л. Янін прочитав як «Изас (ла)озо» (Михеев 2014, рис. 8). Саме це започаткувало традицію ототожнювати цей тризуб з Ізяславом Володимировичем. С. М. Міхеєв докладно проаналізував відому знахідку і прочитав напис за правилами (Михеев 2014, с. 53—55), отримавши ім'я « (С)ozontας», що співпадає з ім'ям та іншими автографами новгородця Созонта, який жив у місті в XII ст. На зворотному боці літери «гра» означають не «град Полоцк», а «грамма» (лист), тобто посада князівського писаря. Нижня частина тризубу потрапила на пошкоджену частину печаті та відсутня, верхня знаходить аналогію на графіті Георгіївського собору, Новгород (Михеев 2014, рис. 5). Таким чином, автор спростовує спроби атрибутувати особистий знак Ізяслава Володимировича, з чим погоджується О. В. Комар (Комар 2016, с. 32).

У публікації Ю. М. Кежа про знахідку підвіски з Полоцьку підняте питання про особисто-родовий знак Ізяслава Володимировича. На аверсі зображено тризуб Володимира Святославича, на реверсі зображено проквітлий хрест (Кежа 2021, рис. 1). Автор дотримується думки С. М. Міхеєва про хибність традиційного зображення тризуба Ізяслава. Наявність на звороті хреста і відсутність іншого типу тризуба пояснюється повною відсутністю особисто-родового знаку місцевого князя. Це, на думку автора, могло бути викликано спочатку його неповноліттям, тому підвіска з лише одним

тризубом київського князя могла належати наміснику-регенту, а пізніше — ранньою смертю Ізяслава Володимировича (Кежа 2021, с. 22, 24).

Враховуючи наведені дані, тризуб на аверсі підвіски з поховання 5 не можна пов'язати з Ізяславом Володимировичем.

Якщо прийняти до уваги спільну рису відомих знахідок підвісок — розміщення на аверсі тризуба саме київського князя, а також майже ідентичні зображення тризуба Володимира Святославича без додаткових елементів на завершенні центрального зубця, то наша підвіска відноситься до часу після 1019 р. (адже тризуб часів правління Святополка Окаянного 1015—1019 рр. достовірно відомий). Враховуючи, що цей тип підвісок проіснував до середини XI ст. (пізніше відомі репліки і прикраси), то час вжитку підвіски з поховання 5 припадає на княжіння Мстислава і Ярослава Володимировичів.

У такому випадку, один із зображених тризубів мав належати Ярославу. З відомих їх зображень форма кола на центральному зубці залишалася сталою, змінювалися лише деталі рисунку всередині кола. Малоймовірно, що коло могло трансформуватися в рівносторонній хрест. На нашу думку, знак Ярослава міг бути зображеним на зворотній стертій стороні.

Відповідно, на аверсі може бути зображення тризуба Мстислава Володимировича. Певний час їх правління з братом відзначається як дуумвірат, тобто особа, що носила підвіску в Чернігові, могла вільно використовувати за лицеву сторону знак чернігівського, а не київського князя.

Зовнішній вигляд тризуба чернігівського князя Мстислава Володимировича реконструйовано на основі однієї знахідки кістяної накладки на лук з давньоруського шару Тмутораканя (рис. 8: 3). Б. О. Рибаков атрибутував його належність саме сину Володимира, С. В. Бєлецький сину або онуку — Євстафію Мстиславовичу. О. Р. Артемьєв і А. А. Молчанов вбачали в цьому тризубі лише наслідування княжому знаку, як стилізований варіант тамги Володимира або Ярослава (Артемьев, Молчанов 1995, с. 190). С. М. Міхеєв лишає це питання відкритим (Михеев 2014, с. 51).

Враховуючи, що зображення на накладці спрощене і стилізоване, то у ньому можна розгледіти загальні риси нашої підвіски: центральний вертикальний зубець із горизонтальною перемичкою на середині висоти — прямокутник під ромбом; на завершенні центрального зубця знаходиться рівносторонній хрест — стилізований ромб на накладці.

На думку С. В. Бєлецького, старші сини могли наслідувати тризуб батька, змінюючи одну його деталь. Один із цих проявів — додавання на трикутний виступ в нижній частині хрестоподібне закінчення. Отже, дослідник може мати рацію, що тмутораканський тризуб міг належати Євстафію Мстиславовичу, тому на підвісці з поховання 5 може бути саме тризуб Мстислава.

Аналогію нашій підвісці можна вбачати в знахідці з Новгорода (1956 р.), де, як вже відзначалося, С. В. Бєлецький вбачає одночасне зображенням знаків Мстислава і Ярослава Володимировичів (Белецкий 2002, с. 139, 143, рис. 1: 6). Якщо прийняти цю точку зору, то на завершенні центрального зубця тризуба Мстислава зображено щось середнє між ромбом і рівностороннім хрестом (рис. 8: 4б), що може бути додатковим аргументом наведеним думкам.

На користь ототожнення тризубів з кістяної накладки і поховання 5 говорять також їх археологічний та історичний контекст, адже Мстислав був князем Чернігова, а його син в той самий час сидів у Тмуторакані.

Таким чином, археологічні дослідження 2020 р. на околиці давньоруського Чернігова дозволили виявити залишки міського некрополю у вигляді курганного та ґрунтового могильника.

Давньоруський ґрунтовий могильник з'явився саме на місці існування курганного поля, або ж одночасно з ним. При подальшому існуванні увесь простір був зайнятий курганами, слабкі (ледь помітні) сліди від ровиків пізніше були перекопані значною кількістю могил ґрунтового некрополя. Спочатку вони займали ділянки у міжкурганному просторі та у ровиках курганів. Можливо, частина була і у насипах, але зникла разом з ними. Таке розміщення могил значно змінювало вигляд місцевості. Під час викопування могил ґрунт викидався у ровики, а засипалася могила ґрунтом з насипу кургану. Це певною мірою вирівнювало рельєф, тому нові могили робилися на вже більш рівній поверхні, дотримуючись рядності з могилами більш раннього часу, які мали наземні ознаки на поверхні. Ділянка могильника у східному будівельному котловані використовувалася короткий час, про що свідчить щільність поховань. Можливо, це також пов'язано з ще наявними на той час курганними насипами. Розташування могил вказує і на певну рядність їх влаштування — можна виділити 5—7 рядів поховань.

Ймовірніше за все, окремі сім'ї мали на цій ділянці могильника свої сімейні ділянки і продовжували хоронити родичів біля старих могил. Саме така практика поступового виникнення рядів та ущільнення поховань і зафіксована у розкопах.

Сліди курганного могильника XI ст. та поховань ґрунтового некрополя (у міжкурганному просторі) XI—XII ст. вказують на дотримання християнського обряду поховання мешканцями Чернігова, а окремі знахідки розширюють наші уявлення в різних аспектах життя міста.

ЛІТЕРАТУРА

Артёмьев, А. Р., Молчанов, А. А. 1995. Древнерусские предметы вооружения с княжескими знаками собственности. *Российская археология*, 2, с. 188-191.

Белецкий, С. В. 2002. Лично-родовые знаки князей-Рюриковичей на металлических подвесках XI в. *Rutheniса*, 1, с. 134-151.

Казаков, А. Л., Черненко, О. Є., Сорокін, С. О. 2009. Археологічні дослідження на території Чернігова у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 98-99.

Кежа, Ю. Н. 2021. Изображение княжеского знака (трезубца) на подвеске из Полоцка: к вопросу о лично-родовом знаке Изяслава Владимировича. В: *Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў. V міжнародная навуковая канферэнцыя (Полацк, 15—16 крас. 2021 г.)*. Наваполацк: Полац. дзярж. ун-т, с. 21-25.

Козюба, В. К. 2021. Мікротопографія язичницького могильника X ст. під садибою Десятинної церкви в Киеві. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 209-228.

Колибенко, О., Колибенко, О., Тетеря, Д., Юрченко, О. 2008. Підвіска зі знаком Рюриковичів з Переяславщини та деякі роздуми з приводу інтерпретації геральдичних підвісок. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 268-289.

Комар, О. В. 2016. *Княжі знаки з Десятинної церкви*. Київ: МІДЦ.

Кропоткин, В. В. 1962. *Клады византийских монет на территории СССР*. Свод археологических источников, Е4-4. Москва: АН СССР.

Макарова, Т. И. 1997. Методика изучения орнамента. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 203-208.

Михеев, С. М. 2007. Двусторонние подвески со знаками Рюриковичей. В: *Единство гуманитарного знания: новый синтез. Материалы XIX международной научной конференции (Москва, 25—27 января 2007 г.)*. Москва: РГГУ, с. 227-230.

Михеев, С. М. 2014. К проблеме атрибутации знаков Рюриковичей. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*, 4 (58), с. 45-63.

Моця, О., Скороход, В., Ситий, Ю., Жигола, В. 2022. Дослідження у Чернігові. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 342-343.

Новик, Т. 2002. Подвеска из Чернигова со знаком Рюриковичей. В: *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников IX и X коллоквиумов*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 141-142.

Степанова, Ю. В. 2019. Вышивка в древнерусском костюме XI—XIII вв.: место, значение, орнамент. В: Ёлкина, И. И., Вагнер, М., Тарасов, П. Е. (ред.). *Искусство древнего текстиля. Методы изучения, сохранность, реконструкция. Материалы Российско-Германского семинара (Москва, 11—13 марта 2018 г.)*. Archaeology in China and East Asia, 7. Москва; Оппенхайм-на-Рейне: ИА РАН; Nünnerich-Asmus, с. 270-289.

Ситий, Ю. М. 2013. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернігів: Десна Поліграф.

Ширинський, С. С. 1962. *Звіт про розкопки, здійснені у 1962 р. Чернігівським загоном Придніпровської експедиції Інституту археології АН УРСР*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1962/56.

REFERENCES

Artemev, A. R., Molchanov, A. A. 1995. Drevnerusskie predmety vooruzheniia s kniazheskimi znakami sobstvennosti. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 188-191.

Beletskii, S. V. 2002. Lichno-rodovye znaki kniazei-Riurikovichei na metallicheskikh podveskakh XI v. *Ruthenica*, 1, s. 134-151.

Kazakov, A. L., Chernenko, O. Ye., Sorokin, S. O. 2009. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Chernihova u 2008 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, s. 98-99.

Kezha, Iu. N. 2021. Izobrazhenie kniazheskogo znaka (trezubtsa) na podveske iz Polotska: k voprosu o lichno-rodovom znake Iziaslava Vladimirovicha. In: *Belaruskae Padzvinne: vopyt, metodyka i vyniki paliavykh i mizhdystsyplinarnykh dasledavanniav. V mizhnarodnaia navukovaia kanferentsyia (Polatsk, 15—16 kras. 2021 g.)*. Navapolatsk: Polats. dziarzh. un-t, s. 21-25.

Koziuba, V. K. 2021. Mikrotopohrafiia yazychnytskoho mohylnyka X st. pid sadyboiu Desiatynnoi tserkvy v Kyievi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 209-228.

Kolybenko, O., Kolybenko, O., Teteria, D., Yurchenko, O. 2008. Pidviska zi znakom Riurykovychiv z Pereiaslavshchyny ta deiaki rozdumy z pryvodu interpretatsii heraldychnykh pidvisok. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, s. 268-289.

Komar, O. V. 2016. *Kniazhi znaky z Desiatynnoi tserkvy*. Kyiv: MIDTs.

Kropotkin, V. V. 1962. *Klady vizantiiskikh monet na territorii SSSR*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E4-4. Moskva: AN SSSR.

Makarova, T. I. 1997. Metodika izucheniia ornamenta. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, s. 203-208.

Mikheev, S. M. 2007. Dvustoronnie podveski so znakami Riurikovichei. In: *Edinstvo gumanitarnogo znaniia: novyi sintez. Materialy XIX mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Moskva, 25—27 ianvaria 2007 g.)*. Moskva: RGGU, s. 227-230.

Mikheev, S. M. 2014. K probleme atributatsii znakov Riurikovichei. Drevniaia Rus: *Voprosy medievistiki*, 4 (58), s. 45-63.

Motsia, O., Skorokhod, V., Sytyi, Yu., Zhyhola, V. 2022. Doslidzhennia u Chernihovi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 342-343.

Novik, T. 2002. Podveska iz Chernigova so znakom Riurikovichei. In: *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura. Tezisy dokladov uchastnikov IX i X kollokviumov*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 141-142.

Stepanova, Iu. V. 2019. Vyshivka v drevnerusskom kostiume XI—XIII vv.: mesto, znachenie, ornament. In: Elkina, I. I., Vagner, M., Tarasov, P. E. (eds.). *Iskusstvo drevnego tekstilia. Metody izucheniia, sokhrannost, rekonstruktsiia. Materialy Rossiisko-Germanskogo seminara (Moskva, 11—13 marta 2018 g.)*. Archaeology in China and East Asia, 7. Moskva; Oppenkhaim-na-Reine: IA RAN; Nünnerich-Asmus, s. 270-289.

Sytyi, Yu. M. 2013. *Khrystyianski pokhovalni pam'iatky davnoruskoho Chernihova*. Chernihiv: Desna Polihraf.

Shyrynskyi, S. S. 1962. *Zvit pro rozkopky, zdiisneni u 1962 r. Chernihivskym zahonom Prydniprovskoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii AN URSR*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1962/56.

O. P. Motsia, V. M. Skorokhod,
V. S. Zhyhola, Yu. M. Sytyi

THE RESEARCH OF THE BURIAL GROUND OF 11th—12th CENTURIES IN CHERNIHIV

The materials of archaeological research in 2020 on the territory of the mound and moundless necropolises

belonged to the Old Rus Chernihiv are examined and analyzed in the paper.

This is the area on the border of suburb and the territory beyond it, where the remains of a barrow necropolis (11th century) and the moundless burial ground (city cemetery of the 11th — mid-13th centuries) were discovered.

The barrows which were visible as early as the 18th century, belonged to the first stage of the burial ground functioning.

A total of 65 moundless burials were discovered. Judging by individual cases of cutting some graves by later ones we can confidently talk about the duration of the existence of the moundless burial ground in this area. The discovery of the rim of a pot of the 12th century and fabric from the collar may indicate the burials in the 12th century as well. Thus, the site was used for at least 200 years. During this time, the barrow mounds were significantly leveled, the external signs of moundless burials of the 11th century disappeared from the surface but the site continued to be used.

It is noteworthy that burials in the moundless necropolis are mainly without grave goods which is characteristic of the Christian tradition. The find of the pendant with the image of a trident is of great interest. It belongs to the official two-sided pendants of the end of the 10th — the first half of the 11th century and were used as the badges of officials of the princely apparatus. Judging by the features of the images of tridents on the obverse and reverse, the period of use of the pendant covers the reigns of Mstislav and Yaroslav Volodymyrovyches.

Keywords: Chernihiv, Old Rus times, barrows, burials, artifacts.

Одержано 20.06.2022

ЖИГОЛА Віталій Сергійович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ZHYHOLA Vitalii, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9420-4893, e-mail: gvjredaktor@gmail.com.

МОЦЯ Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
MOTSIA Oleksandr, Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Dr. hab., Prof., Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9032-0881, e-mail: oldrus@ukr.net.

СИТИЙ Юрій Миколайович, старший науковий співробітник, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, Чернігів, Україна.
SYTYI Yurii, Senior Researcher, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Chernihiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6117-3875, e-mail: yurisytyi@gmail.com.

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SKOROKHOD Viacheslav, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5317-0896, e-mail: skorohod-sv@ukr.net.

УДК 904.5(282.247.32-197.4)”654” DOI: 10.37445/adiu.2022.02.21

І. А. Готун, А. В. Петраускас

МОГИЛЬНИК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІПРІ

Публікація вводить до наукового обігу матеріали дослідження кладовища козацької доби, частково розкопаного Північною експедицією Інституту археології НАН України у с. Стайки на узбережжі Канівського водосховища. Характеризуються особливості матеріальної та простежених за матеріальними рештками елементів духовної культури жителів пункту, залучаються результати опрацювання виявлених знахідок фахівцями-антропологами.

Ключові слова: *поховальні практики, могильник, тілопокладення, козацька доба, Середнє Подніпров’я, Стайки.*

Північна експедиція Інституту археології НАН України на околиці с. Стайки колишнього Кагарлицького р-ну частково розкопала умовно названу Стайки 1 пам’ятку, яка включала багатошарове селище трипільської і зарубинецької (?) культур, часів палеометалів та доби Київської Русі з ліпною керамікою IX — початку X ст. і круговою давньоруською, а також сформований у період козацтва ґрунтовий могильник (рис. 1). Дослідження фінансувало ВАТ «Стайки-керамік» у рамках програми проведення науково-рятівних археологічних робіт, опрацювання отриманих матеріалів, введення їх до наукового обігу, популяризації для широкого загалу, створення історико-туристичного центру «Спадщина».

Пункт розташований приблизно за 1 км на північ — північний схід від с. Стайки, за 500 м на північ від асфальтованої дороги до цегельного заводу, займає рештки південної частини майже повністю знищеного глиняним кар’єром останця правого берега Дніпра (рис. 2). Культурні нашарування потужністю до 1,4 м з уламками різночасової кераміки, печиною, вуг-

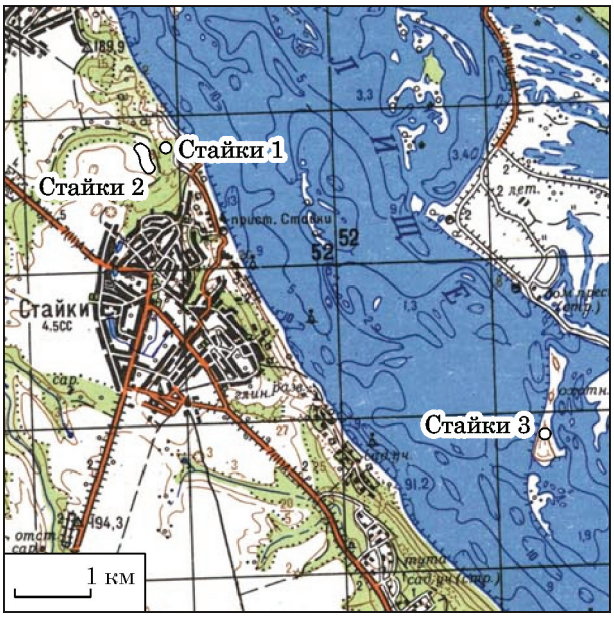

Рис. 1. Місцерозташування пам’яток культурної спадщини біля с. Стайки. Картооснова: Главный штаб М-36-62. Обухов. М 1 : 100000. Система координат 1942 г. Состояние местности на 1992 г. Издание 1993 г.

ликами, кістками тварин простежені на всій вцілілій площі. Пам’ятки на північ від села були відомі з XIX ст.: В. Б. Антонович за донесенням Стайківської волості відзначив *«в околиці три городища, обнесені валами і ровами: 1) Одне овальне, у напрямку села Рудаковка, за 2 версти від містечка… 2) Друге за 4 версти, у напрямку села Койлова* [1]*, трикутне, 186 сажнів у окружності. 3) Третє кругле, за 7 верст у*

1. Ймовірно — розташовані на протилежному березі Дніпра нині затоплене водами Канівського водосховища с. Рудяків і сусіднє с. Кийлів.

© І. А. ГОТУН, А. В. ПЕТРАУСКАС, 2022



Рис. 2. Вціліла частина багатошарового поселення й могильника козацької доби Стайки 1, вигляд зі сходу

напрямку села Юшки» (Антонович 1895, с. 26), що наведене і згодом (Шендрик 1977, с. 66, 67). А розміщення згаданого перекритого могильником селища на відокремленому від основного масиву плато балкою панівному узвишші, як уже відзначалось, дозволяє вбачати певні паралелі з городищем «у напрямку Койлова», враховуючи, що останній, хоч і перебував на протилежному боці Дніпра, міг слугувати, особливо до створення водосховища, доволі зручним орієнтиром (Петраускас, Готун, Квітницький 2007, с. 303). Водночас, на краю берега Дніпра за півкілометра вище за течією від дослідженого осередку розташований Новгород Святополч — південне Витачівське городище, локалізація якого теж відповідає «койловському» напрямку. Тому достеменно з пам'яткою на території кар'єру у Стайках варто пов'язувати поселення на береговому останці за 1 км на північ від села, описане за результатами розвідки Н. М. Кравченко, О. В. Петраускаса і Р. Г. Шишкіна (Кравченко, Петраускас, Шишкин 1985—1986/134, с. 25, 26) і включене до різних довідкових видань з археології регіону (Петрашенко, Козюба 1999, с. 35, 36; Овчинников, Квітницький 2004, с. 620).

У 2004 р. після звернення керівництва ВАТ «Стайки-керамік» до Облуправління культури у зв'язку з фіксацією в осипі ґрунту людських кісток пункт відвідали працівники Київського обласного центру з охорони пам'яток О. Б. Солтис та О. В. Бреяк, а співробітники Північної експедиції ІА НАНУ під час обстеження об'єкта з метою визначення культурно-хронологічних особливостей, характеру руйнувань та можливості організації рятівних досліджень зібрали на його поверхні різночасовий археологічний матеріал. Наступного року пам'ятку оглянув П. П. Толочко, а О. Г. Корвін-Піотровський, І. Д. Потєхіна та Є. В. Пічкур після надходження до ІА НАН України інформації від мешканців села стосовно пошкодження розташованого на його околицях давнього кладовища провели на осередку рекогносцировочні роботи з розчисткою двох частково зруйнованих осипом поховань, здійснених з дотриманням канонів християнської обрядовості у збитих залізними цвяхами дерев'яних трунах та зібрали рештки ще одного повністю переміщеного кістяка.

У ході розкопок 2006 р. на пам'ятці Стайки 1 відкрито близько 250 м^2 (рис. 3, 4) та зібрано артефакти перелічених культурно-історичних періодів (Готун, Квітницький, Петраускас 2007; Петраускас, Готун, Квітницький 2007). Найбільш цікаві та наукомісткі матеріали відносяться до IX — можливо, початку X ст. Цим часом датовано господарську яму й підквадратну в плані житлову споруду із заглибленою в материк основою, рештками дерев'яних колод уздовж стін, з обладнаною жаровнею глинянокам'яною піччю у кутку і скупченням мушель *Unio* на долівці. Керамічний комплекс житла представлений ліпними та ранньогончарними посудинами. Виявлені також залізні кольчужне кільце (?), ніж, ліпне біконічне пряслице, скляні намистини, численні точильні камені зі слідами перебування у вжитку, оплави кольорових металів, кістяні проколки (Готун, Петраускас, Квітницький 2008).

За 200—300 м на захід від описаної пам'ятки знаходиться багатошарове поселення відкритого типу, що отримало назву Стайки 2 (хоча, найімовірніше, за доби Київської Русі обидва осередки належали до інфраструктури згаданого Святополча). Зафіксовано пункт у результаті обстеження прилеглої до зазначеного останця земельної ділянки у зв'язку з її господарським освоєнням. З півдня й півден-

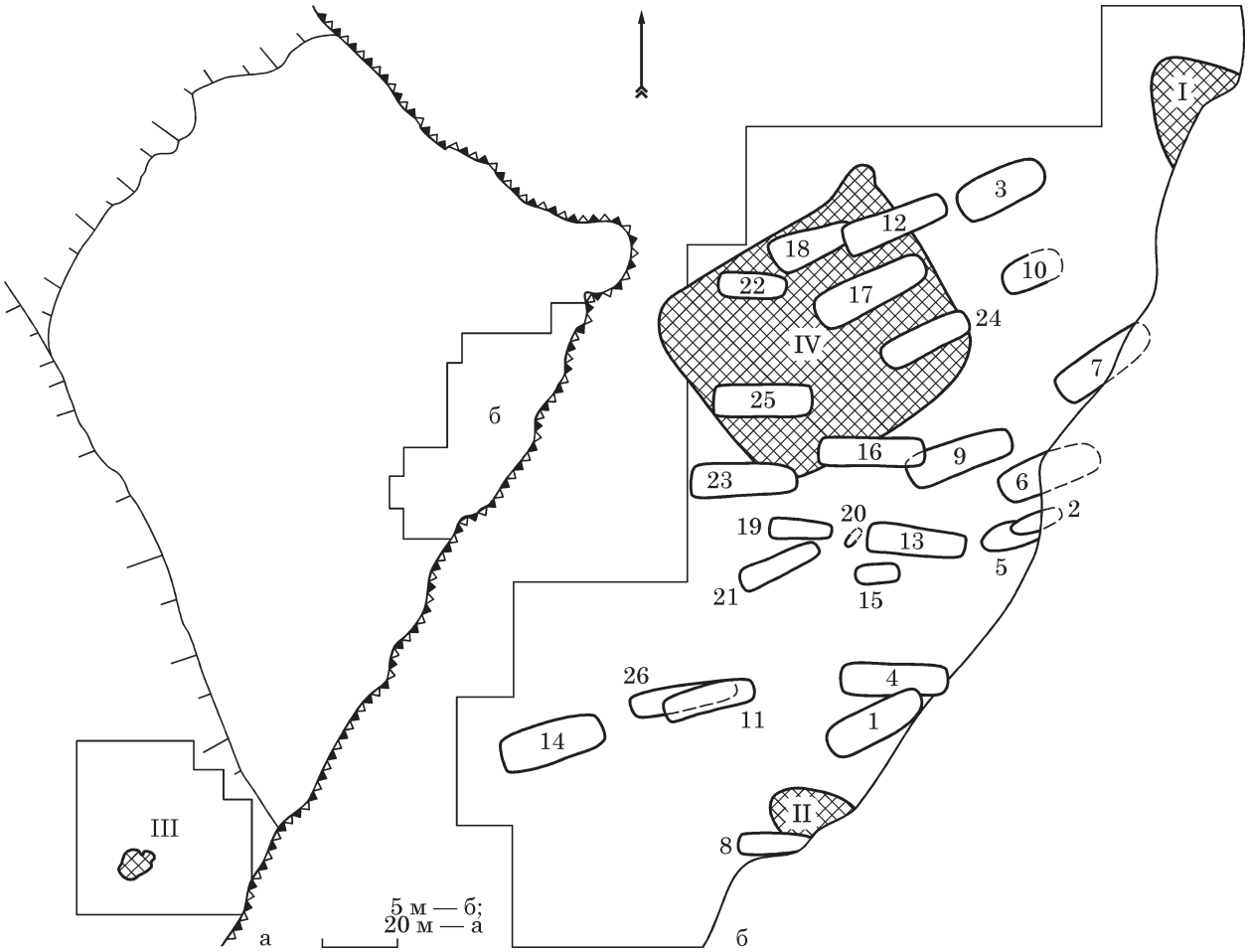

Рис. 3. Стайки 1: а — план-схема залишків зайнятого пам'яткою останця з позначенням місця розташування розкопів; б — розкоп у північно-східній частині; *римськими* цифрами пронумеровано об'єкти поселенської структури, *арабськими* — могильника козацької доби

ного сходу він обмежений стрімкими схилами порослого лісом глибокого яру, по дну якого прокладено асфальтову дорогу до цегельного заводу (рис. 1). У результаті шурфування території на південному (правому), західному (витоки) та північному схилах балки-западини, яка спускається до останця, охоплюючи його з півдня й півночі, зафіксовані локальні зони культурних нашарувань потужністю до 0,5 м. Роботами виявлені уламки ліпної кераміки доби бронзи — раннього заліза, другої половини I тис. н. е. (VII—VIII ст. (?)) та ранньогончарної VIII—IX ст. і кружальної XII—XIII ст., фрагменти кісток тварин, шматки обмазки, каміння та шлаків. Декілька знахідок могло належати посуду зарубинецької культури. Показовий уламок перевитого жовтою ниткою скляного браслета доби Київської Русі. Результати здійсненого обстеження дозволили констатувати, що суміжна з частково розкопаним останцем пам'ятка має доволі значні розміри: її площа становить понад 40 га (Петраускас та ін. 2007). Крім дотичних до місця розкопок 2006 р. площ експедицією оглянуто і найближчу до села групу островів, де у кількох місцях зібрано матеріали бронзового, ранньозалізного та пізньосередньовічного періодів з виділенням у місці їхньої найвищої концентрації селища Стайки 3 (рис. 1), а також опрацьовано унікальні речі із вивченого осередку, що експонуються у краєзнавчому музеї с. Стайки.

У той час, як матеріали розкопаної поселенської структури у тому чи іншому обсязі до наукового обігу введені, понад те, здійснена також спроба проаналізувати історичну спадщину села загалом, дані щодо розкопок могильника були охарактеризовані лише за результатами опрацювання їх спеціалістами з антропології (Долженко 2011; Козак 2014; Потєхіна 2016; 2020), у звіті про польові дослідження пункту та в усній формі на одному із наукових форумів [1], а у наведених публікаціях згадані тільки у загальних рисах, хоча і можуть викликати певну зацікавленість у середовищі колег. На ліквідацію означеної прогалини і спрямована запропонована стаття.

1. Ідеться про доповідь авторів «Пізньосередньовічний могильник у с. Стайки на Дніпрі» на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Київ і Київщина в часи Великої Північної війни: люди, події, пам'ятки» (до 300-річчя від часу завершення), м. Київ, 29 жовтня 2021 р., покладену в основу цієї праці.



Рис. 4. Робочий момент початку стаціонарних досліджень пам'ятки

У ході робіт експедиції (без урахування решток поховань, зібраних представниками ВАТ «Стайки-керамік» та колегами) виявлено і розчищено 26 тілопокладень, зарахованих до некрополя козацької доби. Вони переважно безінвентарні, у заповненні могильних ям зрідка траплялися залізні цвяхи чи скоби від домовин, не виключено також, що частина покійників була похована не в дерев'яних трунах, а в саванах. Розташовані небіжчики досить щільно, місцями вони залягали у три—чотири ряди одне над одним, верхні виявлені безпосередньо у дерновому шарі й пошкоджені здійсненою для висаджування на поверхні останця лісу плантажною оранкою і, відтак, кореневою системою дерев (рис. 4). Поховані традиційно орієнтовані головою на захід із незначним відхиленням на південь, серед них привертають увагу чоловічі кістяки зі слідами травм ключиць та ребер, рук, ніг, що може засвідчувати їхню належність якщо не до кола професійних військових, то, у всякому разі, до учасників певних бойових зіткнень, хоча поруч були досліджені і регулярні поховання мирних мешканців. З культурного шару осередку походять дві нумізматичні знахідки, за якими було умовно визначено час існування відкритої ділянки цвинтаря. Одна з них, за спостереженнями Г. А. Козубовського, репрезентована срібною (?) заготовкою монети чи демонетизованим виробом XVII ст. (?) зі знищеним у процесі обігу зображенням, інша — однією із відомих під назвою шеляга найпоширенішою у цей час на грошовому ринку українських земель монетою — срібним ризьким солідом прибалтійських володінь Швеції карбування 1653 р. королеви Христини (1632—1654 рр.) [1].

Попри те, що деякі могили пошкоджені кар'єром (зокрема, область ніг поховань 2, 4, 5 і 10, східна частина поховання 6, північно-східна частина поховання 7, нижня частина ніг та права рука поховання 8), а в окремих випадках, переважно — у дітей та підлітків, відзначено поганий стан кісткової тканини (поховання 2 — не вціліли кістки частини тазу та нижніх кінцівок, 10 — те ж саме, а також кістки грудної клітини, 9 — кістки нижньої частини рук, 19 — частина кісток черепа, 20 — більшість кісток, крім гомілкової та частини кісток черепа і грудної клітини, 21 — кістки кистей, 23 — кістки черепа, частина кісток грудної клітини та правого плеча), у результаті досліджень вдалось відзначити наявність певних особливостей у поховальних практиках населення козацького містечка Стайки.

Так, контури могильних ям виявлені у чотирьох похованнях: 14 (1,65 × (0,50—0,65) м), 23 (1,60 × (0,40—0,52) м), 24 (1,45 × (0,30—0,45) м) та 25 (1,55 × (0,35—0,45) м), причому, частина з них (поховання 23 і 24) репрезентує дитячі могили. Відповідно, у комплексах 1—13, 15—22, 26 особливості поховальних споруд через специфіку навколишнього ґрунту залишились нез'ясованими. Натомість, у похованні 12 по всій, у похованні 24 — майже по всій зайнятій кістяком площі зафіксовано залишки труни, а у похованні 7 зітліла деревина від домовини простежена з північного заходу та південного сходу від небіжчика.

Могильним ямам вивченого пункту притаманні, де це вдалось простежити, похилі стінки і, зазвичай, рівне дно, яке у окремих випадках мало незначний ухил у напрямку ніг (поховання 5, 4, 8, 19, 23 та 25 — 5 см, поховання 20 — 3 см (хоча у першому випадку, з огляду на руйнування нижньої частини кістяка кар'єром, наведений показник відображає різницю рівнів залягання черепа і тазових кісток небіжчи-

1. Маючи нагоду, автори вважають своїм приємним обов'язком висловити щиру вдячність вельмишановному колезі за надану консультацію, завдяки якій уточнено датування знахідки, наведене у попередній публікації про результати розкопок пам'ятки.

ка)) або голови (поховання 1 — 4 см, поховання 24 — 3 см). Форма могильних споруд, яким властиві заокруглені кути, як правило, близька до прямокутної або трапеціеподібної.

У літературі відзначалось, що приписів указу Петра I 1723 р. стосовно поховань небіжчиків на трьохаршинній глибині населення не дотримувалось досить тривалий час, що навіть спричинило введення Олександром I після епідемії чуми 1771 р. відповідного покарання для порушників. Оскільки вивчена ділянка цвинтаря формувалась раніше нормативних актів імператорів, покійники на ній були покладені на глибині 0,35—0,90 м від сучасного денного рівня. І хоча з огляду на проведені на осередку земляні роботи цей показник абсолютизувати не варто, картина відносного розташування різних комплексів відображена ним об'єктивно. У присвяченій підсумкам польових робіт публікації було констатовано залягання померлих у три—чотири яруси. На етапі узагальнення результатів проведених досліджень дещо коректнішим видається формулювання щодо простежених трьох—чотирьох рівнів дна могил, оскільки конкретні горизонти поховань на розкопаній території виділити складно. Зокрема, відзначено глибину 0,35 м (поховання 2), 0,37 м (поховання 21), 0,35—0,40 м (поховання 8), 0,40 м (поховання 22), 0,45 м (поховання 11 та 16), 0,48 м (поховання 3), 0,45—0,50 м (поховання 19), 0,50 м (поховання 12, 14 та 17), 0,53 м (поховання 15), 0,50—0,53 м (поховання 20), 0,56 м (поховання 6), 0,54—0,58 м (поховання 1), 0,55—0,60 м (поховання 5), 0,60 м (поховання 13 і 18), 0,65 м (поховання 10), 0,68 м (поховання 9), 0,72 м (поховання 7), 0,70—0,75 м (поховання 23), 0,75 м (поховання 26), 0,73—0,78 м (поховання 4), 0,77—0,80 м (поховання 24) та 0,85—0,90 м (поховання 25). Наведені дані показують, що певні усталені показники глибин серед отриманих промірів встановити важко, хоча випадки повного збігу або різниці у декілька сантиметрів у їхніх величинах у різних комплексах місце все-таки мають. Суттєво, що попри поширену думку стосовно меншої глибини могил дітей порівняно із похованнями дорослих, матеріали розкопаної ділянки цвинтаря в Стайках демонструють відсутність такого співвідношення. Так, дитячі кістяки виявлені на глибині 0,35, 0,40, 0,50—0,53, 0,53, 0,65, 0,70—0,75 та 0,77—0,80 м (відповідно, поховання 2, 22, 20, 15, 10, 23 і 24), скелети підлітків / молодих індивідів — 0,45—0,50 і 0,37 м (поховання 19, 21), дорослих — 0,35—0,40, 0,45 (2 випадки), 0,48, 0,50 м (3 випадки), 0,54—0,58, 0,56, 0,55—0,60, 0,60 (2 випадки), 0,68, 0,72, 0,75, 0,73—0,78 і 0,85—0,90 м (відповідно, поховання 8, 11 і 16, 3, 12 та 14 і 17, 1, 6, 5, 13 і 18, 9, 7, 26, 4, 25).

Спеціалістами свого часу підкреслювалось, що сподівання на Воскресіння Христа і готовність померлого зустріти друге пришестя Спасителя під час одного зі сходів Сонця зумовлювали укладання православних небіжчиків головою на захід, відповідно, обличчям у напрямку сходу (Булгаков 1913, с. 1359). Стайківські покійники зорієнтовані головою на захід (поховання 4, 5, 8, 13, 16, 19, 22, 23, 25) і захід — південний захід (поховання 11, 12, 26). Відзначено також непоодинокі випадки спрямування голови на південний (поховання 1—3, 6, 7, 9, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 24) та північний захід (поховання 10), що традиційно вважають зумовленим положенням Сонця над лінією горизонту сезонним відхиленням. На деяких кладовищах свого часу було простежено, що поховання з відступом від західної орієнтації сягали меншої глибини, оскільки здійснювались у холодну пору року у мерзлій землі. Для вивченої ділянки стайківського кладовища таке співвідношення не зафіксоване. Зокрема, могили, спрямовані узголів'ям на захід, були заглиблені в ґрунт на 0,35—0,40, 0,40, 0,45, 0,45—0,50, 0,55—0,60, 0,60, 0,70—0,75, 0,73—0,78 та 0,85—0,90 м (поховання, відповідно, 8, 22, 16, 19, 5, 13 і 18, 23, 4, 25). Зорієнтовані на захід — південний захід поховання (11, 12, 26) сягали відзначок, відповідно, 0,45 м, 0,50 м та 0,75 м. Глибини поховань з південно-західною орієнтацією (2, 21, 3, 14 і 17, 20, 15, 6, 1, 9, 7, 24) становили, відповідно, 0,35, 0,37, 0,48, 0,50 (2 випадки), 0,50—0,53, 0,53, 0,56, 0,54—0,58, 0,60, 0,68, 0,72 та 0,77—0,80 м. Поховання 10 зі спрямуванням небіжчика на північний захід виявлене на глибині 0,65 м. Прогнозовано констатована відсутність закономірностей, як і у випадку із заглибленням могильних ям, у орієнтації мерців різного віку. Дитячі поховання були спрямовані на захід (поховання 22, 23), південний (2, 15, 20, 24) та північний захід (10). Могили підлітка / молодого індивіда (19 і 21) головою були зорієнтовані, відповідно, на захід та південний захід. Різноманітні варіанти орієнтації простежені у похованнях дорослих: захід (поховання 4, 5, 8, 13, 16 і 25), захід — південний захід (11, 12 та 26), південний захід (1, 3, 6, 7, 9, 17 і 18).

Особливих відмінностей у положенні кістяків не виявлено: померлі покладені випростано на спині, за винятком випадків з похованням 9, де скелет був дещо зігнутим і похованнями 17 та 18, у яких ноги виявились щільно зведеними, можливо — в результаті тугого сповивання саваном. Відзначена різниця у розташуванні рук (поховання 1, 11, 12 та 24 — ліва на животі, права на грудях; 3 — навпаки, 4 і 23 — права на животі, ліва вздовж тіла, 14 — обидві на животі паралельно одна одній, 16 — ліва на животі, права в області таза, 17 і 18 — навпаки, 21 — обидві вздовж тіла; 25 — ліва на грудях, права — в області таза) відображає традиційне покладання їх схрещеними на грудях / животі, як у похованнях 2, 5, 7, 13, 19 та 22 з наступним зміщенням у результаті посмерт-

них біохімічних процесів у ході скелетизації (у кількох випадках характеристики положення рук не отримано: у похованнях 6 та 9 зафіксовано лише, що плечові кістки були розміщені вздовж тулуба, передпліччя не вціліли, у поховані 8 кістки лівої руки розчищені на животі, правої — знищені кар'єром, у похованнях 10 та 20 кістки рук не збереглись, у похованнях 15 і 26 — зміщені відносно первинного положення). Те ж саме стосується місцезнаходження голови загалом, яка крім звичного положення горілиць була повернутою праворуч (поховання 1, 9, 13 та 15), повернутою праворуч і дещо схиленою вправо (поховання 21), схиленою на праве плече скронею донизу (поховання 11), дещо схиленою вправо (поховання 18), дещо нахиленою чи нахиленою до лівого плеча (поховання 3, 14 та 26), зміщеною на ліве плече і перевернутою (поховання 6), повернутою ліворуч (поховання 4), спрямованою верхньою щелепою догори (поховання 5 і 8) та нижньої щелепи зокрема, знайденої праворуч від голови (поховання 3), або в області шиї (поховання 5) чи грудей (поховання 6) покійника.

Практично всі вивчені поховання відповідно до канонів християнської обрядовості безінвентарні. Винятком може слугувати лише поховання 16 з монетами, про які йшлось вище, але залягання останніх на 0,55 м нижче рівня скелета зумовлює проблематичність безапеляційного віднесення вказаних знахідок до описаного комплексу, хоча й синхронні їм поселенські нашарування у цій частині пам'ятки не простежені: з горизонту 0,75—1,00 м розкопу Б-3, у системі якого досліджене згадане поховання, крім знахідок, побутування яких вкладається у досить широкі хронологічні рамки (кістки тварин та людини, каміння) походили фрагменти керамічного посуду трипільської культури, періоду палеометалів та другої половини I тис. (?). Суттєво, що й розташовані над вказаним горизонти утримували лише ліпний керамічний матеріал часів Трипілля, середньодніпровської (?) і тшинецько-комарівської культур доби бронзи та періоду пізньої бронзи — раннього заліза, київського типу (?), слов'ян другої половини I тис., фрагменти ранньогончарної кераміки з виразними слідами обробки поверхні на гончарному колі, а також уламки кружального посуду часів Київської Русі, побутування якого, виходячи з особливостей моделювання верхнього краю вінець кухонних горщиків, вкладається у межі XII — першої половини XIII ст. Показово, що матеріали козацької доби поруч згаданого поховання не виявлені, та й взагалі кераміка XVII—XVIII ст. у шарі розкопу представлена одиничними дрібними фрагментами. Відтак, припущення про зв'язок описаних монет саме з похованням 16 доводиться розглядати як одне із цілком імовірних.

Крім того, у похованнях 3, 17 (відповідно, за 0,25 та 0,23 м над кістяком) і 12 (на 0,05 м нижче рівня кістяка) були зафіксовані залізні цвяхи, у похованні 5 (на відстані 0,05 м над дном могильної ями) — фрагмент залізної скоби. Незначна кількість зібраних у могилах металевих елементів кріплення може опосередковано вказувати на використання місцевою людністю столярних способів з'єднання окремих деталей труни, за яких згадані цвяхи та скоба могли фіксувати віко на ящику тощо.

У засипці вивчених могильних ям у двох випадках (поховання 1 та 24) відзначено наявність властивих прилеглому культурному шару дрібних уламків кераміки трипільської культури та доби палеометалів, остеологічного матеріалу і незначного розміру шматків печини та каміння, а також уламків стулок молюсків.

Прикладом одного із розкопаних комплексів може слугувати поховання 1 (рис. 5: а). Випростаний на спині зі спрямованою на південний захід повернутою вправо головою кістяк дорослого індивіда зафіксований на глибині 0,54—0,58 м (зі зростанням наведеного показника у південно-західному напрямку, в бік голови). Ліва рука небіжчика виявлена на животі, права — на грудях. Контури могильної ями не простежені, у прилеглому до скелета ґрунті зібрано два неорнаментованих фрагменти стінок ліпної посудини доби Трипілля, два шматки каменю та уламок кістки тварини.

Інший приклад — поховання 14 (рис. 5: б), яке теж належало дорослому. Витягнутий на спині кістяк мав аналогічну попередньому орієнтацію, схилений на праве плече череп і складені на животі паралельно одна одній руки. Глибина підпрямокутної із заокругленими кутами могильної ями становила 0,50 м, довжина — 1,65 м, ширина у південно-західній частині — 0,6 м, у північно-східній — 0,5 м. Знахідок її заповнення не містило.

Привертає увагу так само спрямоване дитяче поховання 24 (рис. 5: в). Його скелет лежав горілиць випростаним на спині з поміщеною на груди правою рукою та на живіт — лівою, а могильна яма мала підтрапецієподібну із заокругленими кутами форму, похилі стінки і пласке дно на глибині 0,77—0,80 м. Її розміри, зростаючи в бік заходу, становили 1,45 × (0,30—0,45) м. На дні простежені доволі чіткі залишки домовини у вигляді зітлілого дерева, а у межах заповнення зафіксовані каміння і печина (відповідно, 10 та 3 шматки), фрагмент кістки тварини, 6 частин стулок молюсків *Unio* та уламок позбавленої виразних культурно-хронологічних ознак неорнаментованої стінки ліпної посудини.

Показове також поховання 16 (рис. 5: г), яке, попри незначну глибину — 0,45 м від рівня сучасної денної поверхні — збереглось неушкодженим. Воно належало випростаному на спині та зорієнтованому головою на захід дорослому зі спрямованим лицевим відділом догори черепом, покладеною на живіт лівою рукою і в область тазових кісток правою. У темному чор-



Рис. 5. Фото поховань із розкопаної ділянки могильника періоду козацтва у Стайках: а — № 1, вигляд з північного сходу; б — № 14, вигляд зі сходу; в — № 24, вигляд з південного сходу; г — № 16, вигляд із заходу

ноземі заповнення могильної ями не читалось. Безпосередньо під кістяком на глибині 1,00 м були виявлені згадані нумізматичні знахідки, що виступили хронологічним репером дослідженої у 2006 р. ділянки кладовища.

Привертає увагу факт пошкодження окремих комплексів, прикладом чого можуть слугувати поховання 12 зі спрямованим лицевою частиною у протилежний від кістяка бік черепом; поховання 15 з переміщеними кістками грудної клітки та рук; поховання 22 з перевідкладеним черепом і зміщеними вбік та вниз кістками лівої ноги і поховання 26 з виявленими поза місцем первинного перебування кістками рук. Та й відсутність у деяких похованнях окремих складових скелету за цілком пристойної збереженості інших кісток станом останніх або специфікою навколишніх ґрунтів пояснити важко. Не менш показові наявність біля поховання 26 кісток іншої особини та фіксація антропологічних матеріалів у нашаруваннях розбитих на пам'ятці розкопів: А-3 — 8 кісток чи їхніх фрагментів, Б-3 — 162, Б-4 — 25 (за спостереженнями О. Д. Козак, наведені знахідки із шару пункту належали щонайменше семи індивідам). Частина з них цілком могла бути переміщеною за межі могил у результаті життєдіяльності землерийних тварин (що засвідчує наявність дрібних кісток типу фаланг і фрагментів більш об'ємних у заповненні об'єктів, які функціонували на цій території раніше: 1 — 1 знахідка, 3 і 4 — по 2) і внаслідок недавнього антропогенного впливу. Залишення місця первинного перебування іншими відбулось, вочевидь, у ближчі до функціонування цвинтаря часи, ймовірно — на етапі, коли зовнішні ознаки існування в тій чи іншій точці поховання ставали вже маловиразними. Прикладом указаного може слугувати переміщення кісток правої руки поховання 26, виконане, найімовірніше, при влаштуванні поховання 11.

Водночас доводиться констатувати, що досліджені поховання здійснені впродовж доволі нетривалого часу, оскільки часткове взаємоперекриття могил простежене лише в кількох випадках. Так, поховання 11 прорізало бічну південно-східну частину поховання 26, а поховання 12 перекрило в області ніг північно-східну частину поховання 18. Подібна ситуація і з похованнями 2 та 5, дещо меншою мірою — з похованнями 16 та 9 і 1 та 4. Контури могильних ям у них не простежені, водночас, кістяки похованих, залягаючи на різній глибині, у плані частково співпадають.

Планіграфічні і стратиграфічні спостереження стосовно поховань у межах вивченої площі,




Рис. 6. Вигляд зі вцілілої ділянки пам'ятки на Канівське водосховище та панораму Лівобережжя

як демонструють наведені характеристики дослідженої ділянки кладовища, не дали підстав для формулювання висновків щодо певних закономірностей у розташуванні могил цього цвинтаря. Водночас, у центральній частині розкопу Б-3 простежена певна концентрація поховань, зокрема й з наведеними прикладами часткового перекривання за наявності на незначній відстані незайнятих територій. Не виключено, що описаний випадок вказує на існування у складі кладовища окремих ділянок, які належали одній родині або близьким родичам.

Дослідження отриманих під час розкопок та зібраних у зруйнованому культурному шарі антропологічних матеріалів (загальне число проаналізованих поховань склало 29) привів О. Д. Козак до висновку, що 12 із них належали чоловікам, 7 — жінкам і 10 — дітям різного віку [1]; чоловіки помирали в середньому у 42,4 роки, жінки — у 38,6, максимальна смертність дітей припадає на 6—14 років, що перебуває у межах нормальних варіацій для синхронних та більш ранніх серій України. У результаті опрацювання хоч і нечисленної, проте цікавої стайківської вибірки висловлено припущення, що представлене на цвинтарі населення жило впродовж відносно короткого проміжку часу, вивчена ділянка кладовища може відображати регулярні поховання мирних жителів та могили учасників бойових дій. Простежені тут показники смертності притаманні мешканцям синхронних сіл. Населенню властиві середній зріст, міцна статура та добре розвинений рельєф кісток. Деякі поховані, вочевидь, пов'язані родинними зв'язками. Менші діти страждали авітамінозами, старші — інфекційними захворюваннями та порушенням обміну речовин, можливо через сезонні голодування; вони також витримували значні фізичні навантаження, що, схоже, маркує використання дитячої праці. Загоєні рублені травми черепа зрілих чоловіків, ймовірно, відображають козацьке повстання 40-х років XVII ст. Серед занять небіжчиків — володіння шаблею, вогнепальною зброєю, гребля. В групі репрезентовані рибалки та, схоже, обслуга переправи. Похованих також характеризує постійне перебування на холодному вологому повітрі. Чоловіки у дитинстві отримували більш збалансоване харчування, яке, ймовірно, включало хліб з муки грубого помелу, м'ясо, вітамінізовані продукти, такі як цибуля, вони уникали голоду чи хвороб і були більш захищеними, аніж жінки, але водночас зазнавали значних навантажень, травм та хворіли різними інфекціями. Наслідки важкої праці типу перенесення відер з водою та збирання врожаю відображені і на скелетах жінок. Травми та зміни суглобів у них мали переважно побутовий характер і, за деяким винятком, вказують на землеробські заняття. Прикріплені до місця жінки та діти використовували муку більш дрібного помелу, вживали, схоже, добре приготовані каші та солодкі фрукти. Викликаний природними негараздами і, ймовірно, дещо більше, політичними катаклізмами, загальний стресовий стан популяції мав наслідком загальне зниження імунітету, що зумовило високу частоту інфекційних захворювань, головним чином у дітей, порушення обміну речовин, наявність злоякісних утворень (Козак 2014, с. 116, 117, 128; Потехіна 2016, с. 167).

Спостереження за краніологічним комплексом похованих дозволило І. Д. Потехіній дійти висновку стосовно неоднорідного антропологічного складу населення і відзначити присутність у чоловічій та жіночій вибірках щонайменше двох різнорідних компонентів. Чоловіча серія демонструє певну спорідненість із синхронними знахідками з Вишгорода, Києва (Михайлівський монастир), Чигирина, Суботова, та повна морфологічна тотожність між ними не простежена: порівняно з іншими чоловічими серіями Центральної України чоловіки зі Стайок загалом більш довгоголові, їхні обличчя у горизонтальній площині на рівні орбіт і

1. Стосовно статевовікових особливостей похованих були також оприлюднені дані, які дещо відрізнялись від наведених (Потехіна 2016, с. 167; 2020, с. 126).

середньому рівні профільовані сильніше. Це може вказувати на надходження окремих груп населення із сусідніх земель, особливо з урахуванням розміщення даних з цієї пам'ятки у тій частині кореляційного поля краніологічних серій, куди тяжіє більшість східнобалтійських груп. Жіноча вибірка Стайок у колі 28 середньовічних жіночих серій зі Східної Європи займає відособлене місце, хоч і наближене до синхронних груп Середньої Наддніпрянщини (Вишгород, Чигирин, Михайлівський монастир Києва). Їй властиві вищі та вужчі обличчя зі слабшим від чоловічого горизонтальним профілюванням (Потєхіна 2016, с. 167; 2020, с. 132—137). Підсумовуючи результати опрацювання даних з осередку дослідниця акцентувала на ролі антропологічних матеріалів з могильників козацької доби для вивчення формування фізичного типу сучасних українців, оскільки саме впродовж цього історичного періоду відбувалось завершення уніфікації краніологічного комплексу населення Центральної України і утворення домінуючого у сучасному населенні регіону так званого центральноукраїнського антропологічного типу. Окремо було наголошено на нечисленності, а відтак — обмеженості цієї категорії джерел і, відповідно, значній цінності накопичення та аналізу нових надходжень (Потєхіна 2016, с. 166).

Цікаво, що в результаті аналізу низки краніологічних ознак похованих у Стайках Ю. В. Долженком констатована відсутність серед оглянутих індивідів відхилень від решти європеоїдних груп та їхнє тяжіння за деякими критеріями до кола південних європеоїдів. Дослідник підкреслив, що при вивченні епігенетичних особливостей на черепах із цього осередку аналогій матеріалу зі Стайок у слов'янських серіях виявити не вдалось і звернув увагу на помірну подібність даних з пам'ятки до репрезентованих латишами і литовцями двох балтських груп за відсутності такої порівняно зі зразками з Кавказу (Долженко 2011, с. 170—180).

Попри досить незначний обсяг відкритої площі та вивчених у її межах комплексів, отримані в ході розкопок дані постають важливим джерелом для реконструкції історичних процесів у регіоні впродовж доби, яка, незважаючи на активізацію як фундаментальних, так і прикладних розробок з відповідної тематики, залишається, на думку спеціалістів, ще недостатньо дослідженою, і процес пізнання археологічних матеріалів з цього питання відбувається повільно, хоча відносно матеріальної культури часів Української козацької держави напрацювань набагато більше, аніж стосовно післямонгольського та литовсько-польського періодів (Моця 2016, с. 25; 2018, с. 15 та ін.). Відтак, накопичення навіть ординарних статистичних даних із означеної проблематики можна вважати недаремним, а випадки фіксації цікавих фактів повсякденного життя давньої людності, прикладом чого постають результати вивчення хай невеликої за площею ділянки козацького могильника в Стайках, слід обґрунтовано віднести до цілком результативних.

Поза сумнівом, описаний цікавий пункт потребує подальшої уваги з боку науковців як з огляду на академічний інтерес до складових осередку, так і, передусім, із міркувань пам'яткоохоронного характеру. Ідея організації тут історико-туристичного комплексу «Спадщина», підкріплена, до того ж, готовністю доволі відчутних капіталовкладень, де передбачалось поєднання історичного пізнання у рамках постійної роботи археологічного загону з відпочинком на тлі надзвичайно мальовничих краєвидів узбережжя Канівського водосховища (рис. 6) [1] у нерівному двобої із розподілом землі виявилась приреченою. Але сучасний курс громади на використання рекреаційної привабливості краю вселяє, хай поки що і несміливі, сподівання на певні перспективи згаданого проекту.

1. Автори щиро вдячні волонтеру експедиції Богданові Сіненку за можливість проілюструвати публікацію фотографією із його архіву.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии* (*приложение к XV т. «Древности»).* Москва: М. Г. Волчанинов.

Булгаков, С. В. 1913. *Настольная книга для священно-церковно-служителей*. Киев: Киево-Печерская Успенская Лавра.

Готун, І. А., Квітницький, М. В., Петраускас, А. В. 2007. Культурна спадщина с. Стайки: історія та перспективи пізнання. *Збірник наукових праць НДІ українознавства*, XV: На пошану професору, члену-кореспонденту НАН України В. Д. Барану, с. 204-222.

Готун, І., Петраускас, А., Квітницький, М. 2008. Стайки 1 — поселення літописних полян. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 26-36.

Долженко, Ю. В. 2011. Неметрические признаки на черепах из могильника Стайки времен казачества. *Вестник антропологии: Научный альманах*, 19, с. 169-181.

Козак, О. Д. 2014. Жителі сотенного містечка Стайки XVII—XVIII ст. (за матеріалами біоархеології). *Історична антропологія та біоархеологія України,* I, с. 116-130.

Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 1985—1986. *Отчет об археологических разведках и раскопках в бассейнах р. Стугны и р. Красной в 1985—1986 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1985—1986/134.

Моця, О. П. 2016. Історично-археологічні дослідження післямонгольських та козацьких часів в Україні. *Археологія,* 3, с. 18-27.

Моця, О. П. 2018. Робота П. П. Толочка «Від Русі до України» і археологічні реалії. *Археологія,* 1, с. 9-17.

Овчинников, Е. В., Квітницький, М. В. 2004. Реєстр пам'яток трипільської культури. Київська область. В: Новохатько, Л. М. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації в 2-х томах*. 1, кн. 1. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 614-632.

Петраускас, А. В., Готун, І. А., Квітницький, М. В. 2007. Охоронні дослідження біля с. Стайки. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 303-306.

Петраускас, А. В., Готун, І. А., Квітницький, М. В., Коваль, О. А. 2007. Розвідкові роботи в околицях с. Стайки. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 306-307.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток)*. Київ.

Потехіна, І. Д. 2016. До антропології козацької доби: могильник Стайки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні,* 25, с. 166-171.

Потехіна, І. Д. 2020. Краніологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII ст. і його походження. *Історична антропологія та біоархеологія України*, ІІ: Від трипілля до козаччини, с. 125-139.

Шендрик, Н. І. 1977. *Довідник з археології України. Київська область*. Київ: Наукова думка.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii (prilozhenie k XV t. «Drevnosti»)*. Moskva: M. G. Volchaninov.

Bulgakov, S. V. 1913. *Nastolnaia kniga dlia sviashchennotserkovno-sluzhitelei*. Kiev: Kievo-Pecherskaia Uspenskaia Lavra.

Hotun, I. A., Kvitnytskyi, M. V., Petrauskas, A. V. 2007. Kulturna spadshchyna s. Staiky: istoriia ta perspektyvy piznannia. *Zbirnyk naukovykh prats NDI ukrainoznavstva*, XV: Na poshanu profesoru, chlenu-korespondentu NAN Ukrainy V. D. Baranu, s. 204-222.

Hotun, I., Petrauskas, A., Kvitnytskyi, M. 2008. Staiky 1 — poselennia litopysnykh polian. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, s. 26-36.

Dolzhenko, Iu. V. 2011. Nemetricheskie priznaki na cherepakh iz mogilnika Staiki vremen kazachestva. *Vestnik antropologii: Nauchnyi almanakh*, 19, s. 169-181.

Kozak, O. D. 2014. Zhyteli sotennoho mistechka Staiky XVII—XVIII st. (za materialamy bioarkheolohii). *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, I, s. 116-130.

Kravchenko, N. M., Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 1985—1986. *Otchet ob arkheologicheskikh razvedkakh i raskopkakh v basseinakh r. Stugny i r. Krasnoi v 1985—1986 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985—1986/134.

Motsia, O. P. 2016. Istorychno-arkheolohichni doslidzhennia pisliamonholskykh ta kozatskykh chasiv v Ukraini. *Arkheolohiia*, 3, s. 18-27.

Motsia, O. P. 2018. Robota P. P. Tolochka «Vid Rusi do Ukrainy» i arkheolohichni realii. *Arkheolohiia*, 1, s. 9-17.

Ovchynnykov, E. V., Kvitnytskyi, M. V. 2004. Reiestr pam'iatok trypilskoi kultury. Kyivska oblast. In: Novokhatko, L. M. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii v 2-kh tomakh*. 1, kn. 1. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, s. 614-632.

Petrauskas, A. V., Hotun, I. A., Kvitnytskyi, M. V. 2007. Okhoronni doslidzhennia bilia s. Staiky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 303-306.

Petrauskas, A. V., Hotun, I. A., Kvitnytskyi, M. V., Koval, O. A. 2007. Rozvidkovi roboty v okolytsiakh s. Staiky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 306-307.

Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 1999. *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha (kataloh arkheolohichnykh pam'iatok)*. Kyiv.

Potiekhina, I. D. 2016. Do antropolohii kozatskoi doby: mohylnyk Staiky. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 25, s. 166-171.

Potiekhina, I. D. 2020. Kraniolohichnyi kompleks meshkantsiv mistechka Staiky XVII st. i yoho pokhodzhennia. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, II: Vid trypillia do kozachchyny, s. 125-139.

Shendryk, N. I. 1977. *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Kyivska oblast*. Kyiv: Naukova dumka.

I. A. Hotun, A. V. Petrauskas

CEMETERY OF THE COSSACK AGE ON THE MIDDLE DNIEPER

In 2006, the Stayky team of the Northern Expedition of the Institute of Archaeology discovered the multi-layered settlements on the edge of the plateau north of the village and on the Dnieper islands opposite it and carried out the rescue excavations of the well-known center including the various settlements and a Cossack cemetery. The materials of the settlement structure have already been published, as well as the exploration of the historical and cultural heritage of the settlement. The paper describes the results of research of the cemetery.

During the campaign ca. 250 m^2 of area with 26 burials made according to the canons of Christian rituals have been unearthed. They have no grave goods, except, probably, of burial 16, just below of which a coin blank or demonetized product and a silver Riga solid from the Baltic possessions of Sweden, minted in 1653 by Queen Christina, were found. The absence of other synchronous materials in the layers of the site allows to connect these finds not with the settlement structures but with the cemetery. And the single artifacts of previous ages, collected in two graves, belong to the surrounding layer.

Despite the partial destruction of some burials by the quarry and the damage of shallow pits by further household activities it was observed that the skeletons laid supine with arms crossed on the chest or abdomen, although during skeletonization the arms could move to the pelvis and along the body. Certain deviations are noted in the position of the head and lower jaw in particular.

The graves are 0.35—0.90 m deep, the deceased were directed with the head to the west with a slight deviation to the south, usually associated with the seasonal place of the Sun above the horizon. Gender and age differences have not been traced by the depth or direction of burials, although a higher concentration of graves, possibly a family plot, was found in one of the excavation area. Mutual overlaps of burials are few, although the damage of some graves with a moving of bones was observed. Processing of anthropological materials by specialists allowed to trace the peculiarities of ethnic features and physical development of the inhabitants of the site.

Keywords: burial practices, cemetery, inhumation, Cossack age, Middle Dnieper, Stayky.

Одержано 14.06.2022

ГОТУН Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
HOTUN Ihor, Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9285-5107, e-mail: ihor_hotun@iananu.org.ua.

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
PETRAUSKAS Andrii, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9066-1376, e-mail: andrii_petrauskas@iananu.org.ua.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК 904.01(477.41)"652" DOI: 10.37445/adiu.2022.02.22

М. С. Сергєєва

ОБРОБКА РОГОВОЇ СИРОВИНИ З ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛИКА СНІТИНКА 2: ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

У роботі представлені результати спостережень автора за особливостями обробки сировини і заготовок для деталей набірних гребенів з косторізного комплексу з поселення Велика Снітинка 2 (черняхівська культура). Вона доповнює публікацію Б. В. Магомедова 1992 р. і не є републікацією. Зразки рогових артефактів досліджені візуально, у тому числі за допомогою лупи.

Вивчення рогових артефактів дозволяє констатувати, що техніка обробки рогу передбачала певну послідовність технологічних операцій.

Обстеження зразків рогових артефактів — від фрагментів рогу до заготовок і напівфабрикатів, виявило набір знарядь, доцільних для відповідних робіт: універсальних і спеціалізованих.

Ключові слова: *черняхівська культура, Велика Снітинка 2, ремесло, знаряддя праці, косторізний комплекс, обробка рогу.*

Вступ. Вивчення стародавнього виробництва, у тому числі пов'язаного з біогосподарською діяльністю людини, є одним з пріоритетних напрямів сучасної археологічної науки. Одним з видів цієї діяльності є обробка кісткових матеріалів. Косторізне виробництво на території Східної Європи пізньоримського часу представляє особливий інтерес через свій розвиток і великі обсяги виробництва, незвичайні для наступних часів, включаючи добу Київської Русі. Обсяг виробництва пізньоримського часу задокументований великою кількістю кісткових матеріалів (заготовки, відходи, брак) у складі косторізних комплексів, і якісна продукція (гребені, підвіски з циркульним орнаментом, «стилоси» та ін.). Багато матеріалів пов'язано з виготовленням гребенів.

Косторізне виробництво в археологічному плані репрезентоване сукупністю об'єктів (споруди-майстерні, ями для відходів та ін.) і матеріалів (готові вироби, напівфабрикати, заготовки, відходи), пов'язаних з косторізною справою. У цьому зв'язку найбільш інформативним джерелом вивчення косторізної справи, особливо техніки виробництва, є косторізні осередки з залишками обробки кісткових матеріалів. Вони містять не тільки вироби з кістки та рогу, але й залишки сировини зі слідами обробки — заготовки, напівфабрикати на різних стадіях готовності і відходи виробництва, які дають можливість реконструювати виробничий процес у динаміці. Косторізні осередки також демонструють різний обсяг продукції і існування неоднакового рівню спеціалізації. Оскільки, як правило, не буває можливості дослідити конкретний косторізний осередок у повному обсязі, для сукупності матеріалів, які, за своїми ознаками пов'язані з косторізними осередками, доцільним є використання терміну *косторізний комплекс*. Поняття косторізний комплекс можна застосовувати і щодо окремого виробничого комплексу, і щодо сукупності проявів косторізного виробництва на окремому поселенні.

Через розвинутий характер виробництва і велику кількість інформативних матеріалів особливий інтерес представляють косторізні комплекси пізньоримського часу. На теренах Східної Європи вони репрезентовані такими пам'ятками, як Велика Снітинка 2 на Фастівщині (Магомедов 1992), Олександрівка на Чернігівщині (Терпиловський, Шекун 1996, с. 11, 26, 32), Хрінники на Рівненщині (Козак, Сергєєва 2013) і Гостра Лука у Верхньому Подонні (Обломский, Усачук 2004). Матеріали одного з таких комплексів — локалізованого на пам'ятці Велика Снітинка 2 й є об'єктом запропонованого дослідження.

© М. С. СЕРГЄЄВА, 2022

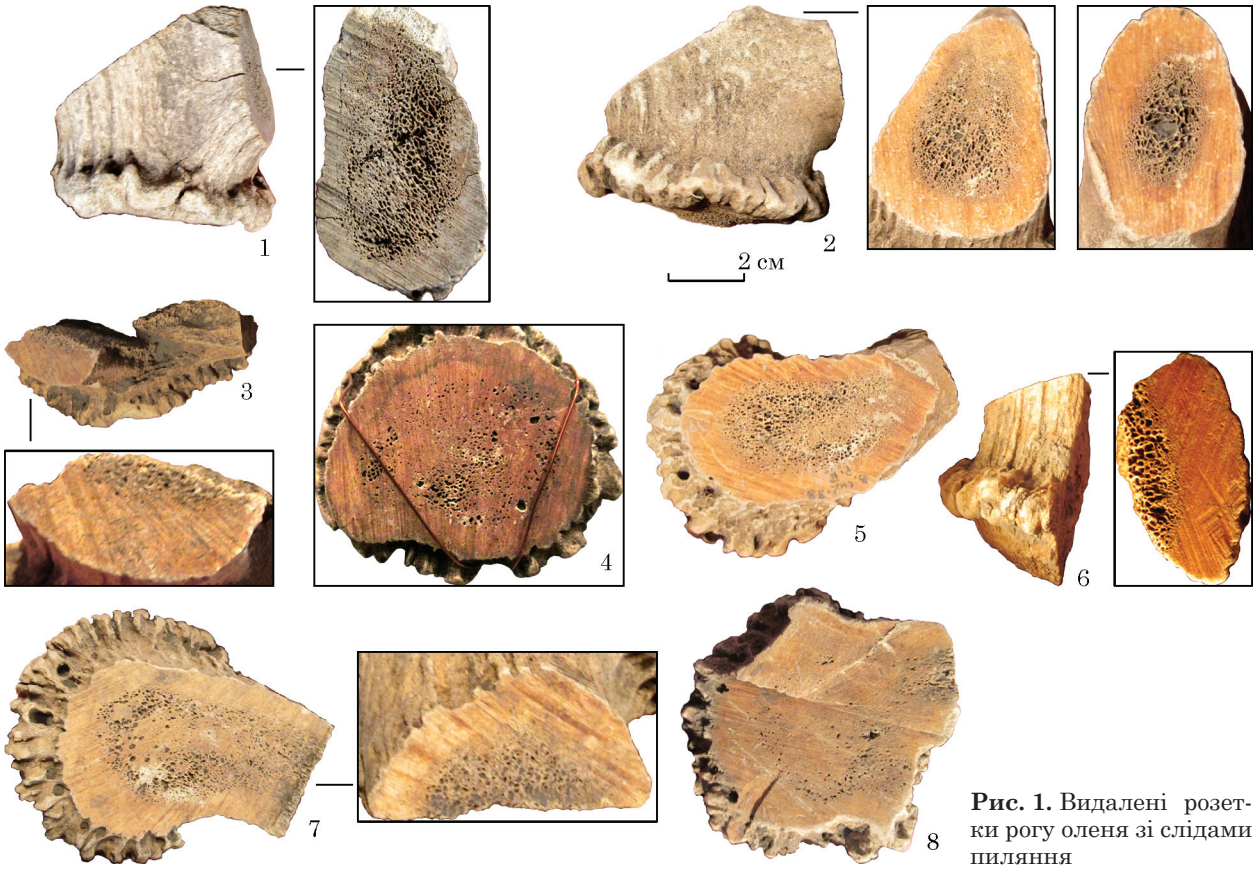

Рис. 1. Видалені розетки рогу оленя зі слідами пиляння

Поселення черняхівської культури III—IV ст., розташоване у Фастівському р-ні Київської обл., досліджував Б. В. Магомедов у 1988—1989 р. (Магомедов 1988; 1989). Пізніше він опублікував виявлений тут косторізний комплекс (1992), пов'язаний насамперед з виготовленням рогових набірних гребенів. Матеріали комплексу демонструють весь процес їх виготовлення: представлена рогова сировина зі слідами первинної обробки, відходи виробництва, деталі гребенів на різних стадіях обробки. Виявлено також готовий гребінь (Магомедов 1992, рис. 7: 12), а заготовки загалом призначені для виготовлення рогових гребенів принаймні 5 типів (Магомедов 1992, с. 106—107). Крім готового виробу, з монтуванням гребенів, на думку Б. В. Магомедова, пов'язані також знахідки бронзового лому і виготовленого з нього дроту для заклепок (Магомедов 1992, с. 103—104).

Місцеві косторізи також виготовляли пірамідальні підвіски з обрізків рогу, знаряддя і деякі інші вироби. Велика загальна кількість рогових артефактів свідчить про довготривалий процес і великий обсяг виробництва.

Проте, незважаючи на те, що автор дослідження пам'ятки доволі докладно опублікував і проаналізував зазначений косторізний комплекс, на деякі нюанси, пов'язані з технікою рогообробки не звернув достатньої уваги. А тимчасом вони можуть допомогти складенню повної картини рогообробки не тільки у цьому косторізному комплексі, але й у східноєвропейському регіоні загалом. Зокрема різні заготовки і напівфабрикати несуть сліди знарядь, що дозволяє уявити їх склад і способи застосування. Саме цьому питанню присвячена запропонована стаття. У статті представлені результати спостережень автора за особливостями обробки кісткових матеріалів, підготовлених для виготовлення деталей набірних гребенів. Отже відразу зауважимо, що після публікації Б. В. Магомедова, де матеріали косторізного комплексу з Великої Снітинки 2 були розглянуті у повному обсязі, їх републікація не є доцільною і автор запропонованої статті не ставить перед собою такої мети. Наша робота радше є доповненням до існуючої публікації.

Матеріали і методи. Підґрунтям роботи є колекція з зазначеного комплексу, яка зберігається у Краєзнавчому музеї м. Фастова. Вона містить близько 16500 артефактів з рогу. Більшість складають відходи виробництва — обрізки рогу, частини, непридатні для обробки, а також заготовки і напівфабрикати на різних стадіях обробки. На них простежені сліди різних знарядь. Дрібні обрізки і стружка складають більшість — вони репрезентовані кількістю близько 16000 екземплярів. Також є деталі гребенів (пластини, накладки, вкладиші від спинки) для виготовлення гребенів на різних стадіях обробки. Інші категорії рогових виробів, репрезентовані серед матеріалів комплексу (пірамідальні підвіски, рогові «вилки», знаряддя та ін.) не залучені до розгляду.

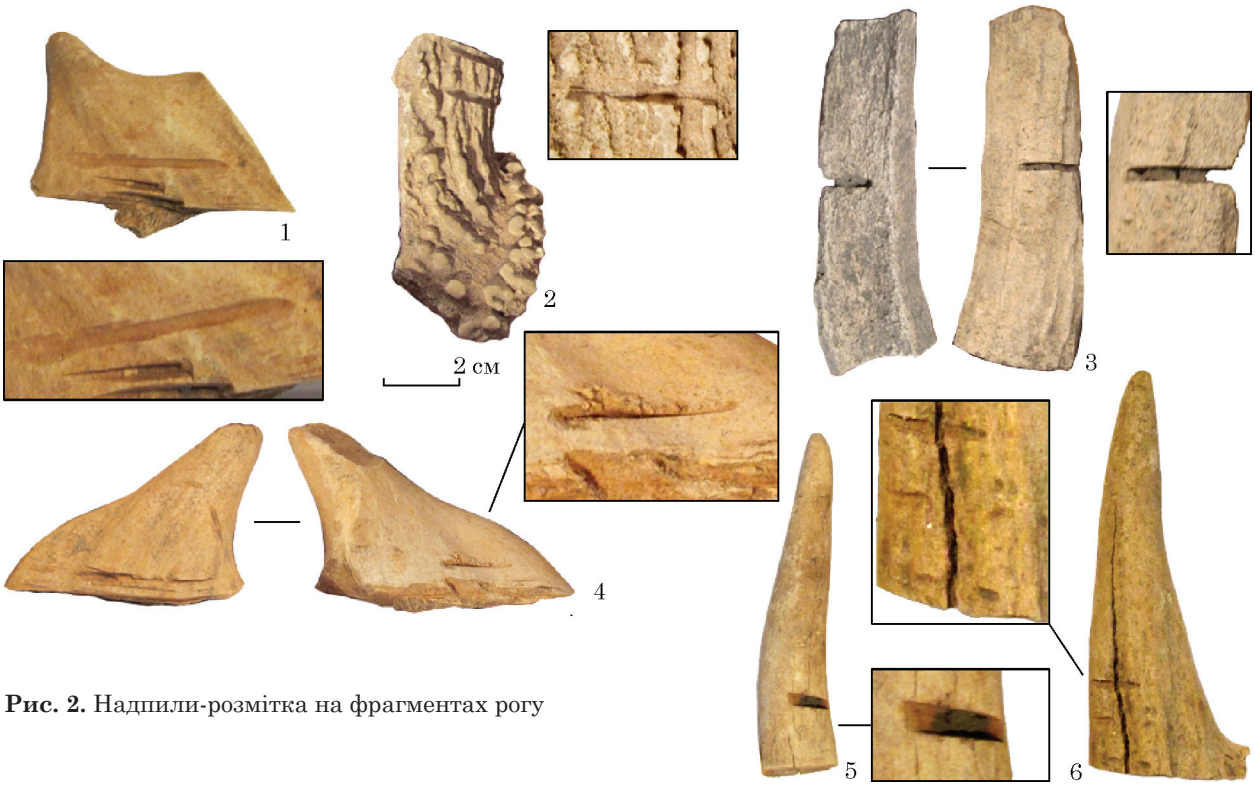

Рис. 2. Надпили-розмітка на фрагментах рогу

Оскільки основними характеристиками косторізного комплексу з позицій вивчення виробництва, є склад кісткової сировини і особливості технології її обробки, вивчення саме сировини та неготових виробів має особливий інтерес.

Знаряддя косторіза у колекції з пам'ятки практично не представлені. Серед ножів, виявлених на поселенні (Магомедов 1992, рис. 12: 7—13), нема безумовно спеціалізованих, призначених для різьблення по кістковим матеріалам. З іншого боку, їх виявлена кількість є відносно невеликою, що не дає повного уявлення про всі можливі варіанти різальних знарядь. Інші знаряддя також не представлені. Отже основним джерелом реконструкції техніки обробки кісткових матеріалів залишаються сліди знарядь на артефактах. Їх досліджено шляхом візуального обстеження, у тому числі з застосуванням лупи.

Результати дослідження. Наявні матеріали дозволяють провести дослідження сировини і деталей гребенів (прямокутні пластини для зубців, пластини-накладки і вкладиші) на різних етапах обробки.

Проаналізований склад сировини виявив повну перевагу рогу оленя, який був основним матеріалом для виробництва. Отже можна констатувати використання виключно місцевих біоресурсів.

Територія, сучасної Київщини, де локалізується поселення, є межею між лісовою зоною і лісостепом. Зазначена територія належить до природного ареалу благородного оленя, лося, козулі, які були джерелом постачання щільного рогу. Варто уваги, що косторізи практично не використовували кістки диких копитних, за винятком грифельних кісток лося для знарядь праці, які зустрічаються на слов'янських і давньоруських пам'ятках. Проте щільний ріг належав до основної сировини для косторізного виробництва протягом середньовіччя. Його позитивними властивостями була наявність доволі потужного зовнішнього шару компактної речовини, придатної для обробки. Через зазначені властивості і доступність цього виду сировини йому віддавали перевагу протягом середньовіччя скрізь у Європі.

Звичайною мисливською здобиччю був олень, лося вполювати значно складніше. Більш пізні аналогії також свідчать про кількісну перевагу кісток оленя серед решток мисливських тварин, зокрема така ситуація простежена на давньоруських пам'ятках досліджуваного регіону (Тимченко 1972, с. 31). Наші спостереження за матеріалами давньоруських пам'яток свідчать про повну перевагу рогу оленя як косторізної сировини (Сергеєва 2018, с. 172). На деяких пам'ятках (Іван-Гора, Чучин, Колодяжин та ін.) серед оброблених кісткових матеріалів взагалі виявлено тільки ріг оленя. Поширення цієї тварини у Східній Європі відоме ще в середині XVI ст. (Кириков 1959, с. 102).

Дослідження розеток показує, що вони належали переважно рогам, скинутим природним шляхом. У нашій вибірці є 38 екземплярів рогу, скинутого природним шляхом і 8 — з фрагментами черепа, тобто знятих зі вбитої тварини. Останні могли бути мисливською здобиччю, проте вони не обов'язково є ознакою полювання: їх могли знімати з тварин, які по-

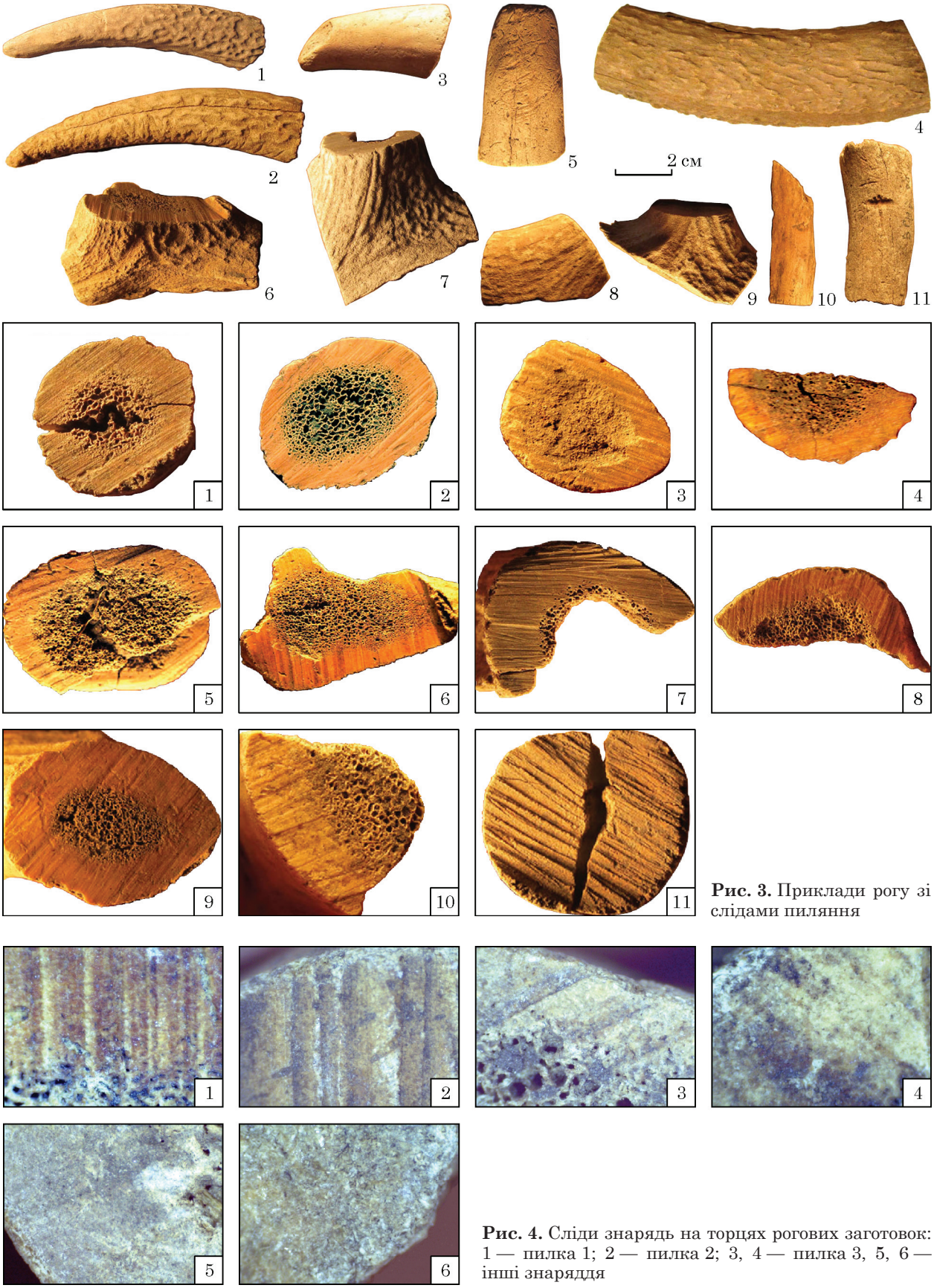

Рис. 3. Приклади рогу зі слідами пиляння

Рис. 4. Сліди знарядь на торцях рогових заготовок: 1 — пилка 1; 2 — пилка 2; 3, 4 — пилка 3, 5, 6 — інші знаряддя

мерли природним шляхом. На цю можливість дослідники вже вказували (Обломский, Усачук 2004, с. 70). В будь-якому разі щодо досліджуваного комплексу можна констатувати повну перевагу збиральництва як шляху отримання сировини.

Зазначена ситуація може бути пов'язана з тим, що мисливство при налагодженому кос-

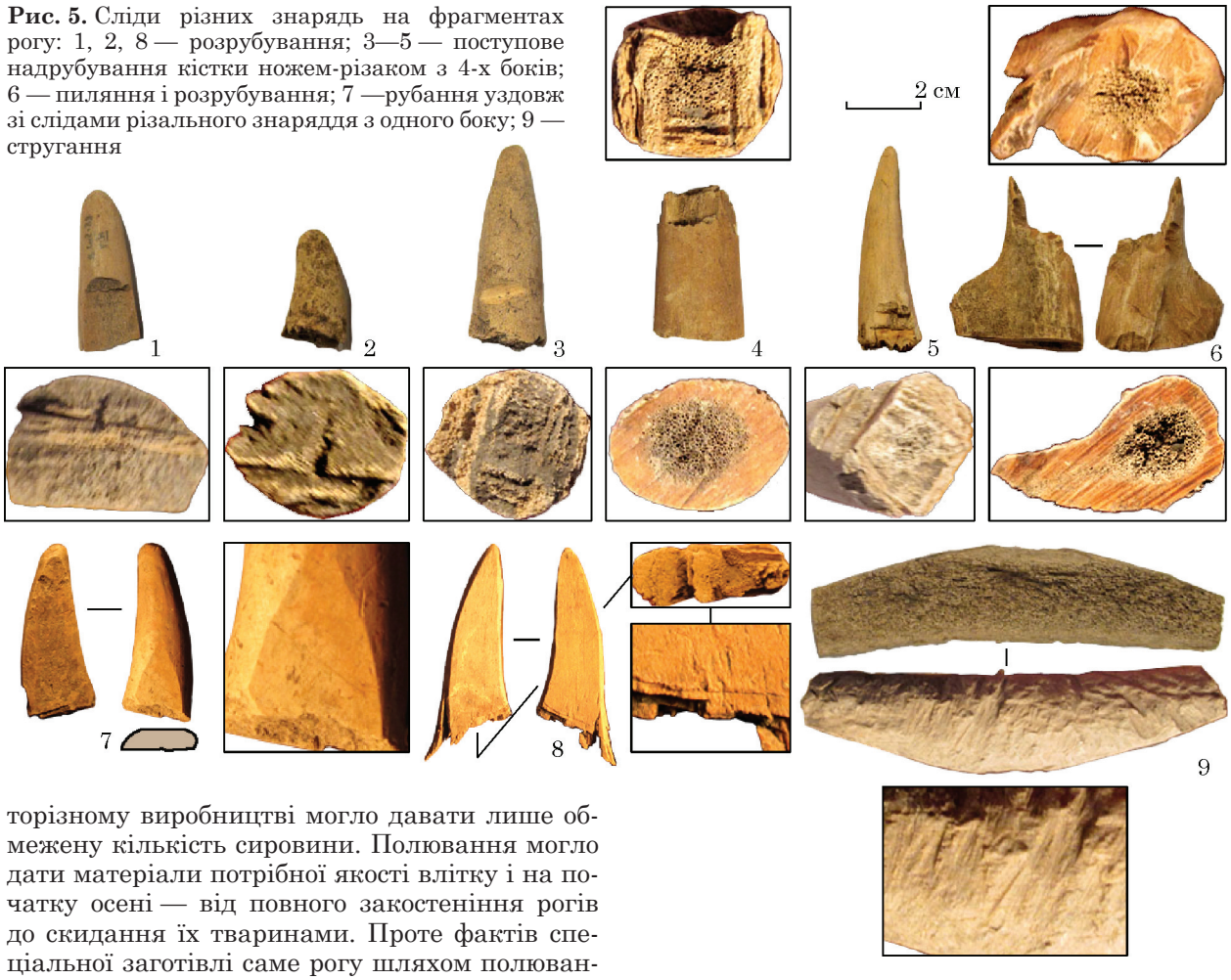

Рис. 5. Сліди різних знарядь на фрагментах рогу: 1, 2, 8 — розрубування; 3—5 — поступове надрубування кістки ножем-різаком з 4-х боків; 6 — пиляння і розрубування; 7 —рубання уздовж зі слідами різального знаряддя з одного боку; 9 — стругання

торізному виробництві могло давати лише обмежену кількість сировини. Полювання могло дати матеріали потрібної якості влітку і на початку осені — від повного закостеніння рогів до скидання їх тваринами. Проте фактів спеціальної заготівлі саме рогу шляхом полювання невідомо, у тому числі за аналогіями, отже потрапляння сировини могло бути дещо випадковим. Отже потрібно було спеціально організовувати збір рогу.

У оленя зміна рогів починається з лютого і триває до лютого—березня. У різних регіонах Східної Європи строки відрізняються. З сучасних спостережень в українських Карпатах відомо, що збір рогів оленя припадає на весну, особливо на березень (Опасность… 2017). Варто зазначити, що роги треба збирати якомога скоріше після їх скидання тваринами, тому що пізніше їх могли суттєво пошкодити гризуни. Цими самими міркуваннями радше за все керувалися й стародавні майстри.

Треба зазначити, що в будь якому випадку час для отримання рогової сировини був обмежений і майстри повинні були подбати про забезпечення свого виробництва сировиною у визначений період.

Ріг репрезентований фрагментами: відпиляними розетками, гілками та їхніми фрагментами з видаленими кінцями, видаленими кінцевими частина гілок, пиляними та рубаними шматками рогу неправильної форми, обрізками, стружкою. Розкрий рога передбачає видалення непридатних частин — паростків, кінців і створення пластин. Спостереження за сировиною дозволяють виявити основні знаряддя, за допомогою яких відбувалася обробка сировини.

Непридатною для обробки частиною рогу для місцевих майстрів були розетки. Всі їх екземпляри, виявлені у межах комплексу, відділені від решти рогу і не мають слідів будь-якої подальшої обробки. Будь-яких виробів з розеток у дослідженому комплексі не виявлено.

Можна простежити різні операції з підготовки рогової сировини. На першому етапі засвідчене повне відділення решти рогу від розеток, отже насамперед мало місце поперечне розчленування рогу (рис. 1). Як правило, відділяли якомога більші масиви рогу. Потім відділену частину рогу розділяли на потрібні заготовки — тут мало місце і поперечне, і поздовжнє розчленування. Для цих операцій застосовували різні знаряддя.

Поперечне розчленування рогу здійснювалося здебільшого за допомогою пиляння. Втім, зауважимо, відділення рогової сировини від черепа в разі використання рогу вбитої тварини завжди робили за допомогою сокири.

На деяких екземплярах рогу простежені надпили, які могли маркувати місце розчленування рогу (рис. 2). Практично у всіх випадках на зразках з Великої Снітинки простежено пиляння в одному напрямку. Техніка, широко розповсюджена у просторі і часі, коли кістку

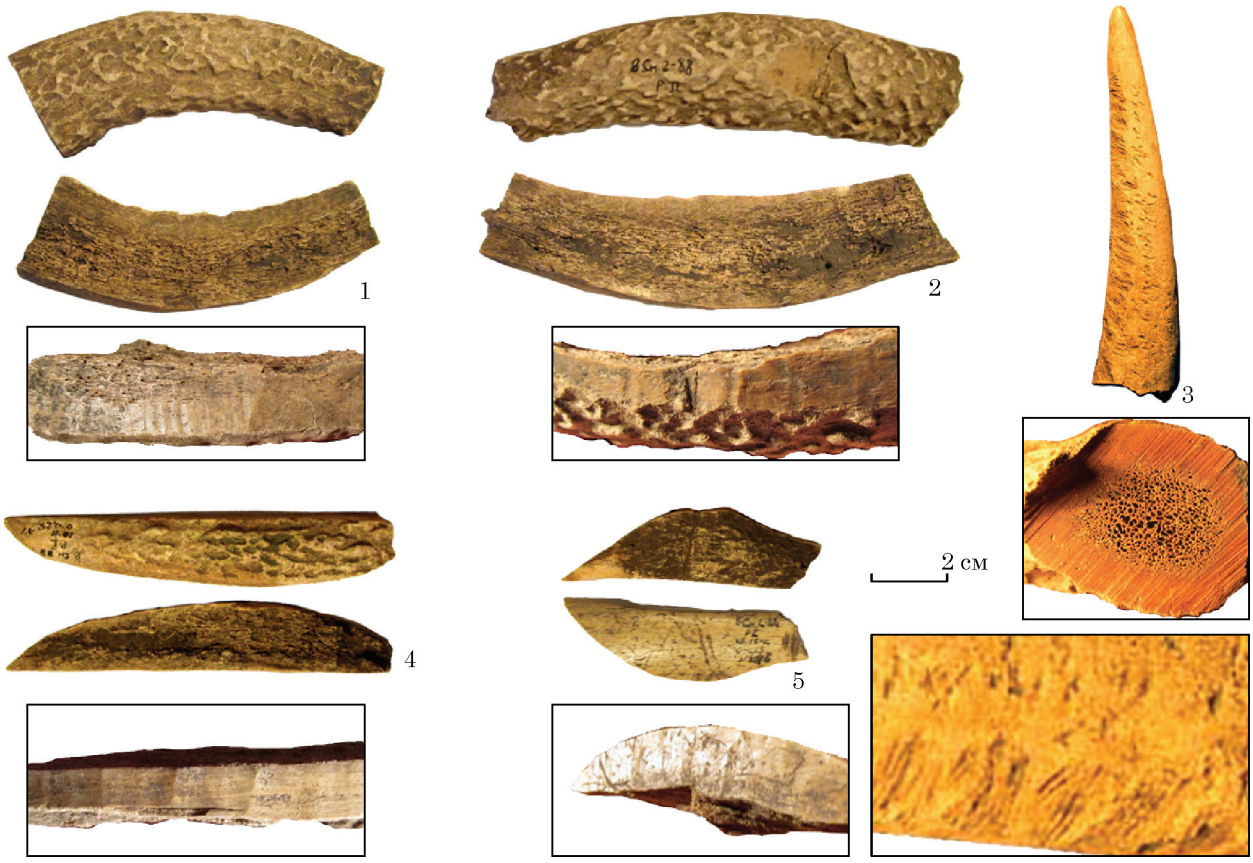

Рис. 6. Сліди знарядь на різних фрагментах рогу: 1, 2, 4, 5 — сліди стругання бокових граней заготовок; 3 — насічки на кінцевій частині гілки рогу

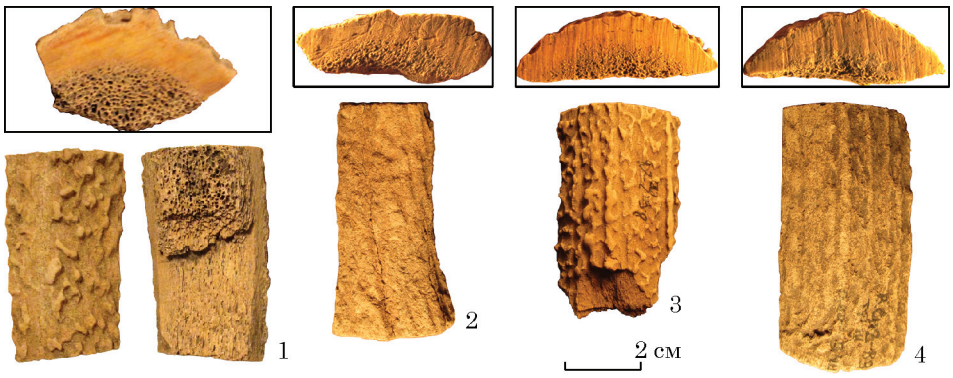

Рис. 7. Заготовки для пластин

надпилювали з двох або, рідше, кількох боків і розламували, у досліджуваній майстерні практично не застосовували. Також не виконували пиляння з кількох боків у різних напрямках (рис. 3). За розмірами зубців, використовували і спеціалізовані пилки з дрібними зубцями, і універсальні — грубіші. За збільшенням форма борозенок від зубців демонструє, що пилок могло бути більше — принаймні 3 різні види — універсальна і з дрібнішими зубцями. Порівняємо кілька зразків (рис. 4: 1, 2 і 3, 4). Не простежено закономірності використання різних пилок — всі використовували і для розпилу рогу, і для наступних робіт. Зауважимо, що навіть на перших стадіях обробки сировини під час видалення розеток використовували переважно пілку з дрібними зубцями.

В деяких випадках поверхня торців рівна і гладенька, але сліди зубців не простежуються (рис. 4: 5, 6). Отже можна припустити, що застосовано не полку, а інше знаряддя. На матеріалах іншого поселення пізньоримського часу, Гострої Луки, простежено, що в деяких випадках використовували рубку-підтеску, ка за якістю не відрізнялася від пиляння. Її виконували спеціальним тоненьким теслом (Обломский, Усачук 2004 с. 71). Не виключено, що якісь подібні знаряддя, або спеціальні різальні пристрої могли застосовувати також і у Великій Снтинці. В будь-якому разі вже на цій стадії роботи з рогом передбачалося обробка торців майбутніх виробів. Принаймні на пластинах-напівфабрикатах подальша обробка торців простежується нечасто.



Рис. 8. Напівфабрикати пластин: 1 — з необробленою поверхнею; 2—8 — зі слідами різальних знарядь

В окремих випадках торці кінців рогу з 4 боків мають дрібні сколи — слідів поступового надрубування кістки ножем-різаком з 4 боків (рис. 5: 3—5). Також кінці іноді відрубали (рис. 5: 1, 2). Є екземпляр кінця рогу, розрубаного уздовж, зі слідами різального знаряддя з одного боку (рис. 5: 7). Проте всі ці техніки застосовувалися у відносно нечисленних випадках. Водночас зустрічаються варіанти, коли два торці одного шматка рогу оброблялися різними знаряддями, наприклад, з одного боку фіксуються сліди пиляння а з іншого — розрубування (рис. 5: 6).

Для поздовжнього розчленування пилки не використовували. Розколення розпиляних заготовок уздовж могло робитися сокирою або, не виключено, ножем-різаком. На деяких стовбурах великих гілках рогу, розколених уздовж, які йшли на заготовки для виготовлення частин набірних гребенів, є сліди стругання бокових граней для надання первинної форми, потрібної для подальшої обробки (рис. 6: 1, 2, 4), залишені різальним знаряддям, імовірно, великим ножем-різаком. Такі самі сліди є також на деяких напівфабрикатах (рис. 6: 5). Деякі кінцеві частини гілок рогу несуть також сліди стругання або дрібні насічки (рис. 6: 3). Конкретне призначення таких операцій невідоме, можливо, вони пов'язані з підготовкою рогу для якихось виробів, крім гребенів.

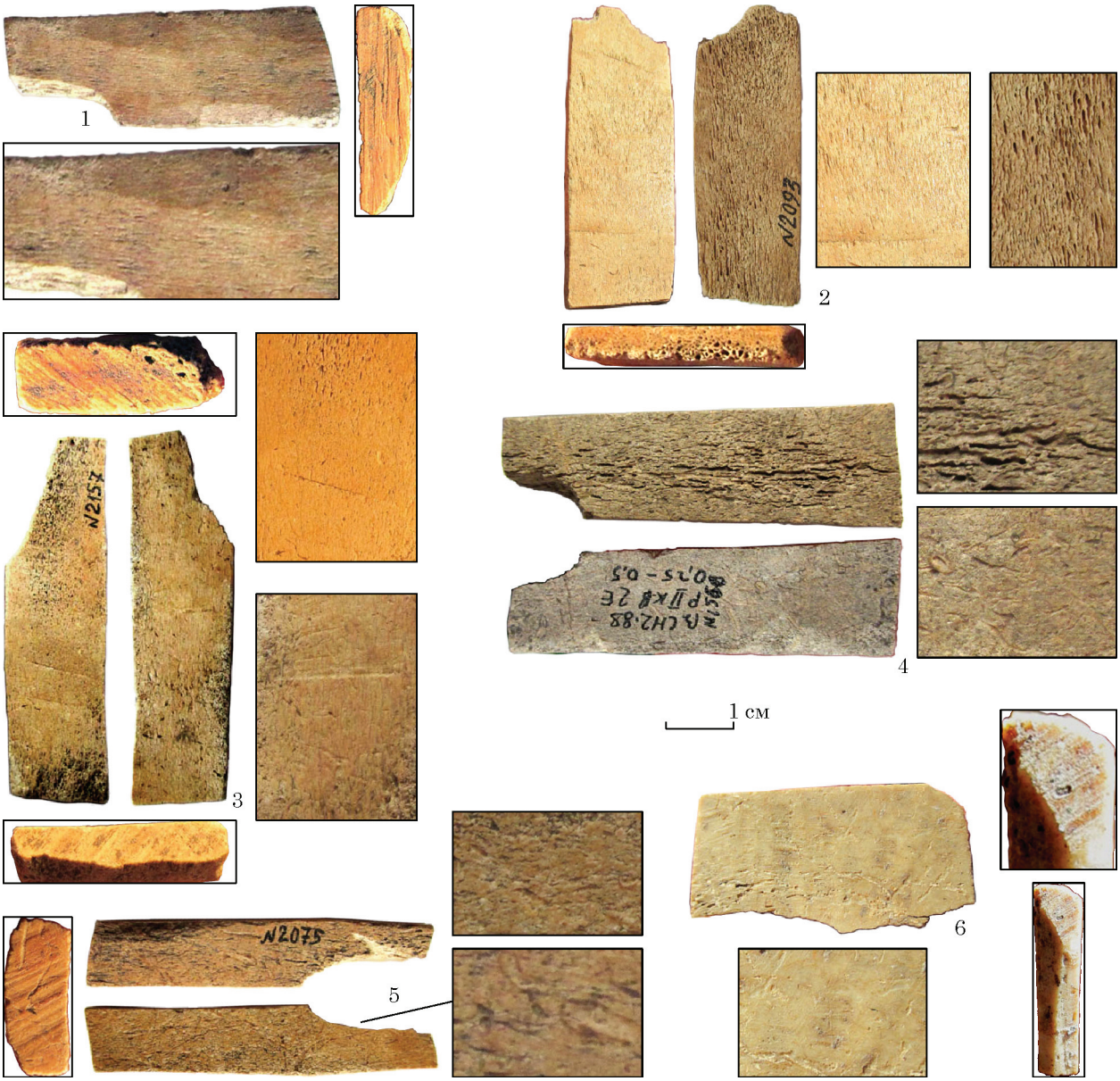

Рис. 9. Напівфабрикати пластин, брак

Кажучи про роботу з роговою сировиною, незайвим буде поставити питання про її термічну обробку.

Незважаючи на відносну легкість обробки щільного рогу, бажаними є операції з його розм'якшення. Найпростішим шляхом цього була термічна обробка. Загалом є багато свідчень, що термічна обробка кісткової сировини була близька до звичайного виварювання (Изюмова 1949, с. 16, 19). Згадаємо великі посудини для виварювання кістки, синхронні давньоруським, виявлені у середньовічній Болгарії (Бонев 1988, с. 27). Досвід сучасної підготовки кісткових матеріалів для подальшої роботи з ними свідчить про використання з цією метою лужного середовища (Рехачев 1949, с. 60; Абросимова, Каплан, Митлянская 1984, с. 100), проте спосіб, яким досягали потрібного ефекту у давнину, точно не встановлюється. За припущенням В. Є. Радзієвської, яка вивчала косторізне виробництво у скіфів, з технологічною метою могли використовувати попіл, у тому числі спеціальний, отриманий з рослин, багатих на каліеві та натрієві солі (Радзієвська 1982, с. 25—26). Із трьох можливих способів первинної обробки щільного рогу, що їх виділяє Я. Каван (у воді, у лужному розчині і у щавлевій кислот), найпростішим є виварювання рогу у воді. Для його зм'якшення було достатньо 30 хвилин (Kaván 1980, s. 294).

На сучасному етапі можливість використання органічних кислот для обробки кісткових матеріалів, особливо рогу, викликає сумнів у деяких дослідників, які вважають, що достатньою є термічна обробка матеріалу (Мядзведзева 2013, с. 28; Прокопів 2014, с. 103). На нашу думку, це простіший і доцільний спосіб первинної обробки кісткової сировини.



Рис. 10. Напівфабрикати пластин зі шліфованою поверхнею

Непрямим доказом розм'якшення рогу у досліджуваній майстерні може бути наявність у будівлі, пов'язаній з рогообробкою, опалювального пристрою.

Пристрій є прямокутним вогнищем 1,15 × 0,8 м, конструктивно він складається з каменів на глиняній подушці 10 см завтовшки (Магомедов 1992, с. 95). Зауважимо, що використання у косторізних комплексах саме вогнищ простежено й пізніше, зокрема у давньоруські часи, де відкриті опалювальні споруди для термічної обробки кістки виявлені у Києві у будівлі по вул. Ярославська, 58 (Сергєєва, Тараненко 2015, с. 328) і в Дерiївці, де в будівлі вогнище функціонувало разом з піччю (Сергєєва 2016а, с. 97).

На роботу з розм'якшеним матеріалом може вказувати форма слідів від різальних знарядь. Широкі довгі зрізи, включаючи і заготовки, і напівфабрикати, могли залишатися під час робіт по розм'якшеній сировині. Те саме можна сказати про ретельну обробку деяких торців знаряддям типу різака або тесла.

Оскільки майже весь виробничий цикл пов'язаний з виробництвом набірних гребенів, заготовки і напівфабрикати репрезентовані складовими частинами для них (пластини для нарізки зубців, накладки, вкладиші) на різних стадіях обробки (рис. 7—12).

Пластини і накладки виготовлялися з заготовок циліндричної форми з частини стовбуру або потужних гілок, розколених уздовж, з видаленими кінцевими частинами (рис. 7). Окремі розколені кінці свідчать про те, що їх могли видаляти на наступному етапі, проте такі екземпляри поодинокі, отже такий варіант не



Рис. 11. Заготовки і напівфабрикати накладок і вкладишів: 1, 2 — заготовки; 3—12 — напівфабрикати на різній стадії обробки

був поширеним. На одному з таких розколених кінців є сліди тонкої намітки у місці, де він відрубаний (рис. 6: 8). На першому етапі такій заготовці грубо надавали потрібну форму. На деяких напівфабрикатах на першій стадії обробки з зовнішнього боку зберігається шерехатий верхній шар (рис. 8: 1; 9: 3, 4, 7). Отже його знімали не з первинної заготовки, а після надання первинної грубої форми. Зберігся напівфабрикат зі слідами скобління шерехатої поверхні (рис. 6: 9). Водночас губчасту речовину часто зрізали відразу з заготовок, тому поверхня з цього боку, незважаючи на її залишки, доволі гладенька. Недбало загладжена губчаста речовина вже на напівфабрикатах зафіксована тільки в окремих випадках (рис. 7: 1; 8: 3, 6; 9: 4). Серед пластин, навіть з заструганою і іноді вже шліфованою поверхнею, багато є не зовсім правильної прямокутної форми (рис. 8: 2—8; 10: 1, 2, 4, 7), що передбачає їх подальшу обробку. Частина пластин репрезентована бракованими екземплярами (рис. 9), що природно для таких комплексів, де залишаються найчастіше відходи та брак.

На торцях простежені сліди пиляння — і дрібнозубчастою пилкою, і більш грубою. Треба гадати, якщо вихідна заготовка була обрізана рівно, торці пластин і накладок не потребували подальшого доведення. Тільки в окремих випадках торці обрізані. В одному випадку простежено зріз навскіс з двох боків різальним знаряддям (рис. 9: 2).

Наступна стадія обробки репрезентована екземплярами з характерними слідами обробки поверхні різальним знаряддям, імовірно, ножем (рис. 8; 9: 1; 10: 5, 6, 11, 12; 12). Спинки накладок і вкладишів вирізали також різальним знаряддям, проте правильна дугоподібна форма деяких з них дозволяє припускати застосування якогось лекала або намітку циркулем.

Наступна стадія репрезентована напівфабрикатами і майже готовими деталями з поверхнею,

Рис. 12. Напівфабрикати накладок і вкладишів зі слідами різальних знарядь

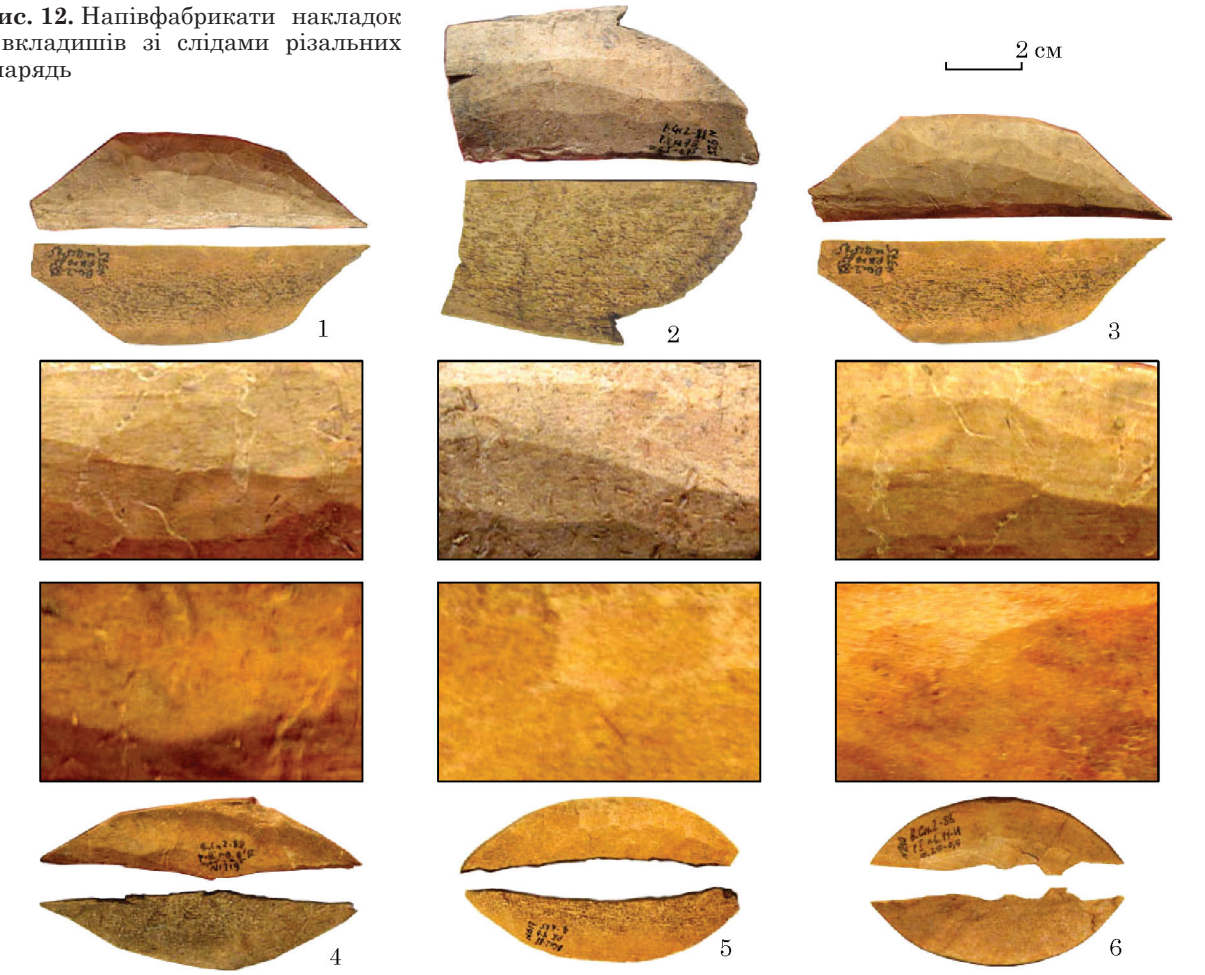

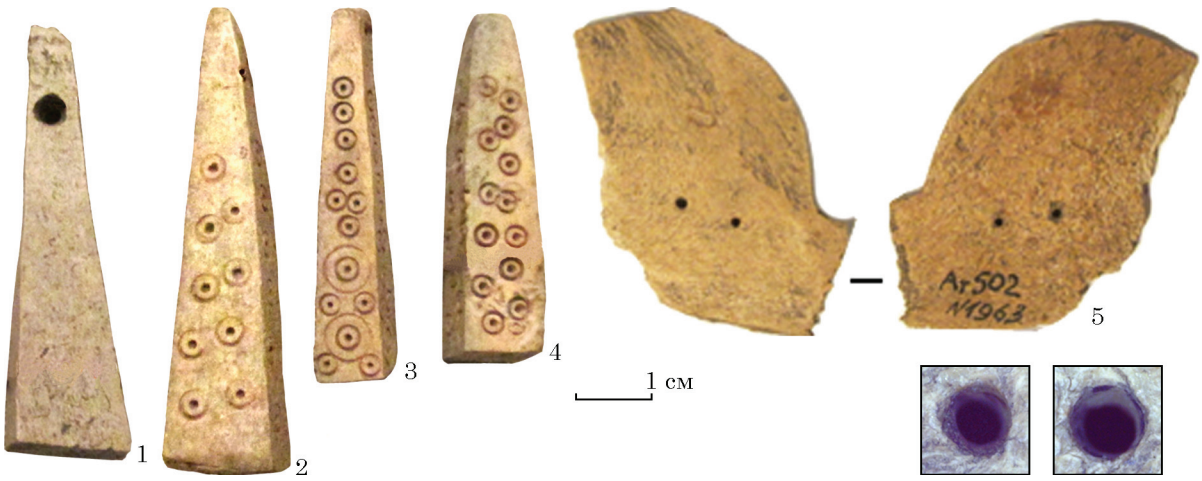

Рис. 13. Приклади роботи знаряддями: 1, 5 — свердлом; 2—4 — циркульним знаряддям

обробленою абразивом (рис. 10). Зазначимо, що серед таких екземплярів є браковані зразки (рис. 9: 2, 3), отже пошкодження цих екземплярів відбулося вже на пізній стадії їх обробки.

Для монтування гребенів необхідним було також свердлення отворів. Використання свердла засвідчено в окремих випадках, у тому числі на бракованих фрагментах. У нашій вибірці, крім готового виробу, є 4 напівфабрикати з отворами близько 2 мм (рис. 13: 5).

Простежений набір знарядь і методи їх використання є звичайними для середньовічних гребінників. До цього можна додати знаряддя, пов'язані з виготовленням іншої продукції. Зокрема у майстрів були свердла для отворів різних діаметрів, на що вказують отвори на пірамідальних підвісках (рис. 13: 1). Судячи з орнаментації пірамідальних підвісок, місцеві майстри також використовували спеціальні знаряддя для нанесення циркульних кіл діа-

метром 3 і 4 мм і концентричних з діаметрами 3 і 6 мм (рис. 13: 2—4). Такий орнамент зустрічається також на середньовічних гребенях, проте у межах досліджуваного комплексу орнаментовані гребені не виявлені.

Отже, вивчення рогових артефактів дозволяє констатувати, що косторізне виробництво ґрунтувалося на місцевих природних ресурсах і розробленій техніці обробки кісткових матеріалів, насамперед щільного рогу оленя, яка передбачала певну послідовність технічних операцій. Обстеження зразків рогових артефактів — від фрагментів рогу до заготовок і напівфабрикатів, виявило набір знарядь, доцільних для відповідних робіт — від універсальних (сокира, тесло, ніж, універсальна пилка) до спеціалізованих (пилки з дрібними зубцями, не менше двох, можливо, спеціальні різальні знаряддя, свердло для дрібних отворів). Для інших видів продукції, зокрема пірамідальних підвісок, також використовували свердла більших діаметрів і спеціальні циркульні знаряддя для нанесення кіл і концентричних кіл.

ЛІТЕРАТУРА

Абросимова, А. А., Каплан, Н. И., Митлянская, Т. Б. 1984. *Художественная резьба по дереву, кости и рогу*. Москва: Высшая школа.

Бонев, С. 1988. Косторезное ремесло в средневековом болгарском городе до X в. В: *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов*. 2. Киев: Наукова думка, с. 26-28.

Изюмова, С. А. 1949. Техника обработки кости в дьяковское время и в Древней Руси. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 30, с. 15-25.

Кириков, С. В. 1959. *Изменения животного мира в природних зонах СССР: Степная зона и лесостепь*. Москва: АН СССР.

Козак, Д. Н., Сергєєва, М. С. 2013. Косторізні майстерні готів на Волині. *Археологія*, 3, с. 53-61.

Магомедов, Б. В. 1988. *Отчет о работах Киевского отряда Среднеднепровской славянской экспедиции в Фастовском районе в 1988 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/12б.

Магомедов, Б. В. 1989. *Отчет Киевского отряда Среднеднепровской славянской экспедиции о работах в с. Великая Снетинка в 1989 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/3а.

Магомедов, Б. В. 1992. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—V ст. н. е. В: Паньков, С. В. (ред.). *Стародавнє виробництво на території України*. Київ: Наукова думка, с. 94-116.

Мядзведзева, В. У. 2013. *Касцярэзная вытворчасць Полацкай зямли IX—XIII стст*. Мінск: Беларусская навука.

Обломский, А. М., Усачук, А. Н. 2004. Технология изготовления гребней в Замятино-5 и Замятино-8 и мастерские гребенщиков. В: Обломский, А. М. (ред.). *Острая Лука Дона в древности. Замятнинский археологический комплекс гуннского времени*. Раннеславянский мир, 6. Москва: ИА РАН, с. 69-83.

Опасность… 2017. Опасность для туристов: в Карпатах проснулись медведи. *Интернет издание UA-Reporter.com* (online). Режим доступу: https://ua-reporter.com/news/opasnost-dlya-turistov-v-karpatah-prosnulis-medvedi (Дата звернення 04.07.2020).

Прокопів, В. 2014. Особливості косторізного виробництва в першій половині першого тисячоліття н. е. в межиріччі Дністра та Прип'яти. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 98-110.

Радзієвська, В. Є. 1982. Обробка кістки та рогу в лісостеповій Скіфії. *Археологія*, 41, с. 21-33.

Рехачев, М. 1949. *Холмогорская резьба по кости*. Архангельск: Архангельское обл. издательство.

Сергєєва, М., Тараненко, С. 2015. Нові дослідження давньоруського косторізного ремесла на Київському Подолі. *Наукові студії*, 8. с. 328-345.

Сергєєва, М. С. 2016. Давньоруська косторізна майстерня біля с. Дерiївка. *Археологія і давня історія України*, 1 (18), с. 96-103.

Сергєєва, М. С. 2018. *Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Рус*і. Дисертація д. і. н. Київ: ІА НАН України.

Тимченко, Н. Г. 1972. *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Киев: Наукова думка.

Kaván, J. 1980. Technologie zpracování parohovй a kostěné suroviny. *Archeologické rozhledy*, 32, 3, s. 280-305.

REFERENCES

Abrosimova, A. A., Kaplan, N. I., Mitlianskaia, T. B. 1984. *Khudozhestvennaia rezba po derevu, kosti i rogu*. Moskva: Vysshaia shkola.

Bonev, S. 1988. Kostoreznoe remeslo v srednevekovom bolgarskom gorode do X v. In: *Trudy V Mezhdunarodnogo Kongressa arkheologov-slavistov*. 2. Kiev: Naukova dumka, s. 26-28.

Iziumova, S. A. 1949. Tekhnika obrabotki kosti v diakovskoe vremia i v Drevnei Rusi. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 30, s. 15-25.

Kirikov, S. V. 1959. *Izmeneniia zhivotnogo mira v prirodnikh zonakh SSSR: Stepnaia zona i lesostep*. Moskva: AN SSSR.

Kozak, D. N., Serhieieva, M. S. 2013. Kostorizni maisterni hotiv na Volyni. *Arkheolohiia*, 3, s. 53-61.

Magomedov, B. V. 1988. *Otchet o rabotakh Kievskogo otriada Srednedneprovskoi slavianskoi ekspeditsii v Fastovskom raione v 1988 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/12b.

Magomedov, B. V. 1989. *Otchet Kievskogo otriada Srednedneprovskoi slavianskoi ekspeditsii o rabotakh v s. Velikaia Snetinka v 1989 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/3a.

Mahomedov, B. V. 1992. Velyka Snitynka 2 — poselennia hrebinnykiv III—V st. n. e. In: Pankov, S. V. (ed.). *Starodavnie vyrobnytstvo na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 94-116.

Miadzviedzieva, V. U. 2013. *Kasciareznaja vytvorčasć Polackaj ziamli IX—XIII stst*. Minsk: Bielarusskaja navuka.

Oblomskii, A. M., Usachuk, A. N. 2004. Tekhnologiia izgotovleniia grebnei v Zamiatino-5 i Zamiatino-8 i masterskie grebenshchikov. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Ostraia Luka Dona v drevnosti. Zamiatninskii arkheologicheskii kompleks gunnskogo vremeni*. Ranneslavianskii mir, 6. Moskva: IA RAN, s. 69-83.

Opasnost… 2017. *Opasnost dlia turistov: v Karpatakh prosnulis medvedi. Internet izdanie UA-Reporter.com* (online). Rezhim dostupu: https://ua-reporter.com/news/opasnost-dlya-turistov-v-karpatah-prosnulis-medvedi (Data zvernennia 04.07.2020).

Prokopiv, V. 2014. Osoblyvosti kostoriznoho vyrobnytstva v pershii polovyni pershoho tysiacholittia n. e. v mezhyrichchi Dnistra ta Pryp'iaty. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 18, s. 98-110.

Radziievska, V. Ye. 1982. Obrobka kistky ta rohu v lisostepovii Skifii. *Arkheolohiia*, 41, s. 21-33.

Rekhachev, M. 1949. *Kholmogorskaia rezba po kosti*. Arkhangelsk: Arkhangelskoe obl. izdatelstvo.

Serhieieva, M., Taranenko, S. 2015. Novi doslidzhennia davnoruskoho kostoriznoho remesla na Kyivskomu Podoli. *Naukovi studii*, 8. s. 328-345.

Serhieieva, M. S. 2016. Davnoruska kostorizna maisternia bilia s. Deriivka. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 1 (18), s. 96-103.

Serhieieva, M. S. 2018. *Kostorizne ta derevoobrobni remesla na terytorii Pivdennoi Rusi*. Dysertatsiia d. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Timchenko, N. G. 1972. *K istorii okhoty i zhivotnovodstva v Kievskoi Rusi (Srednee Podneprove)*. Kiev: Naukova dumka.

Kaván, J. 1980. Technologie zpracování parohovř a kostěné suroviny. *Archeologické rozhledy*, 32, 3, s. 280-305.

M. S. Sergeeva

PROCESSING OF ANTLER RAW MATERIALS FROM THE SETTLEMENT OF VELYKA SNITYNKA 2: SOME OBSERVATIONS

The work presents the results of the author's observations on the peculiarities of processing of raw materials and blanks for details of composite combs from the settlement of Velyka Snitynka 2 (Chernyakhiv culture, Fastiv district of Kyiv region). The paper continues and complements the publication of the bone-carving complex by B. V. Magomedov (1992). It is not a republication. The basis of the work is a collection from this complex containing about 16,500 artifacts from antler, which is stored in the Museum of Local Lore in Fastiv. The samples were examined visually, including with a magnifying glass.

The complete predominance of deer antlers was revealed in the composition of raw materials. The main way to obtain raw materials is to collect naturally discarded antler (38 against 8 specimens taken from killed animals).

Examination of samples of antler artifacts revealed traces of tools used by local craftsmen. Traces of universal tools (ax, adze, knife and utility saw) and specialized ones (at least two types of saws with small teeth, possibly special cutting tools, drill for small holes, possibly patterns for forming the backs of combs) have been watched. Presence of a heating device in the building and some processing features indicate that the antler was heat-treated to soften it.

Saws were used to transverse dissection of the antler. Functional differences between different types of saws were not found. Splitting of sawn blanks along could be done with an ax or a knife-cutter. Traces of planning of side faces to give the workpiece a rough primary shape have also been watched.

Different stages of comb making are represented by blanks (parts of beams), semi-finished products with untreated rough surface, specimens with characteristic traces of surface treatment with a cutting tool and specimens with abrasive-treated surface.

Judging by the ornamentation of the pyramidal pendants, local craftsmen also used special tools for making circular circles with a diameter of 3 and 4 mm and concentric circles with a diameter of 3 and 6 mm.

Keywords: Chernyakhiv culture, Velyka Snitynka 2, craft, tools, bone-carving complex, antler processing.

Одержано 7.05.2022

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

SERGEEVA Maryna, Dr. hab., Chief Research Fellow, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3785-0311, e-mail: mar.sergeyeva@ gmail.com.

ДИСКУСІЇ

УДК 904.25(477.46)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.02.23

Я. В. Володарець-Урбанович

ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ТРИПРОМЕНЕВИХ АЖУРНИХ БЛЯХ ІЗ МАРТИНІВСЬКОГО СКАРБУ

У статті розглянуто функціональне використання двох трипроменевих ажурних блях із Мартинівського скарбу. Висловлюється припущення про їх приналежність до деталей жіночого вбрання чи кінського спорядження за аналогіями із могильників Криму та Аварського каганату. Ці прикраси могли мати декоративне призначення.

***Ключові слова**: Середнє Подніпров'я, раннє середньовіччя, VI—VII ст., Мартинівський скарб.*

Вступ. Мартинівський скарб є найвідомішим із усіх слов'янських комплексів раннього середньовіччя. Виявлений на початку XX ст. в околицях с. Мартинівка Канівського повіту Київської губернії — нині Черкаський р-н Черкаської обл. (Пекарська 1991). Історія його дослідження нараховує вже більше ста років. Його комплексні публікації вийшли впродовж 1990-х рр. (Приходнюк та ін. 1991; Pekarskaja, Kidd 1994; Корзухина 1996). Аналізу речей, структурі вбрання та етнокультурній інтерпретації присвячено велику кількість робіт.

У цій статті зупинимося на визначені функціонального призначення двох трипроменевих ажурних блях із складу цього комплексу (рис. 1). Одна із них зберігається у Національному музеї історії України, інша — в Британському музеї.

Є дві точки зору щодо функціонального використання цих знахідок. До першої належать погляди дослідників, які розгладяють ці вироби як деталі кінського спорядження. Просто як деталі кінського спорядження, без конкретизації функціонального використання, її висловили кілька дослідників (Рыбаков 1953, с. 80, рис. 17: 5, 10; Амброз 1989, с. 80; Pekarskaja, Kidd 1994, s. 67; Родинкова 2020, с. 116). Г. Ф. Корзухіна вважала їх скроневими бляхами кінської вузди (Корзухина 1996, с. 366, кат. 27: 61). Натомість, О. М. Приходнюк припускав, що ці вироби є розподільниками кінських нагрудних ременів (Приходнюк 2001, с. 47, рис. 49: 20). Як «розподільник» для ременів ці вироби згадує й М. Рудніцькі (Rudnicki 2009—2010, p. 119; 2019, p. 121) [1].

Інша точка зору вказує, що ці вироби є деталями поясної гарнітури. Ф. Курта називає ці прикраси «накладка на ремінь» (Curta 2009, fig. 14). М. Даскалов вважає ці вироби деталями поясної гарнітури і включає їх до «ажурної» групи прикрас (Даскалов 2012, с. 20, обр. 31: 1).

1. Слід зауважити, що в Мартинівському скарбі є і деталі кінського спорядження. Це трипроменева лита прикраса з заглибленням всередині. Висота 6,9 см, ширина 6,4, товщина 0,2—0,6 см. Складається з широкого кола, від якого відходять три промені, що складаються з звуженої основи та щитоподібної пластини. З них дві наближені одна до одної. Поверхня бляшки пласка, прикрашена гравірованим узором. Коло обрамлено двома вузькими конічними заглибленнями. На кожному промені прокреслено ліроподібні фігури, причому середня з них закінчується подвоєнням. На одному із променів просвердллено отвір. На кожному промені наявні дві срібних шпеньки для кріплення з внутрішньою мідною пластиною (Приходнюк и др. 1991, с. 83—84, рис. 5: 18; Корзухина 1996, с. 364, табл. 19: 21). Принаймні певні схожі вироби побутують в якості нагрудних розподільників кінського спорядження для матеріалів VIII—X ст. (Григоров 1998; Тишкин, Горбунова 2004, рис. 40; Горбунова, Тишкин, Хаврин 2009, с. 49—50, рис. 17—19; Ткачев, Ткачев 2021, с. 114, рис. 4: 12, 15). Хоча, зазвичай, на слов'янських пам'ятках раннього середньовіччя деталі кінського спорядження та вершника представлені вудилами, кістяними підпружними пряжками та шпорами (Казанский 2005—2007; 2011; 2015; 2019).

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2022

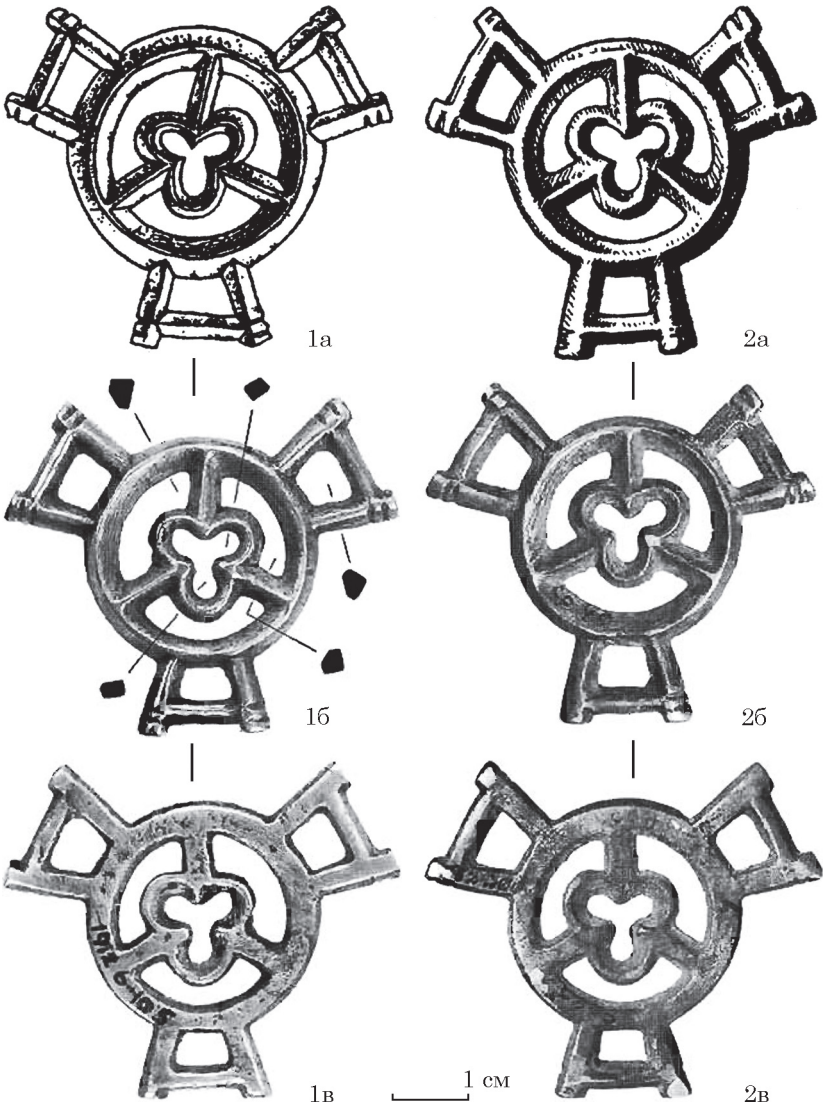

Рис. 1. Трипроменеві ажурні бляхи із Мартинівського скарбу: 1 — колекція Національного музею історії України; 2 — колекція Британського музею (за: 1а, 2а — Корзухина 1996; 1б, 1в, 2б, 2в — Pekarskaja, Kidd 1994)

із могильника Лучисте в Криму. Це матеріали поховання 1 шару 1 склепу 238 (рис. 2; Айбабин, Хайрединова 2008, рис. 13: 2). Дане поховання належить до періоду останньої чверті VII ст. На жаль, ці матеріали комплексно не опубліковані, тому залишається не до кінця зрозумілим функціональне використання даної знахідки. Однак, можна констатувати, що в даному випадку мова іде про деталі вбрання людини, а не про кінське спорядження. Від мартинівських виробів, прикраса із поховання 1 склепу 238 відрізняється: 1) відсутністю виступів на трапеціїподібних відростках; 2) округлою центральною частиною, а не трьохлисною; 3) промені від центру розходяться до країв круга, де розташовані трапеціїподібні відростки. Зазначимо, що із цього ж поховання походять дві пряжки (рис. 2) — типу «Сіракузи» (детальніше: Гавритухин 2016; Хайрединова 2016; Айбабин, Хайрединова 2020) та безщиткові, варіанту 5 за О. І. Айбабіним (детальніше: Айбабин 1990, с. 41, рис. 40: 12).

Інші дві, дуже схожі, аналогії походять із аварського могильника Печ-Кезтемете, поховання 45 (рис. 3; Kiss 1977, S. 96, Pl. XL: 45; Balint 1992, S. 425, Taf. 39: 37), хоча різняться від мартинівських більшою ажурністю. Це поховання коня із кінською збруєю (рис. 3: А). Залізні вудила зафіксовані в роті, бронзовий дзвіночок із залізним язичком, біля черепу. Уламок залізного серпа «в районі шиї». Два круглих залізний стремена із довгими петлями та «два бронзових литих гравійованих розподільника упряжі (збруї)» (рис. 3: А: 3), що мають жолобки на внутрішньому і зовнішньому краях, виявлені «в районі талії». П'ять залізних фрагментів виявлено біля ніг. Місце розташування залізної пряжки надійно не зафіксовано. За спостереженнями А. Кісса ділянка цього могильника датована кінцем VI — серединою VII ст. Поховання 45 знаходиться в центрі даної ділянки, так що його датування, імовірно, вкладається в ці межі (рис. 3: Б).

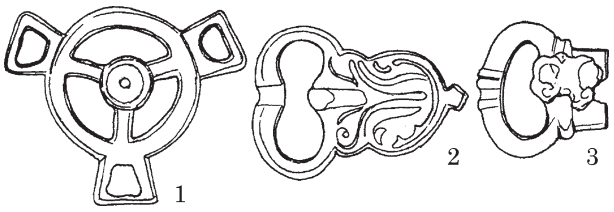

Рис. 2. Лучисте, знахідки із поховання 1, шару 1 склепу 238 (без масштабу)

Натомість дослідники, зазвичай, не намагалися визначити коло можливих аналогій чи прототипів виробів. Також не наводять чітких аргументів на користь однієї із вказаних теорій. Саме такій спробі і присвячена дана робота. Всі аналогії, які вдалося знайти, можна умовно поділити на дві великі групи: 1) за загальними обрисами виробів; 2) за «внутрішньою орнаментацією».

Перша група. Майже повною аналогією виробам із Мартинівського скарбу є прикраса

Розташування знахідок «в районі талії» коня може вказувати на їх використання як деталей сідла, хоча конкретне функціональне навантаження залишається не до кінця зрозумілим.

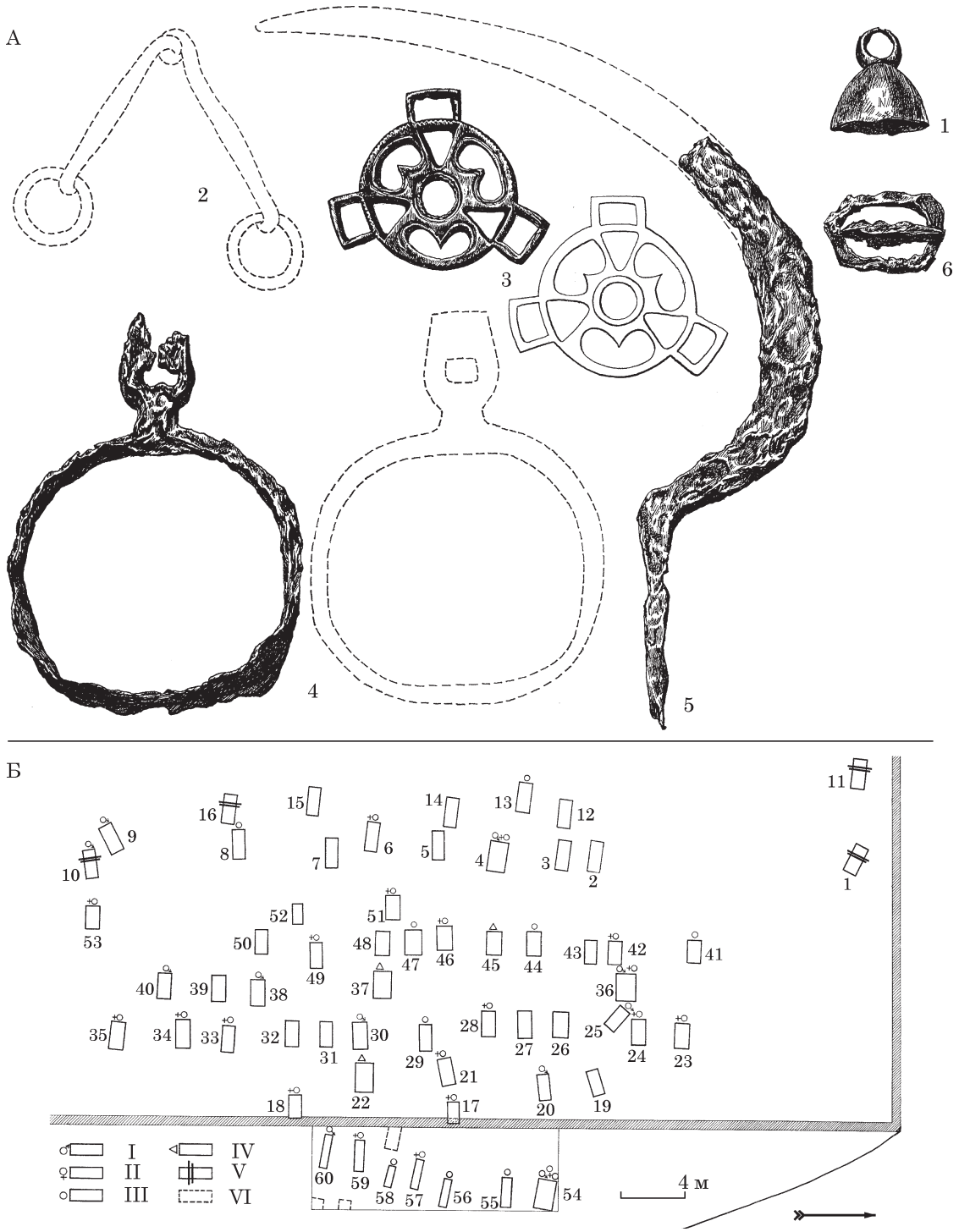

Рис. 3. Могильник Печ-Коземете: А — поховання 45 (1 — дзвіночок; 2 — вудила; 3 — трилопатеві бляхи; 4 — стремена; 5 — серп; 6 — залізна пряжка; без масштабу); Б — план (**умовні позначення**: I — чоловічі; II — жіночі; III — дитячі; IV — коні; V — порушені; VI — недосліджені поховання; арабськими цифрами позначено номери поховань)

Принаймні серед синхронних кочівницьких комплексів, де зафіксовані сідла, знайти схожі вироби не вдалося (див.: Амброз 1973; Комар 2008). Крім того, видається сумнівним, щоб такі прикраси використовувалися в якості функціональних виробів, адже отвори в них дуже вузькі для ременів, вони досить граційні і навряд чи могли витримувати сильне навантаження. Можливо, ці знахідки мали виключно декоративну функцію.

Віддаленішими аналогіями є дві знахідки (майже повністю ідентичні між собою) із могильника Лучисте, із склепів 65 та 113.

Склеп 65 був споруджений в першій чверті VII ст. Первісно на підлозі камери було здійснено поховання 6, 7 та 11. Потім в західній частині камери були поховані дорослі 3, 9 та 5, а в східній частині поверх кістяка 6 — дорослі 10 та 8. При цьому залишки похованих 7

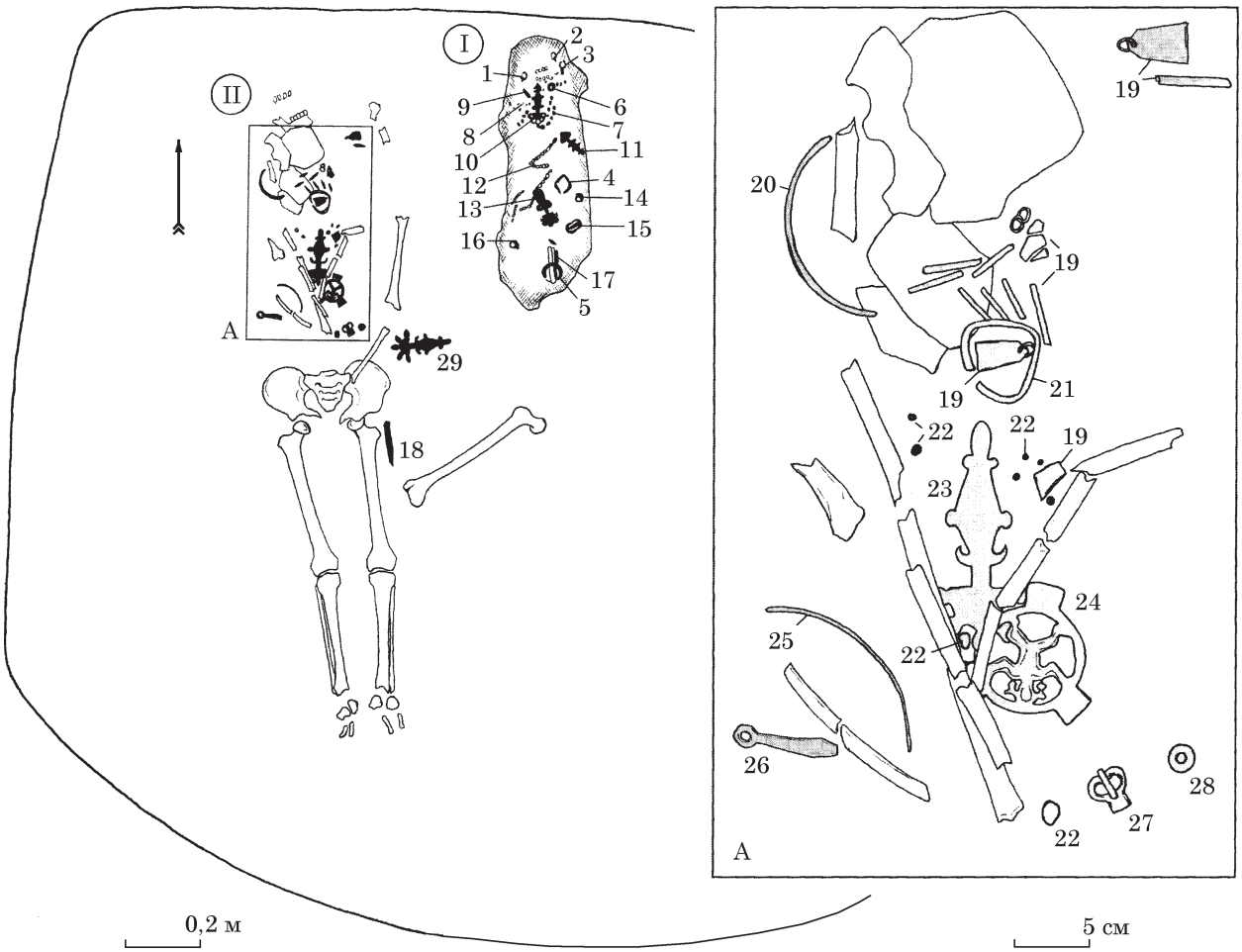

Рис. 4. Лучисте, план склепу 65 шару 1, поховання 2

та 11 були зсунуті до стін камери. Пізніше, у другій чверті VII ст. було поховано дорослого 4, що був покладений поверх залишків похованих 5 і 9. В останньому шарі 1 були поховані діти 12—15 років, чиї тіла поклали впоперек до похованого 10. В другій половині VII ст., поховані були засипані шаром темної землі, а в центрі камери поклали жінку — поховання 2 та дитину — поховання 1 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 29).

Верхня частина кістяка 2 переворушена, череп роздавлений. В похованні виявлені (рис. 4; Айбабин 1990, с. 70, рис. 55: 1; 1999, с. 148, рис. 59: 21; Айбабин, Хайрединова 2014, с. 95): близько переворушених кісток черепа — бронзові рурочки-пронизки (рис. 4: 19; 5: 1), пластинчасті підвіски (рис. 4: 19; 5: 2) і два браслети (рис. 4: 20, 21; 5: 3, 4); у верхній частині грудної клітини — намистини (рис. 4: 22; 5: 5), з голівкою вниз бронзова пальчаста фібула дніпровського кола (рис. 4: 23; 5: 12) і лежала зворотною стороною вверх бронзова бляха (рис. 4: 24; 5: 14); біля лівого ліктьового суглоба — друга бронзова пальчаста фібула дніпровського кола (рис. 4: 29; 5: 13); біля кісток правого передпліччя — бронзові пластинчасті підвіски (рис. 4: 25, 26; 5: 6, 7) і фрагмент пластини (рис. 4: 19; 5: 8); в районі поясу — бронзові пряжка (рис. 4: 27; 5: 9) і бляшка (рис. 4: 28; 5: 10); біля лівого тазостегнового суглоба — залізний ніж (рис. 4: 18; 5: 11).

Для нашого дослідження важливо детально розглянути бронзову круглу бляху, відлиту із трьома гладенькими трапеціеподібними виступами на зовнішній стороні кільця і фігуркою людини на внутрішній (рис. 5: 14). Людина зображена із розведеними в сторону зігнутими в ліктях руками і розставленими, зігнутими в колінах, ногами. На обличчі позначені брови, очі, широкий ніс, рот і підборіддя. Показаний одяг, що складався із шапки, що по формі нагадує «триуголку», короткої сорочки (чи каптану?) і штанів, заправлених в короткі м'які напівчобітки. Загнуті краї шапки прикрашені ромбоподібними підвісками із вставками. У верхній частині фігурки прокреслено лінії, що утворюють або ремені портупеї, або вишивку, або показні відвороти каптана. Розмір 7,8 × 8,2 см. Як раз за зовнішніми конфігураціями дана знахідка нагадує вироби із Мартинівського скарбу, хоча різниться від них тим, що трапеціеподібні відростки не мають отворів.

На жаль, другий склеп (№ 113) комплексно не опублікований. Але з нього походить досить

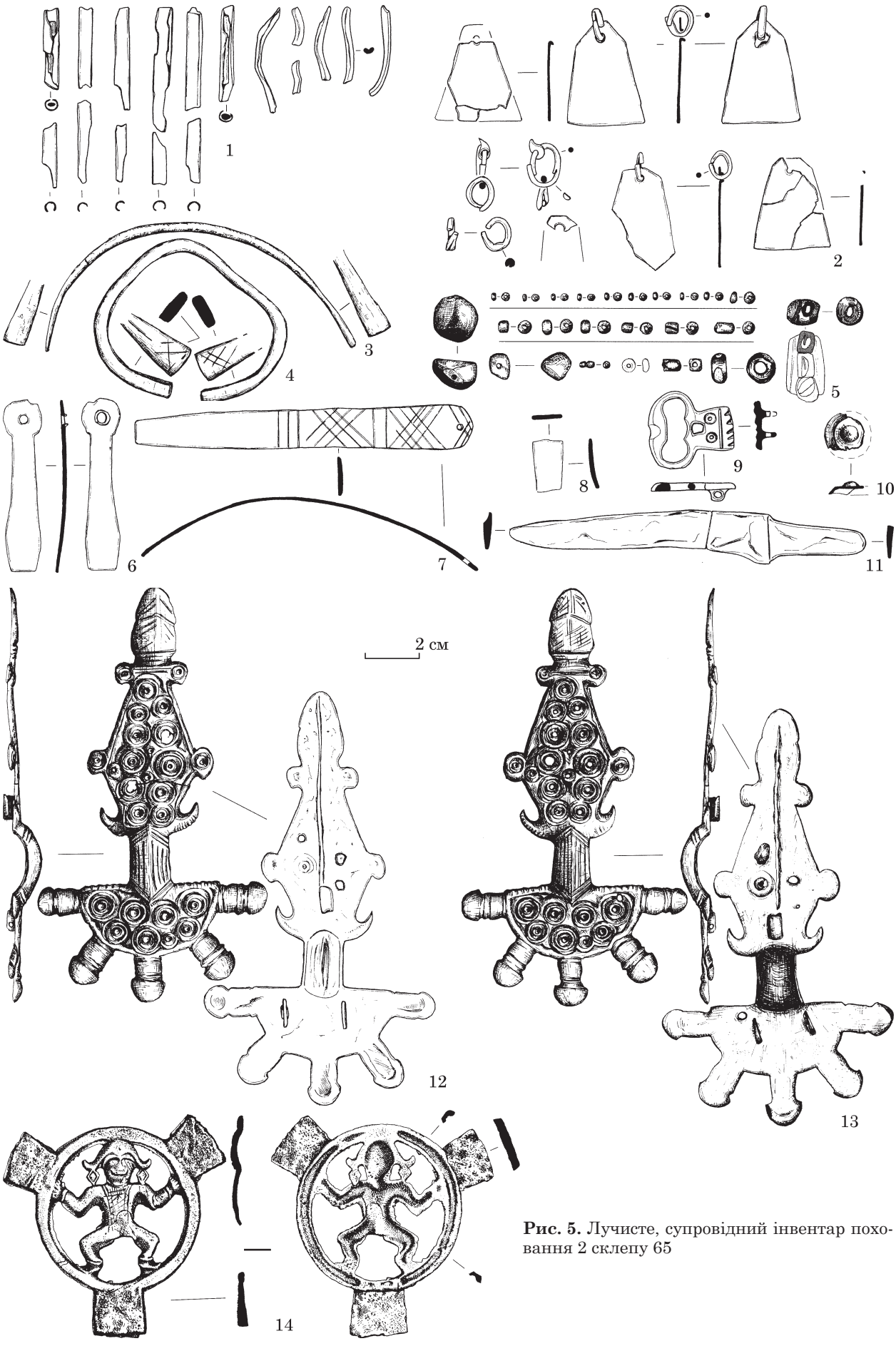

Рис. 5. Лучисте, супровідний інвентар поховання 2 склепу 65

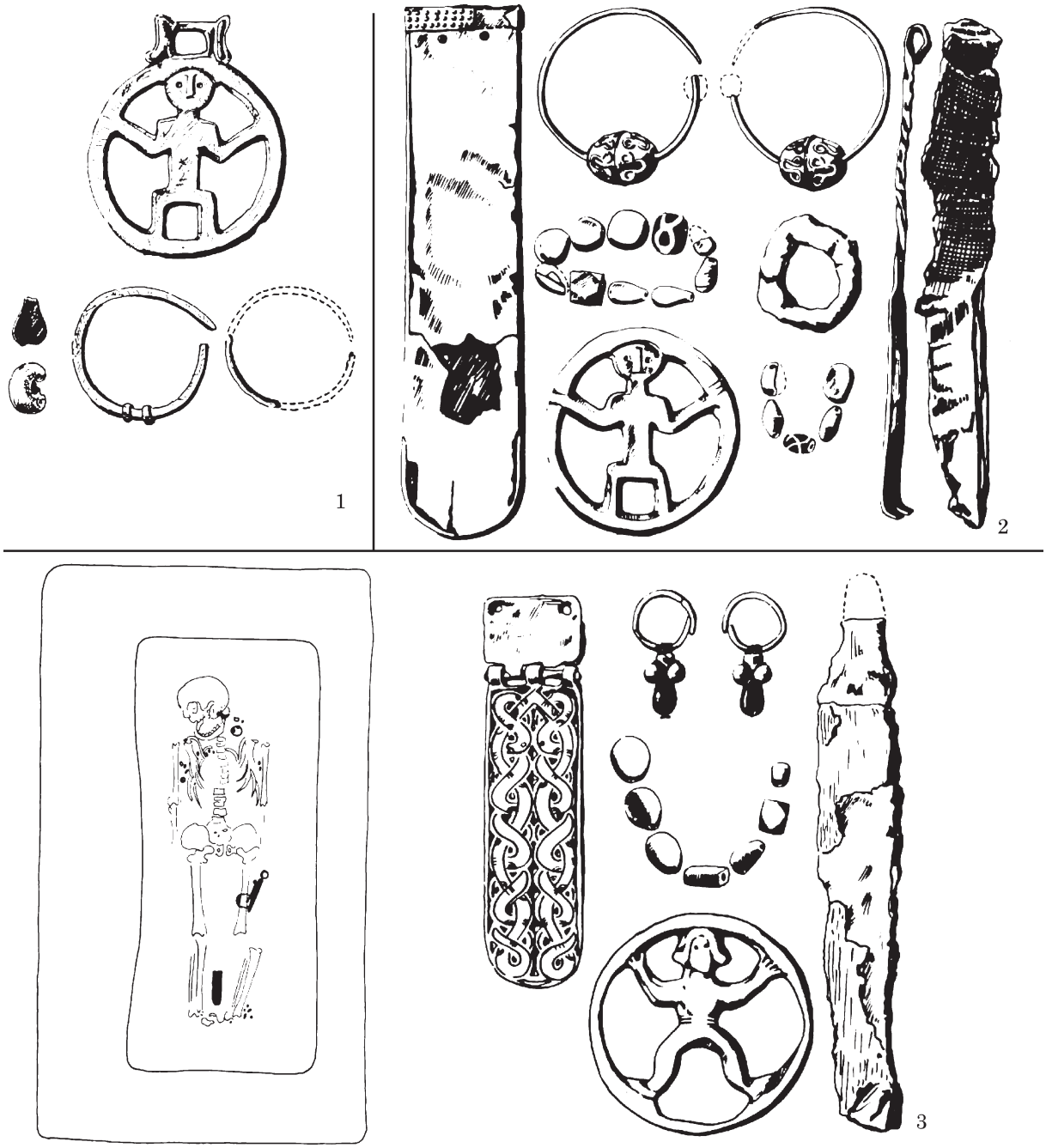

Рис. 6. Поясні диски з антропоморфними зображеннями із могильників Аварського каганату: 1 — Тісадерзс, поховання 14; 2 — Тісадерзс, поховання 166; 3 — Тісафюред, поховання 262 (без масштабу)

близька бляха як і з склепу 65 поховання 2. Кругла бронзова лита бляха із цього комплексу відлиту із трьома гладенькими трапеціеподібними виступами, із отворами всередині, на зовнішній стороні кільця (рис. 7: 7). За іншими деталями знахідка аналогічна як в склепі 65, тільки очі позначені кружечком із точкою. Дана знахідка датована О. І. Айбабіним та Є. О. Хайрединовою в межах першої половини VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2017, с. 302).

Зазвичай, ці знахідки розглядають разом із іншими круглими бляхами із зображеннями чоловічків всередині (Айбабин, Хайрединова 2017, с. 302, рис. 198; Бажин 2018, с. 149—150) чи навіть ширше — в контексті антропоморфних фігурок на теренах Східної Європи (Щеглова 2010). Однак, окрім антропоморфних рис, не слід відкидати і схожість блях із Лучистого із мартинівськими бляхами за зовнішніми параметрами, хоч вони і трішечки різняться розмірами.

Імовірно, до цього ж кола прикрас належить бляха із зображенням чоловічка по центру із Черкаського або Чигиринського повіту (рис. 7: 8; Корзухина 1996, табл. 93: 2). Ця знахідка, разом із виробами із Лучистого, за формальними ознаками належить до типу IV за Е. Гарам (Garam 1980, S. 168—170). На території

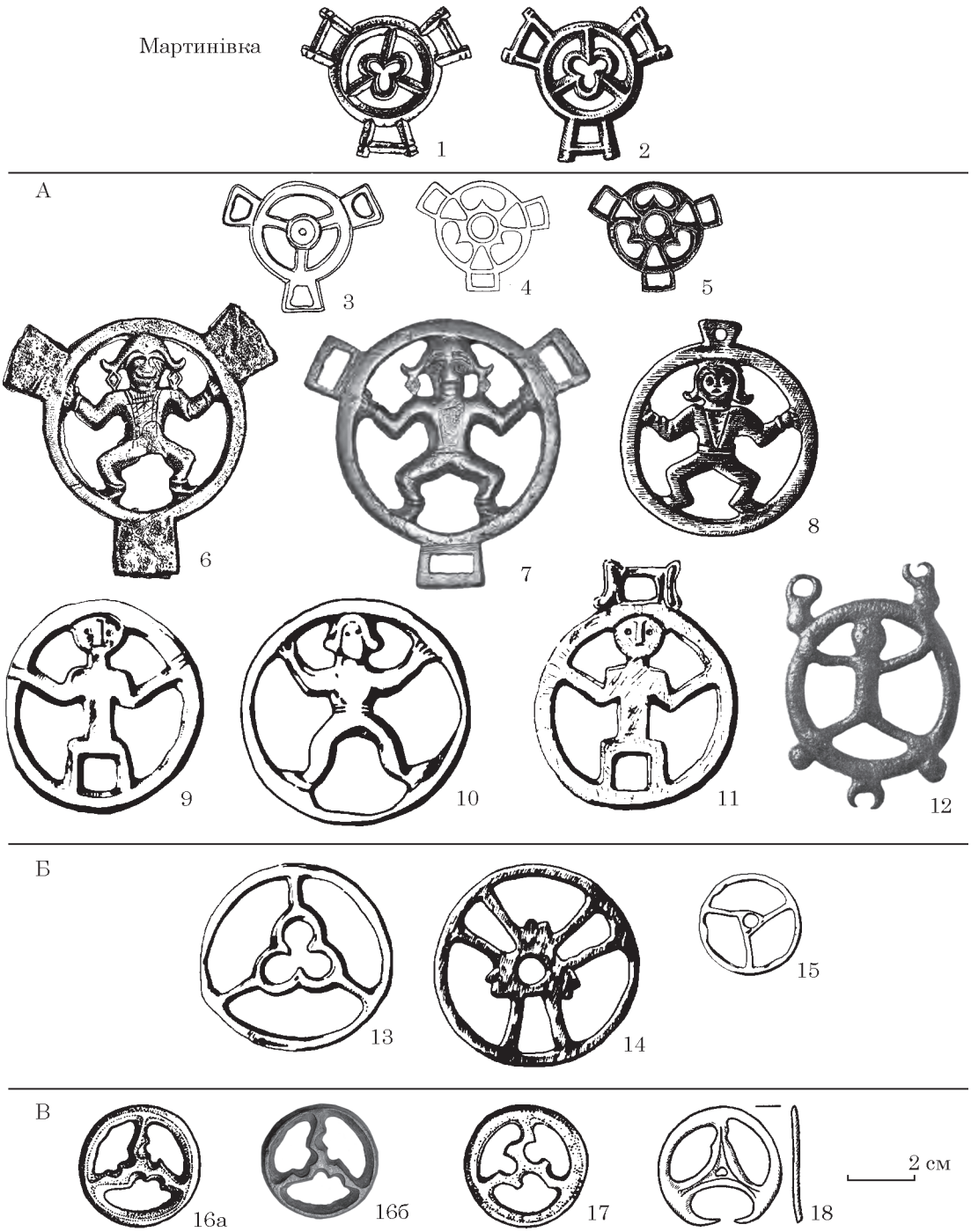

Рис. 7. Мартинівські трипроменеві ажурні бляхи та коло аналогій: Мартинівський скарб; А — перша група аналогій; Б — друга група аналогій: 13 — перша підгрупа, приклад; 14 — друга підгрупа, приклад; 15 — третя підгрупа, приклад; В — інші поясні диски аварського кола із пам'яток празької культури (1, 2 — Мартинівка; *Лучисте*: 3 — склеп 238, шар 1, поховання 1; 6 — склеп 65, шар 1, поховання 2; 7 — склеп 113; 4, 5 — Печ-Коземетe, поховання 45; 8 — Черкаський або Чигиринський повіт; *Тісафюред*: 9 — поховання 166; 10 — поховання 262; 13 — поховання 279; 14 — поховання 465; 15 — поховання 22; 11 — Тісадерзс, поховання 14; 12 — випадкова знахідка з Угорщини; 16, 17 — городище Зимно (16а, 17 — за Ауліх 1972; 16б — фото Я. В. Погоральського, публікується вперше); 18 — Рашків III. 3—5, 9—15 — без масштабу)

аварського каганату аналогічні прикраси відомі (рис. 6; 7: 9—12) — могильник Тісафюред, поховання 166 та 262 (Garam 1995, S. 328, Abb. 182: 22/262, 23/166; Taf. 71: 5; 78: 6; 225: 5), Тісадерзс, поховання 14 — з петелькою для підвішування (Kovrig 1975, fig. 4: 1) та випадкова знахідка із Угорщини (Garam 1980, Abb. 6: 7). Всі поховання жіночі; в похованні 166 знахідка була виявлена в районі передпліччя, в похованні 262 — під стегном, в похованні 14 — біля правої стегнової кістки. Ці круглі поясні бляшки із антропоморфними зображеннями є деталями поясних прикрас жіночого вбрання населення Аварського каганату. Вони розглянуті

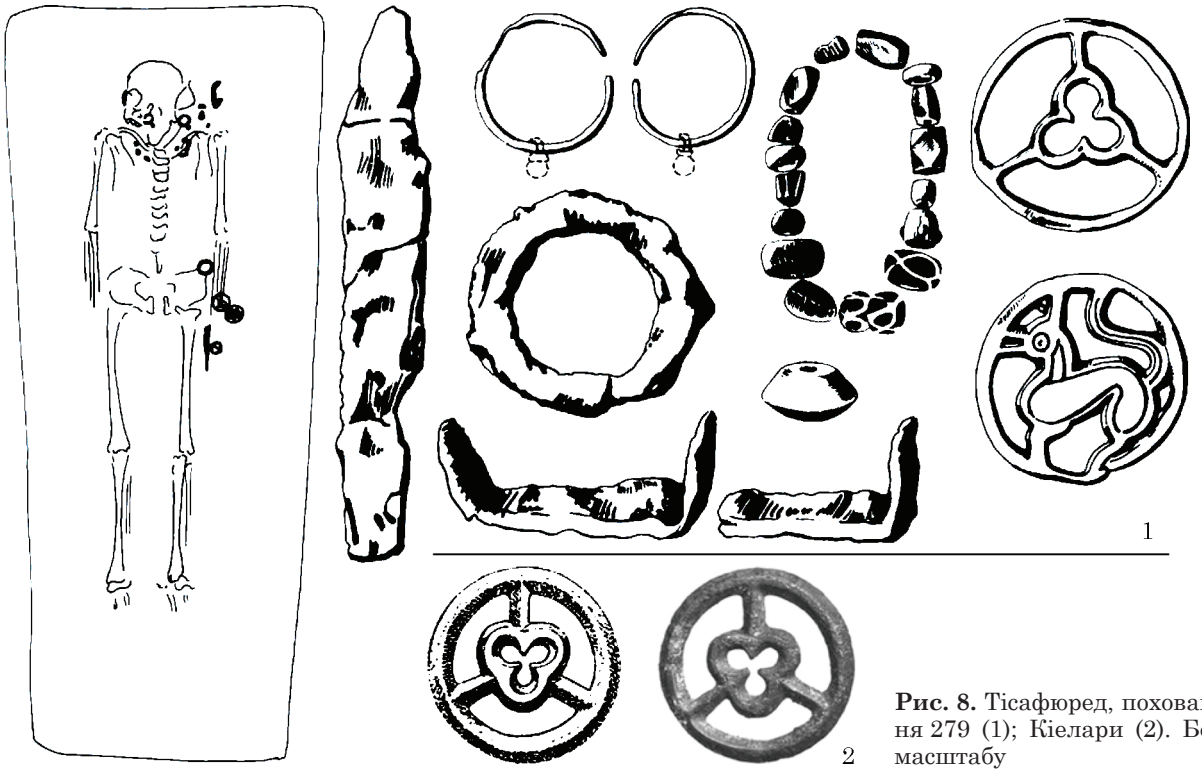

Рис. 8. Тісафюред, поховання 279 (1); Кіелари (2). Без масштабу

в спеціальній статті Е. Гарам (Garam 1980) та в монографії присвяченій могильнику Тісафюред, де таких прикрас виявлено найбільше (Garam 1995, S. 306—326).

Друга група. Прототипи чи аналогії для цієї групи виділені за внутрішньою орнаментацією. Їх можна знайти серед бронзових поясних ажурних блях низки могильників Аварського каганату [1].

У цьому досліджені в основному використані матеріали двох могильників — Тісафюред (Garam 1995) та Замарді-Ретіфельдек (Bárdos, Garam 2009; 2014). Саме матеріали першого були покладені в основу типологічної розробки Е. Гарам (Garam 1980, Abb. 6: 7). Поясні диски другого могильника були проаналізовані у роботі Е. Бардоса (Bárdos 1996). Як показав порівняльний аналіз, поясні бляхи із обох пунктів досить ідентичні між собою (Garam 2011, Tabl. 3). Також матеріали в тому числі цих двох могильників лягли в основу для аналізу поясних прикрас жіночого вбрання населення Аварського каганату в роботі Е. Гарам (Garam 2011). Саме серед прикрас цих двох могильників проведено пошук поясних блях, що стилістично нагадують мартинівські вироби. Вони різні за розмірами і своїми орнаментальними особливостями.

Перша підгрупа аналогій в цій групі — диски із трьома променями, що відходять від центрального трилисника, належать до типу I, варіанту C за Е. Гарам (Garam 1980, S. 164) чи до типу I (з геометричним малюнком), варіанту B (розеткових), підваріанту «розетково-спицевих» за Е. Бардосом (Bárdos 1996, S. 48).

Серед матеріалів могильника Тісафюред вирізняється кругла бляха із жіночого поховання 279 (рис. 8: 1). Вона має всередині три проміні, що з'єднуються в трилисник. Єдина відмінність від мартинівських блях, що промені приєднані до кінців листочків, а в мартинівських — до їх кутів. Знахідка розташовувалася біля зап'ястя лівої руки похованої (Garam 1995, S. 41, Abb. 16: 279).

Інші схожі диски походять із могильника Замарді-Ретіфельдек (рис. 9; 10): поховання 320, 476, 1618, 1779 та 2365 (Bárdos, Garam 2009; 2014). В цих знахідках промені проходять від кутів з'єднання листочків трилисника в центрі як на мартинівських знахідках.

1. Подібного роду поясні диски відомі і серед германських старожитностей раннього середньовіччя (Hampel 1905, S. 203, Taf. 164: 14—16; Zábojník 2010), де вони набувають поширення із другої половини VI ст. Е. Гарам вважає, що аварські поясні диски походять від германських (Garam 2011, S. 83).
Також схожі підвіски відомі серед аланських старожитностей Північного Кавказу (Ковалевская 1981, рис. 64; 2005, рис. 40; Албегова 2001; Афанасьев, Рунич 2001) та салтівської культури (Плетнева 1981, рис. 37; 1989, рис. 48; Приходнюк 2001, рис. 101: 23—25).
Відомі таки вироби і на могильнику Лучисте, склеп 152, що датується в межах кінця IV — початку V ст. Дослідники називають ці вироби деталями кінської упряжі (Айбабин, Хайрединова 2021).
То ж, можливо схожі вироби характерні для широкого ареалу. Однак, принаймні вироби із Аварського каганату синхронні знахідкам із Мартинівки та найближчі до них саме за «внутрішньою орнаментацією».

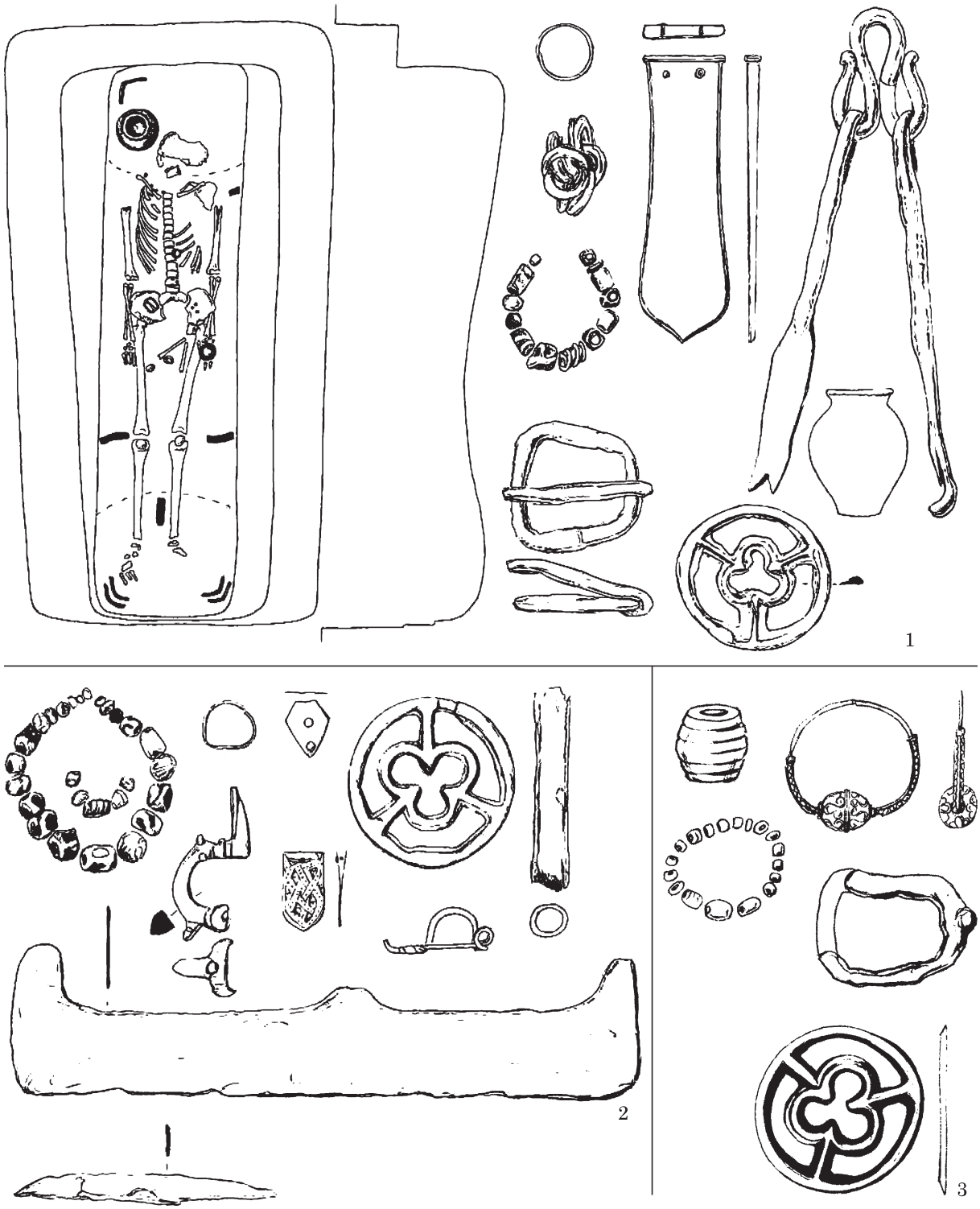

Рис. 9. Замарді-Ретіфельдек: 1 — поховання 320; 2 — поховання 476; 3 — поховання 1779 (без масштабу)

Поховання 320 — жіноче; диск виявлено зліва від лівої стегнової кістки під фалангами лівої руки (Bárdos, Garam 2009, S. 52; Abb. 13: 320; Taf. 36: 320); 476 — молода дівчина; дві фібули римського часу під литим диском із зовнішньої сторони голівки лівої стегнової кістки, циліндричний контейнер для кістяних голок поруч із диском (Bárdos, Garam 2009, S. 70—71, Taf. 59: 476); 1618 — диск під куприкової кісткою (Bárdos, Garam 2014, S. 27, Abb. 11: 1618, Taf. 176: 1618); 1779 — жіноче, диск внизу, біля хребта (Bárdos, Garam 2014, S. 52, Taf. 190: 1779); 2365 — жіноче, зліва від кістяка (сильно поруйнованого) в районі стегон чи тазу (Bárdos, Garam 2014, S. 147—148, Abb. 74: 2365, Taf. 249: 2365).

Ще одна подібна знахідка походить із Кіеларів (рис. 8: 2) Вармінсько-Мазурського воєводство, що є свідченням перебування аварів на території північно-східної Польщі (Rudnicki

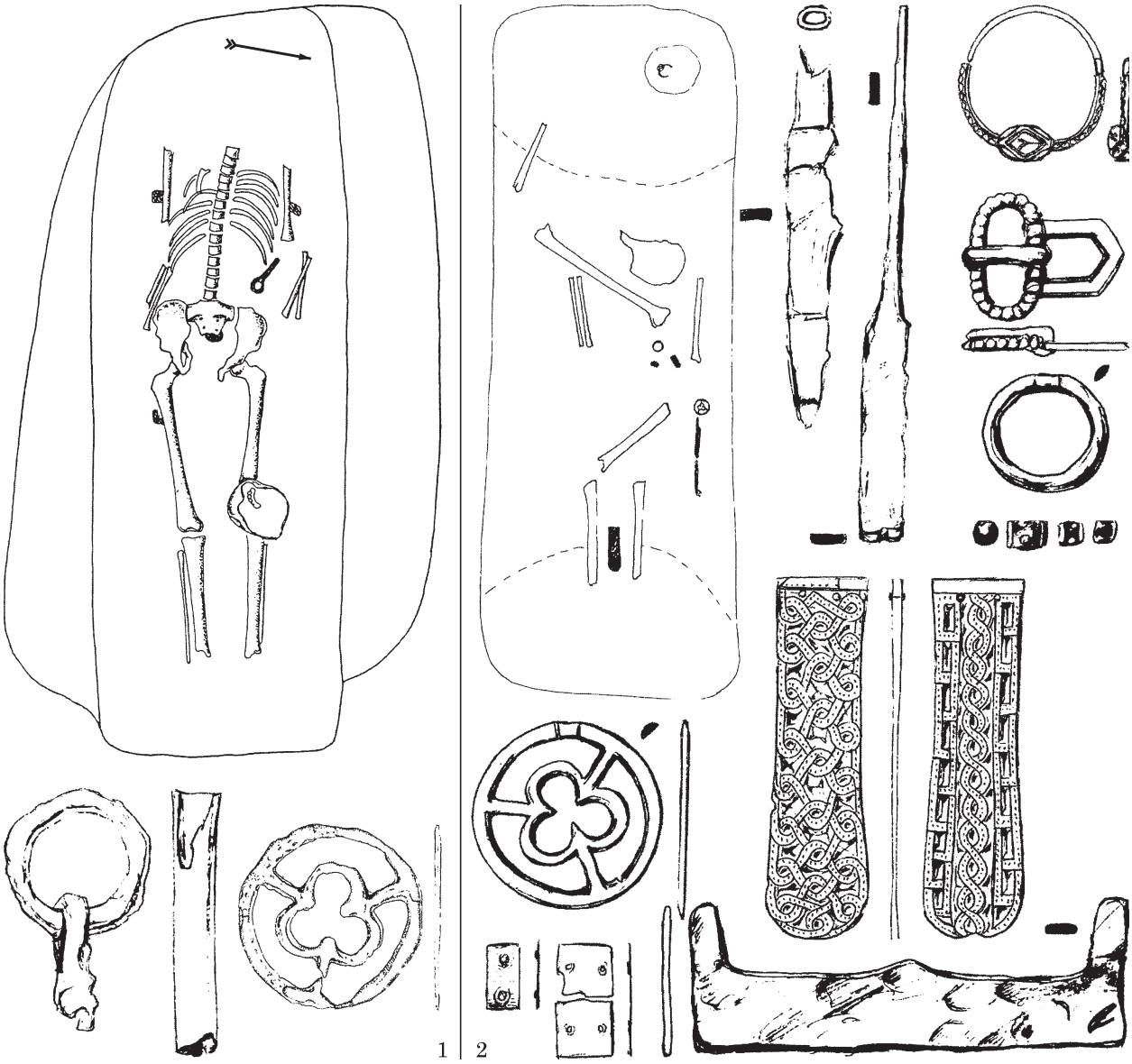

Рис. 10. Замарді-Ретіфельдек: 1 — поховання 1618; 2 — поховання 2365 (без масштабу)

2009—2010; 2019, s. 120, fig. 4.25). Саму пам'ятку М. Рудніцькі датує в межах середини VII ст. (Rudnicki 2009—2010, p. 120).

Друга підгрупа аналогій — прикраси із трикутником по центру із трьома групами подвійних променями, що розходяться від нього в різні боки. Ці знахідки належать до типу I варіанту A за Е. Гарам (Garam 1980, S. 162—164) чи до типу I (з геометричним малюнком), варіанту A (спеціальні), підваріанту «шестиспицеві, що розташовані попарно» за Е. Бардосом (Bárdos 1996, S. 48).

На могильнику Тісафюред таких виробів два (рис. 11: 1, 2): поховання 465 — жіноче, бляха виявлена між лівою рукою і тазовими кістками (Garam 1995, S. 63, Abb. 26: 465); 481 — жіноче, під тазовим крилом з лівого боку (Garam 1995, S. 64, Abb. 95: 481). Замарді-Ретіфельдек, поховання 485 (рис. 11: 3) — молодої жінки, два диски (цілий та уламок іншого) знаходилися на голівці лівої стегнової кістки, поруч розташовувалися гольник, різного роду підвіски, бронзова пряжка та фрагменти кольчуги (Bárdos, Garam 2009, S. 73, Taf. 61: 485).

Третя підгрупа прикрас — із круглою серцевиною і трьома радіальними променями (рис. 12—14). Належать до типу I, варіанту A за Е. Гарам (Garam 1980, S. 162) чи до типу I (з геометричним малюнком), варіанту A (спеціальні), підваріанту «центральне коло із трьома спицями навколо» за Е. Бардосом (Bárdos 1996, S. 48). Представлені знахідками: Тісафюред, поховання 22, 918, 1010 (Garam 1995, Abb. 181), Замарді-Ретіфельдек, поховання 517, 1837, 2149 (Bárdos, Garam 2009; 2014). Такі бляхи близькі до виробу із поховання 1 склепу 238 могильника Лучисте.

Тісафюред, похованні 22 — жіноче, бляха виявлена на голівці стегна (Garam 1995, S. 11, Abb. 3: 22); 458 — жіноче, два диски разом із

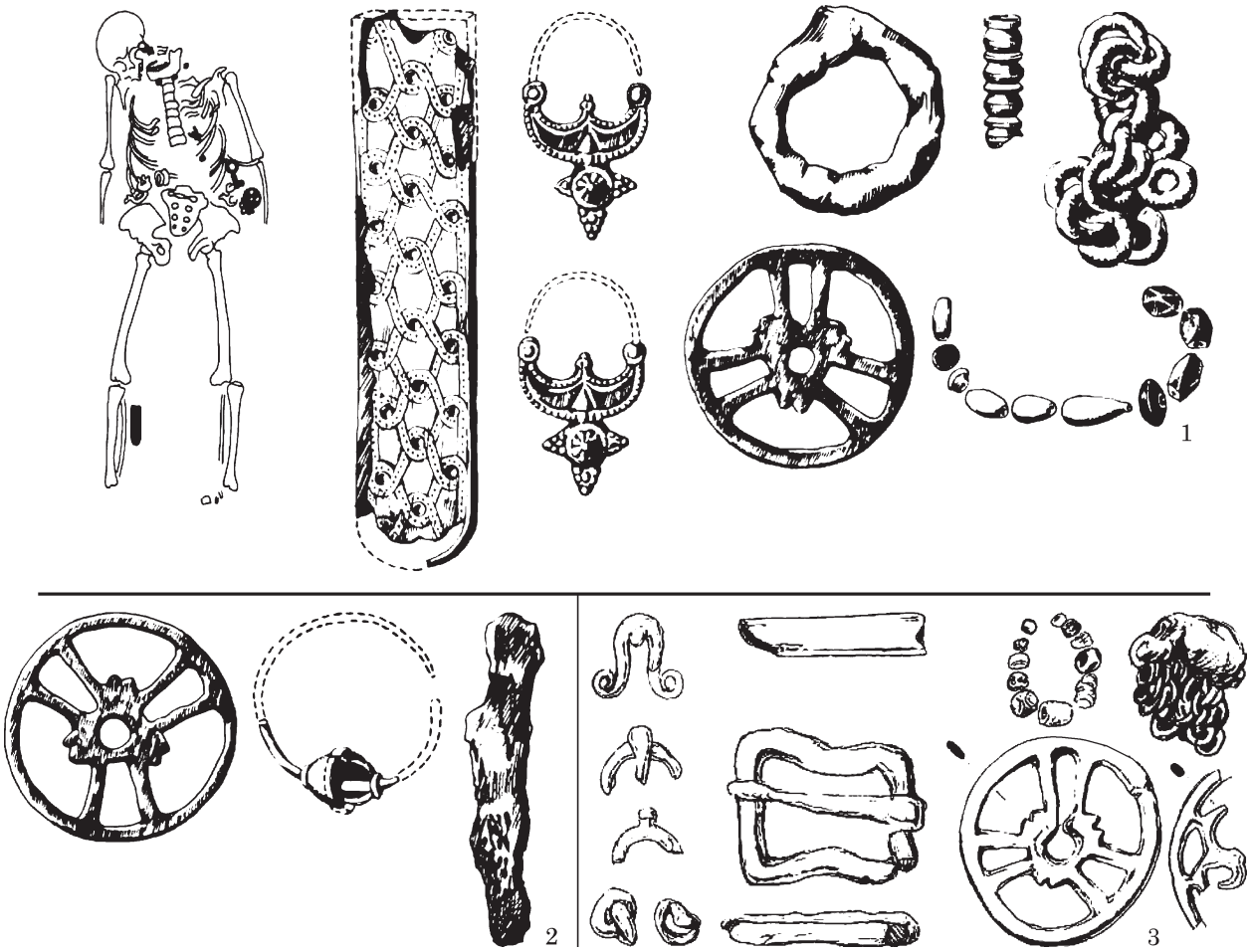

Рис. 11. Тісафюред, поховання 465 (1); Тісафюред, поховання 481 (2); Замарді-Ретіфельдек, поховання 485 (3). Без масштабу

розеткою та кістяним гольником із зовнішньої сторони голівки лівого стегна (Garam 1995, S. 60—63, Abb. 26: 458; Taf. 93: 458); 918 — жіноче, бляха виявлена на стегні (Garam 1995, S. 110); 1010 — жіноче, бляха виявлена біля правого стегна (Garam 1995, S. 120, Abb. 48: 1010).

Замарді-Ретіфельдек, поховання 517 — жіноче, поруч із тазовими кістками та лівою стегновою кісткою (Bárdos, Garam 2009, S. 76—79, Abb. 18, 19, Taf. 66; 67; Balogh 2018 (2019); 2021); 1837 — жіноче, біля верхньої частини лівої стегнової кістки (Bárdos, Garam 2014, S. 58, Abb. 26: 1837; Taf. 194; 1837); 2149 — чоловіче, справа від тазових кісток (Bárdos, Garam 2014, S. 107, Abb. 49: 2149, Taf. 225: 2149).

Отже, в другій групі аналогій можна знайти схожі вироби, вони дуже різноманітні, різняться за оформленням внутрішньої частини. Звісно є відмінність у наявності вушок. Хоча знахідки із аварських могильників іноді мають одне вушко — за спостереженнями Е. Гарам кількість таких виробів складає до 25 % (Garam 1980). Три вушка спостерігається лише на виробах із Мартинівки та Лучистого (див. вироби першої групи), що, можливо, є місцевими особливостями.

Уперше комплексно такі знахідки розглянуті Е. Гарам в статті 1980 р. (Garam 1980). Дослідниця розглянула наявну джерельну базу, погляди попередників, розробила типологію — виділила чотири типи: з геометричним рисунком, із зображенням рослин, тварин та людей. Всі згадані аналогії із могильника Тісафюред, як прототипи / аналогії мартинівським знахідками, належать до типу I — із геометричним орнаментом.

Для нас цікаві спостереження, які зробила Е. Гарам.

1. Переважна більшість знахідок із поховань дорослих жінок.

2. Переважна більшість знахідок виявлено в районі лівої сторони кістяка, зазвичай на зовнішній стороні лівої стегнової кістки, інколи під стегном чи із внутрішньої сторони, іноді в районі лівої колінної чашечки.

3. У переважній більшості могил виявлено по одній бляшки. Однак, відомі випадки, коли в могилі виявлено по дві чи навіть по три аналогічні прикраси. В цих випадках, вони частково чи повністю накладені одне на один чи виявлені поруч на одній глибині.

4. Поруч із дисками в середині тазових кісток чи зліва від них, часто знаходяться залізні чи



Рис. 12. Тісафюред: 1 — поховання 22; 2 — поховання 458; 3 — поховання 918; 4 — поховання 1010 (без масштабу)

бронзові пряжки чи кільця. Під дисками чи далі від них знаходяться предмети побуту (ніж, гольник, пряслице) чи фрагменти різного роду предметів. Поблизу дисків іноді знаходиться одна чи дві великі скляні чи халцедонові намистини.

5. Приблизно 1/4 блях має петлі для підвішування. Профільовані квадратні чи прямокутні петлі або виступають із краю прикраси, або одна із круглих прорізей використовується в якості петлі.

На основі спостережень Е. Гарам вбачає два варіанти функціонального використання цих прикрас.

1. Ажурний бронзовий диск звисав із поясу, що оперізував верхній жіночій одяг, з залізним чи бронзовим кільцем чи без нього. Диск слугував розподільником, відправною точкою для кількох більш вузьких шкіряних ременів, на яких були прикріплені ножі, гольники, пінцети чи інші металеві речі. Прикрасами слугували великі намистини, що були прив'язані за допомогою стрічок.

2. З ременя, який скріпляв одежу, звисала в описаний вище спосіб сумочка (шкіряна чи льняна). На неї привішували орнаментовані тільки спереду диски без вушок. Інші речі — зберігалися в сумочці, які можна знаходити біля дисків.

Функція двох—трьох дисків, виявлених в одному похованні, не з'ясована. Імовірно, їх кріпили до кількох ременів однакової довжини. Це стосується тих випадків, коли диски розташовані близько одне до одного чи один під одним.

У роботі Е. Бардоса розглянуті прикраси із могильника Замарді-Ретіфельдек. Спостере-

ження дослідника, можна підсумувати наступними тезами.

Диски є супровідним інвентарем в похованнях жінок і дівчат. В ряді випадків таки вироби в чоловічих похованнях вони використовувалися як «поясний розподільний диск». У жіночих похованнях вони є або невід'ємною частиною поясу, або просто поясними розподільниками.

У жіночих похованнях вони розташовані на лівій стороні скелета, на зовнішній стороні лівої стегнової кістки, на лінії коліна (рідше між двома стегновими кістками).

Зазвичай використовували один диск, але є випадки знаходження двох, трьох і чотирьох.

Нижче або навколо дисків трапляються дрібні предмети вжитку (ключ, пряслиця, залізний або кістяний гольники, ножі, бронзові брязкальця тощо). Іноді «перевикористані предмети»: римська медаль, зламані бронзові вироби, римські бронзові фібули тощо. Диски також можуть мати вушко.

На краях дисків, зазвичай на одному місці, можна помітити сліди зносу, іноді залишки шкіри. На великих декорованих дисках сліди зносу помітні в двох місцях — зверху і знизу.

Диски зі спицями зазвичай слугували розподільником ременів з кількома місцями зносу на поверхні, але вони також можуть бути декоративними виробами.

У випадках знаходження поясних дисків у жіночих похованнях дослідник розрізняє три види зносу.

• Ремінь із гладкої шкіри без великого кінця на ньому. Диск вішали на ліву сторону поясу і носили на гладкому або в'язаному ремінці.

• Звисаючий ремінець поясу закінчується на кінці великою пластиною з великими лямками, іноді близько до двох щиколоток. Диски кріпилися до лівого боку поясу — на гладкому шкіряному ремінці без бретелей. В деяких по-

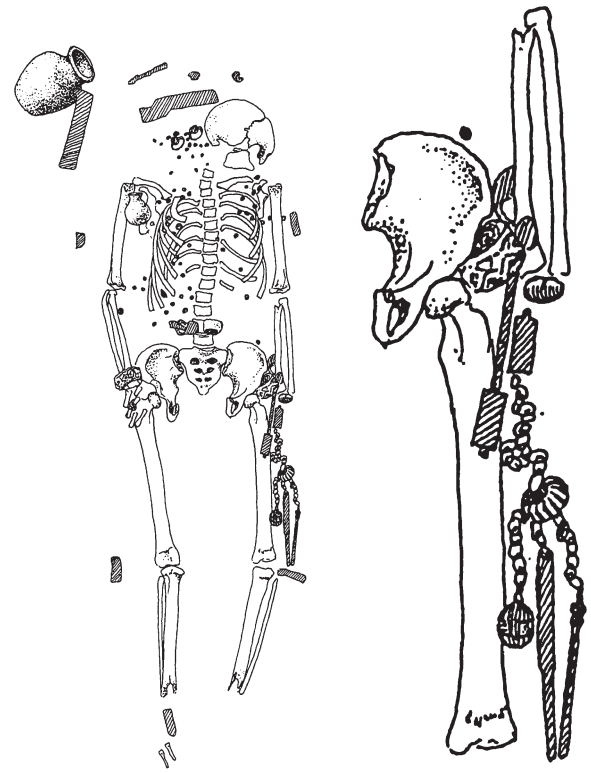

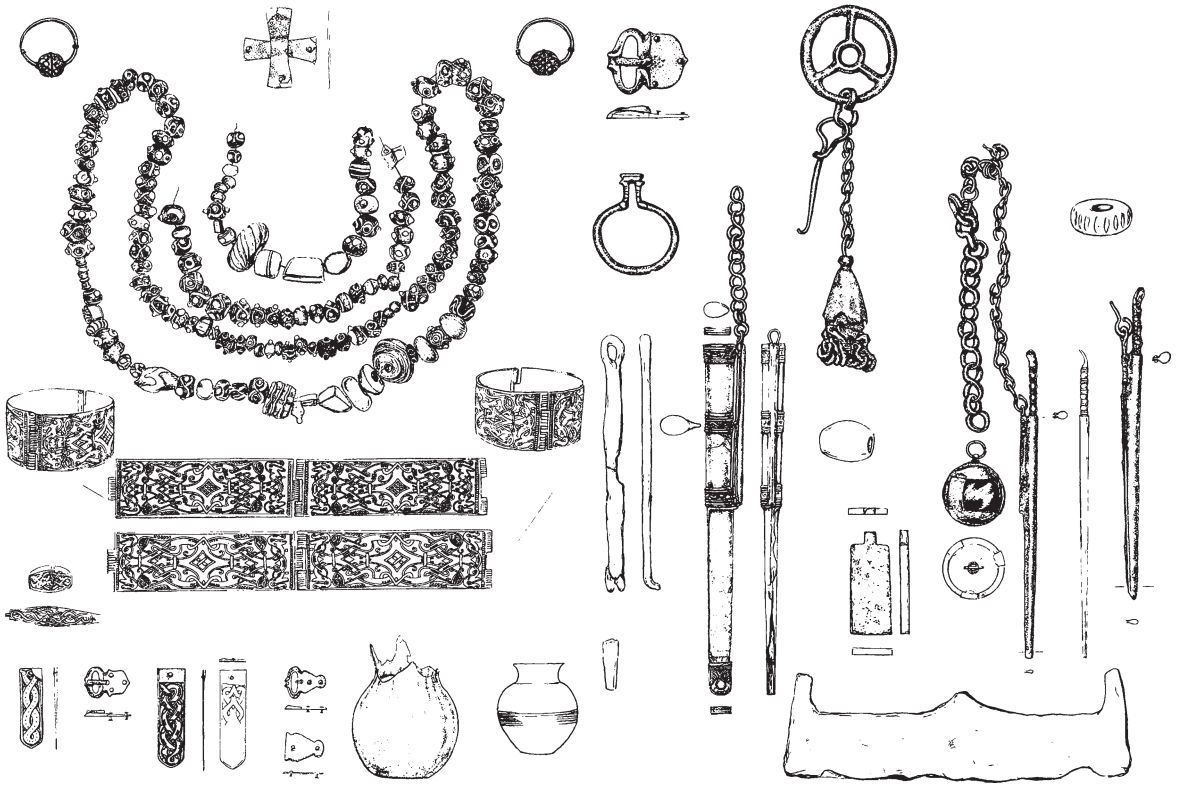

Рис. 13. Замарді-Ретіфельдек, поховання 517 (без масштабу)

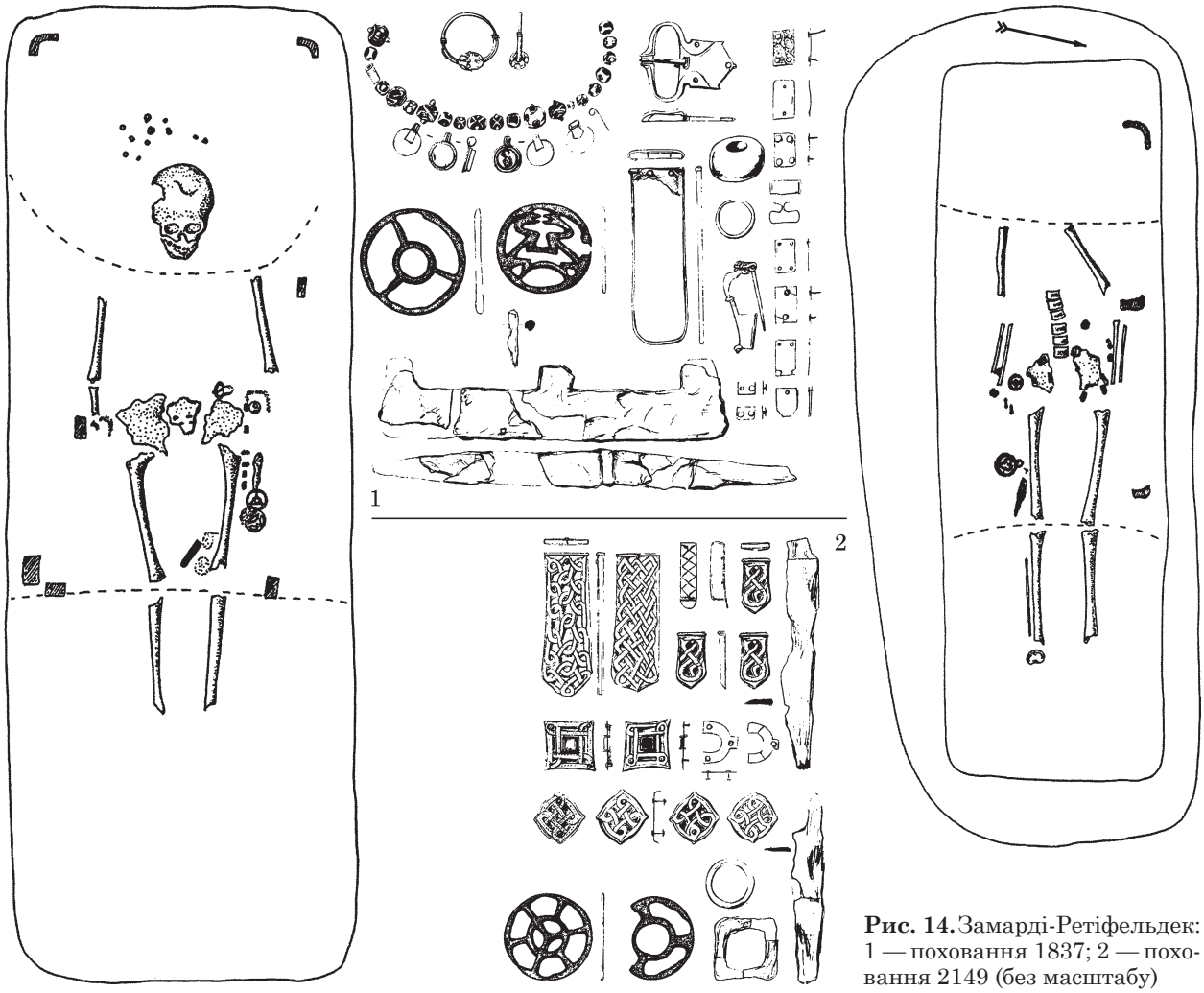

Рис. 14. Замарді-Ретіфельдек: 1 — поховання 1837; 2 — поховання 2149 (без масштабу)

хованнях, де кінець великого ременя свідчить про характер використання поясу, а область навколо лівої стегнової кістки не була задіяна або майже не задіювалася, кріплення ременя не виявлено (напр., поховання 280, 320, 477, 695).

• В інших похованнях, де область навколо лівої руки та лівого стегнової кістки майже не постраждала від пограбування, поясний диск, іноді прикрашений прямокутною прорізю, можна легко відчепити. Хоча є поховання, де навколо диска або дисків можна знайти невеликі знахідки, неможливо довести, що диск прикрашав сумочку.

Поясні диски із вушками зазвичай менші за розміром, в основному використовуються лише як кільце для підвішування для декоративних цілей або як розподільник одного чи кількох ремінців.

Слід відзначити, що подібні аварським (скоріш за все імпорти) диски відомі і на території України — із низки празьких пам'яток (рис. 7: В). Це знахідки із городища Зимно — дві аналогічні прикраси (Ауліх 1972, с. 65, табл. XII: 1, 2) та Рашків III, яма 28 (Баран 1988, с. 23, рис. 12: 2). Ці вироби досить прості (круглі бляхи із променями, що просто перетинаються по центру), їх аналогії — тип I, варіант A за E. Гарам (Garam 1980, S. 162) чи до типу I (з геометричним малюнком), варіанту A (спеціальні), підваріанту «центральне коло із трьома спицями навколо» за E. Бардосом (Bárdos 1996, S. 48) — досить широко представлені серед аварських старожитностей — Тісафюред, поховання 587 (жіноче, бляха виявлена вище голови), 281 (жіноче, бляха виявлена біля стегна), 46 (чоловіче, бляха виявлена біля тазових кісток разом із іншими деталями поясу) (Garam 1995, S. 13—16, 41, 78, Abb. 5: 46; 32: 587). Хоча такі вироби мають ширшу хронологію (напр. див.: Bede, Langó 2021). Цікаво, що ці знахідки розташовуються в районі Середнього Подністров'я (Рашків III) та Західного Побужжя (Зимно). Найближчі слов'яно-аварські могильники фіксуються у Верхньому Потиссі, в межах східної Словаччини (Пеняк, Пеняк 2013, с. 216—217). Тобто знахідки аварських поясних дисків на празьких пам'ятках України виявлені відносно недалеко від території Аварського каганату.

Імовірно, знахідки із Черкаського або Чигиринського повітів та Лучистого також належить до кола аварських виробів. Слід наголосити, що зображення чоловічків із знахідки із Се-

реднього Подніпров'я та Криму більш деталізоване, ніж аналогічні прикраси із аварських могильників. Можливо, така деталізація є вже свідченнями місцевого виробництва.

У авар такі вироби побутують впродовж значного проміжку часу, хоча в різні періоди їх кількість була неоднакова. Зокрема, початок побутування таких виробів припадає на ранньоаварський період — друга половина VI — початок VII ст. (Боталов 2010, рис. 7: 262), хоча найбільше їх в пізньоаварський період — VIII ст. (Боталов 2010, рис. 9; Гавритухин 2001). Е. Гарам вважає, що ці вироби з'являються у авар із середини VII ст. і продовжують побутувати у VIII ст. (Garam 2011, S. 83, 89).

Цікаво, що в складі Мартинівського скарбу виявлені деталі геральдичної поясної гарнітури, на які нанесено тамгоподібні знаки. Подібні зображення часто трапляються на виробах із теренів Аварського каганату, що додатково зближує Мартинівський скарб із старожиностями аварів (Скиба 2016, с. 86). Хоча, загалом аварських знахідок на теренах півдня Східної Європи (Приходнюк 2001, с. 15—17) не так і багато — наприклад: Велика Круча (Головко 2011) та «Глинськ-Більськ», знахідка 5 (?) (Володарець-Урбанович 2020, с. 151—156).

Прикінцеві положення. Отже, трипроменеві ажурні бляхи із Мартинівського скарбу за наведеними аналогіями могли мати два варіанти використання. Вони могли бути і деталями кінського спорядження, і деталями поясних оздоб, імовірно, жіночого костюму. Обидві точки зору мають право на існування, оскільки в складі Мартинівського комплексу є й інші деталі упряжі (див. вище) та велика кількість прикрас жіночого вбрання (див.: Володарець-Урбанович 2019, рис. 14) [1].

Матеріали поховання 45 могильника Печ-Кезтемете вказують, що ці знахідки могли бути деталями сідла. Однак, у слов'ян інших знахідок — деталей сідел — немає. Та й конкретне функціональне навантаження виробів із Печ-Кезтемете залишається не до кінця зрозумілим. Видається сумнівним, щоб такі прикраси використовували як функціональні вироби. Можливо, ці знахідки мали виключно декоративну функцію.

Вірогіднішим видається використання даних прикрас як оздоб поясу. Точніше використання стане зрозуміло після комплексної публікації матеріалів склепів 238 та 113 могильника Лучисте. Однак, вже зараз можна припустити їх використання як деталей вбрання людини. Судячи за аналогіями із другої групи — могильників Аварського каганату — вони могли використовуватися в якості прикрас додаткових ременів поясу. Не виключено, що дані вироби могли бути оздобою сумочок, як це іноді реконструюють дослідники.

Подяки. Висловлюю щиру вдячність І. О. Гавритухіну, О. В. Комару, Я. В. Погоральському та А. В. Скибі за надані консультації і зауваження.

1. У роботі 2019 р. ці знахідки були дещо безпідставно названі «нагрудні розподільники». На той момент за аналогією знаходження подібної бляхи із поховання 2 склепу 65 могильника Лучисте «у верхній частині грудної клітини», мені здавалося, що це деталі намиста, що мали розташовуватися між двома фібулами. Однак, верхня частина поховання була порушена у давнину. Тому бляха може і не знаходитися в положенні «in situ». На це, зокрема, може вказувати те, що вона розташовувалася «зворотною стороною вверх».

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, I, с. 3-86, 175-241.

Айбабин, А. И. 1999. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Севастополь: ДАР.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов*. 1. Симферополь, Керчь: АДЕФ-Україна.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов*. 2. Киев: Майстер Книг.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2017. *Крымские готы страны Дори (середина III — VII в.)*. Симферополь: Антиква.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2020. Новые комплексы с пряжкой типа «Сиракузы» из могильника у с. Лучистое. В: Обломский, А. М. (ред.). *История вещей — история и вещи*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 27-35.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2021. Погребения с напутственной пищей эпохи Великого переселения народов из могильника у с. Лучистое (Юго-Западный Крым). *Stratum plus*, 4, с. 79-123.

Албегова, З. Х. 2001. Палеосоциология аланской религии VII—IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона). *Российская археология*, 2, с. 83-96.

Амброз, А. К. 1973. Стремена и сёдла раннего средневековья как хронологический показатель (IV—VIII вв.). *Советская археология*, 4, с. 81-98.

Амброз, А. К. 1989. *Хронология древностей Северного Кавказа*. Москва: Наука.

Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.

Афанасьев, Г. Е., Рунич, А. П. 2001. *Мокрая Балка*. 1: Дневник раскопок. Москва: Научный мир.

Бажин, М. И. 2018. Антропоморфная бляха из могильника у села Лучистое: контекст и аналогии находки. *Верхнедонской археологический сборник*, 10, с. 148-151.

Баран, В. Д. 1988. *Пражская культура Поднестровья (по материалам поселения у с. Рашков)*. Киев: Наукова думка.

Боталов, С. Г. 2010. Раннетюркские ареалы Восточной Европы в системе кочевой цивилизации Евразии. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурных взаимодействий)*. Самара: Офорт, с. 4-41.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2019. Про один тип прикрас голови у слов'ян: за матеріалами Малоржавецького та Мартинівського скарбів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 201-217.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2020. Знахідки I тис. н. е. в Середньому Поворсклі: нові надходження до ІКЗ «Більськ». *Феномен Більського городища — 2020*: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської конференції, с. 146-160.

Гавритухин, И. О. 2001. Хронология «среднеаварского» периода. *Степи Европы в эпоху средневековья*, II, с. 45-162.

Гавритухин, И. 2016. Пряжки типа Сиракузы на Восточно-Европейской (Русской) Равнине. In: Chudzińska, B., Wojenka, M., Wołoszyn, M. (eds.). *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów, с. 151-169.

Головко, І. В. 2011. Аварський наконечник ременя з с. Великої Кручі на р. Удаї. *Археологія і давня історія України*, 7, с. 175-177.

Горбунова, Т. Г. 2004. Распределители ремней конской амуниции из памятников Алтая эпохи раннего средневековья (систематизация и этнокультурная интерпретация). *Древности Алтая*, 12, с. 114-123.

Горбунова, Т. Г., Тишкин, А. А., Хаврин, С. В. 2009. *Средневековые украшения конского снаряжения на Алтае: морфологический анализ, технологии изготовления, состав сплавов*. Барнаул: Азбука.

Григоров, Е. В. 1998. Распределители ремней Южной Сибири VII—X вв. В: Кирюшин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. (ред.). *Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье*. Барнаул: Алтайский университет, с. 152-158.

Даскалов, М. 2012. *Колани и коланни украси от VI—VII век (от днешна България и съседните земи)*. София: Bulgaria.

Казанский, М. М. 2005—2007. О раннеславянской конннице. *Stratum plus*, 5, с. 457-471.

Казанский, М. М. 2011. О славянском панцирном войске (VI—VII вв.). *Stratum plus*, 5, с. 43-50.

Казанский, М. М. 2015. Вооружение и конское снаряжение славян V—VII вв. *Stratum plus*, 4, с. 43-95.

Казанский, М. М. 2019. Степные традиции в славянском вооружении и конском снаряжении в V—VII вв. *Краткие сообщения Института археологии*, 254, с. 253-269.

Ковалевская, В. Б. 1981. Северокавказские древности. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР в 20 т. Москва: Наука, с. 83-97.

Ковалевская, В. Б. 2005. *Кавказ — скифы, сарматы, аланы I тыс. до н. э. — I тыс. н. э*. Пущино: ОНТИ ПНЦ РАН.

Комар, А. В. 2008. К вопросу о развитии Восточноевропейского седла в VII — 1-й пол. VIII вв. В: Афанасьев, Г. Е. (ред.). *Древности Юга России. Памяти А. Г. Атавина*. Москва: ИА РАН; ТАУС, с. 239-252.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Пекарська, Л. В. 1991. Про долю Мартинівського скарбу. *Український історичний журнал*, 6, с. 124-129.

Пеняк, С. І., Пеняк, П. С. 2013. *Археологія Закарпаття: історія дослідження*. Ужгород: Краєвиди Карпат.

Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР в 20 т. Москва: Наука, с. 62-75.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Приходнюк, О. М. 2001. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М., Шовкопляс, А. М., Ольговская, С. Я., Струина, Т. А. 1991. Мартыновский клад. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, II, с. 72-92.

Родинкова, В. Е. 2020. Вещевой комплекс кладов «древностей антов» в материальной культуре раннесредневекового населения Поднепровья. *In Sclavenia terra*, 3, с. 111-130.

Рыбаков, Б. А. 1953. Древние Русы. *Советская археология*, XVII, с. 23-104.

Скиба, А. В. 2016. *Поясні набори геральдичного стилю у слов'ян*. Київ.

Тишкин, А. А., Горбунова, Т. Г. 2004. *Методика изучения снаряжения верхового коня эпохи раннего железа и средневековья: Учебно-методическое пособие*. Барнаул: Алтайский университет.

Ткачев, А. А., Ткачев, Ал. Ал. 2021. Тюркское погребение в сопровождении коней из Верхнего Прииртышья. *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 3 (54), с. 107-118.

Хайрединова, Э. А. 2016. Пряжки типа «Сиракузы» из Керчи. *Боспорские исследования*, XXXIII, с. 242-265.

Щеглова, О. А. 2010. Тайна «пляшущих человечков» и «следы невиданных зверей». Антропо- и зооморфные изображения в раннеславянской металлопластике. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 146-171.

Balint, Cs. 1992. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üč Tepe (Sowj. Azerbajdžan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. *Studien zur Archäologie der Awaren*, 4: *Awarenforschungen*, I, S. 309-496.

Balogh, C. 2018 (2019). *«Eltűntek, mint az avarok…». Avar kori temető Zamárdi-Rétiföldeken*. Budapest; Zamárdi.

Balogh, C. 2021. Kültürlerin buluşmasi — en büyük ve en zengin avar mezarlipi olan zamárdi-rétiföldek (macaristan) işipinda erken orta çağ orta avrupa'sinda avar-cermen kültürel ilişkileri ve kaynaşmasi. In: Akkaya, M. A., Beşalti, K. (eds.). *International archeology, art history and cultural heritage congress, November 13—14*. Adana, s. 16-33.

Bárdos, E. 1996. Az avarkori öntött bronz korongok viseleti szokásához a zamárdi avar temető alapjan I. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 12, s. 47-106.

Bárdos, E., Garam, É. 2009. *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. I. Budapest.

Bárdos, E., Garam, É. 2014. *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. II. Budapest.

Bede, I., Langó, P. 2021. Un assemblage de mobilier caractéristique des premiers hongrois (Xe siecle) à Aspres-lès-Corps (Hautes-Alpes). *Cahiers LandArc*, 42, s. 1-12.

Curta, F. 2009. Neither Gothic, nor Slavic: bow fibulae of Werner's class II B. *Archaeologia Austriaca*, 93, s. 45-77.

Garam, É. 1980. Spätawarenzeitliche durchbrochene bronzescheiben. *Acta Archaeologica*, XXXII, S. 161-180.

Garam, É 1995. *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Budapest.

Garam, É. 2011. Az avar kori nők csüngős övű viselete a 6—8. században. *Archaeologiai Értesítő*, 136, s. 63-93.

Hampel, J. 1905. *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig: F. Vieweg und sohn.

Kiss, A. 1977. *Avar cemeteries in county Baranya*. Cemeteries of the Avar period (567—829) in Hungary, 2. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kovrig, I. 1975. The Tiszaderzs Cemetery. *Avar Finds in the National Mueum*, I, s. 210-239.

Rudnicki, M. 2009—2010. Ażurowa tarczka z Kielar. Przyczynek do badań nad dalekosiężnymi powiązaniami grupy olsztyńskiej. *Światowit*, VIII (XLIX), B, p. 119-137.

Rudnicki, M. 2019. *The Olsztyn group in the Early Medieval Archaeology of the Baltic region: The Cemetery at Leleszki*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 52. Gale: Cengage Learning.

Pekarskaja, L. V., Kidd, D. 1994. *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*. Innsbruk.

Zábojník, J. 2010. Zur problematik der zierscheiben des frühen mittelalters. *Terra Barbarica Monumenta archaeologica barbarica*, *Series Gemina*, II, S. 497-505.

REFERENCES

Aibabin, A. I. 1990. Khronologiia mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, I, s. 3-86, 175-241.

Aibabin, A. I. 1999. *Etnicheskaia istoriia rannevizantiiskogo Kryma*. Sevastopol: DAR.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982—1984 godov*. 1. Simferopol, Kerch: ADEF-Ukraina.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993—1995 godov*. 2. Kiev: Maister Knig.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2017. *Krymskie goty strany Dori (seredina III — VII v.)*. Simferopol: Antikva.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2020. Novye kompleksy s priazhkoi tipa «Sirakuzy» iz mogilnika u s. Luchistoe. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Istoriia veshchei — istoriia i veshchi*. Ranneslavianskii mir, 20. Moskva: IA RAN, s. 27-35.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2021. Pogrebeniia s naputstvennoi pishchei epokhi Velikogo pereseleniia narodov iz mogilnika u s. Luchistoe (Iugo-Zapadnyi Krym). *Stratum plus*, 4, s. 79-123.

Albegova, Z. Kh. 2001. Paleosotsiologiia alanskoi religii VII—IX vv. (po materialam amuletov iz katakombnykh pogrebenii Severnogo Kavkaza i Srednego Dona). *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 83-96.

Ambroz, A. K. 1973. Stremena i sedla rannego srednevekovia kak khronologicheskii pokazatel (IV—VIII vv.). *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 81-98.

Ambroz, A. K. 1989. *Khronologiia drevnostei Severnogo Kavkaza*. Moskva: Nauka.

Aulikh, V. V. 1972. *Zymnivske horodyshche — slov'ianska pam'iatka VI—VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.

Afanasev, G. E., Runich, A. P. 2001. *Mokraia Balka*. 1: Dnevnik raskopok. Moskva: Nauchnyi mir.

Bazhin, M. I. 2018. Antropomorfnaia bliakha iz mogilnika u sela Luchistoe: kontekst i analogii nakhodki. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, 10, s. 148-151.

Baran, V. D. 1988. *Prazhskaia kultura Podnestrovia (po materialam poseleniia u s. Rashkov)*. Kiev: Naukova dumka.

Botalov, S. G. 2010. Rannetiurskie arealy Vostochnoi Evropy v sisteme kochevoi tsivilizatsii Evrazii. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e. (voprosy mezhetnicheskikh kontaktov i mezhkulturnykh vzaimodeistvii)*. Samara: Ofort, s. 4-41.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2019. Pro odyn typ prykras holovy u slov'ian: za materialamy Malorzhavetskoho ta Martynivskoho skarbiv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 201-217.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2020. Znakhidky I tys. n. e. v Serednomu Povorskli: novi nadkhodzhennia do IKZ «Bilsk». *Fenomen Bilskoho horodyshcha — 2020*: zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukrainskoi konferentsii, s. 146-160.

Gavritukhin, I. O. 2001. Khronologiia «sredneavarskogo» perioda. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, II, s. 45-162.

Gavritukhin, I. 2016. Priazhki tipa Sirakuzy na Vostochno-Evropeiskoi (Russkoi) Ravnine. In: Chudzińska, B., Wojenka, M., Wołoszyn, M. (eds.). *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów, s. 151-169.

Holovko, I. V. 2011. Avarskyi nakonechnyk remenia z s. Velykoi Kruchi na r. Udai. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 7, s. 175-177.

Gorbunova, T. G. 2004. Raspredeliteli remnei konskoi amunitsii iz pamiatnikov Altaia epokhi rannego srednevekovia (sistematizatsiia i etnokulturnaia interpretatsiia). *Drevnosti Altaia*, 12, s. 114-123.

Gorbunova, T. G., Tishkin, A. A., Khavrin, S. V. 2009. *Srednevekovye ukrasheniia konskogo snariazheniia na Altae: morfologicheskii analiz, tekhnologii izgotovleniia, sostav splavov*. Barnaul: Azbuka.

Grigorov, E. V. 1998. Raspredeliteli remnei Iuzhnoi Sibiri VII—X vv. In: Kiriushin, Iu. F., Tishkin, A. A. (ed.). *Snariazhenie verkhovogo konia na Altae v rannem zheleznom veke i srednevekove*. Barnaul: Altaiskii universitet, s. 152-158.

Daskalov, M. 2012. *Kolani i kolanni ukrasi ot VI—VII vek (ot dneshna Bielgariia i siesednite zemi)*. Sofiia: Bulgaria.

Kazanskii, M. M. 2005—2007. O ranneslavianskoi konnitse. *Stratum plus*, 5, s. 457-471.

Kazanskii, M. M. 2011. O slavianskom pantsirnom voiske (VI—VII vv.). *Stratum plus*, 5, s. 43-50.

Kazanskii, M. M. 2015. Vooruzhenie i konskoe snariazhenie slavian V—VII vv. *Stratum plus*, 4, s. 43-95.

Kazanskii, M. M. 2019. Stepnye traditsii v slaviianskom vooruzhenii i konskom snariazhenii v V—VII vv. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 254, s. 253-269.

Kovalevskaia, V. B. 1981. Severokavkazskie drevnosti. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Arkheologiia SSSR v 20 t. Moskva: Nauka, s. 83-97.

Kovalevskaia, V. B. 2005. *Kavkaz — skify, sarmaty, alany I tys. do n. e. — I tys. n. e*. Pushchino: ONTI PNTs RAN.

Komar, A. V. 2008. K voprosu o razvitii Vostochnoevropeiskogo sedla v VII — 1-i pol. VIII vv. In: Afanasev, G. E. (ed.). *Drevnosti Iuga Rossii. Pamiati A. G. Atavina*. Moskva: IA RAN; TAUS, s. 239-252.

Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.

Pekarska, L. V. 1991. Pro doliu Martynivskoho skarbu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, s. 124-129.

Peniak, S. I., Peniak, P. S. 2013. *Arkheolohiia Zakarpattia: istoriia doslidzhennia*. Uzhhorod: Kraievydy Karpat.

Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Arkheologiia SSSR v 20 t. Moskva: Nauka, s. 62-75.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche: Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.

Prykhodniuk, O. M. 2001. *Stepove naselennia Ukrainy ta skhidni slov'iany (druha polovyna I tys. n. e.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Prikhodniuk, O. M., Shovkoplias, A. M., Olgovskaia, S. Ia., Struina, T. A. 1991. *Martynovskii klad. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, II, s. 72-92.

Rodinkova, V. E. 2020. Veshchevoi kompleks kladov «drevnostei antov» v materialnoi kulture rannesrednevekovogo naseleniia Podneprovia. *In Sclavenia terra*, 3, s. 111-130.

Rybakov, B. A. 1953. Drevnie Rusy. *Sovetskaia arkheologiia*, XVII, s. 23-104.

Skyba, A. V. 2016. *Poiasni nabory heraldychnoho styliu u slov'ian*. Kyiv.

Tishkin, A. A., Gorbunova, T. G. 2004. Metodika izucheniia snariazheniia verkhovogo konia epokhi rannego zheleza i srednevekovia: Uchebno-metodicheskoe posobie. Barnaul: Altaiskii universitet.

Tkachev, A. A., Tkachev, Al. Al. 2021. Tiurkskoe pogrebenie v soprovozhdenii konei iz Verkhnego Priirtyshia. *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii*, 3 (54), s. 107-118.

Khairedinova, E. A. 2016. Priazhki tipa «Sirakuzy» iz Kerchi. *Bosporskie issledovaniia*, XXXIII, s. 242-265.

Shcheglova, O. A. 2010. Taina «pliashushchikh chelovechkov» i «sledy nevidannykh zverei». Antropo- i zoomorfnye izobrazheniia v ranneslavianskoi metaloplastike. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (ed.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10—16 aprelia 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 146-171.

Balint, Cs. 1992. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üč Tepe (Sowj. Azerbajdžan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. *Studien zur Archäologie der Awaren*, 4: *Awarenforschungen*, I, S. 309-496.

Balogh, C. 2018 (2019). *«Eltűntek, mint az avarok…». Avar kori temető Zamárdi-Rétiföldeken*. Budapest; Zamárdi.

Balogh, C. 2021. Kültürlerin buluşmasi — en büyük ve en zengin avar mezarlipi olan zamárdi-rétiföldek (macaristan) işipinda erken orta çağ orta avrupa'sinda avar-cermen kültürel ilişkileri ve kaynaşmasi. In: Akkaya, M. A., Beşalti, K. (eds.). *International archeology, art history and cultural heritage congress, November 13—14*. Adana, s. 16-33.

Bárdos, E. 1996. Az avarkori öntött bronz korongok viseleti szokásához a zamárdi avar temető alapjan I. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, 12, s. 47-106.

Bárdos, E., Garam, É. 2009. *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. I. Budapest.

Bárdos, E., Garam, É. 2014. *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. II. Budapest.

Bede, I., Langó, P. 2021. Un assemblage de mobilier caractéristique des premiers hongrois (Xe siecle) à Aspres-lès-Corps (Hautes-Alpes). *Cahiers LandArc*, 42, s. 1-12.

Curta, F. 2009. Neither Gothic, nor Slavic: bow fibulae of Werner's class II B. *Archaeologia Austriaca*, 93, s. 45-77.

Garam, É. 1980. Spätawarenzeitliche durchbrochene bronzescheiben. *Acta Archaeologica*, XXXII, S. 161-180.

Garam, É 1995. *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Budapest.

Garam, É. 2011. Az avar kori nők csüngős övű viselete a 6—8. században. *Archaeologiai Értesítő*, 136, s. 63-93.

Hampel, J. 1905. *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Braunschweig: F. Vieweg und sohn.

Kiss, A. 1977. *Avar cemeteries in county Baranya*. Cemeteries of the Avar period (567—829) in Hungary, 2. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kovrig, I. 1975. The Tiszaderzs Cemetery. *Avar Finds in the National Mueum*, I, s. 210-239.

Rudnicki, M. 2009—2010. Ażurowa tarczka z Kielar. Przyczynek do badań nad dalekosiężnymi powiązaniami grupy olsztyńskiej. *Światowit*, VIII (XLIX), B, p. 119-137.

Rudnicki, M. 2019. *The Olsztyn group in the Early Medieval Archaeology of the Baltic region: The Cemetery at Leleszki*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 52. Gale: Cengage Learning.

Pekarskaja, L. V., Kidd, D. 1994. *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*. Innsbruk.

Zábojník, J. 2010. Zur problematik der zierscheiben des frühen mittelalters. *Terra Barbarica Monumenta archaeologica barbarica*, *Series Gemina*, II, S. 497-505.

Y. V. Volodarets-Urbanovich

THREE-BEAM TRACERY BADGES FROM MARTYNIVKA HOARD: FUNCTIONS AND USE

The paper presents consider of the functional use of two three-beam openwork badges from the Martynivka hoard (fig. 1). There are two points of view on the functional use of these products: 1) horse trappings; 2) details of the belt.

An attempt is made to determine the range of possible analogies or prototypes of products. All analogies can be divided into two major groups: 1) on the general outlines; 2) on the «internal ornamentation».

The first group. An almost complete analogy to the products from the Martynivka hoard is the decoration from grave 1, vault 238 of the Luchiste cemetery in the Crimea (fig. 2) — the last quarter of the 7th century.

The other two analogies come from the Avar cemetery of Pécs-Köztemető, burial 45 (fig. 3), although they differ in greater finesse. This is the burial of a horse with trappings. A. Kissa dates this area of the cemetery within the end of 6th — middle of 7th century.

More distant analogies are two finds (almost completely identical to each other) from the Luchiste cemetery, from vault 65, grave 2 — the second half of the 7th century (figs. 4—6) and vault 113 — the first half of the 7th century (fig. 8: 7). A similar badge depicting a man in the center comes from Cherkasy or Chyhyryn counties (fig. 8: 8). This find, together with products from Luchiste, on formal grounds belongs to type IV according to E. Garam. On the territory of the Avar Khanate, similar ornaments are known (figs. 7; 8: 9—12) — Tiszafüred, grave 166 and 262, Tiszaderzs, grave 14 and an accidental find from Hungary.

Second group. Prototypes or analogies for this group are determined by internal ornamentation. They can be found among the bronze belt openwork badges of a number of cemeteries of the Avar Khanate.

The first subgroup — badges with three rays departing from the central shamrock (fig. 8: 13). The second subgroup — badges with a triangle in the centre with three groups of double rays diverging from it in different directions (fig. 8: 14). The third subgroup — badges with a circle in the centre and three radial rays (fig. 8: 15).

So, in the second group you can find similar products, they are very diverse, differ in the design of interior decoration. There is a difference from the presence of eyelets. Although finds from Avar cemeteries sometimes have one eyelet.

In the Avars, the beginning of the existence of such products falls on the Early Avar period — the second half of 6th — early 7th century, although most of them in the Late Avar period — 8th century. E. Garam believes that these products appear in the Avars from the middle of the 7th century and continue to exist in the 8th century.

Thus, the three-beam openwork badges from the Martynivka hoard could have two uses: as details of a horse harness and details of belt ornaments of a woman's suit.

Keywords: Middle Dnieper, early middle ages, 6th—7th centuries, Martynivka hoard.

Одержано 15.05.2022

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav, Ph. D., Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodargrad@ukr.net, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua.

УДК 904.4(282.247.318)”13” DOI: 10.37445/adiu.2022.02.24

Г. А. Козубовський

ДО ПРОБЛЕМИ ЛІТОПИСНОГО БІЛОБЕРЕЖЖЯ XIV ст.

У статті розглянуто дискусійну проблему локалізації Білобережжя XIV ст. Звертається увага на тюркську назву ріки Південний Буг — Аксу (Біла Вода). Її береги були місцями традиційних літніх і зимових кочовищ і найважливіших транзитних шляхів. Похід Ольгерда на початку 1360-х рр. було здійснено до золотоординських центрів у басейні річок Синя Вода (Тексу) і Біла Вода (Аксу). Розкопки пам'яток золотоординського часу в басейні р. Південний Буг можуть суттєво допомогти у вирішенні низки дискусійних питань історичної географії цього регіону.

***Ключові слова**: Білобережжя, Південний Буг, XIV ст., Біла Вода (Аксу).*

Згідно Рогозького літопису въ лъто 6871: «*…тое же осени Ольгерд Синю воду и Бълобережіе повоевалъ*» (ПСРЛ 1922, стб. 75). Наприкінці 1520-х рр. цю інформацію було повторено з незначними змінами в Никонівському зводі: «*Того же лъта князь великій Литовский Ольгердъ Гедименовичъ Синюю Воду и Бълобережіе повоева*» (ПСРЛ 1897, с. 2; Шабульдо 2000, с. 57). Білорусько-литовські літописи також розповіли про цю битву і назвали імена трьох татарських князів: «*князь великии Олгирд… побиль татар на Синеи воде, трех братовь: князя Хачебея а Кутлубуга и Дмитрия*» (ПСРЛ 1980, с. 74, 66, 186).

Уже кілька століть дослідники намагаються з'ясувати місце знаходження зазначених топонімів. Останні десятиліття спостерігається значне збільшення праць українських і зарубіжних дослідників, дотичних до битви біля Синіх Вод. Серед розглянутих в них тем — і можлива локалізація літописного Білобережжя. Значна кількість подібних топонімів на території України дає можливість для великої кількості гіпотез про локалізацію цієї місцевості. Свого час М. Дашкевич нарахував до 10 подібних топонімів і зазначив, що ця назва могла відноситися до кількох місцевостей. (Барсов 1865, с. 19—20; Дашкевич 1876, с. 14—15). З цим погодився Н. Молчановський (Молчановский 1885, с. 27), а також частина сучасних дослідників (ред. Стрижак 1985, с. 27).

В. Антонович назвав Білобережжя як кінцеву мету Ольгердового походу — Дніпровське надріччя від порогів до гирла (Антонович 1885, с. 127—128). М. Грушевський поєднав Білобережжя джерел X і XIV ст. Коментуючи кампанію Ольгерда, дослідник зазначив, що «Білобережжем... звало ся побереже Дніпра понизше Київа й аж до самого устя» (Грушевський 1991, с. 290, 477; Грушевський 1993, с. 82). Українські археологи, як і Ф. Брун, «Білобережжя» пов'язують із «Барбезе» («barbarese») італійських портуланів XIV—XV ст. і локалізують на правому березі лиману від Аджигола до Березані, але залишають це під питанням (Буйських, Іевлєв 1991, с. 101). Або ж — локалізують у районі Березанського лиману (Болтрик 2003, с. 48—50). Ф. Брун вважав, що в італійців у слові «barbarese» перша літера «л» замінилась літерою «р» та розміщував «Білобережжя» біля Березанського лиману, але звернув увагу, що крім берегів лиману, ця назва могла означати і *береги самого Бугу* (Брун 1865, с. 12; Брун 1880, с. 19, 25, 168). М. Болтенко, коментуючи «Барбарезе» чи «Барберезе» італійських портуланів XIV ст., звернув увагу на район о. Березань та протилежне йому місце на Сосицько-Березанському лимані. Дослідник зазначив, що в другій частині італійської назви не важко розпізнати сучасну назву о. Березань, а в цілому

© Г. А. КОЗУБОВСЬКИЙ, 2022

Білобережжя наших літописів. Він також звернув увагу на фракійське «Берксана» — «високе місце», височінь, гора, на противагу долу, «подільська земля», низу, низової частини, широкого причорноморського степу на шляхах «у лукоморья зеленого…». А також, «*Очевидно, Березань, — геологічно крайній східний вихід одеського вапняку — мислилась як головний вузловий пункт всього Білобережжя, "білого" або вільного берега прилиманної частини північно-західного Причорномор'я, що замикалася на заході таким самим "Білим" або вільним містом Аккерманом-Білгородом*» (Болтенко 1947, с. 39, 43—44, 50). Або ще як світлий, східний, сонячний острів. Дослідник також не виключав для пізніших часів розширення розуміння терміну Білобережжя, як позначення вапнякового берега всього виходу т. н. одеського вапняку (Болтенко 2009, с. 339—340).

У сучасних дослідженнях *«barbarexe»* середньовічних портуланів (фіксують біля 60 варіантів написання, серед них і *«balbarasa» (*1639 р.) пов'язують із мисом Аджияск — в гирлі західного рукава Дніпра (сучасний Березанський лиман). Але звертають увагу, що на значній частині карт XV ст. топонім *barbarexe* позначений (помилково) у районі західного гирла ріки — сучасний Тилігульський лиман (Гордеев, Терещенко 2017, с. 378—379).

У ґрунтовній мовознавчій праці, присвяченій давньоруському літописному Білобережжю пропонується висновок, що давньоруське «низове Бълобережье» є слов'янською калькою не збереженої субстратної назви Північного Причорномор'я й віддзеркаленням традиції називати Північне Причорномор'я білою, світлою стороною. Але зауважується, що саме явище, де простежується вказівка на колір, було запозичене від східних народів: Біла, Західна Куманія і Чорна, Східна Куманія (Карпенко 1986, с. 43—44).

За Я. Дашкевичем: «*Білобережжя, яке згадується в деяких редакціях літопису як об'єкт походу литовців 1362/1363 р., це, треба думати, сучасне дністрове Побережжя на Поділлі… Побережжя до недавніх часів це місцевість між Мурафою, Кодимою, Богом і Дністром*» (Дашкевич 2006, с. 115).

О. Галенко пов'язав цю назву відповідно до східної степової традиції системи орієнтації — позначати кольорами сторони світу. Білий колір позначав захід, а синій — схід; у XIV ст. Білобережжя відносилося до земель, що простягалися від західного правого берега Дніпра аж до Дністра. Дніпро був головним орієнтиром у цій орієнтації (Галенко 2005, с. 140—141). Ф. Шабульдо визначає Білобережжя як місцевість на чорноморському узбережжі між гирлами Дніпра і Південного Бугу (Шабульдо 2013, с. 83).

За джерелами XVI—XVII ст. топонім Білобережжя локалізують на правому березі Дніпра, на ділянці довжиною близько однієї милі на північний схід від Чигирина (нині затоплено Кременчуцьким водосховищем). Звертається увага, що мова йде саме про дніпровське Білобережжя та припускається, що воно й є одним із топонімів, зазначених у літописі про виправу Ольгерда (Гедзь 2012). Топонім також локалізується на 6 миль нижче Черкас, чи як місцевість уздовж Дніпра, поблизу впадіння в нього річки Тясмин (Козир, Чорний 2012, с. 18). За однією з останніх праць, Білобережжя — «*лівобережна частина нижньої течії Дніпра (XIV ст. — 1600)*» (Лисецкий 2021, с. 8).

Крім Білобережжя, джерела фіксують назви: Білий берег, Білі береги. 1401 р. подільський князь Свидригайло видав грамоту на с. Козлов і «луку нижче Білих берегів» (не ідентифіковано; Полехов 2015, с. 511—512). Бояри Єрші в другій половині XV ст. володіли Могилами й Білим-берегом (за М. Грушевським — Дніпровським побережем, очевидно — понизше Роси). Свого часу М. Грушевський звернув увагу на цей Білий-берег і Білобережжя (шість миль нижче Черкас; Грушевський 1995, с. 17, 249, 592). В сучасних дослідженнях наводяться аргументи, що Біл-берег (село десь на Канівщині, можливо близько від Мошнів, яке пізніше зникло) і урочище Білобережжя на лівому березі Дніпра в районі Кременчуцького водосховища (у районі Городища-Градицька) — це різні топоніми (Жарких 2013, 152, 276—277).

«Список русских городов дальних и ближних», складений між 1387 і 1392 рр., в 1394—1396 рр. за одними дослідниками чи 1374/1375 рр. за іншими (огляд датування див. Тихомиров 1979, с. 87; Кузьмин 2019, с. 151—154), згадує м. Белобережье серед міст у переліку — «А се Литовские». Белобережье згадується поруч із такими містами як Ржищев, Самара, Броницарев (чи Брони, Царев (?). Свого часу М. Тихомиров, вірно визначивши розташування абсолютної більшості згаданих у Списку міст, зазначив, що залишається невстановленим місце розташування наступних міст: «*…Ерусалимъ, Ржищев, Белобережье, Самара, Брони Царев или Броницарев*» (Тихомиров 1979, с. 95, 117).

З контексту літописного повідомлення зрозуміло, що повоювання Синіх Вод і Білобережжя усвідомлювалися як пов'язані між собою і синхронні чи майже синхронні події. Тому видається логічним шукати Білобережжя поблизу Синюхи чи Південного Бугу. В існуючій історіографії є кілька версій про походження назви однієї з найбільших водних артерій України р. Південний Буг (Бог, Бъгъ, Бъоугъ, Buh, Boh, Bog, Bohus, Bohem та ін.). Серед основних називають: від готського «bougs» — вигін, від глагола «biugan» — гнути, герм. «baki», нім. «Bach» — струмок, або «біг» «течія» і «Bach» «струмок» (Лисецкий 2021, с. 14). Або пов'язують з інд.-європ. «bheug (h)» (гнути) із значенням «кривий, звивистий». Також — і з давньопівнічнопонтійського кореня «kŭb (h)» —

«вигнутий» (як і для р. Кубані) (Шрамм 1997, с. 65, 103). При цьому звертають увагу на слово багно «болото». Римський географ Помпоній Мела (I ст. н. е.) стверджував, що Гіпаніс витікає з великого болота (Лисецкий 2021, с. 14). Також фіксують явні паралелі з доіндоєвропеським грецьким словом *paga* / *pege* / *byge* — «джерело», причому не тільки для самого Південного Бугу й пов'язаних із ним гідронімів Бугар, Бужок, а й для таких як Бухеники, Бушинка, Поха (Мосенкіс 2002, с. 93).

Джерела зберегли велику кількість назв для цієї ріки в греко-латинський писемності: «Ὑπανις / Hypanis» (Гіпаніс; починаючи від Геродота, V ст. до н. е.), «Βογῦ» (грець.), «Κοΐφις» (пов'язується з готським посередництвом), печенізьким «Κουβοῦ» (Kuvu) (Шрамм 1997, с. 62, 23). «Вагассола» (Vagosola), «Багассола» (Bagossola) — у римських авторів, «Куву» — у печенігів (Κουβου, грець., чи місцеве індоарійське «Kuba» (за О. Трубачевим; Лисецкий 2021, с. 14). Існує точка зору, що в давнину верхня й нижня частини цієї ріки по-різному називалися: слов'яни, що просунулись до гирл Дністра і Південного Бугу, змінили свої давні найменування на назви, які використовувалися в її нижній течії (Шрамм 1997, с. 102, 63). Запропоновано і різноманітні народні тлумачення цього гідроніма, в тому числі і від «збіжжя» (Ворона та ін. 2009, с. 6—8).

Але ще дослідники та мандрівники XVI—XIX ст. звернули увагу, що у середньовічних кочовиків України р. Південний Буг називалася Ак-су (Біла вода) та вказали на значну кількість річок із такою назвою на Сході (Тунманн 1991, с. 50; Семенов 1863, с. 326, 35—36; Брун 1880, с. 19; Эварницкий 1898, с. 141). До річки Ак-су (Бугу) тікали бунтівники ногайці від кримського хана Девлет-Гірея, тут на березі Ак-су — Південного Бугу ногайські князі влаштували нараду з приводу своїх подальших дій у цій боротьбі (Смирнов 1887, с. 681, 720). Ак-Су (Біла Вода), як і Гіок-су (Синя Вода), були добре відомі в Прибужжі ще наприкінці XVIII ст. В документі 1779 р.: «*Въ 8-ми часахъ разстоняиемъ отъ Ghaivaresi противу крепости Орела на польскихъ и россиискихъ границахъ, где соединяются реки Гіокъ-су и Акъ-Су есть одна деревня, именуемая Havlita, состоящая въ 15 или же въ 16 домахъ подданыхъ молдавской нациіи…*». Або «*В 4-хъ часахъ отъ* ***Bagzeli*** *при реке Акъ-Су есть деревня* ***Acmesit****, где поныне видны знаки Акъ-Мечета...*» (Дубровин 1887, с. 278—279). Про те, що в XVII ст. і середня течія Південного Бугу в районі Ладижина також звалася Аксу, згадав Челебі (Челеби 1961, с. 90).

Середньовічні автори знають *Аксію-ріку* (Axiacis fluminis; Ян Анжей Красінський (1550—1612). Або за С. Сарницьким (бл. 1532—1597): «*Бог ріка 50. 52. Аксій загалом стародавніми звалася, деякі Гіпанісом уважають, ґрунтуючись, як стверджують, на думці Геродота…*» (пер. за Вирський 2008b, с. 15, 26, 32, 43; дослідник вважає, що «*Axiacum*» треба читати «*Axia cum*», с. 73, 112). Я. Дашкевич, коментуючи повідомлення середньовічних авторів і картографів про ототожнення Аксіацеса з Богом, зауважив, що на це вплинула (помилково) тюркська назва Богу — Ак-су, тобто Біла Вода. Учений звернув увагу, що С. Мюнстер деформував на Аріацес (Ariaces), а інші на Артацес (Artaces). Пізніше Аріаско (Ariasco) стала назвою лівої притоки Дністра. Ассака, Аксіакус, Аксіацес (Assaca, Axiacus, Axiaces) почала витікати з Тилігульського озера, а під назвою Асіак (Aciah) — із Куяльницького. Учений вважав, що з огляду на реалії більше рації є в ідентифікації Аксіацеса з Тилігульським лиманом (Дашкевич 1990, с. 160). В сучасних дослідженнях звертається увага, що в середньому гідроніми регіону в минулому мали по чотири географічні назви, але й значна кількість має 7—13 варіантів; найбільша кількість змін у назвах присутня у Тилігульського лиману, річок Черталка, Березань, Арбузинка. У р. Чичиклії зафіксовано — 26 варіантів (Лисецкий 2012, с. 5—6). Зв'язок індоарійського місцевого Aksi-Ak (Очаків; за О. Трубачовим) з Аксиак (Axiacus; Помпоній Мела, I ст. н. е.) (або рікою Тилігул і її лиманом) пояснюють випадковістю — співзвуччам (Лисецкий 2021, с. 675). Але не можна виключити, що в зазначеному регіоні існувало кілька гідронімів, що завдячували у своїй назві білому кольорові, а також, що часто менші ріки та притоки отримували близьку чи споріднену назву основної ріки. Певно, частина гідронімів із подібною назвою вже не існує на карті України. В топоніміці Середньої Азії доволі часто зустрічається «*Ак-сай*» — назва місцевостей, пасовиськ, а також невеликих гірських річок. В сучасній географічній номенклатурі «*сай*» («*saj*») використовується у значенні — висохле русло ріки, галька, мілина (Камолиддин 2006, с. 33—34, 56, 60—61, 79, 84—85).

Ф. Брун звернув увагу, що на карті Вітсена назва Південного Бугу ще й пояснена — Aksu «alias wit-water» (Ochsŭ — Aksu; рис. 1). Коментуючи назви «Аксу» і «Оксъ», учений припускав, що «Оксъ» означало яку-небудь річку по сусідству з Бугом і Дніпром, чи скоріше одну з цих річок (Брун 1879, с. 88; 1880, с. 19, 25, 168). Шарль де Пейсонель на своїй карті 1765 р. позначив три назви Південного Бугу: «le Bog», «en Turc. Aksou», «Axiaces Fl.» (рис. 2; Peyssonnel 1765, p. 107, pl. 3). Дослідник дав своє пояснення цьому: «*Слід обов'язково дотримуватися [припущення], що Буг — це Аксіак древніх. Турки насправді іменують його Аксу, що є не що інше, як назва Аксіака, з якого вони, за своєю звичкою, вивели багатозначне ім'я, що означає біла вода*» (Peyssonnel 1765, p. 152; Сапожников, Полевщикова 2005—2009, с. 472).

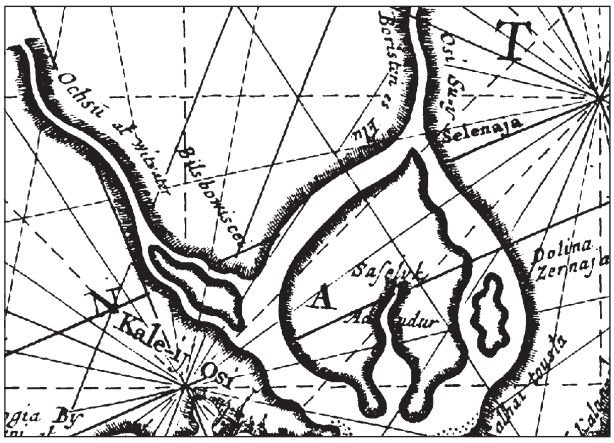

Рис. 1. Південний Буг на карті Н. Вітсена (за Witsen 1705)

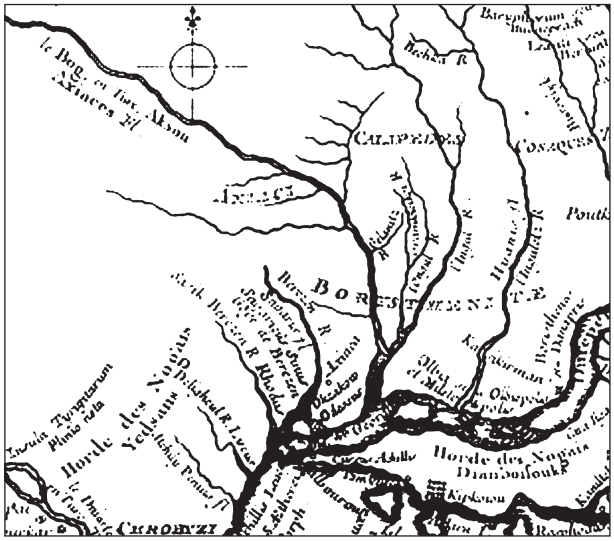

Рис. 2. Південний Буг на карті Шарля де Пейсонеля (le Bog, en Turc. Aksou, Axiaces Fl; за Peyssonnel 1765)

Ак-су (Біла Вода) і Гьок-су (Синя Вода) виступають визнаними гідронімами в офіційних документах XVIII ст. (Крикун 2012, с. 312, 317, 323, 329; Середа 2015, с. 75). Ак-су (тюрк. Біла вода) як назва ріки надзвичайно поширено в місцевостях, де говорять на тюркських мовах. Зазвичай так називають основну частину — первинне русло, але й окремі річки й ручаї теж називають — Аксу. Нерідко ця назва переходить і на міста й поселення при відповідних ріках (Бартольд 1965, с. 316). Аксу (тюрк.), Агсу (туркм.), Ахсу (азербайдж.) — дослівно біла, чиста вода. На Сході гідроніми Аксу пов'язують із високими горами, що несуть сніги й льодовики і не характерні для сухих і пустинних гір. Такі назви часто зустрічаються серед гідронімів Казахстану, Узбекистану, Киргизстану, Татарстану. В цих же регіонах часто зустрічаються топоніми «Аксум» — білі, чисті піски (Мурзаев 1984, с. 34). В давньотюркській мові «ак» мало й іншій зміст — текти, протікати, литися. Гідроніми «Аксу» розглядаються як композити на основі словосполучення, що містять «ак» з етимологічною семантикою «текти», пізніше — «білий», і «су» — вода, буквально «вода, що тече» (Мурзаев 1974, с. 285; Мурзаев 1984, с. 34; Лучик 2015, s. 59). В середньовічних джерелах — Південний Буг також позначено як Вода Буг (Челебі, 1657), Белые воды (1753) (Лисецкий 2021, с. 15). На крайньому заході Монголії тюркські топоніми зустрічаються поруч із монгольськими, нерідко створюючи подвійну номенклатуру: Цагаан-Гол і Аксу (Мурзаев 1974, с. 244). Цікаво, що в Середній Азії переселенці зі Східної Європи узгоджували місцеві топоніми зі зрозумілими ім назвами. За описом одного з європейських мандрівників — Г. Лансдела (1880-і рр.), в Киргизстані, біля укріпленого пункту Ак-су, знаходилося село Біловодське з вихідцями з Воронежа й України (Турдалиева 2009, с. 117).

Різні дослідники надають певний пріоритет у визначенні первинної основи у виникненні подібних топонімів: за назвами гідронімів, кольором чи якістю води, рельєфом, виходом порід, спорудами (Янко 1998, с. 47), відповідною кольоровою орієнтацією народів та ін. Сучасні дослідники пояснюють тюркську назву Південного Бугу тим, що при переправах через річки на порожистих ділянках вода піниться й різко виділяється білим кольором між порогами (Денисик, Лаврик 2018, с. 5). Звертає увагу й спостереження, що літом ропа солених озер може видаватися синюватого, зеленуватого, слабо-малинового, жовтого чи чорного кольору, а також, що на Сході багато соляних озер отримали свою назву від кольору ропи (Дзенс-Литовский 1957, с. 52). Не виключено, що саме з цим пов'язана згадка у С. Сарницького назви Сині Води в гирлі Борисфена (або Аджигольське озеро за Ф. Бруном; Брун 1853, с. 451 Луцкевич 2019, с. 612). Повідомлення С. Сарницького, як і згадки в турецькому джерелі XVII ст. про зелену (блакитну / синю) долину, дають певні підстави для сумнівів щодо локалізації Синьоводської битви (Вирський 2008а, с. 205—206). Але так могли розрізняти солоні озера, місця солончаків за кольором, відтінками ропи. Ніколас Вітсен, описуючи солоні озера в басейні Іртиша наприкінці XVII ст., звернув увагу на їх кольорові назви: «*інше озеро,… назване через свій колір* ***Білі води****. Воно теж солоне, через що з'являється його біла окраїна*». Він також пояснив білий колір берегів Каспійського моря: «*земля, особливо біля моря, солонувата, і багато земель в околицях вранці ніби покриті сіллю. Ця роса…* ***солонувата біла речовина****, яка висить над землею й травою і від сонця знову випаровується*» (Витсен 2010, с. 269, 702). Вважається, що колір або гамма солоної води залежить від виду одноклітинної водорості, що живе у водоймі, а також залежить від концентрації ропи, пори року (Иванова 2010, с. 69, 80). За описом Бессарабії 1816 р., при-

морські озера вкриваються сіллю товщиною у два вершка. Цю сіль збирали й складали на березі в кришталеві гори. Навіть у прісноводного Катлабухського озера в жару прибережна смуга біліє від випарювання солі (Руссев 2018, с. 184, 187).

Дослідники звертають увагу і на надзвичайну поширеність домобудування в Буго-Дністровському міжріччі з використанням кременевої *крейди*, м'якого кремністого пісковику зеленуватого, а в сухому вигляді — *зелено-білого кольору* (Выржиковский 1930, с. 19). Згідно з місцевим церковним літописом, одна з річок, що впадає в р. Дністер — річка Молокиш, аналогічно до р. Білоче, отримала свою назву від повенів, коли вода стає як молоко біла. Гори по бокам долини вкриті білою глиною, із якої людність виробляє *особливої форми* «*малаї*», та камінням рішь. Хати в селах побудовані з однакових каменів — «*скрізь камінь, білі малаї поскладувані у великі купи*» (Карачківський 1929, с. 180—182). За донесенням Катеринославського намісника до Катерини II (1792 р.), житла на берегах Бугу й Дністра були побудовані з білого вапняку і минулими мешканцями (Скальковский 1850, с. 50—51). Шлях від Парутина до Миколаєва по правому берегу Південного Бугу також вражав мандрівників (П. Кеппен) білим кольором. Білого кольору були церква, млини і сам берег Бугу. Біла церква, яку пов'язують із Богоявленською слободою, знаходилась в 12 км від Миколаєва на лівому березі Бузького лиману і вважається заснованою в XIV ст. Свою назву отримала від церкви, яку і згадує П. Кеппен (Назарчук 1999, прим. 25). За А. Мейером, береги Бугу видавалися зовсім білими від квітів (Мейер 1794, с. 189). Свого часу Ю. Венелін звернув увагу на колір Киликійського лиману під час своєї подорожі з Одеси до Варни: лиман видавався з корабля зовсім білим, *наче вкритим снігом у червні* 1830 р. Він вважав, що саме таким його бачили й у найдавніші часи грецькі матроси і що через цей обман зору отримала свою назву Біла ріка на Дунайсько-Бесарабському березі (Венелин 1847, с. 27—28). Але такими могли бачити грецькі матроси й береги біля гирла Бугу.

На Сході білий колір вважається уособленням усього чистого, священного, величного, благородного. До недавнього часу монгольські і тюркські народи Сибіру приносили в жертву богам тварин білої чи світлої масті, їх боги і герої їздили на конях білої масті (Сюлбэ 2004, с. 16). Звертається увага на зв'язок білого, чистого, благородного з тотемним оленем — основною тотемною твариною західних тюрків. Транслітерація одного з найдавніших рунічних написів на іртишському кістяному амулеті «Олень» (V—VI ст. до н. е.) складається з двох рядків : (1) «aq» білий (2) «sïgïn» «олень», марал-самець. В реконструкціях протюркської духовної культури «Білий Олень = Сонце», з яким пов'язували усілякі блага людині. До недавнього часу елементи тотемізму, пов'язані із шануванням предка — звіра зберігалися у якутів, алтайських тюрок, тувинців, хакасів, киргизів, казахів, туркмен та ін. Один із духів-покровителів казахського шамана має назву «Акмарал» («Білий олень»). Тотемна назва *киргизького роду «Бугу» — «Олень»*. Тюркське слово загадкового походження, що визначає самця благородного оленя — *бугу* (у киргизьк. і узбек. мовах), *буги* (у казах. і каракалп.), *буга* (в уйгурськ.), *буг* (у тунгус. (евенк.) (Аманжолов 2003, с. 194—195; Каиржанов 2013, с. 28—31). Монголи, що жили в північно-західних гірських районах Монголії, також розводили північних оленів. Північний олень, що розводився деякими племенами дархатів, в халха-монгольській мові називався «*цаа буга*», в давньописемній монгольській мові цьому словосполученню відповідає «*ča buγu*». В ньому елемент «*ča*» — «*белеть*». Слово «*buγu*» означає олень, марал, ізюбр, знаходить свою паралель у давньо-тюрк «*buγu*» — олень (Рассадин 2015, с. 109—110). У багатьох сучасних східних народів: буга / бука / бога — бик, але у частини — бугу / буги — лось, олень (Шипова 1976, с. 89). Найбільше плем'я («поколение») правого крила *кара-киргизів — бугу,* кочувало на Тянь-Шані та частині Памірської гірської системи і складалося з 15, 111 кибиток. Вважається, що більшість назв поколінь чи головних родових союзів були принесені із Саян, оскільки на Тянь-Шані лосі не водяться, а племена мають відповідні назви: «багиш» (одне з головних племен) — «лось», «сарабагиш» — «жовтий лось» До складу *каракиргизів* також долучають племена кипчаків, найманів, аргин та джагатайських монголів (Аристов 1896, с. 396). Киргизьке плем'я *бугу (bogu, boghu) фіксується* у європейських мандрівників XIX — початку XX ст. (Турдалиева 2009 с. 266). Частиною дослідників тюрко-монгольський етнонім *найман / майма (майман)* пов'язують із *майма* — північний олень у косогольских урянхів. Кочівля найманів доходили до р. Орхона, до тих міст, де була заснована столиця Монгольської імперії Каракорум. Після поразки від Чингиз-хана більша частина тюрків-найманів була відкинута на захід, інші — омонголені. На початку XIII ст. омонголені наймани згадуються серед найбільших монгольських племен (Молчанова 1979, с. 259—260, 268). Значна кількість топонімів на території Криму: Онгар-Найман, Кара-Найман, Арс-Найман та ін. (Маркевич 1928, с. 10), дозволяє припускати, що наймани складали значну кількість монгольського війська в Причорномор'ї. Пара «першопредків монголів» (вовк і олень) розглядається як виразники двох груп монголів, де вовкам відповідали самки оленя. Останні, у свою чергу, повинні були представляти рід свого батька — оленя, який позначається як буху (buqu). Реконструюється синонімічний ряд: гоа (самка оленя) — *кият* =



Рис. 3. Образ оленя: 1 — мідна золотоординська монета з оленем; 2 — мідна золотоординська монета з оленем (?); 3—5 — кістяні обкладки з оленями (за: 1 — Лебедев 1990; 2 — Федоров-Давыдов 2003; 3—5 — Малиновская 1974)

буху / буха, що відтворює поділ монголів на дві групи, спрямовані на легітимність влади Чингізхана і його нащадків. Також допускається синонімічність *buqu* і *buqa* (бик — самець оленя) (Крадин, Скрынникова 2006, с. 188, 196). *Буга* — бик, а також олень розглядаються загальноалтайською лексичною основою, форма *буга* в застосуванні до оленя може бути результатом фонетичної подібності назв і часткової однорідності господарської функції цих тварин (Севортян 1978, с. 230—232).

На початку XX ст. на *р. Буг* у Монголії була ставка хана одного з племен — кобдоських дербетів. Варто уваги, що назви деяких монгольських дербетовських родів мають аналогії серед астраханських калмико-дербетів (Владимирцов 2002, с. 76).

Привертають увагу мідні анепіграфічні золотоординські пули кінця XIII ст. кримського походження із зображенням оленя і джучидської тамги (рис. 3: 1), а також зауваження сучасного дослідника про те, що у світоуявленні тюркських народів олень грав особливу роль і його зображення — основний мотив кістяних обкладок колчанів із поховань Нижнього Поволжя, Північного Кавказу і Північного Причорномор'я (Лебедев 1990, с. 150). В кількох похованнях кістяні обкладки зафіксовані разом із срібними й мідними джучидськими монетами (в одному випадку продатовані початком XIV ст.). Фіксується поширеність подібних кістяних обкладок і в Подніпров'ї, Побужжі та Подністров'ї. Одна з таких обкладок з оленем походить із розкопок біля с. Ковалівки, Миколаївської обл. (рис. 3: 3—5; Малиновская 1974, с. 134, 138—139, 159, № 45, табл. XIII). Для першої половини XIV ст. дослідники фіксують значну концентрацію поховальних пам'яток у межиріччі Дністра і Південного Бугу. Типологічно близькою до поховань у районі Березанського лиману вважається тираспільська група, що датується монетами Тулабуги (1287—1290), Токти (1291—1313) і Узбека (1313—1341). Тираспільська група, яку пов'язують із чорними клобуками, нараховує 49 поховань в курганах, в 7 з яких знайдені монети 681—729 р. г. (1282/1283—1328/1329) (Руссев 1999b, с. 385—387). Значна концентрація поховань у регіоні пов'язується з волею Токти, який наказав розбитим на Куганлику кочовикам «ногаївцям» відкочувати в цей регіон, або з часу боротьби Ногая й Токти, коли темник перемістив свої орди на схід від Дністра (Добролюбський, Смирнов 2011, с. 83—85). Переміщення центру ногайців на схід у район сучасного Тирасполя також датують, у зв'язку з передачею портових міст Ногая болгарському царю, початком XIV ст. (Руссев 1999b, с. 385—387). Появу кістяних обкладок у пониззі Дніпра відносять до надходжень шовковим шляхом із Поволжя, як і поховання кочівницької знаті в Буго-Дністровському межиріччі із залишками тканин китайського виробництва (датовані 20—40-ми рр. XIV ст.). Вважається, що подібні речі осідали в пунктах на перевозах на великих ріках, що виконували роль своєрідних торжищ-базарів, і далі розповсюджувалися серед кочовиків (Єльников 2010, с. 68, 71). До монетного карбування Криму монети з оленем (3—5 екземплярів на кінець XX ст. за В. П. Лебедєвим) віднесено за припущенням, оскільки вони зафіксовані лише серед кримських знахідок, і відсутні серед опублікованого матеріалу з інших ординських городищ (Лебедев 1990, с. 150; 2000, с. 56). Напевно, оленя розміщено і на одному з типів пулів із легендою Орда / Муаззам в дуговій рамці (Федоров-Давыдов 2003, с. 216, табл. XXX, № 436).

С. Мишецький, який у 1736—1740 рр. перебував на Запоріжжі, на перше місце серед звірів, що ловляться на обох боках Дніпра і на островах, поставив оленів: «*олені, вовки, лисиці, зайці, борсуки, видри, дикі кози, дикі кішки, дикі кабані, дикі коні*» (Мышецкий 1847, с. 34). У XVI ст. у М. Броневського олені згадуються в Очаківських степах, на Кінбурській косі та Кримських горах. У сучасних коментаріях до твору М. Броневського звертається увага, що в його описах може йтися лише про благородного оленя, адже олень — це звір переважно лісовий (Жарких 2004, с. 346).

Бугути — назва гір на південному сході Казахстану, від давньотюркської «бугуту» — оленяча гора. Існує пояснення буги від гірської трави, букв. самець оленя. «Бугили» — назви багатьох перевалів і гір у значенні: місце, де водяться олені. Бугумуіз (досл. «оленячі роги») — сідловина, перевал через гори — пояснюється

подібністю до велетенських оленячих рогів (Койчубаев 1974, с. 73). В сучасних дослідженнях допускається, що тюрк. бука (>буга) — старе слово, що збереглося в обмеженому використанні, можливо, витіснене словом іранського походження. Зіставляється з дієслівною формою гнутися, згинатися. Чи буг-бук — місце згину, поворот ріки, вигин ріки, кут, бука — назва іригаційного об'єкту, що відводиться від ріки (Татаринцев 2000, с. 282—283).

Напевно, що в багатьох випадках ідеться про випадковість, фонетичне зближення термінів і слів до нашого Південного Бугу тощо. Але й не виключено близьке й зрозуміле різним народам повторення гідронімічних і топографічних орієнтирів. В тюркських топонімічних метафорах нерідко зустрічаються слова, що означають частини тіла людей і тварин. В умовах відсутності технічних засобів спостережливість кочовика дозволяла йому помітити конфігурації знайомих предметів і живих істот в обрисах берегових ліній річок і озер. Наприклад: *мурун / мурин* ніс і мис, *бет* — щока, обличчя і схил гори (Семби 2013, с. 11, 182). Татарська назва Кінбурської коси — *Кил-Бурун* — «*Гострий ніс*» (Гордеев, Терещенко 2017, с. 354). Первинні назви річок, води, рельєфу були пов'язані з образами відповідних племінних тварин, і в першу чергу — тотемних (Камолиддин 2006, с. 26). В Бурятії місцевість і скала «*Буха-Нойони сури*», що здалеку нагадувала обриси лежачого бика із широко розставленими рогами, дозволила місцевим шаманам побачити в ній родоначальника бурятського народу. Місцевість перетворилась на місце шанування й поклоніння. В новітній час вона стала називатися «*Біла скеля*» (Мельхеев 1969, с. 120).

Також звертає на себе увагу значна подібність Південного Бугу, його приток і берегів до річок Сходу, зокрема, й з однією з найбільших водних артерій Алтаю — р. Катунь. Значна кількість гідронімів її басейну має аналогії з Південним Бугом: р. Коксу (Синя Вода, ліва притока), Большой і Малий Коксун, Синій Бом. Вершина Катунського хребта — Белуха, у калмиків називалася «*Ак-су-рю*», тобто «*з білою водою*». Назва пояснюється за правилом: називати гори за ріками, які з них витікають. Ріка Біла (ліва притока Кок-су) в липні вражала синім кольором, але після сильних дощів, що призводили до великої кількості виносів із берегів, різко змінювала колір. Цим пояснюється і її назва — Біла. По орографії, рослинному й тваринному світу східні частини Алтаю мають спільні риси із сусідньою Монголією (Сапожников 1901, с. 92—93, 97, 99, 114—116, 132). Подібні явища характерні і для інших річок регіону. Мовознавці звертають увагу, що завдяки великій подібності майже всіх тюркських мов і рухливості тюркських кочових племен IV — XVII ст. значну кількість найменувань можна знайти в однаковій формі на величезних просторах від Бессарабії й Київщини до Середньої Азії й Паміру (Горпинич, Лобода, Масенко 1977, с. 185).

На сході назви гір і гірських кряжів із «Ак» (Актау, Агдаг) пов'язується і з кольором відповідних порід (Койчубаев 1974, с. 25). В Україні іноді частина подібних топонімічних назв пов'язуються з відкладами крейди в руслах річок або по їх берегах. Наприклад, смт Білий Колодязь на Харківщині — від білого колодязя біля крейдяних оголень (Янко 1998, с. 47). На Півночі Казахстану Аксу — ріки, що не пересихають літом і які швидко течуть. В Середній Азії й Азербайджані так називають якісну прісну воду (Мурзаев 1984, с. 34). Стосовно топонімів із «Ак», беручи до уваги велику кількість об'єктів різного характеру, первинними їх гідронімічне значення визначають як: мутно-білий, льодяниковий, чистий, добрий, прісний, проточний, текучий (Молчанова 1979, с. 19). Тому, не виключено, що стосовно Південного Бугу така назва закріпилася на противагу іншим річкам, наприклад, Кодими, що на найбільшій своїй частині не має течії й вода якої непридатна для використання (Брун 1880, с. 27). Або ж до тієї частини Бугу, що через підвищену солонуватість після впадіння до нього невеликої річки вважалася не придатною чи малопридатною (Геродот 2004, с. 184 (52); Витрувий 2006, с. 155). Питання про визначення ріки (притоки Південного Бугу) із гіркою чи солоною водою, як і багато десятиліть тому, залишається дискусійним. Різні дослідники називають ріки Синюху, Мертвовод, Гнилий Єланець, Чорний Ташлик (Брун 1880, с. 24—25; Агбунов 1992, с. 176—178). Іноді пояснюють тим, що морська солона вода південним вітром далеко заноситься у гирло Південного Бугу (Геродот 2004, с. 184, прим. 486). Інформація про солонуватість Синюхи підкріплюється свідченнями джерел про те, що в її верхів'ях до недавнього часу існувало кілька солоних озер, із яких ще на початку XIX ст. інтенсивно добували сіль (Шмит 1863, с. 80; Акбунов 1992, с. 177). Згідно спостережень дослідників минулого, степові ріки часто бувають солонуваті й гіркуваті (Попка 1858, с. 18).

Ріка Південний Буг мала величезне значення в житті кочових і землеробських районів, насамперед, через доступність і до чистої прісної, і до солоної води. Харчування людей і тварин, виробництво шкіри, шкіряного одягу й взуття потребує значної кількості солі. Сіль вважається важливим елементом у виробництві фарфорового, фаянсового і кам'яного посуду (Гомилевский 1881, с. 127). Для Південного Бугу фактор солі мав величезне значення у зв'язку з рибним промислом, адже експорт риби з цього регіону датується найдавнішими часами (Иевлев 2014, с. 152, 209). Місця виходу солі надзвичайно цінувалися мисливцями,

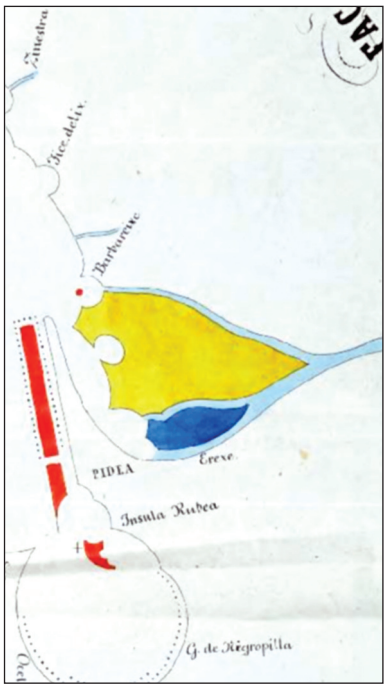

Рис. 4. Узбережжя Чорного моря в районі гирл Дніпра і Південного Бугу на карті 1351 р. (за Serristori 1856)

тому що туди приходили звірі злизувати сіль. В таких місцях, як правило, влаштовували засідки (Сюлбэ 2004, с. 42). Це мало неабияке значення і для представників чисельних північних і східних орд, що прийшли у складі монгольських військ в Україну і чиїм основним заняттям і засобом існування, було полювання. Ще в рік Зайця (1207) війська Чингиз-хана підкорили всі «лісові народи», в тому числі й народ *шибір* (*sibir*) (Мельхеев 1969, с. 154). За Рашид ад-Діном, в районі зимівки Угедея, за його наказом, було збудовано вал із кілків і глини довжиною у два дні шляху. Після закінчення облави на звірів здобич ділилася між усіма розрядами царевичів, емірів і воїнів. І після десятиденного свята кожен рід повертався до своїх юрт (Рашид ад-Дин 1960, с. 41—42). В районі *гір Кök* було побудовано канал для того, щоб там збиралося більше птахів — для полювання (Бартольд 1966, с. 82). Монголи дуже добре розуміли значення природних ресурсів: в імперії існували заповідні місця, низку територій було об'явлено забороненими. Існував навіть спеціальний термін «*корук*» — заповідні ханські пасовища і мисливські угіддя (Иванов 1954, с. 73, прим. 1). Не виключено, що такі землі були в басейні Південного Бугу, й згадка в ханському листі до Сигізмунда Августа від 1548 р. пов'язана саме з цим (є наслідком давньої традиції). «…*И в листе своем писал, именуючи которие врочища есть по Богу по реце и по Синей Воде:* ***Яркгумаклы и Янъкгилунгу,*** *именуючи тыя поля и земли своими, абы тежь мои люди там не кочовали, кони и быдла и овецъ своихъ не паствили. Ино тые есть земли и врочыща, яко теперь суть, и знаки того же предъсе моего Саинъ Цара Езюбекъ Чаанъбекъ Цара кочовища были, якожъ они и до сихъ часовъ у тыхъ кишенях есть похованы и теперь тые кешени стоять…,* ***бо есть то земля ни твоя, ни моя, одно Бозская*** (виділено нами — *Г. К.*)» (Книга… 1843, с. 41—42, № 28).

Але надзвичайно привабливими для монголів були саме солончаки в районі гирл Дніпра і Південного Бугу. Рубрук, розповідаючи про Крим, згадав, що північніше знаходиться багато великих озер і на їх берегах соляні джерела. З цих джерел Батий і Сартах отримують великі прибутки, адже сюди з усієї Русі їдуть за сіллю. За сіллю приходить багато кораблів і всі вони платять відповідно взятій кількості солі. А також згадав про табір монголів на краю Газарії, які були поставлені там, щоб збирати податки з тих, хто припливає за сіллю (Карпини Пиано де, Поляк Бенедикт, Рубрук Уильям 2013, с. 59). Напевно, до таких відносилися і солончаки в гирлах Дніпра і Південного Бугу, і, можливо, саме цьому завдячують тут кілька топонімів, що постійно фіксуються на італійських портуланах XIV—XV ст. (рис. 4). Значення їх повинно було незрівнянно вирости під час боротьби Джанібека з італійськими колоніями в 1343—1349 рр. та блокади Кафи. В сучасних дослідженнях «*erexe / ellexe*» (Леріче-Іліче) локалізують у районі м. Цюрюпінська чи на місці городища Дніпровське 2, «*Porto de louo*» та «*bouo*» у районі с. Парутине, «*barbarexe*» із мисом Аджигол (Аджияськ), «*La ginesta*» і «*zinesta*» — із Куяльницьким лиманом. Але привертає увагу кілька не локалізованих місць у регіоні, позначених як «*salina*» (1674, 1675) «*salline*» (1489) «*saline*» (1586) (Гордеєв 2013, с. 22, 28; Господаренко 2015, с. 55—56; Гордеев, Терещенко 2017, с. 365—369, 377, 387). На значення солончаків Дніпро-Дністровського межиріччя, ймовірно, також впливала і різниця в ціні солі. Наприклад, наприкінці XIII ст. в районі виробництва сіль коштувала 1,75 кафінських аспрів за 1 кафінський модій, в Кафі — до 5 кафінських аспрів за ту ж міру, а в Трапезунді 16,8 кафінських аспрів за ту саму кількість (Карпов 1990, с. 146—147). Цей же фактор може бути домінуючим і в переважанні керамічних форм трапезундських типів, в тому числі і з клеймами кримських міст, на пам'ятках Нижнього Подніпров'я золотоординського в часу (Ельников 2005, с. 58). Достеменно не відомий час утворення, статус, територіальні межі золотоординських і генуезьких центрів у гирлах Дніпра і Південного Бугу. У травні 1361 р. (під час кризи в Золотій Орді і напередодні кампанії Ольгерда — *Г. К.*) генуезець Еліано Дентуро в Кілії заключив угоду на поставку солі з Ілліче на своєму кораблі. Угода, певно, передбачала значні прибутки, бо він продав ще не привезену сіль своїм співвітчизникам за ціною 9 сомів

за 100 модіїв (Pistarino 1971, s. 133—135, № 77; Руссев 2015, с. 27). В сучасних дослідженнях виникнення укріплених пунктів у гирлі Південного Бугу пов'язують із кризою, яка охопила Золоту Орду після епідемії чуми в другій половині 40-х рр. XIV ст. В казначейських книгах Кафи 1374, 1381, 1386 рр. згадані вихідці з Ілліче. 1374 р. в Ілліче проживала не тільки певна кількість італійців, а й знаходився генуезький консул. На певну зовнішньоекономічну специфікацію вказує і згадка в джерелах про сеньйора Ілліче — *Акбоги*, із яким 1381 р. адміністрація Кафи уклала договір на поставку 400 модіїв проса (112,6 т) (Руссев 2015, с. 27; Джанов 2017, с. 30). У трактаті Бартоломія з Пізи (між 1385 і 1390 рр.) згадується францисканський осередок св. Марії в Ілліче (locum de Ylice) (Хаутала 2019, с. 630). *Акбуга* згадується як один з учасників підписання татарсько-генуезького договору 1380 р. (у генуезьких документах на італійській мові й латині його титул записувався як *«bey»*). Батька Акбуги в оригінальному документі названо *«Allexandro bey»*. Існує версія, що це своєрідна європеїзована форма імені *Іскандер-бек*, або батько Акбуги належав до ординських християн. В документі 1381 р. Акбугу названо *«господином округи Ілліче»* (*«domini contratibus Illicis»*), у травні й липні 1381 і березні 1382 рр. він отримував подарунки від кафинського казначейства (Талах 2021, с. 118—119).

На італійських картах часто зустрічаються назви: «P. de Buo», «porto de bo», «Porto Bo», «Porto Buo», «P de Bouo», а також «*erexe / ellexe*». Приставка «Porto», «P» («P. de Buo», «porto de bo», «Porto Bo», «Porto Buo», «P de Bouo», «Porto de louo») для топоніма в районі с. Парутіно, на багатьох портуланах указує, що це, насамперед, порт. Наявність порту визначає додаткові і значні прибутки його володарям. Наприклад, у Кафі податок на товари, розвантажені й завантажені в порту («introytus pontis en ponderis», перша згадка — 1341 р.), називають в 5 % вартості товару (Карпов 1990, с. 246). Згадка про консула в Ілліче (Джанов 2017, с. 30) дозволяє припускати статус і податкове законодавство, подібне до Кафи. Але значні податки доводилося сплачувати і в інших зручних (і, напевно, облаштованих) гаванях у гирлах Дніпра і Південного Бугу. В 50-х рр. XV ст. (за даними массарії Кафи) 1 % сплачували з вартості корабля при його прибутті в порт, ще 1 % — при відплитті, і 1 % за вхід і вихід у море («pro exitu et introite»), не рахуючи коммеракия за товари (Карпов 1990, с. 246).

Поява й розвиток багатьох міст пов'язана з покладами, видобутком і транспортуванням солі. На середньовічних морських картах топонім «SALINE» (сіль, солевидобуток) за частотою згадок займає перше місце серед назв, пов'язаних із господарчою діяльністю (Фоменко 2001, с. 41). Важко перебільшити і значення солі у розвитку транспортної системи і товарно-грошових відносин. Сіль була настільки важливим товаром, що з її транспортуванням пов'язувалась абсолютна більшість тогочасних комунікацій. Прибережні землі в районі гирла Південного Бугу відносять до потенційних районів солевидобутку в енеоліті. Найперші, археологічні сліди масштабного отримання солі в лиманах Північно-Західного Причорномор'я пов'язуються з усатівськими племенами (3500—2800 рр. до н. е.). В обмін на сіль усатівські племена отримували високоякісні бронзові вироби, кераміку, прикраси. Значення солончаків Північно-Західного Причорномор'я обумовлювалось низькою вартістю видобутку солі, що не вимагало додаткових витрат (на відміну від багатьох найдавніших європейських районів видобутку солі). Сформовані у брикети солі традиційно розглядаються одними з найперших обмінних еквівалентів неолітичних племен (Иванова 2010, с. 91, 74—75, 50). Шлях уздовж Південного Бугу відомий населенню Правобережного лісостепу ще до початку грецької колонізації. Шлях справедливо вважається однією з найважливіших комунікацій Східної Європи. Траса розглядається одним з основних чинників виникнення Ольвії; солерозробки цього регіону були основними на півдні України, оскільки Сиваш на той час ще не мав покладів і розробки солі. Вважається, що шлях, насамперед, спрямовувався в північному й північно-східному напрямках і забезпечував сіллю населення Середнього Подніпров'я (Островерхов 1981, с. 85; Болтрик 2003, с. 48—49, с. 54, прим. 12). Але солончаки в районі гирла Південного Бугу, напевно, забезпечували сіллю й населення Поділля. Видобуток і продаж солі розглядаються основними елементами господарської діяльності давнього Березанського поселення (Иевлев 2014, с. 153, 209, 211). Наявність соляного промислу поблизу о. Березань фіксують карти 1907—1908 рр. Слов'янську назву Березань також пов'язують із білим кольором солі, як і деякі інші топоніми регіону: Аджияск, Тузли (Болтрик 2014, с. 67). Шлях (чи одна з його гілок? — *Г. К.*) уздовж Південного Бугу: о. Березань — Лиман — Південний Буг — Немирівське городище вважається загальновизнаним, регулярне функціювання його датується серединою VI ст. до н. е. (Гаврилюк 1999, с. 264, 273). В золотоординський час основні опорні пункти комунікації у районі Південного Бугу пов'язуються з найважливішими бродами (Егоров 1985, с. 83—84). Лише в нижній частині Південного Бугу відомо 9 переправ і бродів, значна кількість їх згадується на його притоках (Яворницький 1990, с. 37). Торгівля сіллю розглядається одним із найважливіших чинників виникнення й розвитку Качибея в XV—XVI ст. (Маркевич 1894, с. 21—23). Челебі в XVII ст. відмітив значення причорноморських солончаків: «*якщо… рід Ос-*

мана захопить солеварні, що є у цих місцях, то козаки не будуть мати й горсті солі. Адже ***всі їхні доходи*** (виділено нами — *Г. К.*) *залежать від цих солеварень*» (Челеби 1961, с. 209). Тому, напевно, більшість козацьких зимівників у басейні Південного Бугу так чи інакше пов'язана з фактором солі. В сучасних дослідженнях звертається увага на зміни в гідрологічній ситуації в районах Хаджибейського й Куяльницького лиманів у золотоординський час. Зокрема, через відділення Куяльницького лиману від моря (близько XIV ст.) солоність води почала збільшуватись, що призвело до виникнення значних соляних промислів у середні віки. На середньовічних картах портуланах у цьому районі позначено топонім — «*zinestra*». Ця пристань у районі Куяльницького лиману — на шляху р. Рось — Південний Буг — Кодима — Великий Куяльник — до берегів Болгарії й Греції розглядається як найважливіший пунк регіону, оскільки лодки з товарами могли виходити в море, обминаючи дніпровські пороги. За даними античних авторів (Пліній, Птолемей) деякі дослідники тут локалізують р. Аксіак (Гордеев, Терещенко 2017, с. 384; Зубарев 2005, с. 440).

Можливість отримання значних прибутків передбачає і поселення, якусь організацію по видобутку і зберіганню солі, продажу, збору податків, адміністративні споруди тощо, як за монгольського володарювання, так і за литовського. Як, наприклад, в районі солених озер на Кубані ще в середині XIX ст. зберігалася ціла система по обслуговуванню соляних промислів: редути, вали, рови, склади солі. Тут же знаходилися і полонені, що працювали на озерах, а також гарнізони, що їх охороняли (Попка 1858, с. 17). Напевно, що й ординські та пізніші литовські порти і замки виникають у районі давніх солончаків і поселень Буго-Дністровського межиріччя, а також таборів монголів, які були поставлені там, щоб збирати податки з тих, хто припливає за сіллю (Карпини Пиано де, Поляк Бенедикт, Рубрук Уильям 2013, с. 59).

Багато дослідників звертає увагу на характерне для тюрків кольорове позначення сторін світу: «кара» — чорний — північ, «ак» — білий — південь, «кёк» — зелений, синій — схід і «сару» жовтий чи «кизил» — червоний — захід. В тюркській етнонімії доволі часто зустрічаються кольорові визначення племен і народів, розселення даного народу відносно сторін світу (Агеева 1990, с. 74). Але визначення одного й того ж кольору різняться відносно тієї чи іншої сторін світу і залежать від різних обставин (Молчанова 1979, с. 19). Киргизи при визначенні сторін світу ставали обличчям на північ, тюрки — на схід, монголи — на південь. Монголи, як правило, юрту ставили входом на південь. Слова: «південь» і «перед» вважаються синонімами. Виділяють кілька основних принципів, за якими давні тюрки визначали сторони світу: обличчям до «полуночної сторони» (у давніх уйгурів) по вертикалі «верх» — «низ», за рухом сонця — піднімається на сході, опускається на заході (у монголів). У тюрків Золотої Орди був поширений поділ на шість сторін: праворуч, ліворуч, спереду, позаду, зверху й знизу. У туркмен уверх — схід, вниз — захід, вперед — південь, назад — північ та ін. В давньоуйгурських текстах також для визначення півночі використовувалося слово «гора», або «повернувшись у бік гір». Також використовувалося кілька термінів, в залежності від місцеперебування, як у тюрків Болгарії: північ — «зимова сторона», «Дунайська сторона», «Румунська сторона» (Кононов 1978а, с. 81—85; Жуковская 1988, с. 157). В тюркській етнонімії доволі часто зустрічаються *кольорові визначення племен і народів*, розселення даного народу відносно сторін світу (Агеева 1990, с. 74). Надзвичайно поширеним вважається поділ споріднених племінних груп на «білих» — «ак» і «чорних» — «кара». Але зустрічаються інші кольорові маркери: «сині», «жовті, «чорноголові» і «червоноголові». Після розпаду Першого Тюркського каганату в 630 р. китайці *виділяють «кёк — тюрків»* («синіх тюрків») і «*тюрків шелі*» («*тюрків шари*», «жовтих тюрків»). Фіксується певний зв'язок між кольоровим визначенням і окремими народами — слова *«сари» / «шари»* переважають серед племен кипчакської групи: казахів, каракалпаків, киргизів, алтайців. Визначення *«кизил»* переважає серед туркмен, але це ніяким чином не пов'язано з антропологічними відмінностями, а маркує структурні підрозділи союзів племен (Кляшторний 2013, с. 19—20). Звертають увагу на *самоназву монголів «Кёке Монгол»*, що частиною дослідників пов'язується з відродженням у XIII ст. давньотюркської геополітичної символіки: *«кёке монгол» — «кёк тюрк»* — сині тюрки, тобто східні тюрки. З часом назва *«кёке monggol»* поступилася місцем «*yeke monggol*» (великие монголы; огляд див. Ускенбай 2013, с. 100—101).

О. Галенко вважає, що для орієнтації степовиків України золотоординського часу білий колір означав захід, а синій — схід, основним орієнтиром була р. Дніпро. Якщо б у цій ролі виступав Південний Буг, то правий берег Дніпра, що розташований на схід від нього, мусив би називатися Синьобережжям і річка Південний Буг не виступала рівноцінним орієнтиром щодо Дніпра. Дослідник локалізує історичне Білобережжя як Дніпро-Дністровське межиріччя і як окремий золотоординський улус темника Кочубея. Назва Білобережжя, тюркського походження, можливо, була синонімом і ужитковою назвою цього улусу; західним кордоном Білобережжя був Дністер (Галенко 2005, с. 140—141). Але Синя Вода є східною (синій колір) притокою р. Південний Буг (західний — білий колір), і за логікою саме Південний Буг виступав основним просторовим орієнтиром для кочовиків

цього регіону. «Кök / gök» у сучасних тюркських мовах використовується в значеннях синій, блакитний, лазурний, світло-зелений, сірий та ін. Назви багатьох річок у Середній Азії й інших місцях Сходу — Кök / gök-su (Кононов 1978b, с. 172). Сині Води турецькою «Гек-су» (Горпинич, Лобода, Масенко 1977, с. 181). Із символами кольорів — білий і синій — пов'язуються і два основні племінні об'єднання Золотої Орди. Відповідно володіння нащадків найперших завойовників Євразії отримали назви *Синя Орда (Кök-Орда)* і *Біла Орда (Ак-Орда)* (Кононов 1978b, с. 172—173). Вихідним для слова «орда» називають — «юрта», ханська юрта, із якого виросло нове значення «ставка», резиденція хана. За історичним твором Утемиш-хаджи (написаний за розповідями Чингізидів і представників різних племен Дешт-і-Кипчак у XVI ст., вважається пам'ятником ідеології чингізизма в її шейбанідській версії), була ще й Сіра Орда. «*…Виникла суперечка, кому з них бути ханом в Улусі Джучі… Два сина, народжені від однієї матері й сімнадцять синів, народжених від інших матерів, все разом відправились… до Великого хана, хан поставив їм три юрти: білу юрту з золотим порогом поставив для Саінхана; // синю орду зі срібним порогом поставив для Іджана; сіру орду зі сталевим порогом поставив для Шайбана*» (Утемиш-хаджи 1992, с. 92; Юдин 1992, с. 22—23, 26). Чингізхан виділив трьох онуків серед інших: білий колір і золото символізували старшинство Бату, синій колір і срібло — підпорядкованість йому Орда-Еджена, сірий колір і сталь — підпорядкованість Шайбана і Бату й Орду-Еджену. Але символіка кольорових визначень цього джерела: «ак» білий і золото, «кок» — синій і срібло, «боз» — сірий і сталь, пов'язується не з орієнтацією за сторонами світу, а із соціальною стратифікацією. Колір юрт визначав ранги трьох синів Джучі, розмежував їх володіння в Улусі Джучі, за спостереженням В. Юдина, після смерті Джучі в 1227 р. і до Західного походу Бату в 1236 р. Ставка Орда-Еджена знаходилась на сході, тому термін Синя Орда повинен бути віднесений до східної частини улусу, його лівого крила, а Біла Орда — відповідно до його західної частини. Але розподілу підлягала територія від Яїка до Іртиша, отримана Джучі від Чингізхана, а не завойовані після західного походу землі до Дунаю. Тому пізніше кордони і відповідні володіння Білої й Синьої Орди значно зсунулися на захід. Згадка про Сіру Орду (*Боз Орда*) на чолі із Шайбаном на крайньому заході визначає її, вірогідно, десь на кордонах із Польщею (Юдин 1992, с. 27—30). В історіографії звертається увага на легендарність багатьох повідомлень Утемиш-хаджи (Ускенбай 2013, с. 102—104). Але частина дослідників визнає достовірність інформації, із певними корективами. *Ак Орда, Кок Орда і (чи) Боз Орда* зараховуються до 19 улусів за Батия, чи 23 — за Узбека. Стосовно Боз Орди зауважується, що скоріш за все вона існувала, але Шибаніди її не очолювали, а були її складовою частиною. Шибанідам до 1266 р. належало три улуси із шести в правому крилі (західній частині): Джулат (Північний Кавказ), Кирк-Йер (Крим), Кара-улак (Валахія). Боз Орда — символічна чи метафорично знакова в очах степового населення назва правого крила Улусу Джучі (де правили нащадки Бувала: Бувал, Микгкадар, Ногай), куди входили і три улуси Шибана. «*Биік боз Орда*» (Высокая (Большая) серая орда), також перекладають «*светлоликая орда*» (Сабитов, Кушкумбаев 2013, с. 60—63, 65—69). Згідно з Утеміш-хаджи, Бату виділив 40000 війська Шибану і відправив на завоювання Криму і Кафи з тим, що після їх підкорення вони відійдуть йому. Шибан завоював ще й вілайєти Улак і Курал. Киримі етнопоніми Улак і Курал перекладає як Богдан (Молдова) і Лехлю (Польща) вілайети. За творами Джувейні й Рашид ад-Діна Курал / Корел — Угорщина. За Утеміш-хаджи, хан Шейх-Ахмед, який багато років знаходився в полоні у вілайлеті Курал (у Польщі й Литві), згадував, що там є такі ж омаки (роди, племена), що і в Дешті, які «*пішли разом із Шибан-ханом і там залишились*» (Утемиш-хаджи 1992, с. 96). Я. Дашкевич пов'язав *керел* із трансформацією слова *король*, Галицько-Волинським князівством, що мало своїх королів, угорців Белу III (1173—1196) і Андрія I (1227—1236) (Дашкевич 2011, с. 167—168; Дашкевич 2006, с. 113). У сучасних дослідженнях допускається, що початково терміном Курал могла позначатися Угорщина, а з часом — Польща (Мустакимов 2010, с. 23—24). Також існує версія, що *корел (*король, курел, келар, келет) — це не етнонім, а скоріше политонім, що відноситься до угорського короля. За Рашид ад-Діном, володар країн Булар і Башкард, розташованих поруч із франками, називався келар. Хоча частиною дослідників підтримується версія про зв'язок корел із народом по сусідству з уральськими башкирами, або сучасними карелами (Костюков 2010, с. 85—90). Челебі згадав народи *крул* поруч з іншими слов'янськими народами при розповіді про фортецю Львів (Челеби 1961, с. 73, 256, прим. 3, за коментарями до тексту: *крул, тут і хешдек* не піддаються розшифровці). В одному з послань османського султана кримському ханові Девлет-Гірею I від 1577 р. згадується про напад невірних країни Курал (Курэл кяфере) на одну з кримських фортець на Дніпрі; припускається, що мова йде про запорізьких козаків, які перебували на службі у польського короля (Мустакимов 2010, с. 23—24). Напевно, існуючи джерела поки не дозволяють вирішити цю проблему.

Існує велика кількість версій про трьох ординських володарів, розбитих Ольгердом, можливі місця їх кочовищ. Іноді їх називають

емірами. В сучасних дослідженнях визнається три рівні емірів за правління Узбека та Джанібека. Найвищий рівень — карачи-беки, чотири еміри, що вибирали собі беклярибека (старшого еміра). Далі еміри-темники, правителі улусів (23 — за Узбека), ще далі еміри (беки) — очільники племен, які раніше входили до певних улусів Джучидів. Після адміністративної реформи Узбека вони підпорядковувались ханові через улусбеків. В кожному улусі залишалось по три беки й один темник, правитель улусу (тумена) (Сабитов 2014, с. 126).

Ім'я *Кутлу-Буга* звичайно перекладають як «щасливий олень» (Дашкевич 2006, с. 15) або — «благословенний бугай» (Галенко 2005, с. 136). Спільнослов'янське «бик» вважається запозиченням із тюрк. «byqa», сучасне укр. «бугай» — нове запозичення з тюркської мови (Кримський 2010, с. 192). За Утемиш-хаджи, один із найстарших емірів Хизр-хана (1360—1361) *Кутлу-Буга* походив із *найманів (*Утемиш-хаджи 1992, с. 112). Існує також велика кількість версій про розташування орди *Кутлу-Буги,* розбитого Ольгердом, перебіг його життя, належність до того чи іншого ординського клану. Звертається увага на можливі посади при золотоординських ханах 50-х рр. XIV ст., його повернення до лав ординської еліти після приходу до влади Тохтамиша, займання посади баскака та ін. Існує припущення, що розбиті Ольгердом еміри карбували свої монети: Кутлуг-буга у Солхаті і Хаджи-бек у Кирк-йері (Гончаров 2016, с. 46). В золотоординських центрах Побужжя й Подністров'я (Старий Орхей, Костешти, Торговиця, Балаклей) масово представлені мідні золотоординські монети типів із двоголовим орлом і квітковою розеткою 40—50-х рр. XIV ст. та їх наслідування. У поодиноких випадках вони відомі в містах Галичини й Поділля. Наслідування датуються 50—60-ми рр. XIV ст. Їх виготовлення можливе в багатьох містах Золотої Орди, в тому числі в прикордонних з Кримом північно-західних областях, як це допускається сучасними дослідниками (Лебедев, Смирнов 2005, с. 29). І дійсно, не виключено, що якась група з таких монет належить до карбування емірів, розбитих Ольгердом.

Але надзвичайна поширеність імені серед золотоординської еліти дає право говорити про кількох ординських емірів, посадовців на ім'я *Кутлу-Буги*. Привертає увагу й спостереження про поширення практики контролю певних посад членами однієї родини, і відповідно згадані в джерелах: Інак Кутлубуга (близький радник хана Джанібека), його син Ільяс Бег (Ellias segnò fijo de Inach Cotolboga) кримський улусбек (1381), сеньйор Котлобога (1387) — уособлюють діда, батька й онука (Галенко 2005, с. 136). Також згадка в джерелах про *Енжли Кутлу-Буга* пов'язується з тим, що плем'я енжли було гілкою племені найман (Сабитов 2014, с. 121). А. Григор'єв свого часу висунув версію про родинний зв'язок (рід Урусбуги) кількох представників золотоординської еліти: брати *Могулбуга*, *Кутлубуга*, *Урусбуга*, а також їх гіпотетичний батько *Севинчбуга*. Але зазначив, що це не означає, що всі ординські сановники з *буга* («бик») у якості другого компонента імені були кровними родичами (Григорьев 2004, с. 124). Друга частина антропоніма надзвичайно поширена серед монгольської еліти, в тому числі каан Ариг-Буга (*Арик-Бука, Арик-Бока, Арык-Буга, Ариг Бог*), хан Тула-Буга (1287—1291) та ін. Існують повідомлення джерел, що власником генуезької фортеці Лериче (ототожнюється з пам'яткою Дніпровське 2) 1381 р. був *Акбога (Acboga)* (Господаренко 2015, с. 56; Джанов 2017, с. 30). Дійсно, близько середини XIV ст. якийсь із компонентів цього складного антропоніма міг бути характерним (традиційним) для одного з кланів, родів. Кланова система Золотої Орди — інститут чотирьох карачи-беків (представників чотирьох основних племен) зазнавав значної трансформації. У степових районах виділяється велика кількість племен, що комутували між собою (Сабитов 2012, с. 118—119). Але цей антропонім фіксується на західних землях Золотої Орди ще з другої половини XIII ст. 1277 р. Ногай відправив до Лева і Мстислава Даниловичей, а також Володимира Васильковича «*"послы своя" с грамотами Тегинача Котлубугу и Ешимута*» (ПСРЛ 1843, с. 207). Мовознавці звертають увагу на поширеність варіантів гідроніма Кутлуй / Котлуй, Кутлуга / Котлуга, Гоглуй, що пояснюється можливістю гідронімів реагувати на основні мовні події мікрорегіону, мовні впливи й адаптації. Деякі дослідники пов'язують подібні гідроніми з відповідними антропонімами: *Кутлуга* — ватажка повстання тюркютів 682 р. н. е., *Темір-Кутлуя* (Тимур-Кутлуга) — золотоординського хана, переможця Вітовта й Токтамиша в битві на Ворсклі 1399 р. Або — із половецьким родом *Кутлу*, названого в Іпатіївському літописі 1185 р. *Колобич* внаслідок слов'янської адаптації половецького Kutlu (o)ba, дослівно «*рід Кутлу*» (огляд див. Железняк 1987, с. 79—83). В козацькій термінології «*Котлубань*» — заглиблення на рівній поверхні, котловина (Губарев 1970, с. 272). У сучасних дослідженнях (у зв'язку з пошуками географічних маркерів, пов'язаних з ім'ям Кутлубуги, одного з розбитих на Синіх Водах ординського володаря), звертається увага на назву р. Котлубаївка (друга назва р. Брониця (1470 р.), витоки якої розташовані біля села Котлубаївка на Вінниччині (Михайловський 2021, с. 59—60).

Значна кількість історіографії присвячена й ординському ватажку Хаджибею. Частина дослідників погоджується з тим, що ідентифікація його М. Стрийковським з епонімом у порту й поселення *Kaczubieiow* на місці сучасної Одеси виглядає правдоподібною. Цей порт, розта-

шований як перехрестя водних і сухопутних шляхів, був вигідним місцем для виникнення ринку й поселення, і називання такого поселення й табору іменем або титулом воєнноначальника було цілком доречним, що вважається поширеним у Золотій Орді (Галенко 2005, с. 138, 155, прим. 59).

Повідомлення Яна Длугоша про те, що 1415 р. Владислав II Ягайло наказав відправити збіжжя у своєму королівському порту Качибей, може свідчити, що і подільська пшениця була одним із традиційних товарів експорту через порти цього регіону, що, напевно, спиралося на традиції монгольського часу. В сучасних дослідженнях звертається увага, що залишається відкритим питання, чому досить тривалий час (якщо Качибей існував у 60-х рр. XIV ст.), до 30-х рр. XV ст. (перша актова згадка як про замок), назва не фіксується в документах (Білецька 2015, с. 236, там же ґрунтовний огляд джерел і історіографії). Існує припущення, що в районі Качибея в XIV ст. існував центр Джамболукської орди (бея Джамбо (Ямбо), і місцевою назвою замку і прилеглої території було — Ябу, зафіксоване в пізніших ярликах і картографічних матеріалах (Сапожников 2016, с. 57, 62—66). Привертає увагу згадка Бек-хаджи поруч із кримським намісником Кутлуг-Бугой у ярлику Тохтамиша, який різні дослідники датують: 1380, 1381, 1382, 1383, 1391 чи 1392 рр. (Григорьев 1844, с. 339; Березин 1851, с. 15; Набиев 2008, с. 105—106, 108; Талах 2021, с. 123). Це дозволяє припускати їх певний зв'язок із розбитими Ольгердом емірами. За перекладами ярлика, плем'я «Шюракюль» чи «Сютколь», очільником якого визнається Бек-хаджи (Бек-хаджи — Хаджибек (?), звільняється від податків не залежно від того, будуть вони кочувати всередині чи за межами Криму: «на стоянках к Сютколю причисленных людей» (Мурзакевич 1840, с. 144—145; Григорьев 1844, с. 339; 2006, с. 89—92). В сучасних дослідженнях визнається, що Сюткольський ель Бек-хаджи знаходився поблизу Молочного озера в Приазов'ї (Набиев 2010, с. 113; Черкас 2016, с. 171). Сютколь (сяттӱкол) — букв. Молочне озеро (Молчанова 1979, с. 291; Семби 2013, с. 208—210). Челебі вважав, що назва ріки Молочні води походить від кольору води, яка стає подібною до молока бо протікає через родовища свинцевих і мідних руд. Звертається увага на посуд для молока, який на кримськотатарський мові називається *сютлюк*. Кримські татари так і називали це озеро — С*ютлюк*. Зазначається, що берегові обриси Молочного озера в Приазов'ї повторюють форму шкіряного посуду для зберігання молочних продуктів (Семби 2013, с. 208—209). На користь прив'язки племені «Шуракаль» чи «Сютколь» до Молочного озера в Приазов'ї говорять і архівні матеріали XIX ст. (Маврина 2014, с. 434—435). Але зважаючи на значну поширеність «молочних гідронімів» в Україні (Желєзняк 1987, с. 47—48), не можна повністю відкидати й інші можливі варіанти, зокрема, на частині пізніше перейменованих Білих рік і озер. Як і одна з річок, що впадає в р. Дністер — річка Молокиш (Одещина), аналогічно до р. Білоче, отримала свою назву від повеней, коли вода стає як молоко біла (Карачківський 1929, с. 182). Або, як свого часу вважав Ф. Брун, перебування цього племені могло поширюватися до околиць Гаджибейського порту (Брун 1865, с. 16—17). Одні дослідники ототожнюють Бека-хаджи згаданого ярлика (Бек-Гаджи за Ф. Бруном) з одним із розбитих Ольгердом емірів (Брун 1879, с. 173; Набиев 2010, с. 112—113). Інші заперечують будь-який зв'язок між Кочубеєм розбитим Ольгердом і Беком Хаджи згаданого ярлика, зважаючи на мовні можливості (Галенко 2005, с. 138, 154, прим. 57). Але привертає увагу надзвичайна кількість варіантів написання назви поселення в районі сучасної Одеси в середньовічних джерелах та картографічних матеріалах: *Качибей, Гаджибей, Кучюбей, Куджабей, Катибей, Kazubinyow, Kaczibeius, Koczibej, Koczubi, Caczibej, Caczubyeow, Coczubi, port Kogia-Bej (Koga-Bej), Chogia Bej, Pozoebe* та інші (Петрунь 1928а, с. 192—193; Білецька 2015, с. 234—245). При створенні нових карт у XVI — XVIII ст. використовувалися старі, та залучалися перекладачі, а також знавці місцевих топонімів (Мурзакевич 1848, с. 594—595). Але в цьому процесі, в умовах середньовіччя, важко було уникнути помилок. Як на карті Зойтера (1739 р.) на правому березі Дніпра неподалік Кодака є назва: «*Simoneka Tolodof*», а на карті Фаціуса (1769 р.) «*Simoneck Tolotof*». Що повинно було означати «*Simownik Cholodow*», тобто зимівлі російської армії, із карти 1737 р. (Кордт 1931, с. 16, 22, прим. 1, карти 19, 22). Чи як в атласі Річчі Занноні 1772 р., де найменування низки поселень у латинському написанні не співпадають з османським варіантом, але відображають своєрідну форму, вживану місцевим населенням, подекуди як частковий переклад османської назви. Наприклад, османська назва населеного пункту *Ak-köy* латиницею зазначена як *Białakew* (*Бялакев*), що вважається його прямим перекладом і може означати *Біле село* (Середа 2008, с. 415; Середа 2015, с. 28). Тунманн у XVIII ст. згадав про ногайське коліно (плем'я) *Ак-кою*, розповідаючи про землі між Бугом і Дністром (Тунманн 1991, с. 50). Або, як Боплан подав назву *Семенов-Рогъ — Семенвирукъ* (Эварницкий 1898, с. 146). Досвідчені картографи, мабуть, таких топонімів уникали або намагалися відтворити (часто зі слів іншої не зрозумілої мови) графічним способом — без назви. Їх контури могли бути передані досить точно з османських карт, із слів або жестів татарських чи турецьких перекладачів. Імовірно, до подібних карт і топонімів могли долучитися і місцеві татарські начальники, очільники

орд, і зберегти, залишити нам їх давні назви. На зразок одного з каймаканів — *литовського татарина* Якуб-аги-Лека, який управляв ханськими слободами в Побужжі і мав резиденцію в слободі Криве Озеро. Джерела (1762, 1765) згадують його як воєводу чи хатмана Дубоссарського (перекладають як «гетьман Волошский»). На посади каймаканів кримські хани могли призначати ногайців, кримських і литовських татар, вірмен та ін. Каймаканом Голти був якийсь Черкас. Основною ознакою каймаканів вважається належність до місцевої або службової аристократії, не пов'язаної рідством із Гіреями (Грибовский 2009, с. 74). Але варто згадати й отаманів, із якими, за літописами, «вошли у приязнь» князі Коріятовичи. Зміни влади в регіоні, необхідність узгоджувати різноманітні територіальні та податкові назви тюркського (ймовірно різних діалектів), монгольського, литовського, італійського, польського, османського, українського, російського, молдавського та ін. походження створювали передумови для використання різних форм у написанні назви давнього поселення в районі сучасної Одеси. Напевно, в цьому не останню роль грав фактор солі. Варто уваги й спостереження, що в джерелах XVIII ст. до території між Бугом і Дністром вживається назва *Ханська Україна*, але й використовується інша назва — *Кочубеївська Татарія* (Середа 2015, с. 101). Не виключено також, що похід Ольгерда початку 60-х рр. XIV ст. призвів до зміни місць перебування однієї з орд регіону, але назва території залишалась маркуючою (у різних формах) для переважаючого тюркського населення.

Ще більш загадковою особистістю виглядає третій татарський володар, згаданий у джерелах під ім'ям Дмитро. Різні дослідники вважають його князем Малого Поділля, володарем Білгороду, Бесарабом I Драгошем, ханом Ямболуцької орди, правителем Мангупу, сотником Куїтаном і одночасно правителем Мангупу, ханом мангупських татар, беком Добруджі, походив із болоховських князів, був безпосереднім ленником Хаджибея, мав походити із Судака. Частина істориків локалізує державу Дмитра між дельтою Дунаю і Дніпробузьким лиманом (перелік версій див. Дашкевич 2006, с. 117). Сам Я. Дашкевич вважав його українцем (русином) або ясом (аланом), звернув увагу на кілька топонімів у регіоні: Дмитрів Кільш (на карті 1696 р.) — тепер р. Гнилий Тікич, оселі Димитрівка, Димитропіль на лівому березі Богу нижче Саврані — нижче Димитрівки — на Побережжі. Учений припускав, що Дмитро був центральною фігурою регіону, що зумів централізувати державу, приєднати до неї землі Кутлу-Буги і Хаджибея, зупинити натиск литовців, відновити торгівлю із Заходом. Його столиця була розташована на лівому березі Дністра, на віддалі 50 миль від Брацлава. (Дашкевич 2006, с. 117—118). Деякі сучасні дослідники його називають вождем християн гагаузів (Шпулер 2016, с. 143, коментарі). Ф. Шабульдо вважав його ханом Ямболуцької орди з адміністративним центром — Ак-Мечеть (Шабульдо 1987, с. 71—72). Варто відзначити, що близько середини XIV ст. у степах Східної Європи християнство масово поширюється серед ординської еліти, в тому числі і в ханському середовищі, причому і за західним, і за східним обрядом. Літопис, згадавши про п'ятимісячне правління хана Кульпи (1359) і його вбивство Наврузом, додав: «*со двома сынома своима, со Михаиломъ и Иваномъ*» (ПСРЛ 1922, стб. 68). За рукописом В. Татищева, до цих слів цитати зроблено припис: «*...бывшими от матери кресченьими*» (Григорьев 1983, с. 25). На золотоординських пам'ятках України фіксуються процесійні хрести (Мамай-Сурка, Торговиця), залишки легких наземних споруд культового характеру та ін. Пов'язується з масовою християнізацією половців, насамперед, з Угорщини (Квитницкий 2016, с. 57—58, 62—64). В Торговиці знахідка залізного процесійного хреста походить із напівкруглого об'єкта (скупчення обробленого каміння) в межах могильника XIV ст. (датований монетами середини XIV ст.) (Бокій, Козир 2005, с. 70—73).

Не виключено, що виокремлення кількох кочівницьких орд у басейні Південного Бугу сталося ще в XIII ст. (белобережці, чернятинці, болоховці (?) і монголи їх частково знищили, а частково використали. Під час війни монголів із Хорезмом у половецькому степу розгорілася боротьба двох половецьких ханів, про яку згадав домініканець Юліан. «*Другой вождь с реки Буз по имени Гурег, из-за его богатства напал на него и победил*» (р. Буз — р. Буг; Гурег — Юрій, син Кончака, або Кючлюг син хана найманів (?) (цит. за Зимони, Кузембаев 2014, с. 90, прим. 65, 367; Голубовский 1884, с. 230—231, прим. 3). В угорських половців переважання християнських імен фіксується із середини XIV ст., але й до цього значна їх частина, насамперед еліти, була похрещеною. Такі половці в джерелах іноді згадані під двома іменами: «Iwan et Kuchmek Christiani Cumani» (Іван і Кучмек половці-християне) (Осипян 2013, с. 143). Напевно, небезпідставно вважають, що і згадані в джерелах із початку XV ст. імена на зразок: *Ганс татарин із Галича* чи *Маргарита татарка*, або *Мингельбей католик* чи *Домініка Менельбея*, *Ганс Битомир*, *кузнец Ногай, кузнец Мамай* (Галицьке передмістя) мають зв'язок із похрещеними половцями. Можливо, ще з XIII ст. — «половци Данилови». Після повстання й поразки від угорських військ на початку 80-х рр. XIII ст. два клани із семи повернулися до золотоординських володінь. (Осипян 2013, с. 140—143, 150—151, 154—161). Але, напевно, враховуючи напружені відносини з угорською знаттю, повернення окремих родів чи племен до ко-

лишніх місць кочування продовжувалося і надалі. Не виключено, що через кілька зворотних хвиль з Угорщини частина побозьких половців повернулася до рідних місць і була інтегрована до складу монгольських підрозділів у цьому регіоні. І, очевидно, не випадково, «dominus Demetrius. Princeps Tartarorum» (1368), як титулував його угорський король (Дашкевич 2006, с. 117), знайшов собі притулок на кордонах Угорщини. Привертає увагу і поширеність цього імені серед половців Угорщини на службі у Карла І Роберта і Людовіка Угорського: Деметрій із Борчол (бордж-огли), Деметрій з Улас (улаш-огли) (Пилипчук 2013, с. 126).

У степах України, враховуючи значний вплив італійців, певну залежність від італійської торгівлі, більшість кочівницької еліти, напевно, орієнтувалась на католицьких місіонерів. В умовах натурального господарства контроль над найважливішими річковими та сухопутними комунікаціями забезпечував регулярними грошовими прибутками. Функціювання довгих і складних торгівельних шляхів із переходом від однієї ріки до іншої, із використанням дрібних річок і волоків, майже завжди прискорювало створення державницьких структур із міцним апаратом влади (Кизилов 1984, с. 64). Головним чином, торгівлю вели місцева ординська адміністрація й італійська купецька верхівка. Одні реалізовували товари, отримані у вигляді данини від навколишнього осілого населення чи прямого грабунку, інші вивозили ці товари за кордон. Значним стимулом для «монетизації» визнають работоргівлю. В 1370-х рр. відсоток татар серед рабів, проданих у Флоренції, Венеції та Генуї становив 77—87 % (Руссев 1999b, с. 119; 2016, с. 174). Безперечно, що серед цих «татар» значна частина належить різноманітним етнічним групам степових і лісостепових районів Правобережної України й Молдови. Ймовірно, що значна кількість таких угод здійснювалась і в містах Північно-Західного Причорномор'я. В зафіксованих із Килії документах 1360—1361 рр. згадується про продаж сарацинам із Білгорода 18-річної татарки («de proienia tartarorum») за участі перекладача з команської («comanescho») мови (Руссев 1999b, с. 65).

Ближче до середини XIV ст. кочовики України зазнали значних змін у клановому та етнополітичному відношенні (враховуючи боротьбу Ногая й Токти, епідемії та ін.). Відцентрові тенденції до самостійності у своїх володіннях середини XIV ст. економічно найпотужніших представників ординської еліти пов'язують саме із західними землями Золотої Орди, де райони осілості, залишаючись зобов'язаними даниною ханові, фактично виявились за межами реального військово-політичного контролю ханської ставки, що проявилося після смерті Узбека 1342 р. (Параска 1981, с. 83). Боротьба за ханський престол зразу кількох Чингізидів, значне погіршення природних умов, занепад землеробства й скотарства, торгівлі й ремесла, зменшення притоку данини і військової здобичі, розлад грошового обігу, ослаблення центральної влади призвели до системної кризи у величезній державі. До цього долучилися і наслідки пандемії чуми, летальність від якої сягала 70—80 %, а в деяких місцях — і до 100 % населення. Відмічається значне скорочення товарообігу через італійські торгові республіки (Измайлов 2018, с. 33, 36, 40). Для очільників окремих орд чи кланів, що перебували в прикордонних степових і лісостепових районах України, фактор солі залишався одним з основних ресурсів у боротьбі за власне виживання. Про це певним чином свідчить і згаданий вище документ про покупку солі з Ілліче 1361 р. (Pistarino 1971, s. 133—135, N 77).

У Дністровсько-Дніпровському межиріччі зафіксована низка золотоординських городищ (називають 6—7 населених пунктів). Причому їх більшість концентрується в басейні Південного Бугу, але систематичних розкопок не провадилось (Петрунь 1928b, с. 162—167; Егоров 1985, с. 82—84, Єльников, 2008, с. 123—125).

У результаті систематичних археологічних досліджень Торговиці останніх десятиріч зібрано значну кількість матеріалів, в тому числі золотоординських монет кінця першої — початку другої половини XIV ст., що дозволяють пов'язувати пам'ятку зі значним золотоординським центром. Мідні випуски — суто міська монета, абсолютно представлені типами золотоординських пулів із двоголовим орлом та з квітковою розеткою, а також їх наслідуваннями. Цим же часом датуються і срібні дирхеми (Бокій, Козир 2005, с. 44—45, 60—61, 72, 82; Козир 2010, с. 6—14).). Час існування й загибелі цього центру корегують і кілька комплексів (Боровик 2012, с. 92—93; Сиверс 1922, с. 21, № 60). У добре відомому Торговицькому скарбі 1894 р. з берега р. Синюхи (173 монети) присутні джучидські дирхеми від Токти (1290—1312) до Навруза (1360), а також 6 празьких грошів Вацлава II (1305—1310), Яна І Люксембурзького (1310—1346) і Карла (1346—1378) (Сиверс 1922, с. 21). Відсутність згадок про монети Кільдібека (1361—1362) та Абдуллаха (1361—1369) дозволяє досить точно датувати комплекси — межа 50—60-х рр. XIV ст. Це певним чином узгоджується і з літописними повідомленнями.

Уведені нещодавно до наукового обігу знахідки золотоординських монет (кілька скарбів, велика кількість окремих знахідок) із городища (фортеці) Баликлея біля с. Покровка Веселинівського р-ну Миколаївської обл. підтверджують існування тут значного золотоординського центру, який існував із першої половини XIV ст. (Піворович 2008, с. 13—17; Господаренко 2021, с. 337 (на малюнку мідні пули 1350-х рр. з розеткою або наслідування (?). Але, крім мідних (міських) та срібних мо-

нет Узбека, Джанибека та Бердібека, тут широко представлене карбування Кільдібека та «мамаєвого хана» Абдуллаха, що свідчить про активне функціювання населеного пункту і протягом 60—70-х рр. XIV ст. (Піворович 2008, с. 15—26). Ці нумізматичні знахідки підтверджують існування кількох міст у Побужжі саме наприкінці першої — на початку другої половини XIV ст. Міста переважно будувались на місці зимових кочівель, в південних частинах кочувань відповідних орд (Федоров-Давыдов 1973, с. 78), але розкопки Торговиці засвідчують існування таких центрів і на північних маршрутах. Наприкінці першої половини XIV ст. тут виросли й сформувалися кілька значних осередків. З послабленням центральної ханської влади й початком «великої замятні» на межі 50—60-х рр. XIV ст. вони отримали контроль над найважливішими комунікаціями в басейні Південного Бугу, між Західною Україною, Поділлям і Причорномор'ям. Ймовірно, що одним з основних засобів існування цих орд були саме солончаки біля гирла Дніпра і Південного Бугу. Як і властиво кочовикам, вони кочували вздовж великих річок Правобережної України. Як за описом свідка подібних кочовищ на Волзі в другій половині XV ст.: «*Місто Астрахань належить трьом братам; вони сини рідного брата головного хана, який нині править татарами, які живуть у степах Черкесії та біля Тани. Влітку через спеку вони йдуть до меж Росії у пошуках прохолоди і трави. Взимку ці три брати проводять кілька місяців у Астрахані*…» (ред. Скржинская 1971, с. 220). Основний спосіб господарювання і саме існування кочівницьких угрупувань передбачає мередіальне кочування вздовж значних річок. Стада літом переганялись на північ, де трава не так сильно пересихала від жари і було більше води, а взимку на південь, де снігу було менше і морози слабкіші. Але така різниця у кліматі стає відчутною на відстані не менше ніж 100—200 км, тому золотоординські улуси ймали форму довгих меридіональних смуг по кілька сотень кілометрів, і кордонами таких кочових територій і відповідних улусів повинні були бути великі ріки. Такий спосіб господарювання передбачав напівкочові форми організації відповідних орд із довготривалими зупинками біля сінокісних угідь. Тривалі зупинки створювали умови для розвитку землеробства й ремесла, появи постійних поселень із кам'яними будівлями (Шенников 1987, с. 90—91, 87).

Кочовища орд на правому й лівому берегах Бугу, певно, доволі різнилися з огляду їх можливих маршрутів на північ. На правому березі в смугу степів Буг входить за р. Саврань. На лівому — межа лісів проходить значно вище, майже біля багатого рибою «устя Удицького Чорного». 1529 р. вартові загони на Брацлавщині не виходили у своїх постійних стоянках поза межі поширення лісів, на правому допливі р. Бугу — Саврані біля Чечельника, а на лівому березі в районі Звенигородщини. Мапи XVI ст., зазвичай, відмічають межу Поділля р. Саврань (Петрунь 1926, с. 91). У тих випадках, коли річкова система не дозволяла здійснювати мерідіальні кочування, вони відбувалися залежно від місцевої ситуації, в тому числі і круговим рухом (Шенников 1987, с. 90).

Кольорові позначення місцевостей також пов'язувались з характером скотарського господарства: зимові пасовиська кочовики називали *чорні землі* чи *чорні піски*. У джерелі XV ст. «чорні піски» протиставляються літнім пасовиськам — «адыр». В XVI ст. ногаї, які кочували між Азовом і Астраханню, зимували в місцевості «Каракорум» — «*чорні піски*». Казахи всі пасовиська ділили на «каткил» — твердий ґрунт (ковильний і полинний степ, солончак); землі придатні для осінньо-літніх пасовиськ і «кунгир» — м'який ґрунт (піски, очеретові і лугові місця), придатні для зимівок (Ракушин 2006, с. 220). На території Казахстану, Узбекистану, Киргизстану, Татарстану часто зустрічаються топоніми — «Аксум», *білі, чисті піски* (Мурзаев 1984, с. 34). М. Желєзняк звернула увагу на гідронім *Гоглуй,* половецьке: *гог / кок* — «*синій, блакитний, сірий*», порівняла з назвою р. Кок-су (бас. р. Катунь, бас. р. Обі), а також з казахським «*кок*» — місцевість із зеленою луговою рослинністю, «*кокорай*» — лугова місцевість з рясною водою (Желєзняк 1987, с. 83). «Біла земля» — монгольськ. «цаган хэр», букв. білий степ, у значенні «ковильний степ» (Койчубаєв 1974, с. 25, 22; Мельхеев 1969, с. 67). «*Акдала*» від «*ак*» (кормова трава) і «*дала*» (степ) — степ з кормовими травами: назви багатьох степів у Казахстані і разом із тим барханно-грядовий пісчаний масив уздовж східного правого берега р. Ілі. Урочище *Акжайлу* виводять із «*ак*» + «*жайлау*» (джайлау) — літнє пасовище із соковитими кормовими травами (Койчубаев 1974, с. 27, 22). Подібні місцевості з пишною травою мали величезне значення у життєзабезпеченні багатьох кочовиків Євразії, за них точилася запекла боротьба. Але в різних місцевостях їх кольорове визначення могло бути різним і протилежним (відповідно білим, синім чи зеленим).

Сучасні дослідники (за матеріалами Поволжя) звертають увагу, що в літній період беки, які стояли на чолі родів і кланів, могли більш чи менш вільно розташовуватися на кордонах степу й лісостепу. Але зимою такої можливості не було — зимові пасовиська були на вагу золота, тому їх розподіл був жорстко регламентований. Клани, що виникали на відведеній їм території, називались *за іменами засновника-предка чи за назвою визначеної місцевості* (Ракушин 2016, с. 65). У киргизів до нового часу, за визначеним здавна місцем зимівки чи літніх кочівель, можна було знай-

ти відповідне плем'я чи рід (Турдалиева 2009, с. 157).

Подібні явища характерні були і для Побужжя, але мали свої особливості, обумовлені гідрогеографічною ситуацією. «Кӧк / гӧк» — синій, блакитний, лазурний, світло-зелений, сірий та ін.; назви багатьох річок в Середній Азії та інших місцях Сходу — Кӧк / гӧк-су (Кононов 1978b, с. 172), як і наші Сині Води (потурецькі «Гек-су») (Горпинич, Лобода, Масенко 1977, с. 181), могли використовуватися у ширшому значенні — місце із зеленою луговою рослинністю в басейні відповідної ріки. У зв'язку з цим привертають увагу зафіксовані в районі річки Синя Вода відповідні топоніми: «*барак Синовидский*», «*урочище Сині Роси*». М. Стрийковський знає *«урочище Сині Води»* (Козир, Чорний 2012, с. 13, 16; Лицкевич 2019, с. 604). І як слушно зауважено сучасними дослідниками, бачення географічної назви *«Сині Води може бути у двох напрямках — як традиційно, а також як урочища»*. А, також, *«Сині Води можуть бути й узагальнюючою назвою цілої місцевості»* (Козир, Чорний 2012, с. 13, 16). Мабуть, варто додати, що не тільки цілої місцевості, а історико-географічного та політично значущого осередку, місця перебування, кормової бази окремої орди. Теж саме стосується і Білої Води / Ак-су, а також і її берегів у широкому розумінні — Білобережжя (кормова база, визначене місце перебування орди). Різні дільниці річок (як і прилегла територія) могли по різному називатися, або назви одних річок переходили на інші. Наприклад, середньовічні географи вважали Південний Буг лише однією з приток Дніпра (Буйських, Іевлєв 1991, с. 99). Ліва притока Синюхи — річка Кагарлик із давньотюркської перекладається: «робиться синім, блакитним» і є калькою слов'янського гідроніма Синіє Вода (Лучик 2005, с. 127). На Сході ріка часто змінювала свою назву, приймаючи велику притоку, при зміні напрямку долини чи її рельєфу.

Затверджені ще на початку монгольського володарювання маршрути кочовищ побузьких орд визначалися найважливішими топонімами — відповідно Синя Вода і Біла Вода. І незалежно від первинної семантики цих назв (від кольору води, порід, солі, матеріалу, що використовувався в домобудівництві, які у різних народів на різних етапах могли бути різними), в XIV ст. ці гідроніми і їх похідні (місцевість, кормова база, долина, Білобережжя та ін.) усвідомлювалися як територія розташування однієї або кількох орд. Первинно, Білобережжя мало асоціюватися з невеликою територію, портом, зручною гаванню тощо в районі Буго-Дністровського лиману (Брун 1858, с. 256—257), можливо, пов'язаною із зовнішньоекономічною діяльністю. Або, як свого часу вважав П. Голубовський, *від місцевості і поселень* у гирлі Дніпра, на шляху з Русі до Греції (можливо, поселень, які важко було оминути — *Г. К.*). Дослідник вважав Ак — білий, як і для Білгорода, запозиченням із половецької чи печенізької мови (Голубовський 1884, с. 201). В сучасних дослідженнях запропонована гіпотеза, що *Акчакерман* (білуватий) 30-х рр. XIV ст. (як варіант *Аккерман*) асоціювався не з білим чи білуватим кольором стін, а з багатством, розвинутою торгівлею (*акче* — срібна монета; Руссев 1999a, с. 386—387).

Про звичку причорноморських тюрків називати місцевість за назвою ріки в X ст. згадав і Костянтин Багрянородний, але стосовно Південного Бугу вживає назви *Кубо́* і *Богу (*Константин Багрянородный 1991, с. 163, 173, 403, 487). Ближче до середини XIV ст., це повинна була бути досить значна територія кочування однієї чи кількох побузьких орд. Або, як зазначає сучасний дослідник — було синонімом і ужитковою назвою цілого улусу (Галенко 2005, с. 140—141). Мабуть, варто додати, улусу чи улусів, значним фактором існування, економічною базою яких були солончаки неподалік гирл Південного Бугу й Дніпра, а також контроль за найважливішими шляхами Правобережної України.

Традиційно, для золотоординського часу не виділяють Буго-Дніпровське міжріччя і відповідно всю територію Дніпро-Дністровського межиріччя відносять до володінь одного з ординських володарів, розбитих Ольгердом (Галенко 2005, с. 139—141), що, певно, пов'язано із станом вивчення пам'яток регіону золотоординського часу. Але надзвичайно важливою, з огляду на комунікаційну роль для кочовиків була р. Інгул. Торговельні контакти населення Середнього Подніпров'я з районом приольвійських солончаків здійснювалися з найдавніших часів через межиріччя Інгулу та Інгульця. В пізніші часи чумацький шлях у верхів'ях цих річок вливався у відгалуження Чорного та Шпакова шляхів (Болтрик 2003, с. 47—50). Виділяють чотири відгалуження Ольвійського шляху скіфського часу в басейні Інгулу. Кістяки двох верблюдів у курганних могильниках Гірського Тикича пов'язуються з караванним шляхом, що співпадає з дільницею Чорного шляху, який від Лисянки йшов на північний захід уздовж верхів'їв Гнилого Тікича (Бессонова, Полтавець 2015, с. 23). Пізніші джерела вказують, що в інгульських степах могли розміщуватися дуже значні військові контингенти кочовиків. Наприклад, 1649 р. на ріках Інгулі й Інгульці стояли кочів'я 10000 татар, що прийшли на допомогу Б. Хмельницькому. 30000 кримських татар приходило на ріку Інгул на допомогу П. Дорошенку 1675 р. Місцевість між Інгулом та Інгульцем відома за наявністю запорізьких кінських заводів і іншої рогатої худоби (Эварницкий 1898, с. 151). На карті Річчі Занноні Інгульський степ показано рівнозначною територією до Бузького степу: до Інгулу —



Рис. 5. Інгульський і Бузький степ на карті Річчі-Занноні 1767 р. (за Ricci-Zannoni 1772)

показано Бузький степ, а між Інгулом і Інгульцем — Інгульський (рис. 5; Ricci-Zannoni 1772, p. 24). Тому видається, що в степах між Бугом і Інгулом перебувала одна орда, а між Інгулом і Дніпром інша (або кілька). Іноді на картах середньовічна назва «*boristene*» (та її варіанти) показана в районі р. Інгул, яка впадає в Бугський лиман у районі сучасного Миколаєва (Гордеев, Терещенко 2017, с. 371).

Велика кількість крапок на середньовічних портуланах, напевно, відтворює мілину й небезпеку (Гордеев, Терещенко 2017, с. 348), а також свідчить, що італійцям були добре відомі прибережні райони сучасної України. Порти в районі Цюрюпінська, Парутино, Куяльницького лиману та ін., ймовірно, відтворюють найважливіші пункти маршрутів основних орд регіону, місця збуту головних ресурсів (сіль, зерно, невільники). Традиційно суфікс «ець» в українській гідронімії визначається як притока основної ріки. В XVIII ст. Інгулець називали Малим Інгулом, але він на 195 км довший за Великий Інгул (Лисецкий 2021, с. 21), що передбачає і пропорційно більшу кількість пам'яток на зазначених кілометрах.

Субмеридіональний маршрут від Білого берега (локалізується в районі Березанського лиману) до Чорного лісу потребував 9 днів (Болтрик 2003, с. 48—50). За твором М. Бронєвського, шлях Брацлав-Очаків (345 км): 50 миль, або 6—7 днів шляху, день шляху вираховується в 49—57 км (чи 40—60 км) (1 миля — 7 км) (Жарких 2004, с. 345—346). У Приаралʼї — для шляху Центрального Устюрту, збудованого як єдина система облаштованої дороги, від початку другої треті до 70-х рр. XIV ст., відстань між караван-сараями фіксують від 25 до 54 км. Це пояснюється необхідністю побудови їх у місцях, наближених до котлованів із постійними чи сезонними джерелами води й іншими сприятливими факторами (Манылов 1982, с. 95, 111, 118). За Бопланом, татарські денні переходи становили 6 французьких льє (1 льє — 4,444 км, тобто приблизно 26—27 км (Боплан 1990, с. 157, 206, прим. 48). Киргизи при перегоні худоби на літні пасовища орієнтувались на швидкість не більше 30 км на добу, але досвідчені люди гнали худобу не більше ніж 10—15 км на добу (Турдалиева 2009, с. 158). Напевно, ці цифри і такі денні переходи значно коливалися й залежали від багатьох природних факторів, насамперед, води й корму для коней. Але навіть при найбільших можливих денних переходах такі відстані передбачають значно більшу кількість пам'яток у басейні Південного Бугу ніж згадується в літературі. Напевно, значна кількість їх повинна бути на місці козацьких зимівників. Враховуючи надзвичайно розвинуту поштову службу в Монгольській імперії, ймовірно, до середини XIV ст. в басейнах Південного Бугу, Інгулу та Інгульця вже існувала низка поштових станцій (jam), що повинна була розташовуватись на приблизно однаковій відстані (приблизно рівному часі по подоланню дільниці шляху). Забезпечення їх функціювання відносять до баскаків (Гурлянд 1904, с. 88) чи місцевих правителів, які опікувались цілим штатом чиновників. До їх числа зараховують і «побережников», до обов'язків яких входили і митні збори (Шпулер 2016, с. 409—410). У багатьох випадках такі пункти розташовувались у найважливіших місцях караванних шляхів, на відповідних переправах.

На сучасному етапі значна частина дослідників вважає, що значення походу Ольгерда на Синю Воду значно перебільшено істориками чи взагалі ставить під сумнів сам факт цієї події (Русина 1998, с. 64; Жарких 2017; Бабенко, Комаров 2020, с. 144—145, 153). Але розкопки в Торговиці свідчать, що місто не відро-

дилося, кочівники були відкинуті далеко на Південь. На відміну від Північно-Східної Русі, з цього часу відсутні будь-які повідомлення про баскаків (даруг). Без цих подій навряд чи були б і можливі чисельні надання Коріатовичів у середній (нижній?) течії басейну Південного Бугу, а також у Бакоті (Лицкевич 2019, с. 620—621; Михайловський 2012, с. 29, 36—47; Михайловський 2021, с. 69, 93—94, 130). Важко перебільшити і появу на межі XIV—XV ст. литовських фортець у гирлах Дніпра і Південного Бугу. Безперечно, що це стало можливим у результаті тривалої боротьби литовських і литовсько-руських князів. Але початок було покладено діями Ольгерда на початку 1360-х рр. Увага кількох літописів до Білобережжя, можливо, обумовлена значимістю цієї території. Ольгерд повоював не тільки Сині Води — місця традиційних літніх кочовищ, а й здійснив похід до місць зимівок кочовиків.

Наведене вище дозволяє пов'язувати Сині Води і Білобережжя Рогозького та Никоновського літописів із басейном р. Південний Буг. А саме з літніми й зимовими кочовищами кількох потужних орд у басейнах річок Ак-су (Південний Буг) і Гёк-су (Синя Вода). Орд, що контролювали торгівлю сіллю, зерном, невільниками та ін. значної частини Правобережної України. А також із місцевостями, де близько середини XIV ст. виросли золотоординські міста з багатою матеріальною культурою. Кочівницьким ордам, що в умовах розпаду Золотоординської держави залишалися реальною загрозою політичним і економічним інтересам Ольгерда на Поділлі та Київщині. А також погодитися з українським істориком Ф. Шабульдо, що ще мало хто з наших сучасників знає щось конкретне про ці події (Шабульдо 2013, с. 69). Видається, що суттєву допомогу у вирішенні цього питання можуть надати систематичні розкопки золотоординських пам'яток у басейнах Південного Бугу, Інгулу й Інгульця. Дослідження в цьому напрямку тільки розпочинаються.

ЛІТЕРАТУРА

Агбунов, М. В. 1992. *Античная география Северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Агеева, Р. А. 1990. *Страны и народы: происхождение названий*. Москва: Наука.

Аманжолов, А. С. 2003. *История и теория древнетюркского письма*. Алматы: Мектеп.

Антонович, В. Б. 1885. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. 1. Киев: Е. Я. Федоров.

Аристов, Н. А. 1896. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. *Живая старина*, 3—4, с. 277-456.

Бабенко, А. А., Комаров, О. В. 2020. Битва на Синих Водах — факт или историографический миф? *Novogardia*, 2, с. 135-160.

Барсов, Н. 1865. *Материалы для историко-географического словаря России*. Вильна: А. Сыркин.

Бартольд, В. В. 1965. *Сочинения*. III. Москва: Наука.

Бартольд, В. В. 1966. *Сочинения*. IV. Москва: Наука.

Березин, И. Н. 1851. *Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея с введением, переписью, переводом и примечаниями*. Казань: Университет.

Бессонова, С. С., Полтавець, В. І. 2015. Шляхи сполучення в басейні Тясмину на початку доби заліза. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 21-37.

Білецька, О. В. 2015. Качибей у світлі джерел XIV—XVI ст. (матеріали до вивчення історичної географії Поділля та північного Причорномор'я). *Записки історичного факультету Одеського Національного університету*, 26, с. 233-258.

Бокій, Н., Козир, І. 2005. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація). В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 41-83.

Болтенко, М. 1947. Стародавня руська Березань. *Археологія*, 1, с. 39-51.

Болтенко, М. Ф. 2009. О. Березань и его исследования. Часть I. Исследования по 1900 г. (Колесниченко, А. Н., Полищук, Л. Ю. Вступительная статья и подготовка к изданию). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 9, с. 321-380.

Болтрик, Ю. В. 2003. Шляхи сполучення Скіфії України. *Воєнна історія*, 1, с. 45-56.

Болтрик, Ю. В. 2014. Соляні промисли Північного Причорномор'я в скіфський час. *Археологія*, 4, с. 63-80.

Боплан, Г. де. 1990. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Київ: Наукова думка. Кембрідж: Український науковий інститут Гарвардського університету.

Боровик, Т. Д. 2012. Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині. *Археологія,* 4, с. 91-94.

Брун, Ф. 1853. Voyages et ambassades de messire Guilebert de Lannoy, 1339—1450. Комментарии. *Записки Одесского общества истории и древностей*, III, с. 443-465.

Брун, Ф. 1858. Берег Чорного моря между Днепром и Днестром по морским картам XIV—XV ст. *Записки Одесского общества истории и древностей*, IV, с. 244-260.

Брун, Ф. 1865. *Судьбы местности занимаемой Одессою*. Одесса: П. Францов.

Брун, Ф. 1879. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*. I. Одесса: Г. Ульрих.

Брун, Ф. 1880. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*. II. Одесса: Г. Ульрих.

Буйських, С. Б., Івлєв, М. М. 1991. Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу. *Археологія*, 4, с. 84-104.

Венелин, Ю. 1847. О соляном озере «Halmyris» (Rassein, Ramsin). *Чтения в Историческом обществе истории и древностей российских*, 6, с. 19-46.

Вирський, Д. 2008a. *Річносполита історіографія України (XVI—XVII ст.)*. 1. Київ: Інститут історії НАН України.

Вирський, Д. 2008b. *Річносполита історіографія України (XVI—XVII ст.)*. 2: Додатки. Київ: Інститут історії НАН України.

Витрувий, 2006. *Десять книг об архитектуре*. Москва: Архитектура-С.

Витсен, Н. 2010. *Северная и Восточная Тартария, включающая области, расположенные в северной и восточной частях Европы и Азии*. II. Амстердам: Pegasus.

Владимирцов, Б. Я. 2002. *Работы по истории и этнографии монгольских народов*. Москва: Восточная литература.

Ворона, Є. І., Кириляч, О. В., Максименюк, О. Д., Марушевський, Г. Б., Яворський, Д. М., Яворська, О. Г. 2009. *Басейн річки Бог*. Вінниця; Київ: Wetlands International.

Выржиковский, Р. Р. 1930. Краткий геологический очерк Могилевского Приднестровья. *Вісник Української районової геолого-розвідкової управи*, 14, с. 1-52.

Галенко, О. 2005. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії НАН України, с. 129-159.

Гедзь, Т. 2012. *До питання про Дніпровське Білобережжя* (online). Режим доступу: www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Biloberezhzhja.html (дата звернення 28 жовтня 2021).

Геродот. 2004. *История*. Москва: Ольма.

Голубовский, П. 1884. *Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX—XIII вв.* Киев: И. И. Завадский.

Гомилевский, В. 1881. *Соль. Исследование русского богатства солью и употребление этого вещества при различных видах скотоводства, земледелии в лесном хозяйстве, в пищу людей, промышленности и друг*. Санкт-Петербург.

Гончаров, Е. Ю. 2016. Новые типы пулов 760-х г. х. Сырдарья и Крым. *Нумизматические чтения ГИМ 2015 года*, с. 43-47.

Гордєєв, А. Ю. 2013. Аналіз топонімів регіону Чорного моря на картах-портуланах Дульсерта Ангеліно 1325—1339 рр. *Вісник геодезії та картографії*, 6 (87), с. 20-29.

Гордеев, А. Ю., Терещенко, А. А. 2017. *Топонимия побережья Черного и Азовского морей на картах портуланах XIV—XVII веков. в 2 томах*. 1. Киев.

Горпинич, В. О., Лобода, В. В, Масенко, Л. Т. 1977. *Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького межиріччя*. Київ: Наукова думка.

Господаренко, О. 2015. Про генуезьку присутність на території Миколаївської області: історико-географічні й археологічні зауваження. *Емінак*. 3 (11), с. 55-59.

Господаренко, О. 2021. Поселення «Городок» і перспективи дослідження середньовічної фортеці «Баликлей». *Емінак*, 1 (33), с. 328-338.

Грибовский, В. В. 2009. Управление ногайцами Северного Причерноморья в Крымском ханстве (40—60-е годы XVIII в.). *Тюркологический сборник 2007—2008*, с. 67-97.

Григорьев, В. 1844. Ярлыки Тохтамыша и Сеадат-Гирея. *Записки Одесского общества истории и древностей*, I, с. 337-346.

Григорьев, А. П. 1983. Золотоордынские ханы 60—70-х годов XIV в.: хронология правлений. *Историография и источниковедение стран Азии и Африки*, 7, с. 9-51.

Григорьев, А. П. 2004. *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам*. Санкт-Петербург: СПбУ.

Григорьев, А. П. 2006. Золотоордынские ярлыки: поиск и интерпретация. *Тюркологический сборник 2005*: Тюркские народы России и Великой степи, с. 74-142.

Грушевський, М. С. 1991. *Історія України-Руси*. 1. Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. С. 1993. *Історія України-Руси*. 4. Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*. 7. Київ: Наукова думка.

Губарев, Г. В. 1970. *Казачий словарь-справочник*. 3. Сан-Ансельмо.

Гурлянд, Я. И. 1904. Степное законодательство с древнейших времен по XVII столетие. *Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете*, XX, 4—5, с. 49-158.

Дашкевич, Н. 1876. *Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях*. Киев: Университетская типография.

Дашкевич, Я. Р. 1990. Східне Поділля на картах XVI ст. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Географічний фактор в історичному процесі*. Київ: Наукова думка, с. 155-169.

Дашкевич, Я. Р. 2006. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 112-121.

Дашкевич, Я. Р. 2011. «Секретна історія монголів» як джерело до історії України XIII ст. В: Дашкевич, Я. Р. *Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів: Піраміда, с. 165-169.

Денисик, Г. Лаврик, О. 2018. Сучасні гідроніми Правобережної України та топонімічне значення долинно-річкових ланшафтно-технічних систем. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,* серія: географія, 2 (45), с. 4-15.

Джанов, О. 2017. Нарис освоєння генуезцями Східної Європи на північ від Криму та Тани. Історичні відомості та матеріальні залишки XIII—XV ст. *Наш Крим,* 3, с. 10-38.

Дзенс-Литовский, А. И. 1957. *Методы комплексного исследования и разведки озерных соляных месторождений*. Труды Всесоюзного научно-исследовательского института галургии, XXXIV. Ленинград: Госхимиздат.

Добролюбський, А. О., Смирнов, І. О. 2011. *Кочовики південно-західної України в X—XVII століттях*. Київ; Миколаїв: Іліон.

Дубровин, Н. 1887. *Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения*. 3: 1779—1780. Санкт-Петербург.

Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды*. Москва: Наука.

Ельников, М.В. 2005. Экономические и культурные связи населения Нижнего Поднепровья и Крыма в золотоордынский период. *Сугдейский сборник*, II, с. 57-65.

Єльников, М. В. 2010. Нижньодніпровська ланка Великого шовкового шляху часів Золотої Орди: між Сходом і Заходом. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*, с. 65-73.

Жарких, М. 2004. «Опис Татарії» Мартина Броневського: джерелознавчі спостереження. В: Гирич, І. (ред.). *До джерел. Збірник праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів: Простір-М, с. 313-350.

Жарких, М. 2013. (online). Терехтемирів. Київ. Режим доступу :www.V-Zhrkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html (дата звернення 2 жовтня 2021).

Жарких, М. І. 2017. (online). Міфічна «битва на Синій Воді». Режим доступу: https://href="/uk/History/

Monographs/Essays/MythBlueWater/Historiography/Enthusiasts.html (дата звернення 21 липня 2019).

Желєзняк, І. М. 1987. *Рось і етнолінгвістичні процеси Середньо-Наддніпрянського Правобережжя*. Київ: Наукова думка.

Жуковская, Н. Л. 1988. *Категории и символика традиционной культуры монголов*. Москва: Наука.

Зимони, И., Кузембаев, Н. 2014. *Монгольское завоевание Дешт-и Кипчака*. Павлодар; Кереку.

Зубарев, В. Г. 2005. *Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции*. Москва: Языки славянской культуры.

Иванов, П. П. 1954. *Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI—XVII вв*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Иванова, С. В. 2010. Природные ресурсы и экономика древних обществ. *Stratum plus*, 2, с. 49-07.

Иевлев, М. 2014. *Очерки античной палеоэкологии Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья*. Киев.

Измайлов, И. Л. 2018. Черная смерть и кризис в Улусе Джучи: идеальный шторм. В: Миргалеев, И. М. (ред.). *Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и сопредельных территориях (XIII—XVI вв.)*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, с. 23-46.

Каиржанов, А. К. 2013. Древнетюркские памятники письменности: открытия и исследования. В: Шаймердинова, Н. Г., Каиржанов, А. К. (ред.). *Введение в тюркологию*. Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, с. 28-62.

Камолиддин, Ш. С. 2006. *Древнетюркская топонимия Средней Азии*. Ташкент: Шарк.

Карачківський, М. 1929. Північно-Західна Балтщина (історико-географічні матеріали на підставі подорожи влітку 1928 р.). *Історико-географічний збірник*, ІІІ, с. 158-202.

Карпенко, О. П. 1986. Літописне Білобережжя. В: Німчук, В. В. (ред.). *Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах*. Київ: Наукова думка, с. 40-51.

Карпини, П. де, Поляк, Б., Рубрук, У. 2013. *Путешествие к тартарам католических монахов в 1245—1255 гг*. Киев: Стебеляк.

Карпов, С. П. 1990. *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв.: проблемы торговли*. Москва: МГУ.

Квитницкий, М. В. 2016. Потрясения в духовной культуре половцев Восточной Европы XIII—XIV вв. (по данным археологии). *Stratum plus*, 6, с. 45-68.

Кизилов, Ю. А. 1984. *Земли и народы России в XIII—XV вв*. Москва: Высшая школа.

Кляшторный, С. Г. 2013. Кипчаки, команы, половцы. В: *Сборник материалов международной научной конференции Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники, посвященной 1100-летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры*. Астана, с. 18-21.

Книга… 1843. *Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год)*. Москва: Университетская типография.

Козир, І. 2010. Керамічна майстерня золотоординського часу з торговицького археологічного комплексу. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Історичні науки, 13, с. 6-14.

Козир, І. А, Чорний, О. В. 2012. Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. *Український історичний журнал*, 2, с. 11-27.

Койчубаев, Е. 1974. *Краткий толковый словарь топонимов Казахстана*. Алма-Ата: Наука.

Кононов, А. Н. 1978a. Способы и термины определения стран света у тюркских народов. *Тюркологический сборник 1974*, с. 72-89.

Кононов, А. Н. 1978b. Семантика цветообозначений в тюркских языках. *Тюркологический сборник 1975*, с. 159-179.

Константин Багрянародный, 1991. *Об управлении империей*. Москва: Наука.

Кордт, В. 1931. *Матеріали до історії картографії України*. Частина перша. Київ.

Костюков, В. Н. 2010. *Улус Шибана Золотой Орды в XIII—XIV вв*. Казань: ФЭН АН РТ.

Крадин, Н. Н., Скрынникова, Т. Д. 2006. *Империя Чингис-хана*. Москва: Восточная литература.

Крамаровский, М. Г. 2003. Джучиды и Крым. XIII—XIV вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 506-532.

Крикун, Н. 2012. *Воєводства Правобережної України у XVI—XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів.

Кримський, А. 2010. *Вибрані сходознавчі праці. В 5 т*. ІІІ: Тюркологія. Київ: Стилос.

Кузьмин, А. С. 2019. О возможном источнике «Списка городов русских дальних и ближних». В: *Восточная Европа в древности и средневековье. XXXI чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто*. Москва: Институт всеобщей истории, с. 150-155.

Лебедев, В. П. 1990. Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода. В: Янин, В. Л. (ред.). *Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы*. Кишинев: Штиинца, с. 139-155.

Лебедев, В. П. 2000. К нумизматике Крыма золотоордынского периода. *Нумизматический альманах*, 7, с. 52-64.

Лебедев, В. П., Смирнов, В. В. 2005. Новосарайские пулы с цветочной розеткой из Крыма и Азова. В: *Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII—XV веков. Труды III международной нумизматической конференции. Старый Крым, 3—9 октября 2004*. Москва: Нумизматическая литература, с. 24-30.

Лисецкий, Ф. Н. 2012. (online). Историко-географический анализ трансформации гидронимов в Северном Причерноморье. *Современные проблемы науки и образования: электронный научный журнал*, 5. Режим доступу: http://hdl.Handle.net/123456789/3245 (дата звернення 12 липня 2019).

Лисецкий, Ф. Н. 2021. *Историко-географический справочник расселения населения по территории Днепро-Бугской части Новороссии*. Белгород: Константа.

Лицкевич, О. В. 2019. *«Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.

Лучик, В. 2015. Тюркізми козацької доби в топонімії України. В: Melnik, V. P. (ed.). *Uluslararsi Türkiye-Ukrayna Iliskileri Sempoyzumu: Kazak Dönemi (1500—1800)*. Istambul: Camlica, s. 53-64.

Маврина, О. С. 2014. Перевод документов мусульманской знати в Таврическом дворянском собрании в первой половине XIX века: трудности и открытия. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XIX, с. 427-437.

Малиновская, Н. В. 1974. Колчаны XIII—XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей. В: Смирнов, А. П, Федоров-Давыдов, Г. А (ред.). *Города Поволжья в средние века*. Москва: Наука, с. 132-175.

Манылов, Ю. Н. 1982. Археологические исследования караван-сараев Центрального Устюрта. В: Камалов, С. И. (ред.). *Археология Приаралья*. Ташкент: Фан, с. 93-122.

Маркевич, А. 1894. Город Качибей или Гаджибей предшественник города Одессы. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*, XVII, с. 2-72.

Маркевич, А. И. 1928. Географическая номенклатура Крыма как исторический материал. Топонимические данные крымских архивов (памяти Л. Бертье-Делагарда). *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*, 2 (59), с. 17-32.

Мейер, А. 1794. *Повествование землемерное и естественное описание Очаковской земли, содержащиеся в двух донесениях*. Санкт-Петербург: І. К. Шнор.

Мельхеев, М. Н. 1969. *Топонимия Бурятии. История системы и происхождение географических названий*. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство.

Михайловський, В. 2012. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI століття*. Київ: Темпора.

Михайловський, В. 2021. *Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля*. Київ: Темпора.

Молчанова, О. Т. 1979. *Топонимический словарь Горного Алтая*. Горно-Алтайск: Алтайское книжное издательство.

Мосенкіс, Ю. Л. 2002. Українські гідроніми невідомого походження з середземноморськими паралелями. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*, 5, с. 90-98.

Мурзаев, Э. В.1974. *Очерки топонимики*. Москва: Мысль.

Мурзаев, Э. В.1984. *Словарь народных географических терминов*. Москва: Мысль.

Мурзакевич, Н. 1840. Письменные памятники Тохтамыш-хана. *Журнал Министерства народного просвещения*, 27, с. 143-148.

Мурзакевич, Н. 1848. Статейный список Великаго Государя Его Царского Величества посланников: Стольника Василия Михайлова Тяпкина, дьяка Никити Зотова. к Крымскому Хану Мурал-Гирею в 1681 году. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*, II, с. 568-658.

Мустакимов, И. А. 2010. Владения Шибана и Шибанидов в XIII—XV вв. по данным некоторых арабографичных источников. *Средневековые тюрко-татарские государства*, 2, с. 21-31.

Мышецкий, С. 1847. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхожение имеють, и в каком состоянии ныне находятся. *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*, 6, с. 1-42.

Набиев, Р. Ф. 2008. О дате и месте выдачи Тохтамыш-ханом тарханного ярлыка Бек-Хаджи. В: Миргалеев, И. М. (ред.). *Золотоордынская цивилизация*. 1. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, с. 101-109.

Набиев, Р. Ф. 2010. О времени завоевания Тохтамыш-ханом Золотой Орды. *Ученые записки Казанского государственного университета*. Гуманитарные науки, 152 (3), 1, с. 107-118.

Назарчук, В. И. 1999. Ольвийский сборник П. И. Кеппена. *Летопись Прчерноморья. Археология, история, литература, нумизматика*, 3, с. 14-30.

Осипян, А. Л. 2013. Миграция, адаптация и интеграция кочевников в оседлом обществе: сравнительный анализ перехода половцев к оседлому образу жизни в Галицкой Руси и Венгерском королевстве в XIII—XV вв. В: Загидуллин, И. К. (ред.). *Тюркские кочевники Евразии (кимаки, кипчаки, половцы (…)*. Казань: Ихлас; Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, с. 122-174.

Островерхов, А. С. 1981. Ольвия и торговые пути Скифии В: Мезенцева, Г. Г. (ред.). *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 84-94.

Петрунь, Ф. О. 1926. Степове Побужжя в господарським та військовім укладі Українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана. *Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе*, 2, с. 91-103.

Петрунь, Ф. О. 1928a. Качибей на старинных картах. *Записки Одесского общества естествоиспытателей*, 44, с. 191-198.

Петрунь, Ф. 1928b. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. *Східний світ*, 6, с. 155-171.

Пилипчук, Я. В. 2013. Кипчаки у християнському світі (питання адаптації та асиміляції). *Сходознавство*, 61, с. 117-138.

Піворович, В. В. 2008. *Монети і скарби півдня України*. Херсон: Штрих.

Полехов, С. 2015. *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*. Москва: Индрик.

Полное… 1843. *Полное собрание русских летописей*. 2: Ипатьевская летопись и Густынская летопись. Санкт-Петербург: Э. Прац.

Полное… 1897. *Полное собрание русских летописей*. 8: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: И. Н. Скороходов.

Полное… 1922. *Полное собрание русских летописей*. 15, вып. 1: Рогожский летописец. Петроград.

Полное… 1980. *Полное собрание русских летописей*. 35: Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука.

Попка, И. Д. 1858. *Черноморские козаки в их гражданском и военном быту. Очерки края, общества, вооруженной силы и службы*. Санкт-Петербург.

Ракушин, А. И. 2006. Кочевые улусы Золотой Орды (по материалам курганных могильников Нижнего Поволжья XIII—XV вв.). *Археология восточноевропейской степи*, 4, с. 214-239.

Ракушин, А. И. 2016. *Монголы на Волге (обретение новой родины: от завоевания к ассимиляции)*. Саратов: Техно-Декор.

Рассадин, В. И. 2015. Тюрко-монгольские названия крупного и мелкого рогатого скота в халха-монгольском языке. *Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН*, 3, с. 107-111.

Рашид ад-Дин. 1960. *Сборник летописей*. 2. Москва; Ленинград: АН СССР.

Русина, О. В. 1998. *Україна під татарами і Литвою*. Київ: Альтернативи.

Руссев, Н. Д. 1999a. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов. *Stratum plus*, 5, с. 379-407.

Руссев, Н. Д. 1999b. *На грани миров и эпох. Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII—XIV вв.* Кишинёв: ВАШ.

Руссев, Н. Д. 2015. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья — Белгород и Олешье. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Кишенев: Stratum plus, с. 19-38.

Руссев, Н. Д. 2016. Карпато-Дунайские земли в эпоху Джучидов: некоторые соображения и неисчислимые пути «взоров». *Stratum plus*, 6, с. 165-181.

Руссев, Н. 2018. Сахар Катлабухского берега: топоним «Шикирли-Китай» в свете интердисциплинарных подходов. *Българите в Северното Причерноморие*, XIII, с. 179-191.

Сабитов, Ж. М. 2012. Клановая система Улуса Джучи: основные этапы развития. *Средневековые тюрко-татарские государства*, 4, с. 118-120.

Сабитов, Ж. М. 2014. Эмиры Узбек-хана и Джанибек-хана. *Золотоордынское обозрение*, 2 (4), с. 120-134.

Сабитов, Ж. М., Кушкумбаев, А. К. 2013. Улусная система Золотой Орды в XIII—XIV веках: к вопросу о локализации Ак Орды и Кок Орды. *Золотоордынское обозрение*, 2, с. 60-72.

Сапожников, В. В. 1901. *Катунь и ея истоки. Путешествия 1897—1899 годов*. Томск: П. И. Макушин.

Сапожников, И. В. 2016. Литовский Качибей — османский Хаджибей: очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. *Scriptorium nostrum*, 2 (5), с. 48-85.

Сапожников, И. В., Полевщикова, Е. В. 2005—2009. Шарль де Пейсонель и его вклад в изучение античной и средневековой географии Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*, 4, с. 464-475.

Севортян, Э. В. 1978. *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б»*. Москва: Наука.

Семби, М. 2013. *Память земли тюрко-монгольской: истоки и символика топонимов (тюркский меридиан)*. Алмати: Казнини.

Семенов, П. 1863. *Географическо-статистический словарь Российской империи*. 1. Санкт-Петербург.

Середа, О. 2008. Північне Причорномор'я в письмових і картографічних джерелах XVIII ст. *Записки історичного факультету Одеського Національного університету ім. І. І. Мечникова*, 19, с. 410-421.

Середа, О. 2015. *Османсько-українське степове Порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.* Одеса: Астропринт.

Сиверс, А. А. 1922. *Топография кладов с пражскими грошами*. Петербург: Российская государственная академическая типография.

Скальковский, А. 1850. *Опыт статистического описания Новороссийского края*. 1. Одесса: Л. Нитче.

Скржинская, Е. Ч. (ред.). 1971. *Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в.* Ленинград: Наука.

Смирнов, В. Д. 1887. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в.* Санкт-Петербург: Университетская типография в Казани.

Стрижак, О. С. (ред.). 1985. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ: Наукова думка.

Сюлбе, Б. 2004. *Топонимика Якутии*. Якутск: Бичик.

Талах, В. Н. 2021. Татарско-генуэзские договоры 1380 и 1381 года в историческом контексте. *Золотоордынское обозрение*, 9, 1, с. 108-148.

Татаринцев, Б. И. 2000. *Этимологический словарь тувинского языка*. 1: А—Б. Новосибирск: Наука.

Тихомиров, М. Н. 1979. «Список русских городов дальних и ближних». В: Тихомиров, М. Н. *Русское летописание*. Москва: Наука, с. 83-137.

Тунман. 1991 (1774). *Крымское ханство*. Симферополь: Таврия.

Турдалиева, Ч. Дж. 2009. *Западные путешественники и исследователи о кыргызах и Кыргызстане (вторая половина XIX — начала XX вв.)*. Бишкек.

Ускенбай, К. 2013. *Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII — начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи*. Казань: ФЭН АН РТ.

Утемиш-хаджи. 1992. *Чингиз-наме*. Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В. П. Юдина. Комментарии и указатели М. Х. Абусеитовой. Алма-Ата: Гылым.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1973. *Общественный строй Золотой Орды*. Москва: МГУ.

Федоров-Давыдов, Г. А. 2003. *Денежное дело Золотой Орды*. Москва: Палеограф.

Фоменко, И. Н. 2001. Номенклатура географических названий Причерноморья по морским картам XIII—XVII вв. *Причерноморье в средние века*, 5, с. 40-43.

Хаутала, Р. 2019. *В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313—1341)*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Челеби, Э. 1961. *Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. 1. Москва: Институт народов Азии.

Черкас, Б. 2016. Территориальное устройство Улуса Джучи (территория западнее Дона). В: Миргалеев, И., Хаутала, Р. (ред.). *Золотая Орда в мировой истории*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, с. 157-179.

Шабульдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев: Наукова думка.

Шабульдо, Ф. М. 1998. *Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання*. Київ: Інститут історії НАН України.

Шабульдо, Ф. М. 2000. Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя. В: Смолій, В. (ред.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії НАН України, с. 57-74.

Шабульдо, Ф. М. 2013. К итогам изучения синеводской проблемы. *История и современность*, 1, март, с. 69-89.

Шенников, А. А. *Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV—XV вв.* Ленинград: Наука.

Шипова, Е. Н. 1976. *Словарь тюркизмов в русском языке*. Алма-Ата: Наука.

Шмидт, А. 1863. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния*. Санкт-Петербург.

Шпулер, Б. 2016. *Золотая Орда. Монголы в России. 1223—1502 гг.* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Шрамм, Г. 1997. *Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках*. Москва: Eastern Communication.

Эварницкий, Д. И. 1898. *Вольности запорожских казаков*. Санкт-Петербург: П. И. Бабкин.

Юдин, В. П. 1992. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая. В: Утемиш-хаджи. *Чингиз-наме*. Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические при-

мечания, исследование В. П. Юдина. Комментарии и указатели М. Х. Абусеитовой. Алма-Ата: Гылым, с. 14-56.

Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорізьких козаків*. 1. Львів: Світ.

Янко, М. П. 1998. *Топонімічний словник України*. Київ: Знання.

Peyssonnel, Ch. 1765. *Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin…* Paris: chez N. M. Tilliard libraire.

Pistarino, G. 1971. *Notai Genovesi in Oltremare Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360—1361).* Genova Bordighera: Instituto internazionale di studi liguri.

Ricci-Zannoni. 1772. *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux*. Paris.

Serristori, L. 1856. *Ilustrazione di una Carta del Mar Nero del MCCCLI e ricordi sul Caucaso, sulla Spagna, sul Marocco ec. ec*. Firenze: Florentina.

Witsen, N. 1705. *Noord en Oost Tartarye, ofte bondig ontwerp van eenige dier landen en volken, welke voormaels bekent zijn geweest…* t'Amsterdam: Francois Halma, Boekverkooper op de Nieuwen-dyk.

REFERENCES

Agbunov, M. V. 1992. *Antichnaia geografiia Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.

Ageeva, R. A. 1990. *Strany i narody: proiskhozhdenie nazvanii*. Moskva: Nauka.

Amanzholov, A. S. 2003. *Istoriia i teoriia drevnetiurkskogo pisma*. Almaty: Mektep.

Antonovich, V. B. 1885. *Monografii po istorii Zapadnoi i Iugo-Zapadnoi Rossii*. 1. Kiev: E. Ia. Fedorov.

Aristov, N. A. 1896. Zametki ob etnicheskom sostave tiurkskikh plemen i narodnostei i svedeniia ob ikh chislennosti. *Zhivaia starina*, 3—4, s. 277-456.

Babenko, A. A., Komarov, O. V. 2020. Bitva na Sinikh Vodakh — fakt ili istoriograficheskii mif? *Novogardia*, 2, s. 135-160.

Barsov, N. 1865. *Materialy dlia istoriko-geograficheskogo slovaria Rossii*. Vilna: A. Syrkin.

Bartold, V. V. 1965. *Sochineniia*. III. Moskva: Nauka.

Bartold, V. V. 1966. *Sochineniia*. IV. Moskva: Nauka.

Berezin, I. N. 1851. *Tarkhannye iarlyki Tokhtamysha, Timur-Kutluka i Saadet-Gireia s vvedeniem, perepisiu, perevodom i primechaniiami*. Kazan: Universitet.

Bessonova, S. S., Poltavets, V. I. 2015. Shliakhy spoluchennia v baseini Tiasmynu na pochatku doby zaliza. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), s. 21-37.

Biletska, O. V. 2015. Kachybei u svitli dzherel XIV—XVI st. (materialy do vyvchennia istorychnoi heohrafii Podillia ta pivnichnoho Prychornomor'ia). *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho Natsionalnoho universytetu*, 26, s. 233-258.

Bokii, N., Kozyr, I. 2005. Kompleks zolotoordynskoho chasu bilia s. Torhovytsia na Kirovohradshchyni (poperednia publikatsiia). In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Synovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 41-83.

Boltenko, M. 1947. Starodavnia ruska Berezan. *Arkheolohiia*, 1, s. 39-51.

Boltenko, M. F. 2009. O. Berezan i ego issledovaniia. Chast I. Issledovaniia po 1900 g. (Kolesnichenko, A. N., Polishchuk, L. Iu. Vstupitelnaia statia i podgotovka k izdaniiu). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 9, s. 321-380.

Boltryk, Yu. V. 2003. Shliakhy spoluchennia Skifii Ukrainy. *Voienna istoriia*, 1, s. 45-56.

Boltryk, Yu. V. 2014. Soliani promysly Pivnichnoho Prychornomor'ia v skifskyi chas. *Arkheolohiia*, 4, s. 63-80.

Boplan, H. de. 1990. *Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv do hranyts Transilvanii, razom z yikhnimy zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien*. Kyiv: Naukova dumka. Kembridzh: Ukrainskyi naukovyi instytut Harvardskoho universytetu.

Borovyk, T. D. 2012. Pokhovannia 241 mohylnyka zolotoordynskoho chasu na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia*, 4, s. 91-94.

Brun, F. 1853. Voyages et ambassades de messire Guilebert de Lannoy, 1339—1450. *Kommentarii. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, III, s. 443-465.

Brun, F. 1858. Bereg Chornogo moria mezhdu Dneprom i Dnestrom po morskim kartam XIV—XV st. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, IV, s. 244-260.

Brun, F. 1865. *Sudby mestnosti zanimaemoi Odessoiu*. Odessa: P. Frantsov.

Brun, F. 1879. *Chernomore. Sbornik izsledovanii po istoricheskoi geografii Iuzhnoi Rossii*. I. Odessa: G. Ulrikh.

Brun, F. 1880. *Chernomore. Sbornik izsledovanii po istoricheskoi geografii Iuzhnoi Rossii*. II. Odessa: G. Ulrikh.

Buiskykh, S. B., Ievliev, M. M. 1991. Pro osile naselennia ponyz Dnipra ta Pivdennoho Buhu. *Arkheolohiia*, 4, s. 84-104.

Venelin, Iu. 1847. O solianom ozere «Halmyris» (Rassein, Ramsin). *Chteniia v Istoricheskom obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh*, 6, s. 19-46.

Vyrskyi, D. 2008a. *Richpospolyta istoriohrafiia Ukrainy (XVI—XVII st.)*. 1. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy.

Vyrskyi, D. 2008b. *Richpospolyta istoriohrafiia Ukrainy (XVI—XVII st.)*. 2: Dodatky. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy.

Vitruvii, 2006. *Desiat knig ob arkhitekture*. Moskva: Arkhitektura-S.

Vitsen, N. 2010. *Severnaia i Vostochnaia Tartariia, vkliuchaiushchaia oblasti, raspolozhennye v severnoi i vostochnoi chastiakh Evropy i Azii*. II. Amsterdam: Pegasus.

Vladimirtsov, B. Ia. 2002. *Raboty po istorii i etnografii mongolskikh narodov*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Vorona, Ye. I., Kyryliach, O. V., Maksymeniuk, O. D., Marushevskyi, H. B., Yavorskyi, D. M., Yavorska, O. H. 2009. *Basein richky Boh*. Vinnytsia; Kyiv: Wetlands International.

Vyrzhikovskii, R. R. 1930. Kratkii geologicheskii ocherk Mogilevskogo Pridnestrovia. *Visnyk Ukraiinskoi rayonovoii geologo-rozvidkovoii upravy*, 14, s. 1-52.

Halenko, O. 2005. Zolota Orda u bytvi bilia Synikh Vod 1362 r. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Synovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, s. 129-159.

Hedz, T. 2012. *Do pytannia pro Dniprovske Biloberezhzhia* (online). Rezhym dostupu: www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Biloberezhzhja.html (data zvernennia 28 zhovtnia 2021).

Gerodot. 2004. *Istoriia*. Moskva: Olma.

Golubovskii, P. 1884. *Pechenegi, torki i polovtsy do nashestviia tatar. Istoriia iuzhno-russkikh stepei IX—XIII vv*. Kiev: I. I. Zavadskii.

Gomilevskii, V. 1881. *Sol. Issledovanie russkogo bogatstva soliu i upotreblenie etogo veshchestva pri razlichnykh vidakh skotovodstva, zemledelii v lesnom khoziaistve, v pishchu liudei, promyshlennosti i drug*. Sankt-Peterburg.

Goncharov, E. Iu. 2016. Novye tipy pulov 760-kh g. kh. Syrdaria i Krym. *Numizmaticheskie chteniia GIM 2015 goda*, s. 43-47.

Hordieiev, A. Yu. 2013. Analiz toponimiv rehionu Chornoho moria na kartakh-portulanakh Dulserta Anhelino 1325—1339 rr. *Visnyk heodezii ta kartohrafii*, 6 (87), s. 20-29.

Gordeev, A. Iu., Tereshchenko, A. A. 2017. *Toponimiia poberezhia Chernogo i Azovskogo morei na kartakh portulanakh XIV—XVII vekov. v 2 tomakh*. 1. Kiev.

Horpynych, V. O., Loboda, V. V, Masenko, L. T. 1977. *Vlasni nazvy i vidtoponimni utvorennia Inhulo-Buzkoho mezhyrichchia*. Kyiv: Naukova dumka.

Hospodarenko, O. 2015. Pro henuezku prysutnist na terytorii Mykolaivskoi oblasti: istoryko-heohrafichni y arkheolohichni zauvazhennia. *Eminak*. 3 (11), s. 55-59.

Hospodarenko, O. 2021. Poselennia «Horodok» i perspektyvy doslidzhennia serednovichnoi fortetsi «Balyklei». *Eminak*, 1 (33), s. 328-338.

Gribovskii, V. V. 2009. Upravlenie nogaitsami Severnogo Prichernomoria v Krymskom khanstve (40—60-e gody XVII v.). *Tiurkologicheskii sbornik 2007—2008*, s. 67-97.

Grigorev, V. 1844. Iarlyki Tokhtamysha i Seadat-Gireia. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, I, s. 337-346.

Grigorev, A. P. 1983. Zolotoordynskie khany 60—70-kh godov XIV v.: khronologiia pravlenii. *Istoriografiia i istochnikovedenie stran Azii i Afriki*, 7, s. 9-51.

Grigorev, A. P. 2004. *Sbornik khanskikh iarlykov russkim mitropolitam*. Sankt-Peterburg: SPbU.

Grigorev, A. P. 2006. Zolotoordynskie iarlyki: poisk i interpretatsiia. *Tiurkologicheskii sbornik 2005*: Tiurkskie narody Rossii i Velikoi stepi, s. 74-142.

Hrushevskyi, M. S. 1991. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. 1. Kyiv: Naukova dumka.

Hrushevskyi, M. S. 1993. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. 4. Kyiv: Naukova dumka.

Hrushevskyi, M. S. 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. 7. Kyiv: Naukova dumka.

Gubarev, G. V. 1970. *Kazachii slovar-spravochnik*. 3. San-Anselmo.

Gurliand, Ia. I. 1904. Stepnoe zakonodatelstvo s drevneishikh vremen po XVII stoletie. *Izvestiia obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete*, XX, 4—5, s. 49-158.

Dashkevich, N. 1876. *Bolokhovskaia zemlia i ee znachenie v russkoi istorii. Epizod iz istorii Iuzhnoi Rusi v XIII i XIV stoletiiakh*. Kiev: Universitetskaia tipografiia.

Dashkevych, Ya. R. 1990. Skhidne Podillia na kartakh XVI st. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Heohrafichnyi faktor v istorychnomu protsesi*. Kyiv: Naukova dumka, s. 155-169.

Dashkevych, Ya. R. 2006. Stepovi derzhavy na Podilli ta v Zakhidnomu Prychornomor'i yak problema istorii Ukrainy XIV st. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 10, s. 112-121.

Dashkevych, Ya. R. 2011. «Sekretna istoriia monholiv» yak dzherelo do istorii Ukrainy XIII st. In: Dashkevych, Ya. R. *Maisternia istoryka: Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny*. Lviv: Piramida, s. 165-169.

Denysyk, H. Lavryk, O. 2018. Suchasni hidronimy Pravoberezhnoi Ukrainy ta toponimichne znachennia dolynno-richkovykh lanshaftno-tekhnichnykh system. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka, seriia: heohrafiia*, 2 (45), s. 4-15.

Dzhanov, O. 2017. Narys osvoiennia henueztsiamy Skhidnoi Yevropy na pivnich vid Krymu ta Tany. Istorychni vidomosti ta materialni zalyshky XIII—XV st. *Nash Krym*, 3, s. 10-38.

Dzens-Litovskii, A. I. 1957. *Metody kompleksnogo issledovaniia i razvedki ozernykh solianykh mestorozhdenii*. Trudy Vsesoiuznogo nauchno-issledovatelskogo instituta galurgii, XXXIV. Leningrad: Goskhimizdat.

Dobroliubskyi, A. O., Smyrnov, I. O. 2011. *Kochovyky pivdenno-zakhidnoi Ukrainy v X—XVII stolittiakh*. Kyiv; Mykolaiv: Ilion.

Dubrovin, N. 1887. *Prisoedinenie Kryma k Rossii. Reskripty, pisma, reliatsii i doneseniia*. 3: 1779—1780. Sankt-Peterburg.

Egorov, V. L. 1985. *Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordy*. Moskva: Nauka.

Elnikov, M.V. 2005. Ekonomicheskie i kulturnye sviazi naseleniia Nizhnego Podneprovia i Kryma v zolotoordynskii period. *Sugdeiskii sbornik*, II, s. 57-65.

Yelnykov, M. V. 2010. Nyzhnodniprovska lanka Velykoho shovkovoho shliakhu chasiv Zolotoi Ordy: mizh Skhodom i Zakhodom. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia*, s. 65-73.

Zharkykh, M. 2004. «Opys Tatarii» Martyna Bronevskoho: dzhereloznavchi sposterezhennia. In: Hyrych, I. (ed.). Do dzherel. Zbirnyk prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia. Kyiv; Lviv: Prostir-M, s. 313-350.

Zharkykh, M. 2013. (online). Terekhtemyriv. Kyiv. Rezhym dostupu :www.V-Zhrkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html (data zvernennia 2 zhovtnia 2021).

Zharkykh, M. I. 2017. (online). Mifichna «bytva na Synii Vodi». Rezhym dostupu: https://href="/uk/History/Monographs/Essays/MythBlueWater/Historiography/Enthusiasts.html (data zvernennia 21 lypnia 2019).

Zheliezniak, I. M. 1987. *Ros i etnolinhvistychni protsesy Seredno-Naddniprianskoho Pravoberezhzhia*. Kyiv: Naukova dumka.

Zhukovskaia, N. L. 1988. *Kategorii i simvolika traditsionnoi kultury mongolov*. Moskva: Nauka.

Zimoni, I., Kuzembaev, N. 2014. *Mongolskoe zavoevanie Desht-i Kipchaka*. Pavlodar; Kereku.

Zubarev, V. G. 2005. *Istoricheskaia geografiia Severnogo Prichernomoria po dannym antichnoi pismennoi traditsii*. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Ivanov, P. P. 1954. *Khoziaistvo dzhuibarskikh sheikhov. K istorii feodalnogo zemlevladeniia v Srednei Azii v XVI—XVII vv*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Ivanova, S. V. 2010. Prirodnye resursy i ekonomika drevnikh obshchestv. *Stratum plus*, 2, s. 49-07.

Ievlev, M. 2014. *Ocherki antichnoi paleoekologii Nizhnego Pobuzhia i Nizhnego Podneprovia*. Kiev.

Izmailov, I. L. 2018. Chernaia smert i krizis v Uluse Dzhuchi: idealnyi shtorm. In: Mirgaleev, I. M. (ed.). *Epidemii i prirodnye kataklizmy v Zolotoi Orde i sopredelnykh territoriiakh (XIII—XVI vv.)*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, s. 23-46.

Kairzhanov, A. K. 2013. Drevnetiurkskie pamiatniki pismennosti: otkrytiia i issledovaniia. In: Shaimerdinova, N. G., Kairzhanov, A. K. (ed.). *Vvedenie v tiurkologiiu*. Astana: ENU im. L. N. Gumileva, s. 28-62.

Kamoliddin, Sh. S. 2006. *Drevnetiurkskaia toponimiia Srednei Azii*. Tashkent: Shark.

Karachkivskyi, M. 1929. Pivnichno-Zakhidna Baltshchyna (istoryko-heohrafichni materialy na pidstavi podorozhy vlitku 1928 r.). *Istoryko-heohrafichnyi zbirnyk*, III, s. 158-202.

Karpenko, O. P. 1986. Litopysne Biloberezhzhia. In: Nimchuk, V. V. (ed.). *Davnoruska onomastychna spadshchyna v skhidnoslov'ianskykh movakh*. Kyiv: Naukova dumka, s. 40-51.

Karpini, P. de, Poliak, B., Rubruk, U. 2013. *Puteshestvie k tartaram katolicheskikh monakhov v 1245—1255 gg*. Kiev: Stebeliak.

Karpov, S. P. 1990. *Italianskie morskie respubliki i Iuzhnoe Prichernomore v XIII—XV vv.: problemy torgovli*. Moskva: MGU.

Kvitnitskii, M. V. 2016. Potriaseniia v dukhovnoi kulture polovtsev Vostochnoi Evropy XIII—XIV vv. (po dannym arkheologii). *Stratum plus*, 6, s. 45-68.

Kizilov, Iu. A. 1984. *Zemli i narody Rossii v XIII—XV vv*. Moskva: Vysshaia shkola.

Kliashtornyi, S. G. 2013. Kipchaki, komany, polovtsy. In: *Sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii Kipchaki Evrazii: istoriia, iazyk i pismennye pamiatniki, posviashchennoi 1100-letiiu Kimekskogo gosudarstva v ramkakh Dnei tiurkskoi pismennosti i kultury*. Astana, s. 18-21.

Kniga… 1843. *Kniga posolskaia Metriki Velikogo kniazhestva Litovskogo, soderzhashchaia v sebe diplomaticheskie snosheniia Litvy v gosudarstvovanie korolia Sigizmunda-Avgusta (s 1545 po 1572 god)*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Kozyr, I. 2010. Keramichna maisternia zolotoordynskoho chasu z torhovytskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Istorychni nauky*, 13, s. 6-14.

Kozyr, I. A, Chornyi, O. V. 2012. Lokalizatsiia mistsia bytvy na Synikh Vodakh 1362 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, s. 11-27.

Koichubaev, E. 1974. *Kratkii tolkovyi slovar toponimov Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka.

Kononov, A. N. 1978a. Sposoby i terminy opredeleniia stran sveta u tiurkskikh narodov. *Tiurkologicheskii sbornik 1974*, s. 72-89.

Kononov, A. N. 1978b. Semantika tsvetooboznachenii v tiurkskikh iazykakh. *Tiurkologicheskii sbornik 1975*, s. 159-179.

Konstantin Bagrianarodnyi, 1991. *Ob upravlenii imperiei*. Moskva: Nauka.

Kordt, V. 1931. *Materialy do istorii kartohrafii Ukrainy*. Chastyna persha. Kyiv.

Kostiukov, V. N. 2010. *Ulus Shibana Zolotoi Ordy v XIII—XIV vv*. Kazan: FEN AN RT.

Kradin, N. N., Skrynnikova, T. D. 2006. *Imperiia Chingiskhana*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Kramarovskii, M. G. 2003. Dzhuchidy i Krym. XIII—XIV vv. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, X, s. 506-532.

Krykun, N. 2012. *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI—XVIII stolittiakh: Statti i materialy*. Lviv.

Krymskyi, A. 2010. *Vybrani skhodoznavchi pratsi. V 5 t.* III: Tiurkolohiia. Kyiv: Stylos.

Kuzmin, A. S. 2019. O vozmozhnom istochnike «Spiska gorodov russkikh dalnikh i blizhnikh». In: *Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekove. XXXI chteniia pamiati chlena-korrespondenta AN SSSR Vladimira Terentevicha Pashuto*. Moskva: Institut vseobshchei istorii, s. 150-155.

Lebedev, V. P. 1990. Simvolika i iazyk monet Kryma zolotoordynskogo perioda. In: Ianin, V. L. (ed.). *Numizmaticheskie issledovaniia po istorii Iugo-Vostochnoi Evropy*. Kishinev: Shtiintsa, s. 139-155.

Lebedev, V. P. 2000. K numizmatike Kryma zolotoordynskogo perioda. *Numizmaticheskii almanakh*, 7, s. 52-64.

Lebedev, V. P., Smirnov, V. V. 2005. Novosaraiskie puly s tsvetochnoi rozetkoi iz Kryma i Azova. In: *Monety i denezhnoe obrashchenie v mongolskikh gosudarstvakh XIII—XV vekov. Trudy III mezhdunarodnoi numizmaticheskoi konferentsii. Staryi Krym, 3—9 oktiabria 2004*. Moskva: Numizmaticheskaia literatura, s. 24-30.

Lisetskii, F. N. 2012. (online). Istoriko-geograficheskii analiz transformatsii gidronimov v Severnom Prichernomore. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia: elektronnyi nauchnyi zhurnal*, 5. Rezhim dostupu: http://hdl.Handle.net/123456789/3245 (data zvernennia 12 lipnia 2019).

Lisetskii, F. N. 2021. *Istoriko-geograficheskii spravochnik rasseleniia naseleniia po territorii Dnepro-Bugskoi chasti Novorossii*. Belgorod: Konstanta.

Litskevich, O. V. 2019. *«Letopisets velikikh kniazei litovskikh» i «Povest o Podole»: opyt kompleksnogo kriticheskogo razbora*. Sankt-Peterburg: D. Bulanin.

Luchyk, V. 2015. Tiurkizmy kozatskoi doby v toponimii Ukrainy. In: Melnik, V. P. (ed.). *Uluslararsi Türkiye-Ukrayna Iliskileri Sempoyzumu: Kazak Dönemi (1500—1800)*. Istambul: Camlica, s. 53-64.

Mavrina, O. S. 2014. Perevod dokumentov musulmanskoi znati v Tavricheskom dvorianskom sobranii v pervoi polovine XIX veka: trudnosti i otkrytiia. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XIX, s. 427-437.

Malinovskaia, N. V. 1974. Kolchany XIII—XIV vv. s kostianymi ornamentirovannymi obkladkami na territorii evraziiskikh stepei. In: Smirnov, A. P, Fedorov-Davydov, G. A (ed.). *Goroda Povolzhia v srednie veka*. Moskva: Nauka, s. 132-175.

Manylov, Iu. N. 1982. Arkheologicheskie issledovaniia karavan-saraev Tsentralnogo Ustiurta. In: Kamalov, S. I. (ed.). *Arkheologiia Priaralia*. Tashkent: Fan, s. 93-122.

Markevich, A. 1894. Gorod Kachibei ili Gadzhibei predshestvennik goroda Odessy. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XVII, s. 2-72.

Markevich, A. I. 1928. Geograficheskaia nomenklatura Kryma kak istoricheskii material. Toponimicheskie dannye krymskikh arkhivov (pamiati L. Berte-Delagarda). *Izvestiia Tavricheskogo obshchestva istorii, arkheologii i etnografii*, 2 (59), s. 17-32.

Meier, A. 1794. *Povestvovanie zemlemernoe i estestvennoe opisanie Ochakovskoi zemli, soderzhashchiesia v dvukh doneseniiakh*. Sankt-Peterburg: I. K. Shnor.

Melkheev, M. N. 1969. *Toponimiia Buriatii. Istoriia sistemy i proiskhozhdenie geograficheskikh nazvanii*. Ulan-Ude: Buriatskoe knizhnoe izdatelstvo.

Mykhailovskyi, V. 2012. *Elastychna spilnota. Podilska shliakhta v druhii polovyni XIV — 70-kh rokakh XVI stolittia*. Kyiv: Tempora.

Mykhailovskyi, V. 2021. *Istoriia, mova, heohrafiia: toponimy serednovichnoho Podillia*. Kyiv: Tempora.

Molchanova, O. T. 1979. *Toponimicheskii slovar Gornogo Altaia*. Gorno-Altaisk: Altaiskoe knizhnoe izdatelstvo.

Mosenkis, Yu. L. 2002. Ukrainski hidronimy nevidomoho pokhodzhennia z seredzemnomorskymy paraleliamy. *Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky: teoriia i praktyka*, 5, s. 90-98.

Murzaev, E. V.1974. *Ocherki toponimiki*. Moskva: Mysl.

Murzaev, E. V.1984. *Slovar narodnykh geograficheskikh terminov*. Moskva: Mysl.

Murzakevich, N. 1840. Pismennye pamiatniki Tokhtamyshkhana. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, 27, s. 143-148.

Murzakevich, N. 1848. Stateinyi spisok Velikago Gosudaria Ego Tsarskogo Velichestva poslannikov: Stolnika Vasiliia Mikhailova Tiapkina, diaka Nikiti Zotova. k Krymskomu Khanu Mural-Gireiu v 1681 godu. *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, II, s. 568-658.

Mustakimov, I. A. 2010. Vladeniia Shibana i Shibanidov v XIII—XV vv. po dannym nekotorykh arabografichnykh istochnikov. *Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva*, 2, s. 21-31.

Myshetskii, S. 1847. Istoriia o kozakakh zaporozhskikh, kak onye iz drevnikh let zachalisia, i otkuda svoe proiskhozhenie imeiut, i v kakom sostoianii nyne nakhodiatsia. *Chteniia v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh pri Moskovskom universitete*, 6, s. 1-42.

Nabiev, R. F. 2008. O date i meste vydachi Tokhtamyshkhanom tarkhannogo iarlyka Bek-Khadzhi. In: Mirgaleev, I. M. (ed.). *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia*. 1. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani, s. 101-109.

Nabiev, R. F. 2010. O vremeni zavoevaniia Tokhtamyshkhanom Zolotoi Ordy. *Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnye nauki*, 152 (3), 1, s. 107-118.

Nazarchuk, V. I. 1999. Olviiskii sbornik P. I. Keppena. Letopis Prchernomoria. *Arkheologiia, istoriia, literatura, numizmatika*, 3, s. 14-30.

Osipian, A. L. 2013. Migratsiia, adaptatsiia i integratsiia kochevnikov v osedlom obshchestve: sravnitelnyi analiz perekhoda polovtsev k osedlomu obrazu zhizni v Galitskoi Rusi i Vengerskom korolevstve v XIII—XV vv. In: *Zagidullin, I. K. (ed.). Tiurkskie kochevniki Evrazii (kimaki, kipchaki, polovtsy (…)*. Kazan: Ikhlas; Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, s. 122-174.

Ostroverkhov, A. S. 1981. Olviia i torgovye puti Skifii In: Mezentseva, G. G. (ed.). *Drevnosti Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 84-94.

Petrun, F. O. 1926. Stepove Pobuzhzhia v hospodarskym ta viiskovim ukladi Ukrainskoho pohranychchia. Zamitky do Bronievskoho ta Boplana. *Zhurnal nauchno-issledovatelskikh kafedr v Odesse*, 2, s. 91-103.

Petrun, F. O. 1928a. Kachibei na starinnykh kartakh. *Zapiski Odesskogo obshchestva estestvoispytatelei*, 44, s. 191-198.

Petrun, F. 1928b. Nove pro tatarsku starovynu Bozko-Dnistrianskoho stepu. *Skhidnyi svit*, 6, s. 155-171.

Pylypchuk, Ya. V. 2013. Kypchaky u khrystyianskomu sviti (pytannia adaptatsii ta asymiliatsii). *Skhodoznavstvo*, 61, s. 117-138.

Pivorovych, V. V. 2008. *Monety i skarby pivdnia Ukrainy*. Kherson: Shtrykh.

Polekhov, S. 2015. *Nasledniki Vitovta. Dinasticheskaia voina v Velikom kniazhestve Litovskom v 30-e gody XV veka*. Moskva: Indrik.

Polnoe… 1843. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 2: Ipatevskaia letopis i Gustynskaia letopis. Sankt-Peterburg: E. Prats.

Polnoe… 1897. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 8: Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisiu. Sankt-Peterburg: I. N. Skorokhodov.

Polnoe… 1922. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 15, vyp. 1: Rogozhskii letopisets. Petrograd.

Polnoe… 1980. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 35: Letopisi belorussko-litovskie. Moskva: Nauka.

Popka, I. D. 1858. *Chernomorskie kozaki v ikh grazhdanskom i voennom bytu. Ocherki kraia, obshchestva, vooruzhennoi sily i sluzhby*. Sankt-Peterburg.

Rakushin, A. I. 2006. Kochevye ulusy Zolotoi Ordy (po materialam kurgannykh mogilnikov Nizhnego Povolzhia XIII—XV vv.). *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi stepi*, 4, s. 214-239.

Rakushin, A. I. 2016. *Mongoly na Volge (obretenie novoi rodiny: ot zavoevaniia k assimiliatsii)*. Saratov: Tekhno-Dekor.

Rassadin, V. I. 2015. Tiurko-mongolskie nazvaniia krupnogo i melkogo rogatogo skota v khalkha-mongolskom iazyke.

Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovanii RAN, 3, s. 107-111.

Rashid ad-Din. 1960. *Sbornik letopisei*. 2. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Rusyna, O. V. 1998. *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. Kyiv: Alternatyvy.

Russev, N. D. 1999a. Moldaviia v «temnye veka»: materialy k osmysleniiu kulturno-istoricheskikh protsessov. *Stratum plus*, 5, s. 379-407.

Russev, N. D. 1999b. *Na grani mirov i epokh. Goroda nizovev Dunaia i Dnestra v kontse XIII—XIV vv.* Kishinev: VASh.

Russev, N. D. 2015. Dva varianta gorodskoi istorii srednevekovogo Prichernomoria — Belgorod i Oleshe. In: Bocharov, S. G. (ed.). *Genuezskaia Gazariia i Zolotaia Orda*. Kishenev: Stratum plus, s. 19-38.

Russev, N. D. 2016. Karpato-Dunaiskie zemli v epokhu Dzhuchidov: nekotorye soobrazheniia i neischislimye puti «vzorov». *Stratum plus*, 6, s. 165-181.

Russev, N. 2018. Sakhar Katlabukhskogo berega: toponim «Shikirli-Kitai» v svete interdistsiplinarnykh podkhodov. *Bielgarite v Severnoto Prichernomorie*, XIII, s. 179-191.

Sabitov, Zh. M. 2012. Klanovaia sistema Ulusa Dzhuchi: osnovnye etapy razvitiia. *Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva*, 4, s. 118-120.

Sabitov, Zh. M. 2014. Emiry Uzbek-khana i Dzhanibek-khana. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2 (4), s. 120-134.

Sabitov, Zh. M., Kushkumbaev, A. K. 2013. Ulusnaia sistema Zolotoi Ordy v XIII—XIV vekakh: k voprosu o lokalizatsii Ak Ordy i Kok Ordy. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2, s. 60-72.

Sapozhnikov, V. V. 1901. *Katun i eia istoki. Puteshestviia 1897—1899 godov*. Tomsk: P. I. Makushin.

Sapozhnikov, I. V. 2016. Litovskii Kachibei — osmanskii Khadzhibei: ocherki istorii s nachala XV do serediny XVIII vv. *Scriptorium nostrum*, 2 (5), s. 48-85.

Sapozhnikov, I. V., Polevshchikova, E. V. 2005—2009. Sharl de Peisonel i ego vklad v izuchenie antichnoi i srednevekovoi geografii Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 4, s. 464-475.

Sevortian, E. V. 1978. *Etimologicheskii slovar tiurkskikh iazykov. Obshchetiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na bukvu «B»*. Moskva: Nauka.

Sembi, M. 2013. *Pamiat zemli tiurko-mongolskoi: istoki i simvolika toponimov (tiurkskii meridian)*. Almati: Kaznini.

Semenov, P. 1863. *Geograficheskо-statisticheskii slovar Rossiiskoi imperii*. 1. Sankt-Peterburg.

Sereda, O. 2008. Pivnichne Prychornomor'ia v pysmovykh i kartohrafichnykh dzherelakh XVIII st. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho Natsionalnoho universytetu im. I. I. Mechnnykova*, 19, s. 410-421.

Sereda, O. 2015. *Osmansko-ukrainske stepove Porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st.* Odesa: Astroprynt.

Sivers, A. A. 1922. *Topografiia kladov s prazhskimi groshami*. Peterburg: Rossiiskaia gosudarstvennaia akademicheskaia tipografiia.

Skalkovskii, A. 1850. *Opyt statisticheskogo opisaniia Novorossiiskogo kraia*. 1. Odessa: L. Nitche.

Skrzhinskaia, E. Ch. (ed.). 1971. *Barbaro i Kontarini o Rossii. K istorii italo-russkikh sviazei v XV v.* Leningrad: Nauka.

Smirnov, V. D. 1887. *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoi Porty do nachala XVIII v.* Sankt-Peterburg: Universitetskaia tipografiia v Kazani.

Stryzhak, O. S. (ed.). 1985. *Etymolohichnyi slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoi Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.

Siulbe, B. 2004. *Toponimika Iakutii*. Iakutsk: Bichik.

Talakh, V. N. 2021. Tatarsko-genuezskie dogovory 1380 i 1381 goda v istoricheskom kontekste. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 9, 1, s. 108-148.

Tatarintsev, B. I. 2000. *Etimologicheskii slovar tuvinskogo iazyka*. 1: A—B. Novosibirsk: Nauka.

Tikhomirov, M. N. 1979. «Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh». In: Tikhomirov, M. N. *Russkoe letopisanie*. Moskva: Nauka, s. 83-137.

Tunman. 1991 (1774). *Krymskoe khanstvo*. Simferopol: Tavriia.

Turdalieva, Ch. Dzh. 2009. *Zapadnye puteshestvenniki i issledovateli o kyrgyzakh i Kyrgyzstane (vtoraia polovina XIX — nachala XX vv.)*. Bishkek.

Uskenbai, K. 2013. *Vostochnyi Dasht-i Kypchak v XIII — nachale XV veka. Problemy etnopoliticheskoi istorii Ulusa Dzhuchi*. Kazan: FEN AN RT.

Utemish-khadzhi. 1992. *Chingiz-name. Faksimile, perevod, transkriptsiia, tekstologicheskie primechaniia, issledovanie V. P. Iudina*. Kommentarii i ukazateli M. Kh. Abuseitovoi. Alma-Ata: Gylym.

Fedorov-Davydov, G. A. 1973. *Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordy*. Moskva: MGU.

Fedorov-Davydov, G. A. 2003. *Denezhnoe delo Zolotoi Ordy*. Moskva: Paleograf.

Fomenko, I. N. 2001. Nomenklatura geograficheskikh nazvanii Prichernomoria po morskim kartam XIII—XVII vv. *Prichernomore v srednie veka*, 5, s. 40-43.

Khautala, R. 2019. V zemliakh «Severnoi Tartarii»: Svedeniia latinskikh istochnikov o Zolotoi Orde v pravlenie khana Uzbeka (1313—1341). Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.

Chelebi, E. 1961. *Kniga puteshestviia (Izvlecheniia iz sochineniia turetskogo puteshestvennika XVII veka)*. 1. Moskva: Institut narodov Azii.

Cherkas, B. 2016. Territorialnoe ustroistvo Ulusa Dzhuchi (territoriia zapadnee Dona). In: Mirgaleev, I., Khautala, R. (ed.). *Zolotaia Orda v mirovoi istorii*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, s. 157-179.

Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Iugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kiev: Naukova dumka.

Shabuldo, F. M. 1998. *Synovodska problema: mozhlyvyi sposib yii rozv'iazannia*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy.

Shabuldo, F. M. 2000. Naratyvni dzherela y pershi doslidnyky pro pokhid Olherda na Syni Vody i Biloberezhzhia. In: Smolii, V. (ed.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, s. 57-74.

Shabuldo, F. M. 2013. K itogam izucheniia sinevodskoi problemy. *Istoriia i sovremennost*, 1, mart, s. 69-89.

Shennikov, A. A. *Issledovanie po istorii i geografii Srednego Podonia v XIV—XV vv.* Leningrad: Nauka.

Shipova, E. N. 1976. *Slovar tiurkizmov v russkom iazyke*. Alma-Ata: Nauka.

Shmidt, A. 1863. *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. Khersonskaia guberniia*. Sankt-Peterburg.

Shpuler, B. 2016. *Zolotaia Orda. Mongoly v Rossii. 1223—1502 gg*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.

Shramm, G. 1997. *Reki Severnogo Prichernomoria. Istoriko-filologicheskoe issledovanie ikh nazvanii v rannikh vekakh*. Moskva: Eastern Communication.

Evarnitskii, D. I. 1898. *Volnosti zaporozhskikh kazakov*. Sankt-Peterburg: P. I. Babkin.

Iudin, V. P. 1992. Ordy: Belaia, Siniaia, Seraia, Zolotaia. In: *Utemish-khadzhi. Chingiz-name. Faksimile, perevod, transkriptsiia, tekstologicheskie primechaniia, issledovanie V. P. Iudina. Kommentarii i ukazateli M. Kh. Abuseitovoi*. Alma-Ata: Gylym, s. 14-56.

Yavornytskyi, D. I. 1990. *Istoriia zaporizkykh kozakiv*. 1. Lviv: Svit.

Yanko, M. P. 1998. *Toponimichnyi slovnyk Ukrainy*. Kyiv: Znannia.

Peyssonnel, Ch. 1765. *Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin…* Paris: chez N. M. Tilliard libraire.

Pistarino, G. 1971. *Notai Genovesi in Oltremare Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360—1361)*. Genova Bordighera: Instituto internazionale di studi liguri.

Ricci-Zannoni. 1772. *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux*. Paris.

Serristori, L. 1856. *Ilustrazione di una Carta del Mar Nero del MCCCLI e ricordi sul Caucaso, sulla Spagna, sul Marocco ec. ec*. Firenze: Florentina.

Witsen, N. 1705. *Noord en Oost Tartarye, ofte bondig ontwerp van eenige dier landen en volken, welke voormaels bekent zijn geweest…* t'Amsterdam: Francois Halma, Boekverkooper op de Nieuwen-dyk.

G. A. Kozubovskyi

ON THE ISSUE OF ANNALISTIC BELOBEREZHYE OF THE 14th CENTURY

In the paper the attempt to identify the geographical toponyms and hydronyms of the 14th century is made. It contains an analysis of the hypotheses about the Beloberezhye site of the 14th century in the written sources. Based on the examination of the written, cartographic, archeological and numismatics sources the conception about connection of Beloberezhye with the bank of Southern Bug River is considered.

Also, the information about origin of the river name since antiquity till nowadays — Bug (Boh, Bug, Boug, Bohus, Bohem and other), Hypanis, Κουβοῦ (Kuvu), Vagosola, Bagossla, Aksu (White Waters) — is discussed. The conception, according to which the Turkik geographical names of the river (Ak Su — White Water) and its banks (Belobereshye — White Banks) were the territory of the traditional summer and winter nomads roamings has been substantiated. Also, the certain aspects of activity of the Tartars emirs Kutlu-Buha, Khadjibej, and Dmytro, and the landscapes of these regions are examined. Important stimulus for development of the trade routes in these regions were the saline in the lower reaches of the Southern Bug and in Black Sea region. Based on the analysis of numismatics sources the author concludes that in the first part — mid-14th century the trade route in Southern Bug basin was one of the main transit trade routes in the West territory of Golden Horde. The finds of the silver and copper coins of the mid-14th century marked the most important centers in the Bug River region. After the victories of Lithuanian Prince Olgerdas over the Hordes in 1362 at the Syny Vody (Gek-su) and Bili Vody (Ak-su) Rivers the economic resources of the Western Hordes were considerably reduced. According to archaeological and numismatic data, Torhovytsia on the Siniukha River was an important center in the mid-14th century but was destroyed in the beginning of the 1360s.

The issues of historical geography, many of which can be solved by assistance of systematic archaeology research of the Golden Horde centers in the Southern Bug River basins are discussed in the paper.

Keywords: Beloberezhye, Southern Bug, 14th century, White Waters (Aksy).

Одержано 7.06.2022

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOZUBOWSKIJ Georgij A., Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2633-604X.

ІСТОРІЯ НАУКИ

УДК [902:59](477)(091) DOI: 10.37445/adiu.2022.02.25

А. В. Ступак, С. А. Горбаненко

ГОЛОВНІ ВІХИ ІСТОРІЇ АРХЕОЗООЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

У статті здійснено огляд розвитку археозоології в Україні. Ця галузь знань має понад столітню історію й пройшла шлях від окремого напряму в зоології до окремої наукової дисципліни станом натепер. Зазначений внесок в її розвиток окремих персоналій, а також інституцій, які ставали центрами археозоологічних досліджень в різні часи.

Ключові слова: *археозоологія, історія науки, теріологія, біографія.*

Кістки тварин, що походять із пам'яток археології, є важливим джерелом пізнання минулого, так само як артефакти або писемні джерела. Дисципліна, спрямована на вивчення решток тварин з пам'яток археології — археозоологія, уможливлює погляд на минуле людства через призму взаємодії людини й тваринного світу. Сьогодні сфера археозоологічних досліджень охоплює визначення й інтерпретацію остеологічного матеріалу, вивчення зображень тварин на давніх предметах побуту й мистецтва, молекулярні дослідження генетичної різноманітності тварин минулих епох. До археозоологічних досліджень залучені фахівці різних природничих напрямів, зокрема й іхтіологи, мікротеріологи, орнітологи, та малакологи.

Як і будь-яка наукова галузь знань, археозоологія пройшла шлях зародження, становлення, та виділення в окрему дисципліну. Археозоологічні дослідження в Україні налічують більше ніж століття, відтак постала потреба в узагальненнях етапів їхнього розвитку, а також підсумувати здобутки вчених археозоологів. Огляд найважливіших віх в історії цієї дисципліни сприяє розумінню її сучасного стану.

Своєму виникненню археозоологія завдячує цікавістю вчених історією тваринного світу та його змін у різні геологічні епохи, пов'язані з історією людства. Досліджуючи рештки, тварин науковці намагались реконструювати зміни клімату, тваринного й рослинного світів протягом усієї геологічної історії нашої планети. Фундаторами науки про розвиток життя на землі, зокрема й тваринного світу, були видатні вчені XVIII—XIX ст. Ж. Бюффон, Ж. Кюв'є, Ч. Дарвін та ін. Вони заклали основу періодизації розвитку життя на планеті, а також розробили базові принципи сучасної палеозоології.

Поряд із віддаленими від сьогодення епохами палеозою, мезозою, перших періодів кайнозою, вчених цікавили зміни фаун, ближчих до сьогодення періодів — плейстоцену й голоцену. Фауністичні залишки цих періодів знаходять у великій кількості. Їх всебічний аналіз допомагає з'ясувати видовий склад тварин у різні кліматичні періоди, їхні ареали існування та морфологічні характеристики. Багато фауністичних решток часів плейстоцену й голоцену походять із пам'яток археології та пов'язані з діяльністю людини. Робота з цим матеріалом дозволила палеозоологам ставити низку нових дослідницьких завдань, що стосувалися не лише природничої сфери, але й таких, що стосуються реконструкції господарства тієї чи іншої історичної спільноти.

Особливо актуальними такі визначення є для пам'яток дописемного періоду, адже крім аналізу археологічних знахідок не існує жодних інших джерел, які могли б висвітлити життя й економіку давніх людей. З іншого боку, такі дослідження були корисні й палеозоологам, метою яких була реконструкція фауністичного складу окремих геологічних і кліматичних періодів.

Дослідження історії розвитку археозоології в Україні. Відносно молода галузь

© А. В. СТУПАК, С. А. ГОРБАНЕНКО, 2022



Олександр Олександрович
БРАУНЕР (1857—1941)

знань — археозоологія та шлях її становлення ще не ставали предметом цілеспрямованого вивчення, але окремі нариси, що стосуються, зокрема, й запропонованої теми, у науковій літературі вже з'являлись [1].

Першу узагальнюючу працю, присвячену історії дослідження археозоологічних колекцій, опублікував І. Г. Підоплічко (Підоплічко 1954), де автор описував результати досліджень і досягнення очолюваної ним групи палеозоологів. Учений звертав увагу на перспективність всебічного аналізу кісток тварин із пам'яток археології. Результати вивчення фауністичних колекцій із археологічних пам'яток України побіжно згадані й у підсумковій монографії колективу авторів, присвяченої історії розвитку Інституту зоології АН (нині Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена; ред. Топачевский 1981). На той час терміна «археозоологія» не існувало. В ужитку були терміни «палеонтологія» та «палеозоологія». Лише у 1969 р. на Міжнародному конгресі в Будапешті за напрямом визначення минулих фаун унаслідок археологічних розкопок було затверджено назву «археозоологія». Згодом ця назва стала доволі загальновживаною, її застосовують дотепер у переважній більшості вітчизняних видань і серед фахівців з археозоології, і в роботах науковців, які використовують результати аналізів. В. О. Топачевський характеризував археозоологію лише як розділ палеонтології (Топачевський 2001). Синонімом, яким частіше послуговуються за кордоном, є термін «зооархеологія».

Про перспективи дослідження різних напрямків археозоології писали такі автори як Л. І. Рековець та Є. Ю. Яніш (Рековець, Павліна 2012; Яніш 2016). Бібліографічний покажчик праць, в яких, у тому числі, згадані й археозоологічні дослідження, склав О. М. Ковальчук (Ковальчук 2013). Коротка історія досліджень решток ссавців із пам'яток ранніх слов'ян викладена у праці (Горбаненко, Журавльов 2021, с. 9—14, 16—20).

Початок археозоологічних досліджень в Україні. Потреба у фахівцях, які могли би визначати фауністичні рештки з пам'яток археології, співпала зі становленням наукового етапу в археологічних дослідженнях. Кінець XIX й початок XX ст. ознаменувалися відкриттями й польовими дослідженнями знакових пам'яток: Кирилівської (1893), Гінцівської (1873), та Мізинської (1907) стоянок. Над визначенням фауністичних колекцій із них працювали професори Київського Університету (нині КНУ імені Тараса Шевченка) Петро Якович Армашевський (1851—1919) та Володимир Боніфатійович Антонович (1834—1908) (Вовк 1899). До вивчення фауністичних матеріалів Гінцівської стоянки залучали Марію Василівну Павлову (1854—1938) — уродженку м. Козелець Чернігівської губ., першу жінку-палеонтолога російської імперії. Вивченням хребетних четвертинного періоду займався Микола Іванович Андрусов (1861—1924). Його дослідження вплинули на подальший розвиток палеозоологічних студій в Україні (Дефорж 2016). На початку XX ст. з остеологічними матеріалами з археологічних розкопок на Херсонщині працював Олександр Олександрович Браунер (1857—1941) [2]. Він досліджував походження свійських тварин, та одним із перших учених звернув увагу на актуальність вивчення їхніх кісткових решток, що походять з археологічних пам'яток (Браунер 1916).

Перша професійна археозоологічна праця на археологічних матеріалах південної частини Східної Європи, опублікована в науковій літературі, стосується трипільських пам'яток Кринички, Коритне, Щербатого, Любушка-Посад та Сушківка (Громова 1927), з якми працювала дослідниця Віра Ісааківна Громова (1891—1973). Вона ж чи не першою опрацьовувала матеріали зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е., що знаходяться на суміжних територіях у Подонні — матеріали боршевської культури, отримані в ході археологічних розкопок 1928—1929 рр. під керівництвом П. П. Єфименка (Громова 1948).

Вірі Ісааківні належить і визначення колекцій з поселення черняхівської культури неподалік м. Фастів; трипільської культури, а також античного поселення Ольвія.

1. Див.: Журавльов, Горбаненко 2013; Журавльов 2016b; 2017; Смирнов 2013; Яніш 2015; 2016. Продовження розвитку науки засвідчують і спроби уніфікувати понятєвий апарат, напр.: Peres 2010; Журавльов, Горбаненко 2013.

2. Про О. О. Браунера докладно див. Пузанов 1960.



Віра Ісааківна ГРОМОВА
(1891—1973)



Іван Григорович ПІДОПЛІЧКО
(1905—1975)

Дослідниця однією з перших припустила, що процес неолітизації території Східної Європи, в тому числі й України, пов'язаний із міграційними процесами споріднених із трипільською культурою племен із Балканського півострова (Громова 1930). В. І. Громова вказала на подібність будови рогів свійських корів (*Bos taurus* Linnaeus, 1758), знайдених на пам'ятках трипільської культури, з рогами її пращура — тура (*Bos primigenius* Bojanus, 1827). Відтак зробила висновок, що його доместикація відбулася на півдні Європи. В. І. Громова першою описала знахідки решток дикої вівці архара (*Ovis ammon* Linnaeus, 1758), та дикої кози — безоарового козла (*Capra aegagrus* Erxleben, 1777) з печерних пам'яток палеоліту в Криму — Аджи-Коба, Киїк-Коба (Громова 1935), які досліджував археолог Г. А. Бонч-Осмоловський у 1923—1932 рр.

Наукові інтереси В. І. Громової лише побіжно стосувались матеріалів з археологічних пам'яток, тим не менше у її науковому доробку є такі важливі для археозоологів праці, як визначники ссавців за кістками (Громова 1950; 1953; 1960) [1]. Дослідниця працювала в московських наукових установах у 1918—1960 рр.

Іван Григорович Підоплічко — засновник школи археозоологічних досліджень в Україні. Першим українським зоологом, який на постійній основі опрацьовував значні масиви остеологічних решток ссавців із археологічних розкопок на території Східної Європи, був І. Г. Підоплічко (1905—1975) [2]. Він пройшов шлях від засновника наукової групи палеозоологів до керівника відділу палеозоології при Інституті зоології АН УРСР. І. Г. Підоплічко також є засновником Центрального науково-природничого музею (нині Національний науково-природничий музей НАН України), який став одним із осередків археозоологічних досліджень в Україні.

На початках наукового шляху його сфера наукових інтересів полягала у вивченні дрібних гризунів (також, він одним із перших працював із повадками хижих птахів). Робота з кістковими рештками гризунів сприяла зацікавленню вченого викопними тваринами а також рештками тварин із археологічних пам'яток. Перше дослідження, присвячене визначенню фауністичного матеріалу з археологічної пам'ятки, вийшло у 1929 р. і було присвячене аналізу знахідок кісток байбаків (*Marmota bobak* Muller, 1776) з пам'ятки Журавка (розкопки Д. Я. Рудинського; Пидопличко 1930). Дослідник звернув увагу на сліди розколювання та інші маніпуляції антропогенного характеру на кістках тварин. Висновки стосувалися ролі байбаків в економічному житті мешканців пам'ятки.

Пізніше І. Г. Підоплічко визначив матеріал таких пізньопалеолітичних пам'яток як Новгород-Сіверський, Пушкарі, Кирилівська, Довгиничі, Амвросіївка, Чулатів I—II та Гінці. Також дослідник працював із матеріалами стоянок і місцезнаходжень середнього палеоліту — Кодак, Ямбург, Байрачна балка, Дубова балка, Кайстрова балка, Осокорівка. У 1927—1932 рр. І. Г. Підоплічко тісно співпрацював з рятунковою Дніпробудівською експедицією, керівником якої був Д. І. Яворницький. Тоді від визначив матеріали з великої кількості археологічних пам'яток та місцезнаходжень часу плейстоцену й голоцену.

1. Детально про життєвий і творчий шлях В. І. Громової див., напр.: Трофимов, Дуброво, Дмитриева 2001.
2. Коротку біографічну довідку див., напр.: Колесникова 2001; докладніше — Брязкало 2014; 2015.

Для кожної з досліджених археологічних пам'яток І. Г. Підоплічко подав видові списки тварин із зазначенням мінімальної кількості особин, інколи доповнював відомості деталями стану збереженості матеріалу.

Із постаттю І. Г. Підоплічка пов'язана теорія антигляціолізму — тобто відсутності льодового покриву на півночі Європи у плейстоцені (Підопличко 1951; 1952). Дослідник доводив, що деякі представники фауни не змінювали одні одних, а існували протягом всього четвертинного періоду безперервно. Вчений також був противником ідеї міграцій тварин унаслідок кліматичних перетворень. На думку І. Г. Підоплічка, холодолюбиві тварини, такі як мамонт (*Mammuthus primigenius* Blumenbach, 1799), шерстистий носоріг (*Coelodonta antiquitatis* Blumenbach, 1807), північний олень (*Ragnifer tarandus* Linnaeus, 1758) з'явились на території Європи у зв'язку з похолоданням, яке відбулося внаслідок розвитку Балтійсько-Біломорського басейну. На вимирання деяких видів фауни плейстоцену, на думку вченого, більшою мірою вплинула людська діяльність. Ця думка розвинулась у вченого в «теорію відкладених у часі вимирань» — вимирань представників мамонтової фауни протягом тривалого періоду, який продовжувався і в голоцені Європи. На думку вченого, основною причиною цього вимирання була людська мисливська діяльність або зміна людиною ландшафтів на місцях природних біоценозів існування тварин. Для доказу цієї теорії він наводив факти знахідок кісток плейстоценових тварин в археологічних пам'ятках голоценового періоду, а також зображення «мамонта» серед наскельних малюнків Кам'яної могили. Ці гіпотези сприяли формуванню у вченого уявлення про раніший початок голоценової епохи. На думку дослідника, голоценовий період розпочався близько 15 тис. років тому. Відповідно такі пам'ятки як Мізин, Межиріч, Добранічівка належать до голоцену.

Під час роботи з фауністичним матеріалом раннього голоцену, зо відповідає історичним періодам мезоліту й неоліту, важко обійти питання появи одомашнених тварин на території України. Відтворювальне господарство, зокрема тваринництво, є одним із ключових компонентів неолітизації. Проблема появи одомашнених тварин дуже важлива, адже є ознакою принципових цивілізаційних перетворень.

Дискусійним є визначення І. Г. Підоплічка решток свійських тварин у межах деяких пам'яток раннього неоліту (Гаскевич 2012). Висновки про появу перших одомашнених тварин на території України на ранніх етапах неоліту І. Г. Підоплічко зробив на основі результатів визначень фауністичних колекцій низки пам'яток, відкритих під час дослідження Дніпробудівської експедиції 1927—1932 рр., а також пам'яток, досліджених у повоєнні роки. Кісткові рештки найдавніших свійських тварин дослідник виокремив у нижніх шарах пам'ятки Кам'яна Могила, що належали культурі кукрек (Даниленко 1969). Також дослідник виявив свійських тварин у низці неолітичних пам'яток Надпоріжжя (Підоплічко 1956). І. Г. Підоплічко був прихильником ідеї автохтонного походження свійських тварин: вважав, що процеси доместикації диких тварин могли відбуватись у кількох центрах одночасно протягом мезоліту й неоліту (Підоплічко 1952). Через те, що на території України існували пращури багатьох свійських тварин, процес їхньої доместикації, на думку І. Г. Підоплічка, міг відбуватись і серед місцевих мисливців-збирачів.

Дискусії щодо відносно раннього часу появи одомашнених тварин у межах території України, а також щодо можливості локальних центрів одомашнення тварин, були поширені в середині XX ст. До дослідників, які намагалися обґрунтувати локальне одомашнення окремих видів тварин в межах території України належали А. Д. Столяр, та Д. А. Крайнов (Крайнов 1957; 1960; Столяр 1959).

Не виключено, що такі ідеї склались у дослідників через низку факторів: недосконаліть фіксації матеріалів під час польових досліджень, недостатній рівень уявлень про мезоліт і неоліт як самостійні історичні періоди, а також риси господарства племен цих періодів.

Сучасні студії археозоологічних колекцій середини XX ст., або ревізія стратиграфії досліджених у той час пам'яток, засвідчують, що в перспективі час появи одомашнених тварин на території України можна буде переглянути на користь пізнішого часу. Отримані нині дані визначень археозоологічних колекцій пам'яток мезоліту й неоліту співпадають із актуальними дослідженнями фауністичних матеріалів синхронних археологічних пам'яток території Європи (Motuzaite-Motuzeviciute 2012; Залізняк 2017).

У 1966 р. в с. Межиріч, під час будівельних робіт на подвір'ї місцевого мешканця Р. В. Головка, було виявлено кістки великих ссавців. Унаслідок польових досліджень під керівництвам І. Г. Підоплічка у 1966 р. було відкрито першу споруду з кісток мамонта Межиріцької стоянки. За життя вчений встиг розкопати три такі споруди, а також низку крем'яних і кістяних виробів, пов'язаних із життям і діяльністю палеолітичної людини. В результаті систематичних багаторічних досліджень Межиріцької стоянки вчений здійснив реконструкцію житла з кісток мамонта. На думку І. Г. Підоплічка, вони мали форму яранги, на кшталт тих, що будують корінні мешканці арктичних регіонів (Підоплічко 1969; 1977).

Розвиток археозоологічної галузі знань сприяє тому, що багато ідей, поширених у конкретний відрізок часу, перестають бути актуальними й залишаються важливими лише як історіографічні деталі. Багато ідей і методів, які



Іван Григорович Підоплічко на розкопі Межиріцької стоянки — пам'ятки мисливців на мамонтів пізнього палеоліту, 1970-ті рр. Фото з архіву ННПМ НАН України



Співробітники відділу палеозоології Інституту зоології АН УРСР (зліва направо): А. Л. Путь, В. І. Свистун, О. Л. Короткевич, Н. Л. Коваль, І. Г. Підоплічко, Н. Г. Тимченко, В. О. Топачевський, В. І. Таращук, 1955 р. Вчені розглядають череп великорогого оленя *Megaloceros giganteus* Blumenbach, 1799, який був виявлений у 1956 році неподалік села Шульгівка Царичанського району Дніпропетровської області. В подальшому великоротий олень стане емблемою відділу палеонтології ННПМ НАН України.

використовував І. Г. Підоплічко, нині втратили актуальність. Тим не менш, важливими залишаються його заслуги як засновника школи археозоологічних досліджень. Перебуваючи на посаді завідувача відділу палеозоології, І. Г. Підоплічко створив наукову групу, яка працює з археозоологічним матеріалом. До неї входили В. І. Бібікова, Н. Г. Тимченко, Н. Л. Корнієць,



Нінель Леонідівна КОРНІЄЦЬ на розкопі Межиріцької стоянки. Фото з архіву ННПМ НАН України

В. О. Топачевський та П. В. Пучков. Разом вони створювали порівняльну колекцію ссавців, птахів та риб для допомоги у визначенні археозоологічного матеріалу та розробляли методики для роботи з ним. Зупинимось на описі доробку окремих постатей співробітників відділу палеонтології.

Досліджувати тему теріофаун плейстоцену продовжила учениця І. Г. Підоплічка — Нінель Леонідівна Корнієць (1927—2013). Початок наукового шляху Нінель Леонідівни пов'язаний із дослідженням мамонтів. На основі кісткового матеріалу мамонтів з пам'яток пізнього палеоліту, Н. Л. Корнієць розробила нову на той час методику визначення віку і статі цих тварин (Корниец 1962). У 1976 р. дослідниця виявила четверте житло Межиріцької палеолітичної стоянки, вивченню та збереженню якого була присвячена вся подальша її науково-дослідна діяльність. Вчена сприяла залученню різних фахівців природничих галузей знань до археологічних досліджень.

Один із найвагоміших внесків у розвиток археозоологічних досліджень в Україні належить Валентині Іванівні Бібіковій (Зубарєвій) (1913—1993). Проблематика робіт Валентини Іванівни стосувалася реконструкції загальних рис та змін фауністичних комплексів плейстоцену й ранніх етапів голоцену. Дослідниця присвятила низку праць опису морфологічних



Валентина Іванівна БІБІКОВА, 1940-ві рр. Фото з архіву А. С. Бібікова

особливостей копитних тварин — дикого кабана (*Sus scrofa* Linnaeus, 1758), сайгака (*Saiga tatarica* Linnaeus, 1766), тарпана (*Equus ferus* Boddaert, 1785) і тура (*Bos primigenius* Bojanus, 1827). Реконструювала локальні варіанти теріокомплексів та їх розташування у різних кліматичних зонах території України у плейстоцені та голоцені. Результати досліджень були опубліковані в численних статтях, ставали частинами монографій і фігурували в наукових звітах дослідників пам'яток археології.

Із 1940 р. разом з І. Г. Підоплічком дослідниця працювала на розкопках і над обробкою кісткового матеріалу з пам'ятки періоду пізнього палеоліту Амвросіївка. Вивчення великої кількості кісткового матеріалу викопних зубрів (*Bison priscus deminutus* Gromova, 1935) дозволило визначити характерні риси, за якими можна відрізнити їх рештки від решток тура. Публікація статті про відмінні риси між кістками посткраніального скелету зубра й тура стала першим у світі дослідженням на цю тематику (Бибикова 1958).

В. І. Бібікова описала знахідки кісткових решток левів (*Felis leo* Linnaeus, 1758) з поселень енеолітичного часу біля с. Маяки, та м. Болград Одеської обл. (Бибикова 1973). Від інтерпретацій цього місця виявлення дослідниця утрималась, що сприяло появі низки дискусій про ареал існування левів у голоцені.

Дослідниця працювала з фауністичними матеріалами пам'ятки Ярим-Тепе хассунської культури території сучасного Іраку (Бибикова 1973). На підставі отриманих результатів В. І. Бібіковій вдалося підтвердити висновки попередніх дослідників — І. І. Вавилова та В. М. Боголюбського про Близькосхідний центр одомашнення копитних тварин.

В. І. Бібіковій належить також розгадка візерунка палеолітичного часу — мізинського меандру. Мізинський меандр — це тип орнаменту, нанесений на деяких предметах мистецтва й прикрасах виявлених в межах Мізинської стоянки. Специфічний візерунок на зразках антропоморфної пластики та інших предметах мистецтва малих форм В. І. Бібікова порівняла із будовою дентину бивня мамонта. На її думку, давній майстер, який виготовляв предмети мистецтва з бивню вірогідно помітив унікальну структуру матеріалу та намагався її наслідувати під час нанесення орнаменту (Бибикова 1965; Вейбер 2020).

Дослідженням вибірки кісток з неолітичних пам'яток Таш-Аїр та Заміль-Коба II займалася О. Л. Дмитрієва (Крайнов 1960). Вона зауважила високий ступінь подрібненості кісток тварин і пов'язала це з кризою привласнювального господарства. Водночас на цих пам'ятках дослідниця виокремила кістки свійських тварин.

Із 1971 р. В. І. Бібікова стала членом міжнародної комісії з розробки методичної програми археозоологічних досліджень — ICAZ. Навчала археозоологічним дослідженням таких фахівців як А. В. Старкін та О. П. Журавльов.

За життя дослідниця визначила матеріали багатьох опорних пам'яток для вивчення палеоліту, мезоліту й неоліту України — Мирне, Анетівка II, Ласпі 7, Лука-Врублівецька, печера Темна, Аман- Кутан I, Фатьма-Коба та інших. Методи роботи В. І. Бібікової піднесли археозоологічні дослідження на якісно новий рівень.

У 1950-х рр. до відділу приєдналась і Наталя Григорівна Білан (Тимченко) (1940—1991). Вчена розпочала свій науковий шлях із визначень матеріалів археологічних пам'яток се-



Наталя Григорівна БІЛАН (Тимченко). Фото з особової справи дослідниці архіву Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України, 1962 р.

редньовіччя. Кістки свійських і диких тварин того часу були не занадто подрібненими, що уможливило якісні морфометричні дослідження. Вона визначала матеріали з розкопок Десятинної церкви, гори Киселівки в межах Києва, середньовічних поселень Воїнь, Чучин та Вишгород. Результати досліджень археозоологічних колекцій цих пам'яток лягли в основу монографії (Тимченко 1972). Подальші студії пов'язані з вивченням археозоологічних колекцій пам'яток слов'янського часу, а саме поселень поенешти-лукашівської культури (Круглик, Горощове); зарубинецької культури (Пилипенкова гора, Бабина гора, Сахнівка, Монастирок);



Зведення горизонтальних вітрин відділу палеонтології Центрального науково-природничого музею (нині ННПІМ НАН України), осередку археозоологічних досліджень в Україні. ННПІМ НАН України



Олег Петрович ЖУРАВЛЬОВ
(1949—2021)

черняхівської культури (Башмачка, Ломувате I і II, Яблунівка), та ранньослов'янських пам'яток середнього Подніпровя (Городок, Сахнівка, Устя). У межах фауністичних колекцій Н. Г. Білан звертала увагу на морфологічну мінливість свійських тварин; відсоток полювання й тваринництва на кожній окремій пам'ятці та регіоні загалом (Бєлан 1977).

Пізні дослідження Н. Г. Білан пов'язані з вивченням теріофаун плейстоцену з археологічних пам'яток Гінці (Полтавська обл.), Межиріч (Черкаська обл.) та Амвросіївка (Донецька обл.). Спільно з В. І. Бібіковою вона опублікувала узагальнюючі дослідження щодо ареалів та екології окремих видів ссавців, а також реконструкції угрупувань теріофаун плейстоцену й голоцену (Бибикова, Белан 1979; 1983).

За запрошенням І. Г. Підоплічка до відділу палеонтології Інституту зоології АН УРСР приєднався у 1970 р. й О. П. Журавльов [1], ще заочно навчаючись у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка на кафедрі зоології хребетних. По закінченні навчання у 1974 р. був допущений до самостійної роботи. О. П. Журавльов працював під безпосереднім керівництвом В. І. Бібікової та Н. Г. Тимченко. У другій половині 1970-х рр. на фоні поступового зменшення активності роботи палеонтологічного центру та інтенсивного формування відділу науково-природничих методів в археології при ІА АН УРСР [2] у 1977 р. О. П. Журавльов став співробітником останнього.



Ескіз, який зображує великорогого оленя — символа Палеонтологічного музею. Імовірно, створений під час розбудови експозиції музею Центрального науково-природничого музею АН УРСР у другій половині 1960—1970-х рр. Автор ескізу невідомий. Цікавою деталлю є підпис потенційної назви установи «Інститут палеонтології», який свідчить про амбіції наукового відділу палеонтології (фото з архіву відділу палеонтології ННПМ НАН України)

Тему екологічних та еволюційних особливостей мегафауни плейстоцену продовжував досліджувати учень І. Г. Підоплічка — Павло Васильович Пучков. Роботи П. В. Пучкова пов'язані з вивченням впливу діяльності людини на фауни плейстоцену та її вимирання (Буровский, Пучков 2013). Окремі дослідження П. В. Пучкова присвячені реконструкції полювання на мамонтів (Пучков 2000). Досліднику також належать визначення фауністичного матеріалу з Києво-Печерського заповідника (Тараненко та ін. 2017).

Нині визначеннями остеологічних матеріалів, здійснених О. П. Журавльовим, охоплені сотні пам'яток — від палеоліту до XIX ст. Частина матеріалів за епохами / культурами відображена в монографіях (напр.: Журавлев 2001; 2015; Журавльов 2008). Дослідження зі слов'янських пам'яток у вигляді планової теми зберігається в Науковому архіві ІА НАН України (Журавлев 1990). Нині окремо опрацьовано й видано ранньослов'янські матеріали останньої чверті I тис. н. е., з волинцевсько-роменських і райковецьких пам'яток (Журавльов, Горбаненко 2020; Журавлев 2021a; Горбаненко, Журавльов 2021b). О. П. Журавльов торкався й методичних аспектів ідентифікації окремих кісток ссавців (напр.: Журавлев 1982).

Наприкінці 1980-х рр. до визначень остеологічних решток археологічного походження долучилась О. П. Секерська, яка закінчила біологічний факультет у 1983 р. в Одесі, а ас-

1. Детальніше про О. П. Журавльова див.: ред. Толочко 2015, с. 420; До 70-річчя… 2019.
2. Відділ розформовано наприкінці 2000-х рр., а співробітники біологічної спрямованості переведені до новоутвореного відділу біоархеології на базі антропологічного підрозділу.

пірантуру — в 1991 р. у Ленінградському відділенні ІА АН СРСР. Її дослідження охоплюють матеріали з території України, переважно зі скіфських пам'яток.

До археозоологічних студій в Україні свого часу долучилась і О. В. Маркова, сфера наукових інтересів якої була зосереджена переважно на античних, а також побіжно скіфських пам'ятках.

Розквіт палеонтології та археозоології починаючи з середини XX ст. в Україні нерозривно пов'язаний зі становленням і розвитком Палеонтологічного музею і відділу палеозоології [1]. Активно формувався колектив палеонтологів, який станом на кінець 1970-х рр. налічував не менше кількох десятків спеціалістів: орнітологів, іхтіологів, теріологів та ін.

Суттєве збільшення колективу і ріст його потенційних можливостей забезпечили започаткування у 1963 р. спеціалізованого видання «Природная обстановка и фауны прошлого», можливо, єдиної подібної серії на території колишнього СРСР. Його незмінним науковим редактором був І. Г. Підоплічко. Серія проіснувала з 1963 по 1975 р., у ній вийшло дев'ять випусків (у тому числі монографії; ред. Підопличко 1963—1975). Після того, як у 1973 р. Інститут зоології та Палеонтологічний музей очолив В. П. Топачевський, випуск серії припинився, що сталось у рік смерті І. Г. Підоплічка.

Рештки птахів та риб досить часто є складовою археозоологічних колекції пам'яток різних історичних періодів. До визначення цих груп матеріалів були залучені фахівці відповідного спрямування. Основи палеоорнітологічних досліджень заклав Михайло Анатолійович Воїнственський (1916—1996) [2]. Йому належать визначення птахів пам'яток кам'яної доби, таких як Алімівський навіс, Кара-Коба, Сюрень I і II, Мурзак-Коба, та Шан-Коба (Воинственский 1967). Продовжила вивчати рештки птахів Алла Семенівна Уманська (Брюзгіна). Її дослідження охоплюють матеріали часів ранньої залізної доби й середньовіччя, зокрема пам'яток Ольвія, Херсонес, Воїнська Гребля, Вишгород та ін. (Уманська 1973). Нині визначеннями палеоорнітологічних матеріалів займається Леонід Вікторович Горобець. Учений працює з рештками птахів і шкаралупи яєць з пам'яток різних археологічних періодів і з сучасних розкопок, і з колекційних матеріалів.



Павло Васильович ПУЧКОВ — дослідник теріофауни плейстоцену, учень Івана Григоровича Підоплічка. Фото вченого на фоні монтованого скелету великорогого оленя з с. Шульгівка

У першій половині XX ст. з рештками риб з пам'яток кам'яної доби Криму працював Мефодій Йосипович Тихий (1887—1964). До визначення решток риб з археологічних пам'яток території України був залучений Володимир Дмитрович Лебедєв (1915—1975). Йому також належить розробка методики реконструкції віку й довжини прісноводних риб (Лебедев 1960). Реконструкції видового складу риб четвертинного періоду в своїх дослідженнях торкався вітчизняний вчений Володимир Іванович Таращук (1922—1987). Велику кількість кісток риб з археозоологічних колекцій пам'яток різного часу опрацював Олександр Миколайович Ковальчук.

Сучасні археозоологічні дослідження в Україні. На сучасному етапі розвиток археозоологічних досліджень триває. Із 2000-х рр. археозоологічними дослідженнями почала займатись Є. Ю. Яніш. Важливою є активна популяризаторська діяльність дослідниці. Від 2010-х рр. до археозоологічних студій долучились М. В. Кублій, Т. В. Бітковська, Б. В. Мамчур, А. В. Ступак (Вейбер), О. Г. Сенюк та ін. На сучасному етапі розвитку археозоології до визначення колекцій теріофауни плейстоценової епохи залучені Б. Т. Рідуш, Л. Дімей (L. Demay), та С. Пеан (S. Péan).

1. Центральний науково-природничий музей структурно належав до складу Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена. У 1980-х. рр. видано науково-популярне видання незначного обсягу, присвячене історії цієї установи, де Палеонтологічному музею і відділу палеозоології присвячено окремий розділ (ред. Топачевский 1981, с. 37—43).
2. Детальніше про вченого див. Боярчук, Попенко, Черничко 2016.

Вивчення фауни минулих епох передбачають увагу до більшої кількості деталей, відтак сфери археозоологічних досліджень поглиблюються. До вивчення археозоологічних колекцій залучаються фахівці різних напрямів, наприклад, палеоорнітології, мікротеріології, іхтіології та малакології (Рековець 1985; Рідуш 2008; Stankovic, 2011, Rekovets 2014; Popova 2016; Grandal-d'Anglade et al. 2021). Коло завдань, які вирішують археозоологічні дослідження на сучасному етапі можуть торкатися реконструкцій клімату минулих епох, природних бар'єрів, уточнення стратиграфії. Молекулярні дослідження допомагають прослідкувати еволюційні лінії розвитку окремих видів тварин. Покращені методики тафономічних і трасологічних досліджень допомагають зрозуміти способи поведінки людей минулих історичних епох з кістковим матеріалом, а також процес його захоронення після потрапляння у природне середовище (Demay 2012). Поява й упровадження нових археозоологічних методів стало можливим завдяки доробку та досвіду попередніх дослідників-археозоологів.

Тим не менше, нові виявлення і надходження археозоологічних матеріалів в рази перевищує фізичні можливості фахівців відповідного профілю в Україні, які можуть його опрацювати і ввести до наукового обігу. Це унаочнює актуальність і нагальну неоюхідність залучення молодих фахівців до археозоологічних досліджень.

Висновки. Історія зацікавлення кістковими рештками тварин, які походять із археологічних пам'яток в Україні нараховує більше ніж століття. Розвиток археозоології в Україні пов'язаний і зі становленням спеціалізованих інституцій, і з постатями окремих дослідників.

В Україні з 1930-х рр. сформувалася стійка археозоологічна школа, засновником якої по праву можна вважати І. Г. Підоплічка. Фахівці, які працювали в межах створеного ним відділу палеозоології та Палеонтологічного музею Інституту зоології АН УРСР, а пізніше відділу Центрального науково-природничого музею АН УРСР, розвивають напрями досліджень фаун минулих епох. Завдяки спільним зусиллям були реконструйовані фауністичні угрупування плейстоцену, ранніх етапів голоцену, а також промислова фауна суспільств історичних часів. Фахівців, які працюють в межах наукових установ України, залучають до опрацювання матеріалу з-за кордону. Разом з тим, незважаючи на загальний розвиток археології та археозоології, остеологічні ідентифікації відбуваються далеко не для кожної пам'ятки. Певною перепоною є невелика кількість фахівців-археозоологів. Незважаючи на вагомі здобутки попередніх дослідників, у вивченні фаун минулих епох залишилось багато загадок, розгадка яких є завданням для майбутніх поколінь фахівців археозоологів.

ЛІТЕРАТУРА

Бєлан, Н. Г. 1977. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у І тисячолітті н. е. *Археологія*, 24, с. 29-37.

Белан, Н. Г. 1978. Фауна городища Монастырек на среднем Днепре. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 96-109.

Бернякович, К. В. 1954. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 3, с. 39-48.

Бибикова, В. И. 1958. О некоторых отличительных чертах в костях конечностей зубра и тура. *Бюллетень МОИП. Отделение биологии*, 63, 6, с. 23-35.

Бибикова, В. И. 1963. Из истории голоценовой фауны в Восточной Европе. *Природная обстановка и фауна прошлого*, 1, с. 119-146.

Бибикова, В. И. 1965. О происхождении мезинского палеолитического орнамента. *Советская археология*, 1, с. 3-8.

Бибикова, В. И. 1973. Костные остатки льва из энеолитических поселений Северо-Западного Причерноморья. *Вестник зоологии*, 1, с. 57-63.

Бибикова, В. И. 1981. Животноводство в Северной Месопотамии в V тысячелетии до н. э. (по материалам поселения Ярым-Тепе II). В: Мунчаев, Р. М., Мерперт, Н. Я. *Раннеземледельческие поселения в Месопотамии: исследования советской экспедиции в Ираке*. Москва: Наука, с. 299-307.

Бибикова, В. И., Белан, Н. Г. 1979. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомлпекса Юго-Восточной Европы. *Бюллетень МОИП, отделение биологическое*, 84, 3, с. 3-14.

Бибикова, В. И., Белан, Н. Г. 1983. К истории охотничьего промысла на Украине. *Вестник зоологии*, 6, с. 16-20.

Браунер, А. 1916. Материалы к познанию домашних животных России. 1: Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губ. *Equus goschkewitschi mihi. Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России*, 86, 1, с. 49-184.

Брязкало, Т. 2014. Підоплічко Іван Григорович (1905—1975): життя та наукова діяльність (до 110-річчя від дня народження). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 25, с. 43-45.

Брязкало, Т. В. 2015. Підоплічко Іван Григорович (02.08.1905—20.06.1975) — вчений-зоолог, палеонтолог, академік АН УРСР. До 110-річчя від дня народження (online). *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського*. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/node/2648 (дата звернення 27.02.2021).

Боярчук, В. П., Попенко, В. М., Черничко, Й. І. 2016. До 100-річчя М. А. Воїнственського. *Бранта: Сборник научных трудов Азово-Черноморской орнитологической станции*, 19, с. 166-169.

Буровский, А. М., Пучков, П. В. 2013. Вымирания плейстоценовой фауны и их следствия: рукотворный или «чисто природный» процесс? *Stratum plus*, 1, с. 167-268.

Вейбер, А. В. 2019. Внесок Валентини Бібікової в розвиток відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України. *Природнича музеологія*, 5: Природничі музеї в Україні: становлення та перспективи розвитку, с. 42-44.

Вейбер, А. В. 2020. Постать Валентини Іванівни Бібікової (Зубарєвої) в розвитку археозоології. *Geo & Bio*, 19, с. 135-147.

Вовк, Хв. 1899. Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Київі. *Матеріали до українсько-руської етнології*, 1, с. 1-32.

Воинственский. 1967. Ископаемая орнитофауна Украины. *Природная обстановка и фауны прошлого*, 3, с. 3-77.

Гаскевич, Д. Л. 2012. Поселение Каменная Могила I и начало неолитизации Северного Причерноморья: гипотезы, аргументы, факты. *Stratum plus*, 2, с. 45-65.

Горбаненко, С. А., Журавлев, О. П. 2021a. Животноводство и охота у северян. *Stratum plus*, 5, с. 207-230.

Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П. 2021b. *Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство*. Київ; Харків: ІА НАН України; Майдан; Литовська академія наук.

Громова, В. И. 1927. Материалы к познанию фауны Трипольской культуры. *Ежегодник Зоологического музея АН СССР*, 28, с. 83-191.

Громова, В. И. 1930. Тур и древнейшая история домашнего быка в СССР. *Природа*, 7—8, с. 755-770.

Громова, В. И. 1935. Об остатках диких баранов и козлов в четвертичных отложениях Крыма. *Доклады академии наук СССР*, т. 4, 1—2, с. 97-100.

Громова, В. И. 1948. Остатки млекопитающих из раннеславянских городищ вблизи г. Воронежа. В: Ефименко, П. П., Третьяков, П. Н. *Древнерусские поселения на Дону*. Материалы и исследования по археологии СССР, 8. Москва: Наука, с. 113-127.

Громова, В. И. 1950. *Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Определитель по крупным трубчатым костям (с альбомом рисунков)*. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, IX, 1. Москва: АН СССР.

Громова, В. И. 1953. *Остеологические отличия родов Capra (козлы) и Ovis (бараны). Руководство для определения ископаемых остатков*. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, X, 1. Москва: АН СССР.

Громова, В. И. 1960. *Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Определитель по крупным костям заплюсны*. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, XVI, 2. Москва: АН СССР.

Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины*. Киев: Наукова думка.

До 60-річчя… 2010. До 60-річчя Олега Петровича Журавльова. *Археологія*, 1, с. 142-143.

До 70-річчя… 2019. До 70-річчя О. П. Журавльова. *Археологія*, 2, с. 146-147.

Дефорж, А. В. 2016. Палеонтологія як складова синтетичної теорії еволюції. *Історія науки і техніки*, 6, с. 108-123.

Журавлев, О. П. 1982. О методике полевых определений костей скелета домашних овец и коз из археологических памятников. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Новые методы археологических исследований*. Киев: Наукова думка, с. 205-216.

Журавлев, О. П. 1990. *Развитие животноводства в украинской лесостепи в I тыс. н. э.* НА ІА НАН України, ф. 63, планова тема 195.

Журавлев, О. П. 2001. *Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья*. Киев: ИА НАН Украины.

Журавльов, О. П. 2008. Остеологічні матеріали з давньоруського Звягеля. В: Моця, О. П. (ред.). *Літописний Возвягль (дослідження 1988—2007 рр.)*. Київ: ІА НАН України, с. 79-109.

Журавлев, О. П. 2015. *Остеологические материалы из палеолитических памятников Нижнего Поднепровья и Крыма*. Киев: О. Филюк.

Журавльов, О. П. 2016. *Фауна України. Археозоологічні дослідження*. Київ: О. Філюк.

Журавльов, О. П. 2017. *Фауна України. Археозоологічні дослідження*. Київ: О. Філюк.

Журавльов, О. П., Горбаненко, С. А. 2013. Археозоологія в Україні. Пам'ятки I тис. до н. е. — I тис. н. е. *Наукові студії*. Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 6, с. 195-203.

Журавльов, О. П., Бітковська, Т. В. 2016. Остеологічні визначення матеріалів 2009—2015 рр. Додаток 2. В: Козак, Д. Н. *Хрінники (Шанків Яр) — пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010—2014 рр.* Київ: ІА НАН України, с. 105-112.

Журавльов, О. П., Горбаненко, С. А. 2020. Райковецька культура: тваринництво vs мисливство. *In Sclavenia terra*, 3, с. 156-230.

Залізняк, Л. Л. 2017. «Неолітична революція» в археології України початку XXI ст. *Археологія*, 4, с. 5-26.

Ковальчук, О. М. 2013. *Викопні хребетні України: бібліографічний покажчик*. Суми: Університетська книга.

Колесникова, В. А. 2011. Підоплічко Іван Григорович. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*, у 10 т., 8: Па-Прик. Київ: Наукова думка, с. 240.

Корнієць, Н. Л. 1962. Про причини вимирання мамонта на території України. *Викопні фауни України та суміжних територій*, 1, с. 91-164.

Крайнов, Д. А. 1957. К вопросу о происхождении животноводства в Юго-Западном Крыму в послепалеолитическое время (по материалам стоянки Таш-Аир I). *Советская археология*, 2, с. 2-25.

Лебедев, В. Д. 1960. *Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР*. Москва: МГУ.

Ляпушкин, И. И. 1946. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян. *Краткие сообщения ИИМК*, XII, с. 117-127.

Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва; Ленинград: АН СССР.

Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Материалы и исследования по археологии СССР, 104. Москва: Наука.

Новиков, Г. А. 2001. Цалкин Вениамин Иосифович. В: Россолимо, О. Л. (ред.). *Московские териологи*. Москва: КМК, с. 714-726.

Підоплічко, І. Г. 1930. Гризуни та хижаки з розкопин у с. Журавці Прилуцької округи. *Антропологія*, 3, с. 133-147.

Підоплічко, І. Г. 1938. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*. 1. Київ: АН УРСР.

Пидопличко, И. Г. 1951. *О ледниковом периоде*. Киев: АН УССР.

Пидопличко, И. Г. 1952. *О климатах и ландшафтах прошлого в свете данных палеозоологии и физической географии*. Киев: АН УССР.

Підоплічко, І. Г. 1952. *Походження свійських тварин*. Київ: АН УРСР.

Пидопличко, И. Г. 1954. Развитие палеонтологии на Украине. В: *Труды Одесского государственного университета имени И. И. Мечникова*. Одесса, с. 121-129.

Підоплічко, І. Г. 1956. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*. 2. Київ: АН УРСР.

Пидопличко, И. Г. 1969. *Позднепалеолитические жилища из костей мамонта*. Киев: Наукова думка.

Пидопличко, И. Г. 1977. *Межиричские жилища из костей мамонта*. Киев: Наукова думка.

Пидопличко, И. Г. (ред.). 1963—1975. *Природная обстановка и фауны пришлого*, 1—9.

Пузанов, И. И. 1960. Александр Александрович Браунер. Жизнь и научная деятельность. *Труды Института истории естествознания и техники*, 32, 7, с. 309-371.

Пучков, П. В. 2001. Мамонтовое «собирательство» вместо или после мамонтовых побоищ? *Vita antiqua*, 3—4, с. 138-148.

Рековец, Л. И. 1985. *Микротериофауна деснянско-поднепровского позднего палеолита*. Киев: Наукова думка.

Рековець, Л. І. Павліна, Е. С. 2012. Світовий археозоологічний конгрес у Парижі: підсумки і перспективи археозоології в Україні. *Археологія*, 1, с. 136-138.

Смирнов, Н. Г. 2013. К истории развития археозоологии в России. *Зоологический журнал*, 92, 9, с. 1152-1161.

Столяр, А. Д. 1959. Об одном центре одомашнивания свиньи. *Советская археология*, 3, с. 2-18.

Тараненко, С., Горбаненко, С., Ковальчук, О., Горобець, Л., Сергєєва, М., Пучков, П. 2017. Комплексні біоархеологічні дослідження матеріалів з розкопок на території Киево-Печерського заповідника у 2016 р. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*, 2, с. 23-36. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/misto_2017_2_5.

Таращук, В. І. 1962. Матеріали до вивчення фауни прісіоводних риб з неогенових та антропогенових відкладів України. *Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР*, 31, 3-27.

Тимченко, Н. Г. 1968. Фауна поселения Лепесовка. *Природная обстановка и фауна прошлого*, 4, с. 123-134.

Тимченко, Н. Г. 1972. *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Киев: Наукова думка.

Тимченко, Н. Г. 1973. К вопросу об охоте в I тыс. н. э. на Волыни. *Природная обстановка и фауна прошлого*, 7, с. 144-148.

Тихий, М. 1928. Рыбы из палеолита Крыма. *Природа*, 11, с. 1007.

Толочко, П. П. (ред.). 2015. *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014*. Київ: АДЕФ-Україна.

Топачевський, В. О. 1956. Фауна Ольвії. *Збірник праць Зоологічного музею*, 27, с. 63-129.

Топачевский, В. А. (ред.). 1981. *Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена*. Киев: Наукова думка.

Топачевський, В. О. 2001. Археозоологія. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія сучасної України: електронна версія*, у 30 т. Київ: Поліграфкнига, 1: А (вебсайт) http://esu.com.ua/search_articles.php?id=44770 (дата звернення: 28.02.2021).

Трофимов, Б. А., Дуброво, И. А., Дмитриева, Е. Л. 2001. Громова Вера Исааковна. В: Россолимо, О. Л. (ред.). *Московские териологи*. Москва: КМК, с. 142-147.

Уманська, А. С. 1973. Про значення птахів у господарстві давнього населення території України. *Археологія*, 10, с. 47-61.

Цалкин, В. И. 1956. *Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси*. Материалы и исследования по археологии СССР, 51. Москва: Наука.

Цалкин, В. И. 1960. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 53, с. 7-109.

Цалкин, В. И. 1962. *К истории животноводства и охоты в Восточной Европе*. Материалы и исследования по археологии СССР, 107. Москва: Наука.

Цалкин, В. И. 1966. *Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии*. Материалы и исследования по археологии СССР, 135. Москва: Наука.

Цалкин, В. И. 1970. *Древнейшие домашние животные Восточной Европы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 161. Москва: Наука.

Яніш, Є. Ю. 2015. Археозоологія — галузь на межі наук. *Зоологічний кур'єр: тези доповідей Конференції молодих дослідників-зоологів*, 9, с. 41.

Яніш, Є. Ю. 2016. Археозоологія — дисципліна на межі наук. *Вісник НАН України*, 7, с. 55-68. doi: 10.15407/visn2016.07.055

Demay, L., Péan, S., Patou-Mathis, M. 2012. Mammoths used as food and building resources by Neanderthals: Zooarchaeological study applied to layer 4, Molodova I (Ukraine). *Quaternary International*, 276, p. 212-226.

Grandal-d'Anglade, A., Gorobets, L., García-Vázquez, A., Ivanoff, D. V. 2021. Feeding Patterns and Management of Dogs and Chickens from Ancient to Medieval Sites of Ukraine: A Stable Isotope Analysis. In: *Archaeologies of Animal Movement. Animals on the Move*. Cham: Springer, p. 59-72.

Motuzaite-Motuzeviciute, G. 2012. The Earliest Appearance of Domesticated Plant Species and Their Origins on the Western Fringes of the Eurasian Steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXIX, p. 1-21.

Peres, T. M. 2010. Methodological Issues in Zooarchaeology. In: VanDerwarker, A., Peres, T. M. (eds.). *Integrating zooarchaeology and paleoethnobotany. A consideration of issues, methods, and cases*. New York: Springer, p. 15-26.

Popova, L. 2016. Occlusal pattern of cheek teeth in extant Spermophilus: A new approach to the identification of species. *Journal of morphology*, 277 (6), p. 814-825.

Rekovets, L., Čermák, S., Kovalchuk, O., Prisyazhniuk, V., Nowakowski, D. 2014. Vertebrates from the middle pleistocene locality Lysa Gora 1 in Ukraine. *Quaternary International*, 326, p. 481-491.

REFERENCE

Bielan, N. H. 1977. Do istorii myslyvstva i tvarynnytstva u plemen Pravoberezhnoi Ukrainy u I tysiacholitti n. e. *Arkheolohiia*, 24, s. 29-37.

Belan, N. G. 1978. Fauna gorodishcha Monastyrek na srednem Dnepre. In: Gening, V. F. (ed.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, s. 96-109.

Berniakovich, K. V. 1954. Issledovaniia drevneslavianskogo poseleniia VIII—IX vv. v g. Uzhgorode. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 3, s. 39-48.

Bibikova, V. I. 1958. O nekotorykh otlichitelnykh chertakh v kostiakh konechnostei zubra i tura. *Biulleten MOIP. Otdelenie biologii*, 63, 6, s. 23-35.

Bibikova, V. I. 1963. Iz istorii golotsenovoi fauny v Vostochnoi Evrope. *Prirodnaia obstanovka i fauna proshlogo*, 1, s. 119-146.

Bibikova, V. I. 1965. O proiskhozhdenii mezinskogo paleoliticheskogo ornamenta. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 3-8.

Bibikova, V. I. 1973. Kostnye ostatki lva iz eneoliticheskikh poselenii Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Vestnik zoologii*, 1, s. 57-63.

Bibikova, V. I. 1981. Zhivotnovodstvo v Severnoi Mesopotamii v V tysiacheletii do n. e. (po materialam poseleniia Iarym-Tepe II). In: Munchaev, R. M., Merpert, N. Ia. *Rannezemledelcheskie poseleniia v Mesopotamii: issledovaniia sovetskoi ekspeditsii v Irake*. Moskva: Nauka, s. 299-307.

Bibikova, V. I., Belan, N. G. 1979. Lokalnye varianty i gruppirovki pozdnepaleoliticheskogo teriokomlpeksa Iugo-Vostochnoi Evropy. *Biulleten MOIP, otdeleniie biologicheskoe*, 84, 3, s. 3-14.

Bibikova, V. I., Belan, N. G. 1983. K istorii okhotnichego promysla na Ukraine. *Vestnik zoologii*, 6, s. 16-20.

Brauner, A. 1916. Materialy k poznaniiu domashnikh zhivotnykh Rossii. 1: Loshad kurgannykh pogrebenii Tiraspolskogo uezda Khersonskoi gub. *Equus goschkewitschi mihi*. *Zapiski Imperatorskogo obshchestva selskogo khoziaistva Iuzhnoi Rossii*, 86, 1, s. 49-184.

Briazkalo, T. 2014. Pidoplichko Ivan Hryhorovych (1905—1975): zhyttia ta naukova diialnist (do 110-richchia vid dnia narodzhennia). *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii*, 25, s. 43-45.

Briazkalo, T. V. 2015. Pidoplichko Ivan Hryhorovych (02.08.1905—20.06.1975) — vchenyi-zooloh, paleontoloh, akademik AN URSR. Do 110-richchia vid dnia narodzhennia (online). *Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/node/2648 (data zvernennia 27.02.2021).

Boiarchuk, V. P., Popenko, V. M., Chernychko, Y. I. 2016. Do 100-richchia M. A. Voinstvenskoho. *Branta: Sbornik nauchnykh trudov Azovo-Chernomorskoi ornitologicheskoi stantsii*, 19, s. 166-169.

Burovskii, A. M., Puchkov, P. V. 2013. Vymiraniia pleistotsenovoi fauny i ikh sledstviia: rukotvornyi ili «chisto prirodnyi» protsess? *Stratum plus*, 1, s. 167-268.

Veiber, A. V. 2019. Vnesok Valentyny Bibikovoi v rozvytok viddilu paleontolohii Natsionalnoho naukovo-pryrodnychoho muzeiu NAN Ukrainy. *Pryrodnycha muzeolohiia*, 5: Pryrodnychi muzei v Ukraini: stanovlennia ta perspektyvy rozvytku, s. 42-44.

Veiber, A. V. 2020. Postat Valentyny Ivanivny Bibikovoi (Zubarievoi) v rozvytku arkheozoolohii. *Geo & Bio*, 19, s. 135-147.

Vovk, Khv. 1899. Peredistorychni znakhidky na Kyrylivskii vulytsi u Kyivi. *Materialy do ukrainsko-ruskoi etnolohii*, 1, s. 1-32.

Voinstvenskii. 1967. Iskopaemaia ornitofauna Ukrainy. *Prirodnaia obstanovka i fauny proshlogo*, 3, s. 3-77.

Gaskevich, D. L. 2012. Poselenie Kamennaia Mogila I i nachalo neolitizatsii Severnogo Prichernomoria: gipotezy, argumenty, fakty. *Stratum plus*, 2, s. 45-65.

Gorbanenko, S. A., Zhuravlev, O. P. 2021a. Zhivotnovodstvo i okhota u severian. *Stratum plus*, 5, s. 207-230.

Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P. 2021b. *Litopysni slov'iany peredodnia utvorennia Davnoi Rusi: tvarynnytstvo chy myslyvstvo*. Kyiv; Kharkiv: IA NAN Ukrainy; Maidan; Lytovska akademiia nauk.

Gromova, V. I. 1927. Materialy k poznaniiu fauny Tripolskoi kultury. *Ezhegodnik Zoologicheskogo muzeia AN SSSR*, 28, s. 83-191.

Gromova, V. I. 1930. Tur i drevneishaia istoriia domashnego byka v SSSR. *Priroda*, 7—8, s. 755-770.

Gromova, V. I. 1935. Ob ostatkakh dikikh baranov i kozlov v chetvertichnykh otlozheniiakh Kryma. *Doklady akademii nauk SSSR*, t. 4, 1—2, s. 97-100.

Gromova, V. I. 1948. Ostatki mlekopitaiushchikh iz ranneslavianskikh gorodishch vblizi g. Voronezha. In: Efimenko, P. P., Tretiakov, P. N. *Drevnerusskie poseleniia na Donu*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 8. Moskva: Nauka, s. 113-127.

Gromova, V. I. 1950. Opredelitel mlekopitaiushchikh SSSR po kostiam skeleta. Opredelitel po krupnym trubchatym kostiam (s albomom risunkov). *Trudy Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda*, IX, 1. Moskva: AN SSSR.

Gromova, V. I. 1953. Osteologicheskie otlichiia rodov *Capra* (kozly) i *Ovis* (barany). Rukovodstvo dlia opredeleniia iskopaemykh ostatkov. *Trudy Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda*, X, 1. Moskva: AN SSSR.

Gromova, V. I. 1960. Opredelitel mlekopitaiushchikh SSSR po kostiam skeleta. Opredelitel po krupnym kostiam zapliusny. *Trudy Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda*, XVI, 2. Moskva: AN SSSR.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Do 60-richchia… 2010. Do 60-richchia Oleha Petrovycha Zhuravlova. *Arkheolohiia*, 1, s. 142-143.

Do 70-richchia… 2019. Do 70-richchia O. P. Zhuravlova. *Arkheolohiia*, 2, s. 146-147.

Deforzh, A. V. 2016. Paleontolohiia yak skladova syntetychnoi teorii evoliutsii. *Istoriia nauky i tekhniky*, 6, s. 108-123.

Zhuravlev, O. P. 1982. O metodike polevykh opredelenii kostei skeleta domashnikh ovets i koz iz arkheologicheskikh pamiatnikov. In: Gening, V. F. (ed.). *Novye metody arkheologicheskikh issledovanii*. Kiev: Naukova dumka, s. 205-216.

Zhuravlev, O. P. 1990. Razvitie zhivotnovodstva v ukrainskoi lesostepi v I tys. n. e. NA IA NAN Ukrainy, f. 63, planova tema 195.

Zhuravlev, O. P. 2001. *Osteologicheskie materialy iz pamiatnikov epokhi bronzy lesostepnoi zony Dnepro-Donskogo mezhdurechia*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Zhuravlov, O. P. 2008. Osteolohichni materialy z davnoruskoho Zviahelia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Litopysnyi Vozviahl (doslidzhennia 1988—2007 rr.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 79-109.

Zhuravlev, O. P. 2015. *Osteologicheskie materialy iz paleoliticheskikh pamiatnikov Nizhnego Podneprovia i Kryma*. Kiev: O. Filiuk.

Zhuravlov, O. P. 2016. *Fauna Ukrainy. Arkheozoolohichni doslidzhennia*. Kyiv: O. Filiuk.

Zhuravlov, O. P. 2017. *Fauna Ukrainy. Arkheozoolohichni doslidzhennia*. Kyiv: O. Filiuk.

Zhuravlov, O. P., Horbanenko, S. A. 2013. Arkheozoolohiia v Ukraini. Pam'iatky I tys. do n. e. — I tys. n. e. *Naukovi studii. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky*, 6, s. 195-203.

Zhuravlov, O. P., Bitkovska, T. V. 2016. Osteolohichni vyznachennia materialiv 2009—2015 rr. Dodatok 2. In: Kozak, D. N. *Khrinnyky (Shankiv Yar) — pam'iatka davnoi istorii Volyni. Doslidzhennia 2010—2014 rr*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 105-112.

Zhuravlov, O. P., Horbanenko, S. A. 2020. Raikovetska kultura: tvarynnytstvo vs myslyvstvo. *In Sclavenia terra*, 3, s. 156-230.

Zalizniak, L. L. 2017. «Neolitychna revoliutsiia» v arkheolohii Ukrainy pochatku XXI st. *Arkheolohiia*, 4, s. 5-26.

Kovalchuk, O. M. 2013. *Vykopni khrebetni Ukrainy: bibliohrafichnyi pokazhchyk*. Sumy: Universytetska knyha.

Kolesnykova, V. A. 2011. Pidoplichko Ivan Hryhorovych. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, u 10 t., 8: Pa—Pryk. Kyiv: Naukova dumka, s. 240.

Korniiets, N. L. 1962. Pro prychyny vymyrannia mamonta na terytorii Ukrainy. *Vykopni fauny Ukrainy ta sumizhnykh terytorii*, 1, s. 91-164.

Krainov, D. A. 1957. K voprosu o proiskhozhdenii zhivotnovodstva v Iugo-Zapadnom Krymu v poslepaleoliticheskoe vremia (po materialam stoianki Tash-Air I). *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 2-25.

Liapushkin, I. I. 1946. Materialy k izucheniiu iugo-vostochnykh granits vostochnykh slavian. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XII, s. 117-127.

Liapushkin, I. I. 1958. *Gorodishche Novotroitskoe. O kulture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 74. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe Lesostepnoe Levoberezhe v epokhu zheleza*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 104. Moskva: Nauka.

Lebedev, V. D. 1960. *Presnovodnaia chetvertichnaia ikhtiofauna Evropeiskoi chasti SSSR*. Moskva: MGU.

Novikov, G. A. 2001. Tsalkin Veniamin Iosifovich. In: Rossolimo, O. L. (ed.). Moskovskie teriologi. Moskva: KMK, s. 714-726.

Pidoplichko, I. H. 1930. Hryzuny ta khyzhaky z rozkopyn u s. Zhuravtsi Prylutskoi okruhy. *Antropolohiia*, 3, s. 133-147.

Pidoplichko, I. H. 1938. *Materialy do vyvchennia mynulykh faun URSR*. 1. Kyiv: AN URSR.

Pidoplichko, I. G. 1951. *O lednikovom periode*. Kiev: AN USSR.

Pidoplichko, I. G. 1952. *O klimatakh i landshaftakh proshlogo v svete dannykh paleozoologii i fizicheskoi geografii*. Kiev: AN USSR.

Pidoplichko, I. H. 1952. *Pokhodzhennia sviiskykh tvaryn*. Kyiv: AN URSR.

Pidoplichko, I. G. 1954. Razvitie paleontologii na Ukraine. In: Trudy *Odesskogo gosudarstvennogo universiteta imeni I. I. Mechnikova*. Odessa, s. 121-129.

Pidoplichko, I. H. 1956. *Materialy do vyvchennia mynulykh faun URSR*. 2. Kyiv: AN URSR.

Pidoplichko, I. G. 1969. *Pozdnepaleoliticheskie zhilishcha iz kostei mamonta*. Kiev: Naukova dumka.

Pidoplichko, I. G. 1977. *Mezhirichskie zhilishcha iz kostei mamonta*. Kiev: Naukova dumka.

Pidoplichko, I. G. (ed.). 1963—1975. *Prirodnaia obstanovka i fauny prishlogo*, 1—9.

Puzanov, I. I. 1960. Aleksandr Aleksandrovich Brauner. Zhizn i nauchnaia deiatelnost. *Trudy Instituta istorii estestvoznaniia i tekhniki*, 32, 7, s. 309-371.

Puchkov, P. V. 2001. Mamontovoe «sobiratelstvo» vmesto ili posle mamontovykh poboishch? *Vita antiqua*, 3—4, s. 138-148.

Rekovets, L. I. 1985. *Mikroteriofauna desniansko-podneprovskogo pozdnego paleolita*. Kiev: Naukova dumka.

Rekovets, L. I. Pavlina, E. S. 2012. Svitovyi arkheozoolohichnyi konhres u Paryzhi: pidsumky i perspektyvy arkheozoolohii v Ukraini. *Arkheolohiia*, 1, s. 136-138.

Smirnov, N. G. 2013. K istorii razvitiia arkheozoologii v Rossii. *Zoologicheskii zhurnal*, 92, 9, s. 1152-1161.

Stoliar, A. D. 1959. Ob odnom tsentre odomashnivaniia svini. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 2-18.

Taranenko, S., Horbanenko, S., Kovalchuk, O., Horobets, L., Serhieieva, M., Puchkov, P. 2017. Kompleksni bioarkheolohichni doslidzhennia materialiv z rozkopok na terytorii Kyievo-Pecherskoho zapovidnyka u 2016 r. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*, 2, s. 23-36. Rezhym dostupu: http://resource.history.org.ua/publ/misto_2017_2_5.

Tarashchuk, V. I. 1962. Materialy do vyvchennia fauny pricnovodnykh ryb z neohenovykh ta antropohenovykh vidkladiv Ukrainy. *Zbirnyk prats Zoolohichnoho muzeiu AN URSR*, 31, 3-27.

Timchenko, N. G. 1968. Fauna poseleniia Lepesovka. *Prirodnaia obstanovka i fauna proshlogo*, 4, s. 123-134.

Timchenko, N. G. 1972. *K istorii okhoty i zhivotnovodstva v Kievskoi Rusi (Srednee Podneprove)*. Kiev: Naukova dumka.

Timchenko, N. G. 1973. K voprosu ob okhote v I tys. n. e. na Volyni. *Prirodnaia obstanovka i fauna proshlogo*, 7, s. 144-148.

Tikhii, M. 1928. Ryby iz paleolita Kryma. *Priroda*, 11, s. 1007.

Tolochko, P. P. (ed.). 2015. *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918—2014*. Kyiv: ADEF-Ukraina.

Topachevskyi, V. O. 1956. Fauna Olvii. *Zbirnyk prats Zoolohichnoho muzeiu*, 27, s. 63-129.

Topachevskii, V. A. (ed.). 1981. *Institut zoologii im. I. I. Shmalgauzena*. Kiev: Naukova dumka.

Topachevskyi, V. O. 2001. Arkheozoolohiia. In: Dziuba, I. M. (ed.). *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy: elektronna versiia*, u 30 t. Kyiv: Polihrafknyha, 1: A (veb-sait) http://esu.com.ua/search_articles.php?id=44770 (data zvernennia: 28.02.2021).

Trofimov, B. A., Dubrovo, I. A., Dmitrieva, E. L. 2001. Gromova Vera Isaakovna. In: Rossolimo, O. L. (ed.). *Moskovskie teriologi*. Moskva: KMK, s. 142-147.

Umanska, A. S. 1973. Pro znachennia ptakhiv u hospodarstvi davnoho naselennia terytorii Ukrainy. *Arkheolohiia*, 10, s. 47-61.

Tsalkin, V. I. 1956. *Materialy dlia istorii skotovodstva i okhoty v Drevnei Rusi*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 51. Moskva: Nauka.

Tsalkin, V. I. 1960. Domashnie i dikie zhivotnye Severnogo Prichernomoria v epokhu rannego zheleza. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 53, s. 7-109.

Tsalkin, V. I. 1962. *K istorii zhivotnovodstva i okhoty v Vostochnoi Evrope*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 107. Moskva: Nauka.

Tsalkin, V. I. 1966. *Drevnee zhivotnovodstvo plemen Vostochnoi Evropy i Srednei Azii*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 135. Moskva: Nauka.

Tsalkin, V. I. 1970. *Drevneishie domashnie zhivotnye Vostochnoi Evropy*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 161. Moskva: Nauka.

Yanish, Ye. Yu. 2015. Arkheozoolohiia — haluz na mezhi nauk. *Zoolohichnyi kur'ier: tezy dopovidei Konferentsii molodykh doslidnykiv-zoolohiv*, 9, s. 41.

Yanish, Ye. Yu. 2016. Arkheozoolohiia — dystsyplina na mezhi nauk. *Visnyk NAN Ukrainy*, 7, s. 55-68. doi: 10.15407/visn2016.07.055

Demay, L., Péan, S., Patou-Mathis, M. 2012. Mammoths used as food and building resources by Neanderthals: Zooarchaeological study applied to layer 4, Molodova I (Ukraine). *Quaternary International*, 276, p. 212-226.

Grandal-d'Anglade, A., Gorobets, L., García-Vázquez, A., Ivanoff, D. V. 2021. Feeding Patterns and Management of Dogs and Chickens from Ancient to Medieval Sites of Ukraine: A Stable Isotope Analysis. In: *Archaeologies of Animal Movement. Animals on the Move*. Cham: Springer, p. 59-72.

Motuzaite-Motuzeviciute, G. 2012. The Earliest Appearance of Domesticated Plant Species and Their Origins on the Western Fringes of the Eurasian Steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXIX, p. 1-21.

Peres, T. M. 2010. Methodological Issues in Zooarchaeology. In: VanDerwarker, A., Peres, T. M. (eds.). *Integrating zooarchaeology and paleoethnobotany. A consideration of issues, methods, and cases*. New York: Springer, p. 15-26.

Popova, L. 2016. Occlusal pattern of cheek teeth in extant Spermophilus: A new approach to the identification of species. *Journal of morphology*, 277 (6), p. 814-825.

Rekovets, L., Čermák, S., Kovalchuk, O., Prisyazhniuk, V., Nowakowski, D. 2014. Vertebrates from the middle pleistocene locality Lysa Gora 1 in Ukraine. *Quaternary International*, 326, p. 481-491.

A. V. Stupak, S. A. Gorbanenko

THE MAIN MILESTONES OF THE ARHAEOZOOLOGICAL STUDIES IN UKRAINE

The primary focus of this research is the history of archaeozoological studies in Ukraine. Like every scientific branch, the development of archaeozoology has the stages of its beginning, generation, and separation of individual scientific discipline. The rise of scientific interest in the evolutionary process and fossil fauna at the end of the 19th century promote the investigation of the faunal remains of the relative modern geological period — Quaternary. The large number of ungulates faunal remains of this period was found on archaeological sites.

Olexandr Brauner, was the first zoologist who worked with the faunal remains from archeological sites of Kherson region. As an archaeozoologist, V. Gromova actively participated in the research of faunal collections from the different archaeological sites of Ukraine. She compiled the almost first atlases of mammals anatomy for archaeozoologists.

Ivan Pidoplichko is the founder of the archaeozoological school in Ukraine. His professional career began from organization of the working group of archaeozoologists to the head of the Paleozoological department of the Institute of Zoology of Academy of Sciences of

UkrSSR (now Schmalhausen Institute of Zoology). Ivan Pidoplichko also is the founder of the National Museum of Natural history which is one of the centers of archaeozoological studies. Well known archaeozoologists such as V. Bibikva, N. Bilan (Tymchenko), N. Kornijetz, V. Topachevski, P. Puchkov, and O. Zhuravliov worked under the lead of Ivan Pidoplichko. In the 1970s O. Zhuravliov started to work in the Institute of Archaeology Academy of Sciences of the UkrSSR. During the last two decadesYe. Yanish, M. Kublij, T. Bitkovska, A. Stupak and O. Seniuk joined archaeozoological studies. The current archaeozoology studies in Ukraine are still developing.

Keywords: archaeozoology, history of science, teriology, biography.

Одержано 16.02.2022

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
GORBANENKO Sergii, Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@ gmail.com.

СТУПАК Аліна Віталіївна, аспірантка, провідний інженер, ННПМ НАН України, Київ, Україна.
STUPAK Alina, Ph. D. student, leading engineer, NMNH NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5178-498X, e-mail: lusyleakey@gmail.com.

УДК [902:94](477.411)”18”(091) DOI: 10.37445/adiu.2022.02.26

Т. Б. Ананьєва

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ «МІСЦЬ ПАМ’ЯТІ» В КИЄВІ НА ПОЧАТКУ XIX ст.: ВІДКРИТТЯ ЗОЛОТИХ ВОРІТ ТА ПУБЛІКАЦІЯ ПЕРШОЇ КНИГИ ПРО НИХ [1]

«Нам остались одни воспоминания в Истории о знаменитых памятниках».

Микола Самойлов.
«Златые врата Ярославовы в Киеве», 1834 р.

Розкопки Золотих воріт, які сталися 190 років тому, створили передумови для сприйняття пам’ятки як одного з перших у Києві секулярних «місць пам’яті». У статті розглядаються свідчення джерел, які розкривають локальні особливості цього процесу, неоднозначну позицію влади по відношенню до археологічної знахідки, роль приватної ініціативи та суб’єктивного фактору в запровадженні комеморативних практик. Вперше в історіографії викладено відомості про автора першої книги про Золоті ворота Миколу Самойлова.

***Ключові слова**: Київ першої половини XIX ст., Золоті ворота, археологічні місця пам’яті, Кіндрат Лохвицький, Микола Самойлов, митрополит Євгеній (Болховітінов).*

Неосяжна лавина досліджень та публікацій з проблематики memory studies, колективної пам’яті, її різновидів, функцій, практик використання минулого в політичних цілях тощо — дозволяє говорити про справжній історіографічний бум та «меморіальний поворот» в історіографії [2]. Поняття «місця пам’яті» (Нора 1999), введене близько сорока років тому французьким істориком П’єром Нора, виявилося надзвичайно затребуваним та актуальним. З боку археологів також зросла увага до питань соціальної пам’яті, до суспільно-політичного контексту археології та тієї ролі, яку археологія (і сама наука, і конкретні археологічні пам’ятки) грає у формуванні соціально значущої інформації про минуле (див.: Сафронова 2019; Бондарець 2002; Михайлов 2015; Соковиков 2014 та ін.). «Присутність минулого» (М. Хальбвакс) у вигляді, наприклад, стародавніх руїн — один з важливих факторів, що конструюють і консолідують історичну пам’ять соціуму. Така «візуалізація» минулого впливає на ментальні образи та інтерпретації історії, створює передумови для виникнення «місць пам’яті» — колективних уявлень про історичне минуле груп, націй, товариств, співвідносних не тільки з тією чи іншою територією, а й з політичним, інтелектуальним та іншим досвідом.

Тематичне розмаїття та доступність згаданих матеріалів позбавляють нас необхідності робити певні історіографічні екскурси та уточнення. Тим більше, що нашим завданням у цій статті є не теоретизування, а розгляд конкретного сюжету, пов’язаного з першими спробами позначити як «місце пам’яті» київські Золоті ворота незабаром після того, як вони були розкопані 1832 р. археологом-аматором Кіндратом Лохвицьким. Для такого, переважно, історико-емпіричного завдання обмежимося вказівкою, що говоримо про «місця пам’яті» у тому сенсі, який надав поняттю сам П. Нора, тобто «місце пам’яті» — це будь-яке значуще явище, речове чи нематеріальне за своєю природою, яке набуло статусу символу в меморіальній спадщині того чи іншого суспільства. Для Києва та городян сьогодні одним із таких місць є Золоті ворота. Ця історико-археологічна пам’ятка князівської епохи має величезну семантичну глибину, що створює можливість для її інтерпретації та сприйняття як важливого об’єкту «символічного минулого».

П. Нора виділив чотири типи місць соціальної пам’яті: топографічні місця пам’яті, що залежать від їхньої локалізації. Це туристичні місця, архіви, бібліотеки, музеї тощо; монументальні місця пам’яті — архітектурні споруди;

1. Щира подяка колегам Ірині Абрамовій та Ользі Друг за сприяння при підготовці статті.
2. Пошук Google за 0,49 сек. пропонує 26500000 позицій-посилань.

© Т. Б. АНАНЬЄВА, 2022

функціональні місця пам'яті — підручники, мемуари, хрестоматії тощо; символічні місця пам'яті — різноманітні пам'ятні заходи, паломництва тощо. Золоті ворота майже одразу, як були розкопані на початку XIX ст., реалізувалися у двох варіантах-типах: руїни стародавньої споруди та книга про них.

Археологічне відкриття стародавніх Золотих воріт відбулося рівно 190 років тому — розкопки розпочалися 23 травня 1832 р. Ця подія відкрила нову епоху не тільки в історичному побутуванні пам'ятки, а й стала знаковою подією в історії київської археології на її доінституційному етапі становлення.

Післярозкопочна доля Воріт виглядає досить благополучною, особливо на тлі інших розкритих у 1820—1830-х рр. історичних споруд. На відміну від Десятинної церкви, так званої «Іринінської» церкви, Федорівського монастиря та низки інших об'єктів, які залишилися лише на археологічній карті міста, Золоті ворота до наших днів збереглися майже в тому вигляді (з урахуванням впливу природних та антропогенних факторів), в якому були відкриті, неодноразово досліджувалися, музеєфіковані, тобто інтегровані в соціокультурний та науковий простір. Причому складний тривалий процес музеєфікації пам'ятки, що включав цілу низку етапів, почався фактично відразу після розкопок.

Сьогодні сприймається як цілком природний той факт, що Золоті ворота збереглися після розкопок, захищені павільйоном-«реконструкцією» (з 1982 р.), присутні в міському середовищі в одному з найпривабливіших районів і доступні для огляду.

За словами сучасних дослідників пам'ятки, вона «*вражає своєю величчю, є певним комунікаційним елементом в українському суспільстві, але водночас і в рамках загальносвітових культурних процесів. Як споруда оборонного характеру Золоті ворота вражають наших сучасників. Проте,* ***так само вони вражали і в попередні століття*** (тут і далі виділено нами — *Т. А.*). *І впродовж століть Золоті ворота неодноразово ставали об'єктом уваги звичайних жителів українських земель, мандрівників, письменників, науковців*» (Ластовська 2019, с. 319; див. також: Гапич, Іванова 2021). Одразу звернемо увагу і на тезу, що «з приходом на українські землі російської влади Золоті ворота поступово перетворюються на символ, що отримує політико-ідеологічний характер» (Ластовська 2019, с. 319).

Очевидно, тут маємо справу з логічним припущенням [1], що російська влада, як і будь-яка інша, мала використовувати стародавню пам'ятку для легітимації своїх претензій на Київ, маркування імперського простору і, конструюючи «нову історію», була зацікавлена у використанні Золотих воріт як інструменту для репрезентації «нового минулого», для трансляції суспільству його ідейно-політичного змісту. Тобто йдеться про широко розповсюджені моделі «монументальної політики» та інструменталізації «правильного минулого» (див. напр.: Литвинова 2016). Здавалося б, Золоті ворота ідеально підходили на роль такого репрезентанта і мали стати символічним ресурсом влади. Але, як це нерідко трапляється в історії, «шкідливі» факти намагаються заперечувати гарну теорію. Різноманітні джерела (офіційні, особового походження, історіографічні) першої половини XIX ст. створюють далеко не однозначну картину, яка актуалізує питання про співвідношення ідеологічного замовлення влади та культурних орієнтирів місцевих еліт, про джерела виникнення комеморативних практик, пов'язаних із Золотими воротами, їх роль у соціокультурному просторі міста в різні епохи та в еволюції історичної культури.

Не претендуючи на повноту висвітлення теми, ми сподіваємося, що викладені матеріали допоможуть оцінити, наскільки неоднозначним, багатоплановим було ставлення до Золотих воріт у початковий період їхнього історичного побутування як археологічної пам'ятки та історико-меморіального об'єкта.

* * *

К. Шероцький вважав, що «*в XVII веке этими* (Золотими — *Т. А.*) *историческими воротами очень дорожили*» (Шероцкий 1917, с. 22—23), на підтвердження чого наводив два епізоди: 1649 р. — тріумфальна зустріч біля Золотих воріт Богдана Хмельницького після низки військових перемог; 1651 р. — в'їзд у захоплений Київ війська литовського гетьмана Януша Радзивілла. Здається, настільки акцентований висновок потребує більш вражаючих підтверджень, але поки що нам не вдалося їх виявити, крім згадки М. Максимовича, що після Переяслава, нібито в січні 1654 р. «*Киевский митрополит Сильвестр Коссов и все духовенство торжественно встречали царских полномоченных за Золотыми воротами Ярославовыми*» (Максимович 1994, с. 37).

Як би там не було, через сто років, в 1755 р. напівзруйновані стародавні Золоті ворота були засипані та опинилися в товщі земляного валу. Засипка була не повною, «*для сохранения вида древности*» верхня частина сводів височіла над насипом (Высоцкий 1982, с. 31). Однак цей прояв турботи про «древность» через короткий час поступився місцем прагматичним міркуванням: вже на плані Старокиївської фортеці 1766 р. врятовані склепіння Воріт відсутні —

1. Процитована констатація підтверджується єдиним посиланням на «Историю Российскую» В. Татіщева, який нібито згадує Ворота «саме у такому ракурсі». Проте на зазначених автором сторінках нам вдалося знайти лише згадку про будівельну діяльність князя Ярослава: «1037 [год]. Ярослав совершил град великий в Киеве» і т. д. Золоті ворота перелічені серед інших споруд.

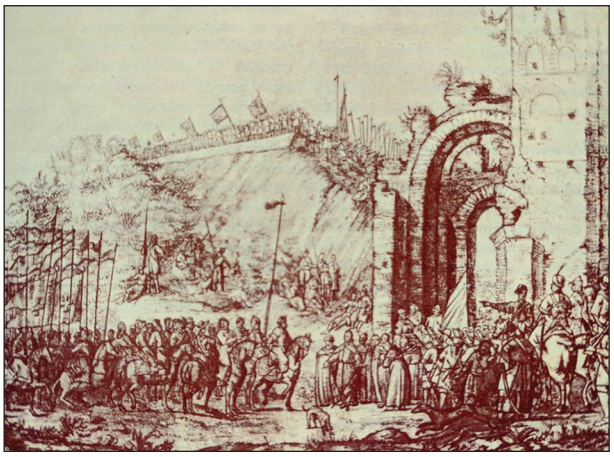

Рис. 1. Золоті ворота, 1651 р., копія з малюнка А. ван Вестерфельда

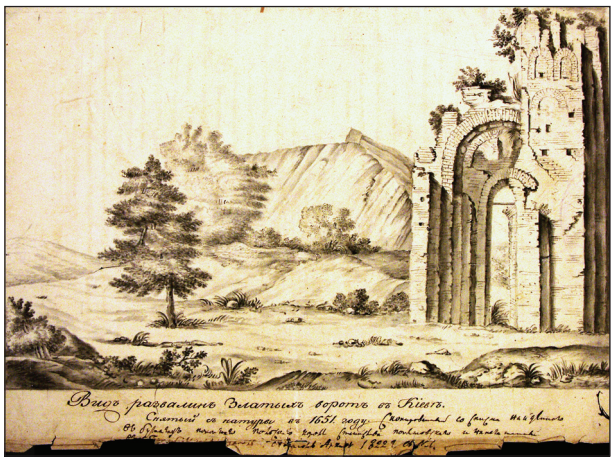

Рис. 2. Золоті ворота, акварельна копія з малюнка А. ван Вестерфельда, зроблена для митрополита Київського Євгенія

вони не відповідали правилам фортифікації та були розібрані (Высоцкий 1982, с. 32).

Усього кілька десятиліть по тому місце літописних Золотих воріт стерлося з пам'яті сучасників. «*В последствии времени место их забыли, а название усвоилось другому входу, вблизи древних врат <...>*» (Закревский 1868а, с. 324), — писав М. Закревський, який до 1829 р. (з нетривалими перервами) мешкав у Києві і не з чуток знав про золотоворітську забутливість киян. А київський митрополит Євгеній (Болховітінов), який відіграв помітну роль у відкритті Воріт, писав у «*Слове <...>. На память освящения храма Св. великомученика Георгия (ноября 26), иже в Киеве у Златых врат <...>*»: «*Где те близ (храма) бывшие Златые врата, не уступавшие, может быть, велелепием Константинопольским <...>? Едва уже и место их нам известно*» (Евгений 1834, с. 472). Граф М. Бутурлін, який неодноразово перебував у Києві та мав тут дуже широке коло спілкування, в своїх мемуарах підтверджував, що саме митрополиту «*обязаны открытием памятников Владимировой и Ярославовой старины, Золотых Ворот,* ***бесследно*** *зарытых до того времени в валу, окружавшем первобытный княжеский город*» (ред. Полякова 2006, с. 421).

В «Истории города Киева» М. Берлинського, написаної наприкінці XVIII ст., і в його ж «Кратком описании Киева», виданому в 1820 р., стародавні Золоті ворота — одна з побіжно згаданих споруд епохи Ярослава Мудрого. В записках мандрівників та протопутівниках Золоті ворота, якщо й згадувалися, то явно поступалися визначним київським «достопамятностям» — церковним святиням. Це не заперечує факту, що навіть до розкопок Воріт культурна еліта виявляла до них інтерес, що добре показала публікація у 1822 р. в журналі «Северный архив» малюнку А. ван Вестерфельда, який закарбував Золоті ворота у 1651 р. З опублікованого малюнка було виготовлено чимало копій; навіть ті, хто не передплачував журнал, теж бажали мати зображення стародавньої київської пам'ятки. Видавець журналу Ф. Булгарін добре відчував кон'юнктуру — з усіх малюнків Вестерфельда з краєвидами Києва 1651 р. він вибрав для публікації та залучення читачів саме зображення Золотих воріт (рис. 1, 2; Смирнов 1908, с. 197—512).

Деякі інтелектуали початку XIX ст., відвідуючи Київ, прагнули побачити хоча б ймовірну ділянку, де могли знаходитися Ворота. «*Осматривали также место, где при Владимире были золотые ворота у въезда в город*» (Лонгинов 1905, с. 552), — згадував приїзд до Києва влітку 1823 р. Н. Лонгінов, який служив у канцелярії графа М. Воронцова. За кілька місяців перед тим місто відвідав доктор словесності, історик, археолог А. Глаголєв. У записках про подорож він згадав давню «*городскую стену* (тобто вал — *Т. А.*), *имевшую золотые ворота*» (Глаголев 1837, с. 90).

Але, наприклад, відомий історик та громадський діяч О. Чертков, будучи в Києві приблизно в цей же час, жодним словом не згадав Золоті ворота, хоча був зовсім поруч — у Софії, біля Десятинної та Трьохсвятительської церков (Чертков 2012, с. 42—44). Приблизне місце знаходження Золотих воріт все ж таки не входило до традиційного маршруту навіть освічених відвідувачів міста, що вже говорити про тисячі простих пілігримів.

Після розкопок 1832 р., незважаючи на збереження безперечного пріоритету за сакральними пам'ятками, відкриті Золоті ворота, звісно, частіше бачили «екскурсантів». Відомий письменник, історик, етнограф В. Пассек ділився враженнями: «*Златые врата, как живописная развалина, невольно приковывают внимание своим видом, прочностию и воспоминаниями*» (Пассек 1840, с. 139). Це дуже цікаве спостереження щодо емоцій, які викликали руїни Воріт: вони були пов'язані з «воспоминаниями», з пам'яттю про минуле. Отже,

нещодавно розкриті з-під насипу Золоті ворота наповнювали навколишній простір символічним змістом, який відсилав до історичного минулого. Пам'ятка, оточена до середини XIX ст. «пустырями и провальями» (Ге 1911, с. 365), вже у 1830-х рр. позначена як «місце пам'яті» Старого Києва.

Втім емоційно-ціннісне сприйняття вже розкопаної пам'ятки не було одностайним, всеосяжним, монохромним. Емоційні стандарти та емоційний досвід окремих соціальних груп (не кажучи вже про окремих індивідуумів) дуже відрізняються. Поетизація та «історизація» руїн навіть в епоху романтизму не мала масового характеру. В популярних присвячених Києву виданнях 1840 — 1850-х рр. був досить одноманітний виклад золотоворітських історичних фактів (див. напр.: Фундуклей 1847). М. Сементовський в «*Киеве и его достопамятностях*» *писав, що його серце "забилось" другою жизнию, — жизнию времен Ярославовых*», але ці почуття викликали Софійський та Георгіївський храми, і лише зазначено, що «*против южного входа в Георгиевскую церковь вдали видны одинокие развалины Золотых ворот*» (Сементовский 1852, с. 151).

Зауважимо, що до середини XIX ст. Золоті ворота можна зарахувати до тогочасного «Старого Києва» з певною умовністю, оскільки вони перебували на межі обжитого міського простору. «*Вся местность за Золотыми воротами — до самой Лыбеди — была полем, на котором росли кустарники глоду и шипшины и паслись городские коровы, а на овраги, на которых теперь Ботанический сад, сваливался навоз и городские нечистоты*» (Лебединцев 1909, с. 314—316), — згадував протоієрей П. Лебединцев, відомий своїми києвознавчими працями.

Утім у 1840 р. історик, перший ректор Університету Св. Володимира М. Максимович помістив малюнок саме «Золотих Врат» на фронтиспис першого випуску альманаху «Киевлянин» (ред. Максимович 1840), наче надавши пам'ятці статус емблеми міста. Щоправда, представлене на обкладинці зображення Воріт у вигляді двох понівечених стін справляє не дуже вигідне враження (рис. 3). Але саме цей іконографічний тип був поширений на той час. Він простежується як основа художніх зображень Воріт навіть тоді, коли вже з'явилися контрфорси (1837 р.), що надало руїнам Воріт більшої монументальності. Деякі видавці не поспішали відступати від раннього іконографічного типу. У дуже популярному виданні 1847 р., випущеному під егідою київського губернатора, мецената І. Фундуклея, відтворено варіант, більш презентабельний порівняно з малюнком у «Киевлянине», але в них явно був спільний «протограф» (рис. 4; Фундуклей 1847, вкладка між с. 46—47).

На жаль, деякі дослідники наводять аналогічні зображення без вказівки джерела.



Рис. 3. Фронтиспіс із зображенням Золотих воріт, альманах «Киевлянин», 1840 р.

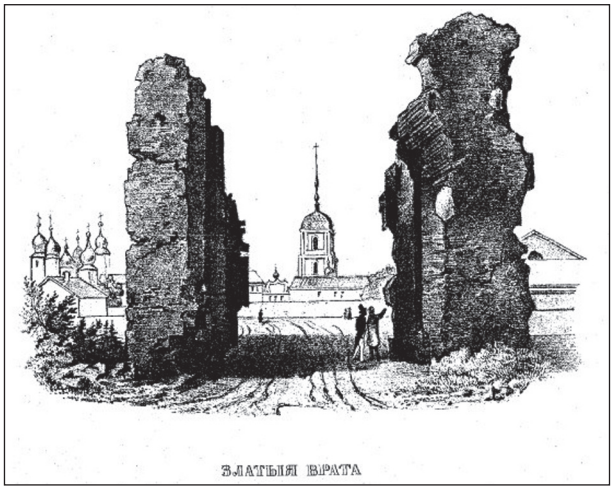

Рис. 4. Зображення Золотих воріт у книзі «Обозрение Киева в отношении к древностям», 1847 р.

Зокрема, в книзі С. Висоцького надруковано малюнок, який дуже близький до малюнку «Обозрения Киева» (Высоцкий 1982, с. 33), але звідки він був запозичений, невідомо. Проте зрозуміло, що таких схожих зображень було чимало.

Відповісти на питання про автора цього раннього золотоворітського іконографічного канону дозволяє надзвичайно цікавий предмет — мідна пластина, на одному боці якої зображення Золотих воріт (рис. 5), виконане масляними фарбами і дуже близьке до згаданих вище малюнків в «Обозрении Киева» та в



Рис. 5. Золоті ворота на мідній пластинці, виготовленої на замовлення К. Лохвицкого



Рис. 6. Напис на зворотному боці мідної пластинки

книзі С. Висоцького, а на іншому боці пластини гравірований напис, що якраз і прояснює питання (попри те, що на наявному в нашому розпорядженні фото він погано читається), яке нас цікавить [1] (рис. 6). Немає сумнівів, що напис був вигравійований на замовлення К. Лохвицького, мабуть, тим же гравером, який виконував його аналогічні замовлення для мідних пластин на «Крест Апостола Андрея Первозванного» та ін. (див. напр.: Ананьева 2013, с. 256—270) У написі на золотоворітській пластині наведено фразу, нібито вимовлену імператором Миколою I — «Памятник достойный сохранения», а також вигравіровано: «*Соискатель Общества истории и древностей российских 5 класса Кодрат Лохвицкий*». Картина на пластині з видом Золотих воріт, у свою чергу, очевидно, є реплікою з численних акварелей К. Лохвицького, які він під час та після розкопок розсилав високопоставленим особам (рис. 7).

1. «Мемориальная медная пластина с живописным изображением Золотых Ворот в Киеве; с гравированным изречением Николая I на обороте. [1830-е гг.]. Медь, масло» — була представлена на аукціоні. Див.: https://www.litfund.ru/auction/371/45/

В. Пассек, якого руїни «приковывали <...> воспоминаниями», у своїх записках зазначав, що «Златые врата <...> отысканы учеными людьми» (Пассек 1840, с. 149, 150). Очевидно, він мав на увазі саме К. Лохвицького. «Изыскатель древностей» охоче виступав у ролі гіда на місцях своїх розкопок. С. Маслов, письменник, агроном, редактор «Земледельческого журнала», який відвідав Київ у 1830-х роках, згадував: «*Перед отъездом моим, я познакомился с почтенным киевским археологом статским советником Лохвицким; с ним ездил я осматривать открытые им золотые врата <...> О древностях Киева он говорит с энтузиазмом*» (Маслов 1839, с. 48).

Ентузіазм К. Лохвицького відігравав величезну роль у (говорячи сучасною мовою) популяризації Золотих воріт. Він з надзвичайною активністю поширював новину про своє відкриття та про височайше схвалення знахідки. Сам один, перевершуючи зусилля багатьох, він перетворив листування на «засіб масової інформації», сповіщаючи про свій успіх та необхідність «дальнейшего исследования сей царственной древности» (Оглоблин 1891, с. 147). Виготовлення та розсилання зображень Золотих воріт «візуалізували» археологічну подію [2].

26 листопада 1832 р. київський археолог написав листа імператору: «*Высочайшая воля Вашего императорского величества мне еще формально не объявлена*», — повідомляв К. Лохвицький. Йшлося про Золоті ворота і усний вердикт імператора, що пам'ятку слід було зберігати. «*Кому я должен сдать сей памятник для хранения? и продолжать ли систематически раскрытие древностей?*» (НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22950, арк. 9), — запитував археолог царя. Але відповіді не отримав. Лист був надісланий з Петербургу назад місцевому генерал-губернатору В. Левашову.

«*Внимание Вашего сиятельства на мои посильные раскрытия древностей исторических в Киеве* ***на свой счёт*** *проникло и воскресило в душе моей жизнь благоговеть и любить святую добродетель Вашего сиятельства*, — звертався у жовтні 1833 р. до В. Левашова любитель старожитностей, який усвідомив, що порушувати епістолярну субординацію не дозволено навіть йому. — *После сего удостоверения не смею утруждать Вас, великодушный граф! моею прозьбою о себе, проницая в справедливость, сияющую во всех делах Ваших и все то что видите на деле доказанное трудом и пользою в отыскании* ***государственных древних имуществ Золотых ворот*** *и церкви, доложете лично всеавгустейшему монар-*

2. Ми не зупиняємося детально на організації розкопок і мотиваційній складовій археологічних зусиль чиновника 5-го класу К. Лохвицького, оскільки розглядали ці сюжети в попередніх публікаціях. (див.: Ананьева, Абрамова 2007; Ананьєва 2020).



Рис. 7. Золоті ворота, малюнок К. Лохвицького, адресований київському військовому губернатору О. Гурьєву, 1835 р.

ху, изливающему блага-верно-подданных за заслуги» (НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22951, арк. 56 зв.). У цьому витіюватому тексті цікавим є нагадування, що розкопки Воріт велися власним коштом К. Лохвицького; влада не взяла на себе витрати для відкриття пам'ятки, хоча, як бачимо, археолог прагнув надати своїй знахідці державного статусу. Немає ознак, що ситуація змінилася з появою в Києві в 1835 р. Тимчасового комітету для дослідження старожитностей.

Створенню Комітету передував цікавий для нашої теми епістолярний полілог. Розпочато його було 27 липня 1835 р. листом-запискою «О древних памятниках, в западных губерниях открываемых» міністра народної освіти графа С. Уварова на ім'я царя (ЦДІАК, ф. 707, оп. 1, од. 773, арк. 5—7).

С. Уваров — автор тріади «православ'я, самодержавство, народність», що стала основою державної ідеології (в літературі — теорія офіційної народності), зазначав у Записці, що стародавні пам'ятки є «очевидным доказательством прав империи на владение страною, искони принадлежавшею благословенному племени Св. Владимира». Особлива роль відводилася Києву, оскільки «*(п)амятники его, пощаженные веками, не многочисленны, но древностию своею превосходят все имеющееся*».

С. Уваров виклав програму дослідження та збереження київських пам'яток, яка була далекою від реальності та перетворювала місто на заповідник. Але з початку, на його думку, слід було «*такие предметы* (старожитності — *Т. А.*) *ограждать и даже покрывать от влияния непогод и приставлять к ним караул. Теперь открыты в том же Старом Киеве так называемые* ***Золотые Ворота*** *<...>. Чем драгоценнее, чем реже такие находки, тем более должно принимать старания к сохранению найденного в целости*» (ЦДІАК, ф. 707, оп. 1, од. 773, арк. 6). Читаючи ці фрази, важко позбутися відчуття, що вони написані під впливом листів К. Лохвицького, оскільки ледве не повторюють слова археолога, який неодноразово звертався до міністра.

Пряма реакція царя залишилася поза документами, але ідеї С. Уварова викликали швидку реакцію київського військового губернатора, якому надіслали копію Записки. Не вступаючи в полеміку із впливовим міністром, В. Левашов виклав реальні та вигадані обставини, які у підсумку мали поховати ініціативи С. Уварова. Губернатор вважав передчасним навіть створення «особого Комитета», пояснюючи це відсутністю «чиновников, знающих сие дело». Втім після відкриття Університету (1834 р.) цей аргумент не спрацьовував і, розуміючи це, В. Левашов заздалегідь пропонував, щоб люди, які займатимуться відкриттям старожитностей, перебували у підпорядкуванні попечителя учбового округу, а не губернської влади.

Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у місті Києві було створено в 1835 р. при Університеті Св. Володимира. Очолив Комітет попечитель Київського учбового округу Є. фон Брадке. У його розпорядження надавалася щорічна сума 1500 рублів — «для изыскания древностей», унаслідок чого обговорювалася фінансова звітність Комітету (НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22953, арк. 6—6 зв.). Останній мав очолити та організувати діяльність з розкриття стародавніх пам'яток, надати їй характеру офіційно санкціонованої, що призводило до додаткового бюрократичного навантаження. Обов'язки Комітету не були підкріплені необхідним владним ресурсом. Університетські професори були чиновниками, залежними від начальницької волі губернатора, міністра тощо.

Отже, незважаючи на ідеї міністра освіти, було реалізовано інший проект, який утворив не надто дієздатний розклад сил: відповідальні за пам'ятки члени університетської корпорації залежали від рішень губернатора, який первісно не схвалював створення Комітету. Ситуація була би патовою, якби не чиновник 5-го класу К. Лохвицький, який розкопав Золоті ворота на свої та зібрані «по подписке» кошти і мав твердий намір отримати престижну винагороду.

Автор написів не обмежувався мідними табличками, він хотів увічнити своє ім'я біля Золотих воріт поряд з іменами царя та князя Ярослава Мудрого. Губернатор, переадресовуючи клопотання К. Лохвицького щодо золотоворітського напису Тимчасовому комітету, писав: «*По совершенном открытии в Киеве чиновником 5-го класса Лохвицким, так называемых золотых ворот, признанных Высокопреосвященнейшим митрополитом Евгением теми самыми златыми вратами Ярославыми* (так в оригіналі — *Т. А.*), *с коих снятый в 1651 году вид найден в бумагах покойного короля польского Станислава Августа Понятовского* <...> *оказывается необходимость в начертании при сих вратах на особой доске надписи, которая бы служила каждому путешественнику ясным указанием Исторической знаменитости и глубокой древности сего памятника*» (НБУВ ІР, ф. ІІ, од. 22952, арк. 1—1 зв.). Тобто йшлося про створення змістовного міні-наративу колективної пам'яті, призначеного «каждому путешественнику» та покликаного долучити киян і мандрівників до кола тих, хто вже визнає або ще ви́знає «Историческую знаменитость и глубокую древность» пам'ятки. Цей знаменний факт не можуть (в рамках нашої теми) знецінити навіть подальші події, коли історія з написом набула гротескних рис і тяглася аж до 1842 р. [1]

Мідні таблички з написами на звороті зображення Воріт були приватною ініціативою та виготовлялися з блискавичною швидкістю. На вирішення питання про публічний напис знадобилося вісім (!) років...

* * *

Відкриття Золотих воріт було єдиним випадком, коли у К. Лохвицького з'явився не конкурент і суперник, а сподвижник, який підключився до просування золотоворітської пам'ятки-проекту.

Через два роки після відкриття Воріт, в 1834 р. була опублікована книжка з багатослівною (за звичаєм тих часів) назвою: «*Златые врата Ярославовы в Киеве, сооружённые в начале XI в. и открытые из земли в 1832 году с точным видом и историческим описанием оных*». Практично водночас вийшла друга книжка того ж автора, теж присвячена стародавньому місту: «*Киев в начале своего существования, блеске, славе, величии, разрушении и возобновлении; с историческим описанием двух первых церквей, сооружённых равноапостольным князем Владимиром, по восприятии святого крещения в 989 году, и существующих поныне в Киеве, с планом и видами оных церквей*». Цікавим є вже сам факт появи одразу двох невеликих книжок, присвячених Києву, його історії та стародавнім пам'яткам — збереженим, а також виявленим під час археологічних розкопок. Однак в історіографії він залишався непоміченим.

Обидва твори належали перу одного автора — Миколи Самойлова (1834a; 1834b). Це ім'я в літературі зустрічається вкрай рідко, відомості про М. Самойлова відсутні. Один з перших і дуже нечисленних на той час авторів творів про київську минувшину виявився вилученим з поля зору дослідників.

Він не привернув увагу навіть такого метра історіографії як В. Іконнікова, який у книзі-нарисі «Киев в 1654—1855 гг.» зазначав, що в 1830-х роках «интерес к изучению киевской старины выразился в целом ряде изданий, посвящённых собственно Киеву, его истории и древностям», проте книжки М. Самойлова навіть не згадав (Иконников 1904, с. 268) [2]. У двотомній праці М. Каргера «Древний Киев», «Златых врат» М. Самойлова немає ні в розділі з історії археологічного вивчення, ні в розділі про давні оборонні споруди Києва.

Наскільки нам відомо, єдиним, хто приділив увагу «Златым вратам» М. Самойлова у своїй книзі про цю саму пам'ятку, був С. Висоць-

1. Про справу «О составлении приличной надписи к Златым вратам Ярославовым и об исправлении повреждений в доске с надписью, повешенной на Златых вратах» див.: (Ивакина 2007; Оглоблин 1891).

2. Навіть в «Опыте русской историографии» в бібліографічному посиланні згаданий лише «Киев в начале своего существования...» (Иконников 1891, с. 272), про книжку «Златые врата <...>» не сказано.

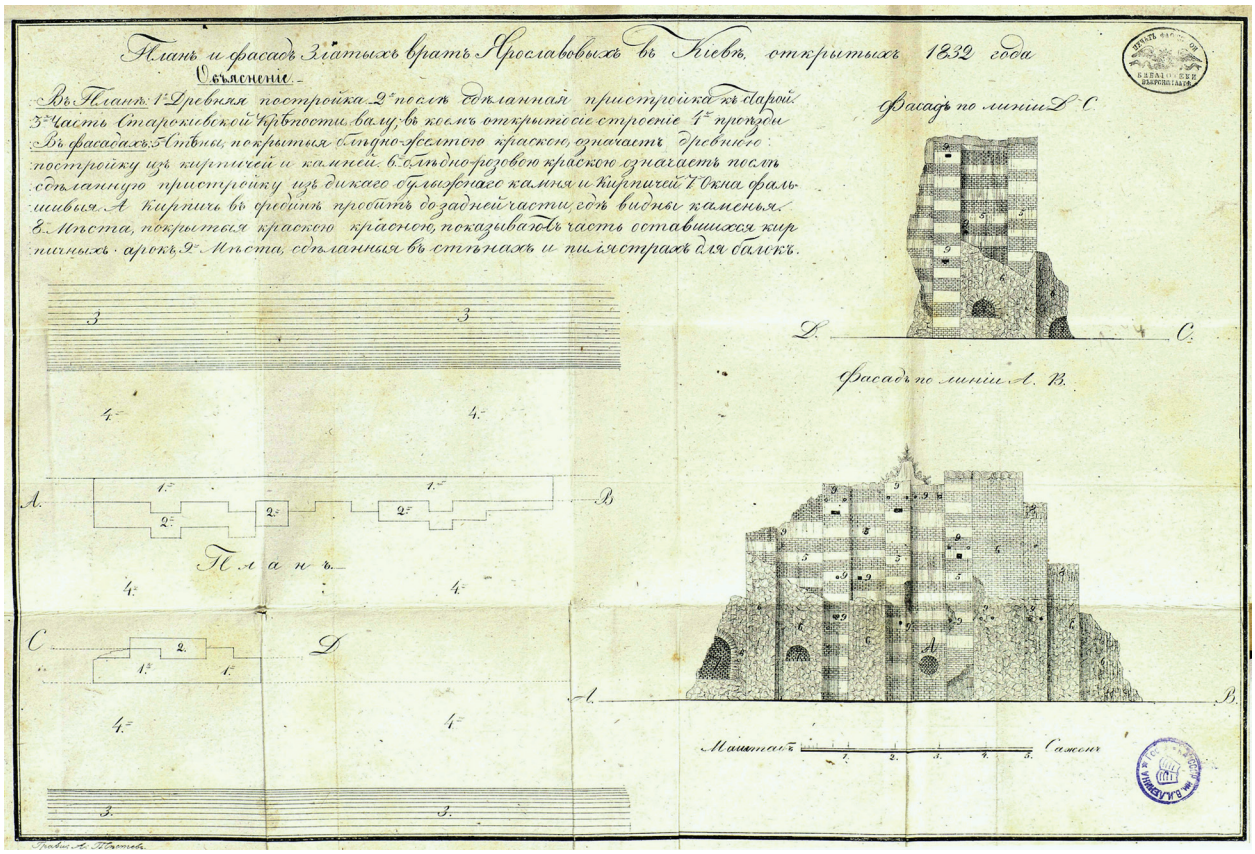

Рис. 8. Креслення М. Самойлова, надруковані в його праці

кий (Высоцкий 1982). Він відзначив важливу деталь — перший твір про Золоті ворота було написано «по свежим следам и под сильным впечатлением от раскопок К. Лохвицкого». Найбільшою заслугою М. Самойлова С. Висоцький вважав «*сделанный им обмерный чертёж Золотых ворот, помещённый в его работе и выполненный им собственноручно, о чем свидетельствует сопроводительная надпись. Этот обмер (фасады восточной и западной стен и план), хотя и далёк от современных требований к археологическим чертежам, все же является шагом вперёд по сравнению с рисунками К. Лохвицкого*» (рис. 8; Высоцкий 1982, с. 37). Інформація про самого М. Самойлова і тут відсутня.

Брак уваги до особи М. Самойлова, ймовірно, пов'язаний з науковою незатребуваністю його праць. Нам не зустрілися цитати з них, за одним, дуже показовим, винятком — у знаменитому «Описании Киева» М. Закревського. Щоправда, навіть у другому виданні популярної книги (1868 р.) прізвища Самойлова немає в іменному покажчику, оскільки в тексті воно назване лише в бібліографічному посиланні: «*См. еще книгу <...> Николая Самойлова. <...> Много отступлений, не нужных к делу и известных уже по истории*» (Закревский 1868b, с. 120). Навряд чи ця характеристика є справедливою, адже у першій половині 1830-х рр. про Золоті ворота було відомо зовсім не так багато.

Можна вирішити, що М. Закревський тільки для повноти бібліографії згадав книжку, втім він запозичив саме з неї, практично не змінивши жодного слова, опис відкритих у 1832 р. Золотих воріт, повністю довіряючи відомостям М. Самойлова щодо розмірів стін, плінфи, особливостей кладки, будівельної техніки, виду відкритих руїн («бледно бланжевый» колір «*греческого цемента <...>, составленного из раковистой извести с толчёным камнем*» тощо). Тобто, висловившись про книгу критично, насправді М. Закревський визнавав корисність та достовірність роботи попередника. Запозичивши потрібні відомості з праці М. Самойлова без чіткої вказівки на джерело, та ще й висловившись так зневажливо про книжку, М. Закревський побічно сприяв забуттю одного з вельми прикметних персонажів ранньої історії києвознавства. Ґрунтовна двотомна праця М. Закревського, яка досі залишається настільною книгою істориків Києва, остаточно загасила інтерес до твору його тезки.

Тим часом питання, ким був цей загадковий автор, викликає не марний інтерес, навіть безвідносно до змістовності його книг. М. Самойлов виявився одним із тих, хто відчув тенденцію до розвороту історичних зацікавлень у бік «внутрішньої» історії, що позначилася саме в 1830-і рр. (Боярченков 2012), його ім'я має перебувати серед першопрохідників в царині історичного знання про Київ.

Як слушно зауважив С. Висоцький, М. Самойлов писав книжку «под сильным впечатлением от раскопок». Але не лише від них. Він був допитливим і кмітливим, хотів на власні очі побачити те, про що писав, прагнув особисто брати участь у осягненні минулого, виявити історичні пласти в навколишньому світі та долучитися до них. При цьому його твори значною мірою мали аматорський характер, були не зовсім самостійними, позбавлені критики джерел. Але це не применшує заслуг автора, який жив у той час, коли далеко не всі мали дар і навички «помічати» давнину. Ці якості були важливими у Києві, де, за словами М. Берлінського, «*едва остались признаки прежнего его бытия, и то* ***для наблюдательного, любопытного ока***» (Берлинский 1991, с. 29).

У Києві першої третини XIX ст. підготувати публікацію про старожитності та археологічні відкриття здатні були лише дві людини: митрополит Київський Євгеній (Болховітінов), відомий своїми працями з церковної історії та енциклопедичними знаннями, зокрема, звичайно, й про старожитності; і вже згадуваний історик Києва та педагог Максим Федорович Берлінський.

К. Лохвицький, перо якого було гостро заточене для офіційних паперів, але зовсім не було здатне на виклад «абстрактних» сюжетів, уважно стежив за найменшими проявами того, що, на його думку, могло бути зазіханням на його інтереси як «автора» археологічного відкриття.

Як же вдалося М. Самойлову, невідомому «варягу», явно сторонній для міста людині провести на розкопі значний час, зробити обміри, креслення, отримати потрібну інформацію? Все це сталося відкрито, з відома К. Лохвицького, за його участі, а вихід книжки М. Самойлова Кіндрат Андрійович сприйняв з невластивим йому в таких випадках спокоєм. Ця ситуація нетипова для К. Лохвицького, який ревно і войовничо стежив за недоторканністю своїх пріоритетів.

На час приїзду до Києва на рахунку М. Самойлова вже було кілька творів. У 1829 р. єнісейський купець Микола Степанович Самойлов подав до Товариства історії та старожитностей при Московському університеті «Описание Далматовского Успенского монастыря в Шадринске» (Труды… 1837, с. 133). Опис справив добре враження і було вирішено опублікувати його в «Летописях» Товариства, а сам автор став його «соревнователем». Втім він вважав за краще видати свій твір окремою книжкою (1830). Сибірському купцю було не обтяжливо одарувати примірниками «Исторического описания» як бібліотеку Товариства, так і всіх його членів. У 1830 р. М. Самойлов опублікував «Историческое описание Введенской Островской пустыни Владимирской губернии» (Самойлов 1830).

Секретарем Товариства історії та старожитностей на цей час був майбутній цензор книги про Золоті ворота — І. Снєгірьов, професор університету, історик, відомий фольклорист, укладач найдокладнішого опису московських церков та монастирів. І. Снєгірьов листувався з митрополитом Київським Євгенієм. Саме у листі митрополита до І. Снєгірьова від 21 вересня 1830 р. зустрічаємо згадку: «*Господину Самойлову мое почтение. Теперь в дворянстве больше будет писать*» (Письма … 1871, с. 118). Митрополиту як почесному члену Товариства історії та старожитностей [1], напевно, було відомо про праці М. Самойлова. Фраза свідчить, що Євгеній дуже прихильно поставився до них і був радий просуванню М. Самойлова соціальними сходами — отриманню особистого дворянства.

Енергійний купець-сибіряк не обмежувався захопленням минулим, він уважно стежив за подіями, що відбуваються, відгукуючись і на них власними творами. Впродовж 1829—1831 рр. по всій країні лютувала епідемія холери. М. Самойлов зібрав та узагальнив величезну кількість інформації, статистичних даних, бюлетенів, розпоряджень влади, урядових указів, і все це помістив у своїй книжці «Исторические записки сибиряка о холере в Москве» (1831 р.). Десятки конкретних історій про добровільну самовіддану допомогу, жертовну працю лікарів — все це описано М. Самойловим із середини подій, названі конкретні імена, незалежно чи то представники вищого світу, чи кріпаки.

У січні 1832 р. М. Самойлов подарував книжку про епідемію Товариству історії та старожитностей і одразу запропонував нову тему — «сочинить сведение: О начале и происхождении хлебного вина и винокурения в России», що було визнано «достойным внимания» (Труды… 1837, с. 162). Очевидно, саме для збору матеріалу він вирушив до Києва. У всякому разі, 18 травня 1832 р. митрополит Євгеній писав І. Снєгірьову: «*Ваш соревнователь Самойлов определился на службу в Киев. Он собирает историю о русских кабаках и русской винной продаже!*» (Письма… 1871, с. 125).

Проте за три дні перед цим сам Євгеній отримав листа від М. Самойлова, в якому той приносив «*чувствительнейшую мою благодарность за одолжение книги: Опыт повествования о древностях русских (йдеться про: Успенский 1811—1812), что нужно, я из оной извлёк и при сем возвращаю*», — писав М. Самойлов (Архив СПб ИИ РАН, ф. 238, оп. 2, к. 341, ед. 35, л. 4).

Отже, на 23 травня, коли розпочалися розкопки Золотих воріт, М. Самойлов уже був особисто знайомий із митрополитом, брав у нього

1. 19 вересня 1811 р. тодішній єпископ Вологодський Євгеній був прийнятий в соревнователі, а 2 жовтня 1816 р., вже будучи архієпископом Псковським — у почесні члени Товариства.

книги, спілкувався та, вірогідно, вже починав працювати над книгою «Киев в начале своего существования <...>».

Можна припустити, що весь 1832-й рік М. Самойлов залишався в Києві. Принаймні, у грудні саме з Києва від нього були отримані нові дари Товариству історії та старожитностей (Труды… 1837, с. 201). А у лютому 1833 р., теж перебуваючи в Києві, Микола Степанович повідомляв московським дослідникам старожитностей про свою нову ідею. На засіданні 25-го числа зачитали «*от соревнователя Общества Н. С. Самойлова, из Киева, представление об открытии г. Лохвицким в Киеве Золотых ворот <...> и о желании г. Самойлова составить описание воротам; при сем прилагает план оным, снятый с натуры г. Лохвицким <...>. Определено: принять сие приношение и предложение с достодолжною благодарностию*» (Труды… 1837, с. 203—204).

Як йому вдалося в такий короткий час подолати всі бар'єри, зокрема особистісні? Вихідцю із заможного сибірського купецького клану, добре освіченому, культурному М. Самойлову було неважко знайти підхід до любителів старожитностей. Корисними та ефективними навичками в його різнобічній діяльності стали засвоєні в купецькому середовищі такі форми соціальних відносин як мережевий дарообмін, що успішно впроваджувався у різних сферах суспільного життя, оскільки дар є універсальним інструментом взаємодії. Такий важливий соціальний інститут як мережі особистих стосунків, що підтримуються шляхом матеріальних та символічних обмінів, разом із сімейними, родинними стосунками, впливали на всі сфери життя. Археологія, яка перебувала на початку XIX ст. на етапі свого становлення і для успіху в якій були потрібні колективні зусилля та комунікація учасників, у пошуках засобів для налагодження донаукових взаємодій неминуче спиралася на мережі особистих зв'язків. Невипадково ці практики також посідали помітне місце у діяльності К. Лохвицького.

Здатність М. Самойлова встановити довірчі стосунки з місцевими «изыскателями древностей» було важливим чинником успіху його задумів. Він зумів знайти підхід до всіх київських любителів старовини, від яких залежав доступ до потрібної йому інформації та матеріалів, незважаючи на складні міжособистісні стосунки київських колег.

У його розпорядженні була чудова бібліотека митрополита Євгенія. У книзі М. Самойлова про Золоті ворота є посилання на літописи, Пролог, Синопсис, праці В. Татіщева, М. Карамзіна, М. Полевого, М. Берлінського, «Путешествие» митрополита Платона (Левшина), малюнки Вестерфельда в «Северном архиве». У Софійському митрополичому будинку М. Самойлов міг отримати всі необхідні для роботи посібники, не виключаючи рекомендації та поради самого митрополита.

М. Самойлов близько познайомився з істориком Києва, одним із небагатьох на той час знавців міста М. Берлінським. 23 жовтня 1832 р. Берлінський записав у щоденнику: «*Читал свою историю о Киеве для Золотых ворот выписки*» (НБУВ ІР, ф. 175, од. 1057, арк. 38), є запис і про візит до М. Самойлова. У вересні 1833 р. історик отримав у дарунок від М. Самойлова старовинні монети (ЦДІАУК, ф. 228, оп. 2, од. 18). Підношення для нумізматичної колекції Берлінського відбулося через кілька тижнів після того, як М. Самойлов відправив московському Товариству «*Известие о находящихся в Киевской казённой палате грамотах, крепостях и записях и других документах на владения Киевопечерской Лавры и прочих монастырей*» (Труды… 1837, с. 208). Важко уявити, що за порівняно короткий час М. Самойлов у новому для себе місті та оточенні, пишучи дві книжки, освоюючи великий пласт джерел та літератури, замальовуючи та вимірюючи Золоті ворота, оглядаючи інші пам'ятки, встиг ще й зорієнтуватися в архіві Казенної палати. Але відомо, що граф М. Румянцев, для якого М. Берлінський був головним інформантом щодо київських старожитностей, просив історика «прислать копию с каталога документов, хранившихся в киевской казённой палате» (Иконников 1891, с. 191). Можна припустити, що М. Берлінський надав у розпорядження М. Самойлова вже готовий «каталог документів», складений для М. Румянцева, який або не отримав, або не встиг скористатися ним, оскільки справа була незадовго до смерті графа [1]. Дарування монет М. Берлінському фактично було віддарюванням за символічний капітал (знання), наданий М. Самойлову істориком.

Однак для написання книжки про Золоті ворота першорядне значення мало знайомство з К. Лохвицьким. Прокласти цей «канал знайомства» було найбільш проблематично. Варто було археологу-аматору побачити в будькому конкурента, як він обрушував на «суперника» потік кляуз та доносів (див. про це: Ананьєва 2021).

М. Самойлов за родом своєї діяльності багато спілкувався з різними людьми, добре володів як комунікативними навичками, так і необхідною практичною психологією спілкування. З К. Лохвицьким було досягнуто повного порозуміння. М. Самойлов став посередником між історичним Товариством та археологом-аматором, який вважав високопрестижною свою причетність до кола вчених. Крім статусного, тут був і глибоко особистісний вимір. Товариство створювалося 1804 р. за участі першого (виборного) ректора Московського університету Х. Чеботарьова, який став першим головою То-

1. Граф М. П. Румянцев помер 3 січня 1826 р.

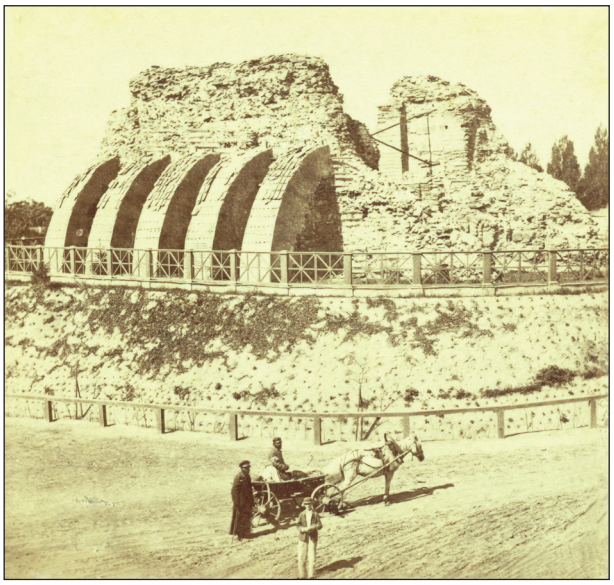

Рис. 9. Золоті ворота, 1870-ті рр.

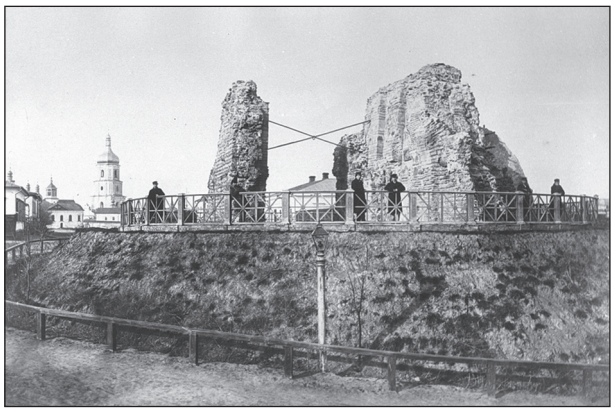

Рис. 10. Золоті ворота, фото Ф. де Мезера

варіства. А К. Лохвицький з раннього віку виховувався в родині Х. Чеботарьова, який прийняв його «как сына» (Терновский 1863, с. 169). Почуття синівської вдячності до подружжя Чеботарьових і родинні стосунки з їх дітьми Кіндрат Андрійович зберігав усе життя.

Можна припустити, що зближенню з К. Лохвицьким допомогла наявність спільних московських знайомих, серед яких був зять Х. Чеботарьова відомий лікар М. Мудров, згаданий у книзі М. Самойлова про епідемію холери.

Нарешті, М. Самойлов і К. Лохвицький, незважаючи на їхні явні відмінності, мали схожий мотиваційний стрижень. Для обох заняття старожитностями були соціальним ліфтом, який піднімав їх на більш високі статусні поверхи. Це не виключає захопленості та великих зусиль у працях. Але не забуватимемо, що початкова мета поїздки М. Самойлова до Києва — історія питних закладів та винокуріння. Як і у випадку з К. Лохвицьким, Золоті ворота були наче «випадковою знахідкою» для М. Самойлова, а до роботи його підштовхнув митрополит Євгеній. Щоб остаточно переконатися в цьому, достатньо порівняти «Златые врата» з творами про Іллінську церкву Є. Остромисленського та про Іринінську церкву К. Каневського (Остромысленский 1830; Каневский 1836), написаними в Київській духовній Академії під керівництвом та за програмами митрополита. У всіх трьох роботах видно «руку» їхнього куратора, єдину схему, використання археологічних даних як джерела поряд з письмовими тощо.

Влітку 1833 р. робота над «Златыми вратами Ярославовыми в Киеве <...>» була в розпалі, К. Лохвицький надавав автору всю необхідну інформацію, а М. Самойлов сумлінно вказував у виносках: «Сообщено г. Лохвицким».

Успішно організовані М. Самойловим «канали знайомства» перетворили для нього роз'єднаних (у деяких випадках — антагоністів) київських любителів старовини на специфічне локальне середовище, яке по відношенню до нього показало солідарну поведінку толерантності та підтримки, тобто М. Самойлов сформував стосунки, характерні для соціальних мереж. Саме такі стосунки виявилися основним соціальним капіталом, одночасно створеним та зароблениим М. Самойловим.

Достеменно відомо, що вже в жовтні 1834 р. обидві книги М. Самойлова в Києві вивчали дві людини, яких незмінно називають, коли йдеться про початок київської археології: М. Берлінський та «будівельник» нової Десятинної церкви О. Анненков передавали один одному та читали праці купця-історика (НБУВ ІР, ф. 175, од. 1057, с. 41). Коло читачів напевно було значно ширше. М. Самойлов завжди охоче дарував свої твори. Золоті ворота — «*Памятник драгоценный и находку важную*» (М. Самойлов) — відкривали для себе всі, хто брав у руки книжку в Києві та далеко за його межами.

Дві приватні особи, два непересічні герої свого часу, що прагнули популярності та успішної кар'єри — чиновник-археолог і купець-автор опинилися в Києві в ролі мнемонічних а́кторов, які, відкриваючи з-під землі стародавні руїни, роздаровуючи їхні зображення та знайдені речі, водячи до них глядачів, пишучи книгу про їхню історію, турбуючи владу своїми вимогами повісити «пристойний» напис — створювали основи для публічної комеморації.

У риториці столичної влади (міністр С. Уваров) звучало політико-ідеологічне замовлення на пам'ятки старовини, але важко помітити активну реакцію на нього місцевої управлінської еліти (губернатори В. Левашов, а з 1835 р. — О. Гурьєв). Не став активним промоутером київських пам'яток і Тимчасовий комітет, створений для їхнього дослідження. Певним винятком була Десятинна церква, пов'язана зі зростаючим історичним «культом» Хрестителя Русі князя Володимира (ім'я Володимира було надано Університету, названо вулицю, невдовзі виникла ідея створення пам'ятника). Ярославові

Золоті врата були швидше на периферії владної опіки. Ризикнемо припустити, що якби не археологічні амбіції К. Лохвицького, Золоті ворота зникли б разом зі зритим стародавнім валом.

Але дві людини, які відкрили ворота і написали книжку про них, змусили всі наступні 190 років пам'ятати про минуле, захищати його сліди, під тиском нових ентузіастів піклуватися про них (рис. 9).

Щоправда, говорячи про двох героїв золотоворітської історії початку XIX ст., не забуватимемо того, хто не лише спрямовував невгамовну енергію обох, а й відкрив нову епоху в історичному вивченні Києва — рік 190-річчя перших розкопок Золотих воріт співпадає з 255-річним ювілеєм митрополита Євгенія (Болховітінова).

* * *

«*Потомство будет отыскивать исторические места только по планам и преданиям. Для чего Златые Врата не охраняются от непогоды и преданы поруганию черни? Какое равнодушие к остаткам святой древности!.. <...> Но к чему бесплодные вопросы и вопли!*» (Гордиевский 1902, с. 80) — викликував М. Закревський в листі до протоієрея П. Лебединцева. Його алармістське пророцтво не справдилося. Втім, читаючи змістовну, побудовану на численних джерельних свідченнях статтю про життя пам'ятки наприкінці XIX — у XX ст. (Ивакина, Абрамова 2011), щиро дивуєшся, що Ворота вціліли, зазнавши профанне варварство та владну байдужість, глобальні соціальні потрясіння та бойні.

Одним із важливих факторів їх збереження, на нашу думку, стало те, що Золоті ворота не були і, сподіваємося, ніколи не стануть об'єктом руйнівних «війн пам'яті». Вони мають іншу місію. Феномен Золотих воріт полягає в тому, що навколо пам'ятки *оборонної* архітектури утворилася та панувала комеморативна злагода, зрештою — атмосфера неповторного київського миру (рис. 10).

P. S. За 190 років опубліковано три (!) невеличкі книжки про Золоті ворота... На Золотих воротах є табличка з написом, який увічнює пам'ять про Мінрегіонбуд України. Мрія Кіндрата Лохвицького поки що не здійснилася...

ЛІТЕРАТУРА

Ананьева, Т. 2013. Между божественным и профанным: забытая находка 1830-х годов — киевский «Крест» Апостола Андрея Первозванного. В: Мицик, Ю. А. (ред.). *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, ІІІ: Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Є. К. Редіна (1863—1908). Київ, с. 256-270.

Ананьева, Т., Абрамова, И. 2007. «Памятник достойный сохранения»: к 170-летию археологического открытия Золотых ворот в Киеве. *Киевский альбом: исторический альманах*, 5, с. 5-13.

Ананьєва, Т. 2020. Відкриття київських церковних старожитностей та економіка престижу в першій половині XIX століття. В: Скочиляс, І., Яременко, М. (ред.). *В орбіті християнської культури. Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі (Київ, 25—26 жовтня 2018 р.)*. Львів: Український католицький університет, с. 159-178.

Ананьєва, Т. 2021. Відомий невідомий дослідник Десятинної церкви: до 195-річчя розкопок храму, проведених архітектором Миколою Єфимовим. *Opus mixtum*, 8, с. 13-30.

Архив СПб ИИ РАН. *Архив Санкт-Петербургского Института истории Российской академии наук*, ф. 238, оп. 2, к. 341, ед. 35.

Берлинский, М. Ф. 1991. *Краткое описание Киева*. Репринтное издание. Киев: Час.

Бондарець, О. 2002. До специфіки історії розвитку археологічних знань. *Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія»*, 20—21: Теорія та історія культури, с. 46-53.

Боярченков, В. В. 2012. Провинциальные исследователи старины в российском историографическом пространстве середины XIX века. В: Дмитриев, А. Н. (ред.). *Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом. Коллективная монография в честь профессора И. М. Савельевой*. Москва: Высшая школа экономики, с. 258-279.

Высоцкий, С. А. 1982. *Золотые ворота в Киеве*. Киев: Наукова думка.

Гапич, Л., Іванова, І. 2021. *Золоті ворота як уособлення сили та незалежності України* (online). Київ: Цифрова бібліотека «Київ». Режим доступу: https://dlib.kiev.ua/zoloti (Дата звернення 31 травня 2022).

Ге, Н. Н. 1911. Киевская Первая гимназия в сороковых годах. *Искусство: живопись, графика, художественная печать*, 8—9, с. 365-378.

Глаголев, А. Г. 1837. *Записки русского путешественника, А. Глаголева, с 1823 по 1827 год*. I: Россия. Австрия. Санкт-Петербург: Императорская Российская Академия.

Гордиевский, И., свящ. 1902. Предисловие. Письма Н. В. Закревского к протоиерею П. Г. Лебединцеву. *Киевская старина*, 78 (июль—август), с. 77-94.

Евгений (Болховитинов, Е. А.), митроп. 1834. *Собрание поучительных слов...: в 4-х частях*. III. Киев: Киево-Печерская Лавра.

Закревский, Н. 1868a. *Описание Киева*. 1. Москва: В. Грачев и Ко.

Закревский, Н. 1868b. *Описание Киева*. 2. Москва: В. Грачев и Ко.

Ивакина, Л. 2007. Архивные документы о сохранении руин Золотых ворот после их открытия в XIX ст. В: *Софійські читання. Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника "Софія Київська" та сучасні тенденції музейної науки» (м. Київ, 24—25 листопада 2005 р.)*. Київ: Академперіодика, с. 280-286.

Ивакина, Л., Абрамова, И. 2011. Проблемы сохранения Золотых ворот в Киеве в первой половине XX века. *Київська старовина*, 2, с. 3-12; 3, с. 66-81.

Иконников, В. С. 1891. *Опыт русской историографии*. 1, кн. 1. Киев: Имперский университет св. Владимира.

Иконников, В. С. 1904. *Киев в 1654—1855 гг.: исторический очерк*. Киев: Имперский университет св. Владимира.

Каневский, К. 1836. О древней киевской церкви св. Ирины, созданной великим князем Ярославом

Владимировичем. *Журнал Министерства народного просвещения*, XII, с. 423-453.

Ластовська, О. 2019. Золоті ворота в Києві як історична пам'ятка у міжкультурній комунікації. В: *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 10—11 квітня 2019 р.).* Київ: КНУКіМ, с. 319-323.

Лебединцев, П. 1909. Киев за 60 лет пред сим (к материалам для исторической топографии Киева). *Труды Киевской духовной академии*, II (февраль), с. 314-336.

Литвинова, Т. Ф. 2016. Историческая память и инструментализация прошлого в социальных проектах дворянства Левобережной Украины середины XIX в. *Харківський історіографічний збірник*, 15, с. 210-217.

Лонгинов, Н. М. 1905. Путевые письма. Июнь—сентябрь 1823. *Русский архив*, III, 12, с. 549-572.

Максимович, М. (ред.). 1840. *Киевлянин*. 1. Киев: Университетская типография.

Максимович, М. А. 1994. Очерк Киева. В: Замлинський, В. О. (ред.). *Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори*. Київ: Либідь, с. 32-43.

Маслов, С. А. 1839. Путевые заметки при проезде из Москвы в Киев, Харьков и Воронеж. *Земледельческий журнал*, 4, с. 29-62.

Михайлов, Д. А. 2015. Археологические места социальной памяти. *Вестник Томского государственного университета*, 394, с. 121-126.

НБУВ ІР. *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису*, ф. 175, од. 1057.

НБУВ ІР, ф. II, од. 22950.

НБУВ ІР, ф. II, од. 22951.

НБУВ ІР, ф. II, од. 22952.

НБУВ ІР, ф. II, од. 22953.

Нора, П. 1999. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти. В: Нора, П., Озуф, М., де Пюимеж, Ж., Винок, М. *Франция-память*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 17-50.

Оглоблин, Н. 1891. К истории открытия Золотых ворот (1832—1838) (по бумагам К. Лохвицкого). *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, V, с. 142-171.

Остромысленский, Е. 1830. *Исследования о древней киевской церкви св. Ильи, упоминаемой в договоре великого князя киевского Игоря Святославича с греками 945 года, сохранённом в летописи преподобного Нестора*. Киев: Киевопечерская типография.

Пассек, В. 1840. Киевские Златыя врата. В: *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. 2. Москва: Н. Степанов, с. 143-154.

Письма… 1871. Письма Митрополита Киевского Евгения к И. М. Снегиреву, с приложением к ним примечаний издателя. В: Снегирев, И. *Старина русской земли. Исследования и статьи*. 1, кн. 1. Санкт-Петербург: Ф. С. Сущинский, с. 107-136.

Полякова, М. А. (ред.). 2006. *Записки графа М. Д. Бутурлина: в 2-х томах*. 1. Москва: Любимая книга.

Самойлов, Н. 1830. *Историческое описание Введенской Островской пустыни Владимирской губернии, находящейся на острове озера Вятского*. Москва: Университетская типография.

Самойлов, Н. 1834a. *Златые врата Ярославовы в Киеве, сооружённые в начале XI столетия и открытые из земли в 1832 году, с точным видом (планом и фасадом) и историческим описанием оных*. Москва: Лазаревы.

Самойлов, Н. 1834b. *Киев в начале своего существования, блеске, славе, величии, разрушении и возобновлении; с историческим описанием двух первых церквей, сооружённых равноапостольным князем Владимиром по восприятии святого крещения в 989 году и существующих поныне в Киеве, с планом и видами оных церквей*. Москва: Лазаревы.

Сафронова, Ю. А. 2019. *Историческая память: введение*. Санкт-Петербург: Европейский университет.

Сементовский, Н. М. 1852. *Киев и его достопамятности*. Киев: Губернская типография.

Смирнов, Я. И. 1908. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. 1905*. II. Москва: Г. Лисснер и Д. Собко, с. 197-512.

Соковиков, С. С. 2014. Проблемы исторической памяти и актуальные социокультурные контексты археологического памятника. *Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств*, 1 (37), с. 32-38.

Терновский, Ф. 1863. Материалы для истории мистицизма в России. (Записки К. А. Лохвицкого). *Труды Киевской Духовной Академии*, 3, с. 161-203.

Труды… 1837. *Труды и летописи Общества истории и древностей российских*. Часть VIII, содержащая Летописи Общества с 1828 по 1836 год. Москва: Университетская типография.

Успенский, Г. 1811—1812. *Опыт повествования о древностях русских*. Харьков: Университетская типография.

Фундуклей, И. 1847. *Обозрение Киева в отношении к древностям*. Киев: И. Вальнер.

ЦДІАК. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*, ф. 228, оп. 2, од. 18.

ЦДІАК, ф. 707, оп. 1, од. 773.

Чертков, А. Д. 2012. *Журнал моего путешествия по Австрии, Италии, Сицилии, Швейцарии и проч. в 1823—1825 годах*. Москва: Русскій міръ.

Шероцкий, К. В. 1917. *Киев: Путеводитель*. Киев: С. В. Кульженко.

REFERENCES

Ananieva, T. 2013. Mezhdu bozhestvennym i profannym: zabytaia nakhodka 1830-kh godov — kievskii «Krest» Apostola Andreia Pervozvannogo. In: Mytsyk, Yu. A. (ed.). *Sofiia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina, III: Zbirka naukovykh prats, prysviachena 150-littiu z dnia narodzhennia Ye. K. Riedina (1863—1908).* Kyiv, s. 256-270.

Ananieva, T., Abramova, I. 2007. «Pamiatnik dostoinyi sokhraneniia»: k 170-letiiu arkheologicheskogo otkrytiia Zolotykh vorot v Kieve. *Kievskii albom: istoricheskii almanakh*, 5, s. 5-13.

Ananieva, T. 2020. Vidkryttia kyivskykh tserkovnykh starozhytnostei ta ekonomika prestyzhu v pershii polovyni XIX stolittia. In: Skochylias, I., Yaremenko, M. (ed.). *V orbiti khrystyianskoi kultury. Materialy naukovoi konferentsii do 1030-richchia khreshchennia Rusi (Kyiv, 25—26 zhovtnia 2018 r.).* Lviv: Ukrainskyi katolytskyi universytet, s. 159-178.

Ananieva, T. 2021. Vidomyi nevidomyi doslidnyk Desiatynnoi tserkvy: do 195-richchia rozkopok khramu, provedenykh arkhitektorom Mykoloiu Yefymovym. *Opus mixtum*, 8, s. 13-30.

Arkhiv SPb II RAN. *Arkhiv Sankt-Peterburgskogo Instituta istorii Rossiiskoi akademii nauk*, f. 238, op. 2, k. 341, ed. 35.

Berlinskii, M. F. 1991. *Kratkoe opisanie Kieva. Reprintnoe izdanie*. Kiev: Chas.

Bondarets, O. 2002. Do spetsyfiky istorii rozvytku arkheolohichnykh znan. Naukovi zapysky. *Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia»*, 20—21: Teoriia ta istoriia kultury, s. 46-53.

Boiarchenkov, V. V. 2012. Provintsialnye issledovateli stariny v rossiiskom istoriograficheskom prostranstve seredniny XIX veka. In: Dmitriev, A. N. (ed.). *Istoricheskaia kultura imperatorskoi Rossii: formirovanie predstavlenii o proshlom. Kollektivnaia monografiia v chest professora I. M. Savelevoi*. Moskva: Vysshaia shkola ekonomiki, s. 258-279.

Vysotskii, S. A. 1982. *Zolotye vorota v Kieve*. Kiev: Naukova dumka.

Hapych, L., Ivanova, I. 2021. *Zoloti vorota yak uosoblennia syly ta nezalezhnosti Ukrainy* (online). Kyiv: Tsyfrova biblioteka «Kyiv». Rezhym dostupu: https://dlib.kiev.ua/zoloti (Data zvernennia 31 travnia 2022).

Ge, N. N. 1911. Kievskaia Pervaia gimnaziia v sorokovykh godakh. *Iskusstvo: zhivopis, grafika, khudozhestvennaia pechat*, 8—9, s. 365-378.

Glagolev, A. G. 1837. *Zapiski russkogo puteshestvennika, A. Glagoleva, s 1823 po 1827 god. I: Rossiia. Avstriia*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Rossiiskaia Akademiia.

Gordievskii, I., sviashch. 1902. Predislovie. Pisma N. V. Zakrevskogo k protoiereiu P. G. Lebedintsevu. *Kievskaia starina*, 78 (iiul—avgust), s. 77-94.

Evgenii (Bolkhovitinov, E. A.), mitrop. 1834. *Sobranie pouchitelnykh slov...: v 4-kh chastiakh*. III. Kiev: Kievo-Pecherskaia Lavra.

Zakrevskii, N. 1868a. *Opisanie Kieva*. 1. Moskva: V. Grachev i Ko.

Zakrevskii, N. 1868b. *Opisanie Kieva*. 2. Moskva: V. Grachev i Ko.

Ivakina, L. 2007. Arkhivnye dokumenty o sokhranenii ruin Zolotykh vorot posle ikh otkrytiia v XIX st. In: *Sofiiski chytannia. Materialy III mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Pam'iatky Natsionalnoho zapovidnyka "Sofiia Kyivska" ta suchasni tendentsii muzeinoi nauky» (m. Kyiv, 24—25 lystopada 2005 r.)*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 280-286.

Ivakina, L., Abramova, I. 2011. Problemy sokhraneniia Zolotykh vorot v Kieve v pervoi polovine XX veka. *Kyivska starovyna*, 2, s. 3-12; 3, s. 66-81.

Ikonnikov, V. S. 1891. *Opyt russkoi istoriografii*. 1, kn. 1. Kiev: Imperskii universitet sv. Vladimira.

Ikonnikov, V. S. 1904. *Kiev v 1654—1855 gg.: istoricheskii ocherk*. Kiev: Imperskii universitet sv. Vladimira.

Kanevskii, K. 1836. O drevnei kievskoi tserkvi sv. Iriny, sozdannoi velikim kniazem Iaroslavom Vladimirovichem. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, XII, s. 423-453.

Lastovska, O. 2019. Zoloti vorota v Kyievi yak istorychna pam'iatka u mizhkulturnii komunikatsii. In: *Ukraina i svit: teoretychni ta praktychni aspekty diialnosti u sferi mizhnarodnykh vidnosyn. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 10—11 kvitnia 2019 r.)*. Kyiv: KNUKiM, s. 319-323.

Lebedintsev, P. 1909. Kiev za 60 let pred sim (k materialam dlia istoricheskoi topografii Kieva). *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, II (fevral), s. 314-336.

Litvinova, T. F. 2016. Istoricheskaia pamiat i instrumentalizatsiia proshlogo v sotsialnykh proektakh dvorianstva Levoberezhnoi Ukrainy serediny XIX v. *Kharkivskyi istoriohrafichnyi zbirnyk*, 15, s. 210-217.

Longinov, N. M. 1905. Putevye pisma. Iiun—sentiabr 1823. *Russkii arkhiv*, III, 12, s. 549-572.

Maksimovich, M. (ed.). 1840. *Kievlianin*. 1. Kiev: Universitetskaia tipografiia.

Maksimovich, M. A. 1994. Ocherk Kieva. In: Zamlynskyi, V. O. (ed.). *Kiev yavilsia hradom velikim...: Vybrani ukrainoznavchi tvory*. Kyiv: Lybid, s. 32-43.

Maslov, S. A. 1839. Putevye zametki pri proezde iz Moskvy v Kiev, Kharkov i Voronezh. *Zemledelcheskii zhurnal*, 4, s. 29-62.

Mikhailov, D. A. 2015. Arkheologicheskie mesta sotsialnoi pamiati. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 394, s. 121-126.

NBUV IR. *Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy, Instytut rukopysu*, f. 175, od. 1057.

NBUV IR, f. II, od. 22950.

NBUV IR, f. II, od. 22951.

NBUV IR, f. II, od. 22952.

NBUV IR, f. II, od. 22953.

Nora, P. 1999. Mezhdu pamiatiu i istoriei. Problematika mest pamiati. In: Nora, P., Ozuf, M., de Piuimezh, Zh., Vinok, M. *Frantsiia-pamiat*. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 17-50.

Ogloblin, N. 1891. K istorii otkrytiia Zolotykh vorot (1832—1838) (po bumagam K. Lokhvitskogo). *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa*, V, s. 142-171.

Ostromyslenskii, E. 1830. *Issledovaniia o drevnei kievskoi tserkvi sv. Ili, upominaemoi v dogovore velikogo kniazia kievskogo Igoria Sviatoslavicha s grekami 945 goda, sokhranennom v letopisi prepodobnogo Nestora*. Kiev: Kievo-pecherskaia tipografiia.

Passek, V. 1840. Kievskie Zlatyia vrata. In: *Ocherki Rossii, izdavaemye Vadimom Passekom*. 2. Moskva: N. Stepanov, s. 143-154.

Pisma… 1871. Pisma Mitropolita Kievskogo Evgeniia k I. M. Snegirevu, s prilozheniem k nim primechanii izdatelia. In: Snegirev, I. *Starina russkoi zemli. Issledovaniia i stati*. 1, kn. 1. Sankt-Peterburg: F. S. Sushchinskii, s. 107-136.

Poliakova, M. A. (ed.). 2006. Zapiski grafa M. D. *Buturlina: v 2-kh tomakh*. 1. Moskva: Liubimaia kniga.

Samoilov, N. 1830. *Istoricheskoe opisanie Vvedenskoi Ostrovskoi pustyni Vladimirskoi gubernii, nakhodiashcheisia na ostrove ozera Viatskogo*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Samoilov, N. 1834a. *Zlatye vrata Iaroslavovy v Kieve, sooruzhennye v nachale XI stoletiia i otkrytye iz zemli v 1832 godu, s tochnym vidom (planom i fasadom) i istoricheskim opisaniem onykh*. Moskva: Lazarevy.

Samoilov, N. 1834b. *Kiev v nachale svoego sushchestvovaniia, bleske, slave, velichii, razrushenii i vozobnovlenii; s istoricheskim opisaniem dvukh pervykh tserkvei, sooruzhennykh ravnoapostolnym kniazem Vladimirom po vospriiatii sviatogo kreshcheniia v 989 godu i sushchestvuiushchikh ponyne v Kieve, s planom i vidami onykh tserkvei*. Moskva: Lazarevy.

Safronova, Iu. A. 2019. *Istoricheskaia pamiat: vvedenie*. Sankt-Peterburg: Evropeiskii universitet.

Sementovskii, N. M. 1852. *Kiev i ego dostopamiatnosti*. Kiev: Gubernskaia tipografiia.

Smirnov, Ia. I. 1908. Risunki Kieva 1651 goda po kopiiam ikh kontsa XVIII veka. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy Trinadtsatogo arkheologicheskogo sieezda v Ekaterinoslave*. 1905. II. Moskva: G. Lissner i D. Sobko, s. 197-512.

Sokovikov, S. S. 2014. Problemy istoricheskoi pamiati i aktualnye sotsiokulturnye konteksty arkheologicheskogo pamiatnika. *Vestnik Cheliabinskoi gosudarstvennoi akademii kultury i iskusstv*, 1 (37), s. 32-38.

Ternovskii, F. 1863. Materialy dlia istorii mistitsizma v Rossii. (Zapiski K. A. Lokhvitskogo). *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 3, s. 161-203.

Trudy… 1837. *Trudy i letopisi Obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh. Chast VIII, soderzhashchaia Letopisi Obshchestva s 1828 po 1836 god*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Uspenskii, G. 1811—1812. *Opyt povestvovaniia o drevnostiakh russkikh*. Kharkov: Universitetskaia tipografiia.

Funduklei, I. 1847. *Obozrenie Kieva v otnoshenii k drevnostiam*. Kiev: I. Valner.

TsDIAK. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv*, f. 228, op. 2, od. 18.

TsDIAK, f. 707, op. 1, od. 773.

Chertkov, A. D. 2012. *Zhurnal moego puteshestviia po Avstrii, Italii, Sitsilii, Shveitsarii i proch. v 1823—1825 godakh*. Moskva: Russkii mirie.

Sherotskii, K. V. 1917. *Kiev: Putevoditel*. Kiev: S. V. Kulzhenko.

T. B. Ananieva

ON THE HISTORY OF FORMING OF THE ARCHAEOLOGICAL «MEMORY PLACES» IN KYIV IN THE EARLY 19TH CENTURY: THE DISCOVERY OF GOLDEN GATE AND COMPILATION OF THE FIRST BOOK ON IT

The sample of defensive architecture of the 11th century the Kyiv Golden Gate, excavated 190 years ago, is a rare example of an archeological site that has not only survived up today but is also integrated into the social, cultural and scientific space, has added to the category of museums, and become a hallmark of Kyiv. In some publications the modern understanding and evaluation of the site is extrapolated for the entire period of its post-excavation existence. It is believed that the Golden Gate in previous centuries as well impressed its contemporaries and was the object of interest of ordinary citizens, and the government used them as a symbol of a certain political and ideological nature.

Sources of the first half of the 19th century, close in time to the excavations of the Gate, allow us to significantly adjust the idea of the reception of the site in the social and cultural space of the city. They show that the authorities showed no signs of interest in using the Golden Gate to «visualize» the history and create an image of the «good past» in the mass consciousness. On the contrary, the first steps to form a «social and cultural infrastructure of memory» (I. Irvin-Zaretska) were taken by private persons. The organization and carrying out of the Golden Gate excavations, efforts to preserve them, informing the public, making «advertising» images and inscriptions, demonstration of the excavation site, and finally writing the first book — were performed by State Councilor K. Lokhvytsky and merchant (who received the nobility) M. Samoilov. For both ordinary fans of antiquities this activity was a social elevator which raised to higher status floors.

The author of the first book on the Golden Gate M. Samoilov due to communicative competence was able to collect the necessary material and mastered in the merchant milieu the forms of social relations, in particular the network gift exchange. Relying on the help of Kyiv Metropolitan Eugene (Bolkhovitinov), amateur archaeologist K. Lokhvytsky and historian M. Berlinsky, M. Samoilov created a solid work, which was later used by M. Zakrevsky and positively evaluated by S. Vysotsky.

Historical sources show that there was no uniformity in the perception of the Golden Gate even among the cultural elite, the site was mostly on the periphery of the attention and care of the authorities. However, persons who in the first half of the nineteenth century acted as «mnemonic characters», have laid the foundations for the interpretation of the Golden Gate as a «memory place».

Keywords: Kyiv, Golden Gate, archeological places of memory, Kindrat Lokhvytsky, Mykola Samoilov, Metropolitan Eugene (Bolkhovitinov).

Одержано 21.06.2022

АНАНЬЄВА Тетяна Борисівна, науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ, Україна.
ANANIEVA Tetiana, Research Officer, Institute of Ukrainian Archaeography and Sources Studies, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4334-2919, e-mail: XIX.century.ta@gmail.com.